

श्रीमज्जगद्गुरुशङ्कराचार्यकरवीरपीठ—धार्मिकग्रंथावलिः ।

दशमं पुष्पम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जगद्गुरुशङ्कराचार्यान्वयसजाताभिनव-

पंचगगातीरघास-कमळानिकेतन-करवीरपीठाधिष्ठित

—श्रीविद्याशकरभारतीस्वामिपाद—

(पाण्डितमारूलकरोपाहनरहरिशास्त्री)

— प्रणीता —

पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः

भावबोधिनी ।

प्रथमावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दा १८७३) —*— (ख्रिस्ताब्दाः १९५१

मूल्यं रूपकदशकम्

प्रकाशकाचे दोन शब्द

प्रतिवर्षी श्रीमदायशंकराचार्य—जयती—उत्सवसंगी पीठाकडून धार्मिकविषयावरील ग्रंथ लिहून प्रकाशित करणेचा विद्यमान श्रीजगद्गुरु श्रीविद्याशंकरभारती स्वामी (पं. नहरशास्त्री मारुळकर) महाराजांनी संघर्ष केल्याप्रमाणे श्रीचे ' धार्मिकविमर्शसमुच्चय ' भाग २ व ' वेदांचे अपौरुषेयत्व ' (मराठी) हे तीन ग्रंथ व महाभूत गुरुस्वामी श्रीविद्यानृसिंहभारती (श्री पित्रेस्वामी) यांचा ' श्रीचेडिकोपास्तितदीपिका ' (सप्तशती टीका) असे चार ग्रंथ पीठाकडून प्रसिद्ध झाले असून ते अखिल भारतात वाचले जात आहेत.

या वर्षी श्रीमदाचार्यांनी ' पूर्वमीमांसाशास्त्रावरील आपल्या वृत्ताप-
पकाळात अत्यंत परिश्रम पूर्वक लिहिलेला अमोल ग्रंथ पूर्वमीमांसासूत्र-
वृत्ति ' भावबोधिनी ' या उत्सवसंगी प्रसिद्ध करण्यास आम्हास अत्यंत
आनंद होत आहे.

मीमांसाशास्त्र हे अनादि कालापासून वेदांचे मुख्य अंग असून वेदाचा तात्पर्यार्थ जाणणेस त्यातील नियम अत्यंत उपयुक्त आहेत; व या नियमांचे आधारे ब्रह्मणादि प्रथांचा अर्थ लावणेस पार साहाय्य होते. हे नियम हिंदू कायद्याचा अर्थ लावणेस न्यायकोर्टासर्वेष्टे द्वि रूपमोगात आणले जातात. इंग्लिश कायद्यात Interpretation of statutes या विषयाला जे महत्त्व आहे किंबहुना त्याहून अधिक महत्त्व मीमांसाशास्त्रास आहे. या शास्त्राचे अध्ययनाने बुद्धी तीव्र होऊन तर्कशुद्ध विचार करणेची मनुष्यास शक्ति येते.

अडीकडे भारतात यज्ञयागादिशास्त्राचा प्रचार कधी झाल्यामुळे मीमांसाशास्त्राचे अध्ययन बरेच कमी झालेले आहे. परंतु या शास्त्रात सांगित-

लेली अर्थनिर्णायक तत्वे केवळ यज्ञयागासाठीच नसून त्यांचा कायदा व व्यवहार यांत वारंवार उपयोग केला जातो. 'मीमांसा' म्हणजे 'वेदाध्या अर्थाचा सम्यक् विचार करण्याचे शास्त्र' हा जरी असला, तरी त्यांत सांगितलेले नियम हे सर्वसाधारण कोणत्याही शास्त्राचा योग्य अर्थ लावण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत.

मगवान् जैमिनीनां पूर्वमीमांसाशास्त्र सूत्ररूपाने सुव्यवस्थित लिहिले आहे. या शास्त्रीय ग्रंथातील सूत्रांचे पदशः विवरण व त्यांचा भावार्थ सुलभ संस्कृत भाषेत, श्रीनी केला असल्यामुळे मद्रचा ग्रंथ मीमांसाशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्यांना अतिशय उपयोगी द्याऊ आहे.

हल्ली हिंदुस्थान स्वतंत्र झालेमुळे आदली भारतीय संस्कृती व संस्कृत विद्या यांचा पद्धतशीर अभ्यास होऊन त्यांचा उत्कर्ष होणेची सुचिन्हें दिसत आहेत.

महाविद्यालयात मीमांसाविषयाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस या भावबोधिनीचा अत्यंत उपयोग होईल. तसेच, कायद्याचे अभ्यासात हा विषय समाविष्ट झाल्यास त्यावेळींही हा भावबोधिनीचा उपयोग होईल.

श्रीनी हा ग्रंथ अखिल जगातील गीर्वाणभाषामिज्ञांकडून अभ्यासिला जावा म्हणून मुद्दाम सुलभ संस्कृत भाषेत लिहिला आहे.

श्रीचेकडून अशाचप्रकारे श्रीआद्यशंकराचार्य पीठाची सेवा व्हावी व प्रतिवर्षी श्रीध्याकडून अशाच अमोल ग्रंथसंपत्ती निर्माण व्हावी व ती पीठाकडून प्रकाशित केली जावी याबद्दल व श्रीना दीर्घायुरारोग्य लाभो एतदर्थ श्रीपरमेश्वराचे चरणीं आमची प्रार्थना आहे.

श्रीध्या या असामान्य ग्रंथाचे तज्ज्ञांकडून योग्य तें स्वागत व परिशीलन होईल अशी आम्हास पूर्ण उमेद आहे.

सदर ग्रंथास प्रो. गणेश श्रोपाद डुपरीकर, एम्. ए. यांनी विद्वत्ता-पूर्ण व मार्मिक अशी प्रस्तावना लिहिली आहे, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. तसेच पीठाचे ग्रंथालयाध्यक्ष वे. शा. सं. सदाशिवशास्त्री मारुळकर यांनी या मोठ्या व शास्त्रीय ग्रंथाची मुद्रिते तपासण्याचे क्लिष्ट व अवघड काम मोठ्या परिश्रमाने केले असल्याने त्यांचेहि आभारी आहो, या कामी पीठाचे व्यवस्थापक राजेश्री दामोदर दत्तात्रय कुलकर्णी, नूळकर यांनी बरेच श्रम घेतले आहेत याबद्दल त्यांचा उल्लेख करणे उचित आहे. तसेच चिंतामणी प्रेसचे मॅनेजर यांनी ठराविक मुदतीत सदर ग्रंथाचे छपाईचे काम करून दिलेबद्दल त्यांचाहि उल्लेख करणे योग्यच आहे.

प्रतिवर्षी ग्रंथप्रकाशनाचा असाच सुयोग याचा अशी श्रीपरमेश्वर-चरणी आमची प्रार्थना आहे.

श्रीजगद्गुरु मठ
कोल्हापूर.
मि. वैशाख शु. १०
शके १८७३

गोपाळ विठ्ठल कुलकर्णी, माजनाळकर
बी. ए. एल्. एल्. बी.
कारभारी.
नि॥ श्रीस्वामी जगद्गुरु शंकराचार्य
पीठ करवीर

मुखप्रबन्धः

१

भुतिजनन्या पुरुषार्थचतुष्टये कर्मापरपर्यायो धर्म एव मोक्षोपायत्वे-
नादौ परिगणितः । अर्थकामौ धर्माविरोधेन साधितावेवाभ्युदयसाधकौ भवतः,
नान्यथा, इत्यतो धर्म एव सम्यगाचरितः सन्नभ्युदयद्वारा निःश्रेयसाय भवतीति
पुरातनैर्वेदिकाचार्यैर्व्याहृतपरम्परया व्यवस्थापितम् । यद्यपि यज्ञादिकर्माण्य-
पूर्वद्वारा निरतिशयसुखरूपं स्वर्गं प्रापयन्तीति निर्णीतं कर्ममीमांसायां, तथापि
तान्येव कर्माणि परमेश्वरार्पणबुद्ध्या विदितानि चित्तशुद्धये, तस्माद्वाच्येन
च मोक्षाय कल्पन्त इति श्रीभगवत्पूज्यपादैरवधारितम् । अतो मनुजश्रेयः-
संसिद्ध्य एव समग्रो वेदः कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं चेति द्विधा विभक्तः ।
समीहितस्वर्गादिसाधकानां यज्ञकर्मणा प्रतिपादिका कर्मकाण्डापरनामधेया
मीमांसा ' कर्ममीमांसा ' ' पूर्वमीमांसा ' वेति पदेन व्यपदिश्यते, मोक्षसा-
धिका ज्ञानकाण्डापरामिधाना मीमांसा ' वेदान्तः ' ' उत्तरमीमांसा ' वेति
पदेन च । एवमर्थकामयोगोऽङ्गत्वं प्रतिपाद्य धर्ममोक्षावेव मीमांसाद्वये
प्राधान्येन विमर्शविषयीभूतौ ।

इदानीन्तने काले कार्श्यमुपगतोऽप्ययं पूर्वमीमांसाप्रतिपादितो यागा-
दिधर्मः प्राचीनजनचेतःस्वप्रतिहतं प्रमुह्यमाणः । अतः सदैव यज्ञकर्मनिरता
याज्ञिका विद्वत्परिप्लु यज्ञानुष्ठानविषयकान् सन्देहानधिकृत्य, मौखिकपर-
म्पराप्रभेदानुसारिणीर्यज्ञविप्रतिपत्तीश्च लक्ष्यीकृत्य मुहुर्मुहुः संवादविवादान्स-
माशिश्रियुः । अपि च संहिताब्राह्मणगतस्य सुविस्तृतयज्ञविज्ञानस्येतस्ततो
विकीर्णतया क्रमविहीनतया च यज्ञतरंगमाधिकृत्य प्रभिन्नमतानि सम्भूतुः ।
अतो भगवता श्रीजैमिनिना यज्ञविज्ञानरागेः सङ्कुलत्वं सम्यबुद्धयः स
मीमांसासूत्रेषु सम्प्राव्यवस्थिति-प्रापितः । तेन विविधमतानां सुसंवादं
संसाध्य यज्ञविधाने सर्वेषां समुचितसन्निवेशं निश्चित्य च शेषशेषित्वचिन्ता-

परा पूर्वमीमांसा शास्त्रपद्वीमापादिता । यज्ञानां सम्पत्सम्पादने यानि वैदि-
कवाक्यानि परमोपयुक्तानि 'तेषामर्थनिर्धारणानियमास्तेन समुद्भाविताः ।
प्रतिद्वन्द्विदार्शनिकविमतोपन्यासपुरस्सरं द्वापसिद्धान्ताः श्रीजैमिनिना मीमां-
सासूत्रेषूपस्थाप्यन्ते । एतेषु सिद्धान्तेषु केचिद्विद्वत्परिषत्सु प्रत्यक्षं सञ्जातानां
संवादविवादानां मौखिकनिर्णया एव सूत्ररूपेण सङ्कलिता इत्यनुमीयते ।
एतेषां सूत्राणां न्यायाधिष्ठितत्वात्तेषां संहतिर्न्यायसाहस्रादवाध्यापि विद्यते ।

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तयोत्तरम् ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥

इति श्लोकानुसारेण प्रत्यधिकरणं लोकव्यवहारागमयुक्तितो निर्णीताः
सिद्धान्ता एव पूर्वं न्यायपदमाजो बभूवुः, तदनन्तरं च न्यायशब्दः स्थूल-
तया गौतमीयन्यायशास्त्रनामकः सञ्ज्ञे । जैमिनीयन्यायसाहस्र्या ज्ञातव्य-
विषयसङ्गलनुरोधेन—

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतित्वात् ॥

इति वचनानुसारतोऽन्यायपादाधिकरणादयो ऽभिधाः प्रकाशिताः,
पुनश्च तत्र प्रत्यधिकरणं विषयसंशयादीनि पञ्चाङ्गानि विमक्तानि, येन
मीमांसाशास्त्रगतं यज्ञविज्ञानं विशिष्टपद्धतिसनायं सद् व्यवस्थितिं प्राप्तम् ।
एवं पूर्वमीमांसागतेषु पञ्चाङ्गघटिताधिकरणेषु प्रमाणोपबृंहितं वादकौशलं,
सूक्ष्मतर्कपाटव, विग्रहं व्यवस्थितं च व्याख्यानमित्येतानि चाह्वयेनावकाशं
भेजिरे । पूर्वमीमांसाशास्त्रोपज्ञैपाधिकरणानुसारिणी व्याख्यानपद्धतिरेव
सदुत्तरमपिन्या वेदान्तापराभिधया उत्तरमीमांसया विशदव्याख्यानोपायत्वेन
प्रचुरतेषां परिगृहीता ।

उत्तरकाले तु मह्यपादप्रभाकरप्रमृतयो मीमांसकत गौतमीयन्याय-
शास्त्रमधितिष्ठन्तस्तद्गतानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानि परिगृह्युः ।

अत्र गौतमीयप्रमाणचतुष्टयेनार्यापत्तिं सङ्कलप्य प्रामाकराः प्रमाणपञ्चकं स्वीकुर्वन्ति । भाट्टाश्चैतत्प्रमाणपञ्चकेनानुपलब्धि संयोज्य प्रमाणषट्कमङ्गीकुर्वन्ति । विशेषतोऽत्रावधेयं यदुपरितनप्रमाणाङ्गीकारेऽपि मीमांसकाः प्राधान्येन शब्दप्रमाणशरणा एव (जै. १।१।४-५) । वेदं मूर्धन्याकृत्य तच्छब्दनिवृत्तिसिद्धय एव ते साधनरूपेण शब्देतरप्रमाणान्युररीकुर्वन्ति । एवं मीमांसकाः शब्दतत्त्वमप्रतो निधाय वैदिकवाक्यानां सोपपत्तिकमर्थं निर्धारयितुमेव श्रुत्यनुकूलं तर्कं समाश्रयन्ति । अपि च प्रामाकरा वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमथापपदार्थान् स्वीकृत्य तैः शक्तिः, सादृश्यं, संख्या चेति प्रमाणत्रयं संयोजयन्ति, भाट्टाश्च केवलं द्रव्यगुणकर्मसामान्याभावपदार्थाननुमन्यन्ते । उभये मीमांसकाः पुनः कार्यकारणभावं प्रायः परिगृह्णन्ति । एवमुत्तरकालीनैर्मीमांसकैर्न्यायवैशेषिकदर्शनगतान् कांश्चिद्विषयानादाय स्वीयदर्शनं परमां परिचृद्धिं प्रापितम् ।

यथाहं यज्ञानुष्ठानं स्वर्गापादकमपूर्वं जनयतीति पूर्वमीमांसासिद्धान्तः । एतदपूर्वाङ्गत्वेनैव तैर्धृङ्गतानि शेषशेषिभूतान्यस्त्रिभूतानि कर्माणि कल्पन्ते । अतः ' प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ' इति वचनानुसारेण पूर्वमीमांसा यियक्षणां पुरत आदौ विस्पष्टं प्रयोजनमुद्दिष्टं वा संस्थापयति, पश्चाच्चैतत्प्रयोजनं फलं वोद्दिश्यैव मीमांसकास्तत्सहकारिभूतानि सर्वाणि वस्तूनि यथाविभागं विन्यस्यन्ति । ' फलव्रतंनिधायफलं तदङ्गम् ' इति न्यायतः समग्रं वेदं यज्ञक्रियाश्चाङ्गाङ्गिभावेन प्रकल्प्य ते यज्ञविज्ञानाङ्गभूतानि तत्त्वानि तथा व्यवस्थापयन्ति यथा सर्वेषां सङ्कलनं सुसङ्घटितं यज्ञपुरुषवपुर्निर्मापयिष्यति । एवं विस्पष्टं प्रयोजनं, न्यूनाधिकभावेन पदार्थग्रहणं, पदार्थविभागः, पदार्थानामङ्गाङ्गिभावकल्पनं, प्रामाण्यधिवचनं, अर्थनिर्णये च मनोविज्ञानाधिष्ठितयोः सङ्कलनविकलनरूपयोरन्वयव्यतिरेकयोः समाश्रय इति पद्धतिविज्ञानस्य (methodology) सकला अपि विशेषा अन्वशास्त्रेऽपि पूर्वमीमांसाशालेऽप्यनुसृता दृश्यन्ते । विशेषतश्च

यज्ञतरव्याख्यानमिषेण शब्दानित्यत्वपुरस्सरं वेदार्थनिर्णयरतैर्मीमांसकैः सर्वसा-
धारण्येन पद्धतिविज्ञानतत्त्वान्येव स्फुटीक्रियन्ते । अतः पूर्वमीमांसा वेदार्थनि-
र्णये प्राच्यप्रतीच्यशास्त्रसाधारणानि पद्धतिविज्ञानतत्त्वानि समाश्रित्य यथार्थ
शास्त्राभिधानमुपगतेति निश्चप्रचम् । यज्ञोपयुक्तत्वविषये स्वर्गापूर्वविषये च
सांदिहाना अथैदिका मीमांसकेभ्यः कदाचिद्विभिधेरन्, किन्तु मीमांसाप्रति-
पादिताना वाक्यार्थनिर्णयतत्त्वानामेतान्सर्वथापकत्वं यत्तानि यथा धर्मनिर्णये
तथा लौकिकन्यवहारनिर्णयेऽपि परम प्रामाण्यमर्हन्ति । अन्यशास्त्रैर्मीमांसाया
वाक्यार्थनिर्धारणतत्त्वानि तारतम्येन यद्यपि गृह्यतानि, तथापि तानि विशेषतो
धर्मशास्त्रार्थनिर्धारणे प्रयुज्यन्ते । प्रायः सर्वशास्त्रैर्विशेषतश्च वेदा-तशास्त्रेण
सङ्कलनदृष्ट्या प्रातिस्विकविषयतात्पर्यनिर्णयाय पूर्वमीमांसाप्रतिपादितम्-

उपक्रमोपसहारावम्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥

इतिश्लोकगत तात्पर्यलिङ्गपट्टकमण्डलम्वये । यतो विकलनपूर्वकं
सङ्कलनमस्मिन् व्यापारे सदृश्यते ततो मीमांसकानामितरशास्त्राणां चैयं परि-
पाटी प्राधान्येनावयन्पतिरेकात्मिकेति समवधेयम् । अन्तिमतत्त्वनिर्णये
मीमांसकेभ्यो विभिन्नाशया अपि श्रीभगवत्पूज्यपादा, स्वौश्रलसूत्रभाष्ये
विशेषतश्च तद्गततृतीयाध्याये ब्रह्मज्ञानोपायभूतानां कर्मोपासनापरश्रुति-
वाक्यानां सम्बन्धं सप्ताधमित्तुं पूर्वमीमांसागतानि वाक्यार्थनिर्णयतत्त्वानि
मुद्गमुद्गुरुपयुज्यत इति सविशेषमवधानमर्हति । अपि च तान्यर्थनिर्धारण-
तत्त्वानि सप्रपञ्चं पर्यालोच्योऽऽलङ्कारिकैरभिधालक्षणैःप्रतिपादने तानि
न्यूनाधिकतया परिगृहीतानि । भैयाकरणा अपि-

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च पञ्चविधं सूत्रलक्षणम् ॥

इति रीत्या पाणिनीयसूत्रविभागावसरे, तत्सूत्रलक्षणनिबन्धने,
लौकिकशास्त्रविन्यायासिद्धिपरिभाषाविवेचने, कारकायप्रतिपादने च जैमिनी-

यान् न्यायान् परिसङ्ख्यावर्धनिर्धारणपरिपाटी च सामान्यतः संशयन्ते । तथैव समाख्यापेक्षया लिङ्गवाक्ययोर्बलव्यस्त्वं ख्यापयन्ती मीमांसकोपज्ञा वाक्यार्थविवरणपद्धतिः प्रतीच्यभावोशास्त्रस्याप्युपकुरुते । प्रतीच्यानां तौलनिकभाषाशास्त्रेण (Comparative Philology) समाश्रितः शब्दव्युत्पादनोद्यमो वाक्यप्रकरणसन्दर्भविहीनत्वाद्द्विफलायास एवेति सोप-पत्तिकं मीमांसाशास्त्रेण निर्दिश्यते । अन्यच्च “ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः ” (जै. १-१-५) इति सिद्धान्तमुपस्थाप्य मीमांसकैर्नित्यः शब्दो नोत्पद्यते, अपि त्वभिव्यज्यत इति सकण्ठरवमुद्घोष्यते । वेदस्य नित्यत्वा-पौरुषेयत्वे साधयितुमेवायं सिद्धान्तस्तैरुररीकृतः (जै. १।१।२२-२३) । मापागताश्च शब्दा जातिवाचका एव, न तु व्यक्तिवाचकाः, व्यक्तिधाक्षे-पलभ्येति तेषां गतं सविशेषं संलक्ष्यम् (जै. १।३।३३) यद्यपि भाट्टैर-भिहितान्वयवादं पुरस्कृत्य विविक्तपदानां सार्थत्वं परिगृह्यते, तथापि प्रायो मीमांसका अर्थनिर्धारणे गदापेक्षया वाक्यमेवाधिकतरं मन्यन्ते । अन्विताभि-धानवादिनः प्राभाकरास्तु त्रिधियाक्येऽन्वितानामेव पदानां सार्थत्वं प्रतिपाद्य बृहद्व्यवहारे वाक्यमुखेनैव पदार्थज्ञानं भवतीत्याचक्षते । मीमांसकाश्च पुन-र्वाक्यार्थबोधे भावनाजनकं क्रियापदमेव प्रधानं मन्यन्ते, तत्रापि च विशेष-यतः प्रत्ययम् (जै. १।१।२५; २।१।१) ।

वाक्यार्थनिर्णये शीघ्रान्वयोपस्थितिरेव प्रमुखं प्रयोजनम् । तत्रान्वि-ताभिधानवादिनः प्राभाकराः शक्तिग्राहकशिरोमणिं बृहद्व्यवहारमभिमन्वाना वाक्यस्थितानामर्पान्तरसम्बद्धानां परस्परान्वितानामेव पदार्थानामभिधानं शब्दैः प्रतिपादनं भवतीत्यतो वाच्यार्थ एव वाक्यार्थ इति वदन्ति । अमि-हितान्वयवादिनो भाट्टाश्च पुनरभिहितानामर्पाभिधायिनां स्वार्थमात्रविश्रान-न्तानां विश्लिष्टपदानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवलेनान्वये सञ्जाते “ तात्पर्या-र्थो विशेषवपुरपदार्योऽपि वाक्यार्थः समुल्लसति ” (काव्यप्रकाशः) इति मन्यन्ते । एवमन्वयबोधार्थमेवाविष्कृतोरप्युपयोर्मध्येऽभिहितान्वयनाद एव

ज्यायस्त्वेनाभिमतो बहुलप्रचारश्च संदृश्यते । नैयायिकाश्च शान्दबोधविषये
जातिविशिष्टव्यक्तिवादिनोऽपि प्रायोऽभिहितान्वयवादेभ्यः पुरस्कुर्यन्ति । अतः

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विष्टुतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य धृष्टाः ॥

इति वचनं प्रायः शब्दप्रामाण्यवादिनां वाक्यार्थनिर्णयतानां च
मीमांसकानां शान्दबोधार्हतिं प्रदर्शयति । तद्यथा—आप्तवाक्यं तु शब्द-
प्रमाणमेव । व्यवहारः पुनरभिधानवादिना वाक्यबोधपुरस्सरपदबोध्यत्वं
ह्युपापयति । अन्ये च शक्तिग्रहोपायाः पदबोधपुरस्सरं तात्पर्यरूपं वाक्यार्थ-
मभिलिख्यतामभिहितान्वयवादिना प्रायः सम्मताः ।

अभिहितान्वयवादिनो नैयायिका

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शान्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥

इति शैल्या शान्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य करणत्वं मन्यन्ते । किन्त्व-
अभिहितान्वयवादिनो मीमांसकाः “ पदानि हि स्य स्वमर्थमभिधाय निवृत्त-
व्यापाराणि, अथेदानां पदार्था अग्रगताः सन्तो वाक्यार्थे गतवन्ति ” इत्यु-
पन्यस्य सामान्यकारणा स्वर्यमाणपदार्थानामन्योन्यान्वयेनैव विशिष्टार्थ-
तात्पर्यरूपो वाक्यार्थो लक्ष्यगया समुदेतीति प्रस्थापयन्ति । एवं प्रायोऽभिदि-
तान्वयवादिन आदौ पदज्ञानं तदनु पदार्थस्मरणं तदनन्तरमाकाङ्क्षायोग्यता-
सन्निधिनशात्पदान्वयबोधत्वनश्च तात्पर्यरूपमेकराक्यार्थज्ञानमिति शान्दबो-
धक्रमङ्गीकुर्वन्ति । मीमांसकदृष्ट्या शास्त्रार्थनिर्णये शक्त्यपरपर्यायाऽभिधेय-
मुख्या वृत्तिः, इदिति वाक्यार्थबोधजनकत्वात् । विवक्ष्येन वाक्यार्थधियमुपा-
दयन्ती शौण्डीवृत्तिर्लक्षणा वा यावच्छक्य नाश्रयणीया, अन्यथानुपपत्तौ तात्प-
र्यानुपपत्तौ वा सा गत्यन्तराभावात्स्वीकार्या, यत्र वाक्यभेदरूपवाक्यपदोपलक्ष-
णारूपः पददोषोऽशीयान् । आलङ्कारिकाभिमतं पृथग्भूतं व्यञ्जना-
वृत्तिमनादाय मीमांसकास्तां तात्पर्यार्थे एवान्तरार्थान्ति ।

पुनश्च मीमांसकैः पदैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता चेति, द्विविध-
मेकवाक्यतातरुं प्रतिपाद्यते । अर्थवादवाक्यानां पदस्थानीयतया विधि-
वाक्येनैकवाक्यत्वं भवतीत्येषा पदैकवाक्यता । प्रभिन्नवाक्यानि पुनराकाङ्क्षा-
दिवशेन—

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनःसंहत्य जायते ॥

इति वचनानुसारतो महावाक्यार्थबोधं जनयन्तीत्येषा वाक्यैकवाक्यता
च । (जै. १।२।७)

जटिलवद्भ्रमप्रक्रिया व्याकुर्वाङ्गीर्मीमांसकैः समुद्भावितयाऽनया वाक्यार्थ-
निर्णयपद्धत्या शास्त्रान्तराणि यथोपकृतानि तथेदानीन्तनं तौलनिकभाषाशास्त्र-
मपि भृशमुपकृतं स्यात् । वेदस्य गौणमुख्यभेदेर्विभागः कथं मीमांसकानां
सुस्थिरस्य पद्धतिविज्ञानस्य निदर्शनभूतः, तेषां वाक्यार्थनिर्णयरीतिश्च शास्त्र-
तमूल्यानि भाषाबोधनरयानि प्रतिपाद्य कथमिष्टप्रयोजनसाधिका सञ्जातेति
दिङ्मात्रमिह प्रदर्श्यते ।

२

तेषां दृष्ट्याऽऽदौ वेदे द्विविधः । मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति ।
मन्त्रविभागादन्यो ब्राह्मणविभागश्च पुनर्विधिनामधेयनिषेधार्थवादभेदैश्चतु-
र्विधः । एवं सकलोऽपि वेदः पञ्चविधः । पञ्चविभागेषु विधिविभागस्य
भ्रमस्तथासह एव स्वीयप्रभेदैः सह मीमांसकैः सविस्तरं निरूपितः । प्रेरणा-
रूपो विधिबोधनापरत्वान्निर्गतकस्य निषेधस्याप्युपलभ्यकः । अर्थवादः प्राश-
स्त्यनिन्दान्यत्रवाक्यैर्विधिनिषेधाभ्यामेकवाक्यत्वं भजते (जै. १।२।७) ।
नामधेयविभागस्तु विधिनिषेधार्थवादेषु कुत्राप्यनन्तर्भूतः स्वतन्त्र एव कश्चितः ।
एवं विधेः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवत्त्वम्, मन्त्रस्य प्रयोगसमयेनार्थस्मारकत्वे-

नार्थवत्त्वम्, नामवेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम्, निषेधस्यानर्थ-
हेतुक्रियानिष्ठचित्जनकत्वेनार्थवत्त्वम्, अर्थवादस्य च विधेयार्थस्तावकतयाऽ-
र्थवत्त्वम् ।

१ ।

१ तत्र प्रयोजनवदज्ञातायज्ञापको वेदमागो विधिः । यथा- ' स्वर्ग-
कामो यजेत ', ' अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकामः ' इति । यत्र कर्म प्रमाणा-
न्तरेण प्राप्त तत्र तदुद्देशेन गुणविधानं गुणविधि । यथा--दध्ना जुहोतीति ।
अग्निहोत्रमित्यनेन होमस्य प्राप्त्यादधिविधानं होमोद्देशेन दध्ना होम
भावयेदिति । यत्र प्रधानहोमस्तद्गुणश्चेत्युभयमप्राप्त तत्र विशिष्टविधानम् ।
यथा--सोमेन यजेतेति । सोमपदे भवर्षलक्षणं सोमवत्ता यागेनेष्ट भावयेदिति ।
अत्र वाक्यभेदादिमहत्तरदोषपरिहारेणान्पर्यायान् लक्षणादोषोऽगत्याऽऽधीयते ।

विधिवाक्ये तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात्सुबन्ताभिहिताना सर्वेषामपि
कारकाणां तिङन्तार्थक्रियैवावयव कर्तव्यम् । तत्रापि च " प्रकृत्यर्थपिक्षया
प्रत्ययार्थस्य प्राधा यात्प्रथम प्रत्ययार्थभावनाया उपस्थितिर्मुक्ता " । अतो
' यजेत ' इति क्रियापदे यजिधातोरुपरितनस्य तप्रत्ययस्य भावनाजन-
कत्वेन प्राधान्यम् । तप्रत्यये पुनर्दशशकारसाधारणवाक्यात्त्वं लिङ्त्वं चेति
धर्मद्वयमस्ति । वाक्यात्त्वात्लिङ्त्वाम्बा भावनेवोप्यते । भावना नाम
मवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेष । सा च द्विविधा शब्दी भावना
आर्था भावना चेति " । प्रेरणारूपा शब्दी भावना पुरुषप्रवृत्तिरूपामार्थ-
भावनानुवादादस्ति । अत उभयोः कार्यकारणसम्बन्धादार्थभावनाया शब्दी-
भावनया साध्यत्वेना वय । एवैव प्रवृत्तिरूपाऽऽर्थभावना यजिधातुना दर्शित
याग भावयति साधयति करोति वा । अतो यजिधातोरुपरितनस्य तप्रत्ययस्य
' भावयेत् ' इत्यर्थो गृह्यते । भावयेदिति पदेन दर्शितैवाभयपरिभा भावना
साध्यं साधनमितिकर्तव्यता चेत्संशयमपेक्षते । भावयेदित्येवसाहाय्य-
यथाक्रम ' किम् ' ' केन ' ' कर्म ' चेति पदैः प्रदर्शिता पुरस्तनरीत्या
पूर्यते । शब्दभावनाविषये तावत् किं भावयेदिति साध्यकाङ्क्षायामार्था

भावना साध्यत्वेनान्वेति, केन भावयेदिति साधनाकाङ्क्षाया लिङादिज्ञानं साधनत्वेन (करणत्वेन) अन्वेति, कथं भावयेदिति कथंभावाकाङ्क्षाया चार्थनादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति । आर्थभावनाभिजये साध्याकाङ्क्षाया भिन्नपदोपात्तमपीप्सिततम स्वर्गादिफलं साध्यत्वेन (कर्मत्वेन) अन्वेति, साधनाकाङ्क्षाया यजेतेति समानपदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति, कथंभावाकाङ्क्षाया च प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति । एवं ' यजेत स्वर्गकामः ' इत्यस्य ' प्रयाजाद्यङ्गजातेनोपकारं सम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत् ' इति वाक्यार्थः समुदेति । इत्थं प्रेरणाप्रेषुत्तरूपिणाभिर्भूताया भावनाया विषये च ने मीमांसकैर्दर्शितमेतद्विज्ञेयपाठवं मनोविज्ञानाधिष्ठितं सद् भावानुशीलनेऽपि परमोपयुक्तम् । एषैव भावना प्रागुक्तरीत्या ' किम् ' ' केन ' ' कथम् ' इति प्रश्नत्रयेण त्रिविधार्थाकाङ्क्षासमुत्थापयति । अनया मीमांसकपद्धत्या तिङन्तार्थप्राधान्यं गृहीत्वा तद्द्वारेवैतरेषा कर्तृकर्मकरणादिकारकपदानां तिङन्तेन सह प्रश्नपूर्वरूपन्ययः सम्पाद्यते । एतस्मिन्नेव भावनाधिष्ठिते मनोव्यापार आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिसर्वं पुरस्कृत्या, प्रश्नप्रतिरचनमङ्गीमाश्रयत्वाद्येकाग्र्येषु प्रचुरप्रचाराया भाषाव्यापनोपकारिण्याः खण्डान्वयपद्धतेर्मूलमिति भाति ।

[१ अ] स च विविधतुर्बिधः । उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिस्त्वत्तिविधिः । यथा--अग्निहोत्र जुहुयादिति । अत्र द्वितीयान्तस्याग्निहोत्रमिति कर्मणस्तृतीयात्रःकरणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोत्रेनेष्ट भावयेदिति ।

[१ आ] अह्नप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिर्गुणविधिर्वा । विनियोगो नामाङ्गत्वेनान्वयः । यथा- दध्ना जुहोतीति । अत्र तृतीयान्त ' दध्ना ' इति पदं प्रधानभूतहोमपदस्याङ्ग गुणो वा । तस्माद्गुणविधौ धात्वर्थस्य होमस्य कर्मत्वेनैवान्वयः ' दध्ना होमं भावयेत् ' इति । विनियोगविधेः सहकारिभूतानि पट् प्रमाणानि । तानि श्रुतिद्वेष्ट्वाक्यप्रकरणस्या-

नसमाख्यारूपाणि । तत्र प्रमाणान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् । सामर्थ्यं रूढिरेव । यौगिकशब्दसमाख्यानो रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दो भिन्नः । पदान्तरसमभिव्याहारो वाक्यम् । शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणं समभिव्याहारः । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निविमत्पदसमुदायो वाक्यं वा । प्रकरणं नाम परस्पराकाङ्क्षा । वाक्यद्वयमामर्थ्यम् आरम्भाधितिविषयं प्रकरणं वा । स्थानं नाम सन्निधिदेशसामान्यं वा । समाख्या नाम यौगिकः शब्दः । एतेषु पदेषु प्रमाणेषु चोत्तरस्मात्पूर्वपूर्व प्रबलमुत्तरोत्तरं च दुर्बलम् । एवं श्रुत्या लिङ्गस्य, लिङ्गेन वाक्यस्य, वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणेन स्थानस्य, स्थानेन समाख्यापाश्र्वाद्यो वेदितव्यः । तेनार्थनिर्धारणे यौगिकसमाख्यातो रूढ्यात्मकलिङ्गस्य बलीयस्त्व निर्णयं भवति । वाक्यप्रकरणादिसन्दर्भेण विनैव शब्दान् व्युत्पादयद्विनिर्मापाभ्यापकैरेतत्तत्त्वं विशेषतः समवधेयम् । विनियोगविधेः सहकारिभूतमङ्गलवचोषकमेतत्प्रमाणषट्कं वेदान्तादिशास्त्रेषु वाक्यार्थनिर्धारणार्थं सुहृर्मुहुः संप्रयुक्तं सदाधुनिकभाषाशास्त्रस्याप्युपयुक्तम् । अन्यत्राहप्रधानयोस्तारतम्यं संस्थापयन्नेव विनियोगविधिर्वाक्यज्ञाना पद्धतिविज्ञानस्य वैशिष्ट्यं दर्शयति ।

अनेन विनियोगविधिना यान्यङ्गानि विनियोज्यन्ते तानि द्विविधानि । सिद्धरूपाणि साध्यरूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि । साध्यरूपाणि (क्रियारूपाणि) पुनर्द्विविधानि । गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि (अर्थकर्माणि) च । गुणकर्म संस्कारजनकम् । आत्मगतापूर्वजनकं कर्मार्थकर्म । गुणकर्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं कर्मणो गुणत्वम् । अर्थकर्मणि कर्मणः प्राधान्यं द्रव्यस्य गुणत्वम् । एतानि द्विविधान्येव कर्माण्यनुपूर्वशः सतिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीनि चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्वयाद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सतिपत्योपकारकम् । तच्च पुनर्द्विविधम्— उपयुक्तसंस्कारकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं चेति । तत्र उपयुक्तसंस्कारकं प्रतिपादिकर्म । गुणकर्म दृश्यार्मदृश्यार्म दृष्टादृष्टार्थं चेति । पुनरपि तच्चतु-

विधम्-- उत्पत्ति-आप्ति-विकृति-संस्कृतिभेदात् । द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलमदृष्टार्थं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकमर्थकर्म वा । तत् त्रिविधम्-- नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदात् । यान्यङ्गानि प्रधानयागशरीरं निष्पाद्य तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि संनिपत्योपकारकाणि । आरादुपकारकाणि तु परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यन्ते । एवं सर्वेषामङ्गानामपूर्वार्थत्वम् ।

यत्र समप्राज्ञोपदेशः सा प्रकृतिः । यत्र न समप्राज्ञोपदेशः सा विकृतिः । प्रकृतावेवोपयाकाङ्क्षाख्यं प्रकरणं सम्भवति, न विकृतौ । तत्र ' प्रकृतिश्चिकित्सा, कर्तव्या ' इति चोदयवाक्येनातिदेशेन वा कतिपयाङ्गानां प्राप्तिः ।

कर्मणा शब्दान्तर-अभ्यास-संख्या-सज्ञा-गुण-प्रकरणान्तरैर्भेदो भवति ।

वेदादिप्रमेयोऽर्थस्त्रिविधः -- क्रत्वर्थः पुरुषार्थ उभयार्थश्चेति । तत्र प्रयाजादिक केवलं क्रत्वर्थः । फलं तत्करणं च पुरुषार्थः । यथा-स्वर्गादि-ज्योतिष्टोमादिषु । दध्यादि त्वभयरूपम् । क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः । पुरुषार्थे फलं प्रयोजकम् । प्रयोजकत्वं नामानुष्ठापकत्वम् । विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स तत्र प्रयोजकः ।

(१६) साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः प्रयोगप्राप्तुभावबोधकः इत्यभिधेयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । प्रधानाभिधेयत्वमेवाङ्गविधिराकर्षक-पाक्यतया महात्वाक्यतामापन्नं सस्वर्गाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधायकत्वात्प्रयोग-विधिरित्युच्यते । अयं प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राप्तुभावसिद्धयर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम चित्तिविशेषः पौर्या-र्यरूपो वा । तत्र च पदप्रमाणानि-ध्रुव्यर्षपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि । तत्र श्रमपरवचनं श्रुतिः । यत्र प्रयोजनाशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । पदार्थ-बोधकराक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । स्थानं नामोपस्थितिः । प्रधान-क्रमेण योऽङ्गानां क्रम आश्रयते स मुख्यक्रमः । सहप्रमुख्यमानेषु प्रधानेषु

संनिपातिनामहानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठित-
पदार्थक्रमायः क्रमः ॥ प्रवृत्तिक्रमः । एतेषु प्रमाणेषूपेतरे दुर्बलम् ।

(१ ई) सेतिवर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको
विधिरधिकाराविधिः । यथा-दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एवं
निरूपितं चतुर्विधभेदेनिरूपणेन विधेः प्रयोजनवदर्थपर्ययसानम् ।

(२) प्रयोगसमयेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषां तादृशार्थस्मारकत्वे-
नैवार्थस्त्वम् । न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थम् । सम्भवति दृष्टेऽदृष्टस्याभ्याप्यत्वात् ।
न च दृष्टस्याथस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवात्प्रमाणानां व्यर्थमिति वाच्यम् ।
मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमावेष्ट्याश्रयणात् । यथाहुः

.. विधिरत्यन्तमग्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

अस्यार्थः—यो विधिरत्यन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति सोऽपूर्वावेधिः । यः
पक्षेऽप्राप्तमर्थं नियमयति ॥ नियमविधिः । द्वयोः समुच्चित्त्य प्राप्तावि-
तरनिवृत्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः । परिसंख्या च द्विविधा ।
श्रौती लाक्षणिकी चेति । श्रौती यथा—अत्र होवागपन्तीति । अस्या प्रातवाध
इत्येक एव दोषः । लाक्षणिकी यथा- पञ्च पञ्चनखा मक्ष्या इति । अत्र
तु श्रुतज्ञानिरधुतकल्पना-प्राप्तवाधश्चेति दोषत्रयम् । अस्मिन्दोषत्रये दोषद्वयं
शब्दनिष्ठम्, प्राप्तवाधस्त्वर्थनिष्ठः । धर्मशास्त्रार्थनिश्चये नियमपरिसंख्यादी-
न्यसकृदुपयुज्यन्ते ।

[३] नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकनयाऽपवत्त्वम् । वेदनाभ्येपूर्द्धि-

च्चित्रादयेनादिपदानां कथमन्वयः कर्तव्य इति समुत्थिताया शङ्कार्थं तेषां
भावनाकरणत्वेनामिमतयागनामत्वेन (अमेदसम्बन्धेनैव) यागोऽन्वयः कर्तव्य

इति सिद्धान्तः । नामधेयत्वं, च, निमित्तचतुष्टयात्,--मत्वर्थलक्षणामयाद्वाक्य-
भेदभयात्तत्रप्रत्ययशास्त्रात्तद्व्यपदेशाच्चेति ।

(४) पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः । निषेधवाक्यानामनर्थहेतु-
क्रियानिवृत्तिजनकत्वेनार्थवस्त्रम् । यथा न कलञ्जं मक्षयेदिति । निषेधस्थले
नञ् लिङ्गार्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति । तस्मान्नञर्थेन प्रत्यया-
र्थस्यान्ययस्तत्रापि च लिङ्गशत्राव्यशब्दभावनायाः । पर्युदासे त्यष्टदोषदुष्टस्य
विकल्पस्य परिहारार्थं नञर्थेन धात्वर्थस्य नाम्नो वाऽन्वयः क्रियते । तदुक्तम्—

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।
प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥
नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।
वदत्यत्राक्षणाधर्मावन्यमाश्रविरोधिनी ॥— इति ।

एवं प्रत्ययार्थस्य धात्वर्थस्य नाम्नो वा नञर्थेन कुत्रान्वयः कर्तव्य
इत्यास्मिन् विमर्शे मीमांसकैः सूक्ष्मं भाषाज्ञानं प्रदर्शितम् । एतन्नञर्थनियमनं
साहित्यधर्मशास्त्रादिगतवाक्यानामर्थनिर्धारणोऽनाशोपयुक्तम् ।

(५) वेदस्य पञ्चमो विभागोऽर्थवादः । प्राशस्त्यानिन्दान्यतरल-
क्षणया विधिनिषेधशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । अर्थवादानां स्वार्थपरत्वे प्रयोजना-
भावादप्यन्यविधिशेषेन फलवदर्थज्ञानार्थव्यवहारव्यवहारविधेयगतप्राशस्त्यप्र-
तिपादनद्वारा विधिव्याक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यम् [जै० १।२।७] । अर्थवाद-
स्त्रिविधः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको
गुणवादः । यथा- ' आदित्यो यूयः ' इत्यादि । प्रमाणान्तररगतार्थबोधकोऽ-
नुवादः । यथा- ' अग्निर्हिमस्य भेषजम् ' इति । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्रातिर-
हितार्थबोधको भूतार्थवादः । यथा—इन्द्रो घृत्राग चन्नमुदयञ्च' इत्यादि ।
तदुक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्दानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति ।

अर्थवादः परकृतिपुराणरूपादिभेदेन वाक्यरूपः पुराणेतिहासाख्या-
नोपाख्यानादि-परिच्छेदरूपो वा सन् विधिवाक्येनैकवाक्यता प्रापणीय इति
मीमांसासिद्धान्तः । अस्य सिद्धान्तस्वार्थं व्यापकोऽर्थो यच्छास्त्राख्यादिग-
तानि गौणवाक्यानि वाक्याङ्गानि वा प्रधानवाक्येन सह संयोजनीयानि,
तत्तद्ग्रन्थगतपरिच्छेदाश्च ग्रन्थकर्तृमुख्याभिप्रायेण समं सद्दृश्यनीयाः । यतो
वक्तृतात्पर्यं प्रधानवाक्ये मुख्याभिप्राये वा निधीयते, प्रधानवाक्यं च प्रति-
ज्ञावाक्येन ज्ञाप्यते, ततो मुख्याभिप्रायद्योतनाय ग्रन्थकर्त्रा नियोजिताः सुभ-
गदृष्टान्तत्रैदग्भ्यान्विता विविधा वचनविन्यासां वाक्यार्थविररणकाले वक्तृता-
त्पर्येणैवान्वेतव्याः, येन ग्रन्थकर्तुः सङ्कलितोऽभिप्रायः सम्यगाकलितः स्यात् ।
विष्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वं समग्रवृत्त्यैवामिहितान्तरपवादिनो मादृशः सङ्कलन-
दृष्ट्या तात्पर्यार्थं सविशेषं द्रढयन्ति ।

३

एवमालिखितेषां पूर्वमीमांसाप्रकरणग्रन्थगतविषयाणां रूपरेखाः । इमे
विषया एव श्रीजैमिनिना पूर्वमीमांसासूत्राणां द्वादशाध्यायेषु विभक्ताः । प्रायः
श्रीजैमिनिना—

धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

ऊहो वाद्यश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥

इति श्रीमाधवाचार्यवचनानुसारेण द्वादशाध्यायेषु धर्म एव साङ्गोपाङ्गं विचा-
रितः । तत्र पूर्वपटके निरूपितः साकल्येनोपदेशः, उत्तरपटके चातिदेशः ।

उपदेशो नाम शब्दप्रमाणोपलब्धं ज्ञानम् । “ यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशो ” वा । “ अतिदेशो नामाऽप्यत्र श्रुतानामङ्गानामन्यत्र प्रापकं शास्त्रम् ” ।

इदानीं द्वादशाध्यायगताः केचिदतीवोपयोगिनो विषया अध्यायानुक्रमेण सङ्क्षेपतोऽत्रोपस्थाप्यन्ते स्थूलस्वरूपज्ञापनाय—

प्रथमेऽध्याये धर्मलक्षणं, विधिस्वरूपं, शब्दप्रामाण्यं शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धः, चेदापौरुषेयत्वम्, अर्थवादः, विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वं, मन्त्राणां सार्थत्वम्, अर्थनिर्णये निगमनिरुक्तन्याकरणादीनामुपयोगः, स्मृतिप्रामाण्यं, शब्दस्य जातिवाचकत्वं, नामधेयविचारः, गौणी वृत्तिः, वाक्यशेष इत्यादयो विषयाः ।

द्वितीयेऽध्याये भावनानिरूपणम्, आख्यानस्यापूर्वबोधकारमपूर्वसद्भावश्च, नानाख्यातलक्षणे, गौणप्रधानकर्मलक्षणे, मन्त्रब्राह्मणादिलक्षणानि, ऋग्यजुःसामादिलक्षणानि, वाक्यगताः साकाङ्क्षत्वादिधर्माः, अनुपङ्गः, धातुभेदपुनरुक्तिसंख्यासंज्ञादेवतादिभिः कर्मभेदः, कर्मभेदप्रामाण्याववादः, सामान्यविशेषसम्बन्धबोधरूपाक्याना व्ययस्या, गुणगुणिसम्बन्धनिरूपणैकवाक्यतासिद्धिः, नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेद इत्यादयः ।

तृतीयेऽध्याये शेषशेषिचिन्तापूर्वकं विनियोगविधियेचनम् । तत्र द्रव्यफलधोर्विधिरात्र्ये सम्बन्धः, आहर्गान्यायः, उद्देशविधेयगतैकवचनव्ययस्या, मिथोऽसम्बन्धन्यायः, वार्त्तग्नान्यायः, बर्हिर्न्यायः, गार्हपत्यन्यायः, प्रस्तरप्रहरणन्यायः, असज्जातविरोधन्यायः, शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां परस्परविरोधे प्रावत्यदौर्घ्नित्यचिन्ता, उत्कर्षापकर्षचिन्ता, निवीनोपवीतादिभ्यर्थादत्वविधेयादिनिर्णयहेतुः, भुत्यादेः परस्परविरोधसदसद्भावः, प्रतिपचि र्नाग्नि, अनारम्यार्धानानि, मुख्यप्रतिनिधिविचारः, नियमविधिः, प्रधानोपकारकप्रयाजाद्यज्ञानि, यजमानकर्माग्नि, संनिपत्योपकारकाण्यारादुपकारकाणि चेत्यादयः ।

चतुर्थेऽध्याये कत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा, वचनलिङ्गयोर्विवक्षितत्वं, मुख्या-
 पूर्वाङ्गापूर्वविचारः, साम्यवैषम्यचिन्ता, धाजिनन्यायः, प्रयोज्यप्रयोजकसम्बन्धः,
 अर्थकर्म प्रतिपात्तिकर्म च, उत्पात्तिविधिर्नियमविधिश्च, जुहूपर्णमयीत्वादेः फलम्,
 नित्यनैमित्तिकविचारः, विश्वजिन्याय-रात्रिसत्रन्याय-दर्शपूर्णमासन्याय-योग-
 सिद्धिन्याय-जातेष्टिन्यायादिकयनपूर्वकं फलविचारः, अङ्गाङ्गित्वविचारः,
 राजसूयगताक्षयतादिचिन्ता चेत्यादयः ।

पञ्चमेऽध्याये—प्रयोगविधिविवेचनम् । तत्र श्रुत्यर्थपाठस्थानंमुख्य-
 प्रवृत्त्याख्यप्रमाणपदकंस्य प्राबल्यदोषव्योभ्यां क्रमनिरूपणं, तदादेतदन्त-
 न्यायः, पदार्थानुसमयकाण्डानुसमयो, प्रकृतिविकृतिस्सम्बन्धः, आनन्तर्यव्यवधाने
 चेत्यादयः ।

षष्ठेऽध्याये—आधिकारविधिनिरूपणम् । तत्र कर्माधिकारः, रथकार-
 निपादस्थपतिन्यायो, अधिकारिधर्मौ, निरुद्धात्रिकद्वयः, कलञ्जन्त्याय, उप-
 नीताचारः, अग्निहोत्रन्यायः, ऋणप्रयापोकरणं, प्रतिनिधिनिरूपणं, सत्रन्यायः,
 पदार्थलोपनं, प्राथम्यतानि, भ्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वाक्यपरि-
 समाप्तिश्च, कृत्वाचिन्तान्यायः, परकृतिपुरावरूपयोरर्थवादत्वं, सत्रगतदेयादेय-
 विचारः, अग्निविचारश्चेत्यादयः ।

सप्तमाष्टमाध्याययोः सामान्यातिदेशविशेषातिदेशौ विचारितौ ।
 तत्रातिदेशलक्षणं यथा—

प्राकृतात्कर्मथो यस्माच्चत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥ इति ।

आस्मिन्नध्यायद्वये 'द्वयोः प्रणयन्ति, तस्माद् द्वाभ्यां यन्ति' इति
 'वाक्यप्रिये निर्णयः, विध्यादेर्विध्य-तौ, स्थालीपुर्लाकन्यायः, सिद्धावलो-
 कितन्याय इत्यादयो विषयाः ।

नवमाध्याये—ऊहविचारः । ऊहो नाम प्राकृतस्य पदार्थस्य विकृतौ
कार्यमुखेनाऽऽगतस्य तत्रत्यकार्येशोतान्वयप्रामाण्यः । अस्मिन्नाप्तो प्रयोजक-
निमित्तयोर्भेदः कथितः ।

दशमाध्याये बाधसमुच्चयो व्याख्यातौ । बाधो नाम पदार्थनिवृत्तिः ।
" प्रकृतितोऽतिदेशतः समव्यभिक्तिप्रामाण्यानां केनचित्कारणतः विकृतान-
नुष्ठानम् " वा । समुच्चयो नाम प्राकृतज्ञैः सह वैकृतज्ञानामनुष्ठानम् ।
अत्रावापोद्वापौ, नवमेविचारे परिसङ्ख्या—प्रतिषेधपर्युदासप्रतिप्रत्यादयश्च
व्याख्यातः ।

एकादशाध्याये तत्रानापौ विचारितौ । अनेकोद्देशेनाज्ञाना सक-
दनुष्ठानं तन्तम् । तच्च प्रकृतिपिच्छुभयव्यापारणम् । अज्ञानां भेदेनाऽऽ-
वृत्त्याऽनुष्ठानमज्ञानम् । अत्र खड्केषुपेक्षया, कृषिखड्कव्यापयेत्यादयो
विषयाः ।

द्वादशाध्याये प्रसङ्ग-तन्त्र-निर्णय-समुच्चय-विकृत्या निरूपिताः ।
अन्योद्देशेनान्यदोषस्यापि सद्दानुष्ठानं प्रसङ्गः । एककार्योद्देशेन विहिताना
दृष्टार्थैर्विकल्पः । इत्येवमादयो विषया द्वादशलक्षणां सङ्ग्रहिताः ।

४

अधुना गिरलप्रचारे सञ्जाते गीर्वाणव्यामध्ययने को नाम शास्त्रा-
ण्येवमुत्सहेत । तत्र पुनर्यज्ञप्रक्रियावृत्तिरूपाः पूर्वमीमांसाया अध्येयने को
नाम इति यज्ज्ञायात् । एतेन कारणकदम्बकेन, पूर्वमीमांसानुशीलनं सम्प्रति
भारते सत्रापि च महाराष्ट्रे तनुप्रसङ्गं संवृत्तम् । ये केचनान्दुर्लभपयाश्चाराः
पूर्वमीमांसामर्षयते, ते प्रायः प्रथरणमन्त्रेणैव समुत्तिष्ठन्ते । यत् पूर्वमीमां-
साया मूलप्रतिष्ठाभूतैर्जीमिनयिसूत्रैस्ते काचित्कल्पेन परिचितास्तृनस्तेषां ज्ञानं

विकलाङ्गं सम्पद्यते । एतत्सर्वं सुचिरं पर्यालोच्य श्रीगणेशस्य समधिगत-
पूर्वोत्तरमौमासापरमप्राचीनैः, इदानीमशीतिउपदेशीयैरप्यनवरतं निष्कामभक्त्या
ऽनुष्ठिताभ्यामनलेखनप्रवचनादिपावनाभियोगैः, स्वीयप्रकृष्टपाण्डित्येन कर-
धारस्थशाङ्करपीठ याथाथ्येनालङ्कुर्वद्भिः, अपरिमेयतया शिष्यजनसत्सङ्घैः,
श्रीविद्याशङ्करभारतीस्वामिपादैर्मासाधीतिना परमहितबुद्ध्या विर-
चितैश्च भाववोधिनी नाम पूर्वमासासाहस्रवृत्तिः । माध्यमीकादिग्रन्थाना
नानाभिधत्वाद् दूरग्राह्यत्वाच्च सागरायमाणा पूर्वमासा यद्यपि श्रीसाधवा-
चार्यप्रणीतेन जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेण बालानां नूनं नाभिदन्ती क्रीडा-
पुष्करिणीय सञ्जाता, तथापि जैमिनीयन्यायमालाया प्राधान्येन प्रत्यधिकरण
विषयविन्यासात् अधिकरणान्तर्गतसूत्राणामेकैकशः पदबोधो न यथावद्भवति ।
एतन्मन्तरायनर्पाचिकीर्षवः श्रीमदाचार्यचरणां बहवः सुरैर्म्यः प्राक् स्वसकाशे
पूर्वमासासामर्थ्यान्वैक्यकरणरत्नपाण्डेन्मुरगुहकरोप्राभिध-ऋषणशास्त्रिमहोदये .
सुगमवृत्तिलेखनार्थं सनिर्वन्धं प्रार्थिता इत्थं प्रतिसूत्रपदानुसारिणीं सुबोधामन-
तिविस्तरां सुविज्ञेयशास्त्रार्थसङ्गमकारिणीं च वृत्तिं विरचितुं प्रवृत्ताः ।
अन्तरा वृत्तिविरचनमेतत्कार्यान्तरबाहुल्यात्कानिचिद्वापना-यन्तरितमासीत् ।
द्वित्रैर्म्यो वर्षेभ्यः पूर्वं तदेव षष्ठ्यजितकाम्यया सम्यग्धर्मवर्गतये श्रीस्वामिपादैः
पुनरपि प्रारभ्य समाप्तिं नीतम् । एतेन श्रीमदाचार्यचरणानां वाक्यार्थ-
निर्णयतत्त्वावबोधकेन धर्मविमर्शोपकारकेण च लेखनेन पूर्वमासाभ्यायिनः
सर्वेऽप्यधुनातना मायिनश्च षष्ठ्यास्तेषां नितरामधमर्णाः संवृत्ताः खलु ।
अनन्यसुकरं विरयशोविसारि च लेखनभेदधर्मे वयस्यापि कर्तव्यबुद्ध्या
सोत्साहं विधाय श्रीचरणैः श्रीपरेशप्रसादाक्षिशेषतः नीतमिति नितान्तं
मोदावहम् । एतादृशमप्रयविरचनाय लोकोपकृतये च श्रीशङ्करस्तान् दीर्घा-
युषा संवोजयत्यल्लेख्यं तेषां विनीतनभेरन्तेवासिभिरनन्यमावेन प्रार्थ्यते । एषा
पूर्वमासासाहस्रवृत्तिरध्याप्यादाधिकरणादिक्रमेण समप्रतपि विषयं वैशयेन
साङ्गोपाङ्गं विधिष्य सङ्कलितं शास्त्रार्थं विस्पष्टतया पुरतः संस्थाप्य च
शास्त्रान्तरप्राप्तिनां पूर्वमासाधीतिनां शृङ्खलाव्युत्पत्तिरिका मवेदित्यत्र नाभित
सन्देहलवः ।

श्रीमदाचार्यपादमूल एव मया स्तोकं पूर्वमीमासाज्ञानं सम्पादितम् ।
 अल्पज्ञानवतो ममेदं मुखप्रबन्धलेखनं नामातितमा साहसम् । किन्तु
 श्रीमदाचार्यचरणैरेव तल्लेखने वात्सल्यपुरस्सरं प्रेरितेन मया कर्मैतत्कथञ्चि-
 दनुष्ठितम् । अतोऽयं प्रबन्धः पूर्वमीमासानभिज्ञाना जनाना स्थूलाशयबाधाय
 भवति नित्याशास्ते—

करवीरे
 शके १८७३
 चैत्रशुद्धसप्तम्याम्.

श्रीचरणाना विनीततमरठात्रो
 हुपरीकरोपाभिधश्रीपादापरनामकवाल-
 शास्त्रिसनुर्गणेशशर्मा । संस्कृतप्राध्यापकः

॥ श्रीः ॥

अथ पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तेर्भावबोधिन्याः क्रमज्ञः
अधिकरणसूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः । तत्राद्यः पादः ।

	पृष्ठाङ्कः ।
१ धर्मजिज्ञासाप्रतिज्ञाधिकरणम्	१
२ धर्मलक्षणाधिकरणम्	१
३ धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणम्	१
४ धर्मप्रत्यक्षादीनामप्रामाण्याधिकरणम्	१
५ धर्मवेदस्यैव प्रामाण्याधिकरणम्	१
६ शब्दनित्यत्वाधिकरणम्	२
७ वेदस्यार्थप्रत्यायकत्वाधिकरणम्	२
वाक्यनित्यत्वाधिक० वा .	६
८ वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम्	७
प्रथमाध्यायस्वाद्यपादे सूत्राणि ३२॥ अधिकरणानि ८॥	

अथ द्वितीयः पादः ।

१ अर्थवादप्रामाण्याधिक०	८
२ और्दुबराधिक०	१२
३ हेतुवन्निगदाधिक०	१४
४ मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् मन्त्रप्रामाण्याधिक० वा .	१६
आस्मिन् पादे सूत्राणि ५३॥ अधिक० ४॥	

अथ तृतीयः पादः ।

१ स्मृतिप्रामाण्याधिक०	०१
२ श्रुतिप्राचल्याधिक०	२१

३	दृष्टान्यमूलस्मृतेरप्रामाण्याधिक०	२१
४	पदार्थप्राबल्याधिक०	२२
५	शास्त्रप्रामिद्वपदार्थप्राबल्याधिक०	२२
६	म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिक०	२२
७	कल्पसूत्राणामस्वतःप्रामाण्याधिक०	२३
८	होलाकाधिकरणं सामान्यश्रुतिकल्पनाधिक० वा ..	२३
९	साधुपदप्रयुक्त्याधिक०	२५
१०	लोकवेदयोः शब्दार्थैक्याधिक०	२६
११	आकृत्याधिक०	२७
	जातिनित्यत्वाधिक० वा....	
	अस्मिन् पादे सूत्राणि ३५॥ अधिकरणानि ११॥	

चतुर्थः पादः ।

१	उद्भिदादिशब्दानां यागनामताधिक०	२८
२	चित्रादिशब्दानां यागनामताधिक०	२९
३	अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामताधिक०	२९
	(तत्प्रख्यन्यायः ।)	
४	श्येनादिशब्दानां यागनामताधिक० (तद्वचपदेशन्यायः।)	२९
५	बाजपेयादिशब्दानां यागनामताधिक०	३०
६	आग्नेयादीनां अनामताधिक०	३०
७	बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वाधिक०	३१
८	प्रोक्षण्यादीनां यौगिकत्वाधिक०	३१
९	निर्मध्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिक०	३१
१०	वैश्वदेवादेशब्दानां नामधेयत्वाधिक०	३२
११	वैश्वानरेष्टौ अष्टवादेरर्थवादताधिक०	३४
१२	यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिक०	३४
१३	आग्नयेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिक०	३४

१४	गूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिक०	३४
१५	अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसाधिक०	३४
१६	बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिक०	३५
१७	प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिक०	३५
१८	वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिक०	३५
१९	अव्यवस्थितानां सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थाधिक०...३६	
	अस्मिन् पादे सूत्राणि ३०॥ अधिकरणानि १९॥	
	आहत्य सू०॥ १५० ॥ अधि० ४२ ज्ञेयानि ।	

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१	अपूर्वस्य आख्यातपदगम्यताधिक०	३६
२	अपूर्वस्य आस्तिताधिक०	३८
३	कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिक०	३८
४	संमार्जनादीनामप्रधानताधिक०	३९
५	स्तोत्रादिप्राधान्याधिक०	४०
६	मंत्राविधायकत्वाधिक०	४४
७	मंत्रलक्षणाधिक०	४५
८	त्राक्षणलक्षणाधिक०	४९
९	ऊहादीनां अमंत्रताधिक०	४५
१०	ऋगलक्षणाधिक०	४५
११	सामलक्षणाधिक०	४६
१२	यजुर्लक्षणाधिक०	४६
१३	निगदानां यजुष्व्वाधिक०	४६
१४	एकवाक्यत्वलक्षणाधिक०	४७

१५ वाक्यभेदाधिक०	४१
१६ अनुपगाधिक०	४१
१७ व्यवेताननुपगाधिक०	४८
अस्मिन् पादे सूत्राणि ४९॥ अधिक० १७॥	

द्वितीयः पादः

१ अगापूर्वभेदाधिक०	४०
२ समिदाद्यपूर्वभेदाधिक०	४९
३ आघारघाग्नेयादीना अगाग्निभानाधिक०	४९
४ उपांशुयाजापूर्वताधिक०	५१
५ आघारादीनामपूर्वताधिक०	५२
६ पशुसोमयोरपूर्वत्वाधिक०	५३
७ सख्याकृतकर्मभेदाधिक०	५५
८ सज्ञाकृतकर्मभेदाधिक०	५५
९ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिक०	५६
१० द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मक्याधिक०	५६
११ द्रव्यादिद्रव्यस्य सकलत्वाधिक०	५६
१२ वारवतीयादीना कर्मांतरताधिक०	५७
१३ सौमरनिधनयोःकर्मक्याधिक०	५८
अस्मिन् पादे सूत्राणि २०॥ अधिकरणानि १३॥	

तृतीयः पादः

१ ग्रहाग्रताया, ज्योतिष्टोमागताधिक०	५९
२ अत्रेष्टे ऋत्नंतरताधिक०	६०
३ आधानस्य विधेयत्वाधिक०	६०
४ दाक्षायणादीना गुणताधिक०	६१
५ द्रव्यदेवतायुताना यागांतरताधिक०	६२
६ वत्सालभादीना सस्कारताधिक०	६३

७ नैवारचरोराधानार्थत्वाधिक०	६४
८ त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकृत्वाधिक०	६४
९ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिक० -	६४
१० अग्निचयनस्य संस्कारताधिक० -	६५
११ मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वतरत्वाधिक०	६६
१२ आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिक०	६६
१३ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिक०	६६
१४ आम्येष्ट्यद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिक०	६६

अस्मिन् पादे सूत्राणि २९ ॥ अधिकरणानि १४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिक०	६७
२ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिक०	६९
अस्मिन् पादे सूत्राणि ३२ ॥ अधिकरणे द्वे २ ॥ एवमाहृत्य १३९ सूत्राणि ॥ ४६ अधिकरणानि ज्ञेयानि ॥	

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

त्रयाद्यः पादः ।

१ शेषलक्षणप्रतिज्ञाधिक०	७७
२ शेषलक्षणाधिक०	७७
३ शेषलक्ष्याधिक०	७७
४ निर्वापणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयत्वाधिक०	७८
५ स्फ्यादीनां सयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिक०	७९
६ आरुण्यादिगुणानां असंकीर्णताधिक० (आरुणीन्यायः ।)	८०
७ सर्वग्रहाणां समार्गाधिक० (समार्गन्यायः ।)	८१
८ चमसादौ समार्गाननुष्ठानाधि०	८२
९ सप्तदशारत्नत्वस्य पशुधर्मताधिक०	८३
१० अभिक्रमणस्य प्रयाजमात्रांगत्वाधिक०	८३

११	उपवतिस्य प्राकरणिकांगत्वाधिक०	८४
१२	वैकंकतपात्राणां कृत्स्नयागंगुणताधिक०	८५
१३	वार्षभाघनुवाक्यानां आज्यमागांगताधिक०	८५
१४	हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकांगताधिक०	८६
१५	चतुर्धाकरणस्य आग्नेयमात्रांगत्वाधिक०	८६
	अस्मिन् पादे सूत्राणि सप्तविंशतिः २७ ॥	
	अधिकरणानि पंचदश १५ ॥	

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१	लवनप्रकाशकमंत्राणां मुख्ये वहिषि विनियोगाधिक०	
	[वहिष्यायः ।]	८८
२	इंद्रप्रकाशकमंत्रस्य श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानांगत्वाधिक०	८९
३	आव्हानप्रकाशकमंत्राणां आव्हाने विनियोगाधिक०	८९
४	अग्निविहरणादिप्रकाशकमंत्राणां तत्रैव विनियोगाधिक०	९०
५	सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांगत्वाधिक० (प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥)	९०
६	सूक्तवरकानां अर्थानुसारेण विनियोगाधिक०	
	(सूक्तवाकन्यायः ।)	९२
७	काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्रांगत्वाधिक०	९३
८	आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानामेव मंत्राणां विनियोगाधिक०	९३
९	मक्षमंत्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिक०	९४
१०	मंत्राभिवृत्तिरित्यादेर्मक्षयामीत्यंतस्य एकमंत्रत्वाधिक०	९५
११	इंद्रपीतस्येत्यादिमंत्राणां सर्वेषु मक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिक०	९५
१२	अम्बुक्षीतसोममक्षणे इंद्रस्याप्युपलक्षणाधिक०	९६
१३	पात्नीवत्तमक्षणे इंद्रादीनां अनुपलक्षणाधिक०	९७
१४	पात्नीवत्तशेषमक्षणे त्वष्टु अनुपलक्षणाधिक०	९८
१५	पात्नीवत्तशेषमक्षणे त्रिंशत् अनुपलक्षणाधिक०	९८

१६	भक्षणे अनुवपट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिक०	९९
१७	अनेन्द्राणां अमंत्रकमक्षणाधिक०	९९
१८	येन्द्राग्निभक्षणस्य अमंत्रकत्वाधिक०	१००
१९	गायत्रच्छंदस इत्यादिमंत्राणां अनेकच्छंदस्के विनियोगाधिक०	१००
	एकादशाधिकरणोक्तस्योपसंहारः	१०१
	अस्मिन् पादे सूत्राणि त्रिचत्वारिंशत् ४३ ॥	
	अधिकरणानि एकोनविंशतिः १९ ॥	

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१	उच्चैस्त्वादीनां वेदघर्मत्वाधिक०	१०२
२	आधाने गानस्य उपांशुताधिक०	१०४
३	ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वाधिक०	१०४
४	प्रकरणस्य विनियोजकत्वाधिक०	१०४
५	स्थानस्य विनियोजकत्वाधिक०	१०५
६	समाख्यायाः विनियोजकत्वाधिक०	१०५
७	ध्रुव्यादीनां पूर्वपूर्वपलीयस्त्वाधिक०	१०५
८	द्वादशोपसत्तायाः अहीनांगत्वाधिक०	१०६
९	कुशायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधि०	१०७
१०	जाघन्याः प्रकरणादनुत्कर्षाधिक०	१०७
११	सत्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिक०	१०८
१२	प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगे निषेधाधिक०	११०
१३	पौष्णपेपणस्य विकृतौ निवेशाधिक०	१११
१४	पौष्णपेपणस्य चरावेव निवेशाधिक०	१११
१५	पौष्णपेपणस्य एकदैवत्ये निवेशाधिक०	११२

अस्मिन् पादे षट्चत्वारिंशत् ४६ सूत्राणि ॥

पंचदश १५ अधिकरणानि ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ नीवीतस्य अर्थवादत्वाधिक०	११५
२ उपवांतस्य दर्शपूर्णमासांगताधिक०	११७
३ उपवीतस्य विधित्वाधिक०	११७
४ उपवीतोदगग्रत्वयोरनुवादताधिक०	११७
५ समिध्दरणस्य विधित्वाधिक०	११८
६ दिग्भिन्नभागस्य अनुवादकत्वाधिक०	११८
७ परुषि दितादीनामनुवादकताधिक०	११९
८ अतृत्वदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिक०	११९
९ अजभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिक०	१२०
१० अवगोरणादीनां पुमर्थताधिक०	१२०
११ मलवद्वास संवादननिषेधस्य पुरुषधर्मताधिक०	१२१
१२ सुवर्णधारणादीनां पुंस्त्वधर्मत्वाधिक०	१२१
१३ जयादीनां वैदिकरुर्मागत्वाधिक०	१२३
१४ वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वाधिक०	१२३
१५ दातुर्वारुणीष्ट्याधिक०	१२४
१६ वैदिकपानव्यापदि सौमैद्रवरुविधानाधिक०	१२५
१७ सौमैद्रचरोर्मजमानपानव्यापद्विषयत्वाधिक०	१२५
१८ आग्नेयाष्टकपालचरोर्वावदानभात्रस्य होतव्यत्वाधिक०	१२६
१९ सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिक०	१२७
२० प्राथमिकशपात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिक०	१२८
२१ पुरोडाशविभागस्य महार्थताधिक०	१२८

अस्मिन्पादे सूत्राणि सप्तपञ्चाशत् ५७ ॥
अधिकरण्यानि २१ एकविंशति ॥

१९१ तृतीयाध्यायस्य पंचमः पादः

- ११ ध्रौवाज्यादिभिः स्वष्टकृदादिशेषकार्याननुष्ठानाधिक० १३९
- १२ साकंप्रस्थाय्ये शेषकार्याननुष्ठानाधिक० १३९
- १३ सौत्रामण्यां शेषाननुष्ठानाधिक० १३९
- १४ सर्वष्टेष्टौ स्वष्टकृदादीनां सकृदनुष्ठानाधिक० १३९
- १५ ऐन्द्रवायवग्रहे द्विः शेषभक्षणार्थाधिक० १३३
- १६ सोमे शेषभक्षास्तित्वाधिक० १३३
- १७ चमसिनां शेषभक्षणार्थाधिक० १३४
- १८ उद्गातृणां सुबलप्येनेसह भक्षणार्थाधिक० १३४
- १९ श्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षणार्थाधिक० १३६
- २० वपट्कारस्य भक्षणमित्तत्वाधिक० १३६
- २१ होमाभिपवयोरपि तन्निमित्तत्वाधिक० १३७
- २२ वपट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षणार्थाधिक० १३७
- २३ एकपात्रे होतुः प्रथमभक्षणार्थाधिक० १३८
- २४ भक्षणस्य अनुज्ञापनपूर्वकत्वाधिक० १३८
- २५ वैदिकवचनेन अनुज्ञापनाधिक० १३८
- २६ वैदिकवचनेन अर्थक्रमानुसारतः प्रतिवचनार्थाधिक० १३८
- २७ एकपात्राणामेवानुज्ञापनाधिक० १३९
- २८ याज्यापनये भक्षस्याध्यपनयाधिक० १३९
- २९ फलचमसस्य इज्याविकारताधिक० १३९
- ३० ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसपणाधिक० १४१
- ३१ अस्मिन् पादे सत्राणि चतुःपचाशत् ५४ ॥
- ३२ अधिकरणानि २० विशतः ॥

३०० तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः

- १ छुवादिष्वनारभ्याधीतस्वादिरतादिविधेः प्रकृतिगामि १४२
- २ त्वाधिक० १४२

- २ सामिधेनीनां सप्तदशसंख्ययाः विहृदिगामिताधिक० १४४
- ३ गोद्रोहनदीनां प्रकृतिगामिताधिक० १४४
- ४ आधानस्य पवमानेष्वनंगताधिक० १४५
- ५ आधानस्य सर्वार्थत्वाधिक० १४५
- ६ पवमानेष्टीनां असंस्कृतेऽशौकतैव्यत्वाधिक० १४६
- ७ उपाकरणादीनां अग्नियामेषुधर्मत्वाधिक० १४६
- ८ शाखाहरणादीनां उभयदोहधर्मत्वाधिक० १५०
- ९ सादनादीनां सवप्रयसर्वाधर्मत्वाधिक० १५०
- १० रक्षनादिषुन्वादीनां सर्वेषुधर्मत्वाधिक० १५१
- ११ अश्वदाभ्योरपिग्रहयोः सादनादिधर्मवत्त्वाधिक० १५१
- १२ चित्रिण्यादीष्टानां अग्न्यङ्गताधिक० १५२
- १३ क्रयाभिपवादीनां सोममात्रधर्मत्वाधि० १५२
- १४ प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिक० १५२
- १५ श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिक० १५२
- १६ दीक्षणीयादिधर्माणां अग्निष्टोभांगताधिक० १५२
- अग्निन्पादे सूत्राणि सप्तवत्वारिंशत् ४७ ॥
- अधिरुणानि षोडशः १६ ॥
- तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः १**
- १ बर्हिरादीनां दर्शपूर्णमासतर्दगोभयोर्गत्वाधिक० १५६
- २ स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वाधिक० १५७
- ३ सामिकवेद्यादीनां अंगप्रधानोभयोर्गत्वाधिक० १५७
- ४ अभिमर्शनस्य अंगप्रधानोभयोर्गत्वाधिक० १५८
- ५ दीक्षादधिणयोः प्रधानार्थताधिक० १५९
- ६ अंतर्वदेर्युर्पानंगताधिक० १५९
- ७ हविर्धानस्य सामिधेयनंगताधिक० १६०
- ८ अगानामन्यद्वाग अनुष्ठानाधिक० १६०

- १९ परिकीर्तानां ऋत्विजांसंख्याविशेषनियमाधिक० १६१
- २० चमसाध्वर्युणां पृथक्त्वाधिक० १६२
- २१ चमसाध्वर्युणां बहुत्वाधिक० १६२
- २२ चमसाध्वर्युणां दशसंख्यानियमाधिक० १६२
- २३ शमितुरपृथक्त्वाधिक० १६३
- २४ उपगानां अपृथक्त्वाधिक० १६३
- २५ सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिक० १६३
- २६ ऋत्विगिसिनामूनः असर्वगोमित्वाधिक० १६३
- २७ दीक्षादाक्षिणावाचनयोक्तानां अक्षीशीनामेवाधिक० १६३
- २८ असदृशऋत्विक्त्वाधिक० १६४
- २९ ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिक० १६५
- ३० आध्वर्यवादिषु एव आध्वर्यवादीनां कर्तृत्वानियमाधिक० १६५
- ३१ समाख्याप्राप्तकृतत्वस्य कर्तृत्वधाधिक० १६५
- ३२ जगन्निर्गमोऽन्ननयतोर्गोऽन्विक्रान्तत्वाधिक० १६५
- ३३ १६६
- ३४ १६६
- ३५ १६६
- ३६ १६६
- ३७ १६६
- ३८ १६६
- ३९ १६६
- ४० १६६
- ४१ १६६
- ४२ १६६
- ४३ १६६
- ४४ १६६
- ४५ १६६
- ४६ १६६
- ४७ १६६
- ४८ १६६
- ४९ १६६
- ५० १६६

आधिकरणानि २३ त्रयोविंशतिः ॥

तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

- १ परिक्रियस्य स्वामिकर्मत्वाधिक० १६०
- २ वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वाधिक० १६९
- ३ तपसोयाजमानत्वाधिक० १७१
- ४ लोहितोष्णीपतादीनां सर्वस्विकर्मत्वाधिक० १७१
- ५ इष्टिकामनाया याजमानत्वाधिक० १७२

- ६. आयुर्दादिमंत्रपाठस्य योजमानत्वाधिक० १७२
- ७. ध्याम्नातस्य उभयेप्रयोज्यत्वाधिक० १७२
- ८. अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यत्वाधिक० १७३
- ९. द्वादशद्वंद्वानां आश्चर्यवत्त्वाधिक० १७३
- १०. होतुराश्चर्यवकरणमंत्रानुष्ठातृत्वाधिक० १७४
- ११. त्रैपप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वाधिक० १७५
- १२. त्रैपप्रैषार्थयोः यथाक्रमं आश्चर्यव-आंगनीधताधिक० १७५
- १३. करणमंत्रेषु स्वामिफलस्य आशोसितव्यत्वाधिक० १७५
- १४. करणमंत्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिक० १७६
- १५. द्रव्यसंस्कारस्य अंगप्रधानार्थत्वाधिक० १७६
- १६. अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबंधाधिक० १७७
- १७. पवित्रादेः परिमोजनीयवर्हिषाकर्तव्यत्वाधिक० १७७
- १८. प्राकृतपुरोडाशशकलस्यनिधानाधिक० १७७

द्वाविंशत २२ अधिकरणानि ॥
 आहस्यसूत्राणि- ३६९ ॥ अधिकरणानि- १५१ ॥
 इति नृत्तार्थव्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

१८२
१८३

३ प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिक०	१८१
४ यज्ञायुधानां अनुवादत्वाधिक०	१८२
५ पशुकत्वविवक्षाधिक०	१८४
६ लिंगस्य विवक्षाधिक०	१८६
७ आश्रयिणां अदृष्टार्थताधिक०	१८६
८ प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञाधिक०	१८७
९ दधानयनस्य आमिक्षाप्रयोज्यत्वाधिक०	१८७
१० गवाऽऽनयनस्य षड्कर्माप्रयोज्यत्वाधिक०	१८८
११ कपालानां तुषापवापाप्रयोज्यत्वाधिक०	१८८
१२ शकृद्गोहितयोः पशावप्रयोजकत्वाधिक०	१८९
१३ मुरोडाशस्य खिष्टकृद्यागप्रयुक्तत्वाधिक०	१८९
१४ अभिधारणे शेषधारणत्वप्रयोरननुष्ठानाधिक०	१९०
१५ समानयनस्य आज्यधर्मप्रयोजकताधिक०	१९२
१६ औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थत्वाधिक०	१९३
१७ उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिक०	१९४

आस्मिन् पादे अष्टचत्वारिंशत् ४८ सूत्राणि । अधिकरणानि १७ सप्तदश ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ स्वरोच्छेदनाद्यप्रयोजकत्वाधिक०	१९५
२ शाखाया आहार्यत्वाधिक०	१९६
३ छेदनस्य शाखाप्रयुक्तत्वाधिक०	१९७
४ शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	१९७
५ प्रणीतानिनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	१९८
६ दंडदानस्य अर्थकर्मत्वाधिक०	१९९
७ मासनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	२००
८ अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	२००
९ कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थत्वाधिक०	२०१

१० द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थत्वाधिक०	२०१
११ अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिक०	२०२
१२ यागपदार्थनिरूपणाधिक०	२०२
१३ होमपदार्थनिरूपणाधिक०	२०२
१४ दानपदार्थनिरूपणाधिक०	२०२
१५ बार्हस्पि अतिथ्यादिसाधारण्याधिक०	२०२

अस्मिन् पादे एकत्रिंशत् ३१ सूत्राणि । अधिकरणानि पञ्चदश १५ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१ द्रव्यसंस्कारकर्मणां ऋत्वर्थत्वाधिक०	२०४
२ नैमित्तिकानां अनित्यार्थत्वाधिक०	२०५
३ दध्यदेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थत्वाधिक०	२०५

(संयोगपृथक्त्वन्न्यायः ।)

४ पयोव्रतादीनां ऋतुधर्मताधिक०	२०६
५ विश्वजिदादीनां सफलत्वाधिक०	२०६

(विश्वजिन्न्यायः ।)

६ विश्वजिदादेरेकफलत्वाधिक०	२०८
७ विश्वजिदादेः स्वर्गफलकत्वाधिक०	२०८
८ रात्रिसत्रस्य आर्थवादिकफलकत्वाधिक०	२०८

(रात्रिसत्रन्यायः ।)

९ काम्यानां यथाक्तकाम्यफलकत्वाधिक०	२०९
१० दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिक०	२१०

(दर्शपूर्णमासन्न्यायः ।)

११ दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिक०	२११
१२ सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यंगताधिक०	२११
१३ वैश्वदेः पौर्णमासाद्यंगताधिक०	२१२
१४ अनुयाजादीनां आग्निमारुतोर्ध्वकालताधिक०	२१२
१५ सोमादीनां दर्शपूर्णमासकालोचरताधिक०	२१३

१६ वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिक० २१३

(जातेष्टिन्यायः ।)

१७ वैश्वानरेष्टेः जातकर्मोत्तरकालत्वाधिक० २१४

१८ सौत्रामण्यादीनां स्वकालकर्तव्यत्वाधिक० २१४

अस्मिन् पादे एकचत्वारिंशत् ४१ सूत्राणि ।

अधिकरणानि अष्टादश १८ ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ राजस्ये इज्यानां विदेवनाद्यंगकत्वाधिक० २१५

२ विदेवनादीनां कृत्स्नराजस्ययांगताधिक० २१६

३ सौम्यादीनां उपसत्कालत्वाधिक० २१६

४ आमनहोमानां सांग्रहाप्यंगताधिक० २१७

५ दधिग्रहस्य नित्यत्वाधिक० २१७

६ वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिक० २१८

७ पृथ्वाश्रितेनैमित्तिकत्वाधिक० २१९

८ पिंडपितृयज्ञस्य दर्शयागानंगताधिक० २२१

९ रशनाया यूपांगत्वाधिक० २२१

१० स्वरोः पशंगताधिक० २२२

११ आधारादीनां आग्नेयाद्यंगताधिक० २२३

१२ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनां अंगताधिक० २२५

अस्मिन् पादे सूत्राणि ४१ एकचत्वारिंशत् ।

अधिकरणानि द्वादश १२ ॥

आहत्य सूत्राणि १६१ एकपट्टयुत्तरशतम् ।

आहत्याधिकरणानि ६२ द्विषष्टिः ।

अथ पंचमाध्यायस्याद्यः पादः ।

१ क्रमनियमाधिक० (श्रुतिबल्यिस्त्वन्यायः ।) २२६

२ क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वाधिक० २२७

३ क्रमस्य क्वचिदनियमाधिक० २२७

- ४ क्रमस्य क्वचित्पाठानुसारित्वाधिक० २२७
- ५ क्रमस्य क्वचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिक० २२८
(प्रवृत्तिक्रमानियमः ।)
- ६ क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारित्वाधिक० २३०
- ७ अंगक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारित्वाधिक० २३०
- ८ अंगेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलीयस्त्वाधिक० २३१
- ९ ब्राह्मणपाठापेक्षया मंत्रपाठस्य प्राबल्याधिक० २३१
- १० प्रयोगवचनाचोदकस्य बलवत्त्वाधिक० २३१
- ११ विवृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिक० २३२
(साकमेधीयन्यायः ।)
- १२ अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजातापकर्षाधिक० २३३
२९८ (तदादितदंतन्यायः ।)
- १३ प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावेत्वाधिक० २३४
- १४ वैकृतयूपकर्ममानापकर्षाधिक० २३५
(यूपकर्मन्यायः ।)
- १५ दक्षिणाग्निहोमानपकर्षाधिक० २३५
- १६ पुरोडाशाभिवासनांतस्य दर्शजनपकर्षाधिक० २३६
- १७ सातपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकत्वाधिक० २३६
- १८ उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिक० २३८
अस्मिन् पादे पंचत्रिंशत् ३५ सूत्राणि
अधिकरणानि अष्टादश १८ ॥
- पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
- १ वाजपेयपशूनां सर्वेषां एकदोषाकरणादिपदार्थानुष्ठानाधिक०
(पदार्थानुसमयन्यायः ।) २३८
- २ सहस्राश्वप्रतिग्रहस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मानुष्ठानाधिक०
(कांडानुसमयन्यायः ।) २३९

३ मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिक०	२४०
४ अवदानस्य प्रदानांतानुसमयाधिक०	२४१
५ अंजनादेः परिव्याणांतानुसमयाधिक०	२४१
६ दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिक०	२४२
७ नानाबीजैष्टौ उत्सृखलादीनां तंत्रताधिक०	२४३
८ अग्निपोमीय पशौ प्रयाजानुयाजयो पात्रभेदाधिक०	२४४
९ नारिष्टहोमानां उर्पहोमपूर्वकत्वाधिक०	२४५
१० विदेवनादीनां अभिप्रेरुपूर्वत्वाधिक०	२४६
११ सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वत्वाधिकरणम्.	२४७
१२ याजमानसस्काराणां रुन्मप्रतिमोकार्तृपूर्वमावित्वाधिक०—	२४७

अस्मिन् पादे त्रयोविंशति २३ सूत्राणि । द्वादश १२ अधिकरणानि ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१ प्रयाजादीनां एकादशादिसख्यायाः सर्वसपाद्यताधिक०	२४८
२ प्रथमादीनां तिसृणामुपसदा स्वस्थानाद्युत्पत्त्यधिक०	२४९
३ सामिधेनीषु आगतूनामंतेनिवेशाधिक०	२४९
४ बाहिष्पवमाने आगतूनां पर्याप्तोत्तरकालताधिक०	२५०
५ बाहिष्पवमाने आगतूनां साम्नामध्ये निवेशाधिक०	२५१
६ ग्रहेष्टकादीनां ऋत्विग्निशेषत्वाधिक०	२५२
७ चित्रिण्यादीनां मध्यपायां चित्तानुपधानाधिक०	२५३
८ लोकपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिक०	२५३
९ इष्टिसंस्कृताग्नौ अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिक०	२५४
१० अग्निचिद्वर्षणादिव्रतान् ऋत्विग्वेऽनुष्ठानाधिक०	२५५
११ दीक्षाया इष्टिसिद्धत्वाधिक०	२५६
१२ काम्येष्टीनामनियगेनानुष्ठानाधिक०	२५६

- १३ यज्ञानां अग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिक० २५७
- १४ ज्योतिष्टोमविकृतीनां अग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिक० २५८
- १५ एकानेकसोमकानां सर्वेषां अग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिक० २५९
- १६ अस्मिन् पादे सूत्राणि त्रतुश्चत्वारिंशत् ४७ ।
- १७ अधिकरणानि १५ पंचदश ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ पाठक्रमापेक्ष २६०
- २ मुख्यक्रमेण २६१
- ३ इष्टिसोमयोः २६२
- ४ ब्राह्मणस्यापि इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिक० २६३
- ५ नर्तुं प्रतिक्षेदित्यादिना सोमकालवाचाधिक० २६४
- ६ आज्यस्य सोमाद्दूर्ध्वमनुत्कर्षाधिक० २६५
- ७ वैकृतानां यद्रामादीनां सद्यस्कालवाधिक० २६५
- ८ सोमात् साभ्रायविकारादीनां उत्कर्षाधिक० २६६
- ९ सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासाभ्य ऊर्ध्वं फर्तव्यत्वाधिक० २६७
- अस्मिन् पादे सूत्राणि पञ्चविंशतिः २६ । अधिकरणानि ९ नव
मिलित्वा सूत्राणि अष्टाविंशत्युत्तरशतम् १२८ ।
अधिकरणानि चतुःपचांशत् ५४ ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ यागादिकर्माणां स्वर्गादिफलसाधनत्वाधिक० २६७
- (अधिकारन्यायः)
- २ यागादिषु समर्थं मनुष्यसंबन्धाधिकाराधिक० २६९
- ३ यागादिषु स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकाराधिक० २६९
- ४ यागे दंपत्योः सहाधिकाराधिक० २७२

- ५ एकस्यैव पुंसः आधानाधिक० २७३
 ६ पत्न्यात्यावदुक्ताशीर्नहचर्यादिवेवाधिकाराधिक० २७३
 ७ यागे शूद्रस्य अनाधिकाराधिक० २७३
 ८ यागे निर्धनस्याप्याधिकाराधिक० २७६
 ९ अंगहीनस्यापि यागे अधिकाराधिक० २७६
 १० अचिकित्स्यांगवैकल्यस्य यागानधिकाराधिक० २७६
 ११ दर्शपूर्णमासयोस्त्र्यार्षेयस्यैवाधिकाराधिक० २७६
 १२ चातुर्वर्ष्यातिरिक्तस्य रथकारस्य आधाने अधिकाराधिक० २७७
 (रथकारन्यायः)
 १३ त्रैवर्णिकमित्रस्य २७८

अस्मिन् पादे द्विपंचाशत् ५२ सूत्राणि ।
 अधिकरणानि त्रयोदश १३ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धाधिक० २७९
 २ दर्शादौ कर्त्रैक्यनियमाधिक० २७९
 ३ आरब्धकाम्यकर्मणोऽपिसमाप्तिनियमाधिक० २८२
 ४ आरब्धलौकिककर्मणः समाप्त्यनियमाधिक० २८३
 ५ प्रतिपिद्धकर्मणामनुष्ठाने अनिष्टापाताधिक० २८३
 (कलजन्यायः)
 ६ गुर्वनुगमानादीनां नियमानां उपनयनोत्तरप्रवृत्त्यधिक० २८५
 ७ अग्निहोत्रादेयावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकतन्व्यत्वाधिक०
 (अग्निहोत्रन्यायः) २८५
 ८ अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्यधिक० २८६
 ९ दर्शादौ भेदादिनिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकावृत्त्याधिक० २८६

१०. सुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्यधिक० २८६
११. ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणसत्रियवैश्यानां नित्यत्वाधिक० २८७
- अस्मिन् पादे एकत्रिंशत् ३१ सूत्राणि अधिकरणानि एकादश ११
- ॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
१. नित्यकर्मणि यशक्त्यंगालुष्ठानाधिक० २८७
२. अंगवैकल्ये काम्यस्य निष्पत्तत्वाधिक० २८९
३. द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिक० २९०
४. नित्यकर्मणः अनित्यप्रारब्धकर्मणश्चद्रव्यापचारे
प्रतिनिधिनासमापनाधिक० २९०
५. वाधिक० २९१
६. २९१
७. स्वाभिनेनः प्रांतानध्यमावाधिक० २९२
८. सत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिक० २९२
- (सप्तम्यायः)
९. सत्रे प्रतिनिहितस्य अस्वामित्वाधिक० २९२
१०. सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वाधिक० २९३
११. श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिक० २९३
१२. प्रतिगृहीतद्रव्यापचारे, वैकल्पिकद्रव्यांतरालुपादानाधिक० २९३
१३. पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिक० २९३
१४. प्रतिनिध्यपचारे उपाचद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिक० २९४
१५. श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरभावे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिक० २९४
१६. मुख्यापचारे पुनस्तत्रासौ तर्ह्यवोपादानाधिक० २९४
१७. प्रतिनिधिना प्रारब्धकर्माणि मुख्यलाभेऽपि प्रतिनिधिर्नैव
समापनाधिक० २९४
१८. असुख्ये संस्कारयोग्येऽपि मुख्यसौवोपादानाधिक० २९५
१९. प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादानाधिक० २९५

- २० अग्निर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहकस्य मुख्यस्य
उपादानाधिक० २९६
अस्मिन् पादे 'एकचत्वारिंशत्—४१ सूत्राणि ।
'विंशत्याधिकरणानि' २०॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिक० २९७
२ स्वित्कृदर्यावत्तनाशे पुनरवदानामावाधिक० २९७
३ ऋत्विजामेव शेषमक्षणाधिक० २९७
४ कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिक० २९८
५ क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिक० ३००

(क्षामेष्टिन्यायः)

- ६ एकहविरातावपि पंचशरावनिर्वापाधिक० ३०१
७ होमाग्निपवोभयकर्तुरेव मक्षणाधिक० ३०२
८ पुनराधानं प्रति बन्धनगमद्वयस्य निमित्तत्वाधिक० ३०२
९ पंचशरावनिर्वापस्य कर्मांतराधिक० ३०२
१० पंचशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागांगताधिक० ३०३
११ सत्रायागूर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकत्वाधिक० ३०३
१२ बर्हिपेत्यादिश्रुतेः वत्सकालविधानार्थत्वाधिक० ३०४
१३ बर्हिपेत्याद्युक्तकालस्य सन्नयदसन्नयदुभयसाधारणत्वाधिक० ३०५
१४ सहशासयेत्यस्य कालविधानार्थत्वाधिक० ३०५

अस्मिन् पादे, ४७ सप्तचत्वारिंशत्सूत्राणि ।

१४ चतुर्दशाधिकरणानि ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

- १ दर्शे अम्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयाधिक० ३०६
२ उपांशुयाजेऽपि देवतापनयाधिक० ३०८

३ अनिरुत्तेऽभ्याऽभ्युदयेऽष्टयधिक०	३०९
४ अनिरुत्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यांनिर्वापाधिक०	३०९
५ किञ्चिन्निरुत्तेऽभ्युदये अवाशिष्टस्य तूर्ण्यो निर्वापाधिक०	३१०
६ सन्नपदसन्नयदुमयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्ताधिक०	३१०
७ सत्रायप्रवृत्तश्रावस्य विश्वजिदधिक०	३११
८ दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिक०	३१२
९ गवामयनेमाघयोर्जैमास्याः पुरस्तादीक्षाधिक०	३१२
१० दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाधिक०	३१३
११ अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाधिक०	३१४
१२ उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिक०	३१४
१३ प्रतिहोमे सायभागिहोत्रप्रभृत्यारंभाधिक०	३१५
१४ षोडशसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिक०	३१५
१५ भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासगत्याधिक०	३१५
१६ व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिक०	३१६
१७ अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिक०	३१६
१८ अपच्छेदयौगपद्ये अदक्षिणत्वसर्वदक्षिणत्वयोर्निकल्पाधिक०	३१७
१९ अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तक प्रायश्चित्ताधिक०	३१७
२० उद्गातुरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिक०	३१७
२१ अहर्गणेऽप्यच्छेदेन सर्वेषामावर्तनाधिक०	३१८
अस्मिन् पादे ५६ पट्यचाशस्त्रराणे ।	
एकविंशत्याधिकरणानि २१ ॥	

॥ अर्थ पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

१ सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिक०	३१८
२ मिन्नकल्पयोरेपि राजपुरोहितयोः कुलाय यज्ञे अधिकाराधिक०	३२२
३ सत्रे ब्राह्मणमात्रस्य अधिकाराधिक०	३२३
४ सत्रे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामधिकाराधिक०	३२४

५ सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिक०	३२५
६ सत्रे जुह्वादीनां सर्वसाधारण्याधिक०	३२६
७ वैकृतसामिधेनीसामदश्वेवर्णत्रयाधिकाराधिक०	३२६
अस्मिन् पादे सूत्राणि एकानचत्वारिंशत् ३९ ।	
अधिकरणानि सप्त ७ ॥	

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

१ विश्वजितिपित्रादीनां अदेयत्वाधिक०	३२८
२ विश्वजितिअश्वादीनां अदेयत्वाधिक०	३२८
३ विश्वजितिपृथिव्या अदेयत्वमधिक०	३२८
४ विश्वजितिविद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयत्वाधिक०	३२९
५ विश्वजितिधर्मार्थसेवशुद्रस्य अदेयत्वाधिक०	३२९
६ विश्वजितिदक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानादेयत्वाधि०	३२९
७ विश्वजितिदक्षिणादानोत्तरांगानामप्यनुष्ठानाधिक०	३२९
८ अहर्गणेषुपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिक०	३३०
९ विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्य अनाधिकाराधिक०	३३१
१० आधाने अपरिमितं देयमित्यनेन सख्यांतरविधानाधिक०	३३२
११ अपरिमितशब्देन सहस्राधिकस्य ग्रहणाधिक०	३३३
१२ इतिहस्मेत्यादि परकृतिपुराकल्पानां अर्धवादताधिक०	३३३
१३ सहस्रसबत्सरशब्दस्य सहस्रादिनपरत्वाधिक०	३३४

अस्मिन् पादे सूत्राणि एकचत्वारिंशत्-४१ ।

अधिकरणानि त्रयोदश- १३ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

१ अनाहिताग्नेरेव चतुर्होत्रहोमाधिकाराधिक०	३३७
२ अनाहिताग्निषु उपनयनहोमाधिक०	३३९
३ अनाहिताग्नौ स्वपतीष्ट्याधिक०	३४१

- ४ अनाहितेऽग्नौ अवकीर्णपञ्चगुणानाधिक० ३४२
 ५ दैवकर्मणां उदगयनादिकालताधिक० ३४२
 ६ पित्र्यकर्मणापरपुत्रादि कालताधिक० ३४२
 ७ ज्योतिष्टोमांगवाचाक्रययोः नित्यताधिक० ३४२
 ८ ज्योतिष्टोमादिषु पयोऽजवादीनामपि नित्यताधिक० ३४३
 ९ अपररात्रेऽस्य अनियमाधिक० ३४३
 १० छागस्यैव अग्नीषोमीयपशुत्वाधिक० ३४३

अस्मिन् पादे छत्राणि पञ्चचत्वारिंशत् ४५ ।

अधिकरणानि- दश १० ॥

आहत्यत्रिंशत्तोत्तर द्विपञ्चाशत् ३५२ छत्राणि ।

नवाधिकशत १०९ अधिकरणानि ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ प्रयाजादिधर्माणां अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ३४७
 २ समानमितरच्छयेनेनेति श्रुत्या इषोऽग्नेयीयविशेषधर्माति-
 देशाधिक० ३५१
 ३ एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चसुहविषु सार्धवाद-
 विध्यतिदेशाधिक० ३५२
 ४ एतद्ब्राह्मणहृत्यनेन एकवर्षाल्लैद्रान्योः सार्धवाद-
 विध्यतिदेशाधिक० ३५३
 ५ साकमेधे वारुणप्रायासिकएककपालातिदेशाधिक० ३५३
 अस्मिन् पादे छत्राणि त्रयोविंशतिः २३ । अधि० पञ्च ५ ।

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ एवंत्सदिच्छन्दस्य गान्तविशेषार्थत्वाधिक० ३५५
 अस्मिन् पादे छत्राण्येकविंशतिः २१ ।
 अधिकरणत्वेकमेव १ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१	अग्निहोत्रादिनाम्ना तत्धर्मातिदेशाधिक०	३६१
२	प्रायणीयेति नाम्ना धर्मानतिदेशाधिक०	३६२
३	सर्वपृष्ठशब्देन पण्णां पृष्ठानां अतिदेशाधिक०	३६२
४	अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिक०	३६३
५	वारुणप्राघासिकाविभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यकत्वाधिक०	३६४
६	वैष्णवशब्दात् आतिथ्यायां धर्मानतिदेशाधिक०	३६५
७	निर्मथ्यादिशब्दानां धर्मानतिदेशाधिक०	३६५
८	द्वयो प्रणयतीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिक०	३६५
९	द्वयो प्रणयतीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिक०	३६६
१०	सरसामादिशब्दानां धर्मातिदेशकत्वाधिक०	३६७
११	वास आदिशब्दानां आकृतिनिमित्तत्वाधिक०	३६८
१२	गर्गत्रिरात्रे लौकिकान्तेरुपनिधानाधिक०	३६९
१३	उपशयो यूपो भवतीत्यत्र यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकत्वाधिक०	३६९
१४	पृष्ठरूपतिष्ठते इत्यादीं पृष्ठशब्दस्य उग्रद्रव्यवाचित्वाधिक०	३७०

अस्मिन् पादे सूत्राणि ३६ पदत्रिंशत् ।

अधिकरणानि चतुर्दश— १४ ।

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१	सौर्ये चरौ इतिकर्तव्यतावत्त्वाधिक०	३७१
२	सौर्ये चरौ वैदिकेतिकर्तव्यतावत्त्वाधिक०	३७१
३	गवामयने ऐहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिक०	३७५

अस्मिन् पादे विंशतिसूत्राणि, २० ।

सूत्राणि- ३ अधिकरणानि ॥

मिलित्वा सूत्राणि- शतम्- १०० ।

अधिकरणानि च— त्रयोविंशतिः २३ ।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१	विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिक०	३७९
२	विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिक०	३७९
३	सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिक०	३८०
४	ऐन्द्राग्नादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिक०	३८१
५	अग्नीषोमीयपशौ दार्ष्टिकधर्मानतिदेशाधिक०	३८१
६	सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिक०	३८१
७	एकादशिनेषु सवनधर्मातिदेशाधिक०	३८२
८	पशुगणेषु एकादशिनधर्मातिदेशाधिक०	३८२
९	अप्यक्तयामि सौमिकधर्मातिदेशाधिक०	३८२
१०	अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिक०	३८३
११	सवत्सरसरेषु श्रवामधनिकधर्मातिदेशाधिक०	३८३
१२	निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायधर्मातिदेशाधिक०	३८३
१३	फलादीनामनतिदेशाधिक०	३८३
१४	शुण्कामानामपि गोदोहनादीनामनतिदेशाधिक०	३८४
१५	सौर्ये चरौ अभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिक०	३८५
१६	सौर्ये आग्नेयधर्मातिदेशाधिक०	३८५
१७	हविर्देवतयोर्विकल्पे हविःसामान्यस्य वलीयस्त्वाधिक०	३८६
१८	शतकृष्णलारूपहिरण्ये औषधधर्मातिदेशाधिक०	३८७
१९	मपृदके उपाशुयाजीय आज्यधर्मातिदेशाधिक०	३८८

आस्मिन् पादे सूत्राणि त्रिचत्वारिंशत्— १९।

अधिकरणानि एतेन विंशति — १०।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१	चातुर्मास्यसौत्रामण्योरीष्टिकधर्मातिदेशाधिक०	३८९
२	पशौ सान्नापधर्मातिदेशाधिक०	३९१
३	पशौ पयोधर्मातिदेशाधिक०	३९१

- ४ आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिक० ३९२
 ५ सत्राहीनयोः सत्राहीनात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थया
 अतिदेशाधिक० ३९३
 ६ पंचदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिक० ३९४

अस्मिन् पादे सूत्राणि द्वात्रिंशत्—३२।

अधिकरणानि पठेव—६।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ शुचिदेवते आग्नेयस्य आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य
 धर्मातिदेशाधिक० ३९५
 २ जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसुः द्वादशाहधर्मातिदेशाधिक० ३९६
 ३ पट्त्रिंशद्रात्रेपडहधर्मातिदेशाधिक० ३९७
 ४ संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिक० ३९७
 ५ शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपज्ञयाधिक० ३९८
 ३९९

दि ६।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ दर्विहोमशब्दस्य नामधेयत्वाधिक० ४०४
 २ दर्विहोमशब्दस्य लोकिकवदिकोमयकर्मनामधेयत्वाधिक० ४०४
 ३ दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिक० ४०४
 ४ दर्विहोमशब्दस्य अपूर्वत्वाधिक० ४०५

अस्मिन् पादे सूत्राणि अष्टाविंशतिः—३८।

अधिकरणानि तु चत्वार्येव—४।

मिलित्वा सूत्राणि—१४०।

मिलित्वा अधिकरणानि च ३५।

॥ अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१	अग्निहोत्रादिषु उपादिष्टानां घर्माणां अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक०	४१२
२	प्रोक्षणास्य अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक०	४१३
३	स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वेवर्णकांतरम्	४१४
४	फलदेवतासंबन्धघर्माणांमपि अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक०	४१४
५	घर्माणां देवताप्रयुक्तत्वामावाधिक०	४१५
५	प्रोक्षणादीनां अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक०	४१६
६	अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदाधेप्रयुक्तत्वाधिक०	४१८
७	वाङ्मनियमस्य अवांतरापूर्वप्रयुक्तत्वाधिक०	४२०
८	इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिक०	४२०
९	उत्तमादन्धेपामन्हां पत्नीसियाजातत्वाधिक०	४२१
१०	त्रिःप्रथमामन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिक०	४२२
११		४२३
१२		४२३
१३		४२४
१४	इडोपांन्धानमंत्रे यज्ञपतिशब्दस्य अनुहाधिक०	४२५
१५	सक्तवाफे यजमानशब्दस्य ऊहाधिक०	४२५
१६	सुब्रह्मण्यान्धाननिगदे हारिवच्छब्दस्य अनुहाधिक०	४२६
१७	वर्णकांतरम् तस्यै श्रुतमितिमत्रे अनुहः	४२७
१७	सारस्वत्यां भेष्यां अधिगुर्वचनामावाधिक०	४२८
१८	यज्ञापयिषि गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यत्वाधिक०	४२९
१९	इरापदस्य प्रगीतत्वाधिक०	४३१

अस्मिन् पादे खद्याणि सप्तपञ्चाशत् ५७ ।

अधिकरणानि एकोनविंशति १९ ।

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ गीतीनां सामनामताधिक० ४३३
- २ साम्नः ऋक्संस्कारकर्मताधिक० ४३४
- ३ तृचेप्रत्युच-कृत्स्नसाम्नः समापनाधिक० ४३६
- ४ समास्वेवेति त्रिमृषु-ऋक्षुगानाधिक० ४३८
- ५ उत्तरयोगायतीत्यत्र उत्तराग्रंथपठितयोरेव ऋचोऽग्रहणाधिक० ४३९
- ६ द्वि. वर्णकं अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां त्रैशोकगानाधिक० ४४०
- ७ बृहतीपक्षयोरेव प्रग्रथनेन रथंतस्य गानाधिक० प्र० वर्ण० ४४१
- ८ द्वि० व० बृहतीविष्टारपंक्तयोः प्रग्रथनेन रौरवयौधाजयः
- ९ साम्नोर्गानाधिक० ४४२
- १० अनुष्टुप्पायत्रयोः प्रग्रथनेन श्पावास्वांधीगवयोर्गानाधिक० ४४३
- ११ पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानाधिक० चतुर्थवर्णकम् ४४४
- १२ गीतिसंपादकानां अक्षरविकारादीनां विकल्पाधिक० ४४५
- १३ साम्नास्तुवते इत्यस्यैवविधत्वाधिक० इति प्र० वर्ण० ४४५
- १४ द्वि० व० अय सहस्रंतिऋचाप्रगीतयैवोपस्यानाधिक० ४४६
- १५ अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादीनां तानेनप्रयोगाधिक० ४४६
- १६ रथंतरमुत्तरयोगायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेनगानाधिक० ४४७
- १७ उत्तरयोस्तोभातिदेशाधिक० ४४८
- १८ स्तोत्रलक्षणाधिक० ४४९
- १९ प्राकृतब्रीह्यादिस्थानपिन्नेषु नीवारादिषु ब्रीह्यादिधर्माणां ऊहेन अनुष्ठानाधिक० ४५०
- २० परिधौ श्युपधर्मानुष्ठानाधिक० ४५१
- २१ अम्युदयेष्टयां श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिक० ४५१
- २२ बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थाधिक० ४५२
- २३ कण्वरथंतरे अविरुद्धानां बृहद्रथंतरधर्माणां समुच्चयाधिक० ४५३

- १७ द्विसामके दृहद्रथंतरधर्मयोर्न्यवस्थाधिक० ४५३
- १८ सौर्यादियु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिक० ४५३
- १९ दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य न्यवस्थाधिक० ४५५
- २० समिदादीनां यागनामताधिक० ४५५
- अस्मिन्पादे सू० ६० पाणिः । अधि० २० विशतिः ।
- ॥ अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
- १ सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमंत्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदस्य उहाधिक० ४५६
- २ मौद्रेचरौ प्राकृतपहिस्तरणमंत्रे हरितपदस्थाने रक्तमदोहाधिक० ४५७
- ३ अपर्यावसिते पूर्वाधिकरणे विचारांतराधिक० ४५८
- ४ अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शे प्रायश्चित्तविघ्नानाधिक० ४५९
- ५ द्विपशुयागे पाशमंत्रयोरेकवचनांतपहुवचनांतपदयोः द्विवचनांतपउहाधिक० ४५९
- ६ पाशैकत्रपाशचहुस्वामिधायिमंत्रयोर्विकल्पेन प्रकरणे एवाऽपि निवेशाधिक० ४६१
- ७ दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्निकेप्रयोगे पत्नी संनद्येतिमंत्रस्य अनूहाधिक० ४६२
- ८ द्विपत्नीके विकृतियागेऽपि मंत्रस्य अनूहाधिक० ४६३
- ९ सवनीयानां अग्नीषोमीय समानविधानत्वे तेषु प्रांसमाऽग्निमरत्रेति मंत्रस्य अनूहाधिक० ४६३
- १० नवाराणां त्रीहिस्रतिनिधित्वे त्रीहिस्रद्रस्य अनूहाधिक० ४६३
- ११ द्विपशुयागे अध्रिगुपैपगतानां सूर्य चक्षुर्गमयतादिति मंत्राणां अनूहाधिक० ४६४
- १२ द्विपशुयागे अध्रिगुपैप गतैकधति शब्दस्य अम्यात्ताधिक० ४६५

- २२ द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेषपतिशब्दस्य देवतानुसारेण उहाधिक० ४६६
 - २३ बहुदेवत्यपशावप्येकवचनात् मेषपतिशब्दस्य विकल्पाधिक० ४६८
 - २४ एकादाशिन्या एकवचनात् मेषशब्दस्य उहाधिक० ४६८
- अस्मिन् पादे सूत्राणि पंचचत्वारिंशत्- ४५ ।
अधिकरणानि चतुर्दश १४ ।

॥ अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ षड्विंशतिरस्य वंक्रय इत्यादौ समस्य उहाधिक० ४६९
- २ अश्वमेधे अश्वविषये वंक्रीयत्ताप्रकाशनार्थं वैशपिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां सवनविषयानामर्थे षडशीतिरिपां वंक्रय इति समासवचनाधिक० ४७४
- ३ अग्नीषोमीयपशौ अधिगुप्रेपगत उरूकशब्देन वपाभिधानाधिक० ४७६
- ४ अधिगुप्रेपगतप्रशसाशब्दस्य बाह्वप्रशसापरत्वाधिक० ४७६
- ५ अधिगुप्रेपगतश्वेनशलाकप्रपादिशब्दानां कात्स्न्येनोद्धरणप्रकाशकत्वाधिक० ४७६
- ६ दर्शपूर्णमासार्थोऽधृताग्निनाशे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मती-
ऐरननुष्ठानाधिक० ४७७
- ७ धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतीऐरननुष्ठानाधिक० ४७८
- ८ दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकाले अग्निहोत्रार्थोत्थरणमेत्रानु-
९ नुष्ठानाधिक० ४७८
- १० प्रायणीयेष्टिचरौ प्रदेयपयोधर्मोऽनुष्ठानाधिक० ४७९
- ११ अम्युदयेतौ दक्षिशृतयोः प्रदेयधर्मोऽनुष्ठानाधिक० ४८१
- १२ पशुकामेतौ दक्षिशृतयोः प्रदेयधर्मोऽनुष्ठानाधिक० ४८२
- १३ ज्योतिष्टोमे श्रपणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्मोऽनुष्ठानाधिक० ४८२
- १४ परस्वध्यागे पर्याग्निकरणांतागरीतिविधानेन तदुत्तरांगप्रतिषेधाधिक० ४८३

१५ आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मांतरविधानाधिकं ४८५
 अस्मिन् पादे सूत्राणि पाष्टि ६० । अधिकरणानि पंचदश १५
 आहत्यस्य २२२।अ. ६८ ।
 ननमाध्याय, सपूर्ण

॥ अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ त्रिकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतपदार्थानां वाधाधिकरणे प्रथम-
 द्वितीयतृतीयवर्णरूप ४८७
- २ ज्योतिष्टोमाद्यगभृतदीक्षणीयादिविकृतौ अन्वारमणीयायां
 वाधाधिक० ४९१
- ३ राजसूयातर्गतानुमत्यादीष्टौ अन्वारमणीयायाः वाधाधिक० ४९२
- ४ आरंभणीयाया आरंभणीयान्वाधाधिक० ४९३
- ५ सलेवास्या युपाहुतेरननुष्ठानाधिक० ४९४
- ६ साद्यस्के स्थाण्वाहुतिवाधाधिक० ४९४
- ७ उच्चमप्रयाजस्य सस्कारकर्तृताधिक० ४९६
- ८ अग्नियागस्य आराहुपकारकत्वाधिक० ४९७
- ९ पशुपुरोडाशयागस्य तद्यगीयदेवतासस्कारकत्वाधिक० ४९८
- १० सौर्ययागे चरुशब्दाच्चौदनन प्राकृतहविर्याधाधिक० ५०२
- ११ सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिक० ५०५
- १२ सौर्यचरौ पेपणवाधाधिक० ५०६
- १३ सौर्यचरौ संयवनवाधाधिक० ५०६
- १४ सौर्यचरौ सवपनवाधाधिक० ५०६
- १५ सौर्यचरौ सतापनवाधाधिक० ५०७
- १६ सौर्यचराग्रपधानवाधाधिक० ५०७

१७ सौर्यचरौ प्रथमश्लक्षणीकरणयोर्वाधाधिक०	५०७
१८ सौर्यचरौ मस्मांगाराध्यारोपवाधाधिक०	५०७
१९ सौर्यचरौ ज्वलनवाधाधिक०	५०८
२० सौर्यचराद्युत्पृत्यासादनवाधाधिक०	५०८
अस्मिन् पादे सूत्राणि ५८ अष्टपंचाशत् ।	
अधिकरणानि २० विंशतिः ।	

॥ अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१ कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिक०	५०८
२ कृष्णले उपस्तरणाभिधारणयोरभावाधिक०	५०९
३ कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिक०	५१२
४ कृष्णलचरौ ब्रह्ममक्षाणां युगपत् परिहारविधानाधिक०	५१३
५ कृष्णलचरौ सर्वमक्षाणां पुरुषांतरेभ्य अपनीय ब्रह्मणः परिहाराधिक०	५१३
६ युगपदुपाहृताना भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा मक्षणाधिक०	५१४
७ ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीना अननुष्ठानाधिक०	५१४
८ ऋत्विग्दानस्य आनत्यर्थताधिक०	५१५
९ ज्योतिष्टोमादौ शेषभक्षस्य शेषप्रतिपत्यर्थत्वाधिक०	५१६
१० सत्रे ऋत्विग्वरणाननुष्ठानाधिक०	५१७
११ सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिक०	११८
१२ उदवसानीये दक्षिणादानस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थत्वाधिक०	५१८
१३ पृष्ठशमनीयस्य (उदवसानीयस्य) ऋत्विगंतरं सपाद्य प्रत्येकऋतृत्वाधिक०	५१९
१४ पृष्ठशमनीयऋत्विजां सत्रिम्यो भिन्नत्वाधिक०	५१९
१५ पृष्ठशमनीये प्रत्येक यष्टत्वाधिक०	५१९
१६ कामेष्टौ दानस्य अष्टत्वाधिक०	५२०

- १७ वैश्वानरेष्टौ द्वेष्यसंप्रदानकदानस्य अदृष्टार्थत्वाधिक० ५२१
- १८ अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारिवत्त्वाधिक० ५२१
- १९ अस्थियागस्य मृताधिकारत्वपक्षे जपसस्कारेष्टीनां
लोपाधिक० ५२२
- २० तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे ऋत्वर्यानामनुष्ठानाधिक० ५२२
- २१ तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे गुणकामकर्माघननुष्ठानाधिक० ५२२
- २२ तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकावर्गत आशासनस्य
अननुष्ठानाधिक० ५०३
- २३ प्रकृतौ होत्रकामनया अनुष्ठीयमानाना गुणकामाना
अस्थियज्ञे अनुष्ठानाधिक० ५२३
- २४ यजमानमृत्युत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिक० ५२४
- २५ सर्वस्वारे षाध्याषाध्यविवेकाधिक० ५२५
- २६ सर्वस्वारे आयुराशसनाधिक० ५२५
- २७ द्वादशाहे ऋतुयाज्यावरणादेरनुष्ठानाधिक० ५२५
- २८ पवमानेष्टौ निवापानुष्ठानाधिक० ५२६
- २९ वाजपेयेष्टुष्टिलोपाधिक० ५२६
- ३० धेन्नादिशब्दानां गोवाचित्वेन प्राकृतआजाद्रव्यनाधाधिक० ५२७
- ३१ धायव्यपशौ उपदिष्टश्चेतगुणेन प्राकृतअजाद्रव्यस्य
अनाधाधिक० ५२८
- ३२ साद्यस्नेहलेवाल्या चित्रायामे तंडुलेषु च प्राकृतखादि
रत्वरैहत्वनियमस्य अभावाधिक० ५२८
- ३३ खलेवाल्या तक्षणाघननुष्ठानाधिक० ५२८
- ३४ खलवाल्या पर्युहणादिसस्काराणां अनुष्ठानाधिक० ५२९
- ३५ महापितृयज्ञे धानास्ववधातानुष्ठानाधिक० ५२९
- अस्मिन् पादे सूत्राणि ७४ चतुरधिकसप्ततिः ।
अधिकरणानि ३५ पंचविंशत् ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ पश्चादिविकृतौ उपदिष्टेतरसामिधेन्यादिप्राकृतेतिति
कर्तव्याताया अनुष्ठानाधिक० ५३०
- २ हिरण्यगर्भ इति मंत्रस्य उत्तरस्मिन्नाधारे गुणत्वाधिक० ५३४
- ३ प्राकृतआसादननियोजनानुवादेन विहितयोरुत्करपरिधयोः
प्राकृतवेदिपूषवाधकृत्वाधिक० ५३५
- ४ अग्निचयने प्राकृतवैकृतदीक्षाहुतिमंत्राणां समुच्चयाधिक० ५३६
- ५ नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणाया निवृत्त्याधिक० ५३८
- ६ आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणाया प्राकृतअन्वाहार्या
दक्षिणायानिवृत्त्याधिक० ५३९
- ७ आग्रयणे वासोवत्सयोः प्राकृतअन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिक० ५४०
- ८ अन्वाहार्य स्थानापन्नेऽपि वत्से पाकाभावाधिक० ५४०
- ९ वाससिपाकाभावाधिक० ५४१
- १० वासोवत्सयोरभिघारणाभावाधिक० ५४१
- ११ ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिक० ५४१
- १२ तस्य द्वादशशतमित्यनेन पशुगतसंख्यामिधानाधिक० ५४२
- १३ पशुषु गवामेवेति नियमाधिक० ५४४
- १४ द्वादशशतगोदक्षिणायाविभागेन दानाधिक० ५४४
- १५ अर्घ्यादिसमाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिक० ५४५
- १६ भूनामेकाहे औपदेशिकधेनुदक्षिण्या आतिदेशिक-
कृत्स्नक्रतुदक्षिणावाधाधिक० ५४६
- १७ ज्योतिष्टोमे नैमित्तिक गोदक्षिण्या प्राकृतसंख्यामात्र-
वाधाधिक० ५४७
- १८ साद्यस्के त्रिप्रसरेण सोमक्रयार्थेन सांडेन प्राकृत-
कृत्स्नक्रयद्रव्यवाधाधिक० ५४८
- १९ अश्वमेधे प्राकाशाविन्यनेन अर्घ्युभागमात्रस्य वाधाधिक० ५४९

- २० उपह्वये शावाश्वदक्षिणया कृत्स्नप्राकृतदक्षिणाया- , ५५०
वाधाधिक०
- २१ ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नऋतुदक्षिणावाधाधिक० ५५१
- २२ वाजपेये रथदानस्य यामनियामकृत्वाधिक० ५५२
अस्मिन् पादे सूत्राणि पंचसप्ततिः ७५ ।
अधिकरणानि द्वाविंशतिः २२ ।

॥ अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ नक्षत्रेष्व्यां उपदिष्ट उपहोमादिभिः प्राकृतनारिष्टहोमादीनां
समुच्चयाधिक० ५५४
- २ वाजपेये रथघोषदुद्धाभेषोपोम्यां दर्भगंत्रयोर्वाधाधिक० ५५६
- ३ बृहस्पतिसवादिविकृतौ उपदिष्टवार्हस्पत्यग्रहादिभिः
प्राकृतादिष्ट ऐंद्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयाधिक० ५५६
- ४ वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः ऋतुपशूनां समुच्चयाधिक० ५५७
- ५ सग्रीहणेष्टौ आमनहोमअनुयाजानां समुच्चयाधिक० ५५८
- ६ गवामयनीयमहाव्रते पत्न्युपगानेन ऋत्विगुपगानस्य
समुच्चय इत्याधिक० ५५८
- ७ अञ्जनाभ्यंजनसूत्रे गौगुलयाभ्यंजनादिना प्राकृत-
नवनीतभ्यंजनस्य समुच्चयाधिक० ५५९
- ८ महाव्रते तार्यादिभिः आहतवाससः समुच्चयाधिक० ५६०
- ९ महाव्रते स्तोत्रांतरसाधनभूतैः श्लोकादिसामभिः
प्राकृतसाम्नां समुच्चयाधिक० ५६०
- १० विकृतिविशेषे कौत्सादिसामभिः प्राकृतानां साम्नां
वाधाधिक० ५६१
- ११ कौत्सादिसाम्नां व्यवस्थया वाधाधिक० ५६२
- १२ विवृत्थाविवृत्थस्तोमऋतुषु यथाक्रमप्राकृतसामनाधाधिक० ५६२

- १३ पवमानस्तोत्र एव विष्टुत्वाविष्टुत्वस्तोमकतूनां
सामावापोदापाधिक० ५६३
- १४ त्यागादौ विष्टुद्देशगतशब्देनैव देवताभिधानाधिक० ५६३
- १५ सौर्यादेविकृतिष्वपि आवाहनादिमंत्रेषु विधिगतशब्देनैव
देवताभिधानाधिक० ५६४
- १६ विकृतावग्न्यादिदेवतायाः सगुणेन विधिश्चन्देना-
भिधानाधिक० ५६४
- १७ पवमानेष्टिषु आज्यमागयोः अग्नेः निर्गुणेन
अभिधानाधिक० ५६६
- १८ गत्रानुबन्ध्य वनस्पतियागयोः विधिश्चक्ष्म्यामेव
द्रव्यदेवतयोरभिधानाधिक० ५६६
- १९ अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमे स्विष्टकृद्गुणकपोरग्नि-
वरुणयोरभिधानाधिक० ५६७
- २० अग्नीषोमीयपदौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेन
अग्नेरभिधानाधिक० ५६८
- २१ अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मत्वाधिक० ५६९
- २२ याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिक० ५६९
- २३ मनोतार्मत्रस्य वायव्यादिपशावनूहाधिक० ५७०
- २४ कण्वरधंतरस्य स्वयोनौगानाधिक० ५७१
- २५ कण्वरधंतरस्य स्वयोन्युत्तरयोगानाधिक० ५७२
- २६ अग्निष्टुद्यागे स्तोत्रशस्त्रयोरविकाराधिक० ५७३
- २७ चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्य अविकारेण आवाहनाधिक० ५७३
- अस्मिन् पादे सूत्राणि पाठिः ६० ।
अधिकरणानि सप्तविंशतिः २७ ।
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

१	विकृतविकदेशग्रहणे यावत्संख्यमाद्य नामेव ग्रहणाधिक०	५७७
२	एकत्रिके आद्ये तृचे गानाधिक०	५७९
३	एकस्यां ऋचि धूर्गानाधिक०	५८०
४	द्विरात्रादिषु द्वादशाहिकं दशरात्रस्य विध्यंतानुष्ठानाधिक०	५८०
५	अर्गनां आधननाद्यर्थानां मंत्राणां अनियमेनोपादानाधिक०	५८१
६	विद्युत्वस्तोमके अंप्राकृतानां साम्नां आगमाधिक०	५८२
७	बहिष्पवमाने ऋगागमाधिक०	५८४
८	सामिधेनीविद्युद्धौ अवशिष्टानामागमेन संख्यापूरणा-
धिक०	५८४
९	पोडशिनो ज्योतिष्टोमांगत्वात् प्राकृतत्वाधिक०	५८६
१०	आग्रयणेदेव पोडशिग्रहणाधिक०	५८८
११	तृतीयसवन एव पोडशिग्रहणाधिक०	५८८
१२	अपर्यवसितस्य दशमाधिकरणस्य पुनरुत्थानाधिक०	५८९
१३	पोडशीग्रहस्य सस्तोत्रे शक्यत्वाधिक०	५९०
१४	अंगिरसां द्विरात्रे पोडशिनः परिसंख्याधिक०	५९१
१५	नानाऽह्नीषु पोडशीग्रहग्रहणाधिक०	५९२
१६	विकृतौग्रहाणामाग्रयणाग्रताधिक०	५९३
	वर्णकांतरम्.	
१६	जगत्साम्नीति० सि०	५९३
१७	संसवादि विकृतिषु उपवत्यग्रियवत्योरभावाधिक०	५९४
१८	ऐन्द्रवायवस्य सर्वादानप्रातिकर्पाधिक०	५९५
१९	कामसंयोगे ऐन्द्रवायवस्य पाठप्राप्तस्वस्यानृवा-
नुष्ठानाधिक०	५९६
२०	आग्निनादिग्रहाणां सर्वादितः प्रातिकर्पाधिक०	५९६

२१ आश्विनादीनां ग्रहाणां ऐंद्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्पा- धिक०	५९७
२२ ग्रहणप्रतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिकर्पाधिक०	५९८
२३ प्रदानस्याप्रतिकर्पाधिक०	५९८
२४ त्र्यनीकायां ऐंद्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यथेत्वाधिक०	५९९
२५ व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिक०	६००
२६ संवत्सरसत्रे त्र्यनीकायाः स्वस्थानविष्ट्या अभ्यासाधिक०	६०१
२७ व्यूढद्वादशाहमंत्राणामेव छदोव्यतिक्रमाधिक०	६०४
अस्मिन् पादे सूत्राणि ८८ । अधिकरणानि २७ ।	

॥ अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

१ यज्ञे रथतरादिसाम्नां तृचे गानाधिक०	६०६
२ स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताधिक०	६०६
३ गवामयनिके पृष्ठयपडहे बृहद्रथंतरयोर्विभागाधिक०	६०७
४ प्रापणीय उदयनीययोरैकादशिनानां विभज्य अनुष्ठानाधिक०	६०८
५ विश्वजित्सर्वपृष्ठ इत्यत्र एकस्यैवसाम्नः पृष्ठ- स्तोत्रे निवेशाधिक०	६०९
६ उरूथ्यपोडशिनोरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठस्तोत्रकार्ये निवेशाधिक०	६१०
७ त्रिष्टदग्निष्टदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्या- पाधाधिक०	६१२
८ उभयसाम्निक्रतौ बृहद्रथंतरयोः समुच्चयाधिक०	६१२
९ वैकल्पिकमध्वाशनपृथाशनयोः गवामयने पडहान्ते अनुष्ठानाधिक०	६१३

- ४ अनाहुतिर्वैजितिलाश्वेत्यादिनिषेधस्य अर्थवादत्वाधिक० ६५१
- ५ त्रैव्यं क होमेषु अभिधारणानभिधारणादीनां ६५१
- ६ अर्थवादत्वाधिक० ६५१
- ७ आधाने उपवादस्य विकल्पत्वाधिक० ६५२
- ८ दीक्षितकर्तृकदानादिनिषेधस्य पर्युदासत्वाधिक० ६५२
- ९ वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिक० ६५३
- १० वैश्वधादिषु पुनःसाप्तदशविधैर्वाक्यशेषत्वाधिक० ६५४
- ११ पृथिव्यै स्वाहेत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारप्रदानेषु स्वाहाकारविधानाधिक० ६५५
- १२ अग्न्यतिग्राह्ययोर्विकृतावुपदेशाधिक० ६५६
- १३ उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवचावदानाधिक० ६५७
- १४ उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकत्वाधिक० ६५८
- १५ दर्शपूर्णमासयोर्द्राग्नाऽऽग्नेयशोरवाधत्वाधिक० ६५९
- १६ उपांशुयागस्य ध्रौवाज्यद्रव्यकत्वाधिक० ६६२
- १७ उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमाधिक० ६६३
- १८ उपांशुयागस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वं पौर्णमासीयत्वं चाधिक० ६६३
- १९ एकपुरोडाशयोमपि पूर्णिमायामुपांशुयोगाधिक० ६६६

इति दशमाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

असिन् पादे सत्राणि एकोनसप्ततिः ६९ ॥

अधिकरणानि अष्टादश १८ ॥

दशमाध्यायः संपूर्णः ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ आग्नेयादीनां समुच्चितानां पड्यागानां तत्रेण स्वर्गफलकत्वाधिक० ६६९
- २ अंगानां प्रधानोपकाररूपैककार्यत्वाधिक० ६७१
- ३ काम्यकर्मणां सर्वांगीपसंहाराधिक० ६७२

४ काम्यकर्मणां कामनानुसारेण भूयोऽभ्यासाधिक०	६७५
५ अवघातादीनां आतंडुलनिर्वृत्त्यभ्यासाधिक०	६७७
६ अदृष्टफलकस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिक०	६७७
७ प्रयाजादीनामंगानां सकृदनुष्ठानाधिक०	६७८
८ कर्पिजलानिति बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वाधिक०	६८०
९ उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गवां दोहनाधिक०	६८२
१० दर्शपूर्णमासादिषु तत्रेण आज्यभागाद्यगानु- ष्ठानाधिक०	६८३
११ आग्नेयकृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन अनुष्ठानाधिक०	६८७

इत्थेकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि सप्तति ७० ॥

अधिकरणानि एकादश ११ ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१ आग्नेयादिप्रधानानां एकदेशकालकर्तृकत्वाधिक०	६८८
२ अंगानामपि समदेशादिनियमाधिक०	६८९
३ दर्शपूर्णमासेष्ट्यादिषु समुदायभेदेन अंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिक०	६९२
४ अघ्वरकल्पायां त्रिषु संघेषु अंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिक०	६९५
५ प्राजापत्यवसाहोमानां तत्रेण अनुष्ठानाधिक०	६९६
६ मिन्नदेवताकपशुगणे वसाहोमस्य आषुच्यधिक०	६९७
७ यूपैकादशिन्यां युपाहुतेः तत्रेण अनुष्ठानाधिक०	६९७
८ अवमृतेऽप्सु सांगप्रधानानुष्ठानाधिक०	६९८
९ वरुणप्रधासेषु उत्तरदाक्षिणाविहारयोर्भेदेन अंगानुष्ठानाधिक०	६९९

- १० उत्तरदक्षिणविहारयो कर्तृणां तत्रताधिक० ७०१
 ११ उत्तरदक्षिणविहारयोः अपराग्निहोमानां भेदेन,
 अनुष्ठानाधिक० ७०२
 १२ वाजपेये प्राजापत्यपश्चालमशेषस्य गृह्यसाम-
 काले उत्कर्षाधिक० ७०२
 १३ अहीने उद्गामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वाधिक० ७०४
 १४ अभिषेचनीयदशपेथयोर्भेदेन प्रयोगाधिक० ७०५
 १५ वरुणप्रघासेषु अवभृथघर्भरुर्मासविधानाधिक० ७०७
 १६ प्रायणीयनिष्कासस्य उदयनीयनिर्वापार्थत्वाधिक० ७०८
 इत्येकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि ६७ ॥

अधिकरणानि १६ ॥

॥अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ वेद्याद्यगानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यत्वाधिक० ७०९
 २ आधानस्य तत्रेणानुष्ठानाधिक० ७०९
 ३ अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तत्रेणानुष्ठानाधिक० ७०९
 ४ यूपसस्काराणां तत्रेणानुष्ठानाधिक० ७१०
 ५ स्वरोस्तत्रताधिक० ७११
 ६ अहर्गणे द्वादशाहे कृष्णविषाणाप्रासनस्य
 अत्याहे एव कर्तव्यत्वाधिक० ७१२
 ७ राजसूये अत्ये हविष्कृदाह्वानकाले एव वाग्विस
 र्गनियमाधिक० ७१३
 ८ अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाले एव नाग्विसर्गाधिक० ७१४
 ९ अग्निचयने प्रधानान्तरेमेव अग्निविमोक्षाधिक० ७१४
 १० उपसत्कालीनसुव्रह्मण्याह्वानस्य तत्रेण अनुष्ठानाधिक० ७१६
 ११ अहर्गणे सुत्याकालीनस्य सुव्रह्मण्याह्वानस्य भेदेन
 अनुष्ठानाधिक० ७१६

- १२- देशपात्रक्रत्विज्रां अन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ७१६
 १३- यज्ञपात्राणामाकर्मसमाप्ति धारणाधिकं ७१९
 १४- आधानमारम्भैव पात्राणां धारणाधिकं ७२१
 १५- वाजपेये सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्यप्रचाराधिकं ७२२
 १६- सवनयिपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकं ७२४

॥ इति एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि त्रिपञ्चाशत् ५३ ॥

अधिकरणानि षोडश १६ ॥

॥ अथैकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १- राजसूये आग्नवैष्णवादिके अंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिकं ७२६
 २- राजसूये कर्तुस्तंत्राधिकं ७२७
 ३- अवेष्टावंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिकं ७२८
 ४- पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानाधिकं ७२९
 ५- द्वादशाहे दीक्षोपसस्तुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिन साधपत्वाधिकं ७२९
 ६- प्रधानैरपृथक्कालानामंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिकं ७३२
 ७- द्वादशाहे उपसत्कालीनसुव्रह्मण्यान्धानस्य अधिकारेण कर्तव्यत्वाधिकं ७३३
 ८- वाजपेये प्राजापत्येपु कुम्भ्यादीनां तंत्रताधिकं ७३४
 ९- भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तंत्रताधिकं ७३५
 १०- कुम्भ्या अपि तंत्रताधिकं ७३५
 ११- भिन्नजातिषु पशुषु कुम्भ्यादीनां भेदाधिकं ७३६
 १२- अश्वप्रतिगहेष्व्यांप्रतिपुरोडाशं चतुष्कपालभेदाधिकं ७३६

- १३ व्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मंत्रस्य अनावृत्त्याधिकं ७३७
 १४ नानार्थजिष्टौ द्रव्यभेदेन सस्कारावृत्तौ मंत्रावृत्त्याधिकं ७३८
 १५ दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमंत्रावृत्त्याधिकं ७३८
 १६ वेदिप्रोक्षणांगमत्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकं ७३९
 १७ कंडूयनमंत्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकं ७४०
 १८ ज्योतिष्टोमे स्वमादिषु मंत्रस्य अनावृत्त्याधिकं ७४०
 १९ दीक्षितस्य प्रयाणे तन्मंत्रस्य सकृत्पाठाधिकं ७४०
 २० उपरवमत्रस्य आवृत्त्याधिकं - ७४१
 २१ हविष्कृदाब्धानादिमत्राणां आवृत्त्याधिकं - ७४१

॥ इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे सप्तत्रिंशत् ५७ ॥

धिररुणान्येकविंशतिः २१ । इत्येकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्याद्यः पादः ॥

- १ अग्नीषोमीयपशुर्वात्तुष्टितप्रवोजादिभिः पशुपुरो- ७४३
 डाशस्याप्युपकारसिद्ध्याधिकं ७४३
 २ पुरोडाशे आज्यमागयो कर्तव्यत्वाधिकं ७४५
 ३ सोमे दार्शिकवेदेस्करणाधिकं ७४६
 ४ सोमे दार्शिके सुवादिभिः प्रात्रैः सवनीयपुरोडा- ७४६
 शादिहोमाधिकं ७४६
 ५ शामित्रे पशुपुरोडाशुत्थपणस्याकर्तव्यत्वाधिकं ७४७
 ६ कौडपायिनामयने मासोऽग्निहोत्रव्येस्य प्राजेहितेऽनौ ७४७
 श्रपणाधिकं ७४७
 ७ हविर्वानशकृदादन्येन शकृदेन औपवद्रव्याणां ७४८
 पुरोडाशदीनां निर्वापाधिकं ७४८

- ८ प्रायणीयादिषु सौमिकदार्शिकदीक्षाजागरणस्य ७४९
- ९ अमावाधिक० ७४९
- १० विहारभेदे मंत्रभेदाधिक० ७४९
- १० दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्य अमावाधिक० ७४९
- ११ दीक्षणीयादिषु त्रतोपायनस्य अमावाधिक० ७५०
- १२ ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधाननानुष्ठानाधिक० ७५०
- १३ ऐष्टिकेषु पत्नीसंहननानुष्ठानाधिक० ७५२
- १४ ऐष्टिकेषु आरण्यमोजनाभावाधिक० ७५२
- १५ ऐष्टिकेषु शेषमक्षानुष्ठानाधिक० ७५३
- १६ ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभावाधिक० ७५३
- १७ ऐष्टिकशेषमक्षणस्य संस्काराद्यत्वेन कर्तव्यत्वाधिक० ७५३
- १८ ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिक० ७५३
- १९ आतिथ्यायां बर्हिपः प्रतिरुर्म प्रोक्षणादेरभावाधिक० ७५५
- २० आतिथ्यायां स्तरणमंत्रस्य आश्रयधिक० ७५५
- २१ बर्हिपः देशातरनयने संनहनहरणमंत्रयोरभावस्यधिक० ७५६
- ॥ इति द्वादशाध्यायस्याद्यः पादः ॥
- अस्मिन् पादे सूत्राणि पट्चत्वारिंशत् ४६ ॥
- अधिरुणानि एकविंशतिः २१ ॥
- ॥ अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
- १ विहारान्नेवेदिदकर्ममात्राधिक० ७५६
- २ सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यत्वाधिक० ७५८
- ३ सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाब्धानस्याभावाधिक० ७५९
- ४ तृतीयसवने हविष्कृदाब्धानस्य पुत्रपुत्र्यमावाधिक० ७५०
- ५ निशियज्ञे अमावास्यातत्प्रसङ्गाधिक० ७६०
- ६ सौर्यादिविकृतिष्वारम्भणीयानुष्ठानाधिक० ७६२

- ७ प्रधानानां धर्मविरोधे भूयसां प्रधानधर्माणाम्
- ०४० नुष्ठानाधिक०
- ०८० तुल्यसङ्ख्याकानां प्रधानानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव
- ०४० धर्मानुष्ठानाधिक०
- ०९० अङ्गप्रधानयोर्धर्मविरोधे प्रधानधर्मस्यैवानुग्रहणाधिक०
- १०० परिधौ परिधिपूर्वोभयधर्मानुष्ठानाधिक०
- ११० परिधौ स्वधर्मविरोधिपूर्वधर्मानुष्ठानाधिक०
- १२० सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव
- १३० पाशुकतन्त्रस्यैव ग्रहणाधिक०
- १३० प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे प्रकृतौ विद्वि
- १४० तन्त्रानुष्ठानाधिक०
- १४० आप्रयणे प्रसूनवर्हिपानेव ग्रहेणाधिक०
- १५० ऐन्द्राप्रवैश्वदेवयोश्चापृथिव्यार्ता सर्वनामशाप्रयणे
- १५० तन्त्रित्वाधिक०
- १६० इति द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
- अस्मिन् पादे सूत्राणि अष्टत्रिंशत् ३८ ॥
- अधिकरणानि पञ्चदशः १५ ॥
- ॥ अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
- १ अष्टरात्रे षट्सत्याहृतवासतोः समुच्चयाधिक०
- २ अनुनिर्वाणेषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिक०
- ३ एकस्मिन् कर्मणि शिबककार्याणां गुणानां
- ४ समुच्चयाधिक०
- ५ प्रयाजनैस्त्रे गुणानां विकल्पाधिक०
- ६ वैगुण्यादिदोषनिर्वातार्थानां प्रायश्चित्तानां
- ७ विकल्पाधिक०

७६
७६७

७६८

७६९

७७०

७७१

७७२

७७३

६	नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिक०	७७३
७	अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिक०	७७४
सी ८	कर्मणि श्रावचनस्वरेणैव मन्त्राञ्चारणाधिक०	७७४
९	ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां मापिक्रस्वरनियमाधिक०	७७६
विक ०	करणमन्त्राणां पाठानन्तरं पदार्थानुष्ठानाधिक०	७७६
१	वसोर्धारासु पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिक०	७७७
२	आधारेऽपि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिक०	७७८
३	एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिक०	७७८
४	सङ्ख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयाधिक०	७७८
१५	ब्राह्मणेन विनियुक्तानां मन्त्राणां विकल्पाधिक०	७७८
१६	हौत्रमन्त्राणां समुच्चयाधिक०	७७९

॥ इति द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि अष्टत्रिंशत् ३८ ॥

अधिकरणानि षोडश-१६ ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१	जपस्तुत्याशरिभिधानानां मन्त्राणां समुच्चयाधिक०	७८१
२	ऐन्द्रागार्हस्पत्ये कर्मणि द्विविधयाज्यानुवाक्य- योर्विकल्पाधिक०	७८१
३	सोमक्रयद्रव्याणां समुच्चयाधिक०	७८२
४	उपजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिक०	७८३
५	आधाने नैकसङ्ख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिक०	७८३
६	पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पाधिक०	७८३
७	उरगायां काम्येन नित्याग्नेर्विकाराधिक०	७८६
८	वैकारिकाग्रेराहवनीयत्वाभावाधिक०	७८८
९	वैकारि ग्रेः आधानि	

१०	नित्यस्य उख्यस्याग्नेः धारणास्रवाभिक०	७८९
११	सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये शुक्रस्पर्शादी- नामेकयजमानकर्तृकत्वाभिक०	७९०
१२	अहीने शुक्रस्पर्शाद्रात्रानियतयजमानकर्तृकत्वाभिक०	७९०
१३	सत्रे शुक्रस्पर्शादी गृह्यतेरेव कर्तृत्वाभिक०	७९०
१४	सत्रे यजमानसंस्काराभ्यामज्ञनादीनां सर्वगा- मिताभिक०	७९०
१५	ब्राह्मणस्यैव आतिथेज्जे अधिकाराभिक०	७९२

॥ इति द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे सत्राणि सप्तचत्वारिंशत् ५७ ॥

अधिकरणानि पञ्चदश १५ ॥

॥ इति द्वादशाध्यायः समाप्तः ॥

॥ सम्पूर्णा चेयं पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तेर्भाव-
बोधिन्याः क्रमशोऽधिकरणसूची ॥ श्रीः ॥

श्री. विद्याशङ्करभारतीस्वामिचरणाः ।

जगद्गुरुकरवीरपीठाधिष्ठिता विद्यमानश्रीशङ्कराचार्याः ।

॥ श्रीः ॥

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

श्रीरत्नाचलसस्थितं हिमगिरेगगत्य यामीं दिशाम
ब्रह्माद्यैर्गभिवन्दितं सुमनसामाभीलसंहारकम् ।
अस्मद्वंशभवेरनन्यशरणैः ससोषित साद्रात्
ज्योतिर्लिङ्गमह नमामि यमदिकेदारनाथाऽहयम् ॥ १ ॥

मानुषाणां समुन्नत्य भारती वेदसंज्ञिता ।
गर्भोपदेष्ट्याविरासीद्यतस्त्वं नौमि सादरम् ॥ २ ॥

धनोनुष्ठानतो यस्मादुपार्त्तनोनिवर्हणम् ।
नदुक्तधर्माविद्यां यः सृष्टः सम्यगुपादिशत ॥ ३ ॥

तं मुनिं ज्ञामिनि नत्वा, तत्सूत्राथप्रकाशिकाम ।
भाष्यानुसारतः सम्यङ् नामतो भाववोधिनीम् ॥४॥

वृत्तिं, समासतो वन्ति विद्याशंकरभागती ।
ग्रहुराचार्यकवोरपोठभाग यतिरात्मवित् ॥५॥

॥ पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः ॥

(भावबोधिनी)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदियचक्षुषे ।

श्रेयःगतिनिमित्ताय नमः सोमाद्यारिणे ॥

धर्मज्ञानं साधिकाकरणम् ॥ १ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथ—महोदशस्वप्नानन्तरम्, अतः—अश्रीनपदस्य तदर्थं धर्मजिज्ञासायां हेतुत्वात् तदनन्तरम्, धर्मजिज्ञासा—धर्मज्ञानेऽष्टाप्रयुक्तविचारः कार्य इत्यर्थः ॥१॥

धर्मलक्षणविचारणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

चोदना—विधिवान्वयम्, तथा प्रतिपाद्यते—ज्ञायते च यः सः चोदनालक्षणः अर्थ—स्वर्गादीष्टम्, तत्साधनो यः अग्निहोत्रादिरनुष्ठेयोऽयः, स धर्म इत्यर्थः ॥२॥

धर्मप्रामाण्यपरीक्षाविकरण ॥३॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥३॥

तस्य—उक्तलक्षणलक्षितस्य धर्मस्य, निमित्तपरीष्टि—प्रमाणपरीक्षा प्रस्तूयत इत्यर्थः । सा च चोदनेन प्रमाणम्, अन्यदपि वेत्यादिः ॥३॥

धर्मं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्याविकरणम् ॥४॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म

तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥४॥

इन्द्रियाणां-चक्षुर्गदीना प्रत्यक्षप्रमाणतयाऽभिननानाम्, सता-विद्यमानेन रूपरसाद्यर्थेन, सम्प्रयोगे-सन्निरर्थे सति, पुरुषस्य-प्रमातु, यत्-पादार्थं, बुद्धिजन्म-ज्ञानमुपपद्यते, तत्-वाट्टशब्दानस्योत्पादकं प्रत्यक्षम्, अनिमित्तम्-अप्रमाणम्-प्रमाण न भवति । इह-प्रस्तुते धर्मे इति शेषः । कुतः-तेषां-प्रत्यक्ष-प्रमाणत्वेन-भिननाना चक्षुरादीनाम्, विद्यमानोपलम्भनत्वात्-दर्शनानार्थ-मात्रप्रत्याघत्वात् हेतोः, भविष्यति धर्मे न तेषां प्रसर इति भावः ॥ ४ ॥

धर्मे वेदस्यैव प्रामाण्याभित्याधिकरणम् ॥५॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य ज्ञानमुपदेशः, अव्यतिरेकश्चाथंऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

शब्दस्य-वाचकत्व, अर्थेन-वाच्येन सह, सम्बन्ध- वाच्यवाचक-लक्षणः, औत्पत्तिकस्तु-नित्य एत-न कृत्क इत्यर्थे । तस्य-वाच्यस्य-अग्निहोत्रा-द्यात्मनो धर्मस्य-ज्ञानं-ज्ञापकं मानं-न तु कारकम् । उपदेश- विशिष्टगच्छो-च्चारणम्, चोदनापरपर्यायं त्रिभिर्वाच्यमिति यावत् । यतः, अव्यतिरेकश्च-व्यतिरेकस्य-नैतदेवमि-प्रामाण्यहेतोः व्यभिचारस्य अभावोऽस्ति । ततोऽ-नुपलब्धे-प्रत्यक्षाद्यनगतेऽर्थे- धर्माख्यं, तत्- त्रिभिर्वाच्यम्, प्रमाणम्-नदेव-प्रमाणमिति वादरायणस्यानुनयम् । अनपेक्षत्वात्-प्रत्ययान्तरादिसापेक्षत्वस्य-अप्रामाण्यशङ्काहेतोः अभावादित्यर्थः । वादरायणस्येति तं संमानयितुम्, नात्मीयमनं पर्युदसितुमिति भावः ॥५॥

शब्दान्त्यत्वाधिकरणम् ॥६॥

॥ पूर्वपक्षोपक्रमः ॥

कर्मके तत्र दर्शनात् ॥६॥

एके—काणादादयः, कर्म कृत्कं—अनित्यं शब्दं मन्वते । यतः, तत्र—
शब्दे, दर्शनात्—प्रयत्नानन्तर्यस्य उपलब्धोरित्यर्थः ॥६॥

अस्थानात् ॥७॥

अस्तिरत्वात्—नोच्चारितः शब्दो मुहुर्नमप्युपलभ्यते । तनोऽप्यनित्यः ॥७॥

करोतिशब्दात् ॥८॥

‘शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षी’ इति व्यवहारादपि घटादिवत्तस्य
अनित्यत्वम् ॥८॥

सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥९॥

शुगरदनेकप्रकारुच्चारितस्य शब्दस्य सत्वान्तरे—मुखादिस्थानान्तरे, यौग-
पद्यात्—एककालिकत्वदर्शनात् । तच्च विभागेकस्थानुपरक्षमित्यनित्यत्वं
शब्दस्य ॥९॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥१०॥

दध्यत्रेत्पादौ इकारयकारादीनां सादृश्येन प्रकृतिविकारमायोगदेशा-
दपि तस्यानित्यत्वम् ॥१०॥

वृद्धिश्च कर्तृभूमाऽस्य ॥११॥

कर्तृभूमा—उच्चारयितृबहुत्वेन, अस्य—शब्दस्य, वृद्धिः—महत्त्वं
परिदृश्यते । तथा च -मृत्पिण्डरूपकारणबहुत्वेन प्रसिद्धकार्यस्य घटादेर्महत्त्वं
दर्शनात् । तद्वदस्याप्यनित्यत्वं बोध्यमिति भावः ॥११॥

॥ उत्तरारम्भः ॥

समन्तु तत्र दर्शनम् ॥१२॥

यदुक्तं—प्रयत्नानन्तर्योपलब्धेरनित्यत्वमिति, तत्र । यन्स्तत्र, दर्शन-
शब्दे प्रयत्नानन्तर्यस्य दर्शनं, समन्तु—उत्पत्त्यभिप्रेक्तिपक्षयोः साधारणमेव ।
तथा च—उेतोः साधारणत्वेन दुष्टताऽनुमानस्येति भावः ॥१२॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥१३॥

यदुक्तं-मुद्गर्मप्युच्चारणोत्तरमनुपलम्भाद्दिनष्टः शब्द इति, तन्न । सतः-
विद्यमानस्यैव, नस्य, परमदर्शनम्-उच्चारणोत्तरमनुपलम्भनमुपपद्यते । कुतः,
विषयानागमात्-उपलब्धिस्थानं श्रोत्रं प्रति तस्य अप्राप्तेः । इति हेतोः
स्वरूपासिद्धता ज्ञेया ॥१३॥

प्रयोगस्य परम् ॥१४॥

शब्दे कुर्वित्पादिव्यपदेशः, गोमयान् कुर्वित्यस्य गोमयपिडविषयत्व-
वत्, प्रयोगस्य परं-लक्षणया शब्दप्रयोगस्यैव ज्ञेयः । सर्वमिदं वक्ष्यमाणेन
हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं सिद्धवत्कृत्यं बोध्यम् ॥१४॥

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥१५॥

यदेकस्य नानास्थानेषु युगपदुपलम्भनमनुपपन्नमिति, तत्राह-
आदित्यवत्, यथा- एकस्थाप्यादित्यस्य नैकस्थानेषु युगपदुपलब्धिः, तथा-
शब्दस्याप्येकस्य नानापुरुषोच्चारणानुरोधेन नानादेशेषु यौगपद्यं-युगपदुप-
लब्धिः, व्यापकरूपयोगपद्यन इत्यर्थः ॥१५॥

वर्णान्तरमविकारः ॥१६॥

दृश्यतेत्यादौ इत्यरात् यकारः शब्दान्तरमेव । सादृश्यमप्रयोजक
प्रकृतिविकारभावे । अतो नेकारविकारो यकारः ॥१६॥

नादवृद्धिपरा ॥१७॥

उच्चरयितृगाहृत्वे, महान् शब्द इति या उपलब्धिः, सा
नादवृद्धिपरा-शब्दाभिव्यञ्जकनिरन्तरकसंयोगविभागरूपनादानां वृद्धिगोच-
रैवेति ॥ १७ ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

शब्दः नित्य एव स्यात् । कुनः । दर्शनस्य- तद्व्यञ्जकोच्चारणस्य, परार्थत्वात्-परप्रत्यायनार्थत्वात् । शब्दस्यानित्यत्वे त्वर्थप्रतिपत्तिं यावदनवस्थानात् परस्वार्थप्रतिपत्तिर्न स्यादेवेति भावः ॥१८॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

गोशब्दे उच्चारिते सर्वत्र-सकलासु गौव्यक्तिषु, यौगपद्यात्- युगपत्प्रत्ययोत्पत्तेः, तस्य नित्याकृतिवचनस्वरम् । तच्च गोशब्दस्य नित्यस्य एव घटते नानित्यत्वे । नह्यनित्यस्य नित्यः सम्बन्धः सम्भवति । सम्बन्धनित्यस्यद्वाराकमिदं शब्दनित्यप्रसंसाधनं योष्यम् । यद्वा, सर्वत्र- सकलेषु गोशब्देषु, यौगपद्यात्-स एवायं गकार इति युगपत् बहूनामत्राधिनप्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तेः, तस्य नित्यता वेदितव्या ॥१९॥

सङ्ख्याऽभावात् ॥ २० ॥

द्विः कृत्वा गोशब्द उच्चारितः, न तु द्वौ गोशब्दावुच्चारिताविति व्यगहारः । स च स एवायं गकार इति प्रथमिज्ञया । तस्यैकत्रादुपपद्यते । ततः शब्दे द्वित्वादिसङ्ख्याया अभावादपि तन्नित्यताऽवगंतव्या ॥२०॥

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

यथा-लोके घटपटादोरिदं नाशकमित्युपलभ्यते, तथा-शब्दस्य नाशकमिदमिति किञ्चिदपि केनचिन्नानुभूयते । ततोऽनपेक्षत्वात्-विनाशहेतो-रुपलम्भाभावादपि नित्यः शब्दः ॥ २१ ॥

प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

‘ वायुरापद्यते शब्दता ’ मिति वचनाद्वायवीयत्वेनेनानित्यः शब्द इत्यत्रोत्तरमिदं सूत्रम् । योगस्य-उपादानतया वायवीयत्वयोगस्य, प्रख्याभावात्-प्रख्यायाः साक्षात्कारस्याभावात् । न वायुकरणकः शब्दः । अतो नित्यः ॥२२॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥२३॥

‘ वाचा त्रिरूपानित्यया ’ (ऋ०) इति श्रूयते । षंसप्रागभावाप्रति-
योगित्वं हि नित्यत्वम् । तथा च—अब्दसामर्थ्यरूपाशक्त्यात्मकलिङ्गदर्शनादपि
शब्दस्य नित्यत्वं द्रष्टव्यम् । ‘ तस्मै नूनमभिद्यो वाचा त्रिरूपानित्यया,
वृष्णे चोदहन सुष्टुनिम् ’ इति समग्रो मंत्रः (ऋ. अ. ६ अ. ५) ॥२३॥

वेदसार्धप्रत्यायकताधिकरणम् ।

वाक्यनित्यताधिकरणं वा ॥३॥

उत्पत्तौ वा अवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥२४॥

वाक्यार्थानित्यत्वमूलकज्ञेयसंगत्येवमाधिकरणम् । पदपदार्थसंबन्धस्य
औत्पत्तिकत्वे-नित्यत्वेऽपि, अर्थस्य-वाक्यार्थस्य-धर्मस्य, अवचनाः- अप्रति-
पादकाः स्युश्चोदनाः । अप्रमाणमिति यावत् । कुनः । अर्थस्य-वाक्यार्थस्य
धर्मस्य, अतात्त्रिमित्तत्वात्-पदपदार्थसम्बन्धनिमित्तत्वाभावात्, तद्विभक्त्य-
वाक्यार्थसम्बन्धनिमित्तत्वाद्वा । तस्य च पुरुषसम्बन्धसापेक्षतया वाक्यन-
नित्यमप्रमाणनित्यर्थः ॥२४॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः

अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२५॥

तद्भूतानां-नेषु-पदार्थेषु, भूताना-वाचकतया वर्तमानानां पदानां
क्रियार्थेन-क्रियावाचकपदेन सह, समान्नाय-समुच्चारणम्, प्रसिद्धम् ।
अर्थस्य-वाक्यार्थप्रतिपत्तेस्तात्त्रिमित्तत्वात्-पदार्थप्रतिपत्तिनिमित्तत्वात् । तथाच-
तत्तत्पदसमभिव्याहृतक्रियापदरूपं वाक्यं पदार्थज्ञानसहकारेण तत्तत्पदार्था-
न्वितभावनत्पदं वाक्यार्थं बोधयतीति न चोदनानामप्रामाण्यमिति
भावः ॥२५॥

लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥२६॥

लोके-आकिंकेडे, सन्नियमात्-प्रत्यक्षेगार्थमुपलभ्य सम्यद् निबन्ध-
नस्य कर्तुं शक्यत्वात्, प्रयोगस्य-गन्धम्य, सन्निकर्षः-कृतकत्वं स्यात् ।
अलौकिके वेदे त्वेतेन सम्भवतीति भाव ॥२६॥

वेदापौरुषेयत्वाधिकारणम् ॥८॥

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषारूपाः ॥२७॥

वास्य एवान्यथाक्षेपसङ्गत्येदमाधिकारणम् ।

एके-केचन तार्किका, वेदान् सन्निकर्षं-सन्निवृष्टकालता कृतकत्वं
ज्ञापयन्ति । यन्तस्ते वेदाः पुरुषारूपाः-काठक, मैथुन, पैम्पलादिति
तत्तत्पुरुषेण सनाख्यायमाना दृश्यन्त । न हि सम्प्रत्यन्तरा समाख्यात
संघटते । सम्बन्धश्च वृत्तिमन्तरानि ॥२७॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥२८॥

‘ वचरः प्रागाहणित्वात्तय’ इति अनित्यस्य वेदार्थस्य दर्शनादपि
इदानींतनत्वं ज्ञेयं वेदस्येति ॥२८॥

सि० । उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम् ॥२९॥

अप्येतृगा शब्दपूर्वत्वं नित्यत्वं प्रागुक्तमेव । आक्षेपः परमधुना
परिहर्तव्यः । स इत्य निरस्यते ॥२९॥

आख्या प्रवचनात् ॥३०॥

आख्या-काठकान्त्यादिसमाख्या तु प्रवचनात्-प्रकृत्याप्यपनानिमित्तेन
त्याख्येयस्य वेदस्य नित्यत्वेऽप्युपपद्यते इत्यर्थः ॥ ३०॥

परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥३१॥

अनित्यस्यार्थस्याप्रानेदत्वात्, वचरः प्रागाहणित्वादिभूतेः नित्यार्थ-
साधारण्यमेव सुबोध्यमिति ॥३१॥

कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात् ॥३२॥

‘वनस्पतयः सत्रनासन’ इत्यादीनां कृते—नत्र दिक्ते कर्मणि,
विनियोगः—प्राज्ञस्त्यनात्पर्यकतया उच्यते स्यात् । कुत्र । कर्मणः—‘य
एवं विद्वान् सत्रस्तरमुपयन्ति’ इत्यादे कर्मप्रतिपादकतात्पर्यस्य, सम्बन्धात्—
सन्निधानात्, ‘जडा अप्येते इह कर्मानुष्ठाप कर्ममन्त्रत, त्रिमु । विद्वानः’
इति कर्मप्राज्ञस्त्यनात्पर्यकतया कल्पयन्ति सुशकमेव एवमादीनां वाक्योपानिति
‘चोडनालक्ष्णगोऽर्धे धर्मः’ इति सुस्थिर. सिद्धान्ते महर्षे. ॥३२॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भास्वोधिन्व्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अर्थप्राप्ताप्याधिकरणम् ॥१॥

पूर्वपक्षः ।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य-

मतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥१॥

वेदप्रामाण्यमध्यायार्थ. । विधिप्रामाण्यमाद्यपादस्यार्थ. । त्रिच्यतिरिक्त-
वेदभागप्रामाण्याय द्वितीयपादस्यारम्भ. । वाक्यैकदेशाक्षेपसङ्गत्या
अधिकरणम् । सूत्रार्थस्तु—

आम्नायस्य—वेदस्य, क्रियार्थत्वात्—साध्यसाधनेतिरुच्यतेत्वंशत्रय-
विशिष्टभावनान्प्रक्रियासान्त्वप्रतिपादकत्वान्प्रकार्यात्, अतदर्शानाम्—उक्त-
क्रियायास्तद्व्यतिथौ वा साध्यचक्रस्याप्रतिपादकानां सिद्धार्थप्रोधनानां
‘वायुर्देवेषु देवने’ इत्येवमादीनामर्थशदानाम् नर्थस्य—निष्प्रयोजनत्वम्
अप्रामाण्यमिति । तस्मात्—तेषामप्र म, प, न्नाद्येतो, अनित्यम्—अनियत-प्रामाण्य-
मुच्यते—प्रतिगच्छने । अप्रामाण्यस्य वेदत्वान्प्रच्छेदेनासम्भवेऽपि प्रामाण्यमपि

तदवच्छेदेन न सम्भवतीति भावः ॥१॥

हेतुसामान्यमुक्त्वा हेतुविशेषानाह—

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥२॥

शास्त्रविरोधः, दृष्टविरोधः, शास्त्रदृष्टेन विरोधश्च । तस्मादप्यप्रामाण्यम् ।
‘ स्तेनं मनः अचृतवादिनी वाक् ’ इत्यादौ ‘ नाचृतं वदेत् इत्यादिशास्त्रेण
विरोधः । ‘ तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशं नार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न
धूमः ’ इत्यादौ दृष्टविरोधः । ‘ यो हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोके अस्ति वा
नवे ’ इत्यादौ ‘ स्वर्गकामो यजेते ’ इत्यादिशास्त्रदृष्टेन विरोधश्च हेयः ॥२॥

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

‘ शोभतेऽस्य मुखम्, य एवं वेद ’ इत्यादौ अप्ययनफलस्य मुख-
शोभाया अनुपलब्धेरप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

अन्यानर्थक्यात् ॥४॥

‘ पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति ’ इत्यादावन्वेषामग्निहोत्रादि-
कर्मणामानर्थक्यप्रसक्तैरप्रामाण्यम् ॥४॥

अभागिप्रतिषेधाच्च ॥५॥

‘ न पृथिव्यामग्निश्चेन्नवो नान्तरिक्षे न दिवि ’ इत्यादौ अमाग्निः-
प्रतिषेधानर्हस्य--अप्रसक्तस्य अन्तरिक्षचयनादेः प्रतिषेधात् अप्रामाण्यम् ।
पृथिवीचयनप्रतिषेधस्तु चयनप्रतिषेध एव । स च शास्त्रविरुद्ध
इत्यप्रामाण्यमेव ॥५॥

अनित्यसंयोगात् ॥६॥

‘ वरः प्रात्राहणिरकामयत ’ इत्यादावनित्यमर्थस्य संयोगात्-
प्रतिपादनात् अप्रामाण्यम् । प्राङ्निरस्तोऽप्यनित्यसंयोगः पुनराक्षितः-वन्देक-
देशस्योपोद्बलफलयामुत्पितोवेदित्यर्थः ॥६॥

॥ सिद्धान्तः ॥

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥७॥

विधीनाम्—विधेयार्थानाम्, स्तुत्यर्थेन—स्तुतिरूपार्थप्रतिपादकत्वेन,
विधिना—‘वायव्यं श्वेतमालमेन’ इत्यादिविधियाक्येन सह, एकवाक्यत्वात्,
तेऽर्थशदाः धर्माधर्मयोः प्रमाणं स्युः । तेषां स्वातंत्र्येण धर्माधर्मप्रतिपादक-
त्वाभावेऽपि विधिव्याक्यार्थभूतशब्दमात्रनायां सहकारित्वरूपेति कर्तव्यताऽप्येना-
भ्याविस्तुत्युपस्थापकतया विधिव्याक्यसङ्कारेण तत्र प्रामाण्यमुपपन्नमिति
भावः ॥ ७ ॥

तुल्यं च साम्प्रदायिकम् ॥८॥

साम्प्रदायिकम्—अभिहितगुरुशिष्यपरम्परारूपसम्प्रदायासिद्धं स्वा-
भ्यायानुपपत्त्यादेर्गुरुमुखादधिगमादिकम्, तुल्यं च—समानमेव । सख्येयम्, तस्मा-
मान्यादितरेषु तथात्वमिति, न्यायात्, सिद्धप्रामाण्यविधिसापेक्षेण हेतुना अर्थ-
शदानां प्रामाण्यं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः, प्रयोगे हि विरोधः स्यात्,
शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥९॥

याऽनुपपत्तिरुक्ता-शास्त्रविरोधादिः, सा अप्राप्ता—न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
हि यतस्तेषादीनां प्रयोगे उच्यमाने शास्त्रादिविरोधः स्यात् । शब्दार्थस्तु—स्तेन
मनः इत्यादिशब्दनेोऽभिमतार्थस्तु, अप्रयोगभूतः—नानुष्ठेयरूपः । अपि ॥
स्तुतिनिन्दान्यतररूप एव । तस्मात्तेषां प्रामाण्यमुपपद्येत इत्यर्थः ॥९॥

गुणवादस्तु ॥१०॥

‘वेतसशाखयाऽवकाशिस्वाग्निं विकर्षन्’ इति विधिः । ‘आपो वै शान्ताः’
इत्यर्थशदाः । तत्र विधेयाधारमृतानानुपां स्तवनेन विधेयस्तुनिरूपो गुणवाद
एव ज्ञेयः । अभिजनसंस्तवेन अभिजातस्तुनेर्लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥१०॥

रूपात्प्रायात् ॥११॥

‘ हिरण्यं हस्ते भवति, अय गृह्णाति ’ इति विधिसन्निहिते ‘ स्तेनं मनः ’ इत्यर्थवादे मनसः प्रच्छन्नरूपतया स्तेनसारूप्यात् गौण एव स्तेनत्व-
भादोऽवगन्तव्यो हिरण्यस्तुत्यर्थः । तथा—अनृतवादिनी चागित्यत्रापि, प्रायात्—
अनृतवादित्वबाहुल्यात्, भूमलिङ्गको गौणवाद एवेति ॥११॥

दूरभूयस्त्वात् ॥१२॥

‘ अग्निर्गोतिर्गोतिरग्निः स्वाहा ’ इति विधिस्तुत्यर्थः ‘ तस्माद्भूम एवाग्ने-
र्दिवा ददृशे नार्चः ’ इत्यार्थवादे दूरभूयस्त्वमभिप्रेत्य गौणवादो हेयः । तथा
च न दृष्टविरोध इत्यर्थः ॥१२॥

स्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् ॥१३॥

प्रथमे प्रत्रीयमाणे ‘ देवाः पितर इति भूयादि ’ ति विधिसन्निहिते प्रव-
रानुमंत्रणस्तुत्यर्थे ‘ न चैतद्विद्यः ’ इत्यर्थवादे अज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायकं
द्रष्टव्यम् । तथा च गौणवादोऽयम् । दुर्ज्ञानत्वञ्च स्यपराधात्—खियोऽनरा-
धेन चाचल्येन, कर्तुश्च—यागकर्तुः, पुत्रदर्शनात्—अग्नादग्निरूपितस्यापि
पुत्रत्वस्य दर्शनात्—सम्भवात्, उपपद्यत इत्यभिसन्धिः ॥१३॥

आकालिकेप्सा ॥१४॥

तदानीमेवोत्पद्ये यत्तदाकालिकं फलम् । तस्मिन् ईप्सा उत्कटेष्ठा
भवतीति सार्वजनीनम् । अतः ‘ को हि तद्वेद, यदमुष्मिन् लोके आस्ति
न वा ’ इति वाक्ये यदामुष्मिकस्य संदिग्धतया निन्दनं तत् नात्कालिकधूम-
निर्गमरूपदृष्टफलसूचकस्य ‘ दिक्चनीकाशान् करोती ’ ति द्वारनरणविधेः
स्तुत्यर्थं हेयम् ॥१४॥

विद्याप्रशंसा ॥१५॥

‘ शोभतेऽस्य मुत्तम्, य एवं वेद ’ इति वाक्ये मुत्तरोभात्फल-

हेतुत्वेन या त्रिधा तस्याः प्रशसा वेदितव्या । गर्गत्रिरात्रिधे सन्निधानाम्ना-
तत्त्वाद्देतोः इत्यर्थः ॥१५॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥१६॥

‘ पूर्णाहुतिं जुहोती ’ ति त्रिधिसन्निधानाम्नाते-‘ पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कामान-
वामोनी’ इत्यर्थे नोदे शुन यत्सर्वतर तदाधिकारिकम्-प्रकृतापेक्षम्-प्रकृतकतुसाध्य-
फलगतयानवबोधकम् । अतो नेतर-कृतनामानवर्षक्यमिति भावः ॥१६॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥१७॥

यद्यप्ययं फलविधिः, तथापि फलस्य-स्वर्गादिफलस्य, कर्मनिष्पत्तेः-
कर्मभिरूपत्तेः, तेषाम्-कर्मणाम्, परिमाणतः-गुरुत्वद्युतारतम्येन, फले
विशेषः-तारतम्यं स्यात्-भवेदित्यर्थः । कुत । लोकवत्-यथा लोके प्रस्य
ब्रीहि निष्पेक्षेण त्रिक्रीय पुनर्निष्पन्नत्वेण ऋये परिमाणाधिक्यं भवति । तद्-
दत्रापि ज्ञेयमिति भावः ॥१७॥

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥१८॥

‘ अमागिप्रतिषेधात् ’ ‘ अनित्यसयोगात् ’ इति सूत्रोक्तयोरक्षेप-
योर्यथांक्तम्-उत्तरीत्यैः, परिहारो बोध्यः । तथाहि-न पृथिव्यामित्याद्यर्ष-
वादस्य ‘ हिरण्यनिधाय चेतव्यम् ’ इति विधिशेषत्वात् तेनापेक्षिताहरण्य-
स्तावकत्वमिति त्रिधिनः त्वेकवाक्यत्वादिति सूत्रोक्त परिहारः प्रथमस्य ।
द्वितीयस्य तु प्रागाहणिशब्दस्योभयसाधारणत्वेऽपि प्रवहणापत्यस्य चरस्या-
प्रसिद्धत्वात् ‘ प्रकृष्टवहनशोढचरवर्षानियुक्तो वायुरक्षययत् ’ इत्यर्थस्यैव तस्यां
श्रुतौ विरक्षणान्नानित्यसयोगप्रसक्तिरिति ‘ परन्तु यतिसामान्यमात्र ’ मिति
सूत्रोक्त सोऽगन्तव्य इत्यर्थः ॥१८॥

हेतुवन्निगदाधिकरणम्
औदुम्बराधिकरणं वा ॥२॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥१९॥

अर्थवादसामान्ये स्तावकत्वाक्षेपसङ्गत्येदमधिकरणम् । ' औदुम्बरो
सूपो भवति ' इति विधिसान्निधावाद्यातः ' ऊर्वा उदुम्बरः ऊर्कं पशवः
ऊर्जवास्मा ऊर्जं पशूनामोत्पूजोऽवरुच्यै ' इति विधिविनिगदोऽर्थवादः
विधिर्वा स्यात्—फलविधिरेव भवितुमर्हति । द्वि-पस्मात् ऊर्जोऽवरुच्यविति
फलप्रवगम्यत्वे । अपूर्वत्वात्—मानान्तरानधिगतबोधकत्वञ्च सम्भवति । वादमा-
त्रम्—अर्थवाद एव चेत्, प्रबुल्यजनकत्वेत्वं अनर्थकं—निष्फलं तद्वाक्यमिति
स्तुतौ दृक्षणा । विधौ श्रुतिशब्दः श्रुतिश्च लक्षणायः ज्यायसीति भावः ॥१९॥

लोकवादिति चेत् ॥२०॥

स्तुतिरनर्थिका, न च शब्दनाशक्यन्त इत्यत्राशङ्क्यम् । यथा—लोके
इयं गौः केतव्येऽपुक्ते प्रभूतक्षीरेयम्, इत्यपराया, अविनष्टप्रजेतिवाक्यस्य
क्रयापेक्षितबहुक्षीरादिशब्दगम्यस्तुतिपरतया साफल्यं दृष्टम्, तथा वेदेऽपि
सार्थक्यं भविष्यतीति चेत् ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

तस्याः परिहारोऽयम्—नेवं युक्तम्, कुतः ? पूर्वत्वात्—बहुक्षीरत्वादे-
रर्थस्य प्रत्यक्षावगतत्वात् । अतोऽनुवादकस्य तस्यागत्या स्तुतिकल्पकत्वं
तत्रोपपद्यते । वेदे तु मानान्तरज्ञातपशुफलजनकत्वबोधकस्य विधिविनिगदस्य
स्तुतिपरताकरूपनमयुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

सि०॥ उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥२२॥

उक्तम्—विधिना त्वेकवाक्यरशादित्यत्र सूपपादितम् । वाक्यशे-
पत्वेमेव ऊर्वा इत्यादेर्विधिविनिगदस्य युक्तम् । तस्य विधिविनिगदस्य-
दिति भावः ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्पस्मात् स्तुतिः

प्रतीयेत, तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥२३॥

कवित्— 'अप्सु योनिर्गं अश्वः अप्सजो वेतसः' इत्यादिषु,
विधिः— 'अप्सुयोनिरश्व कर्तव्यः' इत्यादिविधिः, अनर्थकश्च— न सम्भव-
त्येव । तस्माद्दिधेरसम्भवाद्धेतोः, स्तुतिः— प्रशंसा, प्रतीपेत— गम्यत इत्यर्थः ।
तत्सामान्यात्— असम्भवाद्धिधिरूपत्वेन सम्भवत्स्तुतिरूपत्वेन च तत्सामान्यात्,
इतरेषु— उदाहृत विधिरभिगदेऽपि, तथात्वम्— स्तावकतया विधिवाक्यशेषात्
युक्तमिति भावः ॥२३॥

प्रकरणे सम्भवन् अपकर्षो न कल्प्येत,
विध्यानर्थकं हि तं प्रति ॥२४॥

'यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽमृतः स रौद्रः, यः शृनः स दैवतः,
तस्मादविदग्धता अपयितव्यः सदैवत्वाय,' इत्यत्र यो विदग्ध इत्यादेः, अविद-
ग्धता श्रययितव्य इति विधिः शेषनया तत्संस्तारकरणम् । तदा प्रकरणे— स्त्रीये
दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव, सम्भवन्-विदग्धादि सम्भवति । अनस्तस्यापकर्षः—
प्रकरणादभ्यत्र निवेश, न कल्प्येत । नैर्ऋतादिवागोद्देशेन विदग्धादिविधाने
तु अपकर्षः स्यादेव । तथा च प्रकरणवाच्युक्तिवाधोऽपि । हि यतस्तं प्रति-
प्रकृतदर्शपूर्णमासयागप्रति, विध्यानर्थक्यम्— विदग्धादेर्निर्धिर्न सम्भवात्वेन,
तस्य निर्ऋतिदेवताकत्वाभावादित्यर्थः ॥२४॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥२५॥

'औदुम्बरे यूपो भवति' इत्यौदुम्बरेताविधौ, ऊर्जोऽश्वरथ्या इति
फल्गुविधौ च आश्रयनान्ते वाक्यभेदः स्यात् । स चायुक्तः । एकवाक्ययामग-
मादित्यर्थः । तस्माद्दिधिरभिगदा अर्थशब्दा एवेति ॥२५॥

हेतुवन्निगदाधिरूपणम् ॥३॥ ✓

पू०॥ हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥२६॥

प्रत्युदाहारणसङ्घत्येवमविकरणम् । तथा चापौनहकत्वम् । 'शूर्पेण
जुहोतीति' विधिसंज्ञिधावाच्यत्वात् 'तेन खञ्ज क्रियते' इति हेतुवन्निगदः,

हेतुर्वा स्यात्—हेतुत्वविधिरेव भवितुं योग्यः । कुतः ? अर्थवच्चोपपात्तिभ्याम्—
शूर्णे होमसाधनत्वबोधनरूपप्रयोजनवत्त्वात्, प्रणाख्या अन्नकरणत्वस्य
सम्भवाच्चेत्यर्थः । फलञ्चात्र शूर्पादन्यस्य दर्वीपिठरादेरपि अन्नकरणत्वेन
होमसाधनतायाः सिद्धिः ॥२६॥

सि०॥ स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥२७॥

स्तुतिस्तु—स्तुत्यर्थक एवायं हेतुवन्निगदः, न हेतुत्वविधिपरः । कुतः ?
शब्दपूर्वत्वात्—शब्दः—विधिशब्दः, पूर्वं यस्येति व्युत्पत्त्या विधिशेपरत्वं हेतु-
क्रियते । स्तुत्यर्थत्वे तेन च स्तुत्यपेक्षा गम्यते, न हेत्वपेक्षा । अतस्तस्य—
हेतुत्वस्य, अचोदना च—न विधेरित्यर्थः ॥२७॥

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥२८॥ आ.

शूर्णे नान्नस्य साधकतमं करणम्, अतो व्यर्थे—स्तुत्यनर्हं तस्मिन्,
स्तुतिः अन्याय्या—अयुक्ता इति चेत् ॥२८॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥२९॥ आ. नि.

स्तुत्यालम्बनार्थस्तु सम्भवत्येव । कुतः ? विधिशेषत्वात्—विध्यपेक्षि-
तस्तुतिबोधनाय मानान्तरप्राप्तार्यानुवादकं तद्व्यक्तमित्यर्थः । यथा लोके—निकृ-
ष्टबलप्रदपेक्षया देवदत्ते बलमञ्जुश्री दृश्यते ' बलवान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन्
प्रसहते ' इति, तथा—निकृष्टान्नकरणात् दर्वीपिठरादीनपेक्षैवायं शूर्णे प्रकृ-
ष्टान्नकरणशब्दः, ' तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति । अतस्तदपेक्षया साधकतमावस्य
सम्भवात् न स्तुत्यनर्हं शूर्णम् । ततो नान्याय्या स्तुतिरिति भावः ॥२९॥

सिद्धान्ते युक्तिः ।

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात् सामान्यात्

इति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥३०॥

यद्यप्यं हेतुविधिः स्यात् तदापि स शूर्ण एव अवतिष्ठेत—स्थिरीभ-
येत्—नान्यत्र गच्छेदित्यर्थः । कुतः ? निर्देशात्—शूर्णस्यैव होमसाधनत्वेन निर्दे-

शात् । तेनेति प्रकृतपरामर्शना तच्छब्देन तस्यैवाधारनयोपरस्थापितत्वाच्च ।
 अन्यथा वैयथिक्येण साध्यहेतुः, तच्चानुगपकमिति । सामान्यादिति—
 प्रबलया टाश्रुत्या कारणसामान्याभिधानात् अन्नकरणसमान्यस्यैव हेतुत्वमिति
 चेत्, अन्यत्रस्या विधीनां स्यात्—नान्न केनचिन्न क्रियत इति, अपि तु प्रणा-
 द्या समस्तैरेव क्रियते । तथाचानवस्था, रिधे अशक्यार्थविधानं चेति भावः ।
 तस्मात्—हेतुमन्निगदा अपि स्तान्का एवेति ॥३०॥

मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ॥४॥

पू० ॥ तदर्थशास्त्रात् ॥३१॥

प्रसङ्गक्षेपो सङ्गो । तस्य—मन्त्रस्य योऽर्थः तस्मिन्नेवार्थे तत्र शास्त्रं
 नियमयति । यथा—' उरु प्रयस्व इति पुरोडाशं प्रययति ' इत्यादि मन्त्रस्या-
 विवक्षितार्थत्वे तु तन्नियामकं शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । अतस्त्वंसार्थकपाय विव-
 क्षितार्थो मन्त्रः । उच्चारणं तदृष्टार्थमेव । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥३१॥

वाक्यनियमात् ॥३२॥

नियतवर्णपदमशक्यानि मन्त्राः इति नियमः । तेषु पठ्यन्ते
 पाठ्यन्ते चाविच्छिन्नसम्प्रदायत सम्प्रदायाभिधानिभिर्यागादिषु । तेषामर्थ-
 प्रत्यायनार्थत्वे तु स नियमोऽनर्थकः, तद्विपर्ययेणाप्यर्थप्रतीते सम्भवात् । अतो
 नार्थप्रत्यायनार्था मन्त्रा ॥३२॥

बुद्धशास्त्रात् ॥३३॥

पाठात् बुद्धे—ज्ञातऽप्यर्थे तद्वोधको मन्त्रो भवति । अग्नीदमीन्
 विहर इत्यादिः । स बुद्धऽर्थे किं बोधयेत् ? अतो नार्थप्रत्यायनार्थास्ते
 इति ॥ ३३ ॥

आविद्यमानवचनात् ॥३४॥

यागादिसाधनमूलोऽर्थो मन्त्रे प्रकाशयित्वा । ' चत्वारि शृङ्गं चतस्रोऽस्य
 पादा ' इत्यादिमन्त्रप्रकाशितोऽर्थः न यज्ञे साधनमास्ति । तत्किम्प्रकाशये-
 न्मन्त्रः ? अतः—असदर्थबोधनाद्विवक्षितार्थास्ते इति ॥३४॥

अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥३५॥

‘ ओषधे त्रायहैनम् ’ ‘ शुणोत प्रावाणः ’ इत्यादयो मन्त्रा अचेतनं सम्बुध्य पशुत्राणावर्षं प्रतिपादयन्ति । न चेदं शक्यम् । अतोऽप्यवि-
यक्षितार्था इति ॥३५॥

अर्थविप्रतिषेधात् ॥३६॥

‘ अदित्तिर्चौरदितिरन्तरिक्षम् ’ ‘ एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये,
असङ्ख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ’ इत्यादिमन्त्रा मिथो
विरुद्धमर्थं बोधयन्ति । अतो-विरुद्धार्थबोधनात् नार्थे तात्पर्यं तेषामिति ॥३६॥

स्वाध्यायवदवचनात् ॥३७॥

अध्ययनकाले काचन अवहन्ति कुरुने । माणवरुस्तु वेदम्-अव-
हन्तिमन्त्रमभ्यस्यति, न तदर्थम् । अतः-स्वाध्यायवत्तदर्थस्यानभ्यासात् नार्थ-
प्रत्यायनार्था मन्त्रा इत्यनर्थेयम् ॥३७॥

अविज्ञेयात् ॥३८॥

‘ सृण्वेव जर्भरी तुर्करीतु ’ इत्यादिमन्त्राणामर्थो ज्ञातुं सर्वथा अशक्य
एव । अतोऽज्ञातार्थकत्वात् अविश्विनार्था मन्त्रा इति सिध्यति ॥३८॥

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥३९॥

‘ किं ते कृष्वन्ति कीकटेषु गावः, नाशिरं दुन्दे न तपन्ति धर्मम् ।
आ नो भर प्रमद्गदस्य वेदो नैचाशाखं मघमन् रन्धया नः ’ ॥(ऋ० ३।३।२।१॥)

अस्य ऋषिणा विश्वनित्रेगेन्द्रः प्रार्थितः । तत्र कीकटा जनपदाः, प्रम-
द्गदो राजा, नैचाशाखं नगरम् । इत्याद्यनित्यार्थप्रतिपादनात् तत्प्राद् नाऽ-
सीदयं मन्त्र इति गम्यते । अतोऽनित्यसंयोगमूलकमन्त्रानर्थक्यप्रसवत्यपेक्षया
वरमविश्वितार्थत्वं तेषाम् । तस्मादंतैस्नदर्शशास्त्रादिभिः कारणैः अविश्वि-
तार्था नार्थप्रत्यायनार्था मन्त्राः, किन्तूच्चारणमात्रेण यागस्योपकुर्वन्तीत्येष
घृणचम् ॥३९॥-इति पूर्वपक्षः ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥४०॥

वाक्यस्य अर्थः लोके वेदे च अविशिष्टः—समान एव । यदा च-
लोके अर्पप्रत्यायनं वाक्यस्य दृष्टं प्रयोजनम्, तथा वेदेऽपि तस्य दृष्टमर्थ-
प्रत्यायनमेव प्रयोजनम् । दृष्टे सम्भवति अदृष्टरूपनमन्याद्यमिति ॥४०॥

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥४१॥

यच्च- ' तदर्थशास्त्रात् ' इदंजन अग्न्याऽऽदानरूपेऽर्थे मन्त्रस्य
लिङ्गादेव प्राप्तत्वात्पुनः ' ताञ्चतुर्भिरभिनादत्ते ' इति पुनः शास्त्रमनुपपन्नमि-
त्युक्तं, तन् । लिङ्गाद्विकल्पेन मन्त्रप्राप्तौ चतुर्भिरिति चतुःसङ्ख्यारूपगुण-
विधानार्था पुनः श्रुतिः इत्यदोष ॥४१॥

परिसङ्ख्या ॥४२॥

' इमामगृम्भन् रशानामृत्तस्य ' इति लिङ्गेन रशानाऽऽदाने मन्त्रस्य
प्राप्तौ ' इत्यस्माभिधानीमादत्ते ' इति पुनर्विधानम्, गर्दभरशानातो मन्त्रस्य
परिसङ्ख्यार्थमवगन्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥

' उरु प्रथा उरु प्रथरा ' इति लिङ्गेन पुरोडाशप्रथने प्राप्तस्य मन्त्रस्य
' इति पुरोडाशं प्रथयती ' ति पुनर्विधानम्, तत् ' यद्वपनिमेव प्रजया पशुभिः
प्रथयती ' ति प्रथनस्तुत्यर्थं ज्ञेयम् ॥४३॥

अविरुद्धं परम् ॥४४॥

परम्-यन्मन्त्रेषु पदार्थानां नियन्त्राज्ज्ञानम्, तत्परामर्शप्रत्यायनार्थं चोपि
नियमः, दृष्टरूपनाया अविरुद्धम् । त्वगभेऽपि नियमः, दृष्टरूपनाऽऽपिपत्नी ।
दृष्टत्यागो दोषश्च । स च सिद्धन्ते नेति विदोष ॥४४॥

सम्प्रैषे कर्ममर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥४५॥

सम्प्रेषे — ' अग्नीदग्नीन् विहर ' इत्यादौ बुद्धबोधनरूपस्य मन्त्र-
कार्यस्य गर्हा-गर्हणम्, अनुपालम्भः—नददूषणम् । कुतः ? संस्कारत्वात्-
बुद्धस्यापि पुनर्मन्त्रेण बोधनम् आग्नीध्रं संस्कारं समुत्पादयति, प्रोक्षणा-
दिवदिति ॥४५॥

अभिधानेऽर्थवादः ॥४६॥

अभिधाने— ' चत्वारि शृङ्ग त्रयोऽस्य पादाः ' इत्यादिमन्त्रे
अभिधानार्थाभिधानमित्याशङ्क्याम्, स अर्थवादः—अर्थवादवत् गौण्या
धूरया देवतादे स्तुतिरितिप्रगन्तव्यम् । एतन्—' ओषधे त्रायस्वनम्, शृगोत
प्रायणः इत्यादावचने चैनन्वयमागम्य अचननस्य स्तुतिरिति ज्ञेयम् ॥४६॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥

' अदितिषौरदितिरन्विरिक्ष ' नित्यत्र गुणात्—गुणवृत्त्या स्तुतिपरत्वान्न
विप्रतिषेधः—न विरोधः । यथा—त्यमेव माता पिता त्यमेवेति, तथा—एकरुद्र-
दैवले एको रुद्रः, शनरुद्रदैवत्ये शन रुद्रा इत्यपिरोच ॥ ४७ ॥

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥

अप्ययनसमये विद्यायाः—अर्थज्ञानस्य, अनचनम्—अनभ्यासः, असं-
योगात्—अभ्यासरूपासंयोगं विनापि तस्य मौल्यभ्यत् । दुर्घटत्वात् अक्षरा-
भ्यास इति भावः ॥ ४८ ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥४९॥

' सृण्वेन जर्मरी पुर्कर्मन्त्रत्याः येऽसु सतः—विचनानस्याप्यर्थस्य,
प्रमादादिनाऽनवबोधः । तदन्तर्यं व्याकरगनिरुक्तादिना भाष्यादिना च
कार्यम् ॥ ४९ ॥

उक्तश्रानित्यसंयोगः ॥५०॥

' किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गतवः ' इत्यदिमन्त्रे यः अनित्यसंयोग
आशङ्कितः सः ' परन्तु शुचिमान्मनसम् ' इत्यत्र उक्तः—निरुद्ध
इत्यर्थे ॥५०॥

इत्थं मन्त्राणां निवक्षितार्थत्वे उपन्यस्तं बाधजाकतं
क्रमशो निराकृत्य तेषामर्थप्रत्यायनार्थत्वे साधकान्याह—

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥५१॥

‘ आग्नेया आग्नीध्रमुपनिष्ठे ’ इत्यत्र ‘ अग्ने नय सुपया राये
अस्मानित्योनिमुन्मन्त्रस्य अग्निदेवताप्रज्ञाशयत्प्रलिङ्गं उपस्थानोपदेशः तदर्थ-
वत्— तन्मन्त्रत्राकयम् अर्थवत्—अर्थप्रत्यायकत्वेन, न केवलमुच्चारणार्थमिति
ज्ञापयति । साऽस्य देवतेति शासनात् आग्नेयेतिदेवतात्वस्थितः । स च
प्राधान्येन तस्याः प्रज्ञाशनेनैव सूच्यते इति भावः ॥५१॥

ऊहः ॥५२॥

उहदर्शनमपि मन्त्रत्राकयमर्थप्रत्यायनार्थमिति ज्ञापयति । तथा हि—
‘ अन्येनं माता मन्यतामनुपितेत्यय प्रकृतिधामे पशुशिशेपको मन्त्र- । तत्र
ब्राह्मणत्राकयमेवम्— ‘ न माता वर्धने न पिता ’ इति । प्रत्यञ्जञ्च, यौमार-
यौवनस्यात्रैरैर्वेते पितराविति । अतस्तन्मन्त्रीयमातृपितृशब्दयोः द्विवचन-
बहुवचनान्तत्वेन प्रयोगरूपा शब्दस्य वृद्धिः पञ्चाधिक्येन भवतीति तस्यार्थः ।
पञ्चाधिक्ये तु ‘ अन्येनो माता मन्यतामन्वेनान् माता मन्यतामित्पादिरूप ऊहो
भवत्येव । स च ऊहो मन्त्रस्य अर्थप्रत्यायनार्थत्वंमन्तरेण नोपपद्यते । द्वाता-
न्तरप्रयुक्त अन्वयाभावे हि ऊह इति भावः ॥ ५२ ॥

विधिशब्दाश्च ॥५३॥

‘ शत द्विधाः ’ ‘ जने र्पाणि जीव्याएम् ’ । इत्यादयो मन्त्रगत-
द्विधाशब्दस्यरूपानरूपा विधिशब्दा अपि मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वे एव
सम्यगुपपद्यन्ते । एवान्न—निवक्षितार्थं प्रयोगसमयेतार्थस्मृतिदेवतो मन्त्रा
इत्युक्तलक्षप्रदक्षिने धर्मे तेषां प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥५३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भागवोपेन्या प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ श्री ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्युक्तलक्षणे धर्मे विध्यर्थवाद-
मन्त्रात्मनो वेदस्य प्रामाण्यमभिहितम् । इदानीं स्मृति-
शिष्टाचारयोः प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तत्र-

॥ पूर्वपक्षः ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥१॥

उक्तस्य धर्मस्य शब्दमूलत्वात्-वेदप्रमाणकत्वात्, तच्छून्यम-
प्रमाणं स्यात्-धर्मे प्रमाणं न भवतीत्यर्थः ॥१॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥२॥

अपि वेति पूर्वपक्षनिरासार्थः । कर्तृसामान्यात्-स्मृत्यनुष्ठानकर्त्रेणैवात्,
वेदमूलकमनुमानं-स्मरणं प्रमाणं स्यात् । धर्मबुद्ध्या वेदोक्तकर्मकर्तृणां
मनुयाहवत्स्वयप्रभृतिशिष्टानां स्मृतयः धर्मे प्रमाणं भवेत्युच्येति भावः ॥२॥

श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् ॥२॥

विरोधे तत्रनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम् ॥३॥

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सति तदनुमानमप्रमाणं स्यादेव । विरोधे असति
हि वेदमूलकत्वकमनुमानं प्रयत्नेन ॥३॥

दृष्टान्यमूलस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥३॥

॥ हेतुदर्शनाच्च ॥४॥

श्रुतिविरोधाभावेऽपि पश्चिमीयेषु ऋत्विक्षु ‘लोभदर्शनात्-सन्मूलेप-
‘हेतुदर्शनात्’ इति नामोऽप्ययुर्गुणस्य’ इति स्मृतिरिति लोभहेतुदर्शनादेशप्रमाणं

सैत्यर्थः । अथवा, वेदविद्वेषिपरिग्रहस्यैव दर्शनात्, वैदिकमन्वादिशिष्टपरि-
हादर्शनाच्च शाक्यादिस्मृतयो न धर्मं प्रमाणमिति सूत्रार्थः ॥४॥

पदार्थप्रावल्याधिकरणम् ॥४॥

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न, शास्त्रपरिमाणत्वात् ५।६

‘ वेदं कृत्वा वेदिं करोती ’ स्याद्विधुतिविहितानां वेदवेदिकरणरूपानां
पदार्थानाम् अकोपे-अविरोधे, अविरुद्धं ‘ कुत आचानेत् ’ इति स्मृतिवचनं
प्रमाणमेव । अतस्त्रिद्विहितमाचमनं वेदवेदिंकरणमप्ये कुतनिमित्ते सति कार्यमिति
चेन्न । शास्त्रपरिमाणत्वाद्-शास्त्रेण क्रमबोधकत्वात् श्रुत्यादिना अधिगतं यत्
कालाव्ययधानरूपं परिमाणं तद्वद्व्यात् । तथा च, श्रौतक्रमबाधप्रसक्तेः उक्तस्मृ-
तिवचनमप्रमाणमिति पूर्वपक्षः ॥५॥६॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥७॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । कारणाग्रहणे-अप्रामाण्यकारणस्वादर्शने,
प्रयुक्तानि-स्मृतिविहितानि आचमनादीनि, पदार्थरूपतया तद्धर्मभूतक्रमा-
पेक्षया प्रबलानीति प्रतीयेरन्-ज्ञायेरन्, विपश्चिद्विरिति शेषः ॥७॥

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रावल्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥८॥

आर्यानार्यकृतपरमराहादिशब्दव्ययवहारेषु समा विप्रतिपत्तिः-तस्या
शक्तिवृत्तेरवगतिः स्यात् । कुतः ? तेषु व्यवहारेषु विरोधस्य-एकतरबाधकस्य
प्रबलदुर्बलत्वादेरदर्शनात् ॥८॥

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥९॥

वा इति पक्षव्यावृत्तिः । शास्त्रानुमारिणामार्याणां वा शास्त्रीया प्रति-
पत्तिः, सा प्रबला । धर्मज्ञानस्य तदप्रयुक्तत्वादिनि भावः ॥९॥
स्तेच्छप्रसिद्धपदार्थप्रावल्याधिकरणम् ॥६॥

चोदितं तु प्रतीयेत अविरोधात् प्रमाणेन ॥१०॥

- यत्र, पिकु-नेम-सन-तामरसादिशब्देषु, आर्याणां न कचिदर्थे प्रयोगः, तत्र-अनार्थव्यग्रहं कोकिल-अर्ष-शतच्छिद्रदारुपात्र-रुमलमित्यादिपदार्थस्वरूप क्रमशः प्रत्येतव्यम् । प्रबलेन प्रमाणेनाविरोधात्--विरोधा-मारादित्यर्थः ॥१०॥

कल्पसूत्राणामस्वतः प्रामाण्याधिकरणम् ॥७॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥११॥

बोधायनादिकल्पसूत्र प्रयोगशास्त्रम्-प्रयोगस्य धर्मानुष्ठानस्य साक्षाद्विधायकमिति वेदमूलत्वेन प्रामाण्यमित्युक्तौ गौरवात् वेदवत्स्वतःप्रामाण्यमेव सत्येति चेत् न ॥११॥

असन्नियमात् ॥१२॥

प्रागसनामेव तेषां नियमात्-निबन्धनात्, व्यक्तं तत्र पौरुषेयत्वमिति वेदवदपौरुषेयत्वकल्पनायाः रघुचमूलाया असम्भर एव ॥ १२ ॥

अवाक्यशेषत्वाच्च ॥१३॥

वेदवद्वाक्यशेषरूपार्थनादादेः कल्पसूत्रादिष्वदर्शनादपि न तेषां वेदवत्स्वतःप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वत्र च प्रयोगात्सन्निधानशास्त्राच्च ॥१४॥

सर्वत्र- वेदविरुद्धेऽप्यर्थे, तैः स्वराज्यस्य प्रयुक्तत्वात् सन्निहितस्य-प्रत्यक्षस्य वेदवाक्यत्वमकशास्त्रस्य सत्यादपि न कल्पसूत्रादीनां स्वतःप्रामाण्यमिति भावः ॥१४॥

होलाकाधिकरणम् । सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणं वा ॥८॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥१५॥

सूत्रोक्तप्रमाणानुपपत्तयः स्मृतिप्रतिशेपस्य आचरस्य च शिवा-कल्पवत् व्यभिचारेदर्शनात्, न मूलस्था न्यवस्थानं श्रुतिव्यभिचारे-व्यभिचारेण स्यादिति भावः ॥१५॥

अपित्वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद्धिधानस्य ॥१६॥

तत्तत्समूह्याऽऽचारागताऽर्थः सर्वेषां धर्मः स्यात् । तत्तन्मूलकधृति-
प्रमाणस्य सर्वधर्मनाम्नाहकन्यायत्वात् । विशिष्टरूपग्राहकप्रमाणाभावे सर्वधर्मत्वम् ।
इति युक्तो न्याय इति भावः ॥१६॥

दर्शनाद्धिनियोगः स्यात् ॥१७॥

शिखाजन्त्यादिषु च 'मुण्डा भृगव' इत्यादिरचनदर्शनान् भृग्यादिरू-
पाधितारिनिशेषान्त्रये भवेदित्यर्थः ॥१७॥

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥१८॥

'शुक्लो होता' इत्यादिषु तत्तत्तर्ज्जवर्तुनिपतस्य कृत्वाचिदपि
लिङ्गस्य स्वरूपस्थाभावाच्च व्यग्रस्थित्य होतृग्राहनाभ, अपि तु सर्वधर्म-
स्वमेवेति ॥१८॥

आख्या हि देशसंयोगात् ॥१९॥

प्राच्यादिसमाख्या हि 'प्राच्या भव' इत्यादिरीत्या नक्षत्रसंज्ञ-
निमित्तिका । तथा च- तद्देश विद्यायान्यत्रागैरपि तद्देशत्वाभिवाचनेन होलाया-
दयः क्रियन्ते । 'प्राच्या होलाया कुर्युः' इति श्रुतिकल्पे तु स्वल्पप्रदेश-
ेषु प्राच्यपदवाच्यत्वासम्भवंत् सा श्रुतिरनुपपन्ना स्यादित्यर्थः ॥१९॥

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥२०॥

तत्तद्देश निहायान्यत्रागैरपि प्राच्यादिव्यवहारो न भवेत् । अत्र प्राच्य-
त्वादिजातिनिमित्तकत्वे तद्व्यवहारस्य ऽपि चेत् ॥ २० ॥

स्याद्योगाख्या हि माधुरवत् ॥२१॥

यथा-मधुराया रसन् मधुराया निर्गतश्च मधुराऽयमव इत्यभि-
धीयते, तथा-प्राचीन आगत- प्राच्य इति यौगिणीय सम रूपम् । न जाति-
निमित्तम् । जातिकल्पकामात्रादित्यर्थः ॥२१॥

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥२२॥

‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ’ इत्यादिवत् कर्मधर्मः—रुग्नि-
पेव स्यात् होलाकादिकमिति चेन्न ॥२२॥

तुल्यन्तु कर्तृधर्मेण ॥२३॥

कर्मधर्मतयोक्तो देशविधेयः कर्तृधर्मेण-प्राप्यत्वादिना तुल्य एव ।
प्राचीं परित्यज्य उद्गीचोमामतैरपि होलाकादिकमनुष्ठीयते । अतस्तथा श्रुति-
कारणं न सम्भवतीति ज्ञेयम् ॥२३॥

साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणम् ॥२४॥

प्रयोगोत्पत्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥२४

साधुशब्दप्रयोगे तत्साधुत्वे च व्याकरणस्य अनियामकत्वात्
गंगाद्यादिशब्देषु तेषां प्रयोगे च साध्वमाधुविभागो न स्यात् । तत्र व्याकरणं
न प्रमाणमिति भावः ॥२४॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥२५॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्तेः विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।

मारुतस्त्रसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥ (पा० शि०)

इत्यादिशास्त्रात् कण्ठनात्यादिनिशिष्टप्रकरणेन शब्दनिष्पत्तेर्दर्शनात्
गान्यादिशब्दकानां करणापाट्यादिप्रयुक्तापभ्रंशात्पराधभागित्वङ्गम्यते ।
अतस्तेषामसाधुत्वम्, गंगादिशब्दानाश्च साधुत्वम् । ‘ साधय एव प्रयोक्तव्या
ब्राह्मणेन, नासाधयः ’ इति माध्वसाधुशब्दज्ञापकत्वात् प्रमाणं व्याकरणं
तत्रेति बोध्यम् ॥२५॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥

गोशब्दवत् गान्यादिशब्दोऽपि याचक इत्युक्तौ ‘ सृष्टद्वारेतः शब्दः
सृष्टद्वयं गमयती ’ ति नियान्तं एकस्याप्यन्येकशब्दवाच्यत्वमन्याय्यं-न्याय-

भिन्नं प्रसज्येत । हस्तादिषु कराद्यनेकशब्दवाच्यत्वम् अनायाभियुक्तोपदेशात्
स्वीकार्यं भवति इति ज्ञेयम् ॥२६॥

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥२७॥

गयादिशब्देषु साधुत्वमितरेभ्यश्च ह्यत्र च व्याकरणप्रणेतॄणां पाणिनि-
पतञ्जलिवात्स्यायनप्रभृतीनां शिष्टानां सूत्रादिरूपदेशादत्र गन्तुं शक्यं
स्यात् ॥२७॥

तदशक्तिश्च तदनु रूपत्वात् ॥२८॥

गाव्यादिशब्दानामवाचनत्वं तु वाचकगवादिशब्दानुरूपत्वाद्ज्ञेयम् ।
कथंचिद्दूर्णसाजात्येन गवादिशब्दोपस्थापकत्ववैयर्थ्यबोधोपपत्तेर्न गाव्यादि-
शब्दानां वाचनत्वमिति भावः ॥२८॥

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥२९॥

यथा—अश्मनैरागच्छामीति विभक्तिव्यत्ययेऽपि अश्मकशब्दैकदेशे
उपलब्धे अश्मकेभ्य इति शब्द-स्मर्यते, तत् अर्थबोधोपलम्बते, तथा—गाव्या-
देकदेशदर्शनात् गोशब्दस्मरणम् । तत्र सास्नादिमनोऽर्थस्यावगतिरिति
भावः ॥२९॥

लोकवेदयोः शब्दार्थेभ्योऽधिकरणम् ॥३०॥

प्रयोगचेदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥३०॥

‘ अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकामः, यजेत स्वर्गकामः ’ इत्यादिपागहोम-
कर्मप्रयोगेषु ‘ दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्, ज्ञाहीन् प्रोक्षति, ज्ञाहीनबहन्ति,
कारीयां वृष्टिनामो यजेत, तस्य ह द्वादशशतं गावो दक्षिणा, गा दद्यात्,
उद्धिदा यजेत पशुकामः ’ एवमादीनां चेदनानां सद्भावात् ‘ त एवार्था
गवाद्यः शब्दा येऽस्माभिलोके दृष्टा, इति प्रत्यभिज्ञया वैदिकगवादिशब्दैः
सह लौकिकगवादिशब्दानाम् अभिन्नत्वम-एकत्व स्यात् । भिन्ने तु वैदिक-
शब्दार्थसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात् चेदनानां निरर्थकत्वप्रसक्त्या तासां सद्भावं एव

नोपपद्येत । अत्राधिनप्रत्यभिज्ञापि निर्दिष्टा अनुपपन्ना भवेत् । अप्रसिद्धरूपा-
दिशब्दानां शक्तिग्रहस्तु प्रसिद्धार्थकशब्दसान्निव्यात्स्यादेवेति ॥३०॥

आकृत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ पूर्वपक्षः ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥

गवादिशब्दानां जातिवाचकत्वे तु द्रव्यवाचकशब्दत्वाभावात् ' तस्य
ह द्वादशशतं गानो दक्षिणा ' तथा- 'यद् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया '
इत्यादेरनुपपत्तिः । न हि जातौ सङ्ख्याघन्वयो घटते । अतो व्यक्तिः
पदार्थः, न जातिः ॥३१॥

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

' यद्युपाकृतः पशुः पलायेत अन्यं तरणं तद्वयसं पशुमुपाकुर्यात् '
इत्यत्रान्यपशुपाकरणदर्शनात् ' जातेः शब्दार्थत्वे तस्या एकत्वेनान्यत्व-
सम्भवात् न जातिः पदार्थः, अपि तु व्यक्तिरेवेति ॥ ३२ ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥३३॥

' इयेनचित्तं चिन्वीत ' इत्यादी स्वप्नक्रियया इयेनाऽऽकार. सम्पा-
दयितुं शक्यः । व्यक्तिस्वप्नशक्येव । अत.—श्री.तच्चयनादिक्रियायाः सम्भवयार्थं
उपमाद्य जातिरेव शब्दार्थः, न व्यक्तिः । वि.उच, ' सोमाभावे पूतिकामभि-
पुण्ययात् ' ' तद्वर्णं तद्वयसमुपाकुर्यादिनि वेदे लोके. च आकृतिस्वप्नधन-रेण
व्यक्तौ शब्दप्रयोगो न दृश्यते । अतोऽप्याकृतिरेव शब्दार्थः । तथा व्यक्तिर्ल-
क्षयितुं शक्येति न वाप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥३३॥

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् (शङ्का) ॥३४॥

पशुकं, प्रोक्षणदिरूप. क्रिया जाति न रूपत्, एवं जातिरेव वाद-

नेकानुगतत्वाच्च अन्यः सासम्भवेन अन्य पशुमुपाकुर्वदित्यनुगतत्वम् । तथा,
' पद् देवा द्वादश देव ' इत्यादौ सङ्ख्यावाचन्ययोग्यद्रव्य-व्यक्तिर्न प्रती-
येत । जातिस्त्रयोम्या पडादिसङ्ख्यान्यस्येति ॥३४॥

तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः ॥३५॥

' ब्राह्मिन् प्रोक्षति । अन्यमुपाकुर्यात् । पद् देवा ' । एवमादिप्रयोगस्य
तदर्थत्वात्-उक्षणया व्यक्तिरूपार्थपरत्वात् । अविभागः- जातिशाक्तिनादमङ्गो
नेत्यर्थः ॥३५॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या प्रथमाध्यायस्य तृतीय पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

उद्भिदादिशब्दानां यागनामताञ्जिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं, तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् ॥१॥

साम्नायस्य-वेदस्य, ऐदमर्थ्यं-क्रियान्वितस्वार्थबोधकत्वम्, ' तद्भू-
ताना क्रियार्थेन साम्नाय ' (१।१।२५) इत्यत्रोक्तम् । तस्मात्-सर्वं
' उद्भिदा यजेत, सोमेन यजेतेत्यादि उद्भिदादिपदजात तदर्थं-क्रियान्वित-
स्वार्थबोधक सदेव प्रमाणं स्यात्, गुणविधायकत्वेनेत्यमिसन्धिः ॥१॥

अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वम-
विधायकत्वात् ॥२॥

यत्, उद्भिदा यजेतेत्यादिषु विधिवाक्येषु अर्धान्तररूढमिति भावघृ-
तम् उद्भिदादिपद तन्नामधेयमत्र स्यात् । अविधायकत्वात्-उद्भिदात्ता
यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्ये विधायकत्वाभावात् । गुणविधौ उद्भिद्वेतेति
मन्त्रार्थो लक्ष्यः । लक्षणा च दोषः । ' न विधौ पर-शब्दार्थ ' इति
निश्चयात् । अतो-यागनामेति सिद्धम् ॥२॥

चित्रादिशब्दानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥२॥

यास्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः ॥३॥

यास्मिन् 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादिवाक्यस्थगुणरूढत्वे-
जावधूनचित्रादिपदे गुणविधिर्नामधेयं वेति संशयः सम्भवति । तद्वाक्ये चापरो
गुणोपदेशः श्रूयते । तादृशस्य चित्रादिपदस्य प्रधानकर्मणा सह अभि-
सम्बन्धस्तत्कर्मनामधेयत्वेन बोध्यः । अन्यथा, वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥३॥

अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥३॥

॥ तत्प्रख्यन्यायः ॥

तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रम् ॥४॥

तस्य—विधित्सिनाग्निदेवतारूपगुणस्य क्षरणसमर्पघृतादेर्द्रव्यस्य च,
प्रख्यापकम्, अन्यम् 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिराग्निस्त्वाहा । चतुर्गृहीतं वा एत-
दभूत्' इति शास्त्रं विद्यते । अतो—'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमाधारयती'
एतन्न न गुणविधिः । अपि तु कर्मनामनीत्यर्थः ॥४॥

श्येनादिशब्दानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥४॥

॥ तद्व्यपदेशन्यायः ॥

तद्व्यपदेशं च ॥५॥

तस्य—विधित्सितश्येनादगुणस्य, व्यपदेशम्—उपमानोपमेयभावनिर्देश-
शास्त्रं 'यथा वै श्येनो निपत्थादत्ते एवमथं द्विपतं भ्रातृव्यमादत्ते' इति यत्र
विद्यते तत्र—'श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावपि श्येनादिपदं नामधेयमेव ।
अन्यथा, उपमानोपमेयत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥५॥

वाजपेयादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥५॥

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥६॥

'वाजपेयेन स्वाहाउपकानो यजेत' इत्यत्र यागनामत्वेनाभिधेते
वाजपेयपदे वाजम्—अज्ञं तच्च पेयं यवाग्नादिरूपं क्षत्रेति न्युत्पत्त्या अज्ञ-
गुणस्य धरणात् गुणविधानमेव स्यात् इति चेत् ॥६॥

तुल्यत्वात्क्रिययोर्न ॥७॥

दर्शपूर्णमासेष्टिनाञ्जपेयक्रिययोरन्नद्रव्यमतया तुल्यत्वप्रसङ्ग । तथा च—
अन्नद्रव्यमूलरुसाद्यस्य ज्यायस्त्वात् दर्शपूर्णमासविध्यन्तप्राप्तौ 'सप्तदशदक्षिणो
वाजपेयः, सप्तदशोपसत्को वाजपेयः' इति सोमयागीयविध्यन्तानुगादलिङ्ग-
दर्शनमनुपपन्न स्यात् । अतो--गुणविधानमिति वचो न युक्तम् ॥७॥

एकशब्दे परार्थवत् ॥८॥

एकस्मिन्नेत्र—लिङ्प्रत्ययान्तपजेतेति पदे साप्यत्वेन साधनत्वेन च
फलगुणोभयान्वयस्वाकारे यागेन स्वाराज्यमिति यथा स्वार्थवत्, तथा वाजपेयेन
यागमिति परार्थवच्च तद्वाक्यं स्यात् । तथा च वाक्यभेदो दोषः । एवम्—
उद्देश्यत्वानुगाद्यन्तमुद्देश्यतोपादेयत्वविधेयत्वगुणद्वयेति परस्परविरुद्धत्रिक्रिया-
पक्षिश्च प्रामोति । अतो—न वाजपेयेनेति गुणविधिः । अपि तु यागनामैवेति
सिद्धान्तः ॥८॥

आग्नेयादीनाम् अनामताधिकरणम् ॥६॥

तद् गुणास्तु विधीयेरन् अविभागात्
विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥९॥

'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽप्यारास्याञ्च पीर्णिमास्याञ्चाप्युतो भवती'
त्यादिनाकपेऽत्प्रधानं—यागादिकर्तृ, अन्यादिगुणाश्च विधीयेरन् । कुतः ?
'विधानार्थे'—नचद्गुणविशिष्टतत्त्वप्रधानभूते विधेये कर्मणि, विधेयभेदप्रयुक्त-
वाक्यभेदस्य अभावात् । विशिष्टस्य एकत्वत् हेतोः । अन्येन—वाक्यान्तरेण,
न शिष्टा—न विहिताश्चेदिति यावत् । विशिष्टघटकस्य विशेषणादेर्यत्र प्रमाणा-
न्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र विशिष्टविधानं सम्भवतीति भावः ॥९॥
बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वाधिकरणम् ॥७॥

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥१०॥

‘ बर्हिरादाय गावो गताः, क्रव्यमाज्यम् ’ एवमादिलौकिके बर्हिरा-
दिषु प्रयोगदर्शनात्, बर्हिरादिशब्दाः न संस्कारानिमित्तकाः, अपि तु जाति-
निमित्तका एवेति ॥१०॥

प्रोक्षण्यादीनां यौगिकत्वाधिकरणम् ॥८॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्था—‘ प्रोक्षणीरासादयेति ’ श्रुतिः । तस्यां प्रोक्षणी-
शब्दः—प्रकर्षेण उक्ष्यते आभिः इति व्युत्पत्त्या प्रष्टोक्षणसाधनस्वरूपार्थ-
सम्बन्धात् यौगिक एव, न संस्कारनिमित्तः, नापि जाति निमित्तीकृत्य
प्रवृत्त इति सिद्धान्तः ॥११॥

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ॥९॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥१२॥

अग्निचयनप्रकरणे ‘ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती ’ ति श्रूयते । तत्र-
निर्मथनसाध्ये चन्धौ अग्निनिर्मथनजन्यस्वरूपार्थसंयोगात्, तथा—यौगिक एव
निर्मन्थ्यशब्दः ॥१२॥

वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकरणम् ॥१०॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥१३॥

वैश्वदेव—वरुण—प्रघास—साकमेध—शुनासीरीयेति पर्वचतुष्टयोपेतत्वात्-
मांस्ययागप्रकरणे प्रथमे पर्वणि विहितानामाग्नेयाद्यष्टानां यागानां सन्निधौ
‘ वैश्वदेवेन यजेत ’ इत्याम्नायते । तत्र, विश्वेदेवा. देवता अस्येति देवतात-
द्धितेन विश्वेदेवतारूपो गुणः तत्तद्यागविहिताम्न्यादिदेवताभिः सह विकल्पेन
तेषु यागेषु विधीयते इति चेत् ॥१३॥

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि

प्रकरणं द्रव्यस्य ॥१४॥

प्रत्यक्षप्रतिविष्टिग्न्यादिदेवताभिः सह प्रकरणप्राप्तविश्वेदेवानां

विकल्पो न सम्भवति । निषमशिष्टत्वात् । समत्रलयोर्हि विकल्प । न हि प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यादेर्वाघने समर्थम् । अतो वैश्वदेवपदमाग्रयाद्यष्टयोगानां नामधेयमिति सिद्धम् ॥१४॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥१५॥

वैश्वदेवेनेति सकृदुच्चरित शब्द सन्निहिताऽऽग्नेयादिगुणविशिष्टपातगण बक्षयिष्यति । तस्मिन्निश्चान् देवान् मिथास्यतीति वक्तुं न युक्तम् । न हि सकृदुच्चरिते शब्दे लक्षकान्निधायकत्वयो मिथ-परस्पर सम्बन्ध सम्भवति । अतोऽपि नामधेयत्वं तस्येति ॥१५॥

परार्थत्वात् गुणानाम् ॥१६॥

द्रव्यादिगुणानां परार्थत्वात्-प्रधानशेषेण नैव अप्राधान्यात्, न प्रधानकर्मावृत्तिप्रयोजकत्वं सम्भवति । देवताभेदे सति तु मय्येदंशेन युगपत्पक्वत्वं मशकपत्नात् प्रधानकर्मभेद, न तु साक्षात्पक्वत्वं द्रव्यभेदेऽर्थात्पर्य ॥१६॥

वैश्वानरेषु अष्टत्रिंशद्विंशत्वाधिकारणम् ॥१७॥

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समान्नाये ॥१७॥

ये ज्ञातपूर्वाभिधायकाः श्रुतिभागा ते, विधानसमर्था ना भवन्तु । यथा-‘ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ’ इत्यादयः । ‘ वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते, ’ ‘ मद्दद्यात्कपालो मन्त्रि गायत्रीनेन ब्रह्मवचसेन पुनाति ’ इत्यादिसमान्नाये तु तत्सामर्थ्यं-ब्रह्मवचसेनादिफलार्थम् अष्टाकपालत्वादिविधानसामर्थ्यं वर्तत एव । अज्ञातपूर्वाभिधायकत्वात् । अतो-गुणविधायकत्वं अष्टाकपाल इत्यादयः शब्दाः ॥१७॥

गुणस्य तु विधानार्थेऽतद्गुणाः प्रयोगे स्यु-

रन्त्यका न हि तं प्रत्यर्थवत्त्वाऽस्ति ॥१८॥

तु शब्दन पूर्वपक्षो निरस्यते । अष्टाकपालत्वादियुगाविधानार्थे ‘ मद्दद्यात्कपालो भवती ’ इत्यादिशब्दे स्वीक्रियमाणे ‘ वैश्वानर द्वादशकपाल

निर्घपेत् ' इत्युत्पत्तिवाक्यविहितद्वादशकपालत्रगुणावरुध्दे जातोष्टियागप्रयोगे
जतबुगुणाः—उत्पन्नशिष्टनया गुणत्वेनान्वेत्तुमनर्हास्ते—अष्टाकपालत्वादयः
पदार्थाः, निष्प्रयोजनाः स्युः । यस्मात्, अष्टाकपालादिकम्प्रति तस्मि-
न्प्रयोगे सार्यक्यं नास्ति । अपेक्षया अमावात् । अतो—अर्थवादा एते अष्टा-
कपालत्वादयः इति सिद्धान्तः ॥१८॥

तच्छेषो नोपपद्यत इति चेत् ॥१९॥

अष्टाकपालादिवाक्यं द्वादशकपालविधिशेषः, इति न युक्तम् ।
द्वादशकपालकर्मणः अष्टाकपालकपदेन निर्देशासम्भवेन तस्त्वुतिपरत्वं न
सम्भवतीति चेत् ॥१९॥

अविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥२०॥

विधानार्थं—विधेये द्वादशकपाले, अष्टाकपालादीनां शते पंचा-
शदिति न्यायेन अविभागात्—विद्यमानस्यात्, तदवयवाननूद्य लक्षणया
द्वादशकपालकर्मस्तुत्यर्थेनोपपद्येरन्नित्यर्थः ॥२०॥

कारणं स्यादिति चेत् ॥२१॥

लक्षणया द्वादशकपालस्तुतिकल्पनापेक्षया ' ब्रह्मवर्चसादिकलकामस्य
अष्टाकपालादिः ' इति तत्फलकारणत्वेन अष्टाकपालादेर्विधानं भविष्यतीति
चेत् ॥२१॥

आनर्थक्यादकारणम्, कर्तुर्हि कारणानि

गुणार्थं विधीयन्ते ॥२२॥

' वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्घपेत् पुत्रं जाते ' इत्युपक्रम्य ' यस्मिन्
जाते एतामिष्टिं निर्घपति पूत एव न तजस्व्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान्
भवती ' स्युषंसंहारादेरुवाक्यमिदमित्यसन्देहम् । तन्मध्ये अष्टाकपालादिः
स्युषते । अतः—सः पुत्रगतपूतस्यादिकले कारणं भवितुमयोग्यः । निष्कलत्र-
प्रसङ्गात् । यतः, ' गुणानां कर्तृसमवेतफलजनकत्वम् ' इति नियमात् तादृश-

- पलाभायेन निष्कलत्रमेव तस्य । पृथक् पलाय विधाने च वाक्यभेद-
 • प्रसङ्ग । तत—अर्षणादत्रमेव तस्येति सिद्धम् ॥२२॥

यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१२॥

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

‘ यजमान प्रस्तर, यजमान एककपाल ’ इत्यत्र तस्य—यजमान-
 कार्यस्य, सिद्धिः—सम्पादन—तत्कार्यकारित्वम् । तच्च, प्रस्तरादावस्तौनि
 यजमानशब्देन प्रस्तरादि राजशब्देन पत्तिगणक इव स्त्वपत इत्यर्थ ॥२३॥

आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१३॥

जातिः ॥२४॥

जातिः—जननम्, ‘ आग्नेयो वै ब्राह्मण ’ इत्यत्रापि अग्निब्राह्मणयो
 रेकप्रजापतिस्तु वप्रभवतात्, गौण्या दूरया आग्नेय इति ब्राह्मणस्तुतिरेवेति
 पूर्ववदर्थवाद । न गुणविधि ॥२४॥

यूयादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१४॥

सारूप्यात् ॥२५॥

‘ यजमानो यूयः, आदित्या यूा ’ इत्यत्र चक्षुर्गन्ध-ऊर्ध्वतर—नेत्रस्वि-
 त्यसामायात्—सादृश्यात्, यजमानाऽऽदित्यशब्दाभ्यां यूय स्त्वपत
 इत्यर्थवाद ॥२५॥

अपञ्चादिशब्दानां गवादिप्रशंसताधिकरणम् ॥१५॥

प्रशंसा ॥२६॥

अजादिषु पशुवस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ‘ अग्नीषोमीय पशुमालभेत ’
 ‘ छागत्प वपाया मेदसोऽनुहृि ’ इत्यादिना तेषां तत्र तत्र विधानात्
 पशुनामै प्रतिप शब्दानुपपत्ते ‘ पशवो गा अश्वा ’ इति गोऽश्वान् प्रशस्तितुम्
 ‘ अशवो वा अग्ने गा अश्वम् ’ इति पशवोऽपि सन् अजादयो
 नियते । इति नि दार्थवाद स । अथापि ‘ न हि निदा निन्ध

निन्दितुं प्रवर्तते किञ्चिन्नरत् प्रशंसितु ' मिति न्यायात् गोऽधादिप्रशंसायां
तस्यास्तात्पर्यमिति भावः । एवम्—'अयज्ञो वा असत्रं वा' इत्यादिष्वव-
गन्तव्यम् ॥२६॥

बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भूमा ॥ २७ ॥

अग्निचयने 'सृष्टीरुपदधाती' ति श्रूयते । 'ब्रह्मासृज्यत भूतान्य-
सृज्यन्त' इत्यादयः सृष्टिशब्दोपेता मन्त्राः यासामिष्टिवानामुपधाने विद्यन्ते,
ता इष्टकाः सृष्टिशब्देनाभिधीयन्ते उपधानार्थम् । 'तद्दानासामुपधाने' इति
शब्दानुशासनशास्त्रसिद्धप्रक्रियया सृष्टिशब्दार्थोर्निष्पादनं ज्ञेयम् । तत्र,
लिङ्गप्रकरणान्धां प्राप्तमन्त्राननुष्य तद्विशिष्टमिष्टिकानामुपधानमत्र विधेयम् ।
सत्येवम्, यद्यपि सृष्टिशब्दोपेताश्चतुर्दश मन्त्रास्तद्राहिताश्च त्रयः, अयापि भूम-
गुणयोगेन ते सर्वेऽपि मन्त्राः सृष्टिशब्दप्रयोगार्हा भवन्ति । अतः—प्राप्तत्वा-
मन्त्राणां मात्र विधानम्, अपि तु सृष्टिशब्दः अर्पणार्हाः—सप्तदशेष्टकास्तुत्यर्थ
इति ॥ २७ ॥

प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

'प्राणभृत् उरुधामि' इत्यत्र 'प' पूर्वलिङ्गसमवायात् 'ननु'-
दनष्टतोपधानं विधीयते । पूर्वं सृष्टिलिङ्ग ॥ बाहुल्यम् । अत्रत्येवम् ।
एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्लिङ्गस्येऽपि छत्रिन्यायेन तत्सङ्घारिताः सर्वे मन्त्राः
प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । इत्येवं गुणवृत्तिहेतवो निर्दिष्टाः । तदस्य—

वत्सिद्धिजागितारूपप्रशंसालिङ्गभूताभिः ।

पद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ॥ इति ॥ २८ ॥

वाक्यशेषेण सन्दिग्धार्थनेरूपणाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

‘ अक्ता. शर्करा उपदधाति ’ ‘ नास. परिघत्ते ’ इत्यादि श्रूयते ।
तत्र-केन अक्ता, कं दृश च नास इत्येव सशये-‘ तेजो वै घृणम् ’ ‘ एतद्वै
सर्गदेवत्यं वासो यत् क्षौमम् ’ एतन्नादिवाक्यशेषात् ‘ घृणेन अक्ताः, क्षौमं
वास. परिघेयम् ’ इति निर्णयो भवतीति स्पष्टमेव ॥२९॥

अव्यवस्थितानां सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थाधिकरणम् ॥१९॥

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥३०॥

‘ हस्तेनावयति, क्षुभेणावयति, स्वाधितिनावयति ’ इति श्रूयते ।
तत्र-अवदेयद्रव्याऽऽज्यपुरोडाशादिषु अत्रदानहेतूनां हस्तादीनां सामर्थ्यानुसारा-
देव निर्णयो ज्ञेयः । ‘ आख्यातानामर्थे ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी ’ इति
न्यायात् । यथा शक्युपात्तया तत्तदवदेयद्रव्यं हस्तादीनाऽवयव होतव्यमिति
तेषामवदानहेतूनां व्यवस्थेति भावः ॥ ३० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधि-यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्रथमाध्यायश्च सम्पूर्णः ।

—*—

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अपूर्वस्य आख्यातपदगम्यताधिकरणम् ॥१॥
भावार्थाः कर्मजन्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, एष
ह्यर्थो विधीयते ॥१॥

भावार्थाः—भावः—भावना अन्योपादानुबन्धालिका टिप्पणि-
प्रत्ययगम्या सामान्यक्रिया । न एव मुख्योऽर्थो येषां ‘ प्रवृत्तिप्रत्ययो सहाय्यं

‘भूतस्तत्र प्रत्ययः प्राधान्येन’ इति नियमात्, ते भावार्थाः । कर्मशब्दाः—
यजत्यादिक्रियाविशेषवाचकधातुप्रतिपाधाः । तेभ्य एव—‘यजेत्, जुहुयात्,
दद्यात्’ एवमादिकर्मशब्देभ्यः, क्रिया—फलोत्पादानुरूपा उक्तभावनात्मिका
प्रतीता स्यात् । एष ह्यर्थो विधीयते—उपदिश्यते लिङ्गादिभिः प्राधान्येन ।
यजत्यादिधात्वर्थस्तु विधेयफलभावनाकरणत्वेनैव सम्बन्धते । द्रव्यगुणादिश्च
धात्वर्थोपकारित्वेन । न करणत्वेनेत्यर्थः ॥१॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥२॥

कर्मशब्दा एव भावनान्प्रयिनः, न द्रव्यगुणशब्दा इत्यत्र विनिगम-
कृत्याभावत् साक्षाद्भक्तत्वेन तौल्यात् सर्वेषामेव पदार्थानां भावोऽर्थः—
भावनायामेवान्भवः । तथा च—धात्वर्थस्यैव उपपदार्थद्रव्यगुणादेरपि फल-
भावनान्प्रयस्वीकारात् सोपादेरपि फलसम्बन्धो युज्यत इति चेत् ॥२॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,
तस्मात्तेभ्यः पराऽऽकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥३॥

‘सोमेन यजेत, हिरण्यमात्रेणाय ददाति, तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं धार्यम्’
इत्यादिवाक्येषु येषाम्—सोमादिशब्दानाम्, उच्चारणोत्पत्तिसमये स्वे स्वेऽर्थे
प्रयुज्यमानानाम्, रूपोपलब्धिः—स्वस्ववाच्यार्थस्य सिद्धरूपता, तानि नामानि ।
तस्मात्—नाम्नां सिद्धार्थबोधकत्वात्, तेभ्यः—नामार्थेभ्यः, पराऽऽकाङ्क्षा-
साधनाकाङ्क्षा, नास्तीति शेषः । कुतः ? भूतत्वात्—उच्चारणसमये तेषां
विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥३॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्या-
तानि, तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥४॥

‘तुर्नामिदं लक्षणं चोत्पत्तिः । येषाम्—‘यजेत्, दद्यात्, जुहुयात्’
इत्यादिशब्दानाम्, उच्चारणोत्पत्तिसमये स्वस्वप्रतिपाद्यार्थे इन्द्रियसम्प्रयोगो
न विद्यते । स्ववाच्यार्थो न सिद्ध इति भावः । तानि आख्यातानि । तस्मात्—

तेषामसिद्धार्थबोधकत्वात्, अनेदंभ्यस्तदर्थेभ्यः स्वसिद्ध्यै साधनाऽऽत्ताङ्गता
इदिति प्रतीयेत । किं च, प्रयोगस्य—यागेन भावयंदिति समानपदश्रुत्या
करणत्वेन यागसम्बन्धस्यैव, आश्रितत्वात् तथैव श्रुत्या फलसम्बन्धेऽपि
यागस्यैवोचिनः, न द्रव्यादेः । द्रव्यादेस्तु यागेन सह सम्बन्धोऽस्तीति न
द्रव्यै तेषामिति भावः ॥४॥

अपूर्वस्य अस्तित्वाधिकरणम् ॥२॥

चोदना पुनरारम्भः ॥५॥

आरम्भ्यन इत्यारम्भः—अपूर्वम्, अस्तीति शेषः । कुतः ? यत्तच्चोदना-
'स्वर्गफलमो यजेत' इत्यादिविधिः, यागस्य स्वर्गसाधनत्वं भूते । तच्च क्षणि-
कस्य यागस्य न सम्भवति । तस्य भङ्गत्वात्, स्वर्गस्य कालान्तरभावितात्,
विना कारणं कार्यानुत्पादाच्च । अतो-यागजन्यं तावत्समवेतं यागफलमत्र-
स्वाप्पपूर्वं स्विकार्यमिति भावः ॥५॥

कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥३॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥६॥

तानि — 'जुहोति, यजति, ददाति, दोग्धि, पिनष्टि, विहापयती'
इत्यादीनि क्रियाप्रतिपादकानि आरूपातानि, द्वैधम्—द्विप्रकाराणि भवितुमर्हन्ति ।
कानिचित् प्रधानकर्मशाचकानि, कानिचिच्च प्रधानकर्मप्रतिपादकानि-गुण-
कर्माण्येति तेषां विभागः ॥६॥

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य
गुणभूतत्वात् ॥७॥

येः—कर्मणिः, द्रव्यमुत्पाद्यितुम् आप्तुं संस्कर्तुं विकर्तुं वा नेष्टे,
तानि—यजत्वादीनि कर्मणि, प्रधानभूतानि । तेषु द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ।
भ्रूवादिप्रमाणेनेत्यर्थः ॥७॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य
द्रव्यप्रधानत्वात् ॥८॥

यैस्तु-कर्मभिः, द्रव्यं संस्कारुम् उत्पादयितुम् आप्तुं विकर्तुं वा इष्यते,
तानि ' व्रीहीन् प्रोषति, सोमं पिबेद्यी ' त्यादीनि अग्रधानकर्माणि गुण-
भूतानीत्यर्थः । तस्य--तस्यचीयाख्यातस्य, द्रव्यप्रधानत्वात्--द्वितीयादि-
श्रुत्या द्रव्यप्रधानरूपगुणभूतकर्मबोधकरनादिति भावः ॥८॥

संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ॥९॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्घृतेः प्रयाजवत् ॥९॥

' क्षुच. समार्ष्टि, परिधिं संगार्ष्टि, पुगेवाश पर्यग्निरुति ' इत्यादि-
श्रुतं दर्शपूर्णमासप्रकरणे । तत्र तुपरिनोक्तादिवत् दृष्टोपकाराजनके संमार्ज-
नपर्यग्निकरणादिरूपे धर्ममात्रे--यात्रकर्मणि, कर्म प्रयाजवत्-प्रधानकर्मत्वं स्यात् ।
द्रव्यगतदृष्टोपकारस्य आनिर्घृते --नैः समार्गादि कर्मभिरनिष्पत्तिरिति ॥९॥

तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः सधर्मा स्यात् ॥१०॥

इतरैः-अवयवनादिगुणकर्मभिः, सधर्मा-गुणकर्मत्वेन तुल्यः स्यात्संमा-
र्गादिः । कुव ? तुल्यश्रुतित्वात्--द्रव्यगतप्रधानबोधरूढिनीयाश्रुतेस्तत्रापि च
समानत्वात् । दृष्टोपकारे न स्वाच्चेददृष्टोपकारः स्वादेवेति भावः ॥१०॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥११॥

' सक्तन् जुहोती ' त्यादी गुणभूतेऽपि द्वितीयादर्शनात्, तद्वदत्रापि
गुणतैव द्रव्यस्योपदेशः स्यादिति चेत् ॥११॥

न तदर्थत्वात् लोकवत्तास्य च शेषभूतत्वात् ॥१२॥

न करणार्थे द्वितीया । अपि तु ' कर्मणि द्वितीया ' (मा. सू. २।२।२।)
इत्यनुशासनात् तस्याः कर्मार्थत्वेन । ग्रामं गच्छति, घटं करोति, ओदनं

पञ्चतात्प्रादिलौकिकप्रयोगेऽपि तस्याः कर्मथित्वं परिदृश्यते । न हि गम्यादि
करणभूते अस्मादौ अस्मि दण्डं काष्ठानीति प्रयोगो दृश्यते । अतः सुवस्समा-
र्हत्यादौ सुगादिवृत्तिप्राधान्यवाचिद्विनीयाश्रुतेः सत्त्वात्सुगादयः प्रधानभूताः,
संमार्जनादिकं त्वप्रधानमिति । सक्तून् जुहोतीत्यत्र तु सक्तवादेः होमार्पत्वात्
प्राधान्यासम्भवेनागत्या तत्र करणदलाक्षणिकी द्वितीयोपर्यः ॥१२॥

॥ स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥५॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावत्
देवताभिधानत्वात् ॥१३॥

‘ आश्वे. स्तुवते, प्रउगं संसती ’ स्यादिस्तोत्रशस्त्रयोः ‘ याज्या-
मन्वाहेति याज्यावद्देवताप्रकाशकत्वात् देवतास्मरणेन तत्संस्कार एव
फलम् । अतो याज्यात्संस्कारकर्मत्वं स्तोत्रशस्त्रयोरिति ॥१३॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य
गुणभूतत्वात् ॥१४॥

प्राह्यागान्तर्गतमोहेन्द्रयागसन्निधौ क्रमे च ‘ अभि रग शूर नोनुमः ’
इति केवलेन्द्रलिङ्गरुः प्रगाथ आघ्रातः । स्तोत्रशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वे तु
देवतानामोपेतचोदनाप्रतिपाद्यदेवतारूपार्थं प्रत्युक्तमन्त्रस्याङ्गभूतत्वात् अर्थेन-
तन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवतासंस्काररूपप्रयोजनानुसारेण, महेन्द्रयागादपकृष्य यत्र
सा देवता तत्र नीयेत । तथा सति संनिधिकर्मणोरुपरोध स्यात् । अतस्त-
योर्वैध्यर्थापत्तिप्रसङ्गात् संस्कारकर्मानुपरोधो हेय इत्यर्थः ॥१४॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥१५॥

वशावत् ‘ सा वा. एषा सर्थदेवत्या यदजा वशा, वायव्या-
मालमेव ’ इति वशागुणेन विहितस्यापि पशोर्वशात्वेगुणं विहाय ‘ छागस्य
यपाया मेदसोऽनुवृद्धि ’ इति छागत्वेन प्रच्यापको मन्त्र-संश्लेषिते । तद्वन्महे-
न्द्रयाग एव महेश्वगुणं विनिर्मुष्य इन्द्रप्रत्यायको निर्दिष्टमन्त्रः स्यात् । गुणे
चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यतीति नापकर्ष उत्कर्षो वा मन्त्रस्येति ॥१५॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥१६॥

नेदं युक्तम् । कुतः ? श्रुतिसमवायात् 'साऽस्य देवतेति देवता-
वाचकतद्धितश्रुत्या सम्बन्धात् । महेन्द्रपदात्बृत्तस्तद्धितः ' प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्षान्वितस्वार्थबोधकत्वम् इति नियमात् स्वप्रकृत्यर्थं महेन्द्रमेव देवतात्मना
बोधयेत्, न प्रकृत्यर्थैकदेशम् इन्द्रम् । इत्यमिन्द्रस्य महेन्द्रस्य च भिन्नत्वात्
केवलेन्द्रलिङ्गकमन्त्रस्योत्कर्षो दुर्वार इति भावः । यच्च ' महान् वा अयमभूत्
यो वृत्रमवधी ' इति महेन्द्रस्यैव वृत्रघोत्तर महेन्द्रत्वमित्युच्यते तत् वेदस्यादिमन्त्र-
दोषप्रसक्तेस्तस्याज्यमेव । तथा चान्य एवेन्द्रो महेन्द्रादिति मन्त्रार्थः ॥१६॥

व्यपदेशभेदाच्च ॥१७॥

' बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हविः ' इति
निर्देशभेदात् नेन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोरैक्यम् । देवतैकत्वे श्रौतनिर्देशभेदस्य
वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥१७॥

गुणश्रानर्थकः स्यात् ॥१८॥

इन्द्रमहेन्द्रयोरैक्ये महत्त्वरूपगुणव्यपदेशनं व्यर्थं स्यादित्याह-गुणा इति ॥१८॥

तथा याज्यापुरोरोचोः ॥१९॥

तथा—तयोरैक्यं, इन्द्रमहेन्द्रदेवत्वयोर्याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः ' महानिन्द्रो
य ओजसा ' ऐन्द्र ' सामसि रविम् ' इति भेदेन पाठो निष्फलः स्यात् ।
इत्येवमादिभ्यो हेतुम्यस्तयोर्भेद एव ॥१९॥

वशायामर्थसमवायात् ॥२०॥

पूर्वं वशापदेत्युक्तदृष्टान्तस्य वैयर्थ्यमाह—वशायामिति । वशायाम्-
वन्ध्यायां छाग्याम्, वन्ध्यातरूपार्थस्य प्रत्यक्षेण सम्बन्धावगमात्, इन्द्रपदोप-
स्थाप्ये त्वर्थे महत्त्वरूपो गुणः शास्त्रैकसमाधिगम्यः इति वैयर्थ्यं नोच्यम् ॥२०॥

यच्चेति वाऽर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २१ ॥

च फलत एव वक्तुं न्याय्यत्वात्, इति तयोत्पूर्वार्थित्वे औतोऽर्थः सम्बन्धः
समुपपद्यते । स्मरणार्थत्वे तु सा प्रमाणभूता श्रुतिः वदार्थिता स्यात् ।
स्मरणस्यैकरूपत्वादित्यर्थः ॥२७॥

अभिधानं च कर्मवत् ॥२८॥

‘ प्रउगं शंसति ’ ‘ निष्प्रेषस्यं शंसति ’ इति स्तोत्रशस्त्रयोरभि-
धानमपि प्रधानकर्मसद्वितीयान्तं दृश्यते । यस्य कर्मणो द्वितियात्तं नाम
ताप्रधानकर्म यथा— ‘ अग्निहोत्रं जुहोती’ति न्यासेः ॥२८॥

फलनिवृत्तिश्च ॥२९॥

‘ एष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहः ’ इति स्तोत्रशस्त्राभ्यामेव फलस्योत्पत्तिः
श्रूयते । न देशतायाः । तस्मादुक्तेश्चो हेतुम्यः प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे
नाप्रधानकर्मणीति सिद्धम् ॥२९॥

मन्त्रविधायकत्वाधिकरणम् ॥६॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दत्वात् ॥३०॥

‘ यजेत स्वर्गकामः ’ इत्यादिभिधिः ‘ देवाश्चयामिर्यजते, ददाति
च ज्योतिष्तामिः स च ते गोपनिः सह ’ इत्यादिर्मन्त्रः । एवं विधिवाक्य-
मन्त्रवाक्यगतयजेतददातीत्याचारुयानपदयोः ऐकार्थ्यम्—विधिरूपैकार्थप्रति-
पादकरम् । विधायकशब्दरस्योभयत्र समानत्वादित्यर्थः ॥३०॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥३१॥

अपि वेति पूर्वशक्त्यागृह्यते । मन्त्रः—एवजानीयकमन्त्रादिगतमाख्यात-
पदम्, स्वसर्गमन्त्राद्व्यङ्ग्यशब्दवत्त्वात् स्वशक्त्यायं प्रकृतज्ञानमात्रपरं स्यात् ।
न विधायकम् । यच्छब्देन विधिशक्तेः प्रतिग्रन्थादिति भावः । तदुक्तं वार्तिके-
एषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात्
विधिशक्तेः प्रणश्येत ते सर्वेऽत्राभिधायकाः ॥३१॥ इति ।

मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥७॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥३२॥

‘ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ’ इति वचनान्मन्त्रो ब्राह्मणं चेति द्विविधो वेदः । तत्र ‘ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः ’ इति वेदप्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय प्रसङ्गतो मन्त्रलक्षणमाह तच्चोदकेष्विति । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकेषु वेदवचस्तु मन्त्रः इत्याख्या-नामधेयं वर्तत इत्यर्थः । तथा च विहितयागाद्यनुष्ठानसम्बन्ध्वर्यप्रकाशकत्व मन्त्रत्वमिति मन्त्रलक्षणपर्यवस्यति । वस्तुतस्तु, मन्त्रोऽयमिति अभियुक्ताना याज्ञिकाना समाह्वयवनिर्दुष्टं मन्त्रलक्षणं बोध्यम् ॥३२॥

ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥८॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥३३॥

‘ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवीषि ’ इति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थनिश्चयार्थं तल्लक्षणमपि प्रसङ्गतो हेयम् । शेषे—मन्त्रमिन्नवेदभागे, ब्राह्मणशब्दो वाचकत्वेन वर्तते । मन्त्रातिरिक्तवेदत्वं ब्राह्मणत्वमिति यावत् ॥३३॥

ऊहादीनाममन्त्रताधिकरणम् ॥९॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वाम्नातेषु हि विभागः ॥३४॥

अनाम्नातेषु—पठ्यमानवेदान्तर्गतेषु उहप्रवरनामधेयेषु, अमन्त्रत्वम्—मन्त्रत्वं नास्ति । यतः—साक्षात्पठितेष्वेव मन्त्रब्राह्मणाविभागः स्यात् । ऊहादीनांप्रत्यक्षतो वेदापठितत्वेन वेदः इत्यभियुक्तप्रतिपक्षविययत्वात् न तेषामन्त्रत्वमिति भावः ॥३४॥

ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥१०॥

तेषामृग्यत्तार्थवशेन पादव्यवस्था ॥३५॥

‘ यं ऋषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचः सन्नानि यजूपीति ’ इति वेदपठितऋगादिशब्दार्थविज्ञानादासौ ऋग्लक्षणमाह—तेषामिति । मन्त्राणा मध्ये

गायत्र्यादिच्छन्दोविशेषवशेन यत्र पादव्यवस्था विद्यते स मन्त्रो ऋक्-
शब्देन व्यवहियते । वृत्तानुसारतः पादव्यवस्थान्मन्त्रत्वम् ऋक्त्वमिति
भावः ॥३५॥

सामलक्षणाधिकरणम् ॥११॥

गीतीषु समाख्या ॥३६॥

गीतीषु—त्रामदेव्यरयन्नादिषु गानेषु, समाख्या—सामनामप्रयोगः
तत्सम्बन्धान्मन्त्रोऽपि सामशब्देनोच्यते इत्यर्थः । तथा च मन्त्रत्वसमानाधि-
करणगीतित्व, गीतिरिशिष्टमन्त्रत्वं वा सामत्वमिति सामलक्षणम् ॥३६॥

यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥१२॥

शेषे यजुः शब्दः ॥३७॥

शेषे—ऋक्सामभिन्ने वेदभागे, यजुः शब्दे—व्यवहियते । ऋक्साम-
भिसामन्त्रत्वं यजुस्त्वमित्यर्थः ॥३७॥

निगदानां यजुर्ध्वाधिकरणम् ॥१३॥

निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥३८॥

निगदो नाम उक्तेभ्यस्त्रिम्यः प्रकारेभ्यो भिन्नश्चतुर्थः प्रकारः स्याद्वे-
दस्य । कुतः ? धर्मविशेषात् ' उच्चैर्गन्तवा क्रियते ' ' उच्चैः साम्ना ' ' उपाञ्च
यजुषा ' ' उच्चैर्निगदेन ' इति यजुर्धर्मातिरिक्तस्य उच्चैस्त्वस्य निगदधर्मविशेष-
स्योपदेशात् यजुरपेक्षया भेदस्तत्रानवकाः । पादव्यवस्थाविरहेण न ऋक्त्वं
तस्य । गीतिरूपत्वामावात्सामन्त्रमपि न इति ॥३८॥

व्यपदेशाच्च ॥३९॥

' शेषे निगदा, उषे यजुषि ' इति भिन्ननाम्ना व्यवहृतादपि यजुर्म्यो-
ऽप्ये निगदा. इति ॥३९॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥४०॥

यजूंष्येव निगंदाः । कुतः ? तद्रूपत्वात्—ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वरूप-
यजुर्लक्षणवत्त्वात्, प्रक्षिष्टपाठात्मकत्वाच्च ॥४०॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥४१॥

‘ उच्चैर्निगदेन इति वचनबलाद्धर्मविशेषो ’ निगदस्य यजुरूपत्वेऽ-
प्युपपद्यते पुरुषान्तरप्रत्यायनायेति भावः ॥४१॥

अर्थाच्च ॥४२॥

परप्रत्ययनरूपदृष्टार्थवत्त्वाच्च निगदानामुच्चैस्त्वधर्मो युज्यत इत्यर्थः ।
न हि ‘ अग्नीदग्नीन् विहर ’ इत्यादि निगदस्योपांशूच्चारं परप्रत्ययनं
सम्भवति ॥४२॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥४३॥

यजुर्भ्यर्भिन्नवेऽपि निगद इति व्यपदेश प्रकर्षेण गद्यमानस्व-
रूपगुणयोगात्सूपपद्यते ब्राह्मणपरित्राजकम् ॥४३॥

सर्वेषामिति चेत् ॥४४॥

उच्चैस्त्वगुणसाम्येन ऋगादीनामपि निगदत्वापत्तिरिति चेत् ॥४४॥

न ऋग्व्यपदेशात् ॥४५॥

गुणसाम्येऽपि न ऋचा निगदत्वप्रसक्तिः । कुतः ? ‘ अयाज्या वै
निगदाः तस्मादृचैव यजन्ति ’ इति ऋचा निगदभिन्नत्वव्यपदेशात् ।
गदतिस्तु अपादब्रह्मक्षरसगूहवाचकः, इति उपाशुभिन्नस्वरयुक्तापादब्रह्ममन्त्रा-
क्षरत्वमेव निगदमदशक्यतावच्छेदकम् । तस्य च ऋगादिप्रभावात् न तत्र
निगदत्वप्रसक्तिरिति भावः ॥४५॥

एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥४६॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
स्यात् ॥४६॥

यत् वाक्यघटकपदानां त्रिभागे साक्षाद्दर्शं—शब्दबोधाजनकम्
अविभागे चैकार्थप्रतिपादकं तदेकं वाक्यमित्यर्थः ॥४६॥

वाक्यभेदाधिकरणम् ॥१५॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥४७॥

समेषु--परस्परऽऽकाङ्क्षासहितेषु पदेषु, वाक्यभेदः--भिन्नवाक्यत्व-
मर्थकार्थेऽपि स्यादित्यर्थः ॥४७॥

अनुपङ्गाधिकरणम् ॥१६॥

अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्य-
योगित्वात् ॥४८॥

वाक्यपरिसमाप्तिः--समाप्तवाक्यरूपनिराकाङ्क्षता, तदेतुः पूर्ववाक्ये
जनितान्धपबोधपदस्य तत्समूहस्य वा उत्तरवाक्ये अन्वयार्थमभिसन्धानात्मकः
समनुपङ्गः कार्यः । कुतः ? सर्वेषु वाक्येषु आकाङ्क्षापरिष्कारवस्य तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ॥४८॥

व्यवेताननुपङ्गाधिकरणम् ॥१७॥

व्यवायान्नुपज्ज्येत ॥४९॥

यत्र तु असम्बन्धिपदव्यवधानमस्ति । तत्र पूर्ववाक्ये विद्यमानमपि
सम्बन्धाहं पदम् असम्बन्धिपदव्यवधानात् तदुत्तरवाक्ये नानुपज्ज्यते । तत्रा-
ध्याहारः कार्य इति भावः ॥४९॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥१॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदनिरूपणमेतत्पादार्थः । तत्रादौ—
अङ्गापूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥१॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे ' सोमेन यजेत ' ' दाक्षिणानि जुहोति ' ' हिरण्य-
मात्रेयाय ददाति ' इत्यादीनि अपर्यायवातुभेदाभिन्नानि आख्यातान्तानि
पदानि श्रूयन्ते । तेषु शब्दान्तरे—घातुभेदे सति, कर्मभेदः—भावनायास्तज्ज-
न्यापूर्वस्य च भेदः । कुनः ? कृतानुबन्धत्वात् —कृतः अनुबन्धः—भावनायाः
परिच्छेदः—व्यावर्तनं—यार्थक्यं येन सः कृतानुबन्धः, तस्य भावस्तरं तस्मात् ।
कार्यकारणयोरन्यत्रस्य वैजालेऽपरवैजात्यस्यापरिहार्यत्वेन भावनाविशेषणी-
भूतधारवर्धभेदेन भावनाया अपि भेद इति भावः ॥१॥

समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥२॥

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' समिधो यजति ' ' तनूनपातं यजति ' ' इडो
यजति ' ' बर्हिर्धजति ' ' स्वाहाकारं यजती ' ति श्रुतम् । नत्र एकस्यैव
यजतेः पुनः श्रवणं गुणावविधायकत्वेन, एवं—शब्दान्तरवत् भावनाभेदकं
भवेत्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । यागनामत्वेन पर्यायसत्त्वात् ' दक्षा
जुहोती'त्यादिवदन्यस्य विधेयस्य कस्यचिदभावात् सकृदुच्चारणेनैव कार्य-
सिद्धावसकृदुच्चारणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २ ॥

आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्याया पौर्णमास्यां

चाच्युतो भवति ' तावन्नूनावर्णापोमायाज्यस्यैव नासुपाशु पौर्णमास्या यज-
जिति ' ' ताभ्यामेतमेकादशकपालमग्नीषोमीयं पूर्णमासे प्रापच्छदिति ' ' ऐन्द्रं
दृश्यमायास्यायोमिन्द्रं पयोऽमायास्यायाम् ' इति श्रूयते । तथा तत्समीपे ' य एवं
विद्वान् पौर्णमासीं यजते ' ' य एवं विद्वान् अनावात्स्यं यजते ' इत्यपि श्रूयते ।
तत्रेदं विद्वद्वाक्यद्वयं ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ' इत्यादिभिर्वाक्यैर्विहितानामा-
ग्नेयादिषड्द्यागानामनुवादकम्, नापूर्वस्य यजतेर्निधायकम् । कुतः ? पौर्ण-
मासीमिति पौर्णमास्युपलक्षितं षड्यागानां प्रकृतम् । अनस्तदनुवादकं तत् ।
किंच द्रव्यदेवतारूपयागस्वरूपानभिघातयित्वा नान्यथागविधायकम् इत्यपि हेयम् ।
न हि रूपमन्तरेण यागस्य कर्तव्यत्वं सम्भवति ॥३॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु हि अप्रवृत्तिः स्यात् ॥४॥

' सौम्यं चरुं निर्घपेत् ब्रह्मर्चस्रुमः ' एवमादिश्रुतिरिहितविकृती-
ष्टिषु अतिदेशप्राप्तप्राकृताङ्गप्रयाजानुवादेन ' प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति '
इति विशेषदर्शनादपि विद्वद्वाक्यद्वय प्रधानभूताग्नेयादिषड्यागानुवादकमिति
निश्चीयते । तद्वाक्यद्वयं नानुवादकम् । किंतु, एतन्नकर्मविधायकम् अत एव प्रधान-
नकर्तव्योपक्रमित्युक्ती तु तत्पूर्वविहितानां प्रयाजाऽऽपरादीनामपि कथंचिद्द्रव्य-
देवतासम्पादनेन सन्दंशन्थायेन च प्रधानरुर्ध्वप्राप्त्या सर्वेषामेव तेषां ' यदा-
ग्नेय ' इत्याग्नेय विद्वद्वाक्यान्तैर्वचनैरिहितकर्मणा प्राधान्यस्य समत्वात् प्रद-
र्शितं विशेषदर्शनं सुवरात्मनुराग्नं स्यात् । न हि प्रधानकर्मणा विकृतिवृत्ति-
देशो भवति । अपि एतद्गानामेव । अतः प्रयाजादीनां षड्यागाङ्गत्वं विद्व-
द्वाक्यं च तत्कालानुष्ठेयत्रिकद्वयानुवादकमिति सिध्यति ॥४॥

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥५॥

ननु, विद्वद्वाक्यविहितकर्मअनूचं ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ' इत्यादि-
वाक्येन तत्र द्रव्यदेवतारूपो गुणो विचीयते । कुतः ? श्रुतिसंयोगात् -
विद्वद्वाक्याविहितकर्मनूनादक्षपस्य पौर्णमास्याममायास्यामिति शब्दस्य तत्र
सत्त्वात् । तथा च विद्वद्वाक्याविहितकर्मणः प्रयाजादिकङ्गमिति विकृतिषु
विशेषदर्शनमपि प्रागभिहितं नानुपपन्नमिति भावः ॥५॥

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राचोदिते हि
तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

‘ यदाग्नेय ’ इत्यादिश्चोदना वा—ऋमोत्पत्तिविधिरेव । कुतः ? तत्रै-
केन वाक्येनानेकेषां गुणानां युगपत् शास्त्रात्—विधानात् । अनेकगुण-
विशिष्टैकऋमोपदेशादित्यर्थः । चोदितेतु—वाक्यान्तरेण प्राप्ते कर्मणि बहूनां
गुणानां विधाने हि, तेषां तदर्थत्वात्—प्रधानभूयकर्मर्यरगात्, तस्य तस्य-
गुणस्य विधानार्थं पृथक् पृथक् कर्म विधीयेत । ‘ ऋजुमाधारयति ’ ‘ सन्त-
तमाधारयति ’ इत्यादिवत् । तस्माद्यद्यग्नेय इत्यादिर्न गुणविधिः । अपि तु
द्रव्यदेवतारूपगुणद्वयविशिष्टऋमोत्पत्तिविधिः । विद्वद्वाक्यं च तदनुवादक-
मिति । तदुक्तम्—

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ इति ॥ ६ ॥

उपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

‘ उग्राणि ह वा एतानि हवींषि अमावास्यायां सम्भ्रयन्ते ’ इति
उग्रत्वापरपर्यायप्राधान्यव्यपदेशः, तथा ‘ आग्नेय प्रथमैन्द्रे उत्तरे ’ इति सहा-
नुष्ठानव्यपदेशश्च विरुष्येत । गुणविधित्वे तु ‘ व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा ’ इति-
वदप्राधान्यं विकल्पश्च स्यादिति भावः ॥७॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

‘ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः हूयन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम् ’
इति आहुतिपरिगणनात्मकलिङ्गदर्शनादपि कर्मविधायकानि ‘ यदाग्नेय ’
इत्यादांनि वाक्यानि । विद्वद्वाक्यन्तु तदनुवादकमिति, तस्य कर्मविधित्वे
लिङ्गदर्शनमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥८॥

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥९॥

‘ जामि वा एतच्चतस्रस्य क्रियते, यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाज-
मन्तरा यजति’ ‘विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्याय’ ‘ प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽ-
जामित्याय’ ‘ अर्नापोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्याय’ इति दर्शपूर्णमासप्रकरण-
पठितः ‘ उपांशुयाजमन्तरा यजतीति वाक्यश्रुतः उपांशुयाजः ‘ विष्णुरुपांशु
यष्टव्येत्यादिवाक्यविहितयागत्रयानुवादकः पौर्णमासीवत् । यथा विद्वद्वाक्यस्य
पौर्णमासीपदमात्रेयादियागसमुदायानुवादकं तद्वदित्यर्थः ॥९॥

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥१०॥

‘ उपांशुयाजमन्तरा यजतीति चोदना वा- कर्मोत्पत्ति विधिरेव, १०५
नानुवादः । कुतः ? उपक्रमे कस्यचिदपि कर्मणः अप्रकृतत्वात् । ‘ विष्णु-
रुपांशु यष्टव्यः’ इत्यादिस्तु न विधिः, अपि तु तस्यैवान्तराविहितस्योपांशु-
याजस्वार्थवादः । अन्यथा, वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ॥१०॥

गुणोपबन्धात् ॥११॥

‘ यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ’ इति पुरोडाशाशान्त्यरूपदोषजन्यजामितायाः
अन्तरालगुणयत्ता यजिना निवृत्तिप्रतीतिः । यत्रान्तरालगुणोपदेशः श्रुतस्तत्रैव
विधिप्रतीतिः उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्रैवोपांशु यागविधिरिति बोध्यम् ॥११॥

प्राये वचनाञ्च ॥१२॥

किञ्च ‘ तस्य वा एतच्चतस्रस्य शिरो यदाग्नेयः, हृदयमुपांशुयाजः, पादा-
वर्गीयोमीयः’ इति प्राये-बहुप्रधानं कर्मसमभिव्याहारे ‘ हृदयमुपांशुयाजः’
इति वचनात्-पाठादपि, उपांशुयागः प्रधानम् । अतोऽन्तरालवाक्ये उपांशु-
यागविधिरेवेति सिद्धान्तः ॥१२॥

आधारादीनामपूर्वताधिकरणम् ॥५॥

आधाराभिहोत्रमरूपत्वात् ॥१३॥

‘ आधारमाधारयति’ इतिवाक्यम् ‘ अभिहोत्रं जुहोति’ इति च
वाक्यम्, ‘ ऊर्ध्वमाधारयति’ ‘ ऋजुमाधारयति’ ‘ सन्ततमाधारयति’ तथा-

‘ दध्ना जुहोति ’ ‘ पयसा जुहोति ’ इत्यादिवाक्यविहितकर्मसमुदायस्यानुवादकम् ।
नैव विधायकम् । कुतः ? अरूपत्वात्—तत्र तत्र च कर्मस्वरूपयोर्द्रव्यदेवतयो-
रश्रवणादित्यर्थः ॥१३॥

संज्ञोपबन्धात् ॥१४॥

‘ आघारम् ’ ‘ अग्निहोत्रम् ? इति द्वितीयान्तसंज्ञया निर्देशादपि न
विधायकम्, किं त्वनुवादकमेव । सिद्धस्यैव द्वितीयया निर्देशः, न त्वसिद्ध-
स्येति । अनुवादकत्वे तु अर्थाक्षिप्तसाध्यत्वानुवादकतया द्वितीयोपपत्तेरिति
भावः ॥ १४ ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥१५॥

द्रव्यदेवताबोधकवाक्यान्तरस्य अप्रकृतत्वात्—समीपवृत्तित्वाभावा-
दपि, न विधायकं तद्वाक्यद्वयम् । दध्ना जुहोतीत्यत्र दध्नः सिद्धत्वेऽपि तद्वि-
शिष्टव्यापारस्य विधेयत्वेन तदनुवादो युक्त इति भावः ॥१५॥

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, तत्संनिधेरुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥१६॥

‘ आघारमाघारयति ’ ‘ अग्निहोत्रं जुहोतीति च वाक्यं चोदना
चा-रुर्मविधायकमेव । कुतः ? शब्दार्थस्य—नद्वाक्यार्थस्य—आघाराग्निहोत्रहोम-
नामकं कर्म अनुष्ठेयमित्यस्य, अनुष्ठानापरपर्यायप्रयोगरूपत्वात् । अतस्तत्स-
न्निधेः आघाराग्निहोत्रसन्निध्यात् । ‘ सन्तन्माघारयति ’ ‘ दध्ना जुहोती ’-
त्यादि पुनः श्रवणं गुणार्थेन—द्रव्यादिरूपगुणविधायकत्वेन उपपद्यते ।
अनुवादे ॥ फलाभावात्प्रयोगरूपत्वाभावात्, सन्तनादिवाक्ये गुणविशिष्ट-
कर्मविधौ गौरवात्, मत्वर्थलक्षणापत्तेश्च ‘ आघारमाघारयति ’ ‘ अग्निहोत्रं
जुहोति ’ इति च वाक्यमेव कर्मविधायकमिति भावः ॥१६॥

पशुसोमयोरपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे
ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥१७॥

ज्योतिष्टोमे ' अग्निपोमीयं पशुमालभेत ' इति श्रुतिः, तथा--' सोमेन यजेत ' इति च । एवं ' हृदयस्याग्रे अवधति ' ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' इत्यादिकमपि तत्र श्रूयते । ' अतः कुत्र विधिः ? कुत्र वाऽनुवादः ? ' इति विशये सिद्धान्तमाह परमार्पणमानः— पशुसोमयोः— पशुसोमघटितवाक्ययोः, चोदना— अपूर्वकर्मविधिः, कुतः ? द्रव्यसंयोगात्— द्रव्येण पशुना सोमेन च संयोगात्, द्रव्यवाचकपशुसोमपदयुक्तत्वादिर्त्यर्थः । प्रकरणे— तत्प्रकरणपठितहृदयैन्द्रवायवादिवाक्येन यागविधाने तु, भूतद्रव्यसंयोगः— द्रव्यवाचकपशुसोमपदसंयोगः, अनर्थको—व्यर्थः स्यात् । हि—यतः, तस्य— पशुपदस्य सोमपदस्य च, गुणार्थेन—गुणविधायकत्वेन, सार्थक्यं न सम्भवति । ऐन्द्रवायवादिवाक्ये हृदयरसादिद्रव्यस्य भुक्तत्वादिर्त्यर्थः ॥१७॥

अचोदकाश्च संस्काराः ॥१८॥

किं च ' ऐन्द्रवायवम् ' इति द्वितीयया हृदयस्येति पृथगा च हृदय-प्रह्वयोः प्राधान्यबोधनात् अग्निदानप्रह्वणयोः ' व्रीहीन् प्रोक्षतीतिरस्तस्कार-कर्मत्वं प्रतीयते । न प्रधानकर्मत्वम् । ततः संस्काराः—संस्कारकर्मोपदेशकत्वेन ज्ञायमानाः शब्दाः, प्रोक्षणादिशब्दवत् अचोदकाः—प्रधानकर्मविधापका न भवन्तीत्यर्थः ॥१८॥

तद्देवात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं
हि स्याद्देवो द्रव्यगुणीभावात् ॥१९॥

ननु, सोमिनेत्येत्योत्पत्तिर्विधिः तस्य कर्मण एकत्वात् ऐन्द्रवायवाप-नेकदेवतासम्बन्धो विकल्पेन यत्कथ्यः । सत्त्वेन ' दशैतान् प्रधानव्ययुः प्रातः-सवने गृह्णातीति ' प्रहाणा समुच्चयः श्रुतः, सः विरुप्येतेत्याशङ्कयामाह— तदिति । तद्देवात्—देवतासम्बन्धमेवात्, सोमिनेतिविहितकर्मणोऽप्यभ्यासः—

आवृत्तिः, सायंप्रातरग्निहोत्रवत् भेद इत्यर्थः । तथा पात्रभेदेन द्रव्यस्य पृथक्त्वासंस्कारस्य भेदः । ग्रहणस्य द्रव्यं प्रति शुष्णीभावात्—अङ्गत्वात्, प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायेन संस्कारस्य भेदः । यागस्यापि देवतासम्बन्ध-भेदाद्भेदः । तथा चोक्तसमुच्चयोऽप्युपपन्नः । सकृद्गृह्णीत्वा विभज्य यागकरणे तु 'आश्विनो दशमो गृह्यते' इति क्रमविधिरनर्थकः—व्यर्थः स्यादिति भावः ॥१९॥

संस्कारस्तु न भिद्येत, परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूत-त्वात् ॥२०॥

नन्वेवं 'स्रदिरे पशुं बध्नाति' 'पालाशे बध्नाति' 'इत्यत्रापि बन्धनस्य कुनो नाम्यास इत्याशङ्कयामाह—संस्कार इति । बन्धनात्मकः पशुसंस्कारस्तु न भिद्येत—नाभ्यस्येत, द्रव्यस्य—यूपस्य, परार्थत्वात्—गुणभूतत्वात्, अङ्गत्वा-दिति यावत् । तथा च अङ्गानुसारेण न प्रधानस्यावृत्तिरिति भावः ॥२०॥

सङ्ख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्त्वनिवेशात्सङ्ख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥२१॥

वाजपेये 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनालभते' इति श्रुतम् । तत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापलाः, इति तद्विर्तातप्रातिपदिकेन एक-पशुद्रव्यकं एकदेवतोपेतं चैकयागस्वरूपमुपदिश्यते । ततस्तादृशानि पृथक् पृथगनेकानि यागस्वरूपाणीति ज्ञापनाय 'प्राजापत्यान्' इति प्रातिपदिको-त्तरविहित—शस्त्रप्रत्ययान्तेन पदेन ज्ञायते । तेषां बहुत्वविशेषस्तु सप्तदशेति विशिष्टसङ्ख्यायाचकपदेनावेद्ये । तस्मात्—प्रातिपदिकार्थयागस्वरूपे सप्तदशसङ्ख्यया निवेशात् पृथक् पृथक् सप्तदशयागाः इति तेषां पशुद्रव्यक-प्रजापतिर्देवत्वानां यागानां सङ्ख्यया भेदः सिध्यतीति भावः ॥२१॥

संज्ञाकृतभेदाधिकरणम् ॥८॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमसन्निधौ श्रूयमाणे 'अथैव ज्योतिः, अथैव विश्वज्योतिः,

अथैष सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदाक्षिणेन यजेत' इति वाक्ये प्रतीयमाना ज्योतिरादिसंज्ञा कर्मभेदिका । कुतः ? उत्पत्तिवाक्यसंयोगात् पाठादित्यर्थः । अथेत्यनेन पूर्वतनप्रकरणविच्छेदस्य प्रत्यायनाच्च ज्योतिरादिनामकः, सहस्र-दक्षिणाकः अपूर्व्यागविधेरेति भावः ॥ २२ ॥

देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥९॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥२३॥

चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि ' तप्तं पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-मिक्षा, वाजिन्स्यो वाजिनम् ' इति यथितम् । तत्र गुणश्च-वाजिनगुणोऽपि, कर्मभेदकः । कुतः ? अप्रकृतदेवतानाम्ना सम्बध्यमानत्वात् पूर्वस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवात् आमिक्षावाक्यवाजिनवाक्ययोः निराकाङ्क्षत्वेन समत्वाच्च-तुल्यत्वादित्यर्थः ॥२३॥

द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मैक्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥२४॥

कर्मशब्दे-कर्मोत्पत्तिवाक्ये, अगुणे तु-गुणश्रवणशून्ये सति, यथा-अग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्र-तस्मिन्कर्मणे-रसमीपत्रति-दध्नाजुहोतीत्यादिवाक्ये, गुणः- गुणविधिः, प्रतीयेत । गुणश्रवणसहितोत्पत्तिवाक्यस्य तु उत्पत्तिशिष्ट-गुणावरुद्धत्वात् उत्पत्तिशिष्टस्यात एव दुर्बलस्य गुणस्य उत्पत्तिशिष्टगुणबाध-कत्वं जातु चिदपि न सम्भ्रति । दध्यादिवाक्ये दधिपयसोर्द्वयोरपि उत्पत्ति-शिष्टत्वेन तुष्टत्वात् पक्षे बाधादिकल्पो युज्यत इति भावः ॥२४॥

दध्यादिद्रव्यस्य सफलत्वाधिकरणम् ॥११॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥२५॥

अग्निहोत्रं प्रष्टव्यं तत्सनिधौ ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्, ' इति श्रुतम् । तत्रेन्द्रियकामस्येति इन्द्रियरूपकस्य श्रवणात् दध्यादिगुणविशिष्टम-प्रकृतं कर्मैव फलार्थं विधातुं युक्तम् । न तु गुणः । कुतः ? भावार्थाधिकरण-

न्यायेन इन्द्रियफलस्य कर्मयोगित्वात्—कर्मजन्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा दध्नः सिद्धत्वात्सर्वदैव फलापत्तिरिति भावः ॥२५॥

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

‘ आग्नेहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ’ ‘ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ’ इत्यनयोर्वाक्ययोरतुल्यत्वात् तस्य—होमस्य, गुणे फलसम्बन्धः प्रतीयेत । जन्वत्प्रेनेत्यर्थः । स्वर्गकामवाक्ये विधेयान्तरस्याभावात्, कमफलसम्बन्धमात्रविधायकत्वेन तत्र भावार्थाधिकरणस्य प्रवृत्तिः । इन्द्रियकामवाक्ये तु गुणफलसम्बन्धविधेः सम्भवात् न तत्र भावार्थाधिकरणस्य प्रवृत्तिरित्यतुल्यत्वं तयोर्वाक्ययोर्ज्ञेयम् । तस्मात्—इन्द्रियफलोद्देशेन गुणविधिरेव प्रकृते होमे युक्त इति भावः ॥२६॥

वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥२७॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥२७॥

‘ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः ’ इत्यग्निष्टोमविकृतिभूतम् अग्निष्टुसङ्घकम् एकाहं पाप्मापहं यागं प्रकृत्य ‘ तस्य वायव्यासु ऋक्षु एरुर्षिशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मत्रचसकामो यजेत ’ इति पठित्वा अनन्तरम् ‘ एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत ’ इति श्रतम् । तत्र धात्वर्थक्रियात्वस्य वारवन्तीयसाम्नि यजतौ च समानत्वात् एवंजातीयकेषु आश्रयापेक्षाराहित्येन समेषु—तुल्येषु वाक्य श्रूयमाणे ल भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयुक्तम्—अपूर्वकर्मसम्बन्धं विशिष्टकर्मान्तरजन्यमेव स्यात् । नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन गुणजन्यमित्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये श्रूयमाणे एतच्छब्दः न पूर्वप्रकृतपरामर्शकः । अपि तु अयैष ज्योतिरित्यादिवत् विधीयमानरेवतीऋगधिकरणकवारवन्तीयसामगुणविशिष्टपशुकामयान्तरबोधकः । तथा च नात्र वाक्यभेदादिः कोऽपि दोष इति भावः ॥२७॥

सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥

‘ यो वृष्टिकामो योऽनाद्यकामो यः स्वर्गकामः, स सौभरेण स्तुवीत ’
 ‘ सर्वे वै कामाः सौभरे ’ इति समाध्यायानन्तरं समामनन्ति- ‘ हीपिति वृष्टि-
 कामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय ’ इति ।
 सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं च उद्गीय-प्रस्ताव-प्रतिहार-उपद्रव-निध-
 नादयैः पञ्चावयवैरुत्तस्य साम्नोऽतिमोऽवयवः । तथा च सौभरे-सौभरसामस-
 म्भिविनिधने निधनाभितर्हीषादौ अपरः कामसम्बन्धः-फलान्तरजनकत्वम् ।
 कुतः ? पुरुषश्रुतेः- उत्तरवाक्ये वृष्टिकामाय हीपिति निधनं कुर्यादिति
 पृथक् पुरुषप्रयत्नश्रवणात् । प्रयानपार्थक्यात् फलपार्थक्यं युक्तम् । अन्यथा
 पृथक् पुरुषप्रयत्नश्रवणमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

सर्वस्योक्तकामत्वात् तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः ॥२९॥

बेत्सनेन पूर्वपक्षो व्यावर्तते । सर्वस्य-निखिलस्य शास्त्राभेदेनोपदिष्ट-
 निधनाभितर्हीषादिवर्णयुतस्य सौभरसाम्न, उक्तकामत्वात्-‘ यो वृष्टिकामः ’
 इत्यादिश्रुत्या निर्हातारोपफलसाधनत्वात् तत्फलस्यैव हीषादिवाक्ये प्रत्यभि-
 ज्ञायत्वात् तस्मिन्-सौभरसाम्न्येव कामश्रुतिः-वृष्ट्यादिफलसाधनरूपकथन-
 परं हीषादिवाक्यं स्यात् । पुनः श्रुतिस्तु अनियमेन निधनप्राप्ती तन्नियम-
 परेत्ववधेयम् । अपूर्वविध्यपेक्षया नियमविधौ लाघवादिति भावः ॥२९॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रमुक्ती मात्रशोधि-यां द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥२॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥१॥

गुणस्तु ऋतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्या-
शेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति ज्योतिष्टोमयज्ञं प्रकृत्य तत्रैवं
भ्रूयते--‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्,
यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्’ इति । अत्र रथ-
न्तरं साम यस्मिन् क्रानाविस्वन्वपदार्षप्रधानबहुर्वाहिणा अन्यपदार्षेन ऋतुना
सह रथन्तरसाम्नः संयोगात्--सम्बन्धद्योतनात्, गुणस्तु--रथन्तरसामात्मको
गुणः, कर्मान्तरमेव--प्रकृतात् ज्योतिष्टोमात् भिन्न कर्मैव, प्रयोजयेत्--उत्पा-
दयेत्, कुतः ? संयोगस्य-रथन्तरसामसम्बन्धस्य, अशेषभूतत्वात्--कृत्स्नऋतु-
व्यापकत्वात् । तदेव हि त्रिनेत्रेण मवितुमर्हति, यत्स्वविशेष्य कारस्व्येन
व्याप्नोति । यथा शङ्खः पाण्डुर इत्यादौ पाण्डुरत्वादिकं स्वविशेष्यतावच्छेद-
कराङ्गत्वावच्छेदेन शङ्खं व्याप्नोति । न तथा रथन्तरं साम स्वविशेष्यतावच्छे-
दकज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन ज्योतिष्टोमं व्याप्नोति । तस्य गायत्र-यज्ञायज्ञीय-वार-
वन्तीय-सौमरादिसामोपेतत्वात् । अतो न ‘रथन्तरसामा सोमः’ इति श्रौतः
शब्दः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं परामृशति । अपि तु रथन्तरसाम-ऐन्द्रवायवग्रहाग्रताया-
मयगुणशिष्टऋतुसंयोगविधायकः स शब्दः । यदाऽऽग्रेयादिवदिति पूर्वपक्षः ॥१॥

सिद्धान्तः--एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थ-
मुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥२॥

एकस्य तु--एकस्यैव प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमक्रानोर्माध्यान्दिनसत्रने पृष्ठ-
स्तोत्रे रथन्तरादीनां साम्नां विकल्पेन निवेशात् रथन्तरादिलिङ्गभेदेन--ग्रह-
विशेषाग्रतायाः प्रयोगभेदेन, नियमविषयात्मिकप्रयोजनार्थमिदं वाक्यमुच्यते
‘यदि रथन्तरसामे’ त्यादि । तथा च रथन्तरं साम यस्य क्रतोर्माध्यान्दिन-

पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत् । अत्रैव सा सम्पत्सम्पद्यते । द्वे हि तत्र पौर्णमा-
स्यौ द्वे अमावास्या इति । यदि दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासावेव तदा पञ्च-
दशवत्सरेषु द्विवारमावृत्त्या तावती सङ्ख्या भवति । यावती त्रिशद्वर्षपर्यन्तं
सङ्कदनुष्ठाने सम्पद्यते । अन्येदेवं लिङ्गदर्शनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात्—दर्श-
पूर्णमास एव प्रकृते प्रजाफलाय आवृत्तिरूपो गुणो विधीयते तेन वाक्येनेति
सिध्यति ॥९॥

गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥१०॥

यत्तु संज्ञया कर्मभेद इत्युक्तं तत्र । यतो दक्षस्य इमे ऋत्विज इति ते
दाक्षाः, तेयाम् अयनम् अभ्यासो यत्र स दाक्षायणः इति व्युत्पत्त्या आवृत्त्या-
त्मकगुणनिविनिमित्तको दाक्षायणशब्दः प्रकृतदर्शपूर्णमासबोधक एवेति
गुणात्—गुणप्रयुक्तः, संज्ञाया उपबन्धो वेदितव्य इति भावः ॥१०॥

समाप्तिरविशिष्टा ॥११॥

यच्च कर्मफलसम्बन्ध वाक्यं निराकाङ्क्षमित्युक्तं, तत्समाप्तत्वं—वाक्यस्य
निराकाङ्क्षत्वं, गुणफलसम्बन्धेऽप्यविशिष्टम् । तुन्यमिति यावत् । एव फलाय
गुणविधौ न किमपि प्रत्यनीकमिति तात्पर्यम् । ‘ एव साकं प्रत्यायीयेन
यजेत पशुकामः ’ ‘ मङ्क्रमयज्ञेन यजेताज्ञाबकामः ’ इत्यत्रापि फलाय
गुणविधिर्वेदितव्यः ॥११॥

द्रव्यदेवतायुतानां यागान्तरत्वाधिकरणम् ॥५॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशेषत्वात् ॥१२॥

किमप्यनग्रम्येयं श्रूयते—‘ वायव्यं चेतमालभेत भूतिकामः ’ ‘ सौर्यं
चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः ’ इति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘ ईषामालभेत ’
‘ चतुरो मुष्टानिर्वपति ’ इति श्रूयते । ईषा नाम शकटस्य दीर्घः काष्ठविशेषः ।
तस्याः स्पर्श आलभेत्यनेन विहितः । इत्थं प्रकरणपठितवाक्योक्तः ईषा-
स्पर्शरूपाः संस्कारः अप्रकरणपठितवाक्यस्यालभेत्यनेन अनुष्यते चेतत्वादि-
विधानाय । एतच्चतुर्मुष्टिनिर्गमरूपः संस्कारः निर्वपेदित्यनेनानुष्यते

ऋक्षवर्चसफलाय । इत्थं प्रकृते कर्मणि गुणविधिर्द्वयं न यागान्तरविधिः ।
कुतः ? अकर्मशेषत्वात्—उक्तवाक्ययोर्यागवाचकपदाभावादिति यावत् ॥१२॥
अथवा—

यावदुक्तं वा, कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥१३॥

यावदुक्तं—श्वेतद्रव्यस्पर्शात्मकं श्वेतमालभेतेति धातुबोध्यं कर्म, भूति-
फलाय विधीयतेऽनेन वचसा । कुतः ? कर्मणः—श्वेतद्रव्यस्पर्शात्मककर्मणः,
एकपदश्रुतिप्रतिपाद्यत्वात् । भावार्थाधिकरणन्यायेनेति भावः ॥१३॥

सिद्धान्तः—यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात्

एतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥१४॥

उदाहृतविषयवाक्यद्वये आलभेतेत्यादिना लक्षितो यजतिस्तु—याग
एव, पृथक्तया विधेयः । कुतः ? पश्चाद्द्रव्यस्य, भूत्यादेः फलस्य, भोक्तृर्वा-
ध्यादिदेवतायाश्च संयोगात्—मिथः सम्बन्धश्रवणात् । एतेषां—द्रव्यफल-
भोक्तृणां, साधनत्वेन साध्यत्वेन उद्देश्यत्वेन च कर्मसम्बन्धात्—प्रधानकर्मणा
सहैव सम्बन्धसत्त्वाच्च, याग एवात्र वाक्यद्वये विधेयः । नालम्भमात्रं
निर्वापमात्रं वेति भावः ॥१४॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१५॥

किं च 'सोमरींद्रं चरुं निर्धपेत्' 'परिश्रुते याजयेत्' इति
यजिश्रवणरूपलिङ्गदर्शनादपि यजिरहिते 'निर्वपती' त्यादिवाक्ये तेन
लक्षितो याग एव विधेय इत्यवगम्यते । अन्यथा तल्लिङ्गदर्शनं श्रवणविधिश्चा-
नुपपन्नः स्यादिति भावः ॥१५॥

वत्सालम्मादीनां संस्कारताधिकरणम् ॥६॥

विशये प्रायदर्शनात् ॥१६॥

अग्निहोत्रप्रकरणे—'वत्समालभेत' इति श्रुतम् । तत्र यागः संस्कारो
वेति संशये प्रायदर्शनात्—दोहनादिसंस्कारबहुलसन्दर्भमध्ये पाठात्, स्पर्श-

मात्रसंस्कारविधिर्ये । न योगविधिरिति निर्धार्यते । यथा अन्यत्राप्ये लिखितोऽन्य इति निश्चयस्तद्वदिदमिति भावः ॥१६॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥१७॥

किं च 'वत्समालभेन' इति विधिसन्निधौ 'वत्सनिकान्ताः पशवः' इत्यर्थवादस्तच्छेषतया श्रूयते । वत्सनिकान्ताः— कामं वत्सप्रिया इत्यर्थः । तेन आलम्भः स्पर्शमात्रं धेनुमभीषे वत्सानयनार्थम् । यागत्वे तु वत्साभावादर्थवादोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥१७॥

नैवारचरोपधानार्थत्वाधिकरणम् ॥१८॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥१८॥

अभिचयनप्रकरणे— 'नैवारश्चरुर्मयति, चरुमुपदधाति, बृहत्स्वतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः' इति श्रुतम् । तत्र चरुमुपदधातीति चरुकार्यबोधकोपदधातिशब्देन संयुक्तश्चरुः तदर्थः— उपधानार्थ एव स्यात् । न यगार्थः । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्— चरुकार्यवाचकशब्दस्य साक्षाच्छ्रवणात्, यागवाचकशब्दाश्रवणाच्चेत्यर्थः ॥१८॥

त्वाप्स्वपानीवितस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥१८॥

पानीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥१९॥

'त्वाप्स्वपानीवितमालभेत्' इत्यस्यानन्तरं 'पर्यग्निकृतं पानीवितमुत्सृजान्ति' इति श्रूयते । तत्र पानीवते तु पर्यग्निकृतमित्याप्तुत्तरवाक्ये पूर्ववाक्यविहितदेवताद्रव्योपेतयागस्य 'दित्यद्वित्ययोर्माता दित्यमातेतिपत्' पानीवितमुत्सृजतीत्यनेन प्रत्यभिज्ञापयत्वात् तदनुवादेन पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापस्य गुणस्यैव विधिः । अतः पर्यग्निकरणोत्तराद्धानां विशसनादीनाम् अवच्छेदः— निश्चयः । न पुनः पानीवदेवताकयागान्तरविधिरिति तात्पर्यम् ॥१९॥

अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥१९॥

अद्रव्यत्वात्कवले कर्मशेषः स्यात् ॥२०॥

अनारम्य भयते—' एष ह वै हविषा हविर्यजति, योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति ' । ' परावा एतस्यायुः प्राण एति योऽश्वं गृह्णाति ' इति च । अनयोः प्रकरणविशेषमनारम्याधीतयोर्वाक्ययोः द्रव्यस्य तदुपलक्षित-देवतायाश्चाश्रवणात् केवलगृह्णानिमात्रश्रवणात् अदाभ्याशुनामकयोर्महयो-र्विधीयमानः ग्रहणात्मकः संस्कारः ज्योतिष्टोमे ग्रहणभूयस्त्वसत्प्राप्तेनोपस्थित-ज्योतिष्टोमकर्मणः शेषः--अङ्गं स्यात् इति सूत्रार्थः ॥२०॥

अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥१०॥

अभिस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥

' य एवं विद्वानग्निञ्चिनुने ' इति भतम् । अत्र वाक्ये अभिशब्दस्तु क्रतुशब्दः--क्रतुवाचक एव, प्रतीयेत् । कुतः ? ' अग्नेः स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम् ' इति स्तोत्रशस्त्रादिरूपस्य लिङ्गस्य दर्शनात् । तादृशल्लिङ्गस्य क्रतुमन्तरेणा-सम्भवादित्यर्थः ॥२१॥

सिद्धान्तः--द्रव्यं वा स्यात्

चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥२२॥

अग्निशब्दार्थः द्रव्यं वा स्यात्--उष्णस्पर्शवत् आधानसंस्कृतं ज्वलनात्मकम् आहवनीयपदवाच्यं द्रव्यमेव तदर्थः । न क्रतुः । कुतः ? अग्निं चिनुते इति चोदनायाः तदर्थत्वात्--तादृशद्रव्यमुद्दिश्य चयनात्मक-संस्कारविधिपरत्वात् । संस्कृतस्याग्नेः ' अग्निमन्वग्निष्टोमेन यजतीति अग्नि-ष्टोमादियागाङ्गत्वं वेदितव्यम् । तथा च चिनोतिर्न यागलक्षक इति भावः ॥२२॥

क्रतुसंयोगात् क्रतुस्तदाख्यः स्यात् तेन

धर्मविधानानि ॥२३॥

स्तोत्रादीनां गतिमाह क्रतुसंयोगादिति । अग्नेः क्रतुसम्बन्धात्--अपातोऽग्निमन्वित्यनेन कृषाङ्गाङ्गिभावसम्बन्धात्, ज्योतिष्टोमादिः क्रतुः शक्य-सम्बन्धरूपलक्षणया तदाख्यः--अग्निनामा, स्यात् । तेन तत्र ज्योतिष्टोमादि-

ऋतुषु अग्नेः स्तोत्रम् अग्नेः अस्त्रमिन्द्रादीनि धर्माविधानानि समुपपद्यन्त
इति न लिङ्गदर्शनमिगेव इति भावः ॥२३॥

मासाग्निहोत्रादीनां ऋत्वनन्तरत्वाधिकरणम् ॥११॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥२४॥

कुण्डप्राथिनामयनप्रकरणे—‘उपसर्द्धिश्चरित्वा मानमग्निहोत्रं जुहोती’ इति
श्रुतम् । अत्र प्रकरणान्तरे—भिन्नप्रकरणे, श्रूयमाणं वाक्य प्रयोजनस्य—
विधेयस्य कर्मणः अन्यत्वं—भिन्नत्वं, प्रत्याययनीत्यर्थः ॥२४॥

आग्नेयादिकाभ्येष्ट्याधिकरणम् ॥१२॥

फलं चाकर्मसन्निधौ ॥२५॥

किञ्चिदनारभ्येत्वं श्रूयते—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्दुकामः’ ‘अग्नी-
श्रीमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्दुमहानर्चसकामः’ ‘इन्द्राग्नेमेकादशकपालं
निर्वपेत्प्रजाकामः’ इति । अत्र अकर्मसन्निधौ—प्रसिद्धकर्मानुपास्थितौ, श्रूय-
माणं रुक्काम इत्यादिषु नेजआदि फलं प्रसिद्धकर्मत इदं कर्म भिन्नमिति,
ज्ञापयति ॥२५॥

अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥१३॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥२६॥

‘आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशां भवती’ इत्यादिना वाक्येन अवेष्टि-
नास्त्रोमिष्टिं प्रकृत्य—‘एतया अन्नाद्यकामं याजयेत्’ इति श्रूयते । अत्र
एतयेति सन्निहितकर्मण उपस्थितौ सत्या तु अविभागात्—सन्निहितकर्मापेक्षया
भेदासम्भवात्, फलार्थेन—प्रयोजनानुगमेन, पुनः श्रुतिः—सन्निहितकर्मण
एव पुनः श्रवणम् । न तदतिरिक्तकर्मविधानार्थमिति ज्ञेयम् ॥२६॥

आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१४॥

आग्नेयस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णिमास्यां
चाच्युतो भवती’ इति विधाय पुनरुच्यते—‘आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया

भवती'ति । तत आग्नेयः—आग्नेययागस्तु, अम्प्यासेन—अम्प्यासोपेतः, प्रती-
येत । द्विः कार्य इत्यर्थः । कुतः ? उक्तहेतुत्वात्—अम्प्यासरूपोक्तभेदकहेतोः
सत्त्वादित्यर्थः ॥२७॥

अविभागात् कर्मणो द्विरुक्तो न विधीयेत ॥२८॥

द्विरुक्तोऽप्याग्नेययागः द्वाभ्यां न विधीयेत । कुतः ? प्रकरणैक्येन
कर्मणः अविभागात्—अभेदप्रत्याभिज्ञानात् । एकत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अन्य-
तरेण विधीयत इति भावः ॥२८॥

सिद्धान्तः—अन्यथा वा पुनः श्रुतिः ॥२९॥

पुनः श्रुतिः—' आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमाशास्याया 'मिति पुनराग्नेय-
श्रवणम्, अन्यार्था वा—ऐन्द्रविध्यर्थमेवार्थवादरूपं तत् । यद्यप्यमाशास्याया-
माग्नेयो भवति । तथाप्यैन्द्रसहितः स सम्यक्तर इत्येन्द्रस्तुत्यर्थं तद्वचनम् ।
न पुनराग्नेयविधानार्थमिति भावः ॥२९॥

इति पूर्वमीशामामूत्रवृत्ती भावबाधिन्या द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥१॥

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥१॥

वद्वृत्तमात्रेण धूयेत्—' यावज्जीविकाग्निहोत्र जुहोति ' ' यावज्जीवं दश-
पूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति । अत्र यावज्जीविकेन्द्रः चरमश्चानामोकावधिकाल-
परः । तथा च यावज्जीविकः अग्निहोत्राद्यभ्यासः—आवृत्तिः, कर्मधर्मः—
अग्निहोत्रादिकर्माङ्गम् । कुतः ? प्रकरणात्—नप्रकरणपाटात् । एवं हि
प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥१॥

सिद्धान्तः—कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥२॥

कर्तुर्वा—कर्तुरेव—निमित्तवतः पुरुषस्य, धर्मः—अङ्गाग्निहोत्रादि, पुरुषार्थतया प्रत्यत्रायपरिहाराय विधीयते । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—यावज्जीवमिति श्रुतेः शक्यार्थसिद्धेः । अन्यथा लक्षणापत्तेरित्यर्थः ॥२॥

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत, तत्रानर्थकमन्यत्स्यात् ॥३॥

किं च, यावज्जीवमित्यस्य लक्षणया कालपरत्वं स्वीकृत्य तद्विधित्वे तावत्कालपर्यन्तं दर्शपूर्णमासप्रयोग एक एव, संवत्सरासाध्यसत्रादिवत् । तथा सति लिङ्गदर्शनविरोधो दुस्तर एव । तथा हि— 'यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासी वा अतिपातयेत् स स्वर्गाच्च्यवते' 'अग्नये पथिकृते अष्टाकपालं निधेयेत्' इति तत्र प्रायश्चित्तं भूयते । यथेकः प्रयोगो मृतिपर्यन्तं, तदा तदुत्तरमेव दर्शपूर्णमासप्रयोगसमाप्तेर्न पौर्णमास्यमात्रास्योरतिपातः । कर्मधर्मपक्ष इति प्रायश्चित्तदर्शनं तत्र विरुध्येत । सिद्धान्ते माससाध्यप्रयोगस्य फलहेतुत्वात् मासे सम्पूर्णे सत्येकः प्रयोगः समाप्तः । एवं जीवने निमित्ते नैमित्तिकस्याभ्यासः प्रतिमासम् । तत्र कदाचिदेकप्रयोगलोपे प्रायश्चित्तमिति न किमन्यनुपपन्नमिति ॥ याजी सन्नित्यस्य प्रक्रमः— आरम्भः, अतिपातयेदित्यस्य असमाप्तिरित्यर्थः, कृतश्चेदपि अनुष्ठेयं पथिकृदनुष्ठानम् अन्यत्—न्यर्थं स्यादेवेति भावः ॥३॥

व्यपवर्गं च दर्शयति, कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥४॥

किं च 'दर्शपूर्णमासाभ्यामित्वा सोमेन यजेत' इयं श्रुतिर्दर्शपूर्णमासयोः व्यपवर्गं—समाप्तिं दर्शयति । तदनन्तरं सोमानुष्ठानाय तत्र मनेन जीवन्कालो विधेयश्चेज्जीवनकालव्यापकदर्शपूर्णमासप्रयोगमध्ये कर्मन्तरं—कर्मभेदः स्यात् । तथा सति 'त्रिवा एतद्वजस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते अन्यस्य तन्त्रं प्रताप्यते' इति श्रुतिविरोधोऽभ्यासि ॥ ४ ॥

अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ॥५॥

किं च, कामसंयोगेन श्रुतस्यात एवानित्यस्य पूर्वस्य दर्शादेरयं यावज्जीवनकालो गुणविधिश्चेत्स एवैकोऽनित्यो दर्शादिः, नान्यः कश्चित् इत्यर्थास्तिद्वयम् । तथा सति 'जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ, जरया वा एताभ्यां विनिर्मुच्यते मृत्युना च' इति चेन् विनिर्मुक्तकारणधारणमुपपन्नं स्यात् । कुतः ? तादृशस्य दर्शादेरनित्यत्वात् अप्रयोगेनापि विमुच्येत । नियमसिद्धान्ते तदयधारणं समुपपद्यते । अतः— सति निमित्ते नैमित्तिकोऽयमवश्यकर्तव्यः कर्तुर्धर्म इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

किं च, यावज्जीवनकालस्य कर्माङ्गत्वेन विधेयत्वे तस्य सौर्यादिविक्रान्तिप्रप्यतिदेशेन प्राप्तत्वात्सर्वासा तासां यावज्जीवानुष्ठानं केनापि कर्तुमशक्यत्वात् पूर्ववत्—पूर्वसूत्रोक्तजरानर्ययादाविरोधवत्, अननुष्ठानलक्षणो विरोधोऽप्यायाति । नियमसिद्धान्ते नायं विरोध इति भावः ॥६॥

कर्तुंस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥७॥

तस्मादापाततः कालविधियद्भासमानं यावज्जीवमित्यादिशास्त्रम्, तथा यावज्जीवधुतिरहितं 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिशास्त्रं च उक्तरित्या निमित्तपरमेव स्यात् । कुतः ? कर्तुंस्तु—निमित्तगतो विशिष्टपुरुषस्यैव, धर्मनियमात्—नैमित्तिकधर्माङ्गीकारे लाघवात् । लक्षणागौरवाच्चेकद्रोपप्रसक्तेः कर्माङ्गगुणविधिपक्षो नोपादेयः सुधीभिरिति भावः ॥७॥

सर्वशाखाप्रत्ययककर्मताधिकरणम् ॥२॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्ति-
वचनप्राधाश्रितान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु
कर्मभेदः स्यात् ॥८॥

नाम—काठसं कीयुन'मिपादि ॥ रूपम्—'अग्निपोमीय एकादश-
कशास' इत्येव्याम् । 'द्वादशकपास' इत्येवम्य शास्त्रायाम् ॥ धर्म-
विशेषः—परार्थिष्ययने मुनिमोत्रं धर्म । अन्यत्र नेनि विशेषः ॥ पुनरुक्तिः—
'अग्निहोत्रं जुहोति' । अन्यत्रापि 'अग्निहोत्रं जुहोती'नि ॥ निन्दा—'प्रातः
प्रातरनुवं ने वदन्ति पुनोदयाजुहोति येऽग्निहोत्रम्' । एवं यथा प्रवृत्ताया-
नियमेऽप्रातःपुनोदये तद्यदुदिते जुहोती'नि शास्त्रभेदेन निन्दा ॥
अशक्तिः—'कर्मण एकत्रे संज्ञायास्त्वनहोत्रमंहारं कर्तुं पुनोऽमामर्ष्यम् ॥
समाप्तिरधनम्—'प्रायश्चित्तानामग्निनाशकरोऽप्येवमप्यने । अन्येषामन्वयेति ॥
प्रायश्चित्तम्—उदितानुदिष्टं।गिनां तत्तद्वैमर्ष्यनिर्गमे रिहितं तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
अन्यार्थदर्शनम्—उक्तभाष्येऽप्याद्यनिरक्तस्याप्यर्षस्य दर्शनम् ॥ इत्य नामार्थ-
न्यार्थदर्शनान्तानां कर्मभेदज्ञानां हेतुमत्पुण्यम्भनात् एकस्यापि वेदस्य
तत्त्वज्ञानाय रिहितान्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मणा तेन तेन भेदकहेतुना
भेद—शास्त्रभेदाद्य पार्थक्यं स्वादित्यर्थ ॥८॥

**सिद्धान्तः—एकं वा संयोगरूपचोदनाख्या-
विशेषात् ॥९॥**

एकं वा—सर्वशास्त्रप्रत्यय सर्वशास्त्रप्रत्यय च एकमेव कर्म । कुतः ?
संयोगरूपचोदनारन्यानाम् अविशेषात्—एकस्याप्यात् । संयोगः—स्यगदि-
कउत्सम्पत् । रूपं—द्रव्यदेवता एकम् । चोदना—कर्मण्यकरणकर्मणः। विरपको
- विधि । आख्या—अग्निहोत्रादि नाम । एतेषां सर्वत्रैस्यात् । तेन तदेवेदं कर्म
इत्येव प्रत्यभिज्ञाने इति भाव ॥९॥

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥१०॥

काठशास्त्रात् कर्मभेदो न भवेत् । कुतः ? अचोदनाभिधानत्वात्-
कर्मोत्पत्तिनाम्ये यदभिधान तस्याभावादित्यर्थ । उत्पत्तिगक्यगतकर्मनामै
कर्मभेदकम् । न अन्यनामेति भाव. ॥१०॥

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥११॥

प्रन्यनाम्नः कर्मभेदकत्वान्गीकारे यथा प्रन्यनामभेदात् कर्मभेदं प्रवीषि,
तथा प्रन्यनामैक्यात् कर्मैक्यमपि त्वया वाच्यमित्यापतति तुल्यन्यायेन । ओमिति
चेत्, दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीना संर्धेयामपि कर्मणामैक्यं स्यात् । तैत्तिरीय-
मिति नामैक्यात् । तच्च तत्राप्यनिष्टम् । अतो न प्रन्यनाम्नः कर्मभेदकत्वमिति
भावः ॥११॥

कृतकं त्वभिधानम् ॥१२॥

किं च, अभिधानं—तत्काठकमित्यादि नाम, कृतकम्—अनिस्त्यनेव ।
कृतः इ यदा हि कठेन प्रयत्नं कृतं तदारम्य प्रवृत्तमिदं नाम । तत्पूर्वं
भेदकनाम्न अभावात् एकं कर्म, पञ्चाङ्गिन्मिति विपरीतं स्यादिति
भावः ॥१२॥

एकत्वेऽपि परम् ॥१३॥

यच्च—एकादशकपालद्वादशकपालात्मकं परम्—अग्नीषोमीयस्य भेदक-
मुक्तम् । तत्, तस्य एकत्वेऽपि ब्रीहिययत् त्रिकल्पेन उपपद्यत इति नैव
भेदकम् ॥१३॥

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥१४॥

यत्—भूमिभोजनादेर्धर्मस्य शास्त्रं भेदकमुक्तम् । तत्, विद्यायाम्—
अध्ययने, तस्याङ्गत्वबोधकम् । न कारीर्याम् । ततो न तेन कर्मभेदः सिध्य-
तीति भावः ॥१४॥

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥१५॥

यच्च—शाखाभेदेनाग्निहोत्रादेः पुनर्वचनं भेदकमुक्तम् । तत्, आग्ने-
यवत् । यथा- 'यदाग्नेय' इति चाक्षयेन सिद्ध्यस्य कर्षणः 'यशाग्ने-
योऽष्टाकपालो मयत्येद्रं दधी'त्यत्रानुवादः, तदात्रानुवाद इत्यनुमन्धेयम् ॥१५॥

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥१६॥

अथवा, शाखाभेदेनाग्निहोत्रादेः श्रवणम् अद्विर्वचनं—पुनः श्रव-
णरूपं द्विर्वचनं नैव भवति । पुनः ! श्रुतिसंयोगाविशेषात्—नचष्टा

खात्राक्यस्य तत्तच्छाखाध्येतृपुरुषान्प्रति अज्ञातज्ञापकत्वरूपश्रुतिसंयोगस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥१६॥

अर्थासन्निधेश्च ॥१७॥

शाखाभेदेनाग्निहोत्रादेः अपुनर्वचनं—पुनरुक्त्यभावोऽऽगन्तव्यः । कुतः ? अर्थासन्निधेः । तत्रैव हि पुनर्वचनं—पुनरुक्तिर्भवति । यत्र पूर्वोक्तोऽर्थः तस्यैव पुरुषस्य सन्निहितो भवति । न त्विह शाखान्तरगतत्वार्यस्य सन्निधानम् । अपि तु तत्तच्छाखाध्येतृपुरुषं प्रति तत्तच्छाखागतोऽर्थ एव सन्निहितः । नान्यशाखागत इत्यपुनरुक्तिर्ज्ञेया ॥१७॥

न चैकं प्रति शिष्यते ॥१८॥

यत्—काठके स्वर्गकामिनं प्रत्याग्निहोत्रमुपदिष्टम्, न तत् काठकमे-
वैकं पुरुषं प्रति विधीयते । स्वर्गकामिनस्त्वेत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव । पुरुषवि-
शेषवचनाभावात् । यच्च, तत्राग्निहोत्रस्य किञ्चिदङ्गं विधीयते, तत्सर्वाङ्गोपेतं
फलाय समर्थं तत्स्यादित्यभिधाना यच्च काठकस्य, तेत्तिरीयस्यापि तदेवेति
विशेषवचनाभावेनोद्देश्यसङ्कोचे मानाभावादिति भावः ॥१८॥

समासिवच्च सम्प्रेक्षा ॥१९॥

असमासावपि स्वशाखाधीताङ्गसमाप्यभिप्रायेण समासिवत् सम्प्रेक्षा-
उत्प्रेक्षामात्रम्—अचन्द्रे मुखे चन्द्रत्वोत्प्रेक्षावदिति कर्मैक्यद्योतकं तद्वचन-
मित्यर्थः ॥१९॥

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमासिवचनानि ॥२०॥

प्राक् कर्मभेदकत्वाद्योपन्यस्तान्यशेषानि निन्दा-अशक्ति-समासिवच-
नानि तु एकत्वेऽपि—कर्मैक्येऽपि उपपद्यन्ते । तथा हि—न हि निन्द्यायां
निन्दापारतात्पर्यम् । किं तु इतरस्य प्रशंसार्था विधावित्यर्थः । ततो न निन्दि-
तस्य प्रतिषेधः, विग्रह्येनानुष्ठानमेकस्मिन् कर्मणीति यावत् । वृत्तनाङ्गोपसंहारः
शक्ताशक्तप्रयोगभेदेन कर्मैक्येऽप्युपपद्यत इति न तद्विरोधः । समासिवचनं

च स्वशाखाधीताङ्गापेक्षयेति नैतेषां निन्दादीनां कर्मैक्ये कश्चिद्विरोध इति भावः ॥२०॥

प्रायश्चित्तं वा निमित्तेन ॥२१॥

उदितानुदितहोमयोः स्वस्वकालातिक्रमरूपनिमित्तेन निमित्तज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं यदुपदिष्टम् । तत्, वा कथमुपपद्यत इत्याशङ्का ॥२१॥

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥२२॥

प्रथमप्रयोगमारभ्यैव कालादिनियमस्वीकारात् स्वीकृतनियमातिक्रमे प्रायश्चित्तं भविष्यतीति न कर्मैक्ये उक्तप्रायश्चित्तानुपपत्तिरूपो दोष इति समाधानम् ॥२२॥

समाप्तिश्च पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥२३॥

समाप्तिव्यवहारोऽपि पूर्ववत्त्वात्-अभेदप्रत्यभिज्ञादिपूर्वोक्तयुक्तिमत्त्वात्, अभेदज्ञानविषय एवार्थे समाप्तिलिङ्गं प्रतीयेत । समाप्तिरपि अभेदपरेति भावः ॥२३॥

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना, तस्मात् द्वादशाहस्याहारव्यपदेशः स्यात् ॥२४॥

'एष वाच्य प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इति ताण्ड्यशास्त्रीयानारभ्याधीतवाक्यविहितं प्राणम्यरूपं लिङ्गमविशिष्टं-कर्मैक्यैक्यव्यपक्षयोस्तुल्यम् । कुतः? सर्वशास्त्रीयज्योतिष्टोमशेषत्वात् । न हि ताण्ड्यशास्त्रायां कर्मचोदना-ज्योतिष्टोमविधानमस्ति । येन नष्टास्ताविहितज्योतिष्टोमस्यैव शेषत्वं भजेत प्राथम्यं नान्यस्य तस्येति । तस्मात्-प्राथम्यस्य सर्वशाखास्थ-ज्योतिष्टोमशेषत्वात्, दिक्षितादीश्रितविरोधः कर्मभेदेऽपि तदवस्थः । अतो द्वादशाहस्य य आहारः-प्रयोगः, तस्मिन् व्यपदेशः स्यात्-विरुद्धानुष्ठानं प्रयोगभेदेन भवेत् । एवं कर्मैक्येऽपि तद्विद्मदर्शनं नानुपपन्नं भावः ॥२४॥

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्धिधानामव्यवस्था
स्यानिर्देशाद्यवतिष्ठेत, तस्मान्नित्यानुवादः
स्यात् ॥२५॥

अग्न्याख्यद्रव्ये अग्निचयनप्रकरणे यूपेऽतदशिन्या अचोदितत्वात्-
त्रिधानाभावात्, विधीनां — तत्र श्रुताना पक्षसंमान-वेदिसमान-रपाक्ष-मात्रा-
न्तराख्यविधीनां, तत्राव्यवस्था — तस्मिन्प्रकरणे व्यवहृतिर्नैव स्यात् । वाच-
स्तोमादौ यूपेऽतदशिन्या निर्देशात् — त्रिधानात् । तत्र, अनारभ्याधीतो रपाक्ष-
मात्रान्तरालताविधिर्गमिष्यति । पक्षसंभितविधित्तु 'यदन्तरिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षं
शुचार्पयेत्' इति श्रुतेः अन्तरिक्षे चयनासम्भरस्य लोकमिद्धत्वात् तदौपकय-
नपूर्वसोऽनित्यानुवादो यथा तथा नित्यानुवाद एव । सोऽपि वेदिसंमितत्रिधे-
स्तुत्यर्थः स्यात् । स्तुतिपूर्वकां वेदिसंमानविधिरपि न त्रिधानार्थः । अपि तु
पश्चैकादशिनोऽस्थितयूपैक्यस्तुरया पश्चैकादशिनोऽविधानार्थः सः । इतीदमपि
लिङ्गदर्शनं कर्मक्ये नानुपपन्नमिति तात्पर्यम् ॥२५॥

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥२६॥

'अनिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नानिरात्र षोडशिनं गृह्णाति' इत्येक-
स्मिन्नेगतिरात्रे षोडशिमहणस्य विहितप्रतिषेद्धत्वात् विधिप्रतिषेधौ विकल्पेन
सम्भवतः । तेन महणपक्षे तिसृणामतिरेकः । अमहणपक्षे द्वयोरतिरेकः । इति
'तिस्रः सस्तुताना विराजमतिरिष्यन्ते, द्वे संस्तुताना विराजमतिरिष्यन्ते'
इत्युक्तपरस्परविरुद्धसङ्ख्यातिरेकलिङ्गमपि कर्मक्यपक्षे समुपपद्यत इति न तेन
कर्मभेदः सिध्यति ॥ अतिरेकोपपत्तिर्माध्यमार्तिकदिभ्योऽगन्तव्या । नात्र
विस्तरमयादुच्यत इति । त्रिषष्ट्युत्तरचतुःशत (४६३) सङ्ख्याया दशसङ्-
ख्याया त्रिभक्ताया त्रयोऽवशिष्यन्ते । द्विचत्वारिंशदुत्तरचतुःशत (४४२)
सङ्ख्याया च दशसङ्ख्याया त्रिभक्ताया द्वाववशिष्येते । इति दिङ्मात्रमत्र
प्रदर्शितम् । सा च सा च सङ्ख्या कुतः कथं वा सम्पन्ना ! तदधिगमो-
पायस्तु भाष्यादितोऽगन्तव्य इत्युक्तमेव प्राक् ॥२६॥

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥२७॥

‘एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्’ इति श्रुते. सर्वेषामेव ज्योतिष्टोम-
विकाराणां तत्पूर्वकत्वात् तदात्मकाग्निष्टोमप्रिकृतिभूते सारस्वतसत्रे ‘ये पुरोडा-
शिनस्ते उपवसन्ति, ये सान्नायिनस्ते वत्सान् धारयन्ति’ इति ‘ये पुरोडाशिनः’
इति लिङ्गदर्शनं सत्रे पुरोडाशाभावात्तद्व्यतिरिक्तम् । इति विप्रतिषेधा-
द्विरोधात्, यदेति गदमव्याहार्यं तस्मिन्वाक्ये । तथा च—सारस्वतसत्रे
प्रतिषेधं पौर्णमास्यमात्रास्याख्यकर्मविधानात् ये यदा पुरोडाशिनः- पुरोडाश-
साध्यकर्मकर्तार, ते तदा उपविशन्ति । ये यदा सान्नायिन —सान्नायमाध्य-
कर्मकर्तार, ते तदा वत्सान् धारयन्तीति कालभेदमात्रपर्यवसितं तद्व्याख्यम् ।
न कर्मभेदपरमिति ज्ञेयम् ॥२७॥

उपह्वये प्रतिप्रसवः ॥२८॥

उपह्वये-उपह्वयनाम्नि ऋतुविशेषे शाखाभेदेन पुनर्विधानव्यप- प्रति-
प्रसवः रूपं सङ्गच्छते । यतो वैकल्पिकयोर्वृद्धपन्तयो प्रकृतित प्रात-
त्वात्तयोः प्रतिप्रसवोऽसङ्गत इत्याशङ्क्यामाठ भगवान् ऋषिर्भूमिनिः ॥२८॥

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥२९॥

तत्तसाम्नि निमित्ते गुणार्था वा-दक्षिणाविशेषरूपगुणविधानार्थो पुनः
श्रुतिपाठः, सत्याविशेषज्ञापनार्थश्च । प्राकृतिकविकल्पनाद्वारेति न तत् कर्म-
भेदे लिङ्गमित्यवगन्तव्यम् ॥२९॥

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥३०॥

इत्थं भेदसा रूपाद्योपदर्शितानि लिङ्गान्युच्यन्त्येव कर्मस्यसायक लिङ्ग
प्रदर्शयति प्रत्ययमिति । प्रत्ययं—कर्मभेदज्ञान- सर्वज्ञानप्रत्ययमेकमेव कर्मेति
ज्ञानं, वक्ष्यमाणं लिङ्गं जनयति । तथा हि—साम्नायमाध्य- प्रयाजानामवि-
धानात् तैत्तिरीयशाखायां विहितान् समिदादिपञ्च प्रयाजान् ‘ऋतवो वै
प्रयाजाः’ इत्यनेनान्य ‘समा प्रनिष्ठा होतव्या’ इति पञ्चानां देशेक्यरूपे

यागादिकर्मण्यपि . शेषभूतानीत्याचार्यजैमिनिर्मतम् । कुनः ? फलार्थ-
त्वात्—तेषां फलोद्देश्यप्रवृत्तकृतिन्याय्यत्वस्य तेष्वपि सत्त्वात्तान्यपि लक्षणाणी-
त्यर्थः । अपिना द्रव्यगुणसंस्कारपरिमहः ॥४॥

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥५॥

स्वर्गादिफलमपि भोक्तृपुरुषोपसर्जनत्वात् शेषभूतम् । यो हि ' स्वर्गो
मे भूयादिति कामयते तस्मै याग उपायतयोपदिश्यते । स्वर्गकामनायान् पुरुषः
इति स्वर्गो भोग्यतया तच्छ्रेयमतः । अत्र स्वर्गस्य द्वेषत्वं गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ।
तत्र परोद्देश्यप्रवृत्तकृतिन्याय्यत्वस्याभावात् ॥५॥

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥६॥

पुरुषोऽपि शेषभूतः । कुनः ? कर्मार्थत्वात्—योगोद्देश्यककृतौ कर्तृ-
कारकतयोपसर्जनत्वादित्यर्थः । अत्र यागादिषु द्रव्याद्यपेक्षया प्राधान्यं फला-
द्यपेक्षया च गुणत्वम् । अतः—स्वविकृद्प्रधानरसासमानाधिकरणं गुणत्वं नाम
शेषत्वं द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेति आचार्यव्याख्येराभिप्रायोऽत्र धेयः ॥६॥

निर्वापणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः निर्वापण—प्रोक्षण—अरहननादयः औपधधर्माः, उत्प-
यन—विलासन—प्रहण—आसादनादयः आम्बवर्णा, शाखाहरणं—गंगां प्रस्थापनं—
प्रस्तारनमित्पादयः भान्नायधर्माश्च श्रूयन्ते । तेषां धर्माणां वितुर्पाकरणादिदृष्ट-
फलानुसारेण व्यवस्थितैव ब्रह्मादिभिः शेषभोग्यिभावात्समः सम्बन्धः । सम्बन्धित
दृष्टफलरूपे अदृष्टकल्पनया सर्वेषां सर्वत्र सम्बन्धकल्पनसम्भार्यं, व्यर्थमिति
भावः ॥७॥

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात् संयोगतोऽ-

विशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च ॥८॥

त्रीहीनवहन्तीत्यादिशास्त्रेण विहित. अरघनादिः सर्वधर्मः—सर्वेषां
त्रीहाज्यादीनां शेषः स्यात् । कुनः ? संयोगतोऽविशेषात्—सम्बन्धपरम्परया

चा सर्वेषां धर्माणां परमापूर्वसम्बन्धाविशेषात्, दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठस्य तुल्य-
स्वाच्च । ' व्रीहानवहन्ति । आज्यमुत्पुनाति । शाखामाहरती ' व्यादौ न व्रीह्या-
दिशब्दाः व्रीहिस्त्वादिस्वार्थपराः, किं तु प्रकृतापूर्वसाधनद्रव्यपरा इति सिद्धान्त-
न्तात् प्रकृतापूर्वसाधनतावच्छेदकद्रव्यत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वद्रव्यवृत्ति-
स्यात् तदवच्छिन्ने सर्वत्रावघातादीनां प्रोत्तरवर्जनीयतयाऽव्यवस्थिता एव ते
धर्माः प्रवर्तन्ते । इति पूर्वपक्षाशयः ॥८॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥९॥

अर्थस्य—दृष्टोपकारस्य वैतुष्यादेः, लोपात्—अभावात्, अदर्शना-
दित्यर्थः । अकर्म—अकरणम्, अवहननस्य आज्यादिषु अननुष्ठानम्, उत्प-
वनस्य व्रीह्यादिषु चाननुष्ठानम् । इति सिद्धान्ते उपपत्तिः ॥९॥

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावाद्धिप्रयोगे स्यात् ॥१०॥

वैतुष्यरूपं दृष्टं फलं तु चेष्टया—अवहननादिक्रियया, जायमानं
प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अतो व्रीह्यादावेव शब्दस्य—अवहननशास्त्रस्य, अर्थः—
तात्पर्यम् । वैतुष्यफलस्य विप्रयोगे-वियोगे सति, अभावात्—दृष्टोपकारक-
त्वाभावात्, आज्यादिः शब्दार्थः अवघातशास्त्रस्यार्थः कथं स्यात् ! तत्र तस्य
तात्पर्यं नास्तीति यावत् । व्रीह्यादिशब्दाः न परमापूर्वसाधनद्रव्यपराः । अपि
तु सन्निकृष्टत्वात् आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनद्रव्यपराः । तदुत्पत्त्यपूर्वसाधनद्रव्यं
व्रीहिरेव । न तण्डुलाः, न च आज्यादिकम् । इति व्रीहिष्वेवावघातः नेतरत्र ।
शास्त्रबलेन दृष्टलोपस्त्वन्याय्यः । यत्र दृष्टं नोपलभ्यते तत्रादृष्टस्य 'शास्त्रस्य
चावसर इति भावः ॥१०॥

स्फयादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ॥५॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः ' स्फयश्च करालानि च अग्निदोत्रहवर्णा च शूर्पं च
कृष्णाजिनं च शम्पा च उद्धखलं च मुसलं च दृष्टोपकारा चैतानि वै दश

यज्ञायुधानी' ति श्रयने । तथा 'स्फ्येनोद्धन्ति । कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति । अग्निहोत्रहयण्या हवींषि निर्वपति । श्रेण्य तण्डुलान्विविनाकि । कृष्णाजिन-मुद्धखलस्याधस्ताद्दुपस्तृणाति । शम्यया द्यपदमादधाति । उद्धखलमुमलाम्या-मवहन्ति । द्यपदुपलाम्यां पिनष्टि' इत्यपि श्रयने । तत्र द्रव्य-स्फयादिरूपं द्रव्यं, यत्कार्यनिष्पत्त्यै उपदिश्यते तत्तदर्थं तदङ्गत्वेनैव विधीयते । न तु क्रियान्तराङ्गं तत् । कुतः ? उत्पत्तिसंयोगात्-स्फ्येनोद्धन्तीत्याद्युपशि-वाक्ये उद्धननादिक्रियासंयोगात्-साध्यसाधनभाससम्बन्धधरणादित्यर्थः । अप स्फ्येनोद्धन्तीत्यस्य स्फयविशिष्टोद्धननेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः । उद्ध-नने स्फयवैशिष्ट्यं च तन्निष्ठसाधनतानिखणितसाध्यनया ज्ञेयम् । तथा च स्फयसाध्यमेनोद्धननं नान्यसाध्यमिति फलति । एवं कपालेषु श्रपयतीत्यादि-वाक्येष्वपि तत्तत्साधनसाध्यमेव तत्तत्त्वर्थं नेतरसाध्यमिति भावः ॥११॥

आरुण्यादिगुणानामसङ्कीर्णताधिकरणम् ॥६॥

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥१२॥

उच्येतिष्टोमे क्रयं प्रहृत्वेत्वं श्रयने- 'अद्यया विद्वाद्देवकहायनया सोमं क्रीणाती'ति । अत्र विद्वे अग्निगी यस्याः, एकं हायनं च यस्या इत्यन्यपदार्थ-प्रधानबहुव्रीहिसमासात् विद्वाश्चेकहायनीयदे द्रव्यवाचके एव । अतः बहुवृत्त-तृतीयया तादृशस्य यत् सोमं क्रीणातीति भोगक्रयसाधनत्वं बोधिः । तन्ना-योग्यम् । द्रव्यस्य हि क्रियामाधनत्वं लोकप्रसिद्धमेवेति । किन्तुबहुरयमेति अरुणावदोत्तरतृतीयया यत् आरुण्यस्य क्रयसाधनत्वमुच्यते तदर्थस्य भावि । अरुणापदस्य अरुणगुणवाचकत्वात्, गुणस्य च द्रव्यवाक्यसाधनत्वस्या-प्रसिद्धत्वात् । यद्यपि 'गुणे शुभादपः पुंमि गुणिल्लिङ्गश्चु तद्गति' इत्यनु-शासनात्, क्रयसाधनीभूतस्त्रीद्रव्यवाचकैरुहायनीपिङ्ग क्षीरदसदृशताया अरु-णयेति पदमपि अरुणगुणविशिष्टक्रयसाधनस्त्रीद्रव्यवाचकमिति वक्तुं शक्यम् । अपयपि 'नागृह्णन्विशेषगा विशिष्टनुद्धे' इति मन्त्रानुभवमित्यन्यायेन अरुण-गुणवाचकं तत्पदमित्येव वक्तव्यम् । किं चेदमरुणपदमरुणगुणविशिष्टं द्रव्यं

नियमेन नैत्र रक्ति । तद्द्रव्यं शुक्लादिगुणयुतं चेत् तद्वाचकौ न भयव्ययम-
रुणाशब्दः । अत अनियतं द्रव्ये अरुणापदं, गुणे तु नियतमनुभूयते । न
हि जात्परिपदं पदमरुणेतरशुक्लादिगुणवाचकं दृष्टम् । अरुणगुण एव शक्तं
दृश्यते । अतः अरुणगुण एव तस्य शक्योऽर्थः, न द्रव्यम् । गुणस्तु हिरण्या-
दिद्रव्ययुतं न क्रियया साधनत्वेन सम्बद्धं शक्तं, अमूर्तत्वात् । तस्मात्-
अरुणपदस्यस्य सोमक्रयक्रियायामनन्वयात् वाक्याद्विच्छेदप्रकरणप्राप्तप्रहचम-
सादिद्रव्येषु तस्य निवेश उचित इत्याशङ्क्यायामाह — अथे कृतं इति । यस्मिन्
वाक्ये द्रव्यगुणयोरेकत्रियन्त्रयि प्रकृत्यायैकत्रयं सम्भवति । तत्र श्रूयमाणयास्तयो
नियमः — परिच्छेदपरिच्छेदकमानियम स्यात् । कुत ' ऐक्यकार्यात् —
एकार्थप्रतिपादनरूपैरवाक्यवासात् । अथवा वाक्यभेददोषापत्तः । गुण-
स्यामूर्तत्वेऽपि विद्वानक्षिरदकहायनीमच्च तस्य गोद्रव्यपरिच्छेदरसमस्येव ।
तच्च द्रव्यं क्रयसाधनमिति तद्द्वारा गुणस्यापि तदक्षतम् । न च वाक्यभेदा-
भावेऽपि गुणवाचकस्य तस्य गुणवति द्रव्ये लक्षणाप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
अरुणयेति तृतीयया गुणस्यैव क्रयसाधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारविना न सम्भ-
वतीत्ययाद्द्रव्यवच्छेदकत्वात् तस्य सिध्यतीति रीत्या वाक्येन विनियोगे सम्भवति
न तदपेक्षया दुर्बलं प्राक्कारिका विनियोग सङ्कीर्णताप्रयाजकौऽर्गाकार्य इति
भावः ॥१२॥ इत्याहर्गो-पाय ॥

सर्वप्रहाणां संमार्गाधिकरणम् ॥७॥ '

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥१३॥

'य एव विद्वान् सोमेन यजेत' इति वाक्यविहितसोमयामे 'दशा-
पवित्रेण प्रत्तं समार्ष्टे' इति श्रुतम् । दशापवित्र-वासं खण्डः । तेन प्रत्तपा-
त्रस्य समार्जनं कार्यमिति तद्वाक्यस्यार्थः । तत्र महमित्येकत्रयसङ्ख्यापेतं प्रह-
द्रव्यं समार्गस्योद्देश्यं प्रतीयते । कुत 'श्रुतिसंयोगात्'—एव वाचकपदद्वयवित-
त्वात् । अत्र एकस्य—दशानां एकत्रयविशिष्टस्य यस्य कस्याचिदप्रसङ्गस्य,
समार्गं कार्यं । न तु वेदवापरादीनां दशानां प्रहणमिति भावः ॥१३॥

दर्शपूर्णमासे तदङ्गमूतप्रयाजसंनिधौ ' अभिक्रामन् जुहोति ' इति भुतम् । तत्र यदिदं होमकाले आहवनीयस्याभितः सञ्चरणात्मकमभिकर्णं, तस्य क्रियात्वात्, क्रियायाश्च क्रियाया कारकत्वेनान्नेतुमयोग्यत्वात्, धात्वर्थहोमेन साकं तस्य अन्यसम्भवात्, वाक्यभेदः — तद्वाक्योपाख्येन प्रयाजेऽप्यस्तस्य विभेदः स्यत् । ततस्तेष्वो विच्छिन्नं तदभिकर्णं प्रकरणेन दर्शपूर्णमास-कर्त्रा सम्यङ् सत् कर्तृगुणत्वेन तत्कर्तृकजुहोत्यनुदितप्राकारणिषेण सर्वहोमेषु तस्य कर्तृत्वात् प्राप्तिः स्यात् । तथा च सर्वे होमा अभिक्रामन् सदनुष्ठेयाः, न केवलं प्रयाजा इति ॥१९॥

सिद्धान्तः—साकांक्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥२०॥

विभागे अभिक्रामन्निनि णमुलंतं पदं साकाङ्क्षम् । अभिभागे च अभिक्रामन् सन् जुहोतीत्येकार्षप्रतिपादकम् । इत्येकवाक्यमिदमभिक्रामन् जुहोतीति । नात्र वाक्यभेदः । हि-यतः, वाक्यभेदे पूर्वेण-णमुलंतंपदमात्रेण, असमाप्तम्—अपिपूर्वं तत्, इति तत्परिपूर्थर्थे क्रियान्तरमप्याहार्यम् । तदपेक्षया सन्निहितस्य योजनमेव न्याय्यम् । सन्निहितं च प्रयाजानुवादकं जुहोतीति पदम् । अतः प्रयाजस्यैवाङ्गमभिक्रमणम् । तत्कर्तृद्वारा न दर्शपूर्णमासस्येति भावः ॥२०॥

उपवीतस्य प्राकरणिकारुत्वाधिकरणम् ॥२१॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥२१॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' विश्वरूपो वै त्वाष्टः ' इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्त-माष्टमयोऽनुवाक्ययोः सामिधेनीब्राह्मणमाह्नातम् । नबने निविसंज्ञं कानां ' अग्ने महानसि ब्राह्मणभारत ' इत्यादिमन्त्राणां ब्राह्मणम् । ' दशमे इदं कामस्य एतावतीरनुकृत्यात्, इदं कामस्यैतावती ' इति काव्याः सामिधेनीप्रकारा उक्ताः । एकादशे त्वनुगाके ' निवीनं मनुष्याणां, प्राचीनावीनं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपन्ययने देवलदममेव तत्कुरुते ' इति उपवीतं विहितम् ।

तत्रावान्तरप्रकरणमहाप्रकरणाम्यां सन्देहे सति निविन्मन्त्रब्राह्मणेन अग्न्यङ्ग-
भूतेन सामिवेनाप्रकरणस्य व्यवायात्-विच्छिन्नत्वात्,—वाक्यभेदः स्यात् ।
महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमिदं वासोविन्यासाविशेषात्मकमुपवीतमिति
सिद्धान्तः ॥२१॥

वैकंकतपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥२२॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥२२॥

आधानप्रकरणे तत्सन्निधौ च 'वारणो यज्ञावचरः स्यत्, नत्वेतेन
शुद्धयात्, वैकंकतो यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादवेनेन' इति । यज्ञावचरो—यज्ञ-
साधनम् । नत्र गुणानां—वारणवैकङ्कनादिरूपाणां, परार्थत्वात्—
यज्ञसाधनरात्रार्यत्वात्, आवनस्यायज्ञत्वात्, पवमानहविषां वागत्वेऽपि
तदप्रकरणत्वात्, तत्सन्निधावस्य पाठाभावाच्च, नाधानेन पयमानेष्टि-
मिथ साकं श्रुतस्य यज्ञावचरत्वाङ्गाङ्गिभावेन सम्बन्धः । अपि तु स्वधाक्य-
श्रुतयज्ञपदार्थेनाग्निप्रतानामेषा यज्ञावचराणामसन्निधिगठस्य समत्वात् यज्ञपद-
घटितत्वाच्च तद्विज्ञेयु सर्वयज्ञेषु निवेशः स्यादित्यर्थः । अपवा गुणानाम्—
आधानपवमानेष्टीनां च परार्थत्वात्—अग्निमुदिश्य विहितत्वेन अग्न्यर्पसंस्कार-
रूपात्वात् तेषां परस्परमसम्बन्धः—अङ्गाङ्गिभावो न स्यात् । अङ्गत्वेन साम्यादिति
यावत् । अङ्गत्वाच्च पवमानहविषा यज्ञावचराणामपि परस्परमङ्गाङ्गित्वं न
सम्भवति । अर्थात्सर्वयज्ञेषु तेषां निवेश इति भावः ॥२२॥ मियोऽसम्बन्ध-
न्यायोऽयम् ॥

वार्त्रिभाद्यनुवाक्यानामाज्यमागाङ्गताधिकरणम् ॥२३॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥२३॥

दर्शपूर्णमासे भ्रूयन्ते 'वार्त्रिणी पूर्णमास्यामनुच्यन्ते । वृधन्वती अमा-
शास्यायामिति' । तत्र 'अग्निर्वृत्राणि जह्वनत्' इति प्रथमा वार्त्रिणी ।
'त्वं सोमासि सत्यतिर्वृत्रहा' इति द्वितीया वार्त्रिणी । 'अग्निः प्रत्नेन जन्मनः
कविर्विप्रेण वावृधे' इति प्रथमा वृधन्वती । सोमर्गाग्निष्टावपम्, वर्धयामो

वचो विदः ' इति द्वितीया वृध्न्वती । एतयोर्विधीवृध्न्वतीयुगलयो- द्वित्वो-
पेतयाज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रधानपागेन साकमनर्थः—निष्प्रयोजनः, सम्बन्धः ।
तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्यान्तरस्य सत्त्वात् । इत्याज्यभागयोर्द्वित्वात् तत्र तयोर्द्वि-
गलं सार्थकम् । अतः पूर्णभासे आज्यभागयोर्विधीयुगलम् । अमात्रस्या-
यामाज्यभागयोर्वृध्न्वतीयुगलम् । इति नियामकं वाक्यमिति सिद्धम् ॥२३॥
वार्धप्राम्यायः ॥

हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥२४॥

आनन्तर्यमचौदना ॥२४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'हस्तावनेनिके, उलपराजि स्तृणाति' इति
श्रूयते । अरनेजनं—प्रक्षालनम् । वेद्यमास्तरितं सम्पादितस्तृणस्तंब उल-
पराजिः । तथा उपेतित्येमे 'मुष्टीकरोति । वाच यच्छति । टीक्षितमावेदयति'
इति श्रुतम् । तत्र अरनेजनं हस्तसंस्कारः, मुष्टीकरणवाग्यमौ मनःप्रणि-
धानार्थो । अतस्त्वत्रयमपि लिङ्गप्रकरणाम्बु करिष्यमाणसर्वकर्तार्यं, न तु केवल-
मुलपराजिस्तरणदीक्षिताऽऽवेदनार्थम् । अतस्त्वत्र प्रतीयमानमव्यवहितोत्तरवरूप-
मानन्तर्यं क्रमात्परम् अचौदना-नयोरैकराक्यत्वाच्च न भवति । दुर्बल-
त्वात् । अन्यथा घट करोति, गा नयतीत्यनयोरप्येकराक्यतापत्तिरिति
भारं ॥ २४ ॥

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

हस्तावनेजनादिशुद्धवाक्यानां तदुत्तरवाक्यानां च हस्तार्थबोधेन
समाप्तत्वात्—निराकाङ्क्षत्वात्, एकराक्यताच्छक्यार्थभावेन नैकराक्यत्वमन्त्रे-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

चतुर्धाकरणस्य आयेग्यमात्राङ्गत्वाधिकरणम् ॥ २५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथ-
स्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'आग्नेयं चतुर्धा करोती'ति श्रुतम् । अत्र शेषः—
चतुर्धाकरणात्मकः संस्कारः, गुणसंयुक्तः—अग्निरूपगुणसम्बन्धविशिष्टोद्देश्य-
कोऽपि, साधारणः—अग्नीषोमैन्द्रामसाधारणः प्रतीयेत । कुतः ? तयोरपि
अग्निसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । किं च शाखान्तरे शतपथब्राह्मणे तेषां—
चतुर्धाकरणव्यक्तीनामग्रेष्व परस्परसम्बन्धात्—सम्बन्धाप्रतिपादनात् । तत्र
तु केवलं पुरोडाशं प्रकृत्य तं चतुर्धा करोती ति श्रुतम् । अस्या श्रुतौ
सम्बन्धस्य प्रकृतपुरोडाशमात्रपरत्वात् अत्रत्याग्नेयपदं प्रकृतपुरोडाशमात्रपरं,
न गुणसम्बन्धविशिष्टोद्देश्यपरमिति भावः ॥२६॥

**सिद्धान्तः—व्यवस्था वा अर्थसंयोगात् लिङ्गस्यार्थेन
सम्बन्धात् लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥२७॥**

व्यवस्था वा—आग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं नान्यस्येति नियमः,
कस्मात् ? अर्थेन—अग्निदेवतारूपतद्वितार्थेन पुरोडाशस्य सम्बन्धात् न सम्बन्ध-
सामान्यबोधकोऽयं तद्वितान्तः शब्दः । अपि तु देवताविशेषसम्बन्धवाचकः ।
अग्नीषोमादिस्पले तु न केवलमग्नेर्देवतात्वम् । तत्र देवतात्वं व्यासज्जवृत्ति ।
अत्र त्वव्यासज्जवृत्ति । अतोऽव्यासज्जवृत्तिदेवतात्वप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य
सादृशार्थेनात्र सम्बन्धात्, बोधकत्वेनेति शेषः, आग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणम् ।
नाग्नीषोमीवादेरिति । तत्र गुणश्रुतिः लक्षणार्था—शक्यसम्बन्धरूपलक्षणया
अग्निबोधका, न देवतात्वेनेति भावः । विस्तरस्तु भाष्यादितोऽवगन्तव्यः
इत्यलम् ॥२७॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये बर्हिषि
विनियोगाधिकरणम् ॥१॥ (बर्हिन्यायः) ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्

तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥१॥

पूर्वपादे धुनिविनियोगो विमृष्टः । इह पादे लिङ्गविनियोगो विमृश्यते ।
मन्त्राधिकरणे विहितकर्मसमयेनार्थस्मारकतया मन्त्राणां क्रमज्ञानप्रामाण्य-
चेति स्थितम् । तत्र पदानामर्थस्मारकत्वं द्विधा, शक्त्या लक्षणया च ।
सत्येवं दर्शपूर्णमासयो प्रारम्भे लुप्तम्—‘ बर्हिर्देव सदनं दामी’ति लवन-
प्रकाशक मन्त्रमुदाहृत्य विचार्यते—विषयं मन्त्रो बर्हि पदशब्दयुक्तशब्दजन-
प्रकाशकरेण कर्माङ्गम्, उत तत्रदलक्षरकुशसदृशतुमरिषोपप्रकाशकरेणेति
सन्देहे भिद्धान्तमाह महर्षिर्मेविनि अर्थाभिधानसंयोगादिति । यस्मात् गुणस-
म्बन्धमनपेक्ष्येन शब्दाप्रथम प्रतीतस्यैव मुख्यस्य—शक्तिवृत्तियोगवस्थार्थस्य
कथनद्वारा मन्त्राणां ऋषिभि साक सम्बन्धत्वे शेषभावात् ऋषिज्ञत्व-
स्यादिति स्थितं प्राक् । तस्मात्—उत्पत्तिसम्बन्धः—औत्पत्तिकेन स्तम्भा-
दिकेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्रप्रदकरदाना सम्बन्धः, स्यात् । कुत ? नित्य-
संयोगात्—उदपदार्थयो सम्बन्धो नित्य इति व्युत्थापितत्वात् । मुख्यार्-
थाभिधानेनैव मन्त्रस्य-कृतार्थताञ्जिरात्वात्त्वाच्च न लक्षणया अमुख्यार्थस्मर-
णाय तस्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥१॥

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् ॥२॥

न-येन सति पूगानु मन्त्रमन्त्रस्य प्रकरणाद्धि-उद्देश्यत्तिरित्यत्रेष्टापत्ति-
माह—संस्कारेति । पूगानुमन्त्रणमन्त्रस्य संस्कारकत्वात्—पूषदेवतास्मृतिरूप-
संस्कारजनकत्वात् अचोदिते—अविहितपूषदनताके यागे, तस्य मन्त्रस्याङ्गत्व-
न स्यात् । यत्र संस्कारस्य सम्भव तत्रैव तस्याङ्गत्वमिति भावः ॥२॥
अथ बर्हिन्याय ॥

इन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वाधिकरणम् ॥२॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥३॥

अग्निवग्ने' निवेशनः सङ्गमनो वपूनामिलैन्ध्या गार्हपत्यमुपनिष्ठते ' इति श्रूयते । अत्र गार्हपत्यमिति गार्हपत्यस्याग्नेः ईप्सिननमथ्यम्कर्तृत्ववाचिन्ध्या द्वितीयया श्रुत्या तदुपस्थानाङ्गनया ऐन्ध्या ऋचः त्रिनिर्योगः कृत इति व्यक्तमुपलभ्यते । अत इयमिन्द्रदेवताका ऋक् अयथार्थ—मुद्युपार्थमतिक्रम्य, लक्ष्मणग उरस्थानद्वारा गार्हपत्यङ्गमूना भवेत् । लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्विधीयत्वादिनि भावः ॥३॥

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्य

अशास्त्रहेतुत्वात् ॥४॥

न च श्रुतिवलादिन्द्रस्य गार्हपत्ये शक्तिः कर्त्रेण वाच्यमित्याह-
गुणाद्वापीति । लक्ष्मणारूपगौणवृत्तैश्च इन्द्रस्येव गार्हपत्यस्याभिधानं स्यात् ।
न तु शक्त्या । यतो वाच्यवाचकभावात्सम्बन्धस्याभिधानादिनया नित्यः सः
इत्यौत्सर्गिकरूपेण स्थितावात्तादृशशक्तिकारुण्यसम्बन्धस्य अशास्त्रहेतुत्वात्—शास्त्र-
कारणकत्वासम्भवात्, लोकसिद्धगौणवृत्तयाश्रयणेन गार्हपत्यादिपुण्यपत्तौ
सत्यां तत्रेन्द्रस्य शक्तिकल्पनं जलेन दहेदिति वदशक्यार्थमिति भावः ॥४॥
अयं गार्हपत्यस्यायः ॥

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥३॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते' हविष्कृदेहीति त्रिप्रपन्नहवरीति । अत्र
हविष्कृदेहीति मन्त्रः तथा, यथा ऐन्द्रमन्त्रस्य इन्द्रमन्त्रः गौणवृत्तया गार्हपत्य-
प्रकाशकः, तथा एहीत्याह्वानमन्त्रोऽपि अत्रानलशक्त्यापैव वृत्तया । तथा च
हे हविष्कृत्, हविःसम्पादक, अत्रघातत्वेनेहि-सम्पन्नो मन्त्रेयस्यानाङ्गत्वं मन्त्रस्य,
नाऽऽह्वानाङ्गत्वमिति चेत् ॥५॥

सिद्धान्तः— न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥६॥

न अवहननार्थो मन्त्रः । नापि कालविधानार्थः । तस्य स्वयमेव प्राप्तत्वात् । अपि तु अग्रन्-अग्रहननकाले यदाहयति तत्रिः इति त्रिरभ्यासमात्रविधिरिति निष्कर्षः ॥६॥

गुणाभावात् ॥७॥

हविष्कृदेर्हाति मन्त्रस्थस्य आह्वानवाचक-एहीतिपदस्य अवहननलक्षकत्वे सिंहो गणपक इत्यादाविष उभयसाधारणः कश्चन गुणोऽपेक्षितः । तादृशो गुणो नोपलभ्यते लक्ष्यन्वाभिमाने अवहनने मुख्यार्थाह्वानसदृशः । अतो गुणाभावात् न एहास्यस्य अवहनने विसदृशे लक्षणेत्यर्थः ॥७॥

इतश्च तथा लिङ्गात् ॥८॥

‘वाचै हविष्कृत्’ इत्यर्थवादरूपात् लिङ्गादपि न हविष्कृतित्वस्य अवहनने तात्पर्यम् । यतो वाक्सदृशत्वात्तेन वाच्यमवहननन्तु न स्त्रीसदृशमिति भावः ॥८॥

विधिकोपश्रोपदेशे स्यात् ॥९॥

सादृश्याभावेऽपि गौणवृत्त्यालम्बनेनोक्तमन्त्रस्याग्रहननाङ्गत्वेनोपदेशे उच्यमाने ‘अपहतं रक्ष इत्यग्रहन्ति, अपहता यातुवाना इत्यग्रहन्ति’ इति नित्यसद्विधेः कोपः-उपदेशो, भवेत् । तन्मान्नाग्रहननाङ्गत्वं मन्त्रस्थ । अपि स्वाह्वानशोभ्यन्नेति भावः । तस्य त्रिरभ्यासमात्रविधिरिति पूर्वमुक्तमेव ॥९॥ अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥१॥

तद्योत्थानविसर्जने ॥१०॥

ज्योतिष्टोमे भूयते — ‘उत्तिष्ठन्नवाह अग्नेदग्नीन्विहर’ इति । तथा— ‘व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजती’ ति । यथा अवघ्नन्ति काललक्षकम् । तथा-उत्थानविसर्जने अपि काललक्षके एव । न विधायके इति ॥१०॥

सूक्तवाकस्य प्रस्तरग्रहरणाङ्गत्वाधिकरणम् ॥५॥ ..

(प्रस्तरप्रहरणन्यायः)

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः ' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' इति श्रुतम् । ' इदं यागापृथिवी मद्रमभूत् ' इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । प्रस्तरो दर्ममुष्टिः । तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्तवाकेनेति तृतीयान्तं पद फाललक्षकम् । तत्पठनकाले अन्वयुणा प्रस्तरप्रहरणं कार्यमित्यर्थः । न प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकस्य त्रिनियोगविधिः । कुत ? उभयोः परार्थत्वात् । सूक्तवाको देवतास्तुत्यर्थः । प्रस्तरश्च सुग्धारणार्थं । इति न तयोर्ङ्गाङ्गिभान् । मिथोऽसम्बन्धन्यायात् इति भावः ॥११॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥१२॥

सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुतियत्वात् सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणमिति अङ्गत्वेन उपदेशो वा-विधिरेव वाच्य । अन्यथा हि अरुस्मात् यागानङ्गभूतस्य तस्य ' सूक्तवाको याज्या, प्रस्तरो हवि ' इत्याम्बिन् अर्थगदे याज्यात्वेन स्तुतिरनुपपन्ना स्यात् । यागसाधन एव मन्त्रे याज्याशब्दः प्रवर्तते इति भावः ॥१२॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥१३॥

सः—सूक्तवाकः, प्रस्तरहविष्के यागे अग्निदेवताकल्पक । तत्संयोगात्—सूक्तवाकेनेति तृतीयाया प्रहरणं प्रत्पङ्गत्वेन तस्य सम्बन्धनोपपन्नात् । तथा सत्येव सूक्तवाकस्यम् ' अग्निरिदं हविर्जुपन ' इत्यग्निं प्रस्तरं हविः स्वीकृतवानिति लिङ्गं समुपपन्नं भवति । तस्मात् प्रोपसर्गपूर्वको हरतिरत्र यागार्थक आघारभाषारथनातिरिति भावः ॥१३॥

प्रतिपत्तिरिति चेत्स्विष्टकृद्बहुभयसंस्कारः

स्यात् ॥१४॥

ननु सुग्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपत्तिरुभेति द्वितीयाया व्यक्तभयगम्यते । न यागाद्गतम् । अर्द्धद्वयकल्पनाप्रसक्तेः । इति चेत् ।

स्विष्टकृद्दिष्टाप्रतिस्त्रियेयधारय । तथा हि-यथा स्विष्टकृत्वागः प्रक्षेपाशेन उप-
युक्तहविर्द्रव्यसंस्कारार्थः 'अपाडभिरग्नेः प्रियाधामानी' त्यादिमन्त्राशेन इष्टेज्य-
मानदेवतासंस्कारः, तथाज्यमपि प्रक्षेपाशेन प्रस्तरस्य उदशाशेन उपयुक्तदेव-
तायाश्च संस्कारः इति द्वयदेवतोभयसंस्कारार्थं स्यात् । द्वितीया अनुवाद-
परा । तस्य प्रतिपत्तिसंस्कार्यत्वादिति भावः ॥१४॥

— सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥६॥
(सूक्तवाकन्यायः)

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥१५॥

'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वात् कृत्स्नोपदेशात्-
कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य त्रिभूतानाम्, दर्शपूर्णमासे च उभयत्रापि सर्ववचन-
समप्रत्येन सूक्तवाकस्य मठन कार्यम् ॥१५॥

सिद्धान्तः—यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥१६॥

यथार्थं वा—यथालिङ्गमेव विभज्य, विनियोगो दर्शपूर्णमासयो-
कार्यः । कस्मात् 'शेषभूतसंस्कारात्'—दर्शपूर्णमासे च शेषभूतदेवतासंस्कार-
कत्वात्सूक्तवाकस्य । तत्र तत्रानङ्गभूतदेवतायाः संस्काराकाङ्क्षाविरहादुभयत्र
कृत्स्नपाठो निष्फलः । देवतास्मृतिरन्यदष्टफलाभावात् । सम्भवति दृष्टपक्षे
अदृष्टफलपनस्यान्याथ्यस्याच्चेति भावः ॥१६॥

वचनादिति चेत् ॥१७॥

सूक्तवाकनेति तृतीयान्तरचनाकृत्स्नस्य विनियोगः । न तत्र
युक्त्यपेक्षेति चेत् ॥१७॥

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥१८॥—

प्रकरणाविभागात्—महाप्रकरणस्य एकत्वात्, उभे—दर्शपूर्णमास-
कर्माणी प्रति, अवयवशः प्रयोगेऽपि कृत्स्नशब्दः—कृत्स्नसूक्तवाकशब्दार्थः,
नानुपपन्न इति लैङ्गिकविनियोगेऽपि न तृतीयाश्रुतिविशेष इति भावः ॥१८॥
सूक्तवाकन्यायोऽयम् ॥

काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम् ॥७॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥१९॥

काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते काण्डे ' इन्द्राग्नी रोचना-
दिवः ' इति इन्द्राग्न्यादिलिङ्गका ऋचः समाम्नानाः । तासां लिङ्गक्रम-
समाख्यानात्—लिङ्गक्रमसमाख्येति प्रमाणत्रयानुरोधत्, काम्ययाज्यानु-
वाक्याकाण्डमिति समाख्याया काम्ययुक्तं—काम्योष्टिकाण्डसमाख्याते काण्डे
पठितेषु ' ऐन्द्राग्नेकादशकमाङ्गं निर्वपेत् प्रजाकामः ' इत्यादिकाम्यरुर्मस्येव
विनियोग । तत्रापि क्रमप्रमाणेन प्रथमेष्टौ प्रथमयाज्यानुवाक्यायुगलमिति
रीत्या अङ्गत्वेन सम्बद्धं स्यात् तत्काम्ये याज्यानुवाक्याकाण्डम् । न केवलेन
लिङ्गप्रमाणेनेति तात्पर्यम् ॥१९॥

आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानामेव मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ॥८॥

अधिकारेचमन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे ' आग्नेय्या आग्नीध्रमुपनिष्ठते, ऐन्द्रा सदः, वैष्णव्या
हविर्धानम्' इति श्रूयते । अत्र अधिकारे—यत्किञ्चित्कृतसन्निधौ, य आग्नेया-
दिमन्त्रविधिः सः, अतदाख्येषु—अप्रकृतेषु प्रकृतेषु च आग्नेयादिमन्त्रेषु,
प्रवर्तते । न प्रकृतेष्वेव । कुतः ? प्रकृताप्रकृताविशेषेणैवाग्नेयादिपदेनाङ्गनया
विहितत्वात् । इति ॥२०॥

सिद्धान्तः—तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥२१॥

तस्मिन्प्रकरणे आख्यापाठः यस्य मन्त्रस्य स एव उपस्थाने योज्यः ।
नाप्रकृतः । प्रकरणेन, सन्निधिगठेन, वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

युक्तिः—अनर्थकश्चोपदेशः स्यात् असम्बन्धा-

त्फलवता न ह्युपस्थानं फलवत् ॥२२॥

मन्त्रस्योपस्थानं प्रति सावननयोपदेशः अनर्थकः—व्यर्थः स्यात् ।
कस्मात् ? प्रकरणानादरेण फलवता कृतुना असम्बन्धात् । उपस्थानं तु न

स्वतः फलवत् इत्यर्थः । प्रकरणाङ्गीकारे तु सामान्यतोऽयं मन्त्रः क्रतुना सम्बद्धस्तत्प्रकरणपाठादिति निश्चये केन साकं सम्बद्धः? इति विशेषजिज्ञासायाम् 'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठेने' इत्यादिवाक्यं फलवत्क्रतुसम्बन्धेन उपस्थानेन साकं तं तं मन्त्रं सम्बन्धयतीति परंपरया फलवत्त्वादुपपन्ना मन्त्र-प्रवृत्तिः । अन्यथा निष्फला, कल्प्यफला वा म्यादिति भावः । प्रकरणपाठानादादौपोऽस्त्येवेति ध्येयम् ॥ २२ ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥२३॥

'अधिनियुक्ता वाचस्तोमे रुग्णघन्ते' इति वचनेन सर्वेषामप्रकृतानामाग्नेयादितिङ्गसमन्वागा वाचस्येवामान्यक्रतुसम्बन्धः ॥ उपदिष्टत्वात्, तद्द्वारा तेषां फलवत्त्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥२३॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥९॥

लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥२४॥

उपेतिष्टोमप्रकरणे 'भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्राय इत्याद्यारभ्य उपहृतौ भक्षयामी'त्येवमन्त्रे भक्षानुवाकः पठितः । तत्र, यथा काश्चेद्विषयाऽनुवाक्याः काण्डमिति समाख्यामाहितालिङ्गेन मन्त्राणां काश्चेद्वचनं निर्णयम् । तथा, भक्षानुवाकः इति समाख्यासहितभक्षयामीनि लिङ्गेन कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षार्थतां, न ग्रहणापेक्षानार्थतरम् । तानि लिङ्गान्तराणि लक्षणया भक्षणपराणि वाच्यानीति ॥२४॥

सिद्धान्तः—तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य

चोदितत्वात् ॥२५॥

न कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षणार्थता । अपि तु तस्य—तदनुवाकस्यस्य ग्रहणापेक्षणादितत्तदर्थस्य, अपकर्ष—विच्छेदः, सिद्धिश्च च ग्रहणापेक्षण-भक्षणजरणेषु निवेशः । कुतः? रूपोपदेशाभ्याम्—रूपं-ग्रहणादिप्रकाशन-सामर्थ्यम्, भक्षयन्तीत्युपदेशश्च, ताभ्यां हेतुभ्यामित्यर्थः । ननु भक्षणविधिवद्-

ग्रहणादिप्रिधेरभावात् कथमविहितमर्थं ग्रहणादिलिङ्ग प्रकाशयेत् ? कथं वा अ-
प्रकाशितेऽर्थे तत्तन्मन्त्रस्य निवेशः ? इत्याशङ्क्यामाह—अर्थस्य—ग्रहणापेक्ष-
णादिरूपार्थस्य, चोदितत्वात्—भक्षणप्रिधिनेत्र तस्य विहितत्वात् । ग्रहणा-
दिकं त्रिना भक्षणानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च 'भक्षे हीति वाहुभ्या सध्यास'
मित्यन्तो मन्त्रो ग्रहणे, 'वृक्षसन्त्रा देव सोमेति अरह्येव'मित्यन्त अनेक्षणे,
'हिन्वेमे गात्रेति मा नाभिननिगा इत्यन्तो जरणे, 'वसुमद्रगस्येति भक्षयामी'
इत्यन्तो भक्षणे, त्रिनियोक्तव्यः । समाख्यया लिङ्गस्य बाधासम्भवादिनि-
भायः ॥२५॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्यैकमन्त्रत्वाधिकरणम् ॥१०॥

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरे-
कार्थसंयोगात् ॥२६॥

तदनुपाकगतः 'मन्द्राभिभूतिः कर्तुर्यजाना वाग्जुषाणा सोमस्य
तृप्यविति' मन्त्र अग्निमेव भक्षमन्त्रेण सह एकमन्त्रः—एकनाक्यं स्यात् ।
न पूर्वोधिकरणरीत्या तृप्यविति तृप्तिप्रकाशकलिङ्गेन विच्छिद्यतृप्तो निवेशः ।
भक्षणानुनिष्पन्ना हि तृप्तिर्भक्षणस्य फलमिति स्वर्गपदप्रिधेया सेति गुणस्य
भक्षणफलस्य तृप्तेस्तेन मन्त्रेण अभिधानात्तयोर्द्वयोर्निश्चितैकार्थप्रति-
पादकत्वादेकमन्त्रमिति भावः ॥२६॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेपु ऊहंन

त्रिनियोगाधिकरणम् ॥११॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेषु

अनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥२७॥

उक्तभक्षमन्त्रे 'इन्द्रपीतस्येति' निश्चितविशेषनिर्देशात्, तुन्यप्रमाणो-
पदिष्टतया प्रवृत्तिविश्रुतिभावात् । राघ, अनेन्द्रमेवायुगलादिप्रत्ययागमन्त्राधि-
सोमभक्षणम् अमन्त्रम्—इन्द्रपीतस्येति -पदघटितभक्षमन्त्ररहितमेव कार्यम् । इति
प्र० पूर्वपक्षः ॥२७॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥२८॥

यथादेवतं वा—यथादेवताको यथा तत्प्रकृतित्वं तत्र उद्देह-
तन्मन्त्रपाठः कर्तव्यः । कस्मात् ? यस्मात् तत्प्रकृतित्वम्—येन्द्रप्रकृतित्वं,
सर्वप्रहाणा दर्शयति । ' इन्द्रायत्वा वसुमने जुष्टं गृह्णाम् ' ति सोमप्रहणमन्त्रः ।
अस्मिन्मन्त्रे इन्द्रमुद्दिश्यैव सोमप्रहणं श्रुम् । अर्थात् निखिलसोमवर्मा. इन्द्र-
यागमुद्दिश्येति तस्यैव प्रकृतित्वम् । तथा च मित्रावरुणादिप्रहाणा तद्विकृतित्वात्
मित्रावरुणपरिनिव्येत्यादौ हेन मङ्गलमन्त्रपाठस्तत्र प्राप्नोतीति भावः ॥२८॥

अभ्युन्नीतसोममक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥२९॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥२९॥

इत्थमपर्यवसितं द्वाधाधिकरणं अन्ततः ऊहप्रसङ्गादिचाराणाम् प्रस्तूपते ।
कुत्राचिन्तारूपेण न्यायाच्चक्रेण । तत्र, प्रातःसवने तृतीयसवने च सन्ति
सवनमुक्तीषा दशचमसाः । पात्रनिशेषस्थिता सोमसाधनसा इत्युच्यते । तेषु
मध्यतः कारिणा होत्रप्रसङ्गाद्गत्यजमाना चतुर्णां चत्वारश्चमसाः । होत्रकाणां
सैत्रावरुण-त्रासगाच्छंति-शोत-नेष्ट-अच्छावाक्-आग्नीध्राणां पण्यं पद चमसाः ।
तत्र मध्यतः कारिणा चमसैर्होत्रपट्टकारानुपट्टकारयोर्द्विर्द्विर्होत्रव्यम् । होत्र-
काणां चमसैस्तु उपट्टकारं पयः सहद् होत्रव्यम् । चमसानभिन्द्राद्युक्तेषु
सर्वेषु होत्रेषु इन्द्रो देवता । तदनन्तरं होत्रकाणां पट्टसु संशेषेषु चमसेषु
द्रोणकलशात् सोम पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणादिभ्यो देवतान्तरेभ्य अनु-
पट्टकारे होत्रका जुह्वतीति प्रेषयचनादगम्यते । तच्चेत्पम्— ' मध्यतः-
कारिणां चमसावर्यको उपट्टकारे अनुपट्टकारे जुह्वन् होत्रकाणां चमसाधर्षणः
सकृद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीय उपावर्तन्वम् ' इति । ततः शेषमक्षम क्रियते ।
होत्रकाणां चमसैरुपट्टकारे इन्द्रः सकृद्भुतः । पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणाया
देवता इष्टाः । अतस्त्र इन्द्रस्य मित्रावरुणादिदेवतानां च ते, पृथक् पृथक्
इष्टानां शेषाः सन्ति । इति पुनरभ्युन्नीतशेषमक्षणे इन्द्रमित्रावरुणादि-
धीतस्येति शेषा सर्वेषां पूर्वदेवताया उत्तरदेवतायाश्चोपलक्षणं कार्यं, न केवल-

मुत्तन्देवतायाः । यतो द्विशेषत्वात्—द्वयोर्देवतयोः शेषस्य तत्र सत्त्वात् । प्रकृतौ यस्यै देवतायै हुतं तच्छेषस्तत्पीत इत्युक्तम् । अतोऽत्रापि तद्देव वक्तव्यम् । इति प्रतिचमसं द्वयोरुपलक्षणं कार्यमिति सिद्धान्तः ॥२९॥

पूर्वपक्षः—अपनयाद्वा पूर्वस्य अनुपलक्षणम् ॥३०॥

प्रथमं यदुद्देशेन गृहीत्वा होमं कृतः तस्य पूर्वस्य—इन्द्रस्य, अनुपलक्षण-
भक्षमन्त्रे योजनं, न विवेकम् । कुतः ? इन्द्रसम्बन्धस्य अपनयात्—विच्छे-
दादिर्यथैः । मित्रावरुणाद्युद्देशेन पुनर्गृहीते संशेषं तस्मिन्पूर्वसम्बन्धापगम-
पूर्वकमित्रावरुणादिदेवतान्तरसम्बन्ध एवात्पन्नः । अनस्तरसम्बन्धस्य निरासात्
मित्रावरुणादिपीतशेषभक्षणे नेन्द्र उपलक्षयितव्यः इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ।
आचार्यशेषं भुञ्जानः शिष्यः यदि शेषमन्यस्मै प्रयच्छति । तदा भग्न्यः
शिष्यः 'शेषं भुञ्जे' इत्येव वक्ति । नाचार्यशेषमिति । तद्वदत्रापि भावः ॥३०॥

उत्तरम्—अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥३१॥

देवतान्तरपीतशेषभक्षणसमये इन्द्रसम्बन्धस्य भक्षमन्त्रे अनपायः-
नैव विच्छेदः । कस्मात् ? अग्रहणात्—द्वेणरुलशात् मित्रावरुणादिदेवतान्तरा-
द्देशेन यदग्रहणं तद्विन्नत्रात्पूर्वशेषस्य । 'पूर्वशेषे गृह्णाती'येव विधिः । तथा
च मित्रावरुणादिसम्बन्धिसोमसस्य पूर्वशेषेण सम्बन्धात्मकः संस्कारो
विधीयते । तावन्मात्रेण इन्द्रसम्बन्धस्थापनयो नैव भवितेति सर्वेषामुपलक्षणं
सिद्धमेव ॥ दृष्टान्तेऽपि आचार्यशेषं भुञ्जानेन शिष्येण, न्यस्मै तस्माद्दनेऽशोऽ-
वशिष्टे 'आचार्यशेषं भुञ्जे' इति यद्यपि स न वदति, तथापि तस्मिन्
आचार्यसम्बन्धे अज्ञत एवेति भावः ॥३१॥

पालीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पालीवते तु पूर्ववत्त्वात् ॥३२॥

प्रातःमन्त्रे ऐन्द्रवायवादिद्विद्वेत्तरग्रहणाणां होमशेषस्यार्थनादित्य-
स्यात्यो समवनीयं नूनं यमन्त्रे आमपयस्यातीमं गच्छति । तेन मन्त्राऽऽमपय-
स्यातीत्यः सोमः पात्रान्त्रे दृष्ट्या पुनराग्रहणस्यान्या गृह्णते । पश्चात्-

‘उपांशुपात्रेण पानीवतं प्रत्याऽऽग्रयणाद् गृह्णाती’ति श्रुतम् । तत्र पत्नीवते-
पत्नीवदेवताकहोमशेषभक्षणे, पत्नीवदेवतया सह इन्द्रवाय्वादयोऽप्युपलक्ष-
णीयाः । पूर्ववच्चात्-पूर्वं हुताद्विदैक्यशेषवत्त्वात् । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवदि-
त्यर्थः ॥३२॥

ग्रहणाद्वा अपनीतं स्यात् ॥३३॥

ग्रहणाद्वा-‘पत्नीवतमाग्रयणाद् गृह्णानि’ इत्यपादानपञ्चम्या आम-
यणापादानकग्रहणस्य पत्नीवदेवतार्थतया विधानात्, नस्मात्प्रच्युतस्य मर्य-
स्यैव सोमस्य पत्नीवदेवनासम्बन्धप्रतीतिः पूर्ववदेवतमपनीतं स्यात् । अतस्त-
च्छेषभक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीया इत्यर्थः ॥३३॥

पत्नीवतशेषभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणीयत्वाधिकरणम् ॥३४॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत् पानात् ॥३४॥

तत्रैव होमशेषभक्षणे त्वष्टृवीनस्येति त्वष्टारमुपलक्षयेत् । कस्मात् ?
पानात्-‘अनाई पत्नीवत्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं गिव खाहा’ इति त्वष्ट्रा
सह पानलिङ्गग्रहणादित्यर्थः ॥३४॥

अतुल्यत्वात् नैवं स्यात् ॥३५॥

मन्त्रालिङ्गेन, त्वष्टुर्देवतात्वं कल्प्यम् । ‘पत्नीवतमाग्रयणाद्
गृह्णाती’ति पत्नीवत अग्नेर्देवतात्व निरपेक्षया तद्विश्रुत्योपदिष्टमिति ।
अतुल्यत्वात्-तुल्यबलत्वाभावात्, नैवं स्यात्-पत्नीवता सह त्वष्टा नोपल-
क्षणीयः । ‘सहैव दशभिः पुत्रैः’ इत्यादिवत् समीपवृत्तित्वमात्रं साहित्यं
लिङ्गेन बोध्यम् इति तात्पर्यम् ॥३५॥

पत्नीवतशेषभक्षणे त्रिंशत् अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥३५॥

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥३६॥

तत्रैव पत्नीवतयागीयशेषभक्षमन्त्रे पत्नीभ्यामथारिणस्त्रयस्त्रिंशत् देवा
नोपलक्षणीयाः । कुतः ? तेषां परार्थत्वात्-याज्यामन्त्रे अग्निं सम्बोधय
‘पत्नीवतास्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्यधमावह मादयस्व’ इत्यग्निवर्तकमादनवर्क-

त्वमेव तेषामुपदिष्टं, न यजमानकर्तृकमादनकर्मत्वम् । तच्चाग्नेरेवेति तस्यैव पानीवद्याग्देवतात्वं, न तेषां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानामिति ते नोपलक्षणाया इति भावः ॥३६॥

भक्षणे अनुवपद्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥१६॥

वपद्कारश्च पूर्ववत् ॥३७॥

‘सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवपद्कृते जुहोति’ इति मान्त्रगणिं क्री कृत्स्न-सोमयागीयानुवपद्कारहोमीयाग्निर्देवता भक्षणमन्त्रे नोपलक्ष्यतस्या । पूर्ववत् । यथा पूर्वं प्रकृतिभूते ऐन्द्रयागे प्रथमं होत्रा पीतस्य पश्चादध्वर्युपानार्थं पठित-मन्त्रे होत्रपीतस्येति न पठितम् । तथा अनुवपद्कारदेवतापाठोऽपि नास्ति । प्रकृतौ हि इन्द्रोद्देशेनैव गृहीत ऐन्द्रग्रहः, नान्यस्य कस्याप्युद्देशेन । अतो मन्त्रे केवलमिन्द्रपीनस्यैव पाठः । विकृतावप्यातिदेशात्तथैव पाठ इति भावः ॥३७॥

अनेन्द्राणाममन्त्रकमक्षणाधिकरणम् ॥१७॥

छन्दोनिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥३८॥

कृत्वाचिन्तारूपन्यायपञ्चजात् पूर्वस्मिन् इन्द्रपीताविकरणे द्वितीयपूर्वपाक्षिगोक्तमूहपक्षं प्रथमपूर्वपक्षी अधुना निररथति—छन्दोनिषेधास्त्विति । अतिरात्रियतृतीयसवने षोडशिग्रहे ‘तृतीयस्य सवनस्य जगतीच्छन्दसः’ इति मन्त्रे ‘अनुष्टुप्छन्दसः’ ‘इति भक्षमन्त्रं सन्नमति’ इति अनुष्टुप्छन्दःपदस्य ऊहरूपः जगतीच्छन्दःपदस्य प्रतिषेध. ऊहपक्षसाधकत्वेनाभिप्रेतस्तत्र । स ऊहात्मकदृष्टःप्रतिषेधो वाचनिकस्तारान्गात्रपर एव । न प्रकृतोपयोगी । किं च, अतिरात्रस्यामिष्टोमाविकृतिरात्तम्य तृतीयसवने अप्राप्तस्यानुष्टुप्छन्दः-पदस्य ऊहो यद्यप्युपपद्यते, तथापि प्रकृते अनेन्द्रेषु मैत्रावरुणादिषु नया न सम्भवति । अनेन्द्राणा तेषा विकृति-राभावात् । ‘सोमेन यजेते’नि उतरसि-वाक्यगतः सोमः कर्मणोऽगम् । न तु कर्मविशेषस्य कस्याचिद्देशज्ञम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेषु अभ्यस्यते । इति सर्वाणि सम्प्रधानानि । तस्माद-

भिषवादिःसोमधर्माणां सर्वगाभिन्वात् — सर्वयागोद्देशेन समानविधानात्,
नास्त्येन्द्राणामनेन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिर्भाव इति भक्षमन्त्रस्य लिङ्गेन ऐन्द्र-
विषयत्वाच्च, अनेन्द्रेषु अमन्त्रकमेव भक्षणम् । ऊहासम्भवादिति भावः ॥३८॥

ऐन्द्राग्निभक्षणस्य अमन्त्रकत्वाधिकरणम् ॥३८॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

ऐन्द्राग्ने— ऐन्द्राग्निपुत्रपात्रेण गृह्णाति' इति चाक्षयविहित—ऐन्द्राग्ना-
गीयशेषभक्षणे इन्द्राग्निम्यां यानेऽग्निं सोमे इन्द्रपीतृत्वरूपलिङ्गत्य सत्त्वात्
तच्छेषभक्षणं समन्त्रकत्वादिस्त्वर्थः ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तः— एकस्मिन् वा देवतान्तरा-
द्विभागवत् ॥४०॥

एकमात्रदेवताक्यागीयशेषभक्षण एव स मन्त्रः । न ऐन्द्राग्नागीय-
शेषभक्षणे । तत्राग्निरूपस्य देवतान्तरस्य सरयात् विभागवत्—'आग्नेयं
चतुर्धा करोती' नि चतुर्धा करणवत् । मन्त्र यथा तद्विहिताने आग्नेयपदेन अग्नि-
पर्याप्तदेवताकत्वस्य प्रतिपादनात् व्यासः ब्रह्मसिद्धदेवतात्पके अग्नीषोमीयादौ
चतुर्धाकरण नास्तीति सिद्धम् । तथा अप्रापि इन्द्रपर्याप्तदेवताक्यागीयशेष-
भक्षण एव मन्त्रः । ऐन्द्राग्निपर्याप्तदेवताक्यागीयशेषभक्षणे इति भावः ॥४०॥

गायत्रच्छन्दस इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के
विनियोगाधिकरणम् ॥४१॥

छन्दश्च देवतावत् ॥४१॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इति लिङ्गात् स्तोत्रशब्दादौ
केवलगायत्रच्छन्दस्केन ऋक् तत्रैव केवलगायत्रच्छन्दस्कार्यागे अर्थं भक्षमन्त्रः ।
देवतावत्—यथा केवलेन्द्रदेवताक्यागे एव इन्द्रपीतृत्वेति पदं, नान्यदेवताक-
्यागे, तथेत्यर्थः ॥४१॥

सिद्धान्तः—सर्वेषु वा अभावादेकच्छन्दसः ॥४२॥

सर्वेषु—नानाच्छन्दस्केषु यागेषु, भक्षमन्त्रः स्यात् । कुतः ? केवलैकच्छन्दस्कस्य क्रतोरभावात् । केवलेन्द्रयागस्य प्रासिद्धत्वात् दृष्टान्तो विषमः । तदनुसरणे कुत्रापि मन्त्रविनियोगो न स्यादिति भावः ॥४२॥

एकादशाधिकरणोक्तस्योपसंहारः ।

**सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपावनत्वा-
त्सवनाधिकारो हि ॥४३॥**

साम्प्रतं प्राशुपक्रान्तस्य इन्द्रपीताधिकरणस्य सिद्धान्तमाह—सर्वेषां वेति । ऐन्द्राणामनैन्द्राणा च यागानाम् ऐकमन्त्र्यम्—एक एवाविकृतो यो मन्त्रस्तद्वच्यम्, ऐतिशायनस्य महर्षेरनुमतम् । न तु ऊठेन वा अमन्त्रक वा भक्षणम् । हि-यतः, इन्द्रपीतशब्दः । सवनाधिकारः—इन्द्रेण पीतं यस्मिन् सवने इति बहुव्रीहौ गायत्रच्छन्दस इतिवत्सवनबोधकः । तत्पुरुषे तु पाने अविग्रहवदिन्द्रकर्तृकत्वस्य नयमं निरस्यग्नत्वात् भक्तिपानत्वात्—पाने भक्तिः, लक्षणाप्रसङ्गादिति । उभयत्र भक्तेस्तुल्यत्वेऽपि गायत्रच्छन्दस इत्यस्य सवनविशेषणत्वात् तत्सन्निहितस्य इन्द्रपीतस्यैवत्यापि सवनविशेषणत्वमे-वोचितमित्येन्द्राणामनैन्द्राणा च समन्त्रमेव भक्षणमिति भावः ॥४३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाग्यबोधिन्या नृनीयाव्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वाधिकारणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे—‘ उच्चैर्ऋचा क्रियन्ते, उपाशु यजुषा, उच्चैः साक्षा, उच्चैर्निगदेन ’ इत्याम्नाये वाक्ये श्रयमाणानामुच्चैस्त्वादिधर्माणां जाताधिकारः स्यात्-ऋक्त्वादिजाभिमुद्दिश्य एते धर्माः प्रवृत्ताः स्युः । ऋक्त्वादिजातीनां धर्मा उच्चैर्मगदयः, न वेदधर्मा इत्यर्थः । कुतः ? श्रुतेः-ऋचेत्यादिशब्दानां जातौ शक्तत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सिद्धान्तः—वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥२॥

वेदो वा—मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मको ऋग्वेदादिरेवात्र ऋगादिपद-स्यार्यो वेदितव्यः । कुतः ? प्रायदर्शनात्—उपक्रमे वेदशब्ददर्शनात् । ‘प्रजापतिरक्रामयन् । प्रजाः सृजेयेति । स तपोऽनप्यत । तस्माच्छेपानान्त्रयो देवा अजायन्त । अग्निर्वायुरादिस इति । ते तपोऽनप्यन्त । तेष्वस्तेषामन्वेषस्यो वेदा अजायन् । अग्नेर्ऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यारसामवेदः ’ । इति उपक्रमे वेदशब्दश्रवणात् । असञ्जानविरोधितरेन तस्य प्राबद्धत्वात्, ननुसारेण उपसंहारनयनस्य न्याय्यत्वात्, वेदधर्म उच्चैस्त्वादिरिति भावः ॥२॥

लिङ्गाच्च ॥३॥

‘ ऋतेमः प्राग्निर्देवि देव ईषने यजुर्वेदेन निष्ठिति मध्ये प्रहः, साम-वेदेनास्तसमं महीषने नैद्वैश्वेदेऽस्त्रिमिते सूर्यः ’ ।

इत्यत्र प्रथमचरणे ऋग्मिति ऋकृशब्दस्य ऋग्देवोऽर्थ इत्यत्र चतुर्थ-चरणे वेदितिति यद्वचनं लिङ्, बोध्यम् । अन्यथा वेदान्यामित्ये-वेद्येति ॥३॥

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥४॥

उच्चैः साम्नेति साम्नः पृथक् धर्मोपदेशादप्युच्चैस्त्वं वेदधर्म इति सिध्यति । अन्यथा ' ऋच्यधूढं साम गायति ' इति ऋच्येव गेयत्वात् उच्चैस्त्वसिध्देः पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । हि-प्रतः, सामद्रव्येण उच्चैस्त्वस्य सम्बन्धो न भवति । न हि कश्चित्सामाधारभूतां ऋचमुच्चैरुच्चारयन् सामानि अन्यथागातुं प्रभवतीति दृष्टमिति भावः ॥४॥

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥५॥

तद्विदि—ऋग्वेदादिवेदत्रयविदि, त्रयीविद्याख्या च—त्रयीविद्या-समाख्या अपि, ऋगादिशब्दानां वेदपरत्वं गमयति । त्रयी विद्या यस्येत्येवं न्युत्पन्नस्त्रीविद्याशब्दः वेदत्रयाध्यापिनि प्रयुज्यते । न ऋगादिमन्त्रत्रयाध्यापिनीति भावः ॥५॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥६॥

ननु, एकमेव कर्म ऋग्वेदे यजुर्वेदे च विहितं यदा, तदा तदङ्गभूत-मन्त्रे वेदधर्ममतेन उच्चैस्त्वोपाशुत्वयोरेकत्र प्राप्ती विकल्पापत्तिः । मन्मते तु यदि ऋङ्मन्त्रः, तदा उच्चैस्त्वम् । यदि यजुर्मन्त्रस्तदोपाशुत्वमिति न विकल्प इति शङ्कते । ऋचां यजुर्वेदे, यजुषां च ऋग्वेदे पाठेऽपि यथाश्रुति—ऋचि उच्चैस्त्वं, यजुषि उपाशुत्वमिति यथाश्रुतं तथैव पाठः, ऋक्त्वादिधर्मानपाया-दिति चेत् ॥६॥

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥७॥

न विकल्पापत्तिः । कुतः ? ' ऋचा--ऋग्वेदेन, यजुषा--यजुर्वेदेन, साम्ना--सामवेदेन च यत् क्रियते--विधीयते इति विधानात् सर्वस्मिन्--ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूते कृत्स्नमन्त्रे एव, उच्चैस्त्वादेर्निवेशः-सम्बन्धः, इति ऋग्वेदीयाम् ऋक्षु उच्चैस्त्वम् । यजुर्वेदिकाम् उपाशुत्वम् । सामवेदीयाम् च उच्चैस्त्वमिति भावः ॥७॥

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन वाध्यते ॥८॥

अर्थविप्रकर्षात्—उत्तरप्रमाणस्य पूर्वप्रमाणकल्पकत्वाद्दिनियोगस्यार्थस्य विप्र-
कर्षात्—विलम्बादित्यर्थः । यानदुत्तरं प्रमाणं पूर्वं प्रमाणं प्रकल्प्य तद्द्वारा विनि-
योक्तुं प्रवर्तते । तावत्तस्मात्प्रागेव प्रवृत्तं पूर्वं प्रमाणमुत्तरप्रमाणानपेक्षं झटि-
त्यन्यत्र विनियोगमत्रोपपत्त्याऽनुत्तरप्रमाणस्याप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धो वेत्य-
प्राप्तबाधोऽयं तार्तीय इति भावः ॥१४॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाद्गत्वाधिकरणम् ॥८॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥१५॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'तिस्र एव साहस्योपसदः, द्वादश अहीनस्य' इति
वाक्यं श्रूयते । अस्यार्थस्तु—एकेन अन्हा निष्पाद्यः साहो ज्योतिष्टोम एव ।
दीक्षादिवसोर्ध्वं सोमाभिववदिवसात्प्राक्क्रियमाणा होमा उपसदः । साहस्य
ज्योतिष्टोमस्य त्रय उपसद्दोमाः, अहीनस्य द्वादश इति । तत्र अहीनशब्दो
गौणः—न हीनः अहीनः इति व्युत्पत्त्या यौगिकः । तथा च विकृतिरेव न
केनाप्यङ्गेन रहितः । अपि तु समप्राङ्गोरेतनिखिलरूपप्रकृतिभूतज्योतिष्टोमसमर्पकः
सः । तत्रैव उपसदा द्वादशत्वं—'द्वादशा हीनस्येति श्रुत्या ज्ञाप्यते । इत्थं
प्रकरणानुग्रहः सिध्यति । अन्यथा प्रकरणबाधः पचोरेति ॥ १५ ॥

सिद्धान्तः—असंयोगात्तु मुख्यस्य

तस्मादपकृष्येत ॥१६॥

मुख्यस्य—अहीनपदरूढ्यर्थस्य यागविशेषस्य, ज्योतिष्टोमे असंयोगात्-
अभावात्, प्रकृत्यात्तस्मादपकृष्येत । अपकृष्य च अहीनपदमुख्यार्थे अहः-
समूहसाध्ये द्विरात्रत्रिरात्रादिक्रतुविशेषे उत्कृष्येत । 'अहः खः क्रतौ' (वा.)
अहर्गणसाध्ये क्रतौ वाच्ये ख. प्रत्ययः स्यात् इति खप्रत्ययान्तस्य तस्याही-
नशब्दस्य आवृत्तसोमयागात्मकद्विरात्रादिरहर्गणे शक्तिप्रतिपादनात् गृह्या
प्रकरणं बाधित्या उत्कर्ष एव तस्य पदस्येति वाच्यम् । किं च, तिस्र एव
साहस्येत्येवकारेण त्रित्वनिर्धारणात् साहो द्वादशतयस्य निवेशासम्भवेन

तस्माद्भिन्नः अहीनः । तत्रैवोपसदां द्वादशत्वमित्यर्थात्सिद्धं भवतीति नाष्ट-
दोषदुष्टस्य विकल्पस्यावकाश इति भावः ॥१६॥

कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥९॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वाञ्छोदनात्तस्य ॥१७॥

‘ युवं हि स्यः स्वर्षती ’ इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपद कुर्यात् ।
‘ एते असृप्रभिन्दवः ’ इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपद कुर्यात् । इति
ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितवाक्यद्वये विधीयमानौ मन्त्रौ तस्मात्प्रकृताज्ज्योतिष्टो-
मात् अपकृष्य ‘ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् ’ ‘ एक
विंशतिपरमाः सत्रमासारन् ’ ‘ एको द्वौ बहवो वा अहीने न यजेरन् ’ इत्यादि-
श्रुतिविहितेषु द्विवद्वयजमानकेषु कुलायादिषु निवेश्येते । कुतः ? द्वित्वबहुत्व-
युक्तं तन्मन्त्रद्वयं, प्रकृते च ज्योतिष्टोमे द्विवद्वयजमानकत्वस्य अचोदनात्-
अविधानात् । इति सिद्धान्तोपक्रमपरं सूत्रमिदम् ॥१७॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥१८॥

पक्षेण—एकस्य यजमानस्य कस्माच्चिन्निमित्तादागतेन पाक्षिकेण असा-
मर्थेन हेतुना, अर्थकृतस्य—यथाशक्ति न्यायानुसारात् अर्षात्प्राप्तस्य द्विवद्व-
यजमानकारयस्य ‘ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ’ इति वीप्साश्रुतेर्निर्ले
ज्योतिष्टोमे सम्भवात् तत्रैव निविशतामुक्तमन्त्रद्वयम् । मास्तु तनो विच्छिष्टप
अन्यत्र निवेशः । सत्वेव प्रकरणप्रामाण्यमप्यनुगृहीतं भवतीति चेत्—॥१८॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥१९॥

‘ संमेन यजेत ’ इति श्रुतेर्यजमानयोः प्रकृतेर्योतिष्टोमस्यैकैव
कर्त्रा सम्बन्धात् जात्यापि नानेकयजमानकत्वं तत्र । श्रुतिविहितैकत्वस्य
आधिकद्वित्वेन नैव बाध इति भावः ॥१९॥

जापन्याः प्रकरणादनुत्कर्षाधिकरणम् ॥१०॥

जापनी चैकदेशत्वात् ॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘ जाधन्या पत्नीः संयाजयन्ती ’ इति श्रूयते ।
जाधनी-पशोः पुच्छम् । ‘ चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इति श्रुतेराहुतिचतुष्टया-
त्मकस्य कर्मणो नामधेयैरुद्देशः पत्नीरिति । अयं जाधनीविधिः प्रकरणात्
पशुयोगे उक्त्यप्येत । कुतः ? जाधन्याः एकदेशत्वात्-गमनवत्त्वात्, प्रश-
रणे पशोरभावाच्चेति ॥२०॥

सिद्धान्तः—चोदना वा अपूर्वत्वात् ॥२१॥

‘ पृच्छ प्रयाजा इज्यन्ते ’ ‘ चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इत्यनेन
प्राप्तत्वात् पत्नीसंयानानुदिस्य तदङ्गत्वेन जाधन्या चोदना वा-विधिरुच्यते ।
अपूर्वत्वात्-अप्राप्तगादित्यर्थः । ततो नोत्कर्षः ॥२१॥

एकदेश इति चेत् ॥२२॥

एकदेशः—अवयवः, अत्रयविसापेक्षः । अवयविमन्तरेणावयवो नोप-
पद्यते । इत्यत्रयविनमत्रयवसाक्षिपेत्सः । प्रकरणे तु तस्याभावा एवेति चेत्-॥२२॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥२३॥

नेति । प्रकृतेः—दर्शपूर्णमासस्य, न अवयव्यपेक्षाऽस्ति । तत्सम्ब-
न्धिजाधन्यास्तु अशास्त्रनिष्पत्तेः—‘ हयादिना असंभृतस्यापि तावन्मात्रस्य
निष्पत्तेः । ‘ उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समग्रयनी ’ इत्यत्र कस्योत्तरार्धमित्यत्रयव्या-
काङ्क्षा नियता । जाधनीशब्दश्रवणानन्तरं कस्ये-पाकाङ्क्षा नास्ति । यतः
पशुपुच्छे कृत्वाऽयं जाधनीशब्द इति भावः । तस्माद्योत्कर्ष इति सिद्धम् ॥२३॥

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥२१॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥२४॥

ज्योतिष्टोमे अभिषवणफलके प्रकृत्य—‘ न सन्तृणाति असन्तृणे हि
हन् ’ ‘ अयो खलु दीर्घसोमे सन्तृणात् धृत्वा ’ इति न सन्तृणाति । फल-
कयोर्मेलनं न कुर्व्यादित्यर्थः । दीर्घसोमे तु सन्तृणात् तयोर्दृढसंश्लेषं कुर्वात्
इति पदयोरर्थः । तत्रोत्तरवाक्ये श्रूयमाणसन्तर्दनस्य प्रकृतौव निवेशः ।
कस्मात् ? दीर्घस्य यजमानस्य सोमः इति पंथीतत्पुरुषे यजमानद्वारा दीर्घ-

श्वासौ सोमश्चेति कर्मधारये च इच्छ्याद्यपेक्षया साक्षादेव प्रकृतस्य ज्योति-
ष्टोमस्य दीर्घत्वं सम्भवतीति दीर्घसोमपदनाच्यस्यार्थस्य तत्र अलोपात् -अवाधा-
द्विद्यमानत्वादिति यावत् । क्रयणवत्-यथा ' गवा क्रीणाति ' ' वाससा
क्रीणाती'ति श्रुतेः गवा वाससा वेति विकल्पेन सोमक्रयस्य प्रकृतौ निवेशः ।
तथा मिथो विरुद्धं सन्तर्दनमसन्तर्दनं च प्रकृते ज्योतिष्टोम एव निविशते
विकल्पेनेति ज्ञेयम् ॥२४॥

सिद्धान्तः-उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥२५॥

सन्तर्दनस्य प्रकरणादुत्कर्ष एव विकृतिषु । कुतः ? दीर्घसोम इति
विशेषस्य ग्रहणात्-उपादानात् । अन्यथा, विशेषग्रहण व्यर्थं स्यात् । दीर्घत्वं
तु सजातीयसोमापेक्षयैव वाच्यम् । तस्यैव शीघ्रमुपस्थितेः । न तु विजातीय-
प्याद्यपेक्षया । तथा च ज्योतिष्टोमापेक्षया दीर्घे विकृतिभूते सोमयागे एव
उत्कृष्टस्य सन्तर्दनस्य निवेश इति ॥२५॥

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तात्वात् ॥२६॥

' दीर्घसोमे ' इत्यस्य विशेषस्य कर्तृतो वा-दीर्घस्य सोम इति
कर्तृपरतयोपपत्तेः, यजमानदैर्घ्यस्य कादाचित्कत्वेन निमित्तत्वसम्भवात्
प्रकरणे एव सन्तर्दनस्य निवेश उपपद्यत इति ॥२६॥

ऋतुतो वा अर्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥२७॥

ऋतुतो विशेषस्य दीर्घकालसाध्यत्वस्य सन्तर्दननिमित्तात्वम् । न
कर्तृतः । अर्थवादानुपपत्तेः-यजमानदैर्घ्येण फलकविदारणाप्रसक्तेः, ' धृत्यै '
इत्यर्थवादस्य कर्तृविशेषपक्षे असम्भवः । दीर्घकालसाध्यऋतुविशेषपक्षे एव
तस्य सम्भवः । फलकविदारणाप्रसक्तेः धृत्यै-तयोर्धारणार्थं सन्तर्दनं कार्य-
मिति भावः ॥२७॥

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥२८॥

संस्थाश्च-अग्निष्टोमादिसंस्था अपि, न सन्तर्दननिवेशयोग्याः ।
कर्तृवत्-यथा प्रकृतौ कर्तुर्यजमानस्य देव्यै चरणे जप्रयाजकम् । तथा

याधान् सोमः प्रकृतौ तावानेव संस्थास्वपीति अर्पवाद्वाद्वाप्यधारणरूपार्थस्य संस्थास्वपि अविशेषात्—समानत्वात्, अर्पवाद्वाद्वाप्यधारणरूपेण न स्वारस्यमित्याशयः ॥२८॥

उक्थ्यादिषु वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२९॥

उक्थ्यादिषु—संस्थासु सन्तर्दनस्य उत्कर्षः सम्भवति । तामु तन्साध्यस्य दृढधारणकार्यस्य विद्यमानत्वात् । तामु हि यागाम्यासवृद्धिर्वर्तते । सा च द्रव्याधिक्यं विना न सम्भवति । सोमाधिक्ये अभिपवाधिक्यात् संतर्दनं सफलमिति भावः ॥२९॥

अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥३०॥

‘ दशमुष्टीभिर्मीते ’ इति वचनात् ज्योतिष्टोमे दशमुष्टिपरिमितः सोमे निधीयते । उक्थ्यादिष्वपि अतिदेशेन तावानेव सोम आयाति । कुतोऽधिकः इत्यभिपनाधिकस्य तत्राप्यसत्त्वात् धृत्वा इति स्तुतिः निरर्थिकेत्याह । अविशेषात् — सोममानाविशेषात्, अधिकद्रव्यापादकवचनाभावादिति चेत् ॥३०॥

स्यादनित्यत्वात् ॥३१॥

उक्थ्यादिषु सोमद्रव्यस्याधिक्यं वाचनिकमेव स्यात् । कुतः ? दशा मुष्टिपरिमाणस्य अनित्यत्वात्— ‘ प्रजाम्पसता इत्यपरशिष्टानंशूनुसम्पृहति ’ इत्यधिकसोमस्यापि विधानात्, अरदानवृद्धौ अभिपवास्यापि वृद्धेर्वाप्य इत्यर्थाद्दः सफल एव । तस्मात्संस्थासु उत्कर्षः सन्तर्दनस्येति सिद्धम् ॥३१॥

प्रवर्ग्यानिषेधस्य प्रथमप्रयोगे निषेधाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सङ्ख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥३२॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य—‘ न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्जात् ’ प्रवर्ग्याख्यं कर्म न कर्मात् इति ध्रुयते । तत्र सङ्ख्यावाचकप्रथमपदयुक्तं प्रथमयज्ञ इति पदं प्रकरणात्—प्रकरणानुसारात्, क्रतोः—प्रकृतज्योतिष्टोमस्य बोधकं

स्यात् । ' एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः ' इत्यनेन ज्योतिष्टोम-
चाचकत्वे सिद्धे प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यनिषेधः इत्यर्थात्सिध्यतीति भावः ॥३२॥

**सि० ॥ नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य
तन्निमित्तात्वात् ॥३३॥**

वेदेषु चतुर्ष्वपि न प्रथमसंज्ञको यज्ञोऽस्ति । किन्तु, कर्तृसम्बन्धात्-
आद्यप्रयत्नसम्बन्धात्, प्राथम्यं तन्निष्ठं नैमित्तिकं—द्वितीयकृतिमापेक्षम् । कुतः?
लिङ्गस्य—अर्पणनिर्णायकव्यवहारस्य, तन्निमित्तात्—द्वितीयादिक्रियासापे-
क्षत्वं हि लोके दृष्टम् । यथा प्रथममुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः, तदनन्तरमुत्पन्नो
द्वितीयः, आदौ पाठ्यत्वात्प्रथमं पुस्तकं, तदनन्तरं पाठ्यं द्वितीयमित्यादि ।
तथा प्रकृतेऽपि प्रथमशब्दस्य आद्यकृतिप्रयोज्यप्रथमप्रयोगे रूढत्वात् प्रथम-
प्रयोग एवायं प्रवर्ग्यकर्मनिषेधो बोध्य इति भावः ॥३३॥

पौष्णपेषणस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥१३॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥३४॥

दर्शपूर्णमासयोरेव श्रूयते—' तस्मात्पूया प्रपिष्टभागाः, अदन्नको हि सः '
इति । दन्तराहित्यात् प्रोदेश्यकं द्रव्यं पेषणं कृत्वा देयमित्यर्थः । इदं पौष्णं—
पूषदेवतोदेश्यकद्रव्यस्य यत् पेषणं, तत् ' पौष्णं चरुम् ' इत्यादिना विहित-
विकृतौ प्रतीयेत । कुतः ? प्रकृतौ अचोदनात्—पूष्णः अङ्गत्वेन मिधाना-
भावादिति ॥३४॥

पौष्णपेषणस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् ॥१४॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥३५॥

तत्पेषणे सर्वार्थं—' पौष्णं चरुम् ' पौष्णं श्याममालम्बेत । पौष्णे
द्वादशकपालम् ' इति विहितेषु चरुपशुपुरोडाशेषु सर्वेषु स्यात् । अविशेषात्—
विशेषश्रवणाभावादिति ॥३५॥

**सि० ॥ चरौ वाऽर्थोक्तं पुरोडाशे अर्थविप्रतिषेधात्
पशौ न स्यात् ॥३६॥**

चरौ वा--चरात्वेन पेपण नान्यत्र । तथा द्वि-पुरोडाशे अर्थेन पुरोडाश-
मिद्विरूपकार्येणैव पेपणमुक्तम् । यशौ तु अर्थविप्रतिषेधात् न स्यात् । हृद-
याद्यनदानादिरूपप्रतिहितक्रियाणा लोपप्रसङ्गात् । प्रदेयद्रव्यस्य पत्रो पेपणे
सर्वमेक पिण्डीभूत भवेत् । तथा सति हृदय जिह्वावक्ष्य-इत्यादिभेदासत्त्वात्
पृथक् पृथक् अयमेभ्य श्रूयमाणमदानादिकं सुष्येत । तस्माच्चरात्वेन
पेपणम् ॥३६॥

चरावपीति चेत् ॥३७॥

विशदसिद्धौदने चरुशब्दस्य लोके प्रयोगात् पेपणानन्तर श्रपणे
यवागूरेन स्यात् न चरुर्इत्याह । चरौ अपि निप्रपेध पेपणस्य अस्तीति
चेत्- ॥३७॥

न पक्तिनामत्वात् ॥३८॥

चरौ न विरोध । यतश्चरुपदस्य पक्तिनामत्वात्-स्यात्यधिकरणव-
पारुविशेषनामत्वात् । अनपस्त्रात्रिता-तरुत्पपाकेनाभिनिर्त्तम्यतण्डु-प्रकृति-
कस्य चरुरिति नाम । अत एव निष्टे ओदने विशदे ओदने च चरुरिति
व्यग्रहारो हृदयते व्यग्रहर्तृगाम् । तस्माच्चरात्वेन पेपणमिति सिद्धान्तः ॥३८॥

पौष्णपेपणस्यैकदैवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥३९॥

सि. उ. ॥ एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥३९॥

राजसूयप्रकरणे-‘एन्द्रापै०, श्वरु श्वाको दक्षिणा’ इति श्रूयते । पौष्ण
पेपणं निवृत्तौ । तदपि चरात्वेनेति स्थितम् । इदं पेपणं द्विदेवताकेऽपि चरौ
स्यात् उत एकदैवत्ये एतेति स दहे आह-एकास्मिन्निति । एतद्व्यपदेशताके
चरात्वेन पेपणम् । न द्विदेवताके । कुत्र ? ‘पूषा प्रपिष्ठभाग’ इति एकपूष-
सम्बन्धेन ॥३९॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥४०॥

धर्मयोः इन्द्रस्य अपेपणं पूष्णश्च पेपणमिति तयोर्विरोधादपि द्विदे-
वत्ये तस्यासम्भवादेकदेवताके एव तदिति भावः ॥४०॥

अपि वा सद्वितीये स्यात्, देवता- निमित्तत्वात् ॥४१॥

अपि वेति पक्षान्तरं द्योत्यते । सद्वितीये—इतरसहितपूपदेवताकेऽपि
पेपणं स्यात् । देवतानिमित्तत्वात्--पेषगस्य अन्यदेवतासद्भावमात्रनिमित्त-
त्वात् । द्विद्वैवत्ये च घटकतया पूषदेवतासद्भाववाक्षणेति ॥४१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४२॥

‘सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशुकामः’ इति वाक्ये नेमपिष्टम्-
अर्धपिष्टम्, इति लिङ्गदर्शनाच्च इतरसहितपूपद्वैवत्येऽपि पेपणं गम्यते । किञ्च,
‘अदन्तको हि सः’ इति लिङ्गदर्शनादपि अन्यसहिते पूषणि पेपणं
सिद्ध्यति । न-ह्यन्यसहितस्य पूष्णो दन्ता जायन्ते ॥४२॥

वचनात्सर्वपेपणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वात् अर्थाभावात्- द्विचरावपेपणं भवति ॥४३॥

‘नेमपिष्टं पशुकामः’ विधिरयं न लिङ्गमिति चेत्, तथा सति सर्वत्र
पशुपुरोडाशचरुषु पेपणं प्रसज्येत । तं प्रति सर्गमुद्दिश्य शास्त्रवत्त्वात्-
तच्छास्त्रप्रवृत्तेः । ननु, चरुश्रवणात् कथं सर्वत्र प्रवृत्तिः शास्त्रव्येति चेत्
अर्थाभावात्—चरुशब्दार्थस्य विवक्षाया अभावात्, चरौ--चरुमात्रे, अपेपणं-
पेपणाभावः, स्यात् । पशुपुरोडाशयोरपि पेपणापत्तेः । अत्रायमभिसन्धिः-
किं चरुमुद्दिश्य पेपणविधिरयम्, उत सोमापौष्णमुद्दिश्य ? आद्ये ‘ऐन्द्रं
चरुम्, आदित्यं चरुम्’ इत्यत्रापि पेपणापत्तेः । द्वितीये ‘ऐन्द्रापौष्णे,
पेपणाभावप्रसङ्गः । सोमापौष्णपशावपि पेपणप्रसङ्गध्वनि न पेपणविधिरयम् ।
अपि तु तदनुष पशुफलकयागविधिरेवेति लिङ्गदर्शनमेवेति ॥४३॥

सि०॥ एकस्मिन्वा अर्थधर्मत्वात् ऐन्द्राग्नव-
दुभयोर्न स्यात्, अचोदितत्वात् ॥४४॥

एकस्मिन् वा—एकस्यदेवताके एव पेपणम् । कस्मात् ? ' पूषा
 प्रपिष्टभागः ' इत्यत्र अर्थधर्मत्वात्—एकस्यदेवतारूपपदार्थोद्देशेन पेपणरूप-
 धर्मस्य त्रिधीयमानत्वात् । उभयोर्देवतान्वयस्थले च उभयोरेव चोदनाविषयत्वेन
 देवतात्वात्, पूषा एरुमात्रस्य देवतात्वेन अचोदितत्वात्—उद्देश्यतावच्छेदकत्वं
 पानाक्रान्त्यात्तत्र पेपणं न स्यात् । ऐन्द्रायत् । यथा ' आग्नेयं ' चतुर्धा
 करोती ' ति युतं चतुर्धाकरणमैन्द्राग्ने पुरोडाशे न भवति । तद्वदत्रापि उभय-
 देवताके पेपणं न भवनीत्यर्थः ॥४४॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥४५॥

' अदन्तको हि सः ' इत्यदन्तत्याम्नानं हेतुवन्निगदरूपमर्थवादमात्रम् ।
 ' तेन हानं क्रियते ' इतिवत् पेपणप्रशंसार्थमित्यर्थः ॥४५॥

वचनं परम् ॥४६॥

' परं—' नेमपिष्टं ' मिति, वचनं तु पशुफलकस्य गुणविशिष्टापूर्वक-
 र्मणो विधायकमेव । आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवदिति न पश्चादौ पेपणप्रस-
 क्तिरिति तात्पर्यम् ॥४६॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः
 सम्पूर्णः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

निवीतस्य अर्थवादत्वाधिकरणम् ॥१॥

निवीतमिति मनुष्यधर्मः, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥१॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे आम्नायते- 'निवीतं मनुष्याणां, प्राचीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपन्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति । अत्र वाक्ये निवीतमित्यर्थवादो विधिवेति विशये विधिरयं मनुष्यधर्मः-मनुष्यमात्रा-ङ्गम् । कुतः ? शब्दस्य-मनुष्याणामिति पष्ठ्यन्तशब्दस्य तत्प्रधानत्वात्-मनुष्यप्राधान्यावगमकत्वात् । दृग्नेन्द्रियकामाधिकरणोक्तन्यायेनेति भावः ॥१॥

अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२॥

निवीतमित्यपदेशो वा-अनुवाद एव, न विधि । कुतः ? निवीत-रूपार्थस्य विद्यमानत्वात्-कार्यानुष्ठानसमये सौकर्यार्थत्वेन प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥२॥

विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ॥३॥

निवीतमित्ययं विधिरेव स्यात्, नानुवाद । कुतः ? अपूर्वत्वात्-कर्मसौकर्यस्य उपायान्तरेणापि सम्भवात् । पक्षे अत्र मन्वसा नियमविधेर-प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥३॥

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् ॥४॥

अपरः शङ्कते । सः-निवीतमिति विधीयमानः कर्मधर्मः-दर्शपूर्णमासस्याङ्गं स्यात् । कुतः ? प्रायात्-प्रकरणेन-द्वन्द्वबोधनादिति भावः ॥४॥

वाक्यस्य शेषवत्त्वात् ॥५॥

प्रकरणात् क्त्वङ्गत्वेऽपि न प्रयाजादिवत् बुद्ध्याऽपि । अपि तु वाक्यस्य-निवीतमिति वाक्यस्य, शेषवत्त्वात्-आत्मनोऽसमाख्यारूप-विशेषवत्त्वात्, अतुयुक्ताव्ययुपरुपस्यायं धर्मः । तथा च प्रकरणवत्समाख्याया अप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥५॥

तत्प्रकरणे यत् तत्संयुक्तमाविप्रतिषेधात् ॥६॥

तत्प्रकरणे—दर्शपूर्णमासप्रवर्णे, यत्—मनुष्यप्रधान कर्म अन्वाहार्थ-
दक्षिणादानादिक, तत्संयुक्तं—नदह निरीतामित्यस्य वाक्यम् । तथा च
मनुष्यप्राधान्यासंगमित्याय, 'मनुष्याणाम्' इति षष्ठीश्रुते प्रकरणसमाह्वयार्थं
सह अविप्रतिषेधात् न निरोधमायात्, प्रावरणिकमनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वमेव
निधीतस्योचितमिति भाव ॥६॥

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात्
इतरस्य तदर्थत्वात् ॥७॥

तत्प्रधाने—मनुष्याणामिति ऋक्सम्बद्धकेरुमनुष्यप्रधानके आतिथ्यादेः
कर्मणि एव, निरीत विधीयते । कुत ? निरीत मनुष्याणामिति वाक्यस्य
'प्राचीनानीत पितृणाम्' 'उपरीत देवानाम्' इति च वाक्येन सह तुल्यवत्-
सदृशतयैव, प्रसङ्ख्यानात्—आभनानात् । इतरस्य—प्राचीनानीतस्य उप-
वीतस्य च, तदर्थत्वात्—पितृदेवस्य—देवदेवत्वपरिमाणत्वात्, निधीतस्यापि
मनुष्यदेवस्याऽऽतिथ्यतर्पणादिकर्माङ्गत्वमेवोचितम् । प्राचीनानीतेत्यादिपदसमभि-
व्याहाररूपवाक्येन प्रकरणादेर्नाधो युक्त एवेति भाव ॥७॥

सि० ॥ अर्थवादो वा, अप्रकरणात् ॥८॥

अर्थवादो वा—निवीत मनुष्याणामित्यर्थवाद एव । कुत ?
अप्रकरणात्—मनुष्यप्रधानकाऽऽतिथ्यादिकर्मण अप्रकृतत्वात्, तदुपस्थित्य-
भावेन आतिथ्याद्युद्देश्य निरीतविधेः सम्भव इति यावत् ॥८॥

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥९॥

किं च, विधिना—'उपव्यते देवत्वमभेन ननुकृते' इत्युपरीत-
विधिना, एकवाक्यत्वात्—उपवीतस्वराजकत्वेन तद्वक्तृत्वस्य सम्भवात् निरीतं
मनुष्याणामिति विधि । अस्या भिन्नविषयत्वेन वाक्यभेददानापत्त ।
पेतृके मानुष्यके च कर्मणि यथा औचित्यात् प्राचीनानीतनिवीते प्रशस्ते ।
तथा देवे कर्मणि उपरीतमेव प्रशस्तमिति स्मृतिरस्य तत्रैव ॥९॥

इतः परं षट् मूत्राणि सव्याख्यानि माथ्ये नोपलभ्यन्ते । तन्त्रवार्तिके
न्यायमालायांच व्याख्यातानि दृश्यन्ते । तदनुसारेण समासतोऽत्र व्याख्यायन्ते
इति ज्ञेयम् ।

उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥२॥

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१॥

पूर्वाधिकरणे विधीयमानत्वेनोदाहृतमुपवीतं सर्वधर्मः स्यात्—याव-
दैवकर्माङ्गं स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात्—पितृदैवत्ये मृताग्निहोत्रप्रयोग-
प्रकरणाम्नाते ' प्राचीनावीती दोहयेत्, यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति '
इति वाक्ये देवेभ्य इति बहुवचनान्न दर्शाङ्गदोहमानुवादः । अपि तु
अग्निहोत्रादिहस्तदैवकर्माङ्गदोहमानुवादात्मकलिङ्गस्य दर्शनात् सर्वदैवकर्माङ्ग-
मुपवीतं न केवलदर्शाङ्गमिति ॥१॥

सि० ॥ न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥२॥

नैव उपवीतं सर्वाङ्गम् । कस्मात् ? प्रकरणात्—दर्शपूर्णमासप्रकरण-
पाठात्तन्मात्राङ्गमेव । तस्य देवेभ्य इत्यनुवादगतबहुवचनलिङ्गस्य दर्शनं तु
प्रकृतिविकृतिदेवतापेक्षयोपपद्यत इति दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् ॥२॥

उपवीतस्य विधित्वाधिकरणम् ॥३॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥३॥

पूर्वाधिकरणोदाहृतवचने ' उपव्ययने ' इति विधिरेव । नानुवादः ।
अपूर्वत्वात्—' निलोदकी नित्येयज्ञोपवीती ' इति स्मृत्या तस्य प्राप्तत्वेऽपि
थासोत्रिन्यासत्रिपेयात्मज्ञोपवीतनियमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाप्राप्तत्वात् तदङ्ग-
त्वेन तस्य पंचमलकारमाश्रित्य विधित्वमेव युक्तं स्यादिति भावः ॥३॥

उपवीत—उदगग्रत्वयोरनुवादताधिकरणम् ॥४॥

उदक्तवं चापूर्वत्वात् ॥४॥

दिष्टगताग्निहोत्रप्रकरणाग्राने—' ये पुरोहंचो दर्भास्तान् दक्षिणायांस्तृ-
णीयात् ' इति वाक्ये ' ये पुरा—जावदग्निहोत्रे दर्भास्ते उदगमाः कार्या इति

उदक्त्वं च विधिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । कुतः ? अपूर्वत्वात्- उदगप्राणि वा-
-इति सामान्यतः स्मृतिप्राप्तत्वेऽपि यजुर्धेयप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थतया अप्राप्तत्वात्
इत्यर्थः ॥४॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥५॥

सतो वा- 'अप्रवन्ति प्रागप्राणि वा' इति स्मृत्या आचारतश्च
प्राप्तस्यैव उदक्त्वस्य आस्मिन् वाक्ये अनुवादः । न विधिः । यतोऽत्र
लिङ्गदर्शनम्-अनुवादलिङ्गस्य यच्छब्दयोगस्य विधिप्रत्ययराहित्यस्य च
दर्शनमास्ति । न खल्वेवं लिङ्गदर्शने सति स्मृत्याचारप्राप्तस्य उदक्त्वस्य
विधित्वस्वीकार उचित इति भावः ॥५॥

समिद्धारणस्य विधित्वाधिकरणम् ॥५॥

विधिस्तु धारणे अपूर्वत्वात् ॥६॥

मृताग्निहोत्रे एव- 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुदवेत् । उपारि हि देवेभ्यो
धारयति' इति श्रुत्यभाषणावाक्ये श्रुग्दण्डस्योपारि समिद्धारणं हिशब्दोपेतमपि
विधिस्तु-विधिरिव, नानुवादः । कुतः ? अपूर्वत्वात्-प्रमाणान्तरेणाप्रा-
प्तत्वात्, इति हिशब्दस्यात्रानुवादलिङ्गत्वासम्भवात् अर्थान्तरपरत्वप्रकल्प-
नेन पञ्चमलकारमाश्रित्योपारि धारणं विधिरैवाङ्गीकार्य इति भावः ॥६॥

इति भाष्यादष्टपन्सूत्रीव्याख्यानम् ॥ श्रीः ॥

दिग्बिभागस्य अनुवादकत्वाधिकरणम् ॥२॥

दिग्बिभागश्च तद्वत्, सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य 'प्राचीनवंशं करोति । देस्मनुष्या दिशो व्यमजन्त ।
प्राचीं देवाः, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं रुद्राः, । यत्प्राचीन-
वंशं करोति, । देवलोकोऽथ यजमान उपावर्तते' इति भुतम् । तत्र देवादीनां
कर्मण्यनधिकारात् विधिशङ्का नास्ति । प्रतीचीं मनुष्या इति दिग्बिभागवाक्य-
मपि तद्वत्-निश्चितवाक्यवत् विधिः । अपि तु प्राचीनवंशविधेर्यवादः ।

कुतः? यादृच्छिकस्यैव मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धस्य प्राचीनवंशमण्डपविध्यैक-
वाक्यत्वेन तत्सत्तुतिहेतुत्वेनैवोपपत्तेरित्यर्थः ॥१०॥

परुषि दितादीनामनुवादताधिकरणम् ॥३॥

परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥११॥

दर्शपूर्णमासीयपिण्डपितृयज्ञे-‘यत्परुषि दितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्म-
नुष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणां, समूलं बर्हिर्भवति’ । तथा ज्योतिष्टोमं दीक्षार्था-
भ्यङ्गे-‘घृतं देवानां, मस्तु पितृणां, निष्पक्व मनुष्याणां, तद्वा एतत्सर्-
दैवत्वं यन्नवनीतं, यन्नयनीतेनाभ्यङ्के सर्वा एव देवताः प्रीणाति’ । तथा
दर्शपूर्णमासीयपुरोडाशश्रपणं प्रस्तुत्य-‘यो विदग्धः सः नैर्ऋतः, योऽशृतः
स रौद्रः, यः शृतः स दैवः, तस्मादविदहता श्रपयितव्यः सदैवश्रावय’ ।
एवं-‘यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, यदुपर्येषो तद्देवानाम्, अबः पितृणाम्, अध उप-
मन्यति, अधो हि पितृणाम्’ इति च पिण्डपितृयज्ञे, दीक्षार्थाभ्यङ्गे, पुरो-
डाशश्रपणे, अभिवानीदुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणमन्वने च श्रुतम् ।
तत्र परुषि दितमित्यादिकं समूलबर्हिर्लवनविधेः, घृतमित्यादिकं नवनीता-
भ्यङ्गविधेः, विदग्ध इत्यादिकं यपोचितपुरोडाशश्रपणविधेः, पूर्णमित्यादिकं
च मन्यनविधेस्तावकमित्येतत्सर्वं तद्वत्-निवीतवत् । स्तुत्यर्थोऽनुवादो यथा-
प्राप्तस्येति भावः ॥११॥

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणम् ॥४॥

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥१२॥

क्रतुसंयुक्तं-दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नातं-‘नानृतं वदेत्’ इत्यकर्म नित्या-
नुवादः स्यात् । कुतः? संयोगात् उपनयनसमय एव ‘सत्यं वद । धर्मं चर’ ।
इत्याद्युपदेशस्य कृतत्वेन अनृतवदननिषेधस्य प्राप्तत्वात् इति ॥ १२ ॥

सि० ॥ विधिर्वा, संयोगान्तरात् ॥१३॥

अयमनृतवदननिषेधो विधिरेव । नानुवादः । कुतः? संयोगान्तरात्-
उदस्यभेदात् उपनयनकालिको विधिः पुरुषमुद्दिश्य । अयत्तिपुरुषार्थः सः ।

अयं तु क्रतुमुदिश्येति त्रत्वर्थः । तदतिशये क्रतुवैगुण्यापादक इत्यर्थः ॥१३॥
जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् ॥५॥

अहीनवत् पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥१४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—'जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रनादिति प्राणा-
पानाद्येवात्मन् धत्ते' इति श्रुतम् । गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्ज-
भ्यमानः । तत्रायं शुद्धपुरुषधर्मः—पुरुषार्थः, तदर्थत्वात्—वाक्येन पुरुषार्थ-
त्वावगमात् । अहीनवत्—यथा अहीनशब्दश्रवणात् द्वादशोपसदा प्रकरणात्
विच्छेदः, तथा जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयादिति पुरुषप्राधान्यश्रवणात् प्रकरणाद्वि-
च्छिद्य वाक्येन पुरुषार्थत्वं तस्येति भावः ॥१४॥

**सि० ॥ प्रकरणाविशेषाद्वा तद्व्युक्तस्य
तत्संस्कारो द्रव्यवत् ॥१५॥**

प्रयाजादिवत् प्राकारणिकविनियोगस्य अविशेषात्—विशेषाभावात्,
प्रकृतदर्शपूर्णमासक्रतुयुक्तस्य तत्कर्तृपुरुषस्य संस्कारः सः मन्त्रपाठः । न
केवलपुरुषधर्मः । द्रव्यवत्—यथा ब्रीह्यान् प्रोक्षतीत्यत्र प्रकृतक्रतुसम्बन्धि
ब्रीह्याणामेव ग्रहणं, न ब्रीहिसामान्यस्य । तद्वदित्यर्थः । तथा च वाक्येन
श्रूयमाणं पुरुषप्राधान्यं प्रकरणं च अनुगृहीतं भवतीति भावः ॥१५॥

व्यपदेशादपकृष्येत ॥१६॥

'तिल एव सान्द्रस्योपसदो द्वादश अहीनस्य' इत्यत्र अपकृतस्य
अहीनक्रतोरहीनपदेनोपादानात् द्वादशोपसदत्वं प्रकृतादपकृष्य अपकृते
अहीने निवेश्येत । प्रकृतादुत्कृष्य तत्र निवेशाभावे अहीनस्येति व्यर्थं स्यादिति
भावः ॥१६॥

अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणम् ॥६॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥१७॥

'देवा वै शयुं बार्हस्पत्यमन्ववन् । हव्यं नो बहोति । सोऽब्रवीत् ।
वरं वृषे । किं मे प्रजाया इति । तेऽन्ववन् । यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन

यातयात् । यो निहनत्, तं सहस्रेण यातयात् । यो लोहितं करवत्, यावतः प्रस्कन्ध पांशून् सङ्गृह्णात् तावतः संरत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् । इति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत् । न निहन्यात् । न लोहितं कुर्यात् । इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् । तत्र शंयौ च—शंयूपक्रगवान्क्ये श्रुतस्य दण्डोद्यमनादिरूपब्राह्मणावगौरणादिनिषेधस्य पुरुषसामान्यधर्मस्य प्रकरणादुत्कर्षः स्यात् । कुतः ? सर्वपरिदानात्—प्रजात्वेन सङ्कीर्तितब्राह्मणमात्रस्यैव परिपालनं यत् शंयुना प्रार्थितं तस्यैव यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयेदित्यादिना देवैर्दानात् । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नविषयक्रावगौरणनिषेधस्य प्रकरणेन सङ्कोचायोगात्, अवगौरणामात्रप्रयोज्ययातनाऽभाव्यरूपफलस्य सिद्धत्वाच्च, तन्निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वेन प्रकरणादुत्कर्ष एवेति भावः ॥१७॥

मलवद्वासःसंवादनिषेधस्य पुरुषधर्मताधिकरणम् ॥७॥

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥१८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—'मलवद्वाससा न सवदेत्' इति श्रुतम् । तत्र मलवद्वाससा—रजस्वलाया सह, सवादस्य प्रतिषेधः पुरुषार्थ एव । न क्रत्यर्षः । कुतः ? रजस्वलायाः प्रागपरोधात् । प्राक्—'प्रतुप्रयोगापूर्वम्' यस्य ब्रह्मे अहनि पत्नी अनालम्बुका स्यात्तामपरुष्य यजन ' इत्यनेन अपरोधात्—बहिष्करणात्, क्रतौ तस्या अग्रसक्तत्वेन तया सह सवादस्याप्यग्रसक्तत्वात् तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वं न सम्भवतीति प्रकरणादुत्कर्ष एवेति भावः ॥१८॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥१९॥

'नास्या अन्नमवात्, अभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नम्' इति तत्प्रकरणस्थेन वाक्येन तस्या अभ्यञ्जनात्मकान्नस्य प्रतिषेधादपि संवादप्रतिषेधोऽयं पुरुषार्थ इति सिध्यति ॥१९॥

सुवर्णधारणादीनां पुरुषार्थत्वाधिकरणम् ॥८॥

अप्रकरणे तु तद्धर्मः, ततो विशेषात् ॥२०॥

किमपि प्रकरणमनारम्भेव श्रूयते—‘ तस्मा सुवर्णं हिरण्य भार्यम् ।
सुवर्ण एव भवति । दुर्गोऽस्य धानुव्यो गति । सुवाससा भवितव्यं
रूपमेव विमर्ति ’ इति । अथ सुवर्णधारणादिरूपो धर्म तद्धर्मः—पुरुषार्थः, न
कृतधर्मः । कुत्र ‘ अप्रकरणे पठितरात् । ततो विशेषात्—प्रकरणपठिनादस्य
वैलक्षण्यात् । अन्यथा तेषांचिद्धर्माणां कृतप्रकरणे पठन, केवाचिच्च अना-
रभ्य पठनामिदं वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः ॥२०॥ सिद्धांतोपक्रमसूत्रमिदम् ।

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२१॥

पूर्वपक्षघोतकस्तु । अद्रव्यत्वात्—द्रव्यदेवताराहित्येन यजेरभावात्,
तच्छून्यधारणस्य स्वर्गादिकलासम्भवात् न पुरपार्थो विधिः । अपि तु शेषः—
अग्निहोत्रादिकृतशेष, कत्वर्थं स्यात् ॥२१॥

वेदसंयोगात् ॥२२॥

आध्यर्षमिति समाख्यासहितयजुर्वेदसंयोगात् अप्ययं तद्वारणेन
संस्क्रुर्पादिनि तद्व्यक्त्यर्थः ॥२२॥

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२३॥

‘ हिरण्यमात्रेयाय ददाति ’ इति वाक्ये श्रूयमाणहिरण्यपदस्य क्रतुस-
म्बद्धहिरण्यद्रव्यपरत्वात् क्रतुपुपयोऽप्यमाणसुवर्णं धारणेन संस्क्रुर्पादिति तदर्थ-
त्वात् क्रतुर्थोऽयम्—नस्मात्सुवर्णं हिरण्य भार्यमिति विधिः । न पुरुषार्थं
इति ॥२३॥

सि० ॥ स्याद्वाऽस्य संयोगवत्फलेन सम्बन्धः,

तस्मात् कर्मोतिशायनः ॥२४॥

प्रकरणगतभावेन मत्कृतस्य विनियामाश्रयणन च कर्तुं च द्रव्यस्य
वा संस्कारासम्भवात् पण्ययोः के निश्चयक्रतुसम्बन्धस्मारकजुहूपदवदत्र तादृश-
क्रतुसम्बन्धस्मारकपदामात्रं न च र्थमिदं कर्म । अपि तु ‘ अथ तस्य
मतम् ’ इत्युपक्रम्योपादिष्टानां प्रजापतिव्रतानां ‘ एतावता दैनसा विपुक्तो

भवती ' स्वार्थवादिकफलसंयोगवत् ' दुर्बलोऽस्य भ्रातृज्यो भवति ' इत्यर्थनादो-
कफलेन साक्षात्सम्बन्धः स्यादेव । तस्मात्- ' सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् ' इत्य-
नारम्य श्रुतं कर्म पुरुषार्थमेवेति ऐतिशायन आचार्यो निश्चिनोतीति प्रागुपक्रा-
न्तसिद्धान्तस्योपसंहार इति भावः ॥२४॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वाधिकरणम् ॥९॥

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥२५॥

' येन कर्मणोत्संज्ञत्र जयान् जुहुयात् । राष्ट्रमृतो जुहोति । अभ्याता-
नान् जुहोति ' । इति अप्रकरणे-प्रकरणविशेषमनारम्य अचीता. जयादयो
होमाः सर्वकर्मणां-लौकिकानां कृष्यादीनां, वैदिकानामग्निहोत्रादीनां च
कर्मणां, शेषाः स्युः । कुतः ? अविशेषात्-अस्य कर्मण एव शेषः नान्यस्येति
विशेषाभावादित्यर्थः ॥२५॥

सि० ॥ होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्, आहवनीय-
संयोगात् ॥२६॥

उक्तहोमास्तु श्रौत एव कर्मणि अवतिष्ठेरन्-शेषत्वेन सम्बन्धेन ।
कुतः ? ' यदाहवनीये जुहोति । तेन सोऽस्थामाष्ट प्रीतो भवति ' । इति
होमत्राप्रच्छेदेन आहवनीयसंयोगात्-आहवनीयस्य विधानात् । लौकिके
कर्मणि तदभावादिनि भावः ॥२६॥

शेषश्च समाख्यानात् ॥२७॥

चकारेण हेरन् च समुच्चये । शेषः-अप्युक्तकर्तृककर्मशेषः, समा-
ख्यानात्-उक्तमात्रपरम आप्तव्यभिचिनि समाख्यानात्, कृष्यादीनां चोपरभावा-
त्समाख्या वाच्येनेति भावः ॥२७॥

वैदिकाश्च प्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥१०॥

दोषात्त्विष्टिलौकिके स्यात् शास्त्राद्धि वैदिके
न दोषः स्यात् ॥२८॥

‘ वरुणो वा एतं गृह्णाति । योऽथ प्रतिगृह्णाति । यावतोऽद्यान् प्रति-
 गृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालानिर्भयेत् ’ । इत्यथप्रतिग्रहे इष्टि श्रूयते ।
 सेयमिष्टि ‘ न केसरिणो ददाति ’ इति स्मृत्या अश्वदानस्य निषिद्धत्वात्
 लौकिके स्वेच्छानिमित्तमाश्वदानप्रतिग्रहे म्यात् । कुन ? ‘ वरुणो वा एतं गृह्णाति ।
 (जलोदररोगग्रस्तो भवति) योऽथ प्रतिगृह्णातीति दोषश्रवणात् । वैदिके
 त्प्रश्वदानप्रतिग्रहे स दोषो न स्यात् । ‘ वीण्टरीके अश्वमहत्त दक्षिणा ’
 ‘ वारुण यत्रय चरम् अश्वो दक्षिणा ’ इति शास्त्रेणाश्वदानविधानात्
 इति ॥२८॥

सि० ॥ अर्थवादो वाऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥२९॥

‘ वरुणो वा एतं गृह्णाती ’ त्वर्थवाद एव । अनुपपातात्-मुख्यस्य
 उपपातस्य वरुणग्रहणद्वारादिरूपस्य असम्भवात् । न हि वैद्यक लौकिके न
 अश्वप्रतिग्रहेण रोगनिदानादि श्रूयते । नापि प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तथाऽवगम्यते ।
 अतो यज्ञाङ्गाश्वदानप्रतिग्रहे इयमिष्टिरित्येव वक्तव्यम् । तथा च परम्परया
 ऋतपूर्वप्रयोजकतया फक्कल्पनाया अभावा इति लाघवम् । अन्यथा
 त कल्पनाप्रयुक्त गौरवमिति भाव ॥२९॥

दानुर्वारुणीष्ट्याधिकरणम् ॥२९॥

अचोदितं कर्मभेदात् ॥३०॥

कर्मभेदात्-ददालक्ष्यस्य प्रतिगृह्णत्पर्यस्य च कर्मणो भिन्नत्वात्,
 प्रकृते प्रतिगृह्णीयादिति श्रवणात् दाननिमित्तत्वेन अचोदितं-अविहितमिदं
 कर्म । अत प्रतिगृह्णीतुरेयेयमिष्टि स्यादिति भाव ॥३०॥

सि० ॥ सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥३१॥

सा-इष्टि, आर्त्विजे-ऋत्विक्प्रेरके यजमाने अश्वदानरि स्यात् ।
 कुन ‘ लिङ्गात्-’ प्रजापतिरुपनायाश्चमनयत् । स स्वां दवनामार्च्छत् । सपर्य-
 दीर्यत । स एत वारुण चतुष्कपालमपश्यत् । त निरयत् । ततो वै स

चरुणपाशादमुच्यत' । इत्युपक्रमे अश्वदातुः गीडाश्रवणलिङ्गात् असञ्जातविरो-
ध्युपक्रमानुसारेण सञ्जातविरोध्युपासंहारस्य-- ' यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादि-
त्यस्य प्रतिग्राहयेदित्यर्थकरणमत्यावश्यकमिति भावोऽनुसन्धेयः ॥३१॥

वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानाधिकरणम् ॥१२॥

पानव्यापच्च तद्वत् ॥३२॥

' सौमेन्द्रं चरुं निर्वेदच्छामाकं सोमवामिनः ' इति श्रूयते । नत्र
पानव्यापत्--पानस्य--सोमपानस्य व्यापत्-वमनं, तद्वत्--अश्वप्रतिग्रहेष्टिपूर्व-
पक्षवत् लौकिकपानवमनमित्यर्थः । तथा च लौकिकसोमपानवमने इयं
सौमेन्द्रदेवताका इयामाकचरुद्रव्यका इष्टिः कार्येति भावः ॥३२॥

सि० ॥ दोपास्तु वैदिके स्यादर्थद्वि लौकिके
न दोषः स्यात् ॥३३॥

' विशा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यूढ्येन यः सोमं वमति ' इति दोपात्-
वैदिके वमने दोषश्रवणात्, अर्थात्--' वमने धातुसाम्पम् ' इति
वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेः, हि--यस्मात्, लौकिके वमने न दोषः स्यात् । अतो
वैदिकसोमपान एवेयमिष्टिरिति सिद्धम् ॥३३॥

सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापाद्विषयत्वाधिकरणम् ॥१३॥

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥३४॥

तत्-वमनं, सर्वेषा ऋत्विजा यजमानस्य च इष्टिकरणे निमित्तम् ।
कुतः ? अविशेषात्--उदाहृतत्राक्त्ये विशेषाश्रवणादित्यर्थः ॥३४॥

सि० ॥ स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥३५॥

स्वामिनो वा--यजमानस्य वमने इयमिष्टिः । क्रतोः तदर्थत्वात्-
क्रतुजन्यफलभोक्तृत्वस्य यजमान एव मत्वात्, वमने क्रतुवैगुण्यम् । इच्छ्वा
च तत्परिहारः फलम् । यः वमति सः निर्वपेत् इति वमनकर्तुः निर्वाप-
कर्तृत्वैक्यं श्रूयते । अतो यष्टुर्यजमानस्यैवेयमिष्टिरिति भावः ॥३५॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥३६॥

‘सामपीथेन वा एष व्युच्यते य सोम दमते’ इति लिङ्गदर्शनादपि स्वामिन एव इष्टि । यत् सोमयानेनात्मन सस्कारो जायते । स च यजमानस्यैव । न ऋत्विजाम् । क्रयकृतात्पत्तेश्च सस्कारो न भवतीति भावः ॥३६॥

आग्नेय्याष्टारूपालचरोर्ध्वदानमात्रस्य होतव्यत्वाधीकरणम् ॥३७॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥३७॥

‘यदाग्नेयोऽष्टारूपाल’ इत्यनेन विहितस्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्यैव अग्नये प्रदानं कार्यम् । हविषस्तदर्थत्वात् ‘अग्नये जुष्टं निर्बपामि’ इत्यनेन गृहीतस्य निखिलस्य तदर्थत्वात् । आग्नेय इत्यत्र तद्धितेन सर्वस्यैव अग्निसम्बन्धावगमनाच्चिति ॥३७॥

सि० ॥ निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥३८॥

‘द्विर्हविषोऽप्रयति’ इति निरवदानात्-निष्कृष्य अवदानश्रवणात्, न सर्वप्रदानं-न सर्वहोम । नितु शेषः स्यात् ॥३८॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥३९॥

द्विरवदानम् उपायः हविष स्स्कारः । तथा च कृत्स्नस्य होमः, सर्वस्य तदर्थत्वात्-आन्वयर्थत्वात् । असकृत् द्विर्हविषदाय होतव्यं सर्वम् । तथा सति न वस्यापि शक्यस्य विरोध इति भावः ॥३९॥

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्यात्, द्रव्यस्य

गुणभूतत्वात् ॥४०॥

उक्तमिदं तद्द्रव्येति । कर्मणः-प्रसक्तस्य, सकृत् कृतत्वात् नावृत्तिः स्यात् । द्रव्यस्य यागप्रति गुणभूतत्वात् न गुणानुमात्रेण प्रधानावृत्तिरिति द्रव्यस्य शिष्टेषु न ननुमात्रेण यागावृत्तिरिति भावः ॥४०॥

शेषदर्शनाच्च ॥४१॥

‘ शेषास्त्विष्टकृते समवधनि ’ इति शेषविधिदर्शनादपि शेष अवश्यं सिध्यतीति बोध्यम् ॥४१॥

सर्वशेषैः । स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥१५॥
अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन्, शेषस्य
गुणभूतत्वात् ॥४२॥

दर्शपूर्णमासे स्विष्टकृद्धोम-इडाप्राशिन्न-अवदानात्मकानि शेषकार्याणि सन्ति । तानि एकस्माद्धविर्भव्यात् अवदाप अनुष्ठयानि । न शिष्टेभ्यः सर्वेभ्यो हविर्भ्यः । कुतः ? अप्रयोजकत्वात्--प्रधानयागार्थं हि हविः । न शेष-कार्यार्थम् । अतः शेषकार्यस्य हविः प्रति प्रयोजकत्वाभावात् एकस्माद्धविषोऽवद्य कृतेऽपि तस्मिन् ‘ शेषास्त्विष्टकृतेऽवद्यती’ति शास्त्रं चरितार्थम् । अतः शेषकार्यं प्रति हविषो गुणभूतत्वात्--अङ्गत्वात्, एकस्मादवद्य तत्कार्यमिति भावः ॥४२॥

संस्कृतत्वाच्च ॥४३॥

सकृत् एवजातीयकेन संस्कारेण प्रधानस्य संस्कृतत्वाच्च न अपर-स्मादपि हविष अवदानं कर्तव्यम् ॥४३॥

सि० ॥ सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥४४॥

प्रतिपत्तिसंस्कारात्मकावदानस्य हविरर्थत्वात् हविषः प्राधान्येन संस्काररूपकारणस्य अविशेषात् प्रथमप्रधानमद्वावृत्तिरिति न्यायेन सर्वेभ्यो हविर्भ्य अवदानं कर्तव्यम् ॥४४॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४५॥

‘ सकृत्सकृदवद्यति-’ इति वीप्सारूपालिङ्गदर्शनादपि सर्वेभ्य अवदानमित्येव सिध्यति ॥४५॥

प्राथमिकशेषात्स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥१६॥

एकस्माच्चैद्यथाकाम्यमविशेषात् ॥४६॥

कृत्वाचिन्तेयम् । एकस्मादवदानं चेत्तत्र विशेषाश्रयणात् यथेच्छं यस्मात्कस्माच्चित् देयादवदानं, कर्तव्यमित्यर्थः ॥४६॥

सि० ॥ मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥४७॥

“मुख्यात्—प्रथमादेवावदानं कार्यं, प्रथमोपस्थितिर्हि सर्वेभ्यः पूर्वजा-
लीना । प्रथमोपस्थितपरिष्पामे मानाभावादिति भावः ॥४७॥

पुगेडाशविभागस्य अवार्थताधिकरणम् ॥१७॥

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥४८॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘आग्नेयं चतुर्धा करोती’ति चतुर्धाकरणे इत्यं
श्रूयते—‘इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमव्ययो, इदमग्नीध्र’ इति । अस्मि-
न्नाक्ये भक्षपदाश्रवणात् दानशब्दः—चतुर्धन्तदानशब्दं निर्देशः, परिक्र-
यार्थे इति ॥४८॥

तत्संस्तवाच्च ॥४९॥

‘एषा वै दर्शपूर्णमासस्य दक्षिणा’ इति तस्य चतुर्धा निर्देशस्य दक्षि-
णात्वेन संस्तवात्दक्षिणा ॥ परिक्रयार्थं इति सिद्धमेव । तथा इदमपीति
भावः ॥४९॥

सि० ॥ भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥५०॥

भक्षार्थो वा—भक्षार्थ एवार्थ विभाग, न परिक्रयार्थः । कस्मात्
द्रव्ये समत्वात्—देवतार्थं परिगृहीतद्रव्यस्य देवतार्थे निवेदितत्वेन द्वयोः
ऋत्विग्यजमानयोः तस्मिन् द्रव्ये सत्त्वाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । भक्षणस्य
प्रतिपत्तिरुभेन्नात्तया निर्देशः सम्मन्वीति भावः ॥५०॥

व्यादेशादानसंस्तुतिः ॥५१॥

सम्प्रदाननिर्देशसाम्यात् चतुर्थानिर्देशो दक्षिणात्वेन स्तुयते इत्यर्थः ।
अतो न तेन परिक्रयः सिध्यतीति भावः ॥५१॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावुचोक्त्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
सम्पूर्णः ॥५॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः 'पादः ॥

ध्रौवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥१॥

सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवृत्ताय स्विष्टकृदनुष्ठानमित्यतीतपादे स्थितत्वात्
ध्रौवाज्यस्य सर्वान्तरगतत्वात्तस्मादपि शेषकार्यार्थमथदानं कर्तव्यम् । किञ्च,
'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवृत्ती'ति वाक्येनापि तस्मादाज्यादयदानं कार्य-
मित्येव सिध्यति ॥१॥

कारणाच्च ॥२॥

'देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन्, हव्यं नो बह इति । सोऽब्रवीत्,
शरं वृणै, भागो मेऽस्त्विति । वृणीष्येत्पब्रुवन् । सोऽब्रवीद्दुत्तरार्धादयं मह्यं
सकृत्सकृदवद्यात्' । इति तुल्यं कारणं अन्येषां हविषामाज्यस्य च अर्पणादे
सङ्कीर्षिते । अत आज्यादपि अवदातव्यमिति प्राप्नोति ॥२॥

एकस्मिन् समवृत्ताशब्दात् ॥३॥

प्रायणोपेष्टयामादित्यचर्वात्मवैकस्मिन् हविषि 'अग्नये स्विष्टकृते सम-
वृत्ति । आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवदानि । मिश्रस्य अन्येन हविषा सम-
वृत्ति' इति श्रूयते । तत्र यदि प्रकृताविवाऽऽज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेन ।

तत्तद्व्योदनेन प्रायर्णये आञ्जादाने क्रियमाणे समववतीति युक्तं भवति ।
अन्वया एकस्माच्चतोरवचनीत्येवामविष्यत् । अत्र एकस्मिन्नपि समववत्तद्वन्द-
श्रवणात् आज्यादानदातव्यमिति ॥३॥

आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥४॥

धृवाज्ये च स्विष्टकृदवदाने कार्यम् । कुत्र ? अर्थवादस्य दर्श-
नान् । 'अत्रदायाददाय ध्रुवा प्रत्यभिचारयति । स्विष्टकृतेऽत्रदाय न ध्रुवा
प्रत्यभिचारयति । न हि नन परामादृति यदय-भ्रवति' । इत्यर्थवादेन स्विष्ट-
कृदवदानाः प्राक् ध्रुवाया प्रत्यभिचारणानि स्विष्टकृदर्थानीत्यवगम्यते । अतोऽ-
प्यवदाने ध्रुवा यस्येति ॥४॥

सि०॥ अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥५॥

अशेषत्वात्—उपाश्रुयागशेषस्य अभावत्वात्, एवमुपाश्रुयागशेषस्य अ-
दानं न स्यात् । न-अशेषं कुत्र ? सर्वादानात्—'चतुरस्रं जुहोती' इत्यनेन
वाक्येन उपाश्रुयागापान्तस्य सर्वस्यैव इत्यनात् अशेषता—शेषाभावं, सिद्ध
इत्यर्थं ॥५॥

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥६॥

'सर्वस्यै वा एतच्चज्ञाय गृह्णे यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति सर्वयाग-
साधारण्यं प्रौढायम् । न आग्नेयपुरोडाशवत् विगारेय । अतो न स्विष्ट-
कृदादिप्रतिपत्त्यर्थं तस्मादवदानम् । शेषाभावादेवेति भावः । न रोक्स्या
स्यात्स्या बहुनामर्थे शृणुम्यौदनस्य एकस्मिन् भुक्ते अ-येवभुक्तेषु स्यातीत्य-
शेषो मृत्याय नीयते, दातुं युक्तं वनि रहस्यम् ॥६॥

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥७॥

ननु, ध्रुवायामुक्तरीत्या शेषाभावेऽपि जुह्वा शिष्टेन शेषकार्ये स्यात्त-
त्राह—जुह्वा गृह्णातस्य दूरतोद्देशेन अत्रत्तरात् तस्य सर्वस्य 'चतुरस्रं
जुहोति' इत्यनेन होमसंयोगात्तराणि न शेष इत्यर्थं ॥७॥

चमसवदिति चेत् ॥८॥

नन्वेन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिना चमसादावेकदेवतोद्देशेन ग्रहणेऽपि तेन अनुवपट्कारे यथा आग्नेये हूयते तथा विष्णवाद्यर्थमवत्तेन जुहूस्येन स्विएकृद्धो-
मोऽस्त्विति चेत्- ॥८॥

न, चोदनाविरोधात् हविः प्रकल्पनत्वाच्च ॥९॥

नैवं स्यात् । कुनः ? चमसे चोदनाविरोधात्- 'सोमस्याग्नेर्वाहीत्यनु-
वपट्करोती'ति चोदनाविरोधात्, अन्योद्देशेनावत्तद्रव्येणान्यस्मै होमः क्रियते ।
उपांशुपागे तु तथा न वचनम् । किञ्च, ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति आग्नेयः
पुरोडाश इतिवत् केवलहविःप्रकल्पनमात्रपरो विधिः । न ह्यखिलद्रव्यं होम-
संयुक्तम् । अल्पं जुहोतीति वचनेन शेषास्तित्वं सिध्यति । उपांशुपागे तु
चतुरवत्तं जुहोतीति होमसंयुक्तमिति वैषम्यं ज्ञेयम् ॥९॥

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥१०॥

उत्पन्नं शेषमुद्दिश्य अधिकारात्-पाठात्, शेषवति हविर्द्रव्ये सति
'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवचती' ति सर्ववचन बोध्यम् । सशेषेभ्यः सर्वेभ्यो
हविर्भ्यः समवचतीत्यर्थः ॥१०॥

जातिविशेषात् परम् ॥११॥

प्रायणीयेष्वामकस्मिन्नेवाऽऽदित्यचराववचतीत्यनुक्तत्वात् परं समवचनीति
लिङ्गं प्रदर्शितम्, तत् आज्यशेषाच्छेषकार्येऽसिद्धे जातिविशेषात्-
ओदनजातिमाज्यजातिं चापेक्ष्य प्रकृतिस्थशब्देनानुवादो ज्ञेयः । प्रकृतौ
प्रयुक्तशब्द एवात्र प्रयुक्त इति भावः । यथासम्भवमनुवादः कल्प्यः ॥११॥

अन्त्यमरेकार्थे ॥१२॥

यदन्यं प्रत्यभिधारणात्मकमर्थवादस्यं लिङ्गमुक्तम्, तत् ऋचाया अरि-
क्तत्वाय बोध्यम् । तथा हि-स्विएकृद्धुपस्तरणाभिधारणपर्यन्तं ऋचाज्यस्य कार्यं
विद्यते । यदि ऋचायाः प्रत्यभिधारणं न कुर्यात् तर्हि ऋचा आज्यहोना

इत्युत्तरकार्यं न स्यात् । स्विष्टकृद्देवदानोत्तरमंत्रं कार्यं नास्ति । अतो न पूरणमित्यर्थमादत्तात्पर्यमिति भावः ॥१२॥

साकंप्रस्थाय्ये शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥२॥

साकं प्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः’ इति त्रिहोते कर्मणि ‘आग्नाध्रे जुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्षामन् जुहोती’ति अनु-
त्वेन शेषाभावात् स्विष्टकृदिडं च तद्वत्—उपाशुयागवत्, लुप्यते इति सिद्धान्तः ॥१३॥

सौत्रामण्यां शेषाननुष्ठानाधिकरणम् ॥३॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥१४॥

सौत्रामणीयामे—‘उत्तरेऽग्नेौ पयोग्रहान् जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ सुरा-
ग्रहान्’इति निखिलस्य ग्रहस्थितद्रव्यस्य होमयोगग्रहणार्थं स्विष्टकृदादिकं
शेषकार्यमिति सिद्धान्तः ॥१४॥

तद्वच्च शेषशेषवचनम् ॥१५॥

‘उच्छिन्नष्टि, न सवै जुहोति’ इति नियेषपूर्वकं शेषवचनं तद्वत्—कुम्भी-
यत्, सर्वहोमं ज्ञापयति । सर्वहोमप्राप्तयेन शेषवचनं सार्थकम् । शेषवचनं
तु न स्विष्टकृदाद्यर्थम् । ‘ब्राह्मण परिक्रोणीषादुच्छेषस्य पानारम्’ इत्यादि-
कार्यान्तरश्रवणादिति भावः ॥१५॥

सर्वपृष्ठेष्टी स्विष्टकृदादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥४॥

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥१६॥

‘य इन्द्रियक्वामो वीर्यक्वामः स्यात्तमेत्या सर्वपृष्ठया याजयेत्’
इत्यनेन विडितायामिष्टी यद्विन्द्रा एव श्रूयन्—‘इन्द्राय उपन्ताय, इन्द्राय
बार्हताय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाकवराय, इन्द्राय वैरुषस्य, इन्द्राय र-
तायेति’ । इत्येव षड्देवताया इष्टेः निरतिक्वले षण्णा पुयक् पुयक् निर्वारि

विधाय श्रपणं कृत्वा द्वादशकपालमेकं पुरोडाशं कृत्वा होमसमये समं न
 घृतं पृथक् पृथक् अत्रादाय प्रधानयागा पट् क्रियन्ते । तत्र द्रव्यस्यैकत्वेऽपि
 प्रधानकर्मभेदात् प्रतिप्रधानकर्म सिद्धकृद्दानं पद्मार त्रिधेयमिति ॥१६॥

सि० ॥ अविभागात्तु शेषस्य सर्वान् प्रत्याविशि-
 ष्टत्वात् ॥१७॥

अविभागात्—शेषस्य पुरोडाशस्य एकत्वात्, सर्वप्रधानानि प्रति
 अविशिष्टत्वात्—एकत्वादेव, सकृत्सिद्धकृद्दानमित्यर्थः । प्रष्टुतौ हविष उक्त-
 रार्थः सिद्धकृद्दानदेशः कृतः । इहापि हविष ऐक्यात् तथैवादानं सकृ-
 दिति भावः ॥१७॥

ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणाधिकरणम् ॥५॥

ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥१८॥

ऐन्द्रवायवग्रहोत्तरं सोमासस्य भक्षणं—‘ द्वि ऐन्द्रवायव भक्षयती ’ ति
 वचनात् प्रतिप्रष्टुकारं भक्षः स्यात् । द्विवारं भक्षणं मवेदित्यर्थः ॥१८॥

सोमे शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ॥६॥

सोमे अवचनात् भक्षो न विद्यते ॥१९॥

सोमे—सोमयागे, भक्षो न विद्यते । वृत्तं ‘ अवचनात्—वचना-
 भागात् । ‘ यद् ग्रहान् जुहोती ’ ति श्रपणेन कुम्भीरिव शेषाभावाच्चेति
 भावः ॥१९॥

सि० ॥ स्याद्वा अन्यार्थदर्शनात् ॥२०॥

सोमे स्यादेव भक्षणम् । वृत्तं ‘ अन्यार्थदर्शनात्—‘ सर्वतः
 परिहारमश्नन्, द्विरैन्द्रवायवस्य मद्रमि भक्षान् भक्षयन्ति ’ इति भक्षणाङ्गस्य
 भ्रमणादेरूपर्यस्य विधानात् भक्षाभावे तदनर्थकं स्यात् । ‘ अत्र जुहोती ’
 स्वनेन शेषसिद्धेयेति भावः ॥२०॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥२१॥

न प्रत्यक्षो विधिरित्याशङ्कयामाह—‘पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति । पुरस्तान्मैत्रावरुणम् । मरुतः परिहारमाश्विनम्’ इति विशिष्टमक्षणस्य अप्राप्तत्वात् तत्तद्गुणविशिष्टमक्षामिधायकानि स्वीयानि यथोपदेशं—यथा-विहितं, भक्षणं स्यादित्यर्थः ॥२१॥

चमसिनां शेषमक्षणाधिकरणम् ॥७॥

चमसेषु समारूयानात् संयोगस्य तन्निमित्तात्वात् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमे—‘त्रैतु होतृचमसः प्र मक्षणः । प्रोद्गातृणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम्’ इति होतृचमसादिसंज्ञका दश चमसाः सन्ति । तेषु चमसिना भक्षणमस्ति । कुलः १ होतृचमस इत्यादिसमारूयानात् संयोगस्य—होतृचमस इत्यादिमञ्जामन्बन्धस्य, तन्निमित्तात्वात्—चमसभक्षण-निमित्तात्वात् । होत्रा अनेन पात्रेण चम्यने भक्ष्यते इति होतृचमस इति योगात् भक्ष्येऽस्ति उक्तयोग-अनुपपन्न-स्यादिनि भावः ॥२२॥

तस्माच्चब्राह्मणस्य सोमं प्रतिपेधति ॥२३॥

तस्मात्—समारूयया भक्षणस्य सिद्धत्वादेव, यजमानचमस इति समा-रूयया यजमानस्य क्षत्रियादेः सोमभक्षणप्राप्तौ ‘यदि राजन्यं वैश्यं वा याज-येत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यप्राधस्तिभीराढत्य ताः सन्धिष्य दधनि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् सोमम्’ इति सोमभक्षणनिषेध-सङ्गच्छते । निषेधस्य प्रातिपूर्वत्वादिति ॥२३॥

उद्गातृणां सुब्रह्मण्येन सहमक्षणाधिकरणम् ॥८॥

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥२४॥

प्राधिकरणोऽह्नयाक्ये ‘प्रोद्गातृणाम्’ इत्यत्र उद्गातृणां चमस इति समारूयसिद्धमुद्गातृचमसस्यसोमसपानम् एकः—उद्गातेन कुर्यात् । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—उद्गातृणां यसां भक्तेरुद्गानं वर्तते उद्गातृप्राति-

पादिकस्य शक्तत्वात् । बहुवचन तु प्रयोगभेदेन उद्गातृव्यक्तीनां भेदात्तत्पर-
तया व्यास्येयम् । किञ्च, बहुवचनस्य प्रातिपदिकगतत्वात्प्रातिपदिकार्थ-
स्योद्गातृव्येकत्वात्तत्र श्रूयमाणमपि एकत्वमुद्गातृभेदं कर्तुं नालम् । अतोऽ-
पि विवक्षितं तदिति भावः ॥२४॥

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥२५॥

‘ प्रोद्गातृणाम् ’ इति बहुवचनश्रुते. ‘ प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ऋतस्तयोः
प्रत्यय प्राधान्येन ’ इति नियमात् अप्रधानप्रकृतिभूतोद्गातृशब्दस्य ऋत्वि-
कत्वसामान्येन ऋत्विक्षु लक्षणा स्वीकृत्य सर्वे एव ऋत्विज उद्गातृचमसस्यसोम-
रसपानं कुर्युः । युक्तं च सर्वसंयोगात्-सर्वान्वययोग्यबहुवचनसम्बन्धादित्यर्थः ।
अतस्तदपि विवक्षितं, प्रयोगभेदेन व्यक्तिसंभेदपरमथा वा तदुपपादनं न युक्तमिति
भावः ॥२५॥

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात् बहुत्वश्रुतेः ॥२६॥

उदुपसर्गपूर्वकगायतिधातुनाप्यस्तोत्रमन्त्रविधानाक्रियानिमित्ता उद्गा-
तृशब्दस्य प्रवृत्तिः । तद्दानकर्तारस्तु उद्गाता, प्रतिहर्ता, प्रस्नोता इति त्रय एव ।
अतो बहुत्वश्रुतेः—तत्रितयसम्बन्धात्, तेषां प्रहणे प्रातिपदिकार्थं प्रत्यया-
र्थश्च शक्त्यैः सम्भवति । न लक्षणाप्रसङ्ग इति भावः ॥२६॥

सि० ॥ सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणात् एकदेशे स्यात् ॥२७॥

उत्पूर्वकगायतिधानो न गानमामान्ये शक्तिः । अपि तु साम्नो
द्वितीयापसर्गाने । तत्रैव उद्गीथशब्दप्रयोगः प्रसिद्धः । तद्दानकर्ता ल्वेक एव
ऋत्विक् । तस्मिन् बहुत्वसम्भवि । अतः योगो ऋत्विजोऽत्र न सम्भरतीत्य-
गत्या लक्षणा ऋत्विजार्था । तथा मन्त्रन्तरङ्गभूतसामवेदोक्तकर्मकृतत्वेन मन्त्र-
सुप्रवण्येन सह सर्वे पूर्वोक्ताश्च-वगो ऋत्विजः । वेदसंयोगात्—सामवेदविहित-
कर्मणा मातुः सम्बन्धात्, उद्गातृचमसं भक्षयेद्युग्निं निष्यति । एकदेशे-

केवलोद्गातारि, कन्यात् उद्गातारिभक्तिगानकर्तृवात्, उद्गातेति शब्दप्रयोगः
स्यादित्यर्थः ॥२७॥

अग्न्येऽपि सोममक्षणाधिकरणम् ॥२८॥

आवस्तुतो भक्षो न विद्यते अनाम्नानात् ॥२८॥

होतृनामने इत्येव आवस्तुत् सोममक्षो जाति । कुतः ? अना-
म्नानात्-आम्नावस्तुत् इत्यर्थः ॥२८॥

सि० ॥ हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥२९॥

हारियोजनसमये पावस्तुतो भक्षोऽस्ति । कुतः ? सर्वसंयोगात्—
'यथायमसमन्वयंश्चमसान् चमसिनो भक्षयन्ति' 'अथेतस्य हारियोजनस्य
सर्वे एव लिप्सन्ते' इति सर्वान्तरगतश्च भावस्तुत् अपीति भावः ॥२९॥

चमसिनां वा संनिधानात् ॥३०॥

'सर्वे एव लिप्सन्ते' इत्यत्र सर्वशब्देन चमसिनामेव ग्रहणमुचितम् ।
कुतः ? पूर्ववाक्ये 'चमसिनो भक्षयन्ती'ति चमसिनां संनिधानात् । हारि-
योजने सर्वे चमसिनो भक्षयेयुरित्यर्थः । तथा च न आवस्तुतो भक्ष इति
भावः ॥३०॥

सर्वेषां तु विधित्वात् तदर्थी चमसभ्रुतिः ॥३१॥

सर्वेषां प्रवृत्तयागसम्बन्धिकृतिङ्मात्रस्यैव सर्वशब्देनात्र ग्रहणम् ।
वक्ष्यते ? विधित्वात्—सर्वकर्तृकभक्षणस्य अपूर्वस्य विधानात् । तत्र कर्त्री-
वाङ्मध्य प्रकरणात् प्रकृत-कृत्विकपुरुषैरेव निरावाङ्मध्यत्वे अप्रकृतचमसि-
पुरुषांशकल्पने वाक्यभेदः स्यात् । तदर्थी—हारियोजनस्तुत्यर्थी चमसभ्रुति
'चमसाक्षमसिन एव भक्षयन्ति । हारियोजन सर्वे भक्षयन्ति । अत्र श्रेष्ठ
तत्' इति । तस्माद्भक्षण प्रकृतसर्वकृत्विककर्तृकमिति सिद्धम् ॥३१॥

वषट्कारस्य भक्षनिमित्तत्वाधिकरणम् ॥३०॥

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥

‘वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः’ इति श्रुत्या वपट्कारकर्तारमुद्दिश्य प्रथमव-
विशिष्टभक्षणविधानात् वपट्कारकर्तृत्वमपि भक्षणे निमित्तम् । न समाख्यै-
वेत्यर्थः ॥३२॥

होमाभिपवयोरपि तन्निमित्तत्वाधिकरणम् ॥११॥

होमाभिपवाभ्यां च ॥३३॥

‘प्रायभिरभिपुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यज्ञः परेण सदमि भक्षान् भक्ष-
यन्ति’ । अत्र होमाभिपवयोर्वचनान्तरेण प्राप्तत्वान्निमित्तत्वेनानुद्य य
अभिपवहोमकर्ता सः भक्षयेदित्यपूने गच्छगमात् प्रिचीयन इति । अत्रे पञ्चमी हेतौ ।
निमित्तसमुच्चापकश्चकार । इत्युक्तोभयानीमित्तक भक्षणमिति भावः ॥३३॥

वपट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षणाधिकरणम् ॥१२॥

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥३४॥

‘चमसान् चमसिनां भक्षयन्ती’ति चमसानां भक्षस्य प्रत्यक्षोपदेशात्-
भक्षयन्तीति सामान्यवचनेन, अव्यक्तो भक्षकर्ता यत्र शेषे-चमसेतरप्रहादौ,
प्राप्तः तत्र होमाभिपवकर्ता भक्षयेत् । न चमसेष्विति ॥३४॥

स्याद्वा कारणभावात् अनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्व-
चनत्वात् ॥३५॥

‘भक्षान् भक्षयन्ती’ स्थानेन भक्षकारणस्य प्राप्तत्वात् चमसेषु इतरेषां
भक्षः स्यादेव । समाख्या तु अनिर्देशः—चमसिनां प्रापणमात्रकर्त्री । तद्वचन-
त्वात्—तावन्मात्रग्राहकत्वात् । नेतरेषां नेवर्तिकेति भावः ॥३५॥

चमसे चान्यार्थदर्शनात् ॥३६॥

‘चमसान् चमसाभ्यर्थे प्रयच्छति । तान् स वपट्कर्त्रे प्रयच्छती’ति
अध्वर्युचमसे अन्यस्मै वपट्कर्त्रे दानप्रयत्नात् दानस्य भक्षणार्थत्वात् अस्ती-
तरेषां चमसेषु भक्षणमिति भावः ॥३६॥

एकपात्रे होतुः प्रथमभक्षणाधिकरणम् ॥१३॥

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् ॥३७॥

एकस्मिन् पात्रे बहूना पानप्रसक्तौ अध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् । कुतः ?
क्रमात्—होमद्रव्यस्य अध्वर्युसान्निव्यात्, मन्त्रिधेश्च स्थानक्रमयोपर्यायत्वा-
दित्यर्थः ॥३७॥

सि० ॥ होता वा, वर्णमन्त्रात् ॥३८॥

मन्त्रवर्णात्—‘ होतुश्चित् पूर्वं एविरथ माशत ’ इति मन्त्रलिङ्गात्,
होतैव प्रथमः ॥३८॥

वचनाच्च ॥३९॥

वषट्कर्तुः ‘ प्रथमभक्षः ’ इति वचनादपि होतुः प्राथम्यम् ॥३९॥

कारणानुपूर्व्याच्च ॥४०॥

प्रथमं वषट्कारः पश्चाद्होमः इति कारणक्रमः । यथा कारणक्रमः
तथैव भक्षणक्रम इति भावः ॥४०॥

भक्षणस्य अनुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् ॥४१॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥४१॥

‘ नानुपहूतेन सोमः पानस्यः ’ इति वचनादनुज्ञातस्थैर भक्षणमिति
सिद्धान्तः स्पष्टम् ॥४१॥

वैदिकवचनेन अनुज्ञापनाधिकरणम् ॥४२॥

तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनुज्ञापयेद्विज्ञात् ॥४२॥

उपहृत उपह्वयस्वेति तत्राह्वयकमन्त्रत्वात् न लौकिकप्राप्तयेन अनु-
ज्ञापनमिति सिद्धान्तः ॥४२॥

वैदिकवचनेनार्थक्रमानुसारतः प्रतिवचनाधिकरणम् ॥४३॥

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥४३॥

‘उपहृत. उपहृत्यस्ते’ इत्यत्र उत्तरम्बपस्य वाक्यस्य पूर्वपाठेऽपि ‘अग्नि-
होत्रं जुहोति, ययागं पचती’ व्यत्रेगार्थक्रमेण उत्तरपठितं प्रश्नान्तरं पूर्वम् ।
तदनन्तरमुत्तरवाक्यमिति सिद्धान्तः ॥४३॥

एकपात्राणामेवानुज्ञापनाधिकरणम् ॥१७॥

तदेकपात्राणां समवायात् ॥४४॥

तत्—अनुज्ञापन, समवायात्—एकस्मिन्पात्रे सर्वेषां भक्षस्य प्राप्तत्वात्,
अनुज्ञापनेन तेषामैकमस्येन पाने—युनाधिकपानप्रयुक्तकलहस्याभावात् सिध्यतीति
दृष्टप्रयोजनस्य सत्त्वात् एकपात्राणामेवाभ्यनुज्ञानमिति भावः ॥४४॥

याज्यापनये भक्षस्याप्यपनयाधिकरणम् ॥१८॥

याज्यापनयेन अपनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥४५॥

ज्योतिष्टोमे ऋतुयाचनामक्रयागेष्वेवमन्नं ते— ‘यजमानस्य याज्या
सोऽग्निप्रेष्यति, होत्रेन च जेति, स्वयं वा निषद्य यजनी’ इति । अत्र स्वयं वा
याज्यामन्त्रं पठित्वा यजतिपक्षे होतुं सकाशात् याज्याया अपनयेऽपि तस्य
भक्षो न अपैति । प्रवरवत् । यथा—‘होतारं त्वा वृणे’ इति विहितं क्रतु-
याज्यार्थं उरणं होतुर्नापैति । तथा भक्षोऽपि नापैतीत्यर्थः ॥४५॥

सि० ॥ यष्टुर्वा कारणागमात् ॥४६॥

तस्मिन्पक्षे यष्टुः—यजमानस्येव, भक्षः । कुत ? कारणागमात्—
‘अनवानता यष्टुर्व्य’ मिल्यतेन यष्टुर्कारकर्तृत्वरूपकारणस्य तस्मिन् प्राप्ति-
त्वात् । होतुर्भक्षः अपनीतो भवतीति भावः ॥४६॥

प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपायः ॥४७॥

प्रियमो दृष्टान् । प्रवरस्य उरणस्य, प्रवृत्तत्वान्—पूर्वमेव कृत-
त्वात्, तस्य अपनयो न सम्भवति । यत्र सर्वयाज्यार्थं होतुस्त्वेव उरणम् ।
तत्र एकयाज्यापनयेऽपि याज्यान्तरार्थं पूर्वं उरणमत्यावश्यकमिति भावः ॥४७॥

फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ॥१९॥

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयो- गात् ॥४८॥

ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्वकर्तृके इ-थं श्रूयते । ' यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, ॥ यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यप्रोधस्तिमीराह्वय ताः संपिप्य दध्न्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम् ' इति । तत्र राजन्यादिकर्तृकस्य रूप-निमित्तप्राप्ताऽथमुक्तप्रकारः फलचमसः—भक्षविकार एव । नैज्याविकारः । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—विभक्षयिषेत्, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति श्रवणात् ॥४८॥

सि०॥इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥४९॥

इज्याविकारोऽपि फलचमसमरूपगिष्टद्वय्यात्मरुहोमशेषविकारः । संस्कारस्य—होमशेषप्रतिपत्तिमंस्कारस्य, तदर्थत्वात्—होमशेषार्थत्वात् । होममन्तरेण होमशेषत्वासम्भवात् विभक्षयिषेदित्यस्य होमशेष विभक्षयिषेदित्यर्थकतया होमार्थमेवेदं द्रव्यमिति भावः ॥४९॥

होमात् ॥५०॥

होमानुवादात् । तथा हि—' अन्याद्यमसान् जुहोति अपैतस्य दर्भ-तरुणकेनोपहस्य जुहोति ' इति फलचमसहोममुद्दिश्य दर्भतरुणकस्य गुणत्वेन त्रिधानादपि होमार्थत्वं सिध्यति फलचमसम्येति ज्ञेयम् ॥५०॥

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥५१॥

होमसाधनचमसैश्च तुल्यकालत्वात्—एककालत्वात् । तथा हि—' यदा अन्याद्यमसानुभवन्ति । अथेनं चमसमप्युन्नयन्ती ' त्युभयोः सहोन्नयन-मपि होमार्थत्वे गमकमित्यर्थः ॥५१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५२॥

' तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम् ' इति सोमनिषेधरूपस्य लिङ्गरूप दर्शनादपि होमार्थत्वं तस्य ज्ञेयम् । तदित्यम्—सोमनिषेधपूर्वकोक्तद्रव्य-

विधानेन सोमस्थानीयत्वं तस्य गम्यते । सोमस्य तु हुतशेषस्यैव भक्षणात्
अस्यापि हुतशेषत्वं सिध्यतीति भावः ॥५२॥

ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणम् ॥२०॥

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥५३॥

राजसूये दशपेयनामके ज्योतिष्टोमविकृतिभूते यागे ' दश दश एकैकं
चमसमनुप्रसर्पन्ति ' इति श्रूयते । राजसूये तु राजन्यस्यैवाधिकारात् तत्र
राजन्ययजमानस्य चमसानुप्रसर्पिणो दश राजन्या एव बाध्याः । कुतः ?
सामान्यात्—एकजातीयत्वलाभात् । प्रकृतौ यजमानचमसस्य भिन्नजातीयै-
र्भक्षणं नास्ति । किञ्चेकजातीयैरेव । अतोऽत्रापि ' प्रकृतिवद्विकृतिः कार्या ' इति
चोदकेन तथैव प्राप्तम् । न चास्य बाधकं वचनं दृश्यते । तस्माद्-
जन्यो यजमान अन्यैर्नवभिः क्षत्रियैः सह स्वीयचमसं भक्षयेदिति ॥५३॥

सि० ॥ ब्राह्मणा वा, तुल्यशब्दत्वात् ॥५४॥

राजन्यचमसेऽपि दश ब्राह्मणा एव । कुतः ? तुल्यशब्दत्वात्—दश-
स्वपि चमसेषु ब्राह्मणा इत्येकजातीयशब्दवत्त्वात् । प्रकृतितः प्राप्तेषु दशस्वपि
चमसेषु पानायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया प्रतिचमसं दशसङ्ख्या
विधाय अर्पसिद्धां शतसङ्ख्यामनूद्य सङ्ख्येयानां सर्वेषां ' शत ब्राह्मणाः सोमं
पिवन्ती ' स्यनेन वचनेन ब्राह्मणजातीयत्वं विधीयते । सत्येवं राजन्यस्य
यजमानस्यापि यत्र चमसभक्षो नास्ति, तत्र कुत अन्येषां राजन्यानां भक्षः ।
तस्माद् ब्राह्मणा एव सोमपानकर्तार इति राजन्यचमसानुप्रसर्पिणो दश
ब्राह्मणा एव, न राजन्या इति सिद्धम् ॥५४॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ भावत्रोक्त्या तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः
सम्पूर्णः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सुवादिष्वनारम्याधीतखादिरत्तादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥१॥

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥१॥

किमपि प्रकरणमनारम्येस्थं श्रूयते- 'यस्य खादिरः क्षुवो भवति, स छन्दमामेव रसेनावद्यति, सरसा अस्य आहतयो भवन्ति' 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्येवमादि । अत्र यत् स्तुवे खादि-
स्त्वस्य, जुहा च पर्णतायाश्च विधानं, तत् सर्वार्थ-प्रकृतिरिक्तत्वार्थम् । उभयो-
रपि समानं विधानमित्यर्थः । कुतः ? अप्रकरणात्-अनारम्याधीतत्वादेता-
दृशस्य विधिनाक्यस्य । स्तुवादेश उभयत्रापि सत्त्वात् । अतः सर्वत्र स्यादेता-
दृशो, विधिगिति भावः ॥१॥

सि० ॥ प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वात् ॥२॥

यत्र अनिर्देशेन अह्नाप्राप्तिः सा प्रकृतिगित्युक्तलक्षणाया दशीपूर्ण-
मामादिप्रकृतावेवायं विविर्बोध्यः । कुतः ? अद्विरुक्तत्वात्-एवं सति द्विरुक्तं
न भवति । अन्यथा, सर्वार्थत्वे विकृतावतिदेशशास्त्रेण प्राप्तिः, उक्तवाक्येन
च, इति द्विरुक्तता स्यादिति भावः ॥२॥

तद्वर्जन्तु वचनप्राप्ते ॥३॥

विकृतौ अनारम्याधीतवचनेन खादिरत्वाद्वा प्राप्ते तद्वर्ज-खादिरत्वादि-
भिन्नं प्राकृतधर्मजातमतिदेशशास्त्रं प्रापयतीति न द्विरुक्तिरित्यर्थः ॥३॥

दर्शनादिति चेत् ॥४॥

यद्यतिदेशशास्त्रादनारम्यशास्त्रं बलवत् तदा तेनैवारम्यशास्त्रेण
प्रकृताविव विकृताविव स्तुवादौ खादिरत्वादिधर्मप्राप्तौ सत्यां गृहमेधोयेष्टिवत्
विकृतेरतिदेशशास्त्रस्य आकाङ्क्षा न स्यात् । शक्यता हि तच्छास्त्रप्राप्तं

प्रकृतिविकृतिसाधारणं खादिरत्वादिकं विकृतिमपि निराकाङ्क्षीकर्तुम् । तथा सति क्वचिद्विकृतौ 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती'ति प्राकृतप्रयाजदर्शन-
मनुपपन्नं स्यात् । तद्दर्शनमनिदेशशास्त्रस्य ज्यायस्त्वे ममुपपद्यते । तस्माद्-
तिदेशरहितायां प्रकृतावेव अनारम्यशास्त्रस्य निवेशो युक्तः । न विकृतावपि ।
तत्र त्वतिदेशशास्त्रमस्त्येवेति चेत्-- ॥४॥

न, चोदनैकाथ्यात् ॥५॥

अनारम्यशास्त्रेण अतिदेशशास्त्रं निराकाङ्क्षं नाम विकृतेस्तस्य आकाङ्क्षा
नास्ताति न । अपि त्वस्त्यैव । कुतः? चोदनाया एकाथ्यात्-- 'यस्य
खादिरः स्त्वो भवती' त्यादिचोदनया खादिरत्वादिमात्रस्य विधामात् । यदि
खादिरत्वं स्त्वं चेदं वाक्यं विदध्यात् तदाऽनिदेशशास्त्रं निराकाङ्क्षं भवेत् ।
अप्यथा न । इदमनारम्यशास्त्रं तु लाघवात् अतिदेशप्राप्तं स्त्वमुद्दिश्य खादि-
रत्वमात्रं विदधाति । अतः स्त्रमापर्यं विकृतेऽनिदेशशास्त्रस्यास्त्येवाकाङ्क्षेति
भावः ॥५॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥६॥

प्रकृतौ सङ्क्षेपविस्तराम्यामङ्गानि विधीयन्ते । यथा 'पञ्च प्रयाजान्
यजती' ति समासतः । 'समिधो यजती' ल्येवमादिना विस्तरेण । तथा 'यस्य
खादिरः स्त्वो भवती' त्यादिर्विस्तरः । यस्त्यैवं स्त्व ' इति सङ्क्षेपः । अत
एषामनारम्यविधीनामुत्पत्तिः प्राकृतविधिभिः समाना । तस्माद्--अनारम्यविधिः
प्रकृतपर्यः । सङ्क्षेपविस्तराम्यां विधीयमानत्वात् । प्रयाजादिवत् । इति चेत्--॥६॥

न, तुल्यत्वात् ॥७॥

न तावदीदृशे शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्य
प्रसरोऽस्तीति तर्कपादे प्रत्यक्षसूत्रे--

तस्माद्दृष्टपूर्वत्वात्केनचिद्दस्तुना सह ।

धर्मस्य नानुमेयत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥

इत्यादिना श्लोकवार्तिके उक्तम् ।

किञ्च, विकृतावपि सङ्क्षेपविस्तराभ्यां विधिरुपलभ्यते । ' त्ति
आहुनीजुहोती ' ति सङ्क्षेपः । ' आमनमस्यामनस्य देवा ' इति विस्तरः ।
अनेन वैकृतैरपि विधिभिरनारभ्यविधीनांतुन्यः सात् अनैकान्तिको हेतुर्दुष्ट इति
भाषः ॥७॥

सि० ॥ चोदनार्थकात्स्नर्यात्तु मुख्य-
विप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥८॥

प्रकृत्यर्थः—प्रवृत्तिप्रार्थ एवायमनारभ्यविधिः । कुतः ? चोदनार्थ-
कात्स्नर्यात्—विकृतौ कृत्स्नधर्माणामेव अतिदेशशास्त्रेण प्राप्तेः खादिरत्नादे-
रपि प्राप्तत्वेन मुख्यस्य—अनारभ्यपठितशास्त्रस्य, विप्रतिषेधात्—आका-
ङ्क्षाभावात् । यद्यप्यनारभ्यशास्त्रं प्रत्यक्षम् । अनिदेशशास्त्रमानुमानिकं तिल-
म्बेन प्रवर्तते । तथाप्युक्तयुक्तया रूपादिप्राप्त्यर्थं प्रत्यक्षशास्त्रार्थमेव तस्य
प्रवृत्तिवाच्या । रूपादिप्राप्तिरेत्याया खादिरत्नादेरपि प्राप्तौ प्रत्यक्षशास्त्रमेव
निराकाङ्क्षमिति बोध्यम् ॥८॥

सामिधेनीनां सप्तदशसङ्ख्यायां विकृतिगामिताधिकरणम् ॥२॥

प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥९॥

' सप्तदश सामिधेनीर्वाह ' इत्यनारभ्यश्चून सामिधेनीनां सप्तदश
दर्शपूर्णमासप्रकरणे— ' पञ्चदश सामिधेनीर्वाह ' इति विशेषदर्शनात्
तद्विरोधि सप्तदश मित्रविन्दादिकृतौ स्यात् । प्रकरणसहकृतपञ्चदशस्य
विकल्पपक्षेऽपि बावासम्भवेन तद्वत्त्वायाः प्रकृतेर्निराकाङ्क्षत्वादिति
भाषः ॥९॥

गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥३॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥१०॥

' चमसेनाप प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्य ' इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रुतम् । तत्र नैमित्तिकं—पशुकामनिमित्तप्रयुक्तगोदोहनपात्र, प्रकृतावेव

निविष्टम् । कुतः ? संयोगस्य—गोदोहनेन पशुकाम इति पदसम्बन्धरूपस्य, पूर्वोक्तसातदश्यापेक्षया विशेषात् । स च तद्विकारः चमसबाधक इत्यर्थः । तथा हि—चमसः गोदोहनं चेत्युभयस्य दर्शपूर्णमामसन्नियौ पाठौ यद्यपि तुल्यः, तथापि चमसशास्त्रं सामान्य पशुकामेतरप्रयोगे सावकाशम् । विशेषं गोदोहनशास्त्रं निरवकाशम् । सावकाशान्निरवकाशं बलीय इति प्रसिद्धम् । अतश्चमसस्य गोदोहनेन नैमित्तिकेन बाधात् प्रकृतावेव तस्य निवेश इति सिद्धम् ॥१०॥

आधानस्य पवमानेष्वनङ्गताधिकरणम् ॥४॥

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥११॥

‘अग्नये पवमानाय अष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पावकाय । अग्नये शुचये ’ । इति पवमानेष्टीविधाय तत्प्रकरणे ‘वमन्ते ब्राह्मणो अग्निमादधीत ’ इति श्रुतमग्न्याधानं इष्ट्यर्थम् । कुतः ? प्रकरणात्—इष्टि-प्रकरणे श्रुतात्वात् । अतः इष्ट्यङ्गमग्न्याधानमित्यर्थः ॥११॥

सि० ॥ न वा, तासां तदर्थत्वात् ॥१२॥

तासां—पवमानेष्टीनां, तदर्थत्वात्—अग्निमस्कारार्थत्वात्, नैव आधानमिष्ट्यङ्गम् । अग्नीनामिष्ट्यर्थत्व एव अग्निद्वारा आधानं पवमानेष्वङ्गं भवेत् । तदेव नास्ति । कुतः ? इष्टीनां फलाश्रयणेन निष्कलत्वात्तदङ्गनाधानमपि निष्कलं स्यात् । तस्मादाधानपवमानेष्व्याः आग्न्यर्थात् । अग्नीनां च निखिलकत्वर्थत्वमिति ॥१२॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१३॥

‘जीर्यन्ति वा एष आहितः पशुर्यदग्निः, संवत्सरेण परस्तात् तदेतान्येव अन्याधेयस्य हवीषि संवत्सरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेन वा एनं पुनर्नवं करोति ’ इति लिङ्गदर्शनादपीष्टीनामग्न्यर्पणं बोध्यम् ॥१३॥

आधानस्य सार्थत्वाधिकरणम् ॥५॥

तत्प्रकृत्यर्थं, यथा अन्ये अनारभ्यवादाः ॥१४॥

तत्—आधानं, प्रकृत्यर्थं—स्वादिस्त्वन्वायात् । यथा अन्ये अनारभ्य-
वादाः प्रकृत्यर्थाः, तद्वदिदमपि क्षेत्रमित्यर्थः ॥१४॥

सि० ॥ सर्वार्थं वा, आधानस्य स्वकालत्वात् ॥१५॥

सर्वार्थं—अग्निद्वारा सर्वकर्मार्थमेवाऽऽधानम् । न केवलं प्रकृत्यर्थम् ।
कुतः ? तस्य स्वकालत्वात्—वसंतर्गुरूपस्य स्वकालस्य न्वाशब्देन विधा-
नात् । दर्शपूर्णमासाङ्गरे तु प्रधानस्य यः कालो दर्शः पूर्णिमा च, स एव
तद्गङ्गा कालः । न अङ्गानां स्वतन्त्रः कालोऽस्ति । इह तु स्वतन्त्रः कालः
श्रूयते—' वसन्ते अग्निनादधीत ' इति । अतः आधानं केवलमान्यर्थम् ।
तेनोपनानामग्नौनां सर्वकर्मार्थत्वम् । ' यद्वाहयन्तो जुहोता ' इति शक्येनेति
भावः ॥१५॥

पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽथौ कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥६॥

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥१६॥

तासां—पवमानेष्टीनां, होमार्थं योऽग्निरेपेक्षितः सः प्रकृतितः-
दर्शपूर्णमासादिति श्रूयते । प्रयाजातिदेशवत्—प्रयत्नैः पवमानेष्टिसंस्कृतानाम्
सत्त्वाद्वाप्यतिदेशशास्त्रेण तेषामग्निनिदिदिश्यते इति मारः ॥१६॥

न वा, तासां तदर्थत्वात् ॥१७॥

नैव तत्र पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः । कुतः ? इष्टीनां तदर्थत्वात्—अल्प-
र्थत्वात् । यदि पवमानेष्टी पवमानेष्टिसंस्कृतस्याग्नेरपेक्षा तर्हि पूर्वं पवमानेष्टिः
कर्तव्या । नन्वाप्यग्नेरपेक्षायां नन्पूर्वनिष्ठिरित्यनरस्यादोष-विशेषात् कुतश्चिद-
संस्कृतानां विश्रामोऽवश्यं कार्यः । सत्येवमपि क्रियमाणः प्रपन्न एवोचिन
इति भावः ॥१७॥

उपाकरणादीनामग्नीषोमीयपञ्चधर्मत्वाधिकरणम् ॥८॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः, प्रकरणाविशेषात् ॥१८॥

ज्योतिष्टोमे--अग्नीषोमीय, सवनीय, आनुबन्धश्चेति त्रय पशवः समाभ्राता । तत्सन्निधौ च- ' उपाकरण-उपानयन-अक्षयावच-यूपे नियोजन-पर्यग्निकरण-मज्जपन-त्रिशसनादया धर्मा ममाभ्राता । तत्र त्रिष्वपि पशुषु ज्योतिष्टोमप्रकरणमाधरणत् पशुविधिः-यश्वङ्गधर्मविधि, सर्वेषां तुल्य एवेति । कुन् १ प्रवरणात्रिशपादिव्यर्थ ॥१८॥

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥१९॥

ननु, महाप्रवग्नाविष्टोमेऽपि ' चतुर्थेऽह्नि आग्नेय सवनीय पशुरग्निष्टोम आह्वये ' इति श्रुते सवनीयस्यानन्तरप्रकरणमणत् अभिक्रमण-न्यायेन सवनीयाङ्गत्वं पशुधर्माणामिति चेत्- ' स एव चतुर्थे औपसध्येऽह्नि द्विद्वैबल्य पशुरालभ्यते ' इति श्रुत्या चतुर्थदिने अग्नीषोमीययाग । तस्य सन्निधौ पशुधर्माणां पाठात् । स्थानक्रमण अग्नीषोमीयपशुधर्ममपि तेषामित्यु-भयार्थत्वं पशुधर्माणामिति ॥१९॥

श्वस्त्वैकेषां तत्र प्राक् श्रुतिर्गुणार्था ॥२०॥

उभयार्थत्वव्यावर्तकस्तु । तथा हि-- ' आश्विन ग्रह गृहीत्या विवृता यूप परिधीय आग्नेय सवनीय पशुमुपाकरोति ' इत्येकेषां श्रुतिना श्वः-सुल्बाहे-पञ्चमेऽह्नि सवनीयपशुत्वेरान्नानमस्ति । अत्र नस्यामेव श्रुत्याया प्राक्-चतुर्थेऽह्नि ' आग्नेय सवनीय पशुमालभत ' इति श्रुतिस्तु गुणार्था-गुणाविधानार्थाऽऽगन्तव्याः । नोत्पत्तिश्रुतिः सा । यत्र- ' आग्नेय पशुरग्नि-ष्टोम आलभ्यते । एन्द्राग्न पशुरस्ये । ऐन्द्रोवृष्णि षोडशिन्याम् । सारस्वती तेषां अतिरात्रे ' । इत्युत्तरनम्यासाधारणपशून् चतुर्थेऽह्नि सङ्गृह्य ' यथा त्रै म स्योऽभिदितो जनमश्नुते । एतमेव अपज्ञायमाना जनमश्नुते ' । एतद्विज्ञाने दोषमुद्गाव्य ' एभि कष सवनानि पशुन्ती'ति प्रश्ने ' यथा प्रातः सवने प्रचरति । पुरोडाशेन माप्स्यन्दिन्सवने । अह्निस्तृतीय-सवने ' । इति वशादिप्रचारः मन्त्रगुणाविधानार्था सा पुन श्रुति । यथाप्रचारे-

पेक्याः क्यत्यायगमात् । अतो न सवनीयार्थत्वं पशुधर्माणाम् । अपि तु
स्थानादग्नीषोमीयाङ्गत्वमेवेति नोभयार्थास्ते धर्मा इति भावः ॥२०॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥२१॥

तेन—‘ वषया प्रातःसवने प्रचरती ’ इति वषाप्रचारेण, उत्कृष्टस्य साङ्ग-
पशोरालम्बस्य कालविशेषः ‘ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वैतयनया धृत्या विधीयते
इति पञ्चालम्बस्य कालबोधकं तद्वाक्यं, नोत्पत्तिवाक्यम् । तद्वाक्यं
तु ‘ चतुर्थेऽङ्घ्रि आग्नेयः सवनीयः पशुरग्निष्टोम आलम्ब्यते ’ इदमेव । अत
अवान्तप्रकरणेन सवनीयार्थत्वं पशुधर्माणां सिध्यतीति चेत्—॥२१॥

नैकदेशत्वात् ॥२२॥

न वषाप्रचारोत्कर्षेण उत्कृष्टस्य कालविधिः सम्भवति । उत्कर्षस्यैक-
देशत्वात् । वषाप्रचारमात्रोत्कर्षादित्यर्थः । अत्रायं भावः—‘ चतुर्थेऽङ्घ्रि आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलम्ब्यते ’ इति चतुर्थदिनपठिनं वाक्यं साङ्गसवनीयपशुरोत्पत्ति-
परं चेत् तत्सन्निधावाद्यानां उपाकरणोदीन्यङ्गान्यपि कालाकाङ्क्षारहितानि ।
एवं सर्वेषां तस्मिन्नेकान्यनुष्ठाने प्राप्ते केवलं वषाप्रचारो वचनेन उत्कृष्यते ।
न च वषाप्रचारोत्कर्षात् उपाकरणादीनामप्युत्कर्ष इति वाच्यम् । ‘ तदादि वा
अभिसम्बन्धात् ० (५११।२४) इति न्यायात् वषाहोमोत्तरकालानामेव
पदार्थानामुत्कर्षः स्यात् । न तत्राक् अनुष्ठेयानामुपाकरणादीनाम् । अत्राल-
कालानामेव प्रधानकालत्वं, न ज्ञातकालानामङ्गानामिति । अतः पूर्वदिन-
पठिनमात्रमुत्पत्तिवाक्यं, उत्तरदिनपठिनं तु गुणविधायकमिति पक्षे
वाक्यभेदात्पत्तिः । या आश्विनं ग्रहं गृहीत्वैत्येतस्य वाक्यस्योत्पत्तिविधिपरत्वे
नैवास्तीति बोध्यम् ॥२२॥

अथेनेति चेत् ॥२३॥

‘ मुष्टिना पिषाय वषोद्धरणमासीत् आ वषाहोमात् ’ इति श्रुतेः पूर्व-
पुर्वोद्धरणं मुष्टिना पिषाय आसीनः उत्तरदिने वषाहोमकालपर्यन्तं स्यात्

न शक्नोति आहारविहारादिरहितः । अतः अर्थसिद्धः पूर्वाङ्गोत्कर्ष इत्याह—
अर्थेनेति । यपोत्कर्षेण पूर्वाङ्गानामुत्कर्ष अर्थात्सिद्धः इति भावः ॥२३॥

नाश्रुतिविप्रतिषेधात् ॥२४॥

नैवमङ्गानामुत्कर्षः सम्भवति । कुनः २ अश्रुतिविप्रतिषेधात्—श्रुति-
विरोधे हि तथा भवेत् । न च श्रुतिविरोधः । तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा
पिधाने भुनिविरोधाभावात् । तस्मादाश्विनं प्रह गृहीत्या सवनीयं पशुमु-
पाकरोतीत्येतदेव तस्योत्पत्तिविधिवाक्यम् । तत्सन्निधौ अङ्गान्मानस्याभावात्,
नावान्तरप्रकरणेन सवनीयार्थत्वं पशुधर्माणामिति भावः ॥२४॥

स्थानात्तु पूर्वस्य, संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥२५॥

इत्थं सवनीयस्यावान्तरप्रकरणेऽसिद्धे पूर्वैणैव स्थानेन हेतुना पूर्वस्य—
अग्नीषोमीयस्य, एते उपाकरणादयो धर्मा भवितुमर्हन्ति । नन्वेवमपि महाप्रका-
रणस्य प्रबलस्य साकाङ्क्षस्य च सत्त्वात् कथं दुर्बलेन स्थानेन तस्य बाध इत्या-
शङ्कामाह—संस्कारस्य—उपाकरणादिधर्मज्ञानस्य अग्नीषोमीयपञ्चार्थत्वात् ।
सत्यामप्याकाङ्क्षायां तान् धर्मान् गृहीतुं न शक्नोति ज्योतिष्टोमः । तस्य
सोमभागत्वात् । तत्र तेषां बाधात् । तत्प्रतो निराकाङ्क्षः सः सोमधर्मैः । अतः
साकाङ्क्षास्तत्प्रकरणार्थाता उपाकरणादयो धर्मा ज्योतिष्टोमाङ्गपशुयागे विश्वा-
म्यन्ति । अतः स्थानसहितप्रकरणस्य प्रबलत्वात् अग्नीषोमीयपञ्चार्थत्वमेव
तेषां धर्माणामिति भावः ॥२५॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥२६॥

यद्वैतस्यः पशुयागस्तद्वैतस्यस्तदङ्गपुरोडाशयाग इति नियमात् ' अग्नी-
षोमीयपया प्रचर्य अग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरतां ' ति श्रुतत्वाच्च ' पुरो-
डाशेन माघ्यान्दिनसवने ' इति लिङ्गदर्शनादपि अग्नीषोमीयार्थत्वं पशुधर्माणा
सिध्यति । न सवनीयार्थत्वम् । तस्य अग्न्यैवत्वेनत्वात् द्विदेवत्वाभावाच्चेति
तात्पर्यम् ॥२६॥

अचोदना गुणार्थेन ॥२७॥

‘सुषिरो वा एताई पशुस्य पशोरेवान्छिद्रमपि दधानी’ इति श्रुतेः
त्रयोद्धरणे यच्छिद्रं तत्पिधानार्थः पुरोडाश इति चेन्न । गुणार्थेन—छिद्राविधा-
नार्थेन, अचोदना—विधिर्नास्ति । किं त्वय्यवादः सः पुरोडाशस्तारक इति
भावः ॥२७॥

शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मत्वाधिकरणम् ॥८॥

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥२८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे सायंदोहः प्रातर्दोह इति दोहद्वयं वर्तते । दोह-
धर्माश्च शाखाहरण—वत्सापाकरण—गवा प्रस्थापन—दोहनादयः सन्ति । ते
स्थानक्रमेण सायंदोहार्थाः, नोभयार्था इति पूर्वन्यायेन सिध्यति । औपव-
सस्ये अहनि ते धर्माः समाध्नाताः । तस्मिन्नेव दिने सायंदोह इति दोहयोः
कालभेदात् प्रातर्दोहधर्मेण असंयुक्त एव शृतः स्यादित्यर्थः ॥२८॥

सि० ॥ प्रकरणाविभागाद्वा संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥२९॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य अविभागात्—उभयोरेकत्वात्, उभयान्तरं
धर्मणाम् । ‘ ऐन्द्र दध्यमात्रास्थायाम् । ऐन्द्रे पयोऽप्रागस्थायाम् ’ इति
कालशास्त्रमपि संयुक्तस्य—अंगसंयुक्तस्य प्रधानस्येव । दधि सद्यो न भवतीति
सायंदोहः पूर्वधुर्धर्माप्रातः, न यच्चनेनेति पूर्वन्यायैरेकमिति भावः ॥२९॥

सादनादीनां सवनप्रथसम्बन्धिग्रहधर्मताधिकरणम् ॥९॥

तद्गतसवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥३०॥

उद्योतिष्टोमे प्रातः सवने ऐन्द्रमथगादयो दश ग्रहाः समाध्नाताः । परु-
त्वनीयादयः भाष्वान्दिनसवने, सायंमरुते आदित्यादयश्च । तत्र सादनसंमार्गी-
दयो धर्माः प्रातः सवनीयग्रहसंज्ञिधावेत्साम्नायन्ते—‘उपोत्तेऽप्ये ग्रहाः सायन्ते,
अनुपोत्ते ष्टयाः’ इति । ‘ दशापात्रेणैव षष्ठं मंकार्षी ’ इति च । पूर्वविकरणे

स्यानं न निश्चितम् । इह तु निश्चिनमपि वाक्येन सादनादीना महर्धर्मत्वं प्रकर-
णेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते । अतो वाक्यप्रकरणाम्यां तद्वाधित्वा दोह-
धर्मवत् सवनान्तरीयप्रहर्धर्मत्वमपि तेषां निश्चयनीति भावः ॥३०॥

रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणम् ॥१०॥

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥३१॥

ज्योतिष्टोमे—'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यग्नीषो-
मीयः पशुः श्रुतः । तत्सन्निधौ 'पण्डित्ययति । ऊर्गं रशना । त्रिवृद्धवति ।
दर्धमयी भवति' । इति रशना तद्धर्माश्च श्रूयन्ते । तत्रैव त्रिवृत्त्वादिधर्मविशिष्टा
रशना 'त्रिवृता यूपं परित्रीय आग्नेयं सवनीय पशुमुपाकरोति' इति लिङ्ग-
दर्शनात् नर्यपश्वर्या । न सान्निध्यत् अग्नीषोमीयैरेति । स्थानापक्षया
लिङ्गस्य प्रायस्यात् । त्रिवृत्स्य व्यर्थतापत्तेश्चेति भावः ॥३१॥

अश्वदाभ्ययोरपि ग्रहयोः सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणम् ॥११॥

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैरसन्निधानात् ॥३२॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे तत्सन्निधौ पठिता ऐन्द्रवायदयो ग्रहाः । औपस-
दानुवाक्याकाण्डे अनारम्य पठिता अशु-अदाम्यादयो ग्रहाः । तत्र आराच्छिष्ट-
प्रकरणपठितग्रहसमीपे शिष्टमुपदिष्ट यत् सुभार्गादिग्रहधर्मजातम्, तत् इतरैः
असंयुक्तम्—अनारम्य पठितग्रहैः संयुक्तं न स्यात् । असन्निधानात्—
दूरवृत्तित्वादित्यर्थः ॥३२॥

सि० ॥ संयुक्तं वा, तदर्थत्वात्, शेषस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥

संयुक्तं वा—ग्रहत्यावच्छिन्नेन संयुक्तमेव भवेत् । कुतः ? दूरपठिताना-
मपि तदर्थत्वात्—ज्योतिष्टोमापूर्वार्थत्वात् । शेषस्य—ग्रहधर्मस्यापि, ग्रहद्वारा
तन्निमित्तत्वात्—ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वात्, समागच्छिद्देश्यतावच्छेदकं न
केवलं ग्रहत्वम् । अपि तु प्रकृतापूर्वसाधनत्वविशिष्टग्रहत्वमेव । वैशिष्ट्यं च
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन दूरस्थेऽपि नदस्तीति भावः ॥३३॥

निर्देशाद् व्यवतिष्ठेत् ॥३४॥

‘ भैत्रारुहं पयसा श्रूयानि ’ इति पयसा श्रयणं ॥ निर्देशात्-
भैत्रारुहमित्युद्देश्यनिर्देशात्, तत्रैव व्यवतिष्ठेत् । न सर्वत्रति बोध्यम् ॥३४॥

चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम् ॥३२॥

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥३५॥

अनारभ्याग्निचयनं ‘ चित्रिणीरूपदधाति । वज्रिणीरूपदधाति । मूले-
ष्टकारूपदधाति ’ इति ध्रुवम् । महाग्निचयनप्रकरणे—‘ अखण्डा अकृष्णा
इष्टकाः कुर्यात् । भस्मना इष्टकाः संयुज्यात् ’ इति इष्टकाधर्माः श्रूयन्ते ।
तत्राप्रकरणे ध्रुवमप्येवंजातीयरुग्मग्न्यङ्गमेव । इष्टकानामग्निचयनार्थात्
प्रकरणापेक्षया यावत्तस्य चलयत्तच्च । अतः तद्वत्—अनारभ्यवर्तित-
अदाभ्यादिप्रभवत् । अनारभ्य श्रुतानामपीष्टकानामुक्तेष्टकाधर्मस्यैव निराबाध-
मित्यर्थः ॥३५॥

क्रयाभियवादीनां सोममात्रवर्धत्वाधिकरणम् ॥३३॥

नैमित्तिकमतुल्यत्वात् असमानविधानं स्यात् ॥३६॥

यद्योनिष्टोमे ‘ ॥ यदि राज्ञ्यं यात्रयेत्, यदि वा वैश्वं, स यदि
सोमं निमक्षयिषेत्, न्यमो धस्तिर्भारग्राहय ताः सग्निष्य दधानि उन्मुञ्च्य तमस्मै
भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम् ’ इति ध्रुवम् । तथा तत्र सोमधर्माः—मानं, उपावहरणं,
क्रयः, अभिरगः इत्यादयः श्रूयन्ते । सत्येन ते सोमधर्माः फलचमसार्था अपीति
युक्तम् । युतः ? प्रकरणीक्यादिति चेन्न । राज्ञ्यादिकर्तृकस्वरूपनिमित्त-
प्रयुक्तं फलचमसद्रूपम् असमानविधानं—सोमत्वरूपविधानं नैव भवेत् प्रक-
रणीक्येऽपि । कस्मात् ? अतुल्यत्वात्—सोमस्य नित्यत्वेन फलचमसस्य
नैमित्तिकत्वेन तुल्यत्वामावात् । तत्र फलचमसस्य सोमविकृतेत्वादातिदेशेन
तत्र धर्माणां प्राप्तिरिति न तदर्थेन तेनानि भावः ॥३६॥

प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥३४॥

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥३७॥

श्रुते द्रव्येऽपचरति प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानमिति षष्ठः सिद्धान्तः । यथा
ब्रीह्यभावे नीवाराः । तत्र प्रतिनिधिरपि तद्वत्—सोमधर्मवदसमानविधानो
बोध्यः । कुतः ॥ श्रुतं द्रव्यं नित्यम् । तदपचारनिमित्तकः प्रतिनिधिरनित्य
इत्यनुव्येतेति भावः ॥३७॥

सि० ॥ न, तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥३८॥

न असमानविधानः प्रतिनिधिरिति । अपि तु यद्वत् श्रुतः पदार्थः
तद्वदेव ममानविधानः स्यात् । कुतः ? पुरोडाशनिष्पत्तिरूपप्रयोजनैकत्वात् ।
ब्रीहिएतत्पर्यविषयत्वस्य मुख्यामुद्ध्ययोः ममानव्यङ्गिति भावः ॥३८॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥३९॥

‘ ब्रीहिभिः ’ इति श्रवणात् ब्रीहिरूपफलोपधायकाः परमाणवः पर-
म्परया ब्रीहीत्वसम्बद्धाः शास्त्रीया गणाङ्गभूताः । ये अन्ये स्वरूपयोग्यास्ते
अशास्त्रीयाः । अर्थाद्भि प्रतिनिधीयन्ते नीवाराः । अतो न तयोर्ब्रीहिनीवारयोः
प्रकृतिविकृतिमात्र इति उभयार्थाः प्रोक्षणादयो धर्मा इति भावः ॥३९॥

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥१५॥

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥४०॥

‘ यदि सोमं न विन्देत पूतिक्रागभिगुणुयात् ’ इति सोमभावे पूति-
कायाः शास्त्रविहितत्वेन फलचमसवनैमित्तिकत्वान्न सोमाभिपवक्रयादिधर्मवत्त्वम-
नुव्यत्वादिति चेन्न । नीवारवत् प्रतिनिधित्वेन तत्रापि सोमधर्माः कार्याः ।
अशास्त्रीयत्वं नीवारगुणिकयोः समानम् । सोमाप्राप्तावन्यद्रव्यस्य प्रसङ्गे गुण-
श्रुतिः । पूतिकाश्रवणं पूतिक्रामेवेति नियमविध्यर्थं ज्ञेयमिति भावः ॥४०॥

दीक्षणीयादिधर्माणामप्रियोमाद्गताधिकरणम् ॥१६॥

संस्थास्तु समानविधानाः, प्रकरणाविशेषात् ॥४१॥

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकार्मा यजेत ’ इति स्वर्गसाधनत्वेन श्रुतो ज्योति-
ष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाप्तेर्भेदात् भिन्नो भवति । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्तौ

‘अग्निष्टोम’ इत्यभिधीयते । तदूर्ध्वमुक्थ्यस्नोत्रेण समाप्तौ उक्थ्य इत्युच्यते । एवं षोडश्याप्तोर्यामाद्योऽपि तेन तेन साम्ना, समाप्तत्वात् तच्चन्नाम्ना उच्यन्ते । इत्यमग्निष्टोमे-अत्यग्निष्टोम-उक्थ्य-षोडश्य-आप्तोर्याम-अतिरात्र-वाजपेय इति सप्तसंख्यावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयेष्टि-प्रायणीयेष्ट्यादयोऽग्राविधयस्तस्य श्रुताः । तैऽग्राविधयः ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंख्याविशेषफलवत्यग्निष्टोमे यथा प्रवर्तन्ते, तथेतरास्वपि तस्य संख्यासु प्रवर्तन्ते । कुतः ? ज्योतिष्टोमप्रकरणसम्बन्धस्य सर्वास्वपि संख्यास्वविशेषात् । ‘पशुकामः उक्थ्यं गृह्णीयात्’ ‘षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत’ ‘अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्’ इत्यादिना तासामपि फलवत्प्रश्रवणेनाङ्गविधिप्रवृत्तेस्तत्रोचितत्वाच्च । अनः समानविधानाः सर्वास्तत्संस्थाः । प्रकरणैक्यादित्यर्थः ॥४१॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥४२॥

‘यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्युक्थ्यः परिधिमनाक्ति, यद्यतिरात्रः एतदेव होमयजुर्जपन् हविर्धानं प्रतिपद्येन’ इत्याज्यशेषप्रतिपत्त्यावेदकवचनप्रतिपादितो व्यपदेशोऽपि-अङ्गवैलक्ष्यं, तुल्यवदङ्गानि दर्शयति । ‘यदिर्यन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवामान् प्रहान् गृह्णीया’ इत्यादिवत् । किं च, ‘आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभते, ऐन्द्राग्रं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्टिं तृतीयं षोडशिनि’ इति द्वितीयतृतीयदर्शनं तुल्यविधानस्व एवोपपद्यते । प्रत्यक्षश्रुतः पूर्वपूर्वो हि उचरोरत्र क्रियते इति समानविधानत्वे नदर्शनमुपपन्नम् । अन्वयाप्रकृतिविकृतिभावे विहितैन्द्राग्नादिभिराग्नेये बाधिने सर्वत्र एक एव स्यात् । तथा सति द्वितीयतृतीयदर्शनं नितान्तमनुपपन्नमेव भवेत् । तस्मात्सर्वावस्थोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयेष्ट्यादयो धर्माः, न केवलज्योतिष्टोमस्येति ॥४२॥

सि० ॥ विकारास्तु, कामसंयोगे सति नित्यस्य समत्वात् ॥४३॥

उक्थ्यादयः संस्थाः तास्वनुवृत्ताग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य विकारभूना एव । तासां हि ‘पशुकामः उक्थ्यं गृह्णीयात्’ षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत ।

अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् ' इत्यादिना कामसंयोगे सत्येव श्रवणं वर्तते । ' काम्यो गुणो हि नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । यथा गोदोहनमिति न्यायात् । किञ्च, अग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमे उक्थ्यादीनामननुवृत्तिरिति ताः संस्थाः ज्योतिष्टोमं तदवस्थाया व्यभिचरन्ति । तासां त्वन्तर्भाविताग्निष्टोमरूप-ज्योतिष्टोमकृत्वात् ज्योतिष्टोमात्मकाग्निष्टोमस्तदव्यभिचारीति सः प्रकृतिः । कार्यानुवृत्तः प्रकृतिरिति नियमः । यथा षटानुवृत्तास्मन्तयः, षटानुवृत्ता मृद्धेति तासां प्रकृतिभूताग्निष्टोमविकृतिस्वगेन । तादृशाग्निष्टोममेवोद्दिश्य दीक्षणी-यादयो धर्माः समाम्नाता इति तदर्था एव ते । न उक्थ्याद्यर्थाः । तेषां कामनाया सत्यामेव प्रवृत्तेः । नित्यसमत्वं अनित्यत्वमिति यावत् । नित्या-नित्यसम्बन्धो विरुद्ध इति भावः ॥४३॥

अपि वा द्विरुक्तत्वात् प्रकृतेर्भविष्यंतीति ॥४४॥

अग्निष्टोमसंस्थाया अपि काम्यत्वं श्रूयते इति चेत्तत्रैकं नित्यमेकं काम्य-मिरयान्नानद्वयमस्ति । ततः सामर्थ्यात्संयोगपृथक्त्वन्वायेन-नित्यस्यैव काम्यत्व-मित्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति गृहाण ॥४४॥

वचनात्सु समुच्चयः ॥४५॥

यच्च द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधिवेऽवकल्प्यत इत्युक्तम् । तत्र ऐन्द्राग्रः उक्थ्ये द्वितीयो गृह्यत इति विधिः ऐन्द्रः षोडशानि तृतीय इत्यपूर्वः समुच्चयविधिः । न ज्ञापकमिति भावः ॥४५॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वेषाम् ॥४६॥

' यथाग्निष्टोमः जुहोति । यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति । न जुहोति ' इति पूर्वलिङ्गप्राप्तहोमनिषेधपूर्वकापूर्वगुणविधानादपि अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य विकारा उक्थ्यादय इति निश्चीयते । अन्यथा, प्रकृतिविकृति-भावस्याभावे होमस्यात्यन्तमप्राप्तत्वात् निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् होमनिषेध-पूर्वकापूर्वगुणविधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥४६॥

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥४७॥

नन्वेवञ्चेत् 'यद्यग्निष्टोमो जुहोती'ति विशेषरूपेण निर्देश कस्मा-
दिनि चेत्—एकस्यैव उयोतिष्टोमाधिकृतस्य गुणविशेषात्—फलविशेषाद्विहित-
ष्टोमसाम्ना समाप्तिरूपगुणविशेषात्तथा व्यपदेश । उक्तानित्यानित्याविरोधरूप-
दोषात् नित्यस्वरूपाग्निष्टोमार्थे दोषार्थोपादिधर्माणा सिद्धे अग्निष्टोम इति
निर्देशोऽनुवाद इति तात्पर्यम् ॥४७॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाष्यबोधिष्व तृतीयाध्यायस्य षष्ठ पाद
सम्पूर्णं ॥६॥ श्री ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

बर्हिरादीनां दर्शपूर्णमासतद्ब्रह्मोभयाद्भूत्वाधिकरणम् ॥१॥

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥१॥

दर्शपूर्णमासयोर्बर्हि नद्धर्माश्च एवमादय, तथा घेदि नद्धर्माश्च
खननादय श्रूयते । तदेतत् बर्हिरादिक प्रकरणविशेषात् अत्रै असंयुक्तं
केवल प्रधानार्थम् । नोभयार्थम् । कुत ? प्रधानस्य हि प्रकरण, नाङ्गानां
प्रकरणनास्य सम्बन्ध । तस्मात् प्रधानार्थे बर्हिर्वेषादिकमिति ॥१॥

सि० ॥ सर्वेषां वा, शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥२॥

सर्वेषाम्—अज्ञाना प्रधानानां च एते बर्हिर्वेषादयो धर्मा स्तु । कुत ?
शेषत्वस्य अतत्प्रयुक्तत्वात्—प्रकरणप्रयुक्तत्वाभावात् । अपि तु 'वेषा
हवीष्याऽऽसादयति । बर्हिषि हवीष्याऽऽसादयति' इति शक्येनोपदिष्ट यद्
अन्नप्रधानसाधारण इति तत्प्रयुक्तत्वात् । प्रकरणविशेषा वाक्यस्य च २२-२३-
दित्यर्थ ॥२॥

आरादपीति चेत् ॥३॥

‘ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ’ इति आराच्छिष्ट-
पिण्डपितृयज्ञस्यापि बर्हिर्वेदिश्च उपकारकं भवेत् । कुतः ? तस्यापि दाते
बर्हिषि वर्तमानत्वात् बर्ह्याद्यपेक्षत्वाच्चेति तदङ्गत्वमपि तस्येति चेत्—॥३॥

न, तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥४॥

‘ परस्परऽऽकाङ्क्षारूपप्रकरणवशात् ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेते ’ इति वाक्येनैकवाक्यतामापन्नं तद्वाक्यं—बर्हिर्वेद्यादिवाक्यं, दर्शपूर्णमास-
प्रकरणपाठेन तदर्थमेव । नाराच्छिष्टस्याप्यनारम्यार्धीतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य
शेषतामामोतीति भावः ॥४॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५॥

‘ स वै घृवायामेवाग्नेऽभिधारयति । ततो हि अथर्मावाज्यभागौ यक्ष्यन्
भवति ’ इत्यभिधारणस्य यथा उभयोश्चरं तथा सर्वेषामपि तदितरेषामङ्गानाम् ।
अन्यथा अग्नेऽभिधारणलिङ्गमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥५॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वाधिकरणम् ॥२॥

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥६॥

उपोतिष्टोमे केशश्मश्रूयपनपयोव्रतादयः स्वामिसंस्काराः धूयन्ते । तेऽपि
पूर्वेषुदुभयार्था इति प्राप्ते सिद्धान्तः—स्वामिना संयुक्तं यजमानसंस्काररूपं फलं
तद्द्वारा प्रधानस्य अङ्गम् । फलसंयोगात्—फलभोक्तृत्वादिति यावत् ।
कर्तृत्वं भोक्तृत्व चेति यजमानस्याऽऽकारद्वयं तर्हेः । नत्राथे न शास्त्रादेक्षा ।
तेन विनापि तद्विद्वेः । द्वितीयस्त्वदृष्टस्यन्त्य इति शास्त्रैकसमधिगम्य ।
अतः शास्त्रोपदिष्टसंस्कारसाध्यः स इति स्वामिद्वारा ते संस्काराः प्रकाशयन्ति
मुख्ये पर्यवस्यन्ति नाङ्गेषु । ततः प्रधानार्थत्वं तेषां संस्काराणामिति भावः ॥६॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ॥३॥

त्रिकीर्षया च संयोगात् ॥७॥

उपोतिष्टोमे—‘ पट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची । चतुर्विंशतिरग्नेः । त्रिंशज्ज-
घनेन इयति शक्यामहे ’ इत्युक्तदैर्घ्यादिप्रमाणप्रतिभ्रूषट्टेः फलवन्तं सोः—

यागं कर्तुं शक्यामह इति चिकीर्षाप्रतिनयाक्यं सौमिकवेदिसन्निधौ श्रूयते ।
चिकीर्षा च प्रधानविषयिणीति युक्तम् । तस्य फलवत्त्वात् । नाह्वविषयिणी ।
फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति तेषामफलवत्त्वात् । अतः प्रधानस्यैव चिकीर्षया
गह सम्बन्धात् तदर्थवनेत्र सौमिकवेदादीनाम् । नाङ्गार्थत्वमिति ॥७॥

**सि०॥ तद्द्युक्ते तु फलश्रुतिः, तस्मात्सर्व-
चिकीर्षा स्यात् ॥८॥**

तद्द्युक्ते—अङ्गयुक्ते एव प्रधाने, फलश्रुतिः—फलसाधनत्वश्रवणम् ।
न केनने । अतः सर्वस्य साङ्गस्य प्रधानस्य चिकीर्षा स्यात् । तस्मादङ्ग-
प्रधानोभयार्थत्वं सौमिकवेदादीनामित्यर्थः ॥८॥

अभिमर्शनस्य अङ्गप्रधानोभयाङ्गत्वाधिकरणम् ॥४॥

तथाऽभिधानेन ॥९॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘ चतुर्होत्रा षोडशमासीमभिमृशेत् । पञ्चहोत्रा अमा-
वास्याम् ’ इत्याख्या मन्त्राभ्या यदभिमर्शनं श्रुतं, तत् प्रधानहविषामेव । नाह्व-
हविषाम् । कुतः ? षोडशमासीमभ्यामिति प्रधानकर्मवाचकेन नाह्ना संयो-
गात् । तयोः शब्दयोः प्रधानकर्मवाचकत्वं द्वितीयाभ्यायद्वितीयपादीयनृतीया-
धिरूपेण स्थितम् ॥९॥

सि०॥ गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम् ॥१०॥

अभिमृशेदिति गुणस्य—अह्वस्याभिधानात् तदभिधानं सर्वार्थम्—
अह्वप्रधानोभयार्थं स्यात् । कुतः ? दर्शपूर्णमासीशब्दयोः प्रयोगविषयगत-
पूर्वोत्तराङ्गविशिष्टप्रधानकर्मवाचकत्वेन प्रधानहविःशिव अङ्गहविःष्वपि
तदभिमर्शनं प्राप्नोतीत्यह्वप्रधानोभयार्थं तदिति भावः ॥१०॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ॥५॥

दीक्षादक्षिणं तु वचनात् प्रधानस्य ॥११॥

अंगविष्टो—‘ दण्डेन दीक्षयति ’ । तस्य द्वादशशतं गावो दक्षिणा’
इति दीक्षादक्षिणं श्रूयते । तदर्थमयोपकारकत्वादुभयार्थं तदिति प्राप्ते आह-

दीक्षादक्षिणं तु 'सोमस्य दीक्षा' 'सोमस्य दक्षिणा' इति वचनात् प्रधानस्यैव दीक्षादक्षिणं नाङ्गस्य । किमिव हि वचनं न कुर्यात् । नहि वचन-स्यातिभार इति भावः ॥११॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥

निरूढपशौ 'पशुद्वेतारं मनसाऽनुत्तर्य जुहोति सैवास्य दीक्षा' इति स्तुत्या दीक्षाया निवृत्तिदर्शनात् नोभयार्था सा । अन्यथा निवृत्त्ययोगा-दिति भावः ॥१२॥

अन्तर्वेदेयुपानङ्गताधिकरणम् ॥६॥

तथा यूपस्य वेदिः ॥१३॥

ज्योतिष्टोमे 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यग्नीषोमीयः पशुः धृतः । तत्र 'यूपं मिनोति' इति यूपं प्रकृत्येभ्यं भूयने- 'बज्रो वे यूपो यदन्तर्वेदि मिनुयात्तानिर्दहेत् । यद् बहिर्वेदानवरुद्धः स्यात् । अर्धमन्तर्वेदि मिनोति । अर्धं बहिर्वेदि अवरुद्धो भवति न निर्दहती' ति । तत्र यथा दीक्षादक्षिणं वचनात् प्रधानार्थं, तथा निर्दिष्टवचनात् यूपस्य नाम यूपाय-टस्य अर्धमन्तर्वेदीति वेदिः अङ्गमुपदिश्यते इत्यर्थः ॥१३॥

देशमात्रं वा, शिष्टेनैकवाक्यत्वात् ॥१४॥

असंस्कृतं तावत्परिमाणं देशमात्रं लक्षयित्वा तद्विधीयते । कुतः ? शिष्टेन-अर्धं बहिर्वेदीनि शिष्टेन, एकवाक्यत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तिः । लक्षणया तादृशो देशविशेष एक एव यूपवटार्थो विधीयत इति न कोऽपि दोष इति भावः ॥१४॥

हविर्धानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणम् ॥७॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्

सामिधेनीनाम् ॥१५॥

ज्योतिष्टोमे- 'उत यस्मिन्नि सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति ध्रुवम् । हविर्धानमण्डपे दक्षिणोत्तरभागास्थितहविर्धानशकटयोर्मध्ये यस्मिन् शकटे

सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् दक्षिणहविर्धाने सामिधेनीरनुस्वर्युरिति वाक्यार्थः ।
अत्र यस्मिन् सुन्वन्ति तदन्वाहुरिति श्रुतेः हविर्धानं सामिधेनीनामङ्गं प्रतीयते ।
न तदुपलक्षितो देश । लक्षणाप्रसङ्गादिति चेत्— ॥१५॥

सि०॥ देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥१६॥

सोमयोगे विहितसामिधेनीनां देशः तासां प्रवृत्तिन दर्शपूर्णमासेष्टितः
प्रकृतिरद्विकृति कर्मव्येत्यनिदेशवाक्येन प्राप्त इति न तासां स्थानं प्रकृतवाक्येन
विधीयते । किन्तु नियम्यते—कुत्र सामिधेनीपाठ इत्याकाश्या इयोर्हविर्धान-
शकटयोर्मध्ये इति । हि—यत्, हविर्धारणद्वारा सोमयोगत्वेदमुपकारकर्म-
कमेति प्रत्यक्षम् ॥१६॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥१७॥

सोमस्य हविर्धानमिति समाख्यानमपि सोमाङ्गमिदं कर्म इत्यर्थं द्रव-
यति । ततो न हविर्धानं सामिधेन्यङ्गमिति भावः ॥१७॥

अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥८॥

**शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्, तस्मात् स्वयं
प्रयोगे स्यात् ॥१८॥**

अस्मिन्नधिकरणे ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः,’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत’ ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘चित्रया यजेत पशु-
कामः’ ‘ऋषीणां वृष्टिकामो यजेत’ इत्यादीनि उदाहरणानि । साङ्गानि
तानि तानि कर्माणि तत्तत्फलकामेन यजमानेन स्वयमेव कार्याणि । कुत्र
शास्त्रफलं प्रयोक्तारि इति कर्मजन्यफलमोक्तत्वात्, यः कर्ता स एव फलमोक्ता
इति कर्तृप्रयोक्तृप्रयोगेकाधिकरणस्य न्यायसिद्धस्य सामञ्जस्यमिति
भावः ॥१८॥

**उत्सर्गे तु प्रधानत्वात् शेषकारी प्रधानस्य, तस्मा-
दन्यः स्वयं वा स्यात् ॥१९॥**

दक्षिणादानेन उत्सर्गो—ऋत्विजा परिक्रये, प्रधानत्वात् शेषकारी-
उत्सर्गातिरिक्तकर्मकारी ऋत्विक्, प्रधानस्य—यजमानस्यैव, कर्मकारी । तस्मात्
अन्यः स्वयं वा साद्ग प्रयोग कुर्यात् । द्रव्येण परिक्रातैः कृते स्वयमेव कृत
भयतीति तात्पर्यम् ॥१९॥

**सि० ॥ अन्यो वा स्यात्, परिक्रयाम्नात् विप्रति-
पेधात्प्रत्यगात्मनि ॥२०॥**

द्रव्योत्सर्गादन्यत्र कर्मणि अन्यो वा—ऋत्विगेन स्यात् । परिक्रया-
म्नात् । अन्यथा तस्य वैश्वर्यमदृष्टार्थत्वं वा स्यात् । उभयमप्यसमजस,
सम्भवति दृष्टार्थत्वे । प्रत्यगात्मनि—स्वस्मिन्, परिक्रयस्य प्रतिपेधात्—असम्भ-
वादित्यर्थः ॥२०॥

परिक्रीतानामृत्विजां सङ्ख्याविशेषनियमाधिकरणम् ॥१९॥

तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥२१॥

तत्र— परिक्रीतैर्ऋत्विजैः कर्तव्येषु कर्मसु, अर्थात्—अर्धानुसारत,
अनियमेन कर्तृसङ्ख्यापरिमाणं स्यात् । कुत ? अविशेषात्—न कर्तृसङ्ख्याया
विशेषः कश्चित् श्रूयते । अतो लौकिककर्मस्यैतत्कर्मण्यप्यर्थसिद्धा सङ्ख्येति
भावः ॥२१॥

सि०॥ अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥२२॥

यद्यपि सङ्ख्याविशेषो न श्रुतः, तथापि कर्तृसंयुक्ता कार्यविशेषा
इयं श्रूयन्ते—'पुरोऽपर्युभिभजति । प्रतिप्रस्थाना मन्विन जुहोति । नेष्टा
पशनीमस्पुदायति । उज्जेता चमसानुन्नयति । प्रस्तोता प्रस्तौति । उद्राता
उद्रामयति । प्रतिहर्ता प्रतिहरति । सुमल्लण्यः सुमल्लण्यमाह्वयति । होना
प्रातरनुगारुमनुवृत्ते । मैत्रारुणः प्रेष्यति । अच्छात्राको यजति । प्रात्रनुद्
प्रावस्तोत्रीयाम्नाद्' । एव मायणाच्छसि-आर्षाध-ब्रह्म-पोतृणा चतुर्णां कर्माणि
उदाहरणीयानि । एवं श्रुतिभेदात् प्रतिवर्तमानधेयं यावन्नि कर्माणि तावन्
ऋत्विजो यदित्याः स्युः ॥२२॥

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥२३॥

एकस्यैव तत्तत्कर्मभेदनिमित्तं नाम्नोऽनेकत्वं स्यादिति चेत्-॥२३॥

नोत्पत्तौ हि ॥२४॥

‘ब्रह्माणं वृणीते । अघ्न्यं वृणीते । होतारं वृणीते’ । इत्यादिप्रोडश-
नामभिः उत्पत्तौ प्रथमेव वृणविधानान् नैकस्यानेकनामसम्बन्ध
इत्यर्थः ॥२४॥

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम् ॥२५॥

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥२५॥

‘चमसाध्वर्यवश्च परिगणितेभ्यो ऋत्विगूम्यः अन्ये एव स्युः । कुतः ?
‘मध्यतःकारिणा चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः’ इति पूर्वोक्तैर्ऋ-
त्विग्भिः साकं तेषां सम्बन्धवचनात् । किञ्च, ‘चमसाध्वर्यून् वृणीते’
इत्युत्पत्तिवाक्यादपि तेषां पार्यक्यं सिध्यति ॥२५॥

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वाधिकरणम् ॥२६॥

उत्पत्तौ बहुश्रुतेः ॥२६॥

ते चमसाध्वर्यवः बहव एव भवेयुः । कुतः ? उत्पत्तौ—वरणवाक्ये
‘चमसाध्वर्यून् वृणीते’ इति बहुश्रुतेरित्यर्थः ॥२६॥

चमसाध्वर्यूणां दशसङ्ख्यानियमाधिकरणम् ॥२७॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥२७॥

‘चमसाध्वर्यून्’ इति श्रुत्या सिद्धं चमसाध्वर्यूणां बहुत्वं दशत्वं
पर्यवस्यति । न तु त्रित्वं । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । दशपेयनामक्यागे
ज्योतिष्टोमधिकारे लिङ्गमित्थं दृश्यते—‘दश चमसाध्वर्यवां दश दश एकैकं
चमसमनुसर्पन्ति तस्माद्दशपेयो भवति’ इति दश चमसाध्वर्यून् दर्शयत्येत-
द्दिङ्गम् । तत् त्रित्वे अनुपपन्नं स्यात् । किञ्च, दश दश अनुमर्पन्ति शतं
ब्राह्मणाः इति ततो न्यूनं अधिके वा शतत्वं नितरामनुपपन्नम् । तस्माच्चमसा-
ध्वर्यवां दश एवेति सिद्धम् ॥२७॥

शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥१३॥

शमिता च शब्दभेदात् ॥२८॥

शमिता अपि पूर्ववत्पृथगेव । कुत ? शब्दभेदात्-नामभेदादि-
त्यर्थः ॥२८॥

प्रकरणाद्धोत्पत्त्यसंयोगात् ॥२९॥

न शमिता पृथक् । कुत ? उत्पत्त्यसंयोगात्-पृथग्ब्रह्मणाभावात् ।
प्रकरणात्-प्रकरणकल्पकाऽऽध्वर्यवसमार्यावति काण्डे सङ्गपनादे पाठाच्च
अध्वर्युगणान्तर्गत एव कथन सङ्गपनवृत्, न पृथक् शमित्तेति ध्येयम् ॥२९॥

उपगानामपृथक्त्वाधिकरणम् ॥१४॥

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥३०॥

उपगाः--उपगानारोऽपि, इत्सेष्वन केचन ऋत्विज । न अन्ये ।
कुत ? ' नाध्वर्युरपगायेत् ' इति लिङ्गदर्शनात् । यदि अन्ये स्युस्तर्हि अध्व-
र्योरत्यन्ताप्राप्त्या प्रतिषेधोऽनुपपन्नो भवेदिति भाव ॥३०॥

सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥१५॥

विक्रयी त्वन्यः, कर्मणाऽचोदितत्वात् ॥३१॥

विक्रयी-सोमस्य विक्रेता, अ-य एव स्यात् । कुत ? विक्रयस्य
अभिहितत्वात् । ' सोमं क्रीणानी ' ति क्रय एव अभिहित । नदन्यथानुपपत्त्या
प्राप्तो विक्रयः । न च अभिहित ऋत्विजः कुर्याति । अतस्तेभ्य पृथ-
गेव विक्रेतेति भाव ॥३१॥

ऋत्विगिति नाम्नोऽसर्वगामित्वाधिकरणम् ॥१६॥

{ अर्थात्सप्तदशभानगामित्वम् । }

कर्मकार्यात् सर्वेषां ऋत्विक्त्वम्, अविशेषात् ॥३२॥

यसन्तादिऋतुषु यजनमृत्विक्शब्दस्य प्रसूक्तिनिमित्तम् । तच्च निमित्त
विहितकर्मकार्यात् ब्रह्मादिचमसाध्वर्युपर्येताना सौगामेव समानम् । इमे एव
ऋत्विज, इमे न इति विशेषस्थाभावात्सर्वे एव ऋत्विज इति ॥३२॥

सि० ॥ न वा, परिसङ्ख्यानात् ॥३३॥

‘तस्मात्सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञततोः सप्तदश ऋत्विजः’ इति सप्त-
दशाधिके ऋत्विग्वत्त्वस्य परिसङ्ख्यानात्—न्यायार्तनात्, सप्तदश एव
ऋत्विजः ॥३३॥

पक्षणेति चेत् ॥३४॥

‘ऋत्विजो वर्णांते’ इति बहुवचननः पक्षेण—पाक्षिकतया, चम-
साध्युभिः सह प्राप्त सप्तविंशतित्वमथयुस्या अनूयने । कुतः ? परिसङ्ख्या-
नस्य दोगत्रयप्रस्तत्वादिति चेत्—॥३४॥

न, सर्वेषामनधिकारात् ॥३५॥

न अयुत्यनुवादः । कुतः ‘सर्वेषां—सप्तविंशानाम्, अनधिकारात्-
अश्रवणात् । यत्र परा सङ्ख्या कीर्त्तिते तत्रागुत्यनुवादो भवति । यथा
‘वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते’ इत्यवधिभूतद्वादशसङ्ख्याया-
श्रुत्यात् यदष्टावकपालो भवतीत्यादिरव्युत्पन्नवादः । न चेह परा सप्तविंशति-
सङ्ख्या श्रूयते । तस्मान्नायुत्यनुवादोऽयमिति भावः ॥३५॥

दीक्षादक्षिणावाग्न्योक्तानां ब्रह्मादीनामेव सप्तदशऋत्वि-
क्त्वाधिकरणम् ॥३७॥

नियमस्तु, दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥३६॥

एतमृत्विजा सप्तदशत्वे सिद्धे के ते सप्तदश ऋत्विज इत्याकाङ्क्षायां
सिद्धान्त वक्तव्येन सूत्रेण—नियमस्तििति । आग्नीध्रादिष्वेव ऋत्विग्वत्त्वमिति
नियमः । कुत ? दक्षिणाभिः सह तत्तन्नामश्रुतिसंयोगात्—‘ऋत्विग्व-
दक्षिणा ददाती’ त्युक्त्वा आग्नीध्रे प्रथमं ददाति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मि
चामुष्मि चेति तत्तन्नामसंयोगात्, त्रिंशिष्टास्त एव ऋत्विजः । ततोऽ-
ग्न्यधिका अन्ये नेति दक्षिणाभिर्नियम इति भावः ॥३६॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥३७॥

सत्रे ' ये ऋत्विजस्ते यजमानाः ' इति ऋत्विक्षु यजमानत्वमुक्त्वा
 "अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् '
 ' ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः,
 प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रायरुणं होतुः ' ' ततस्तं नष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो
 दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाक होतुः ' ' ततस्त-
 मुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, प्राव-
 स्तुतं होतुः ' ' ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषिनः ' ' इति तेषां षोडशानामेव दीक्षाविधानात् ब्रह्मादयः सप्तदश एव ऋत्विजः
 इति सिद्धम् ॥३७॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ॥३८॥

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥३८॥

कर्मसामान्यात्—विहितकर्मकरत्वेन सादृश्यात्, स्वामिसप्तदशाः—
 स्वामी एषां सप्तदश इति स्वामिसप्तदशास्ते षोडश एव ऋत्विक्शब्दाभिधेया
 इत्यर्थः ॥३८॥

आध्वर्यवादिषु एव आध्वर्यवादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम् ।

अग्नेः सर्वार्थत्वाधिकरणं च ॥३९॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्नयश्च

स्वकालत्वात् ॥३९॥

ते—स्वामिसप्तदशा ब्रह्मादयः ऋत्विक्पदाभिधेयाः पुरुषाः, सर्वार्थाः—
 स्वस्वेष्वनुमारतः सकलक्रियाकर्तारः । कुनः ? प्रयुक्तत्वात्—मृत्तिप्रदानेन
 नियोजितत्वात् । एवं गार्हपत्यादयोऽग्नयः सर्वार्थाः—ममस्तकृत्यर्थाः,
 स्वकालत्वात्—स्वतन्त्रास्तानात् । अग्रवरणाधीनत्वादित्यर्थः ॥३९॥

तत्संयोगात् कर्मणो व्यवस्था स्यात् ॥४०॥

तत्संयोगात्—आध्वर्यम्, हौत्रम्, औद्गात्रमिति समाख्यात्रिशिष्टत्वात्,
तेन तेन तत्कर्तृत्वमिति कर्तृत्वे व्यवस्था स्यात् । नानियमः । अग्नीना
सर्वकरणरूपत्वं समनुपतमेव ॥४०॥

संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥४०॥

(शकानिरासक. सूत्रशेषः ।)

प्रकरणप्राप्तानामृत्विजा तेनैव प्रमाणेन प्राप्तं सर्वार्थत्वं कथं दुर्बलया
समाख्याया बाध्यम् इति चेत्तत्राह—संयोगस्य—समाख्यायोगस्य, अर्थवत्त्वात्—
फलवत्त्वात् । अन्यथा समाख्यायाः त्रैव्यर्थ्यं स्यात् । आनर्धक्यप्रतिहतयो-
र्विपरीत बलाबलमिति भावः ॥४०॥

समाख्याप्राप्तकर्तृत्वस्य क्वचिद्वाधाधिकरणम् ॥२०॥

तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः ॥४१॥

तस्य—सर्वा समाख्यात समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमित्यस्य, 'मैत्रावरुणः
प्रेष्यति चानु चाह' इत्युपदेशसहिहाहौत्रमिति समाख्यानानेन मैत्रावरुणकर्तृत्वं
निर्देशः । व्यनत्येत्यर्थः ॥४१॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥४२॥

तद्वत्—प्रकरणादिवत्, नियामकलिङ्गदर्शनम् । 'हेतुः प्रातरनुवाक-
मनुव्रत उपशृणुयात्' इति समाख्यया होत्रिः प्राप्तप्रातरनुवाकपाठकर्तृत्वं
नित्यत्वेनानुवदति ॥४२॥

समुच्चितयोरनुवचनप्रेषयोर्मैत्रावरुणकर्तृत्वत्वाधिकरणम् ॥२१॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥४३॥

ज्योतिष्टोमे 'अग्नीषोमीथ पशुमालभेत' इत्यत्र 'तस्मान्यैत्रावरुण-
प्रेष्यति चानु चाह' इति श्रुतम् । तेन सर्वेष्वनुवचनेषु प्रेषेषु च मैत्रावरुण-
कर्तृकत्वं प्रतीयते । अतः सर्वप्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्य तेनैव कार्यम् । उक्तो-
पदेशानुसारात् इति ॥४३॥

सि० ॥ पुरोऽनुवाक्याधिकारो वा प्रैपस- त्रिधानात् ॥४४॥

पुरोऽनुवाक्यायामेव प्रैपसमुच्चितायामधिकारो मैत्रावरुणस्य, न केवलाया-
मनुवाक्यायां केवले प्रैषे च । कुतः ? अनुवाहेत्यस्य प्रैपसत्रिधानात् ।
प्रैष्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन समुच्चयो लभ्यते । अतः चसमुच्चितयोरेव
प्रैपानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वम् । नेतरत्र । इतरत्र तु हौत्रादिसमाख्यया
होत्रोदेरेव । अन्यथा वायव्यभेदापत्तेरिति भावः ॥४४॥

प्रातरनुवाके होतृदर्शनात् ॥४५॥

‘ होतुः प्रातरनुवाकमनुमुक्त उपशृणुयात् ’ इति प्रातरनुवाके होतृ-
कर्तृकत्वदर्शनादपि न सर्वानुवचनादौ मैत्रावरुणस्याधिकारः ॥४५॥

चमसहोमे अध्वर्योः कर्तृत्वाधिकरणम् ॥२२॥

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥४६॥

चमसान् चमसाध्वर्यव एव जुहुयुः । कस्मात् ? चमसेषु आध्वर्यवं
ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यव इति समाख्यानात्ते प्राप्ता इति ॥४६॥

सि० ॥ अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥४७॥

अध्वर्युरेव चमसान् जुहुयात् । न ते । कुतः ? अध्वर्योः इतरकर्म-
प्राप्तिर्येन निरपेक्षसमाख्यानेन तन्न्यायत्वात्तत्रापि तथा । चमसाध्वर्युसमाख्या
हि अध्वर्युसमाख्यामुपजीव्य प्रवर्तते । अतो न सा उपजीव्य बाधने समर्पेति
भावः ॥४७॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥४८॥

‘ चमसान् चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति । तान् स वयदृक्त्रे हरती’ति
चमसहोमे चमसाध्वर्युभिन्नस्य दर्शनात् यः प्रयच्छति सः होमकर्ता इति
गम्यते ॥४८॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥४९॥

प्रहादिहोमव्यापृतत्वाद्यदा न शक्नोत्यध्वर्युः होतुम् । तदा चमसा-
ध्वर्यवोऽपि चमसहोमे प्रतीयेरन् । चमसहोमं कुर्युरित्यर्थः ॥४९॥

श्येनवाजपेययोश्चर्व्यादिसर्वगणकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥२३॥

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥५०॥

‘श्येनेनाभिचरन् यजेत्’ इति श्येनयागः सामवेदे समाहृतः ।
‘वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’ इति च वाजपेयं यजुर्वेदे पठितम् । तत्र
वेदोपदेशात्—सामवेदीयौद्गात्रमिति समाख्यानुसारतः, यजुर्वेदीयऽऽध्वर्यवेति
समाख्यानुसारतश्च, साङ्गौ श्येनवाजपेयौ उद्गातृप्रभृतिना अध्वर्युप्रभृतिना
च पूर्ववत्—प्राधिकरणोक्ताऽऽध्वर्युसमाख्यापराशास्त्रमसहोमे अध्वर्युकर्तृकत्ववत्,
वेदान्यत्वे तथैव कार्यौ । यथा समाख्या तथैव तत्तद्यागानुष्ठानमिति
यावत् ॥५०॥

सि० ॥ तद्ग्रहणाद्वा सधर्मा स्यात्, अधिकार-
सामर्थ्यात् सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे ॥५१॥

श्येनवाजपेयो उपोतिष्टोमनिकारौ । अतः तद्ग्रहणात्—अतिदेशतः
प्राप्तप्राकृतधर्मग्रहणात् एव, स च स च सधर्मा—तत्तद्धर्मसंयुक्तः स्यात् ।
अधिकारसामर्थ्यात्—बलवच्चोदकशास्त्रसामर्थ्यात्, सहाङ्गैः कुर्यादिति हि
श्रूयते । ततः प्रकृतितः प्राप्तदीक्षणीयादिवत् तत्तन्नामदिकृत्वकर्तृकत्वमपि
तत्र प्राप्तम् । तस्मात्—श्येने वाजपेये च प्रकृतिरन्वानानिधाः कर्तारः
स्वस्वधर्मेषु व्यतिष्ठन्ते इति संसिद्धम् । शेषे—चोदकशास्त्राप्राप्तकर्मणि,
अव्यक्तः—यौगिकशब्दप्रमाणानुसर इति भावः ॥५१॥

इति जैमिनिमूत्रवृत्तौ यावन्नोधिंश नृनीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

परिक्रयस्य स्वामिकर्मत्वाधिकरणम् ॥१॥

स्वामिकर्म परिक्रयः, कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥१॥

‘ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतम्, दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यम् ’ इत्यादिना दक्षिणादानादिरूपः परिक्रयः पठितः । स च स्वामिनो यजमानस्यैव कर्म । कुतः ? कर्मणः तदर्थत्वात्—फलार्थत्वात् । यो हि यत्कर्म करोति तत्फलं तस्येति लोके गृहनिर्माणादौ दृष्टम् । तद्दद्यापि स्वर्गादिफलप्राप्तये यजमानेनैव परिक्रयः कार्यः । किञ्च, परिक्रयणोत्तरकालीनानामृत्विजां तत्कर्तृयासम्भवात् तेषां कर्म तत् । अपि तु स्वामिनः एव तत् कर्मेति भावः ॥१॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥२॥

‘ य एतामिष्टकामुपद्व्यात्स ग्रीन् वान् दद्यात् ’ इति वचनात् इतरेषामृत्विजां क्वचित्स्वात् । किमिव हि वचनं न कुर्वात् । न हि वचनस्यानिभार इति भावः ॥२॥

वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥२॥

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं

व्यवतिष्ठेरन् ॥३॥

ज्योतिष्टोमे—‘ केअश्मश्च वपते । नखानि निवृत्तने । स्नानि । ’ इत्यादयः धुनाः संस्काराः यथावेदं—यस्मिन् वेदे पठितान्स्त्रेदीपसमाह्वयैव तदितरकर्मरक्षिष्येरन् । अर्च्युर्वेदे पठित्वात् ममाह्वयानुमारतः ते संस्कारा अर्च्युणा कार्याः । तथा सति पुरुषस्य—अर्च्योः सामर्थ्ये—अनुष्ठानयोग्यजनने, ते उपयुञ्जेरन्निति ॥३॥

सि० ॥ याजमानास्तु, तत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥४॥

याजमानाः—यजमानस्यैते संस्काराः । न ऋत्विजः । कर्मवत् । यथा प्रधानभूतभ्यागो यजमानकर्तृकः, संस्कारा अपि नैव । कुतः ? तत्रप्रधानत्वात्—फलभोक्तृत्वजनकत्वात्, यजमाननिष्ठस्वर्गभोक्तृत्वं न ऋत्विङ्निष्ठकर्तृ-व्ययोग्यतावलोक्यप्रसिद्धम् । नित्तु अलौकिकमेव तत्स्वर्गादि-फलभोक्तृत्वम् । अनस्तत्रास्ति कथंभावात्कङ्क्षा, नदर्या एते संस्काराः । प्रकृतै-सहसंस्कारसंस्कृतात्मन्येव तत्स्वर्गादिफलभोक्तृत्वं नान्यत्रेति रहस्यम् ॥४॥

व्यपदेशाच्च ॥५॥

‘ श्रेयीकया तमभ्यनर्त्ती’ति परस्मैपदनिर्देशात् अन्यः अर्घ्युः यजमानस्य अभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥५॥

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥६॥

तस्य—वपनादिसंस्कारस्य, निर्देशः **गुणत्वे**—अप्रधानत्वे, पर्यवस्यतीत्यर्थः । अत्रापि भावः । कर्म द्विविधम् । गुणकर्म प्रधानकर्मेति भेदात् । तत्र येन कर्मणा द्रव्यं संस्कर्तुमिच्छते तद्गुणकर्म वा मन्त्रिपर्योपकारकं कर्मेत्युच्यते । येन हि द्रव्यं संस्कर्तुं नेच्छते नत् प्रधानकर्म वा आरादुपकारकं कर्मेत्युच्यते । तयोर्मध्ये प्रधानकर्मेत ममास्यथा व्यवस्थाप्यते । न गुणकर्म । प्रकृते फलभोक्तृत्वमित्यर्थे वपनादिकर्मणा पुरुषः संस्कर्तुमिष्टः । अनस्तस्य प्राधान्यं, कर्मणश्च गुणत्वापेति नात्र सग्राह्या नियामिकेति स्यादथत् यजमानस्यैवेन वपनादयः संस्कारा नाधर्योरिति शेषः ॥६॥

चोदनां प्रति भावाच्च ॥७॥

‘ स्वर्गिकामो यजेत ’ इति चोदनागम्यापूर्वार्थं संस्कारा विधीयन्ते । ते च सन्निकृष्टद्रव्ये एव व्याप्तिप्रयुक्ते । न तन्मत्ते त्रिप्रकृष्टे नास्मिन् । सन्निकृष्टस्तु यजमानोऽत्र । अतो याजमानास्ते संस्कारा इति ॥७॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥८॥

ऋत्विक्षु कर्मजन्यस्वर्गादिफलभोक्तृत्वामावेन अतुल्यत्वात् ऋत्विग्यजमानयोः संस्कारास्तुल्यविधाना नैव स्युः । तस्मादपि यजमानस्यैव संस्काराः,

न ऋत्विजामेते संस्कारा इति मिद्धम् । क्वचित्तु वचनाद्विजामपि भवन्ती-
त्यन्यदेतत् ॥८॥

तपसो याजमानत्वाधिकरणम् ॥३॥

तपश्च फलसिद्धत्वात् लोकवत् ॥९॥

उयोत्तिष्ठोमे— 'द्वयहं नाश्नाति, त्र्यहं नाश्नाती' स्यादिति तपः श्रुतम् ।
तदपि यजमानसम्बन्धेयम् । कुतः ? फलसिद्धत्वात्—यापक्षयद्वारा फलभो-
क्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वात् । लोकवत्—लोकं कृद्वाचनुग्रामे प्रथमं दुःखं पश्चात्सुखं
तद्वत् । तस्माद्वपनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥९॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥१०॥

अमुमेवार्थं वाक्यशेषः सूचयति । तथा हि—'यदा वै पुरुषे न किञ्च-
नान्तर्भवति । यदास्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति । अथ मेध्यतम इति । पीवा-
दीक्षते । कृशो यजने । यदा अनशनं तदा मेधाईः' इति । मेधो हि यज्ञः ।
यज्ञश्च त्यागः । त्यागी च यजमानः । तस्माद्यजमानतपः इति ॥१०॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥११॥

यत्र 'सर्वे ऋत्विज उपयसन्ती'ति वचनम्, तत्र ऋत्विजामपि
तपः स्यादिति विशेषः ॥११॥

लोहितोष्णीपतादीनां सर्वस्विगृधर्मताधिकरणम् ॥४॥

गुणत्वाच्च न वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥१२॥

इयेनयाम्— 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति
श्रुतम् । तत्र लोहितोष्णीपतादेर्धर्मस्य गुणत्वात्—ऋत्विक्संस्काररूपत्वात्,
सामवेदे श्रुत्यां च औद्गात्रेति ममान्यया व्यवस्था—ऋत्विक्संस्कारोर्चा
नैव स्यात् । अपि तु तदपेक्षया प्रबलेन साक्षिभिना सर्वस्विजामेव धर्मः
सः । पुरुषप्रशान्त्वात् । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायस्यैवात्र प्रवृत्तिरिति
भारः ॥१२॥

वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥५॥

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥१३॥

ज्योतिष्टोमे—‘यदि कामयेन नोपेत पर्जन्यः इति नीचैः सदो मिनु-
यात्’ इति श्रुता कामनापि तथा—नोपेत यजमानस्यैव । न सनाह्वय-
यः कामयेत स मिनुयात् इति योजनया वा अवयवोः । कुतः ? अर्थेन—
साङ्गयागफलेन यजमानस्य सम्बन्धात्, सर्वं फलं यजमानस्यैवेति । सः
कामोऽपि तस्यैवेति भावः ॥१३॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥१४॥

यत्र तु ‘उद्गाता आत्मने या यजमानस्य शीर्यं कामं कामयते तमागायनी’
स्यादिव्यपदेशो—निर्देशोऽस्ति । तत्र इतराणामृत्विजामपि कामं स्यात् ॥१४॥

आयुर्दादिमन्त्रपाठस्य याजमानत्वाधिकरणम् ॥६॥

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥१५॥

‘आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहः’ इत्यादयः ‘अकर्मकरणाः—अनुष्ठेयस्य
क्रियाविशेषस्य अस्मारका, मन्त्रा अपि तद्वत्—कामवत्, याजमाना एतेति
निर्णयः ॥१५॥

विप्रयोगे दर्शनाच्च ॥१६॥

विप्रयोगे—प्रवासे, दर्शनात् । चकारः साधनान्तरसमुच्चापकः ।
‘इहैव सन् तत्र सन्त त्वा अग्ने’ इति प्रथमे लिङ्गेन विनियोगं भूयते । न हि
तत्राप्तर्युरस्ति । अतो यजमानस्यैवेति निश्चये तन्न्यायेन ‘सर्वोऽपीदृशा मन्त्रा
यजमानस्यैवेति सिध्यन्ति ॥१६॥

द्याम्नातस्य उभयप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥७॥

द्याम्नातेषु उभौ द्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥१७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘सुचौ व्यूहति वाजस्य मा प्रमयेन’ इत्या-
दयो मन्त्रा द्विवारं—अव्यर्थकण्ठे याजमानकण्ठे च पठित्वा । अतस्ते द्याम्नाम-

ध्वर्युयजमानाभ्यां पठनीयाः । कुतः ? द्याम्नानस्यार्धवत्त्वायेति । अन्यथा
 द्याम्नानस्य वैध्वर्य्यं स्यात् । तत्रप्रयोजनं ॥ एतन्मन्त्रस्मारितं पदार्थमनुष्ठा-
 स्यामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति च यजमान इति ॥१७॥

आभेज्ञस्यैव वाचयितव्यत्वाधिकरणम् ॥८॥

ज्ञाते च वाचनम्, न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति ॥१८॥

वाजपेये—' ऋतीर्यजमानं वाचयती ' ति श्रुतम् । ' आयुर्यज्ञेन कल्पता
 प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ' इत्यादयो मन्त्राः ऋसयः । तत्र विद्वद्ध्येन यजमाने
 इदं कल्पितवाचनं कार्यम् । न अविदुषि । कुतः ? एत अविद्वान् यजमानो
 न विहितोऽस्ति । अपि तु ' अर्थो मनर्थो विद्वान् यजेत ' इति विद्वानेव
 विहितः । ह्यस्येदं कल्पितवाचनमदृष्टार्थं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥१८॥

द्वादशद्वन्द्वानामाध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ॥९॥

याजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमानं

स्युः ॥१९॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे इत्थं द्वादशकर्माणि पठितानि—' वत्सं चोपावसृजति ।
 उखा चाधिश्रयति । अर च दन्ति । ह्यदुरले च समाहान्ति । अधि च
 वपते । कपालानि चोपदधाति । पुरोडाश चाधिश्रयति । आग्य च ।
 स्तभ्ययजुश्च हरति अभि च गृह्णाति । वेदिं परिगृह्णाति । पत्नी च मन्त्र-
 त्पति । प्रोक्षणीधासादयति आश्र्यं च । ताम्येतानि द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्ण-
 मासयोः ' इति । इमानि कर्माणि याजमानकाण्डे समाप्तानानीति तत्समाख्या-
 वशात् यजमानकर्तृकाण्येवैतानीति प्राप्ते आह निर्णयम्—॥१९॥

सि० ॥ अध्वर्युर्वा तदर्थो हि, न्यायपूर्वं समाख्या-
 नम् ॥२०॥

प्तानि कर्माणि अध्वर्युरेव कुर्यात् । न यजमानः । कुतः ? तदर्थ-
 मेव तेन अध्वर्युः कृतः । विद्व, अरान्परनिद्रं याजमानकाण्डम् । महाका-

पठन्तु आन्वयधमेव । तत्रैते त्र्यंसापाकरणादयो धर्माः पठित्वा । तस्माद्धर्म-
पुरेव तान् पदार्थान् कुर्यात् । याजमानकाण्डे तु परिगणनया तेषां द्वन्द्वता-
सम्पादनमेव समाह्वानम् । अनुष्ठानप्रकारस्तु नोपदिष्टः । इति यजमानस्ता-
मानुपूर्वीमनुमन्वाय अर्च्युर्ऋक्नदनुष्ठाने अप्रमादमनुमन्वातुं शक्नोति ।
ननु, व्याप्यया अत एव निरवस्थाशया याजमानसमारूपया व्यापकाऽऽर्च्यव-
समारूपाप्राप्तमर्च्युर्ऋक्नदनुष्ठानं चोत्थेनेति चेन्न । यतो न्यायपूर्व-न्यायाविरुद्धं,
समाह्वानमेव वस्तुनि प्रापयति । प्रकृते तु 'अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यात्'
इति द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादखनयमाधिकरणोक्तन्यायविरोधात् न त्वदी-
प्सितासिद्धिर्जायत इति भावः ॥२०॥

होतुरार्च्यवकरणमन्त्रानुष्ठात्त्वाधिकरणम् ॥१०॥

**विप्रतिषेधे करणं, समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् ॥२१॥**

अशेषयज्ञप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपञ्चो-परिवीरसि' इति
मन्त्रेणार्च्युः रशनया यूपस्य परिव्याणं करोति । तद्विषयमात्रं परिव्याण
'युवा सुवासा' इति मन्त्रेण होता अनुवदति । तौ द्वावपि मन्त्रौ विकृतौ
कुण्डपायिनामयने अतिदेशेन 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येऽप्यनेन प्राप्ते । तत्र
'यो होता सोऽर्च्युः' इति होतारि अर्च्युत्स्य विधानात् होत्रैव अर्च्यु-
कार्यं परिव्याणं कर्तव्यम् । परिवीरसिति मन्त्रेण युवासुवासेति मन्त्रेण च
स्त्रीयमनुवदनमपि विधेयम् । किन्तु तदुभयमेकेन युगपत् कर्तुमशक्यमेवेति
विप्रतिषेधे असम्भवादन्यतरस्मिन् कर्तव्ये अर्च्युकार्यं परिवीरसीति मन्त्र-
करणकं युगपरिव्याणमेव होत्रा विधेयम् । कुत ! समवायविशेषात्-यो
होता सोऽर्च्युर्ऋग्नि प्रत्यङ्गचनविहिताध्वर्युत्सम्बन्धाविशेषात् । आनुमानि-
कानिदेशशास्त्रप्रासङ्गिकत्वसम्बन्धापेक्षया तस्य प्रचलत्वात् । किञ्च, सिद्धान्ते
आनुमानिकशास्त्रस्य न सर्वथा बाधः । किन्तु अन्य होतृगम्यान्तर्गतस्त-
सनीयस्य, द्वितीयः अष्टायाकादिभ्यो विशिष्टो मैत्रारहणः इतरमानुमनि-

कवाक्यप्राप्तं युवा सुवासेति मन्त्रं पठेत् । सत्येवं न किमप्यसामञ्जस्यमिति
मावः ॥२१॥

प्रैप्रैपार्थयोः पृथकर्तृकत्वधिकरणम् ॥११॥

प्रैपे च पराधिकारात् ॥२२॥

दर्शपूर्णमासे— ' प्रोक्षणीरासादय । इध्मा वर्हिःपसादय । सुचः
संभृष्टि । पत्नी संनह्याज्वेनोदेही ' नि प्रैपः श्रूयते । तत्र प्रैपकर्ता तदर्थकर्तुः
पृथक्—अन्य एव स्यात् । कुतः ? पराधिकारात्—परविषयत्वं मध्यमपुरुष-
घटितमेवेत्यन्यभिचारिनियमसिद्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥२२॥

प्रैपप्रैपार्थयोः यथाक्रममाध्वर्यवाऽऽग्नीध्रताधिकरणम् ॥१२॥

अध्वर्युस्तथा लिङ्गदर्शनात् ॥२३॥

एवं प्रैपतदर्थयोः कर्तृभेदे सिद्धे प्रैपार्थकर्ता अध्वर्युरेव स्यात् । नाऽऽ-
ग्नीध्रः । कुतः ? तथा लिङ्गदर्शनात्—'वज्रां वै स्पयः तिर्यचं धारयेत् यद-
न्वचं धारयेत् यज्रेगाध्वर्युं क्षिणीत इति ' यभ्य हस्ते स्पय स प्रैपकर्तेति
गम्यते ॥२३॥

सि० ॥ गौणो वा, कर्मसामान्यात् ॥२४॥

गौणो वा—प्रैपार्थकर्तारि आग्नीध्रे अध्वर्युशब्दो गौणः । यजुर्वेद-
विहितप्रैपार्थकर्तृत्वात् प्रैपे अध्वर्योः साक्षात्कर्तृत्वम् । तत्कर्तृकप्रैपप्रेरिताऽऽ-
ग्नीध्रकृतप्रैपार्थे च प्रयोजककर्तृत्वमिति कर्मसामान्यकर्तृत्वमाध्वर्यवसमग्रहा-
प्राप्तमत्राधितम् । इति कर्मसामान्यात्—प्रयोजककर्तृत्वने।भयसाधारणकर्तृत्व-
द्योतकाऽऽध्वर्यवसमाह्वयोपपत्तेः, अध्वर्युः प्रैपकर्ता, आग्नीध्रश्च प्रैपार्थकर्तेति
सिध्यतीति भावः ॥२४॥

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्य आशासितव्यत्वाधिकरणम् ॥१३॥

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥२५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे आहवनीयाग्नौराधानशाले तत्करणभूतो ' ममाग्ने
चर्चो विहवेत्यस्तु ' इत्यादिर्मन्त्रः अध्वर्युणा पठ्यते । तेन मन्त्रेण प्रार्थ्यमानं
फलमपि ऋत्विजः—अध्वर्युरेव वाच्यम् । न स्वामिनः । कुतः ? करणेषु—मन्त्रेषु,

अर्थवत्त्वात्-मम इत्यस्य शक्त्या अर्थवत्त्वात् । अन्यथा लक्षणाप्रसङ्गः ।
क्रिञ्च, 'अहं वर्चस्वी भूयासम्' इत्युत्तरत्राध्यर्थोर्वचनं दृश्यते । ततोऽप्य-
श्रव्यो फलमिति चेत्—॥२५॥

सि०॥ स्वामिनो वा, तदर्थत्वात् ॥२६॥

स्वामिनो वा—यजमानस्यैव, तन्ममेति वचनं तदुक्तं फलं च ।
कुत ? कर्मण तदर्थत्वात्—यजमानार्थत्वात् । यजमानार्थं हि साङ्गमिदं
कर्म ऋत्विग्भिः क्रियते, नात्मार्थम् । ते तु दक्षिणया कृतार्थाः ।
'दर्शपूर्वमासास्या स्वर्गरूपो यजेत' इत्यत्र आत्मनेपदश्रुत्या च साङ्गप्रधानज-
न्यफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते । नस्मात्—यजमानस्यैव तत्फलम् ।
नाश्रव्योऽिति सिद्धम् ॥२६॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥२७॥

'या काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाशासते यजमानस्यैव तत्' इति
लिङ्गदर्शनादपि स्वामिन एव फलमित्यायाति ॥२७॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिकरणम् ॥१४॥

कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥२८॥

कचिद्वृत्तिजामपि फलं यजमानः इच्छतीत्याह—कर्मार्थमिति । 'अप्रा-
विष्णु मानक्रुमिष विजिहाया मा मा सन्तापम्' इति । अत्र सन्तापामान-
स्य तेषाम्—ऋत्विजा, फलं कर्मार्थं—यजमानकर्मसिद्ध्यर्थमपि स्वामिनं प्रति
परस्परया अर्थवत्त्वात् न ऋत्विगर्थं उच्यते । ततः ऋत्विक्फलमेव तत् ॥२८॥

व्यपदेशाच्च ॥२९॥

कचिद् व्यपदेशात्—निर्देशात्, ऋत्विजा फलम् । यथा उपरयेषु
अव्यययजमानयोर्बाहुवचशब्दे 'विमत्रः' । मद्रम् । तन्नौ महः' । इति निर्दे-
शात् अव्ययैरपि फलं प्रसिष्यति ॥२९॥

द्रव्यसंस्कारस्य अङ्गप्रधानार्थत्वाधिकरणम् ॥१५॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

ग्रीह्यादिद्रव्यस्य बर्हिषश्च संस्काराः सर्वकर्मणामङ्गप्रधानार्था इत्यर्थः ।
कुतः ? प्रकरणाविशेषात्—उभयत्र समानत्वादिति । प्राक् सिद्धमपीदं
उत्तराधिकरणविवक्षया पुनरुक्तम् ॥३०॥

अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसम्बन्धाधिकरणम् ॥१६॥

निर्देशात् विकृतावपूर्वस्यानधिकारः ॥३१॥

ज्योतिष्टोमे—‘ यो दाक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते ’ इत्यस्ति
अग्नीषोमः । तत्र ‘ बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाती’ति श्रुतम् । तत्र विकृतौ
स्तरणसाधनबर्हिषर्मा लवनादयो न कार्याः । कुतः ? निर्देशात्—प्रकृतौ
बर्हिषः कार्यस्य—‘ बर्हिषा वेदिं स्तृणाती’ति स्तरणकार्यस्य निर्देशात् ।
विकृतौ तु अपूर्वस्य प्रकृतिकार्यरहितस्य यूपावटस्तरणसाधनस्य बर्हिषो
नाधिकारः । नोद्देश्यत्वम् । धर्माणां स्वकार्यद्वारैव प्रकृतितः प्राप्तिरिति
भावः ॥३१॥

पवित्रादेः परिमोजनीयबर्हिषा कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥१७॥

विरोधे च श्रुतिविरोधादव्यक्तः शेषः ॥३२॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘ समाश्रयप्रच्छिन्नासौ दर्शो प्रादेशमात्रौ पवित्रे
करोति ’ इत्याम्नातम् । तत्र ‘ बर्हिषा वेदिं स्तृणाती’ति लवनादिसंस्कारसंस्कृ-
तस्य बर्हिषः वेदिस्तरणे विनियोजकश्रुतिविरोधात्, विरोधे संस्कृतबर्हिषा
पवित्रादिकरणासम्भवे शेषः—पवित्रादिः, अव्यक्तः—असंस्कृतः—संस्काररहि-
तपरिमोजनीयनामकदर्शः कार्य इत्यर्थः ॥३२॥

प्राकृतपुरोडाशशकलस्य निधानाधिकरणम् ॥१८॥

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥३३॥

ज्योतिष्टोमे—‘ पुरोडाशशकलमैन्द्रयापवस्य पात्रे निदधाती’ति श्रुते ।
सत्रेदं निदधानं प्रकृतसवनीयपुरोडाशैकदेशभूतस्य शकलस्यैव । न तदन्य-
पुरोडाशशकलस्य । कुतः ? विद्यमानस्य—कृतस्य, संयोगात्—विधिना

साकं सम्बन्धादित्यर्थः । पुगेडाशशकलनिति द्वितीयाश्रुत्या अशिशिष्टपुरो-
डाशसंस्कारप्रतीतेः कृतस्यैव शकलं नान्यस्येति भावः ॥३३॥

काम्येष्टिषु उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थत्वाधिकरणम् ॥१९॥

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥३४॥

काम्येष्टीः प्रकृत्येवं श्रूयते—' यज्ञार्थं चै काम्या इष्टयस्ता उपांशु
यष्टव्याः ' इति । विकृतौ—विकृतीष्टिषु श्रूयमाणः शेषः—उपांशुत्वधर्मः,
सर्वार्थः—अङ्गप्रधानोभयार्थः । न केवलं प्रधानार्थः । प्रकृतिवत् । यथा
प्रकृतौ दर्शपूर्णमासे वेदिधर्मा बहिर्धर्मा आज्यधर्माश्च अङ्गप्रधानार्थाः, तद्वदि-
कृतावपीति भावः ॥३४॥

सि० ॥ मुख्यार्थो वा, अङ्गस्याचोदितत्वात् ॥३५॥

मुख्यार्थो वा—कथं प्रधानार्थं प्रबोधाशुत्वधर्मः । नाङ्गयागार्थः ।
कुनः ३ अङ्गस्य विकृतावचोदितत्वात् । ता इति सर्वनाम्ना काम्येष्टयः परामृ-
श्यन्ते । तासां सन्निधौ च नाङ्गपाठः । अतो नाङ्गपरामर्शः । यस्य परामर्श-
स्तत्रैवोपांशुत्वम् । किञ्च, काम्यत्वमेवात्र नियामकम् । तच्च प्रधान-
यागस्यैव । नाङ्गानां । तेषां तु कर्तव्यत्वेन फले साक्षात्सम्बन्धो नास्ति ।
अतः साक्षात्फलसाधने प्रधाने एव उपांशुत्वम् । अङ्गानां तु तत्तद्वेदानुसारेण
स्वरविशेषो बोध्यः ॥३५॥

श्वेनाङ्गानां दृतिनवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥२०॥

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥३६॥

श्वेने ' दृतिनवनीताज्यं भवती' इति श्रूयते । दृती—चर्मपुटके,
निहितं नवनीतं तस्यैवभूतमाज्यमिति तदर्थः । अत्र श्वेनस्य सोमयागदिका-
रत्वेनातिदेशशास्त्रप्राप्तसोमद्रव्येण प्रशान्तद्रव्याकाङ्क्षात्वात्, अपूर्वगुणविशेष-
विशिष्टाज्यविधाने गौरवाच्च तस्मिन् तद्विधानासम्भवेन आज्यपदसंनिधान-
विशेषात् येषु तदङ्गेषु आज्यमस्ति तदनुच तत्रोक्तगुणविधाने लाघवात् श्वेना-
ङ्गेषु तादृशमाज्य स्यादिति भावः ॥३६॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥३७॥

नन्वेवञ्चेत्, आधाने पवमानेष्टया च तादृशमाज्यं प्राप्नुयात् ।
कुतः ? तस्य तस्याश्च अग्निद्वारा श्येनाङ्ग-पादिनि चेत्—॥३७॥

नाप्रकरणत्वात् अङ्गस्यातन्निमित्तत्वात् ॥३८॥

न—आधाने पवमानेष्टया वा नोक्तमाज्यं प्राप्नोति । कुतः ? तयोः
श्येनप्रकरणे पाठाभावेन असान्निहितत्वात् । अङ्गस्य—आधानपवमानेष्टयोः
अतन्निमित्तत्वात्—श्येनोद्देश्यकत्वाभावादित्यर्थः ॥३८॥

सर्वेषामेव श्येनाङ्गानां दृत्तिनवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥२१॥

तत्काले लिङ्गदर्शनात् ॥३९॥

तत्काल इति । दृत्तिनवनीताज्यं श्येनाङ्गेऽपि स्थितम् । तच्च सुत्या-
कालीनेषु सवनीयपशुतत्पुरोडाशात्मकेष्वङ्गेष्वेव त्रेयम् । नान्यकालीनेषु
दीक्षणीयाष्वङ्गेषु । कुतः ? लिङ्गदर्शनात्—तद्विप्रतिपन्नमाज्यं सुत्याका-
लीनाङ्गमात्रगम, सोमविकृतिधर्मत्वात् पशुमादित्यवदिति अनुगानसम्भवात् ।
यथा सोमविकृतिविशेषे साचम्बके ऋतौ 'सह पशुनालभते' इति श्रुतं
साहित्यं सुत्याकालीनसवनीयपशौ स्थितं तद्व्यप्रकृतमाज्यमपि सुत्याकालीनाङ्ग-
सम्बद्धमेवेति भावः ॥३९॥

सि०॥ सर्वेषां वा, अविशेषात् ॥४०॥

सर्वेषामेवाङ्गानां साधनं तदाज्यं, नाङ्गविशेषाणाम् । कुतः ?
अविशेषात्—विशेषशास्त्राभावात् । श्रूयमाणस्याज्यपदस्य सुत्याकालीनाज्य-
परत्वेन सङ्कोचनं ॥ निष्प्रमाणकमिति भावः ॥४०॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥४१॥

'यदाज्यं तद्दृत्तिनवनीतम्' इति वाक्येनोक्तेऽर्थे तद्विरुद्धं लिङ्गदर्श-
नम्—अनुमानं, कालात्ययापदिष्टम् । अप्रमाणमित्यर्थः ॥४१॥

सवनीयानां मांसमयत्वाधिकरणम् ॥२२॥

मांसं तु सवनीयानां चोदनोविशेषात् ॥४२॥

पट्टत्रिंशत्संयत्सरसाध्य शाक्यानामयनम् । तत्रेत्य श्रूयते--'सस्थिते सस्थिते अहनि गृहपतिर्भृगया याति । स तत्र यान् भृगान् हन्ति, तेषां तरसा सवनीया पुरोडाशा मयन्ति' इति । तत्र ये सवनीयास्ते तरसा इति सन्निध्यनुगृहीनेन याक्येन मासस्य सवनीयपुरोडाशेष्वेव ज्ञेयम् । न सर्वेषु पुरोडाशेष्विति ॥४२॥

भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत् ॥४३॥

'पुरोडाशपदस्य विशेषे सवनीयपुरोडाशे शक्तिं स्वीकृत्य सवनीयस्यैव तरसत्यमभिहितं चेत्-धानादिषु तत्रसंय न स्यात् । तस्य तदगचकत्वात् । भक्तिः-रश्मणा, अन्याय्या । सम्भरति मुच्येऽप्ये इति चेत्-॥४३॥

स्यात् प्रकृतिलिङ्गत्वात् वैराजवत् ॥४४॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सन्निहितधा-यादिव्यय पुरोडाशशब्दो भाक्तो दृष्टः । अत्र विकृतावपि चोदकेन तथैव प्राप्त । सवनीयशब्देन च धाना-दीनां सन्निहितत्वात्तेष्वपि भाक्त एव स्यात् । प्रकृतिलिङ्गत्वात्-साम-शब्देन प्रकृतिलिङ्गेन विकृतौ वैराजपृष्णप्रहण्यदित्यर्थः ॥४४॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावशेषि-शो तृतीयाध्यायस्याष्टम पाद ॥

सम्पूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तत्रादौ ऋत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥१॥

अथातः ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥१॥

अथ—तृतीयाध्याये श्रुतिलिङ्गादिभिरङ्गत्वबोधरूपमागैः कः शेषः ? कश्च शेषी ? इति शेषशेषिभारानिरूपणानन्तरम्, अतः—तस्य वक्ष्यमाणार्थ-
निरूपणे कारणतया हेतुहेतुमद्भासङ्गनेः कः क्रतुशेषः ? कश्च पुरुषशेषः ?
इति ऋत्वर्थपुरुषार्थविषयिणी जिज्ञासा—तत्प्रयोज्यविचारः, कियन्
इत्यर्थः ॥१॥

ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणाधिकरणम् ॥२॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽ-
विभक्तत्वात् ॥२॥

यस्मिन् पदार्थे कृतं पुरुषस्य प्रीतिः—सुखप्रियेभ्यो भवति । स
पुरुषार्थः । यतस्तस्य लिप्सा—इच्छा, अर्थलक्षणा—अर्थतः शास्त्रमन्तरेण
स्वयमेव लक्षणमुत्पत्तिर्यस्या एनादशी सा । कुतः ? अविभक्तत्वात्—तादृशे-
च्छाप्रियस्य फलेन सह यः साध्यसाधनभारः तस्याव्यभिचारात्—अभाना-
भागादिति । तथा च शास्त्रजन्यज्ञानाजन्येच्छाप्रियसाधनोरपुरुषार्थत्वमिति
तस्य लक्षणपर्यवभवति । आस्ति चेदं लक्षणं स्वर्गादिसुखसाधनयागार्था ।
स्वर्गादीच्छायाः शास्त्रजन्यज्ञानाजन्यत्वेन तादृशेच्छाप्रियस्वर्गादिसाधनस्य
यागादौ प्रमाणसिद्धत्वात् । एतल्लक्षणलक्षितविपरितो यः स ऋत्वर्थ इति
तस्यापि लक्षणमर्थसिद्ध्यतीति बोध्यम् । इदं सूत्रं पुरुषार्थलक्षणं गोदोहन-
द्रव्यार्जननियमादिव्यस्तोति तेषामि पुरुषार्था एतेत्यगन्तव्यम् ॥२॥

प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ॥३॥

तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानति-
शङ्क्यत्वात् च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थे-
नाभिसम्बन्धात् क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥३॥

किमपि प्रकरणमनाभ्य ' अथ तस्य व्रतम् ' इत्युपक्रम्य ' नेक्षेतो-
घन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कटाचन ' इत्यादिना वाक्यजतेन प्रजापतिव्रता-
न्यभिधीयन्ते । तानि कर्मणि-एतद्वाक्यजानविहितकर्मणि तदुत्सर्गेऽपि प्रतीतेरु-
पलब्धावपि द्रव्यार्जमायत् पुरुषार्थाय-पुरुषार्थानि, भवेयुः । कुतः ?
शास्त्रस्य-प्रकृतवचनस्य, अनतिशङ्क्यत्वात्-वैध्यर्थप्रसङ्गात्तद्वेगेन निराकर्तृम-
शक्यत्वात् । अनारम्यपाठेन तेन वाक्येन कृत्वङ्गभूतं द्रव्यं संस्कर्तुं नेष्यते ।
अत अर्थेन-पुरुषार्थेन फलेनाभिसम्बन्धात्, क्रियायां पुरुषश्रुतिः-पुरुषस्य
कर्तृत्वात् । क्रियाङ्गत्वेनाप्राधान्याच्च पुरुषार्थान्येवेमानि प्रजापतिव्रतानि न
कृत्वर्थानीति सिद्धम् ॥३॥

शङ्का—अविशेषात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुति
फलानि स्युः ॥४॥

यथं चेत्—' मामिधो यजति, तन्नपातं यजती ' स्यादिशास्त्रस्य
' नेक्षेतोघन्तमादित्यं ' मित्यस्य च अविशेषात्—कर्तृत्वेनोक्तकर्मण्यङ्गत्वेनान्व-
यसम्भवात्, यथाश्रुति—' व्रतं वा एतदङ्गस्य क्रियते वर्मं यजमानस्य '
' एतावता दैनसा विद्युक्तो भवती ' ति तच्चद्विधिसन्निधौ श्रयमाणार्थनादोक्ता-
नि फलानि स्युः । अतः सामिधो यजतीत्यादीन्पि कर्माणि प्रजापतिव्रतव-
त्पुरुषार्थानि भवेयुरिति ॥४॥

अपि वा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभि-
सम्बन्धात् ॥५॥

अपि वेति शङ्काव्यावृत्तिः । अङ्गत्वबोधकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणानां
मध्ये कस्यापि कारणस्य-वेदनावेदप्रमाणस्य, अग्रहणे-अनुपलम्भे सति,

तदर्थं—पुरुषार्थं, नेक्षेतोद्यतमादित्यमिति विहितं कर्मेति स्थितम् । अर्थस्य-
पुरुषार्थस्य तस्य कर्मण, अनारभ्याधीतत्वेन केनापि कर्मणा अभिसम्बन्धा-
भावात्—एकाधिकारपठितत्वरूपसम्बन्धाभावात्, प्रकरणादिप्रमाणेन फलव-
यागशेषता गतंभ्य आरादुपकारकेभ्यः समिधादिभ्योऽस्ति महद्वैलक्षण्यमिति
भावः ॥५॥

तथा च लोकभूतेषु ॥६॥

लोकभूतेषु—जन्मसामान्येष्वपि ' स्नानं कुरु, पाकं कुरु ' इत्युक्ते
स्नानं पाकार्थमिति जानाति । केवलं स्नानं कुर्वित्युक्ते तु स्वतन्त्रफलकमेव
तज्जानातीत्येतादृशोऽनुभवोऽस्ति । तस्मात्प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि । न
समिधादीनि तथा । अपि तु कर्माङ्गानि तानीत्यवगन्तव्यम् ॥६॥

यज्ञायुधानामनुवादत्वाधिकरणम् ॥४॥

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदीयेरन् ॥७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—' स्फयश्च कपालानि च अग्निहोत्रहवणी च शूर्पे
च कृष्णाजिनं च शम्भ्या च उल्लूखलं च मुसलं च दृषद्वोपला चैतानि
चै दश यज्ञायुधानि ' इति श्रुतम् । अस्मिन् वाक्ये श्रुतानि स्फ्यादिद्रव्याणि
आविशेषेण श्रुतान्यपि प्रकरणप्रमाणेन प्रधानशर्गीयदेवताहेजेन प्रदीयेरन्-
त्ययेरन् । पुनः ? अनुवादत्वे आनर्थक्यात्—अप्रवृत्तिकरत्वेन वाक्यैरेव्यर्था-
पातात् । यज्ञायुधानीति यज्ञशब्दस्य प्रधाने गदत्वाच्च प्रधानाङ्गेन
विधिरयमिति भावः ॥७॥

सि०॥ स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्,
तस्मात् यथाश्रुति स्युः ॥८॥

तुना पूर्वोक्तिन्यासः । न विधिः । अपि त्वनुवादः । प्राप्तत्वात् ।
“ स्फेपनोद्धन्ति । कपालेषु श्रयति । अग्निहोत्रहवण्या निर्वपति । शूर्पेण
विधिनाक्ति । कृष्णाजिनमधस्तादुल्लूखलस्यास्तृणानि । शम्भ्या दृषदमुपदधानि ' ”

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥१६॥

'तेषामिन्द्राग्नौ दशम' इति निर्णयानुरूपं लिङ्गदर्शनमपि त्रित्वनि-
वक्ष्यामि गोपपद्यते । नान्यथेत्यास्ति सङ्ख्याया विवक्षितत्वम् ॥१६॥

लिङ्गस्य विवक्षाधिकरणम् ॥६॥

तथा च लिङ्गम् ॥१७॥

यथा सङ्ख्याविवक्षिता तथा समानश्रुतिक पुस्त्वादिलिङ्गमपि विव-
क्षितमेवेति बोध्यम् ॥१७॥

आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम् ॥७॥

सि० ॥ आश्रयिष्व विशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥१८॥

आश्रयिषु-अशेन सस्कारद्वारा परकीयद्रव्यदेवतमाश्रयत्सु उत्तमप्रयाज-
पशुपुरोडाशादिषु कृद्यागेषु, आविशेषेण- यजति- ददाति- जुहोतीत्यादिभिर-
पूर्वप्रयोजनैर्नैर्लक्षण्याभावाहेतुना, भावोऽर्थः-अपूर्व, प्रतीयेत-कल्प्येतेत्यर्थः ।
त्यागो नाम मन्त्रोच्चारणपूर्वकान्वयधिकरणकद्रव्यसयोगकालीनदेवतोद्देशेन द्रव्य-
त्यागः । तत्र मन्त्राच्चारणस्य देवतास्मरण, हवि प्रक्षेपस्यावशिष्टद्रव्यवित्ति-
योग इति तयोदृष्टत्वेऽपि त्यागस्य न क्वमि दृष्ट फलमिति तस्यापूर्व-
फल सिद्धमिति भावः ॥१८॥

आक्षेपः । चोदनायां त्वनारम्भोऽविभक्तत्वान्न
ह्यन्येन विधीयते ॥१९॥

चोदनायां-विधिवचने, अनारम्भः-अश्रयिभ्यभावः । कुतः
अविभक्तत्वात् । विधिना पर्यन्तप्रयाभूतविशिष्टार्थस्यैकत्वात् । अन्येन विशिष्ट-
कार्यविधायकशब्दान्तरिरिक्तेन, यस्मादशो न विधीयते ततो नोक्तवचन अपूर्व-
प्रतीयेत इति भावः ॥१९॥

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावोऽर्थे च गुण-
भूतताऽऽश्रयाद्धि गुणीभावः ॥२०॥

द्रव्यादिसंस्कारचिकीर्षायां—संस्कारे विधिनात्पर्यसत्त्वेऽपि यागतः
भावः—अपूर्वं स्यात् । हि-यतः, आश्रयात्—स्वप्रधानात्, स्वस्य गुणी-
भावः—अङ्गत्वम् । ततः संस्काररूपार्थे परं गुणाभावः । व्यागाशस्य तत्र
गुणत्वमसम्भवीत्यगत्या तत्रादृष्टमेव कल्प्यमिति भावः । अंशाशिनोरभेदेनाशे
विधिनात्पर्यमस्तीति ज्ञेयम् ॥२०॥

प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥८॥
अर्थेन समवैपम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥२१॥

एतावता ग्रन्थेन शेषशेषिभारं निरूप्येतःपरमेतदध्यायप्रतिपाद्यप्रयो-
ज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञेयम् । अर्थेनेति । अर्थेन—फलन, सम्बन्धवेलाया
द्रव्यकर्मणा भेदात्करणदण्डदद्यानयनरूपाणा समवैपम्य निरूप्यत इत्यर्थः ॥२१॥

दद्यानयनस्य आमिक्षाप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥९॥

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥२२॥

चातुर्मास्ययागीध्वेष्वद्वेष्वर्षणि—‘तत्र पयसि दद्यानयति सा वैश्वदे-
व्याऽऽमिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्’ इति श्रुतम् । अत्र यस्मिन् कृते यन्नि-
ष्पत्ते प्रयोजनम् तत्तस्य प्रयोजकमिति प्रतीतेः दद्यानयनेन एकनिष्पत्तेः
द्वयोः आमिक्षावाजिनयोरेकद्वैतत्वेः सर्वम्—आमिक्षावाजिन, च समं—तुल्यमेव,
दद्यानयनस्य प्रयोजकं स्यात् । द्वयोर्युगपरिष्पन्नत्वेनेदमेवप्रयोजकमिदं
नेति नियन्तुमशक्यमिति भावः ॥२२॥

संसर्गैरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ॥२३॥

संसर्गेण—द्विभिसंसर्गेण आमिक्षाया रसोत्पत्तेर्निगमयद्वात् आमिक्षैर
प्रधानं—दद्यानयनप्रवृत्त्येदं स्यात् । न तु वाजिनम् । तत्र दधिदयसो
रसानुपलम्भादिनि भावः ॥२३॥

मुख्यशब्दसंस्तवाच्च ॥२४॥

‘मिथुनं वै दधि च शृणुं च अय यमं नृष्टं नष्टं च मस्तित्र च
परिदृष्टो गर्भ एव सः’ इति गर्भसादृश्यप्रतिपादनेन नृष्टत्वेन अर्षान्मुत्प-

शब्देन आभिधायिकाः संस्तवाद्यपि सैव मुख्येनिगम्यते । मिथुनीभावस्य सुखं कार्यं गर्भः, स एव च तस्य प्रयोजकः, न गर्भोदकम् । तद्वदाभिक्षेव दध्यानयनस्य प्रयोजिका, न वाजिनगिति मातः ॥२४॥

गवाऽऽनयनस्य पदकर्माप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥२०॥

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥२५॥

अथोतिष्ठोमे—'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति' इत्युक्त्वा 'पदपदान्यनुनिष्क्रामति । ससमं पदमन्वयुःञ्जलिना गृह्णाति । यद्दिं इविधाने प्राचीं प्रवर्तेयुस्ताद्दिं तेनाक्षमुपाङ्गात्' इति श्रुतम् । अत्रोक्तं पद-
कर्म-अन्वयुर्वर्तुकं ससमपदग्रहणं, न प्रयोजकं नयनस्य । कुतः ! तस्य एक-
हायनीनयनस्य परार्थत्वात्-सोमऋयार्थत्वात् । एकहायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या तस्याः क्रयाङ्गत्यात्तन्मनमपि क्रयाङ्गमेव । अतः रूप एव प्रयो-
जकः, पदकर्म आनुपङ्गिकम् । तेन यदि प्रांवाणि पदनिक्षेपस्तर्हि पुनः पदपदान्यनुनिष्क्रामणं नेति फलिनम् ॥२५॥

कपालानां तुपोपवापाप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥११॥

**अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य
तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥२६॥**

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—'कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति । तथा पुरोडाश-
कपालेन तुपानुपवपति' इति श्रुतम् । तत्र अर्थेन-पुरोडाशश्रपणाऽशककार्येण सह, अभिधानं-कथनं, यस्य, तादृशेन कपालेन साध्ये यत् तुपोपवापकार्यं तत्तस्य अप्रयोजकम् । प्रयोजकं न भवतीत्यर्थः । एतज्ज्ञापनायैव पुरोडाश-
कपालेनेति पदप्रयोगस्तद्वाक्ये सन्दृश्यते । तुपोपवापसमये तस्मिन् पुरोडाश-
सम्बन्धाभावेऽपि भविष्यता पुरोडाशेन यः सम्बन्धस्तस्यैव तन्निमित्तत्वात्-
पुरोडाशकपालेनेति व्याहारकारणत्वात्, भावि पुरोडाशसंयोगविशिष्ट एव कपालस्तृतीयया तुपोपवापस धनस्वेनात्र वाक्ये विधीयते इति न तुपोपवापः
कपालसम्पादनस्य प्रयोजकः । अपि तु पुरोडाशश्रपणमेवेति सिष्यति ॥२६॥

शकृल्लोहितयोः पशावप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पशावनालम्भाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥२७॥

ज्योतिष्टोमे- 'अग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यस्य सन्निधौ- 'हृदय-
स्योप्रे अवद्यति । अथ जिन्हायाः अथ वक्षसः तथा लोहितं निरस्यति ।
शकृत्संप्रविशति' इति श्रूयते । तत्र पशौ हृदयाच्चवदनैः पशुयागे लोहित-
शकृन्निरासस्य अप्रयोजकत्वम् । न हि तदर्थं पशुरालभ्यते । अपि तु यागा-
र्धम् । उत्पत्तिवाक्ये पशोर्योगार्थत्वेन विधानात् । लोहितशकृन्निरासोद्देशेन
अनालम्भात्-संज्ञपनाभावात्, तस्याप्रयोजकत्वमिति भावः ॥२७॥

पुरोडाशस्य स्विष्टकृद्यागाप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥१३॥

एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥२८॥

दर्शपूर्णमासयोः- 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यती'ति श्रुतम् । तथा
'पदाग्नेयोऽष्टकपाल' इत्यादिना प्रधानयार्गोऽपि विहितः । अत
एकदेशद्रव्यः-आग्नेयपुरोडाशस्य एकदेशः-उत्तरार्धरूपं द्रव्यं यस्य सः
स्विष्टकृद्यागः पुरोडाशनिर्माणस्य प्रयोजको न भवति । कुतः ? उत्पत्तौ-
उत्पत्तिवाक्ये, विद्यमानसंयोगात्-अग्निदेवतया कृप्तसम्बन्धादित्यर्थः । यत
अन्यार्धपुरोडाशस्य उत्तरार्धादवद्य स्विष्टकृद्यागो भवति । अतः सः तस्या-
प्रयोजक इति भावः ॥२८॥

आशङ्काः-निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् ॥२९॥

तस्य-आग्नेयपुरोडाशस्य, निर्देशात्-इदमग्नेरिति कृतत्वात्, तस्य
देवतान्तरोद्देशेन दानासम्भवात् अर्थात्-स्विष्टकृद्यागान्यथानुपपत्त्या,
अन्यत्-स्वतन्त्रं, पुरोडाशनिर्माणं कार्यमिति चेत् ॥२९॥

न, शेषसन्निधानात् ॥३०॥

न-नैव कार्यम् । कुतः ? शेषसन्निधानात्-आग्नेयादिशेषस्य सन्नि-
धानात्-स्विष्टकृदर्थे विद्यमानत्वात् विध्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥३०॥

कर्मकार्यात् ॥३१॥

‘देवा वै स्विष्टकृतमन्त्रवन् हव्यं नो वहेति । सोऽजवीत् वरं वृजे भागोमेऽस्तिवति । वृणीष्वेत्यन्त्रवन् सोऽजवादिउत्तराघदिव मह्यं सकृत्सकृदवघादिति ’ इत्येवं कर्मणः—स्वसेवायाः, कार्यात्—फलरूपत्वेनाऽऽग्नेयोत्तरार्धस्तुतेरपि, न कस्यापि प्रयोजकः स्विष्टकृचागः । लोके स्वसेवकाय स्वमुक्तशेषादेव दीयते इति प्रसिद्धम् ॥३१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥३२॥

‘तयत्सर्थेभ्यो हविर्म्यः समवघाति तस्मादिदमुदरे विश्वरूपमन्नं समवधीयते ’, तथा ‘शेषादिडामवघाति शेषात्स्विष्टकृतं यजनी’ति लिङ्गदर्शनादपि अप्रयोजकः सः । अन्यथेदं लिङ्गदर्शनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥३२॥

अभिधारणे शेषधारणतत्प्राप्रयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥१४॥

अभिधारणे विप्रकर्षादनूयाजवत्प्रात्रभेदः स्यात् ॥३३॥

प्रकृतौ ‘प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयती’ति श्रुतम् । तदेतच्चोदकेन विकृतौ प्राप्तम् । विकृत्यश्च ‘वाजपेयेन स्वाराज्यक्रानो यजेत ’ इति विहितवाजपेयगताः—‘आग्नेय पशुमालभेत ’ इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः—‘सप्तदश प्रजापत्यान् पशुमालभेन ’ इति विहिताः प्राजापत्यपशवश्च । त एत उभयविधाः पशवः ‘तीर्थे वै प्रातःसानम्, यत् प्रातःसवने पशव आलम्बन्ते तीर्थे एवेतानालभेन ’ इति वचनात्प्रातःसवने सह्योपक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामुपक्रान्तानां पशुनामये सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र व्रतपशूनां प्रातःसवने एवालम्ब्यत्वात् तदीयहनिषां प्रयाजशेषेण अभिधारणं निष्प्राप्त्यहमेव भवति । प्राजापत्य पशूनां तु पर्याग्निरुपपत्यमेव तदानीमनुष्ठानम् । तेषामालम्बस्तु ‘ब्रह्मसाम्ब्यालभत’ इति विधानान्मास्यंदिनसवने

मरति । प्रयाजशेषेण हविषामभिघारणेत्वत्रस्य कर्तव्ये प्राजापत्यहविषा विप्रकर्षात्-दूरवर्तित्यात्, तदर्थं प्रातः कालीन प्रयाजशेषो नियत धारयितव्यः । जुह्वा तद्धारणमसम्भवि । तस्या ऋतुपञ्चनुष्ठानव्यापृतत्वात् । अतः अनूयाजवत्प्रातःभेदः स्यात् । यथा अनूयाजसाधनपृषदाज्यधारणार्थं पात्रान्तरम् । तथा प्राजापत्यहविषामभिघारणार्थं प्रयाजशेष पात्रान्तरे संस्थापनीय इति ॥३३॥

न वा, अपात्रत्वात् अपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात् ॥३४॥

न वा-- नैव पात्रान्तर तस्मिंश्च शेषधारण विधेयम् । कुतः ? अपात्रत्वात्-धारणपात्रस्य अविहितत्वात् । न चाभिघारणस्यानुष्ठेयत्वेनार्थमिदं पात्रान्तरमिति वच्यम् । एकदेशत्वात् । यतः प्रयाजार्थं त्रिभिर्युक्तस्याऽऽज्यस्यैकदेशः सः । तदभिघारण प्रतिपत्तिकर्मत्वर्थः । न च तृतीयाश्रुत्या तस्याङ्गत्वं वाच्यम् । सक्तुन्यायेन शेष हविःषु क्षारयेदिति तदर्थः । तथा च तत्कालोपस्थिततत्क्षारणेन जुह्वारिक्तांकरणरूपदृष्टप्रयोजनसिद्धेः न तदर्थमनुपस्थितहविराकाङ्क्षा । पृषदान्यस्यानूयाजाङ्गत्वेन तद्धारणमावश्यकमिति भावः ॥३४॥

हेतुत्वाच्च सह प्रयोगस्य ॥३५॥

'तीर्थं वै प्रातःसवनं यत् प्रातःसवने सह पशव आलभ्यन्ते । तीर्थं पेतानाङ्गमते अर्थः, यवानामभिघृता रात्र' इति मन्त्रप्रयोगस्य हेतुत्वात्-अर्थायादे संस्तवात्, उपायान्तरेण हविषामभिघृन्त्वप्रदर्शनाच्च न सिध्यति प्रयाजशेषस्य हविर्भिघारणार्थं संस्थापनम्, तदर्थं पात्रान्तरान्देष्यं चेति भावः ॥३५॥

अभावदर्शनाच्च ॥३६॥

'सव्या वा एतर्हि वरायर्हीनभिघृता व्रथो व्रथसामयद्ब्रथसाम्बालभने । तेनासव्या तेनाभिघृता इति' अस्य श्रुतौ सव्या इत्यनेन वरायः आमे-

घाराभावप्रयुक्तं रूक्षत्वं दर्शयति । अभिघारस्याभिप्रेतत्वे तत्सम्बन्धमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादभिघारस्य अभावदर्शनादपि नास्ति प्रयाजशेषस्याऽऽवश्यरूतेति-
भावः ॥३६॥

सति सव्यवचनम् ॥३७॥

अत्राभिघाराभावे सति वपाया रूक्षत्वमेव सिध्यतीति सव्यवचनं वास्त-
कार्यबोधन एव लिङ्गं स्यादिति चेन्न । 'उपस्तृणात्याज्यम् हिरण्यशकलम्
वपाहिरण्यशकलं ततोऽभिघारयति' इत्युपस्तरणाभिघारयोः सत्त्वात् अथास्त-
वार्यकं तद्विद्मदर्शनं केवलं स्तुतिरेवेति चेत्--॥३७॥

न तस्येति चेत् ॥३८॥

स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥३९॥

तस्य—प्रयाजशेषाभिघारस्यभावाभिधायकं सव्यवचनं नेत्यर्थः । तस्य-
प्रयाजशेषाभिघारणस्य, अभावचोतकमेवेतत् सव्यवचनं मुख्यत्वात् ब्रह्म-
सान्यालभनेनाभिघृतत्वसिद्धिपुरःसरा सम्बन्धस्य रूक्षत्वाभावस्य अर्थास्ति-
ग्रहत्वस्य प्रतिपादनादिति भावः ॥३८॥३९॥

समानयनस्य आज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ॥ १५ ॥-

समानयनं तु मुख्यं स्याद्विद्मदर्शनात् ॥४०॥

दर्शपूर्णमासयोः—'अतिहायेदो बर्हिं प्रति समानयति जुव्हामौप-
भृत्म् इति श्रुतम् । तत्र यदादमुपभृत्पात्रादाभ्यस्य जुव्हां समानयनं
तत्प्रयजाद्वयार्धमेव । न अनुयाजद्रव्यसंस्कारार्धम् । अर्थात् मुख्यं कर्म
स्यात् । कुतः? लिङ्गदर्शनात् आतिथ्येष्टिप्रकरणे—'चतुर्गृहीतानि आज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्र अनुयाजन् यक्षन् भवति' इति श्रूयते । अत आतिथ्ये-
ष्ट्यनुयाजा मात्रासुदर्यचतुर्गृहीताज्यस्याभावेऽपि प्रयाजद्वयार्थं चतुर्गृहीतस्यतस्य
सत्त्वात् तदेकं चतुर्गृहीतम् । प्रयाजत्रयार्थं जुव्हा गृहीतं द्वितीयं चतुर्गृही-
तम् । तृतीयं च ध्रुवायां गृहीतं तदिति श्रूयमाणं चतुर्गृहीतान्याभ्यानीति बह-

वचनं समुपपद्यते तस्य प्रयाजार्थत्वे । अन्यथा चतुर्गृहीतद्वयमेव तस्या जौहव
धौवञ्चेति । तथा सति श्रूयमाण बहवचनमनुपपन्न स्यादिति भावः ॥४०॥

वचने हि हेत्वसामर्थ्यम् ॥४१॥

आतिथ्यायां—'चतुर्गृहीतानि आज्यानि भवन्ती'ति वचने विधिरङ्गी-
कृतश्चेदपूर्वायाद्यावुपभृतीत्येतदस्युपपन्न स्यादिति चेत्तदा हेत्वसामर्थ्य-हेतु-
प्रतिपादकस्य 'न ह्यत्रानूयाजान्यश्चयन् भवती'त्यस्य, अस्सामर्थ्य-अस्वारस्य-
स्वारस्याभावः, प्रसज्येत । सिद्धान्ते तु अष्टावुपभृति गृह्णाति । प्रयाजानुयाजो-
भयार्थमन्यत्र प्रकृत्यादौ । अत्र आतिथ्यायां तु अनुयाजाभावात् चतुर्गृहीता-
न्येव सर्वाणि न कश्चिदष्टाविति सार्थकं हेतुवचनमिति श्रौष्यन् ॥४१॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थत्वाधिकरणम् ॥१६॥

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥४२॥

'चतुर्जुष्ठा गृह्णात्यष्टावुपभृती' इत्यत्र उत्पत्तिः—प्रहणोत्पत्तिप्रति-
पादिका भुक्तिः, अविभक्ता-कार्यविशेषेणासंयुक्ता । अतः सर्वजौहवमौपभृतं
चाज्यं सर्वार्थं स्यात् । यद्यदाज्येन क्रियते तस्मै तद्वशितुमर्हति विशेषाभावा-
दित्यर्थः ॥४२॥

सि० ॥ तत्र जौहवमनूयाजप्रतिपेधार्थम् ॥४३॥

न सर्वार्थं सर्वम् । यतस्तत्र 'यज्जुष्ठा गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्'
इति जौहववचनमनूयाजप्रतिपेधार्थम् । 'चतुर्जुष्ठा गृह्णाती'त्युपादिप्रहणस्य
फलाकाङ्क्षायां 'प्रयाजेभ्यस्तदित्यनेन प्रयाजार्थेन्ये सिद्धे आर्थिकी अनुयाज-
निवृत्तिरिति भावः ॥४३॥

औपभृतं तथेति चेत् ॥४४॥

'यदुपभृति गृह्णाति अनुयाजेभ्यस्तत्' इति शास्त्रान्तरे श्रुतत्वात्
औपभृतमपि तथा अर्थात्प्रयाजसम्बन्धनिवर्तकमिति चेत्—॥४४॥

घाराभाषप्रयुक्तं रूक्षत्वं दर्शयति । अभिघारस्याभिप्रेतत्वे तत्सव्यत्वमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादभिघारस्य अभावदर्शनादपि नास्ति प्रयाजशेषस्याऽऽवश्यकृतेति-
भावः ॥३६॥

सति सव्यवचनम् ॥३७॥

अत्राभिघाराभावे सति वषाया रूक्षत्वमेव सिध्यतीति सव्यवचनं वास्त-
वार्थबोधन एव लिङ्गं स्यादिति चेन्न । 'उपस्तृणात्याज्यम् हिरण्यशकलम्
वषाहिरण्यशकलं ततोऽभिघारयति' इत्युपस्तरणाभिघारयोः स्रवात् अवास्त-
वार्थं तल्लिङ्गदर्शनं केवलं स्तुतिरेवेति चेत्-॥३७॥

न तस्येति चेत् ॥३८॥

स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥३९॥

तस्य-प्रयाजशेषाभिघारस्यमात्राभिधायकं सव्यवचनं नेत्यर्थः । तस्य-
प्रयाजशेषाभिघारणस्य, अभावद्योतकमेवेत् सव्यवचनं मुख्यत्वात् ब्रह्म-
साम्बालभनेनाभिघृतत्वसिद्धिपुरःसरा सव्यत्वस्य रूक्षताभावस्य अपातिन-
ब्रह्मत्वस्य प्रतिपादनादिति भावः ॥३८॥३९॥

समानयनस्य आज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ॥ १५ ॥

समानयनं तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥४०॥

दर्शपूर्णमासयोः-^१ अतिहायेदो बर्हिं प्रति समानयति जुन्धानौष-
धम् इति श्रुतम् । तत्र यद्दीदमुपभूपात्रादाज्यस्य जुन्धां समानयनं
न तत्रयजाद्वयार्थमेव । न अनुयाजद्रव्यसंस्कारार्थम् । अर्थात् मुख्यं कर्म
स्यात् । कुतः? लिङ्गदर्शनात् आतिथ्येष्टिप्रकरणे-^२ चतुर्गृहीतानि आज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्र अनुयाजन् यस्यन् भवति' इति श्रुते । अत आतिथ्ये-
ष्ट्यावनुयाजाभावात्तदर्थंचतुर्गृहीताज्यस्याभावेऽपि प्रयाजद्वयार्थं चतुर्गृहीतस्यनस्य
सत्त्वात् तदेकं चतुर्गृहीतम् । प्रयाजत्रयार्थं जुन्धां गृहीतं द्वितीयं चतुर्गृही-
तम् । तृतीयं च षड्वाक्यं गृहीतं तदिति श्रूयमाणं चतुर्गृहीतान्याज्यानीति बह-

वचनं समुपपद्यते तस्य प्रयाजार्थत्वे । अन्यथा चतुर्गृहीतद्वयमेव तस्यां जौहव
ध्रौवञ्चेति । तथा सति श्रूयमाणं बहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥४०॥

वचने हि हेत्वसामर्थ्यम् ॥४१॥

‘आतिथ्याया—’चतुर्गृहीतानि आज्यानि भवन्ती’ति वचने विधिरङ्गी-
कृतश्चेदपूर्वायाष्टावुपभृतांल्येतदप्युपपन्नं स्यादिति चेत्तदा हेत्वसामर्थ्यं—हेतु-
प्रतिपादकस्य ‘न ह्यत्रानूयाजान्यक्षयन् भवती’त्यस्य, असामर्थ्यं—अस्वारस्य-
स्वारस्याभावः, प्रसज्येत । सिद्धान्ते तु अष्टावुपभृति गृह्णाति । प्रयाजानुयाजो-
भयार्थमन्यत्र प्रकृत्यादौ । अत्र आतिथ्याया तु अनुयाजाभावात् चतुर्गृहीता-
न्यत्र सर्वाणि न कचिदष्टाविति सार्थकं हेतुवचनमिति बोध्यम् ॥४१॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थत्वाधिकरणम् ॥१६॥

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥४२॥

‘चतुर्जुष्ठा गृह्णात्यष्टावुपभृती’ इति उत्पत्तिः—ग्रहणोत्पत्तिप्रति-
पादिका श्रुतिः, अविभक्ता—कार्यविशेषेणासंयुक्ता । अतः सर्वजौहवमौपभृतं
चाग्यं सर्वार्थं स्यात् । यद्यदाज्येन क्रियते तस्मै तद्भवितुमर्हति विशेषाभावा-
दित्यर्थः ॥४२॥

सि० ॥ तत्र जौहवमनूयाजप्रतिषेधार्थम् ॥४३॥

न सर्वार्थं सर्वम् । यतस्तत्र ‘यजुष्ठां गृह्णाति प्रयाजेम्यस्तत्’
इति जौहववचनमनूयाजप्रतिषेधार्थम् । ‘चतुर्जुष्ठां गृह्णाती’ त्युपादिष्टग्रहणस्य
फलाकाङ्क्षायां ‘प्रयाजेम्यस्तदित्यनेन प्रयाजार्थत्वे सिद्धे आर्षिकी अनुयाज-
निवृत्तिरिति भावः ॥४३॥

औपभृतं तयेति चेत् ॥४४॥

‘यदुपभृति गृह्णाति अनुयाजेम्यस्तत्’ इति शाखान्तेर् श्रुतत्वान्
औपभृतमपि तथा अर्थात्प्रयाजसम्बन्धनिवर्तकमिति चेत्—॥४४॥

स्याज्जुहूप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥४५॥

‘यज्जुह्वा गृह्णाति प्रयाजेम्यस्तदित्य’नेन जौहवस्य अनूयाजसम्बन्धे
अर्थान्निरस्ते ‘यदष्टावुपमृति प्रयाजानुयाजेम्यस्तत्’ इत्यनेन चौपमृतस्यो-
भयार्थत्वे सिद्धे तस्याऽज्यस्य नित्यसिद्धौपमृतसम्बन्धानुवादकमुक्तशाखान्तर-
शाक्यं स्यादित्यनगन्तव्यम् ॥४५॥

उपमृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ॥१७॥

तदष्टसङ्ख्यं श्रवणात् ॥४६॥

‘अष्टावुपमृती’ति श्रुतम् । अत्र विधेयमाज्यद्रव्यमष्टसङ्ख्यम् । न
‘चतुर्गृहीतद्वयम् । कुनः’ श्रवणात्-उक्तवाक्ये श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यथा
लक्षणापात्तिरिति भावः ॥४६॥

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥४७॥

‘चतुर्गृहीतं वा एतद्मूतस्याअवारमाधार्यं त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्
यजति समानयते चतुर्गृहीतावाप’ इति ‘चतुर्जुह्वा गृह्णाती’ति चतुर्गृहीतेन
जौहवेन प्रयाजनिधे आवारे चानुष्ठिते अगशिष्टप्रयाजहोमाय तच्चतुर्गृहीत-
मुर्धरितं न पर्याप्तम् । अल्पमेव तत् । अतस्तत्पूर्वमौपमृतस्याज्यस्य समान-
यनं श्रूयते । अल्पत्व हि स्वापेक्षयाऽधिकपरिमाणावधिकं भवति । तच्च ‘अष्टा-
वुपमृतीति सन्निहिताष्टत्वसङ्ख्यापेक्षम् । तस्मादल्पस्य जौहवस्य समानीते-
नौपमृतेनाज्येनानुमदस्य अतत्वात् अष्टसङ्ख्यमौपमृतं, न चतुर्गृहीतद्वय-
मित्यर्थः ॥४७॥

सि० ॥ द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च
समानयने ॥४८॥

तुशब्दः पूर्वपक्षन्यावर्तकः । द्वयोश्चतुर्गृहीतयोरयं विधिरष्टावुपमृतीति ।
न अष्टत्वसङ्ख्याविशिष्टैकस्याज्यस्य । यस्मादातिष्याया ‘चतुर्गृहीतान्याज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवती’ति चतुर्गृहीताज्यानेकत्वे अनूयाजा-

भाष्यस्य हेतुत्वकथनं समर्थितं भवति । चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथग्बिधौ एकचतु-
र्गृहीतस्यानूयाजनिवृत्त्या निवृत्तौ सत्या चतुर्गृहीतं सर्वत्र समानमिति चतु-
र्गृहीतान्याज्यानीति बहुवचनमुपपन्नम् । अष्टत्वश्रयणं च समानयने—प्रहणे
पात्रान्तराभावद्योतकम् । एकस्मिन्नेव पात्रे द्वयोर्ग्रहणमिति भावः ॥४८॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्या
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

स्वरोऽष्टेदनाद्यप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥१॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः, स्वकर्मशब्दत्वात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुमुपक्रम्य 'खादिरे तं वध्नाती' स्थाणुक्त्वा
'यूपस्य स्वरुं करोति । स्वरुणा पशुमनक्ती'नि श्रुतम् । तत्र पशो-
रक्षनसाधनं फाष्ठशकलं स्वरुरिति ज्ञेयम् । स च अनेकनिष्पत्तिः—यूप-
करणक्रियानः पृथक्क्रिययानिष्पत्तिरुत्पाद्विषयैर्बभूव एव । न यूपानुनि-
ष्पादी । कुलः ? स्वकर्मशब्दत्वात्—स्वरुं करोतीति स्वीयोत्पत्तिज्ञापकपृथग्वा-
न्यश्रवणादित्यर्थः ॥१॥

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥२॥

'नान्यस्य स्वरुं कुर्यात्, यथन्यस्य वृक्षस्य स्वरुं कुर्यादन्येऽस्य
लोकमन्वारोद्देशेयुर्यूपस्य स्वरुं करोति' इति स्वरुप्रकरणे तर्दापार्थवादधान्ये
यूपप्रकृतिवृक्षभिन्न वृक्षप्रकृतिकत्वशङ्काया दर्शनात् । यदि यूपानुनिष्पन्नः
शकलः स्वरुः, तदेवं शङ्कते नोदेति । सा चोद्भाव्यनिरन्तेत्यन्येदत् ।
अतो जात्यन्तरशङ्कादर्शनादपि स्वतन्त्रक्रियानिष्पायः स्वरुः, न यूपक्रियानु-
निष्पायः शकल इति ॥ २ ॥

स्याज्जुह्वप्रतिषेधानित्यानुवादः ॥४५॥

‘यज्जुह्व’ गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यनेन जौहवस्य अनुयाजसम्बन्धे अर्थात्प्रतिषेधे ‘यद्यथाबुपमृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्’ इत्यनेन चैपमृतस्यो-
भयार्थत्वे सिद्धे तस्याऽऽज्यस्य निष्पत्तिर्द्वैपमृतसम्बन्धानुवादकमुक्तशाखान्तर-
वाक्यं स्यादित्यनगन्तव्यम् ॥४५॥

उपमृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ॥१७॥

तदष्टसङ्ख्यं श्रवणात् ॥४६॥

‘अष्टाबुपमृती’ति श्रुतम् । अत्र विधेयमाज्यद्रव्यमष्टसङ्ख्यम् । न
चतुर्गृहीतद्वयम् । कुतः ? श्रवणात्-उक्तवाक्ये श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यथा
रुक्षणापाप्सीति भावः ॥४६॥

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥४७॥

‘चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याअघारमाघायं त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्
यजति समानयते चतुर्गृहीतत्वात्’ इति ‘चतुर्जुह्वा गृह्णाती’ति चतुर्गृहीतेन
जौहवेन प्रयाजत्रितये आघारं चानुष्ठिते अवशिष्टप्रयाजहोमाय तच्चतुर्गृहीत-
मुर्धरितं न पर्याप्तम् । अल्पमेव तत् । अतस्तत्पूर्वमौपमृतस्याज्यस्य समान-
यनं श्रूयते । अल्पत्वं हि स्वापेक्षयाऽधिकपरिमाणायाधिकं भवति । तच्च ‘अष्टा-
बुपमृतीति सन्निहिताष्टसङ्ख्यापेक्षम् । तस्मादस्यस्य जौहवस्य समानीते-
नौपमृतेनाज्येनानुग्रहस्य श्रुतत्वात् अष्टसङ्ख्यमौपमृतं, न चतुर्गृहीतद्वय-
मित्यर्थः ॥४७॥

सि० ॥ द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च
समानयने ॥४८॥

तुशब्दः पूर्वगणन्यावर्तकः । द्वयोश्चतुर्गृहीतयोरयं विधिरष्टाबुपमृतीति ।
न अष्टसङ्ख्याविशिष्टैकस्याज्यस्य । यस्मादातिष्याया ‘चतुर्गृहीतान्याज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान् यस्थन् भवती’ति चतुर्गृहीतान्याज्यानेकत्वे अनुयाजा-

भावस्य हेतुत्वकथनं समर्थितं भवति । चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथग्विधौ एकचतु-
र्गृहीतस्यानूयाजानिवृत्त्या निवृत्तौ सत्या चतुर्गृहीतं सर्वत्र समानमिति चतु-
र्गृहीतान्याज्यानीति बहुवचनमुपपन्नम् । अष्टत्वश्रृणं च समानयने—ग्रहणे
पात्रान्तराभायचोतकम् । एकस्मिन्नेव पात्रे द्वयोर्ग्रहणमिति भावः ॥४८॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्या

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

स्वरोऽष्टेदनाद्यप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥१॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः, स्वकर्मशब्दत्वात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुमुपक्रम्य ' खादिरे तं वधाती ' व्याघ्रुक्त्वा
' यूपस्य स्वरुं करोति । स्वरुणा पशुमनक्ती'ति श्रुतम् । तत्र पशो-
रक्षनसाधनं काष्ठशकलं स्वरुरिति ज्ञेयम् । स च अनेकनिष्पत्तिः—यूप-
करणक्रियातः पूयक्क्रिययानिष्पत्तिरूपाक्षिर्यस्यैवंभूत एव । न यूपानुनि-
ष्पादी । युतः ? स्वकर्मशब्दत्वात्—स्वरुं करोतीति स्वीयोत्पत्तिज्ञापकपृथग्वा-
क्यश्रवणादित्यर्थः ॥१॥

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥२॥

' नान्यस्य स्वरुं कुर्यात्, यदन्यस्य वृक्षस्य स्वरुं कुर्यादन्त्येऽस्य
लोकमन्वारोहेयुर्यूपस्य स्वरुं करोति ' इति स्वरुप्रकरणे तर्दीपार्थवादावाक्ये
यूपप्रकृतिवृक्षभिन्न वृक्षप्रकृतिकत्वशङ्काया दर्शनात् । यदि यूपानुनिष्पन्नः
शकलः स्वरुः, तदेवं शङ्कते नोदेति । सा चोद्भान्यनिरस्तोत्पत्त्येदत्त् ।
अतो जात्यन्तराशङ्कादर्शनादपि स्वतन्त्रनिष्ठानिष्पाद्य स्वरुः, न यूपक्रियानु-
निष्पाद्यः शकल इति ॥ २ ॥ .

सि०॥ तदेकदेशो वा, स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३॥

वेत्यनेन पक्षव्यावृत्तिः । तदेकदेशः—यूपस्यैकदेशः—शकलं स्वरुः ।
यूपक्रिययानुनिष्ठाद्य इत्यर्थः । कुतः ? स्वरुत्वस्य—स्वरुपदवाच्यस्य तन्नि-
मित्तत्वात्—यूपनिमित्तत्वात् । 'स्वरुणा पशुमनक्ती' ति विध्यन्यथानुप-
पत्त्या 'यूपस्य स्वरुं करोती' इत्यत्र धात्वर्थेन सिद्धस्वरुक्रियामनूष स्वरो
यूपप्रकृतिरूपं यूपशब्देन विधीयते इति यूपप्रकृतिरुः—यूपक्रियानुनिष्ठाः
शकलः स्वरुः । तथा च स्वकर्मशब्दत्वादिति हेतुरसिद्ध इति भावः ॥३॥

शकलश्रुतेः ॥४॥

'यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः' इति श्रुतेः यूपार्थं त्रिषमा-
नात्काष्ठात् यः प्रथमः शकलः पतेत् सः स्वरुः कर्तव्य इति तस्य यूपानु-
निष्ठात्तिः सुस्पष्टा प्रतीयते इत्युदाहणार्थत्वादस्नेन निरस्त इति भावः ॥४॥

प्रतियूपं च दर्शनात् ॥५॥

'यथानुपूर्व्यं स्वरुभिः पशून् समग्र्य स्वे स्वे मन्वये रशनागुणे स्वं
स्वं यूपशकलमुपगृहति' इति यूपैकादशिन्या प्रतियूप स्वरुदर्शनादपि न
पृथक्प्रयत्नसाध्यः स्वरुः ॥५॥

आदाने कर्मशब्दः ॥६॥

यूपच्छेदनेन स्वरोर्निष्पन्नत्वात् 'स्वरुं करोती' ति न स्वरुत्वस्यैकः
कृत्र्भातुः । अपि तु आदाने—स्वरोरुपसङ्गप्रदे, कर्मशब्दः—कृत्र्भातुः । सङ्ग-
हस्य असिद्धत्वात्तास्मिन् धातोरुपचार इति भावः ॥६॥

शाखाया आहार्यत्वाधिकरणम् ॥२॥

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः शाखामुद्दिश्य—'प्राचीमाहति । उदीचीमाहती'
त्यादि श्रुते । तत्र प्राच्यादिशब्दः शाखायां—शाखावाची । न दिग्वाची ।
कुतः ? तस्या आहर्तृमशक्यत्वात् । 'शाखाया उद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्, प्रधा-
नस्यानुवाचत्वेन न तत्र लक्षणा दोषावहेति भावः ॥७॥

छेदनस्य शाखाप्रमुक्ताधिकरणम् ॥३॥

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण विभागः स्यात्
वैपम्यं तत् ॥८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे- ' मूलतः शाखां परिव्राज्य उपवेपं करोति ' इति श्रुतम् । तत्र शाखायां-शाखाच्छेदनप्रतिपादकवाक्ये, उपवेपेणच्छेदनस्य विभागः-साध्यसाधनसम्बन्धो, न स्यात् । कुतः ? तत्प्रधानत्वात्-तस्याः शाखायाः शाखामिति द्वितीयाश्रुत्या प्राधान्यस्य प्रतिपादितत्वात् । यद्यपि उपवेपमिति तत्रापि द्वितीयाश्रुतिरस्ति । तथापि उपवेपस्य न छेदनक्रियाकर्मत्वं, किन्तु करोतिकर्मत्वमेवेति वैपम्यम् । अतश्छेदनं न तदर्थम् । अपि तु शाखार्थमिति सैत्र छेदनस्य प्रयोजिका, नोपवेप इति भावः ॥८॥

श्रुत्यपायाच्च ॥९॥

' शाखया वत्सानपाकरोती'त्याद्यर्थे यच्छाखाग्रहणं तत्र न मूलस्य व्यापारोऽस्ति । अतः श्रुतेः--शाखापदशक्यार्थस्य, तत्र अपायः--अभावः । न हि शाखा तदवयवरूपं मूलं चेत्सुभयं शक्यार्थः शाखाशब्दस्येति भावः ॥९॥

शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥४॥

हरणे तु जुहोतियोगसामान्याद्द्रव्याणां
चार्थशेषत्वात् ॥१०॥

हरणे तु जुहोतिः- ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती ' खत्र प्रस्तरस्य मान्त्रं वर्णिकदेवतासम्बन्धात् प्रपूर्वकहरति धातुर्यागार्थक इति तृतीये स्थितम् । तथा च तत्रैव श्रुते- 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति वाक्ये योग-सामान्यात्-यथा प्रस्तरस्य धात्वर्थः यागसाधनत्वादर्थकर्मत्वं तथा शाखाया अपि तृतीयया तत्साधनत्वध्वननात्, द्रव्याणां च अर्थशेषत्वात्-धागे शेष-त्वस्य सिद्धत्वात्, शाखाप्रहरणमर्थकर्मैव, न प्रतिपत्तिरिति ॥१०॥

सि०॥ प्रतिपत्तिर्वा, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥११॥

शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिर्मेव । कुतः ? ' शाखाया वत्सानपाकरोतीति वत्सापाकरणादौ शाखाया उपयुक्तत्वेन तस्या प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् शब्दस्य तत्प्रधानत्वाच्च । अस्तरमिति द्विर्नायया अस्तरस्थेन तुल्यक्रियान्वयित्वाार्थप्रोद्धर-सहयोगेन शाखाया अपि फलत्वं सिध्यतीति द्वितीयाविभक्त्यभावेऽपि शब्दस्य—शाखाशब्दस्य, तत्प्रधानत्वात्—शाखाप्राधान्यज्ञापकत्वाऽपि तत्प्रह-रणस्य प्रतिपत्तित्वं सिध्यतीति भावः ॥११॥

अर्थऽपीति चेत् ॥१२॥

ननु, ' सकृन् जुहोती ' इत्यत्र अर्थे—परार्थे, गुणभावेऽपि द्वितीया श्रूयते । तद्वदत्रापि गुणत्वं स्यादिति चेत् ॥१२॥

न तस्यानधिकारात् अर्थस्य च कृतत्वात् ॥१३॥

नात्र सकृत्कृतत्वम् । कुतः ? तस्य-सक्तौ, अनधिकारात्—अन्यत्रा-नुपयुक्तत्वात् । शाखाया तु अर्थस्य—वत्सापाकरणस्य, कृतत्वात् प्रतिपत्ति-मात्रापेक्षा तस्या इति भावः ॥ १३ ॥

प्रणीतानि नयनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्विभागः

स्यात् ॥१४॥

दर्शपूर्णमासयोः ' अपः प्रणयति । प्रणीताभिर्हवीषि संयौति । अन्त-वेदि प्रणीतानि नयति ' इत्याम्नायते । तत्र हविः संयवन- पुरोडाशार्थस्य पिष्टस्य पिण्डीकरण, वेद्या निनयं चेल्लेदुभयमपि प्रणयनस्य प्रयोजकम् । तदर्थतदर्थं चापाप्रणयनं कार्यमिति यावत् । न निनयन प्रतिपत्तिः । कुतः ? उत्पत्त्यसंयोगात्— ' अपः प्रणयतीत्युत्पत्तिवाक्ये प्रणीतानामपामसंयोगात्-कार्यविशेषस्याश्रवणात्, तासां ' सर्वस्मै वा एतच्चज्ञाय गृह्यते यद्दध्नुवायामाज्यम् '—

इति षड्विभज्य समं हविः संयवने अन्तर्बेदि निनयने च विनियोगः स्यात्
इति ॥१४॥

**सि० ॥ संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां
तत्प्रधानत्वात् ॥१५॥**

प्रणीताभिरिति तृतीयया संयवनमेव प्रणीतानामपां प्रधानं प्रयोजन-
मिति निःसन्दिग्धमवगम्यते । प्रणीता इति द्वितीयया च कर्मत्वं संस्कार्यत्वं
प्रतीयते । अतः संयवनार्थानां—संयवनमुख्यकार्यशेषभूतानामितरासां तासा-
मपां तत्रान्तर्बेदिनिनयने कर्मत्वात् निनयनं तत्प्रतिपत्तिरेवेति भावः ॥१५॥

दण्डदानस्यार्थककर्मत्वाधिकरणम् ॥६॥

प्रासनवन्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥१६॥

‘ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ’ इति ज्योतिष्टोमे श्रुतं
मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं ‘ चात्वाले कृष्णविपाण प्राश्यती ’ ति कण्डूपनोप-
युक्तस्य कृष्णविपाणस्य चात्वाले प्रासनवत् ‘ दण्डेन दीक्षयती ’ ति दीक्षायामु-
पयुक्तस्यार्थात्तच्छेषभूतस्य दण्डस्य कृतार्थत्वेन प्रतिपत्तिरेवेति पूर्वः
पक्षः ॥१६॥

सि० ॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात् स्रग्वत् ॥१७॥

अर्थकर्म वा—प्रधानकर्मवेदं दण्डप्रदानम् । न प्रतिपत्तिः । कुतः ?
कर्तृसंयोगात् । दण्डी प्रैषाम्ब्राह्मण इति प्रैषादिकर्मकर्तुः पुरुषस्य मैत्रावरु-
णस्योक्तवाक्ये मैत्रावरुणायेति चतुर्थ्यर्थसम्प्रदानत्वेन श्रवणात् । सम्प्रदानत्वं
च क्रियोद्देश्यत्वम् । उद्देश्यत्वप्रधानत्वयोः समनैप्यस्यं सुप्रसिद्धमेवेति
दण्डदानं मैत्रावरुणागं-तच्छेषभूतमित्यर्थः । दण्डमिति द्वितीया तु ‘ तथायुक्त-
चानांभिस्तम् इति सूत्रानुसारेण विज्ञेयेति भावः ॥१७॥

कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥१८॥

‘ दण्डी प्रैषानन्वाह ’ इति प्रैषादिकर्मयुक्ते मैत्रारूपे दण्डस्य दर्शनादपिदण्डप्रदानमर्थकर्म । न प्रतिपत्तिः । तथात्वे कर्मन्तराङ्गभावेन तस्य श्रयण न स्यात् । तत्त्वस्तीति सम्प्रदर्शितमेवेति भाव ॥१८॥

प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥७॥

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्
तस्यार्थान्तरगमने अशेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥१९॥

‘ कृष्णविषाणया कण्डूयंत ’ इत्युत्पत्तिवाक्ये कृष्णविषाण तृतीया-
श्रुत्या येन पदार्थेन साधनतया संयुक्तं तदर्थं तदङ्गमेव तत् । कुतः ? श्रुति-
हेतुत्वात्- श्रुतिप्रमाणकत्वात्तदङ्गत्वस्य । तस्यैव पुनर्वाक्यान्तरेण पदार्थान्तर-
सम्बन्धे ज्ञातेऽपि अशेषत्वात्- पुनरङ्गत्वासम्भवात्, प्रतिपत्तिरेव स्यादि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥

उद्येतिष्टोमे ‘ वारणेनैककपालेन अवभृतमभ्यवपान्ति ’ इत्यवभृतेष्टिः
भूयते । तत्सन्निधौ ‘ वरुणगृहीत वा एतत् यज्ञस्य यद्वर्जावं यद् प्राचाणः
यदौदुम्बरी यदभिपयणफलके तस्माच्चत्किञ्चित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं
यन्ति ’ इत्यासायते । तत्र यदिदं सौमिके अवभृथे सोमलिप्तपान्नाणां
नयनम् । तत् प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ? कृतार्थत्वात्-सञ्जातकार्यत्वात्
इति ॥ २० ॥

पूर्वपक्षः ॥ अर्थकर्मवा अभिधानसंयोगात् ॥२१॥

अर्थकर्म वा-प्रधानकर्मैव । कुतः ? अभिधानसंयोगात्-‘ तेना-
ग्रभृथं यन्ती ’ ति अङ्गत्वोपघञ्जर्तृनीयायुक्तत्वात् ॥२१॥

पू० नि० ॥ प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वात् देशार्थावभृ-
थश्रुतिः ॥२२॥

सोमलिप्तपात्रनयने प्रतिपात्रेव । नार्थकर्म । तन्न्यायत्वात्-
पूर्वोक्तन्यायेनेत्यर्थः । अवगृह्यश्रुतिस्तु देशार्था—देशलक्षका । ‘सहयुक्त
इति तृतीयाश्रुतिरिति भावः ॥२२॥

कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थत्वाधिकरणम् ॥१॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवा-
यात् ॥२३॥

“पशुबन्धस्य यज्ञकनोः पद् ऋत्विजः । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार
ऋत्विजः । चातुर्मास्यानां कर्तॄणां पञ्च ऋत्विजः । अग्निहोत्रस्यैको ऋत्विक् ।
सौम्यस्याध्वरस्य सप्तदश ऋत्विजः । सत्रस्यैकविंशतिपरमा ऋत्विजः । तथा
संमं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत । एवं पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्यया यजेत । अमावास्यायाममावास्याया यजेत । वसन्ते
ज्योतिषा यजेत ” इत्याम्नायते । तत्र देशकालऋत्विजाम् अचोदनम्-
न विधिः । कुतः ? प्रयोगे—अनुष्ठाने, तेषां नित्यसमवायात्—तैर्विना कर्मा-
नुष्ठानासम्भवेन नित्यमेव प्राप्तत्वात् इति ॥२३॥

सि० ॥ नियमार्था वा पुनः श्रुतिः ॥२४॥

विशेषतो नियमार्थं पुनः विधौ श्रुतिः—विधिश्रवणमित्यर्थः । तेषां तत्र
तत्र नियमविधिरिति भावः ॥२४॥

द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थत्वाधिकरणम् ॥१०॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगात् ॥२५॥

‘वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः । सोमारौद्रं मृने चटं निर्धपेत्
शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः । नैर्ऋतं चरुं निर्धपेत् कृष्णानां व्रीही-
णाम् ’ इत्याम्नायते । तत्र द्रव्येषु—गन्धादिषु, गुणश्रुतिः—श्वेतादिश्रुतिः,
तथा—नियमविधेर्या । कुतः ? उत्पत्तिसंयोगात्—क्रियोरुत्पादकद्रव्येण
सम्बन्धात्, तत्परिच्छेदनियमइति भावः ॥२५॥

अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥११॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः— 'मिहीनवहन्ति । तण्डुलान् पिनष्टी' इति दृष्टफलक-
द्रव्यसंस्कारेऽपि तथानियमविधिरेव । तत्प्रधानत्वात्—द्रव्यप्रधाननियमविधेः
सम्भवात् ॥ २६ ॥

यागपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये
कृतार्थत्वात् ॥ २७ ॥

द्रव्यदेवते, तयोः सम्बन्धश्च यजतिचोदना । यागपदार्थ इत्यर्थः ।
कृतः इ एतत्समुदाये कृतार्थत्वात्—वृष्टद्वयभूते ज्ञातशाक्तिमान्, देवतोद्देशक-
द्रव्यस्यागरूपा क्रिया यजनिधारार्थ इति तात्पर्यम् ॥२७॥

होमपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तदुक्ते श्रवणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः
स्यात् ॥ २८ ॥

तदुक्ते— प्रागुक्ते यजतिधानोः शक्यार्थे, द्रव्यप्रतियोगिकाग्नि-
संयोगाधिके 'श्रवणात्—व्यवहारात्, शक्यतावच्छेदकमासेचनमधिकं यस्मिन्
इत्थंभूतः स एव जुहोतिः— जुहोतिधारार्थः स्यात् । द्रव्यदेवतासम्बन्धविशिष्ट-
द्रव्यप्रतियोगिकाग्निसंयोगात्मको व्यापारो जुहोत्यर्थ इति भावः ॥२८॥

क्षेपकं— दानपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

ददातिरुत्सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्बन्धः ॥२९॥

स्वस्वत्वेनित्युक्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं ददातिः—दानपदार्थ इत्यर्थः ॥२९॥

बहिष आतिथ्यादिसाधारण्याधिकरणम् ॥१५॥

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः
स्यात् ॥३०॥

ज्योतिष्टोमे—भवादिना ऋतस्य हविर्धानशकटसंस्थापितस्य सोमस्य प्राचीनवंशमण्डपप्रत्यानयनसमये तदभिमुखं या इष्टिः क्रियते सा अतिध्येष्टि-रित्युच्यते । तस्यामिष्टौ आश्रवालाख्यस्य तृणविशेषस्य प्रस्तरो विहितः । तत्रेदं भ्रूयते—‘ यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य ’ इति । अतिध्येष्ट्यनन्तरं त्रिषु दिनेषु क्रियमाणा उपसद्गोमाः । चतुर्थे औपवसध्येऽहि अग्नीषोमीयः समनुष्ठायते । एवं स्थिते ‘ यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदाम् ’—इत्यत्र तच्छब्दार्थो लक्षणया तत्सदृश इत्येव वाच्यः । न तदेवेति । कुतः ? विधेः—विधिवोधितातिथ्याश्रवालसम्बन्धस्य, कर्मापवर्गित्वात्—कर्मसमाप्ति-पर्यन्तं स्थायित्वात्, अर्थान्तरे—क्रियान्तरसम्बन्धविधौ सति, विधिप्रदेशः—पूर्वविधिविहितस्य अश्रवालादेः प्रदेशः—आतिदेशः, इत्येवार्थो प्राप्यः । किञ्च, आतिथ्याविहितं बर्हिरन्यत्रोपसदादीं विधीयते चेत्तस्या विधान-मनर्थकं स्यात् । तस्यामुपयुक्तमन्यत्र विधीयेत चेद्विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः प्रतिपत्तिर्वा प्रसज्येत । तस्मात्तत्सदृशमित्येवार्थो लक्षणया वाच्य इति भावः ॥३०॥

सि०॥ अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थसम्बन्धोऽविशिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् ॥३१॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । उत्पत्तिसंयोगात्—उत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्यैव बर्हिपः अर्थसम्बन्धः—तत्पर्यन्तसम्बन्धः अयं, अविशिष्टानां—सर्वेषां वाक्या-नामर्थः प्रयोगस्य—अनुष्ठानस्य, एकत्वे—बर्हिस्तरणादिकं सकृदनुष्ठेय-मित्यत्र, हेतुः स्यात् । तत्सदृशमित्यर्थे तु न विधाविति लक्षणादावप्रसक्तिः । अतस्तदित्यनेनोक्तसर्वसाधारण्यमेवात्र विधेयम् । तथा च यदातिथ्यायां बर्हि-र्विधीयते तत्र केवलमातिध्येष्ट्यर्थम् । अपि तूपसद्गोमार्थमग्नीषोमीयार्थं च तदेवेति विधिवाक्यस्यार्थ इति भावः ॥३१॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रसूचौ भावबोधिन्या

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥श्रीः॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थत्वाधिकरणम् ॥१॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः
स्यात् ॥१॥

इदमाह्वयते । ' यस्य खादिरः सुबो भवति स छन्दसामेव रसेनाश-
यति सरसा अस्य आहुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमयी जुह्वमवति न स पापं
श्लोकं शृणोति । यस्याश्वरथी उपसृष्टमयति ब्रह्मणैवास्यान्नमररुन्धे । यस्य वैक-
वृकृती ध्रुवा भवति प्रत्येनास्याऽऽहुनयस्तिप्रुन्नि । अगो प्रैव जायते यस्यैरे-
रूपाः सुवा भवन्ति । सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते । नास्य अपर-
पमात्मन् जायत इति । तथा ज्योतिष्टोमसंस्कारे फलश्रुतिः—' यदाङ्क्ते चक्षु-
रेव भ्रातृव्यस्य वृद्धक्ते ' । तथा—' केशश्मश्रू यपते । दतो धावते । नखानि
निकृन्नेने । स्नाति । मृता वा एष त्ववमेध्व वाऽस्त्यैतदात्मनि शमलं तदेवोप-
हृते मेध्व पश्व मेधमेवमुपैति ' । कर्मणि श्रूयते—' अर्धपू वा एतौ यहस्य
यदाधारौ । चक्षुपी वा एतौ यज्ञस्य यदाउयेभागौ । यत् प्रयाजानुयाजा
इज्यन्ते । वर्म वा एतयज्ञस्य क्रियते । वर्ग यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै ' ।
इति । अत्र द्रव्यसंस्कारकर्मसु—' यस्य पर्णमयी०, यदाङ्क्ते, याप्रजा०
इत्यादिषु द्रव्यसंस्कारप्रधानकर्मविधायकवाक्येषु फलश्रुतिः—अपराश्लोकादि-
फलश्रवणम्, अर्थवादः—प्ररोचनार्था स्तुतिः ; न विधिरित्यर्थः । कुत ? नेश
द्रव्यसंस्कारकर्मणा परार्थत्वात्—वाक्येन प्रकारेण च यथायत्नं क्रत्वङ्ग-
निश्चयात् ॥१॥

उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥२॥

उत्पत्तेः—उत्पत्तिवाक्यस्य, अतत्प्रधानत्वात्—पुरुषप्रधानत्वाभावादि
फलश्रवणमर्थवाद एव । न चात्र ' न म पाप श्लोकशृणोतीति पुरप-
मुदिन फलश्रवणात् कर्ममर्षाद् इति वाच्यम् । यतः—

कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

इत्युक्तान्यतमविधिलक्षणस्य यस्य पूर्णमयीति वाक्ये अभावात् भवति शृणोतीति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तपदश्रुतेर्यत्रादं एवेति भावः ॥२॥

फलं तु तत्प्रधानायाम् ॥३॥

‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्’ इत्यादौ तु विधिश्रुतेः वीर्यादि-फलस्य विधानं युक्तमेव कुर्यादिति विधिप्रधानाया श्रुतावित्यर्थः ॥३॥

नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वाधिकरणम् ॥२॥

नैमित्तिके विकारत्वात् ऋतुप्रधानमन्यत्स्यात् ॥४॥

उयोतिष्टोमे-‘बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्’ इत्यादि नैमित्तिकं साम श्रुतम् । तथा दर्शपूर्णमासयो-‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, कास्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य, मार्त्तिकेन प्रतिष्ठाकामस्य’ इति नैमित्तिकानि अपां प्रणयनानि श्रुतानि । तत्र बार्हद्गिरिसामगोदोहनादौ नैमित्तिके अनित्यत्वेन विधीयमाने सति ऋतुप्रधानं-ऋतुः प्रधानं यस्येति व्युत्पत्त्या ऋत्वङ्गं नित्यमन्यदेव स्यात् चमसादि । कुत ‘गोदोहनादेर्विकारत्वात्-अनित्यत्वादित्यर्थः ॥४॥

दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थत्वाधिकरणम् ॥३॥

(संयोगपृथक्त्वन्यायः ।)

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥५॥

‘दध्ना जुहोति । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इत्यग्निहोत्रप्रकरणे, ‘खादिरं पशुं ब्रह्माति । खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्’ इत्यग्नीषोमीयपशौ चाम्नायते । तत्रैकद्वयस्थोभयत्वे-नित्यत्वे काम्यत्वे च संयोगपृथक्त्वं-संयुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या संयोगस्य द्विविवाङ्गस्य पार्थक्यं कारणमित्यर्थः । दध्ना जुहोतीत्येकम् । दध्नेन्द्रियकामस्यैवपरम् ॥५॥

शेष इति चेत् ॥६॥

ननु, दध्ना जुहोतीति होमसाधनत्वेन विहितस्य दध्नः इन्द्रियफलबो-
धकमपरं वाक्यं तच्छेषः । तथा चैकमेतद्वाक्यं, न तद्विन्नमिति चेत्-॥६॥

नार्थपृथक्त्वात् ॥७॥

न एकमिदं वाक्यम् । अपि तु भिन्नमेव । कुनः ? अर्थपृथक्त्वात् ।
एकस्मिन् होम उद्देश्यादृष्टफलकः, अपरस्मिन् दृष्टफलमिन्द्रियमुद्देश्यम् । एव-
मुद्देश्यभेदेनार्थैकत्वाभावाच्चैकं वाक्यमिदमपि ॥ भिन्न वाक्यद्वितयमेवेति
भावः ॥७॥

पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणम् ॥४॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥८॥

ज्योतिष्टोमे 'पयोव्रत ब्राह्मणस्य, यरागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य'
इति आज्ञातम् । तत्रेदं पयोमञ्जणादिव्रतं क्रतुधर्मम् । न पुरुषार्थम् । कुतः ?
यतः क्रियार्थानां—ज्योतिष्टोमादिभ्यश्चिह्नतानां पुरुषार्थाद्द्रव्याणां, संस्कारोऽयं
क्रतुसाक्षिधिपाठेन प्रयोगविधिपरिगृहीतः । अतः क्रतुधर्मः—क्रतुधर्मः
स्यादिति भावः ॥८॥

पृथक्त्वाद् व्यवतिष्ठेत् ॥९॥

ब्राह्मणादिप्रयोगाण पृथक्त्वाद् ब्राह्मणस्येत्यादि व्यवतिष्ठेत् । ब्राह्मण-
कर्तृके पय एवेत्यादिर्नियम इति भावः ॥९॥

(अथाधिकरणत्रयं विश्वजिन्न्यायः ।)

विश्वजिदादीनां सफलत्वाधिकरणम् ॥५॥

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत, न ह्य-
शब्दं प्रतीयते ॥१०॥

‘ सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आत्मानमागुरते, यः सत्रायागुरते, स विश्वजित् अतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्व-
स्तोमेन सर्ववेदसदाक्षिणेन यजेत ’ इत्यामनन्ति । तत्र चोदनायाम्—उक्तविधि-
वाक्ये, फलस्याश्रवणात् कर्ममात्रं—केवल कर्मैव, विधीयते—उपदिश्यते
इत्यर्थः । हि—यतः, अशब्दं—शब्दागम्यम्, अस्मिन् शास्त्रे न प्रतीयते-
शिष्टैर्नाङ्गीक्रियत इति भावः ॥१०॥

**सि०॥ अपि वाऽऽज्ञानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येत,
अर्थानामर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतोऽ-
समर्थानामानन्तर्येण सम्बन्धस्तमाच्छ्रुत्येक-
देशः सः ॥११॥**

अपि वेति पूर्वसूत्रोक्तार्थव्यावृत्तिः । आज्ञानसामर्थ्यात्—यजेतेति
लिङ्गप्रत्ययान्तपदघटितवाक्यपाठात्, चोदनार्थेन—आख्यातवाच्यभावनया
पुरुषप्रवृत्तिरूपया, गम्येत—फलं कल्पनीयमित्यर्थः । यतः, अर्थानां—लिङ्ग-
वाच्यशब्दभावनानां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थवत्त्वमितरवचनेषु व्यक्तं प्रतीयते ।
अतोऽर्थतः असमर्थानां—फलवाचकपदस्याभावात् फलबोधासमर्थानां वाक्या-
नाम्, आनन्तर्येण—स्वसमीपवृत्तिवाक्यघटकफलवाचकपदेन प्रकृतवाक्यस्य
सम्बन्धः कार्यः । अत एव वेदघटकपदस्यैव योजनात् श्रुत्येकदेशः सः । न
लौकिकवाक्यत्वशङ्काऽत्र कार्येति भावः ॥११॥

वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् ॥१२॥

‘ इन्द्राय राज्ञे सूकर ’ इति यथा वाक्यान्तरस्थविधिशब्देन गुणविधानं
भवति । तथा फलविधानमपि भवितुमर्हति । यथा वा यावतोऽञ्चान् प्रतिगृ-
ह्णीयादित्यस्य प्रतिग्राह्येदित्येवं वाक्यान्यथात्वरूपव्यवधारणकल्पनमा-
श्रितं, तद्वदिहापि द्रष्टव्यमिति भावः ॥१२॥

विश्वजिदादेरेकफलत्वाधिकरणम् ॥६॥

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥१३॥

तत्—विश्वजिदागास्य कर्म, सर्वफलार्थं स्यात् । कुतः ? अनादेशात्-
फलविशेषस्य अश्रयणादित्यर्थं ॥१३॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥१४॥

एकमेव फल स्यात् । न सर्वम् । कुतः ? चोदनैकत्वात् एकौ
त्रिविदेक फलमपेक्षत इति भावः ॥१४॥

विश्वजिदादेः स्वर्गफलकत्वाधिकरणम् ॥७॥

सः स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥१५॥

सः—निरतिशयसुखस्वरूप शास्त्रलोकप्रसिद्ध स्वर्ग एवास्य विश्व-
जिदागस्य फल स्यात् । कुतः ? सर्वान् प्रति अविशिष्टत्वात्—साधारण-
त्वात्, सर्वाभिलषणीयत्वादिनि यावत् ॥१५॥

प्रत्ययाच्च ॥१६॥

तस्य सर्वाभिलषणीयत्वेन प्रत्ययात्—श्रीमानुभवादपि, स्वर्ग एवास्य
भागस्य फलमिति प्रसिध्यति ॥१६॥

रात्रिसत्रस्यार्थवादिकफलत्वाधिकरणम् ॥८॥

(रात्रिसत्रन्यायः ।)

ऋतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्ष्णाजिनिः ॥१७॥

रात्रिसत्राणि प्रकृत्य 'प्रतिष्ठित्याति ह ग य एता रात्रीरुपयति' इति श्रूयते ।
तत्र ऋतौ—रात्रिरूपव्रतुप्रतिपादकवाक्ये, प्रतिष्ठादफलवोचक मास्यमर्षाद-
स्तावकमित्यर्थः । न फलविधिः । 'अथ स्वादिर घृणो मरति सच्छदसा-
मेव रसेनावयति' 'यस्य पर्णस्यो जुहूर्भरति न त पाप श्लोक शृणोती'ति
ब्रुवादे ऋत्वङ्गत्ववाधनवाक्ययदिति कार्ष्णाजिनिर्निन्द्यते ॥१७॥

सि०॥फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् १८॥

आत्रेयस्त्वाचार्यः फलमभिधीयतएवंजातीयकैरिति मेने । न फलार्थवादः । कुतः ? निर्देशात्—फलत्वेन निर्देशार्हत्वात्, विधेरश्रुतौ तस्यानुमानमध्याहारः स्यात् । कार्य इत्यर्थः । अथवा रात्रीणां विधायिका या श्रुतिः सैव प्रतिष्ठाफलेन सह तासां विधात्री स्यादिति भावः ॥१८॥

अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥१९॥

‘ यस्य पर्णमयी ’ स्यादौ तु जुन्हाद्यङ्गेषु स्तुतिः अर्थवाद एव । कुतः ? परार्थत्वात्—जुन्हादेः प्रकरणप्रमाणेन यागाङ्गत्वस्य सिद्धत्वात् ‘ द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्यनुसन्धेयमत्रेति भावः ॥१९॥

काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणम् ॥९॥

काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे ऋत्वर्थः ॥२०॥

‘ सौर्यं चरुं निर्धयेत् ब्रह्मवर्चसकामः ’ ‘ गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ’ ‘ कारीर्या वृष्टिकामो यजेत् ’ इत्यादौ काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्ग एव मुख्यं फलं, पशुवृष्ट्यादिक तु प्राप्ति गच्छन्निति वदानुपाङ्गितम् । यथा यज्ञाङ्गे—प्रस्तरप्रहरणे, आयुराशास्ते इति मन्त्रगम्यं फलम् । यथा वा यज्ञाङ्गे—यज्ञोपकारके गोदोहनेऽनुष्ठिते तस्मिन् पात्रे ऋत्वर्थः अप्रणयमरूपो ‘ गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ’ इत्युपदिश्यते आनुपङ्गिकाङ्गप्राप्त्यपञ्चादिफलार्थं, मुख्यं फलं तु सर्वत्र स्वर्ग एवेति ॥२०॥

वीते कारणे च नियमात् ॥२१॥

वीते—गते, च कारणे पञ्चादीन्त्यापाङ्गताया प्राप्ते वा फले आरब्धस्य समाप्तिनियमदर्शनादपि स्वर्गः फलम् । अन्यथा समाप्तिनियमो निष्फल इति भावः ॥२१॥

सि०॥ कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते ॥२२॥

कामः—कामपदसमभिव्याहृतोऽर्थः पञ्चादिरेव काम्य इति व्युत्पत्त्या
कामपदार्थः तत्संयोगेन—पञ्चादिरूपकामसाधनत्वेन चोच्यते । विधिर्दृश्यते ।
न स्वर्गसंयोगेन । अतः काम एव फलं न स्वर्गः ॥२२॥

अङ्गे गुणत्वात् ॥२३॥

गोदोहनादाषङ्गे गुणत्वात्—गोदोहनेन पशुकामस्येति पशुफलमु-
दिश्य वाक्येन तस्य गुणत्वेन विधानात्, प्रस्तरप्रहरणादपि मन्त्रलिङ्गेन
गुणत्वस्य सिद्धत्वात् वैषम्यं दृष्टान्तेऽस्तीत्यर्थः ॥२३॥

वीते च नियमस्तदर्थम् ॥२४॥

वीते—इच्छाया निवृत्तौ, आप्ते वा कामे यः समाप्तिनियमः सः
तदर्थं—प्रत्यवायपरिहारार्थं बोध्यः । यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजत इति प्राय-
श्चित्तस्य क्षुतत्वात् । तस्मात् काम्यानां कर्मणां काम एव फलं, न स्वर्ग इति
बोध्यम् ॥२४॥

दर्शपूर्णमासन्यायः ।

दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणम् ॥१०॥

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥२५॥

इदमाज्ञापते—' एकस्मै वा कामाय अन्या इष्टय आन्दिह्यन्ते, सर्वेभ्यो
दर्शपूर्णमासौ, एकस्मै वा कामाय अन्ये कृतव आन्दिह्यन्ते, सर्वेभ्यो
ज्योतिष्टोमः ' इति । अत्र श्रूयमाणं सार्वकाम्यं अङ्गादिफलैः सहैव प्राप्यं, न
प्रधानफलैरेव । कुतः ? अङ्गादिकामाना विहितत्वेन प्रकरणोपस्थितत्वात्
प्रमाणप्राप्तानामुपेक्षा अन्याव्येति भावः ॥२५॥

सि०॥ फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसम्प्रयोगात् ॥२६॥

' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति वाक्याभ्यां प्रधान-
जन्यफलस्यैवोपदेशः—विधिरिति यावत् । कस्मात् ? प्रधानवाचकशब्देन
सम्प्रयोगात्—समभिव्याहृतान् । अतः सार्वकाम्यं प्रधानफलैरेव ज्ञेयम् ।
नाङ्गादिफलैरिति भावः ॥२६॥

दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ॥११॥

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥२७॥

‘सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इत्यादिषु सकृत्प्रयोगे एकेनैव प्रयोगेण सर्वे अर्थाः कामा सिद्धेभ्यः । कुत ? अय सिष्यति अय नेति विशेषस्य अश्रवणात् । सति निमित्ते यात्रनैमित्तिकेन मान्यमिति नियमाच्चेति ॥२७॥

सि० ॥ योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥२८॥

योगसिद्धिर्वा—योगेन प्रत्येकप्रयोगसम्बन्धेनैव अर्थस्य तत्तत्फलस्योत्पत्ति क्रमेण स्यादित्यर्थः । कुत ? कामाना मियो वैलक्षण्येन युगपदुत्पत्त्यसम्भवात् । तत्तत्फलमोत्पत्त्यनुसारेण प्रयोगावृत्तिरिति भावः ॥२८॥

सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणम् ॥१२॥

समवाये चोदना संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥२९॥

‘अग्निं चित्रा सौत्रामण्या यजेत् । वाजपेयनेष्ट्या बृहस्पतिसवेन यजेत्’ इत्याम्नायते । तत्र समवाये-अङ्गाङ्गिणावात्मकसम्बन्धे, इय चोदना स्यात् । सौत्रामण्यादेरपूर्वाङ्गत्वबोधक उक्तविधिरित्यर्थः । न वाक्यान्तरप्राप्तस्य तस्य चयनाद्युत्तरकालमात्रविधिः । कुत ? संयोगस्य—वाक्ये अग्निचयनादिसंयोगस्य, अर्थवत्त्वात्—सफलत्वात् । अन्यथा कालमात्रविधाने तस्य वैयर्थ्यं लक्षणापत्तिश्चेति भावः ॥२९॥

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥३०॥

कालवाचकत्वात् प्रलयस्य श्रुतौ—श्रवणे सति कालविधिरेव तु स्याद्धादनादिति चेत् ॥३०॥

नासमवायात्प्रयोजनेन ॥३१॥

न कालविधिः । तथा सति प्रयोजनेन—शब्दार्थेन चयनादिना, सौत्रामण्यादे असमवायात्—असम्बन्धे स्यात् । किञ्च, चयनादिप्रकरणे श्रूयमाणे सौत्रामण्यादिश्चयनादेर्धर्म प्रकरणाज्ज्ञायते । अन्यप्रकरणे अन्यस्य

धर्म इत्यपि च स्यात् । अथवा प्रयोजनेन-फलानेन, असमवायात्-असम्बन्धात्, फलवतश्च प्राधान्यात्, इह अफलः सौत्रामण्यादिः तस्य तस्य अङ्गमेवेति भावः ॥३१॥

वैमृधादेः पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम् ॥३२॥

उभयार्थमिति चेत् ॥३२॥

दर्शपूर्णमासयोः 'संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती'ति सुतम् । तत्रेदं वैमृधेष्व्याख्यं कर्म प्रयाजाद्यङ्गजातरदर्शपूर्णमासयोरुभयोरङ्गम् । न केवलं पूर्णमासस्येति चेत्- ॥३२॥

सि०॥ न शब्दैकत्वात् ॥३३॥

न उभयार्थम् । कुतः ? अनुनिर्वपतीति विधिशब्दस्य एकत्वात् । एको 'विधिः' दर्शपूर्णमाससम्बन्ध तदुत्तरकालं, च विधासुभयसमर्प इति भावः ॥३३॥

प्रकरणादिति चेत् ॥३४॥

प्रकरणादुभयसम्बन्धः स्यादिति चेत्- ॥३४॥

नोत्पत्तिसंयोगात् ॥३५॥

न प्रकरणादप्युभयाङ्गत्वं वैमृधस्य । तदुत्पत्तिवाक्ये तस्य पौर्णमासी-सम्बन्धात् । तस्योभयार्थत्वं प्रकरणानुमिनवाक्ये न वाच्यम् । प्रत्यक्षवाक्येन च अनुमितवाक्यानुमापकप्रकरणस्य त्राप इति भावः ॥३५॥

अनुयाजादीनामाग्निमालतोर्ध्वकालताधिकरणम् ॥३६॥

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन सम्बन्धात् ३६।

ज्योतिष्टोमे- 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजेधरन्ति, प्रहृत्य परिधान् हवि-योजनं जुहोती'ति श्रुत्ये । तत्र अनुत्पत्तौ-अनुत्पत्तिवाक्ये, लक्षणया कालः-कालमात्रविधानं स्यात् । कुतः ? प्रकरणेन प्रयोजनसंज्ञ्योतिष्टोमेन सम्बन्धात्फलाभाङ्क्षाया अपात्रेण तन्मात्रस्य विधित्तिरस्य । आग्निमारुतं

सोमाङ्गम् । अनुयाजाः पञ्चङ्गम् । तथा परिधयः । पञ्चङ्गम् ।
हारियोजनं तु अन्यदेव प्रधानं कर्म । [आग्निमारुतं अनुयाजाः हारियोजनः
परिधयश्च] इति न तयोस्तयोश्च परस्परसम्बन्धः । तथा तत्सर्वं वाक्यान्तैः
प्राप्तम् । आनन्तर्यमेव तेषामप्राप्तिमिति तदेव विधित्सितम् । अतः कालमात्र-
विधानमत्रेति भावः ॥ ३६ ॥

सोमादीनां दर्शपूर्णमासकालोत्तरताद्याधिकरणम् ॥१५॥

उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वाक्यस्य

तत्प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इत्यत्र उत्पत्तिकालविशये-
किं दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन सोमस्य विधिः उत सोमे तदुत्तरकालत्वस्य विधिरिति
संशये, कालः— तदुत्तरकालविधिः स्यात् । कुतः ? वाक्यस्य—
उदाहृतवाक्यस्य, तत्प्रधानत्वात्—कालविधौ मुख्यतापर्यात् । सोमस्य
उपेतित्योमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन फलवत्त्वस्य निश्चयात्, फलवत्स-
न्निपादफलं तदङ्गमिति नियमात्, अन्यप्रकरणाभावाच्च न तस्य विधिः ।
नापि दर्शपूर्णमासविधिः । तसन्निधौ विधिशब्दस्याभावात् । अर्थात् काल-
विधिरेवेति भावः ॥३७॥

(अथाधिकरणद्वयं जातेष्टिन्यायः ।)

वैश्वानरैष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिकरणम् ॥१६॥

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥३८॥

काम्येष्टिकाण्डे ‘वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाने’ इति
प्रकृत्य-‘यस्मिन् जाते एतागिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वी अनाद
इन्द्रियावी पशुमान् भवती’ति श्रूयते । तत्रोक्तः पूतत्वादिफलसम्बन्धः अचोदिते-
शास्त्रतापर्यायविषये पितारि न स्यात् । कुतः ? तस्य अशेषभूतत्वात्—फल-
शेषत्वाभावात्, फलानङ्गत्वादित्यर्थः । यस्मिन् जाने निर्वपति स पूतत्वादि-

फलभाग् भवतीति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन पुत्रमुद्दिश्यैव फलश्रवणम् । न
पितरमुद्दिश्य । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेराप्सितत्वात्स्वफलमेव तदिति बुद्ध्या तस्य
तत्साधनकर्मणि प्रवृत्तिः स्यादेवेति भावः ॥३८॥

वैश्वानरेष्टेः जातकर्मेत्तरकालत्वाधिकरणम् ॥१७॥

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥३९॥

अङ्गानां—पूतत्वादिफलसिद्धिं प्रति साधनभूतानां वैश्वानरेष्ट्यादीनां
पुत्रे जाते इति श्रुतः पुत्रजन्मरूपोपघातसम्बन्धः निमित्तत्वद्योतकः । तच्च
पुत्रजन्मरूपं निमित्तं कृतेऽपि जातकर्मणि, नापैति । तस्माज्जातकर्मानन्तर-
जननाशौचापगमे स्वकाले इयमिष्टिः कार्य्या । अन्यथा जातकर्मानन्तरमेव
स्तन्यप्राशनस्य विहितत्वेन तत्राक् उक्तेष्टिधेत् उपघातप्रसक्तया इष्टिविधानं
व्यर्थं स्यादिति भावः ॥३९॥

सौत्रामण्यादीनां स्वकालकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥१८॥

प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानां मुख्यकालत्वम् ॥४०॥

‘अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतित्वेन
यजेत’ इत्यत्र सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गत्वं प्रागभिहितम् । अत्र अङ्गानां
सौत्रामण्यादीनां मुख्यकालत्वं ‘यः प्रधानकालः सोऽगानाम्’ इति वक्ष्यमाण-
त्वात् मुख्यस्य चयनादेर्यः कालो वसन्तादिः स एव सौत्रामण्याद्यङ्गानां
प्राग्यः । न स्वकालः । युतः ! तेषां प्रधानेन—प्रधानकालेन, अभिसम्ब-
न्धात् । मुख्यस्य चयनादेः कालत्वं तेषां सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्यादिति ॥४०॥

सि० ॥ अप्रवृत्ते तु चोदनात् तत्सामान्यात्

स्वकाले स्यात् ॥४१॥

चित्वा इष्ट्वेति पूर्वकालवाचिना कर्माप्रत्ययेन अप्रवृत्ते—न-प्रयोग-
समाप्तौ सत्या, चोदनात्—स्वभिन्नाङ्गकालापसहितप्रधानानुष्ठानानन्तरं विधा-
नात्, अस्य सौत्रामण्याद्यङ्गस्य प्रधानबहिर्भूतं तम् । अतस्त्वसामान्यात्—

अङ्गसामान्यात्, स्वप्रकृतिभूतपर्वादिकालत्वं सौत्रामण्यादरेङ्गस्य स्यात् ।
स्वपूर्वकालीनाङ्गसहितप्रधानजन्यफलापूर्वस्य प्राबल्यापादकत्वेन नोत्तर-
कालीनस्याङ्गस्य निष्फलत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

राजसूये इज्यानां विदेवनाद्यङ्गकत्वाधिकरणम् ॥१॥

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामङ्गत्वम् ॥१॥

राजसूयपक्षप्रकरणे—‘ अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धपति, नैर्ऋत-
मेककपालम् । आदित्यं चरुं निर्धपति । आग्नावैष्णवगेकादशकपालम् ’
तथा आदित्यां मूढां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पुश्रीम् । प्रष्टौहीमाश्विन्याम् ।
एवं ‘ अभिषिष्यते ’ इति अभिषेचनापदशपेयादयः सोमयागाः । तथा
बल्मीकवपायां होमः ’ इत्यादयो दर्विहोमाः । इति इष्टिपशुसोमदर्विहोमान्
यागरूपानाम्नाय ‘ प्रष्टौहीर्दीप्यति । अक्षैर्दीप्यति । राजसूयं जिनाति ।
शौनःशेषमाख्यापयति ’ इत्यागरूपाणि देवनादीनि कर्माभ्याम्नातानि ।
एतेषां सन्निधौ ‘ राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत ’ इति श्रुतम् ।
तत्र स्वाराज्यकामो राजसूयेनेति प्रकरणवाचिशब्दस्य यागेषु तन्दिन्नकर्मसु
च सामान्यात्— तुल्यत्वात्, चोदनानां— विधिवोध्यार्थानां सर्वेषामे-
वानङ्गत्वम्—सम्प्राधान्यं । न केवाचित्प्राधान्यं, केषाचिच्चाङ्गत्वमिति ॥१॥

सि० अपि वा अङ्गमनिज्याः स्युस्ततो
विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

। अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः । आनिज्याः— यागमिन्नाः क्रियाः, प्रकरणे भूतो अपि जङ्गमेव स्युः । कुतः ? ततो—यागक्रियातः विशिष्टत्वात्—विशेष-
पवत्वात् । राजसूयशब्दो यद्यपि प्रकरणेन सर्वसाधारणः, अथापि स्वाराज्य-
कामो यजेतेति प्रख्ययत्राध्यमावनाया धात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेनान्वयात्,
तस्मिंश्च राजसूयस्य सामानाधिकरण्यात् सम्बन्धात्, फलवत्त्वेन यागस्यैव
प्राधान्यात्, अनुमत्यादीनां यागत्वाच्च राजसूयप्रकरणपठितानां तेषामेव
बोधको राजसूयशब्दः । तस्माद्यागानामेवात्र फलवत्त्वात्प्राधान्यम् । याग-
मिन्नानां विदेवनादीनां तदङ्गत्वमेवेति भावः ॥२॥

विदेवनादीनां कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणम् ॥२॥

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥३॥

राजसूये अभियेचनीयेष्टषाह्यसोमयागमध्ये तस्मिन्निधौ पठिता विदेव-
नादयः अपकरणेण प्राप्ताः । अतस्ते मध्यस्थाः तस्यैवाङ्गं स्युः । तन्मध्ये
स्थितत्वादित्यर्थः । यद् मध्यस्थं तत्तदङ्गमभिक्रमणवदिनि भावः ॥३॥

सि०॥ सर्वासां वा समत्वात् चोदनातः स्यान्न
हि तस्य प्रकरणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥४॥

सर्वासामेव इज्यानां विदेवनटिकमङ्गं स्यात् । न केवलमभियेच-
नीयेष्टेः । कुतः ? अनुमत्यादीनां सर्वेषामेव महाप्रकरणपठितानां यागानां
चोदनातः- फलसम्बन्धबोधकरिधितः, तुल्यतात् - प्राधान्याविशेषात् ।
न हि तस्य अभियेचनीयसोमयागस्यावान्तर प्रकरणं विद्यते । येन तदङ्गमेव
तस्यात् । अभिक्रमणवदुभयतः सन्देशाभावात् । सन्निधेश्च प्रकरणापेक्षया
दुर्बलत्वात् । वस्तुमात्रस्य देशं विना स्थितेरसम्भवात् यत्र कुत्रचित्पठितमध्य-
मिति देशार्थं तन्मध्ये उक्तमिति भावः ॥ ४ ॥

सौम्यादीनामुपसत्कालत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं हुभयम् ॥५॥

राजसूये उपसदः प्रकृत्य 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति ।
अन्तरा त्वाप्तेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन' इति । तत्र प्रकरणाविभागे-प्रकरणस्य
अविभागे-एक्येऽपि, सौम्यादीनामुपसदङ्गत्वं तत्पुरस्तादिकालविधानं चैतत्
प्राप्तमुभयम् । हि—यतो, विप्रतिपिद्धं—वाक्यभेदग्रस्तम् । ततः पृष्ठीश्रुत्या
उपसदां प्राधान्यम् । तृतीयाश्रुत्या च सौम्यादिचरुणा तद्दृग्त्वामिति
उपसदङ्गत्वमेव सौम्यादीनां, न कालविधानमिति ॥५॥

**सि०॥ अपि वा काल-मात्रं स्याददर्शना-
द्विशेषस्य ॥६॥**

नोपसदङ्गत्वपरमुक्तवाक्यत्रयम् । अपि तु कालमात्रस्य विधायकमेव
स्यात् । कस्मात् ? 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ती' ति संप्रतिपन्नकाल-
मात्रविधायकत्वनादत्र वाक्ये विशेषस्य अदर्शनात् । अतो न कस्याप्यङ्गं
सौम्यादिकं, किन्त्रनुमत्यादिवत् प्रधानमिति भावः ॥६॥

आमनहोमानां साङ्ग्रहाण्यङ्गत्वाधिकरणम् ॥४॥

फलवद्भोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥७॥

काम्योद्वेकाण्डे 'वैश्वदेवीं साङ्ग्रहाणीं निर्वपेत् प्रामकागः' इत्युक्त्वा
तत्र—'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहूनीर्गृहोती'ति श्रूयते । तत्र
फलवत्-प्रामफलसम्बद्धा साङ्ग्रहाण्यणीष्टिः, इतरस्य आमनहोमस्य प्रधानम् ।
फलवत्त्वात् । अतः प्रागुक्तहेतुत्वात् अफला आमनहोमा- तस्या अङ्गमित्यर्थः ।
नोभयं प्रधानमिति भावः ॥७॥

दधिग्रहस्य नित्यत्वाधिकरणम् ॥५॥

दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥८॥

श्रुतिष्टोमे—'या वै काञ्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या
आवृधेत, यत् प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति, शमयत्यैवैना' मिति श्रूयते । तत्रायं
दधिग्रहो नैमित्तिक एव । कुतः ? देवतान्तरायरूपनिमित्तं सति तद्ग्रहणस्य
श्रुतत्वात् । न चान्तरायो नित्यः । तस्मादनैमित्तिको दधिग्रहः ॥८॥

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दत्वात् ॥ ९ ॥

‘ ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणा ’ मिति भुतं ज्येष्ठत्वं नित्यत्वं विनाऽनुपपन्नमतो नित्यः सः । चकारान्नैमित्तिकोर्पीत्युभयात्मक इति प्राप्तम् ॥९॥

सार्वरूप्याच्च ॥ १० ॥

‘ सर्वासा वा देवतानामेतद्रूप यदेष ग्रहः यस्य एष गृह्यते सर्वाण्येषैर्न रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते ’ न हि नित्यत्वादन्यत् देवतारूपं किञ्चित्प्रत्यक्षम् । अतोऽपि नित्यो नैमित्तिकश्च स इति ॥ १० ॥

सि० ॥ नित्यो वा स्यादर्थवादः तयोः कर्मण्य- सम्बन्धात् भङ्गित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

नित्य एष दधिग्रहः । न नैमित्तिकः । कस्मात् ? कर्मणि तयोः—
अध्वर्युयजमानयोः, अन्तरायेण सम्बन्धामायात् देवतान्तरायश्रवणस्य भङ्गित्वात् दधिग्रहस्तात्राकारार्थवादः । ‘ यदि रथन्तरनामा सोमः स्यात् ऐन्द्र-
वायव्याभ्यान् ग्रहान् गृह्णायात् ’ ‘ भिजे जुहोति स्कन्ने जुहोति ’ ‘ यो वै संवत्सरमुख्यममृत्वा अग्निं चिनुते ’ इत्यादिसम्प्रतिपन्नानैमित्तिकचनेषु यदि शब्दो-
पबन्धसप्तमीश्रवणकर्तुर्यच्छब्दसामानाधिकरण्यं वा दृष्टं निमित्तत्वद्योतकम् ।
तदन्यत्रमस्य प्रकृतवाक्ये अभावात् नान्तरायस्यात्र निमित्तत्वम् । केवलं देवता-
क्षोभतत्समाधानोपन्यासः विधेयदधिग्रहस्तुत्पत्त्योर्ऽर्थवाद इतिः भावः ॥११॥

वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥६॥

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात् १२ ।

‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इत्यग्निचयनं विधापेत्यं भ्रूयते तत्र—
‘ यो वै संवत्सरमुख्यममृत्वाग्निं चिनुते । यथा सामिगर्मो विपद्यते ’ तादृगेव
तदतिमाञ्छेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताग्निरेषेत् । संवत्सरो वा
अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्या काले आगते विजायते । एतमेव संवत्सरमाप्या
काले आगते अग्निं चिनुते । नार्तिमाञ्छेत् । एषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्षद्

वैश्वानरः । प्रियामेवास्य तनूमवरुन्धे 'इति । अत्र संवत्सरं यावत् उरुष्याग्न्य-
भरणप्रयुक्तदोषानिबर्हको द्वादशकपालसंस्कृतपुरोडाशद्रव्यकवैश्वानरो यागः
नित्य एव स्यान्न नैमित्तिकः । कस्मात्? नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात् ।
' त्रीण्येतानि हवीषि भवन्ति । त्रय इमे लोकाः एषां लोकानामारोहाय '
इति नित्यैस्त्रिभिर्लोकैः साकं हविषामपि त्रित्वेन समानसङ्ख्यत्वात्साकं
सादृश्यमत्र वाक्ये रूपं प्रतीयते । तच्च नित्यत्व एवोपपद्यते नानित्यत्वे ।
किञ्च, प्राक् निमित्तसंयोगरहितं ' आदित्यो भवति आग्नावैष्णव एकादश-
कपालधे'ति द्वयमुक्त्वा पश्चात्-' यो वै संवत्सरेत्वारम्य वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्धये ' दित्यतदंतं च ' त्रीणीप्येतानी 'ति त्रयाणामादित्याग्ना-
वैष्णववैश्वानरहविषां मेलनं श्रुतम् । तन्नित्यनैमित्तिकयोरसम्भवीति
वैश्वानरस्य नित्यत्वं सूचयतीति नित्योऽयं वैश्वानरयाग इति पूर्वपाक्षिण
अभिप्रायः ॥१२॥

सि० ॥ पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् ॥१३॥

पक्षे वा- नैमित्तिकमेवेद कर्म, न नित्यम् । कुतः ? यो वै संवत्सर-
मुख्यमभूत्वेत्युत्पन्ने निमित्ते कर्तुः कर्मणा साकं सम्बन्धाभिधानात् । दधि-
ग्रहे त्यध्वर्युजमानयोरन्तरायेण सम्बन्धः । न कर्मणा ज्योतिष्टोमेन । अत्र तु
यः अभूत्वा, अग्निं चिनुत ' इति कर्तुः कर्मणा सम्बन्ध इति वैषम्यानैमित्ति-
कत्वमेवेति भावः ॥ १३ ॥

पञ्चाशितेनैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पदाचितिः पूर्ववत्स्यात् ॥१४॥

अग्निचयन एवेत्वं श्रूयते- संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदति । योऽग्निं
चित्वा न प्रतितिष्ठति । पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति । अथ पष्टी चिनुते '
इति । अत्र येयं पष्टीचितिः सा पूर्ववत्- पञ्चचितित्रत्, नित्यैव स्यात् ।
न नैमित्तिकी । कुतः ? पष्णां पूरणां पष्टीति पष्टीशब्दश्रुतेरित्यर्थः ॥१४॥

ताभिश्च तुल्यसङ्ख्यत्वात् ॥१५॥

तत्रैव साधकान्तरसमुच्चारुचः । ताभिः-पूर्वाभिर्नित्याभिः पञ्चाचितिभिः सह, अस्याः तुल्यसङ्ख्यानात्—तुल्यत्वेन परिगणनात् । तद्यत्पम्-‘ इयं वाव प्रथमा चितिः, ओषधयः पुरीषम् । अन्तरिक्षं वाव द्वितीया चितिः, घयासि पुरीषम् । असौ वाव तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । यज्ञो वाव चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाव पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषम् । संवत्सरो वाव षष्ठी चितिः, ऋतवः पुरीषम् ’ इति तुल्याना हि तुल्यत्वेनानुक्रमणं भवति । अतो नित्येयं षष्ठीचितिरिति ॥ १५ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १६ ॥

‘ षट्चितयो मुञ्चति, षट् पुरीषाणि । तानि द्वादश सम्पद्यन्ते । द्वादश मासा संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ’ इत्यर्थवादोऽपि षट्चितिके समुपपद्यते । न पृथगेकस्या चिताविति मापि नित्येति प्राप्तिः ॥ १६ ॥

सि० ॥ एकचितिर्वा स्यादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन ॥ १७ ॥

एकचितिर्वा नैमित्तिक एव स्यात् । न नित्यः । हि- यस्मात्, पूर्व पञ्चाचितिकयागे अपवृत्ते-समाप्ते ‘ यो न प्रतिनिष्ठति ’ अप षष्ठी चिनु-ते’ इति अप्रतिष्ठानिमित्तेन तत्परिहारार्थमित्ये षष्ठीचितिश्रोद्यते- विधी-यते, इति नैमित्तिकी सेति निर्णय ॥ १७ ॥ -

विप्रतिषेधात्ताभिः समानसङ्ख्यत्वम् ॥१८॥

अप्रतिष्ठानिमित्तप्रयुक्ता या षष्ठीचितिः सा एका । तस्या षट्स्य द्वादशत्वस्य च विप्रतिषेधात्-विरोधात्, ताभिः—प्रागनुष्ठितपञ्च-चितिभिः, पञ्चपुरीषैश्च गृहीते. समानसङ्ख्यत्वं सम्भवति । इत्यसति निमित्ते एतत्कर्तृकाः षट्चितयः षट्पुरीषाणि च सम्पन्नानिति पूर्वोक्तदुष्प्रत्यस्तार्थ-घाट्द्वयस्योपपत्तिरिति भावः ॥१८॥

पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शयागानङ्गत्वाधिकरणम् ॥८॥

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥१९॥

‘ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ’ इति श्रुतम् । तत्रायं पिण्डपितृयज्ञः अनङ्गम्—न दर्शेष्यङ्गभूतः । अपि तु पृथक्-
स्वतन्त्रकर्म । कुतः ? स्वकालत्वात्—स्वस्य पितृयज्ञस्य यः कालः तदाच-
कत्वादमावास्यापदस्येयः । कर्मपरत्वे तु लक्षणा स्यात् । सा च विधावन्या-
येति भागः ॥१९॥

तुल्यवच्च प्रसङ्ख्यानात् ॥ २० ॥

तुल्यवत्—‘ चत्वारो वै महायज्ञाः, अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमासी, अग्नि-
ष्टोमः, पिण्डपितृयज्ञश्च ’ इति महायज्ञतुल्यत्वेन प्रसङ्ख्यानात्—परिगणना-
दपि नाङ्गमित्यर्थः । महायज्ञत्वं च फलवत्त्वेनार्थादनङ्गत्वेन ज्ञेयमिति
भावः ॥ २० ॥

प्रतिपिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥

‘ वैर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याम्, पिण्डपितृयज्ञेनैवामा-
वास्याया प्रीणाती ’ इति प्रतिपिद्धेऽपि दर्शयागे पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शनात्—
विधानादनङ्गः स इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

रशनाया यूपाङ्गत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूयं परिव्राय
आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोती ’ इति । तत्र त्रिवृतेत्यनेन श्रूयमाणा रशना
पञ्चङ्गं स्यात् । कुतः ? तदागमे विधानात्—‘ परिव्याणं कृत्वा उपाकरोति
पशुं नान्यथा ’ इत्युत्पत्तिवाक्यभूतपशुसम्बन्धस्यागमे सति पशुपाकरणस्य
विधानात्, पञ्चङ्गं सा रशनेत्यर्थः ॥२२॥

सि०॥ यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात् ॥२३॥

त्रिवृतेति तृतीयया यूपमिति द्वितीयया च यूपरक्षणयोः शेषशेषि-
मावावगमादव्यवाहितान्वयन्नाभाच्च यूपस्य दाढ्यरूपदृष्टमयोजनसिद्धेः यूपान्न-
मेव सा रक्षणा । न पञ्चदशम् । छुत्या वाक्यस्य वाच्य इति भावः ॥२३॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥२४॥

‘युवा सुवासाः परिवीत आगा’ इति मन्त्रार्थवादोऽपि यूपान्वितः
सन् यूपः दृष्टदाढ्यफलकसंस्कारवानिति परिवीत इत्यनेन ज्ञापयति ॥२४॥

स्वरोः पञ्चङ्गताधिकरणम् ॥२५॥

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥२५॥

उद्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपञ्चौ—‘स्वरुणा स्वाधितिना च पशुमनक्ति’
इति श्रुतम् । तत्र स्वरुः यूपान्नमेव । न पञ्चदशम् । कुतः ? एकदेशत्वात्—
‘यूपस्य स्वरुं करोति’ इति स्वरोर्यूपैकदेशत्वं पथ्या च यूपस्य प्राधान्यं
श्रूयते । तस्मादित्यर्थः ॥२५॥

निष्क्रयश्च तदङ्गवत् ॥२६॥

‘ते प्रस्तरं सुवां निष्क्रयमपश्यन् स्वरुं यूपस्य’ इत्यत्र स्वरुं यूपस्य
निष्क्रयमपश्यन्नित्यर्थवादस्तस्य यूपान्नत्वं द्रवयतीत्यर्थः ॥२६॥

सि०॥ पञ्चङ्गं वा अर्थकर्मत्वात् ॥ २७ ॥

स्वरुणेति तृतीयया पञ्चङ्गमेव स्वरुरिति ज्ञाप्यते । अर्थकर्मत्वात्—
दृष्टफलत्वात्, पञ्चङ्गनं दृष्टं फलम् । यूपान्नत्वे त्वदृष्टकल्पनापत्तिरिति
भावः ॥ २७ ॥

भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात् ॥ २८ ॥

लक्षणया स्तावकत्वेन निष्क्रयवादस्योपपत्तिः स्यात् । अग्नी यूपः
प्रक्षेप्तव्यः किल । स्वरोर्युपावयनत्वेन स्वरुप्रक्षेपे यूप एव प्राक्षितो भवतीति
निष्क्रयवादेन यूपः स्तूयते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

आधारादीनामाग्नेयाद्यङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥२९॥

दर्शपूर्णमाससम्बन्धिन इज्याः विहिताः सर्वे यागाः प्रधानभूता एव ।
अविशेषात्— इदमङ्गमिदं प्रधानमिति विशेषस्यामात्रादिति ॥ २९ ॥

सि० ॥ अपि वाङ्गानि कानिचिद्येष्वङ्गत्वेन

संस्तुतिः सामान्यादभिसंस्तवः ॥३०॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । कानिचिदङ्गान्येव स्युः । येष्वङ्गत्वेन
स्तुतिर्दृश्यते । यथा-^१ अभीष्टं वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ । चक्षुषी वा एते
यज्ञस्य यदाज्यभागौ । यत्प्रयाजानुयाजौ इज्यन्ते यर्मैव तद्यज्ञस्य क्रियते ।
यर्म यजमानस्य भ्रातृन्याभिभूत्यै^२ इति । तानिअङ्गानि सामान्यात्—चक्षुरा-
दीनामिद्य आधाराज्यभागादीनामप्यङ्गत्वसाजाल्यात्, संस्तव उपपन्नः ।
अन्यथा कर्मप्यङ्गत्वाभावेन तथा स्तवोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥३०॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥३१॥

तथा—अङ्गत्वेन स्तुतत्वात्प्रयाजादीनामङ्गत्वे सिद्धे अन्यार्थदर्शनम्—
^१ नव प्रयाजा इज्यन्ते^२ इति प्राकृतप्रयाजानुवादेन नवत्वविधानमप्युपपन्नं
भवति । सर्वेषां प्रधानत्वे तु प्रधानस्यातिदेशाभावात्तदनुपपन्नं स्यादिति
भावः ॥३१॥

अविशिष्टं तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्यमान-
त्वात् ॥३२॥

^१ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः, हृदयमुपाशुयाजः, पादावग्नीषो-
मीयः^२ इत्येवमङ्गत्वेन संस्तवात्मकरुणस्योभयत्र विद्यमानत्वात् अङ्गत्वसिद्ध्यर्थ-
मुपन्यस्तं तत्कारणम् अविशिष्टम्—आग्नेयादौ प्रयाजादिषु च तुल्यम् ।
इत्यनेकान्तिवत्त्वात् तदङ्गत्वसाधकमित्याशयः शङ्कितः ॥३२॥

नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात् ॥३३॥

यच्च नव प्रयाजा इत्यन्त इत्यन्यार्थदर्शनमङ्गात्त्रदाट्यायोपन्यस्तम्, तस्य परार्थत्वात्-नवसदृश्याख्यगुणप्राप्त्यर्थत्वात्, अनुक्ते-प्रयाजप्रायणात्मकार्यशून्ये तस्मिन्नाह्वन्वसाधकत्वमस्तीत्यर्थः ॥३३॥

सि० २० ॥ पृथक्त्वे त्वभिधानयोर्निवेशः श्रुतितो व्यपदेशाच्च तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत्फलवत्त्वं, तत्सन्निधावसंयुक्तं तदङ्गं स्याद् भागित्वात्कारणस्याश्रुतेश्चान्यसम्बन्धः ॥ ३४ ॥

पक्षव्यावर्तकस्तुः । न सर्वाणि समप्रधानानीत्यर्थः । कस्मात् ? 'दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतिः द्विनचनव्यपदेशात्-निर्देशाच्च दर्शसन्नकमेक त्रिकं पूर्णमासीसन्नकं चापरमिति द्वयोश्चिकयोस्तदभिधानयोश्च पृथक्त्वे सिद्धं पृथक्शब्दवाच्ययोस्त्वयोश्चिक्रयोरेव निवेशः-स्वर्गफलेन साकं सम्बन्धः । तथा च यत्फलवत्त्वं-फलसम्बन्धत्वेन श्रुतम्, तदेव मुख्यस्य-प्रधानस्य, लक्षणम् । तत्र द्वयोश्चिकयोरेतीति त्रिकद्वयमेव प्रधानम् । तत्सन्निधौ-उक्तलक्षणोपेतकर्मसन्निधौ, असंयुक्तं-फलसम्बन्धरहितं यत् समिधो यजतीत्यादिकं श्रुतं तच्चदङ्गम्-प्रधानस्याहं स्यात् । कारणस्य-प्रधानोपकारकत्वस्य, भागित्वात् अश्रुतेः-नर भाग्याकाङ्क्षा-पूरकशस्त्राश्रयणात्, अन्येन सम्बन्धः-किं भाग्येदित्याकाङ्क्षायां प्रधानं भावेदिति प्रधानेन सम्बन्धो वाच्य इति भावः ॥३४॥

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते नाङ्गेपूपपद्यन्ते ३५।

अङ्गेपु-अभिर्मर्शनादिषु 'चतुर्होत्रा पूर्णमासीमिमिश्रित्, पञ्चहोत्रा अमात्रास्या'मिति तत्तन्नामसंयुक्ताश्च गुणाः-चतुर्होत्रादिप्रभृताः विधीयन्ते । तन्नामनिर्देशपूर्वकं विधानमपि विभागामात्रे नोपपद्यते । अतस्त्वेपि त्रिकद्वय-पृथक्त्वे साधकमिति भावः ॥३५॥

तुल्या च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसम्बन्धः ॥३६॥

आग्नेयाटावङ्गत्वेन संस्तरूपा कारणश्रुतिः— अङ्गत्वज्ञापकश्रुति-
स्तुल्यैव प्रयाजादिभिरन्यैः । ततः प्रधानेष्वङ्गाङ्गिसम्बन्धः—
प्रयाजादि वदङ्गत्वप्रसाक्तिरित्युक्तेरुत्तरमाह— ॥ ३६ ॥

उत्पत्तावभिसम्बन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥३७॥

उत्पत्तौ—जायमानस्य पुंसः प्रथमं शिरो जायते ततो मर्ष्यततः पादौ
एवमभिसम्बन्धः—कमः । तथैवाऽऽग्नेयादीनां प्रधानानामनुष्ठानमिति स्तुल्यर्थं
शिरआदीनामङ्गानामुपदेशो भविष्यति । अग्निर्माणवक इतिवत् ॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥३८॥

‘ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः, त्रयोदशामासास्याया ’ मिस्यन्यार्थ-
दर्शनं प्रागुक्तयुक्तिभिर्द्वयोच्छ्रिययोः पार्थक्ये सत्येयोपपद्यत इत्याग्नेयादीनि
प्रधानानि आधारादीन्यङ्गानीति सिद्धम् ॥३८॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणम् ॥३९॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ॥३९॥

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यस्य प्रकरणे ऐन्द्रवायवाद्यो
ग्रहाः, सोमयागः, दीक्षणीयाया इष्टय, अग्नीषोमीयादिपशुयागाश्च समा-
न्नाताः । तत्र सर्वाण्यप्येतानि कर्माणि सोमयागतुल्यान्येव । यागत्वाविशेषात् ।
अतो राजसूयनामयज्योतिष्टोमनाम्न प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात्, फल-
सम्बन्धरूपस्य प्रावान्यकारणस्य सर्वेष्वविशिष्टत्वाच्च सर्वेषां मुख्यत्वमेव । न
केवाचिन्मुह्यत्वं, केवाचित्तदङ्गत्वमिति ॥३९॥

सि० ॥ गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धात्कारण-

श्रुतिः, तस्मात्सोमः प्रधानं स्यात् ॥४०॥

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इत्युत्पत्तिवाक्येन साक ‘ कत-
मानि वा एतानि ज्योतीषि, ये एते तस्य स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैक-

विंशः । एतानि वा ज्योतीषि । तान्येतस्य स्तोत्रा. अङ्गम् ' इति त्रिवृदादि-
स्तोत्रानां गुणत्वेन सम्बन्धात् कारणश्रुतिः—विशेषकारणश्रुतिरस्तात्त्वतो
ज्योतिषोमास्यः सोमयाग एव प्रधानम् । तद्द्रुग्भूता दीक्षणीयादयः ज्योतिषां
स्तोत्रा यत्रेति व्युत्पत्त्या धात्वर्थे तस्यैव विशेषणत्वादितरयागव्यावृत्ति-
रित्याशयः ॥४०॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥४१॥

तथा—' शिरो वा एतदङ्गस्य यदीक्षणीया' इति अङ्गवाङ्मेन अन्यार्थ-
दर्शनात्—स्तुतेर्दर्शनादपि सोमयागः प्रधानमिति सिध्यति ॥४१॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥
समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

क्रमनियमाधिकरणम् ॥१॥ (श्रुतिवलीयस्त्वन्ध्यायः ।)

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥१॥

कः प्रयोज्यः ? कश्च प्रयोजकः ? इति प्रयोज्यप्रयोजकभावश्चतुर्थे
निर्णीतः । अथ प्रयोगविधिपरिगृहीतानुष्ठेयपदार्थानामनेकत्वात्कर्तुं धैकत्वात्
तन्क्रमाकाङ्क्षायां तन्निर्णयायार्थं पञ्चमाध्यायारम्भः । स च क्रमः श्रुत्यर्पपाठ-
प्रवृत्तिकण्डमुखादिभेदैरनेकविधः । तत्रादौ ज्यायस्त्वात् श्रुतिक्रमं निरूपयति
श्रुतिलक्षणमिति । निरपेक्षरवरूपा श्रुतिः लक्षणं ज्ञापकं मानं यस्य तत्
आनुपूर्व्यं श्रौतक्रम इत्यर्थः । तच्च ज्याय. । 'अन्वयुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माण दीक्षयति । तत्र उद्गातारम् । ततो होतार ' मित्यादिवाक्यवटक-
त्वात्प्रत्ययादिश्रुतिप्रमाणकत्वात्तस्य । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिकाः पदार्थाः,
न प्रमाणान्तरप्रसरस्तेष्वित्युक्तं खलु प्रमाणाध्याय इति ॥१॥

क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वाधिकरणम् ॥२॥

अर्थाच्च ॥२॥

अर्थात्—सामर्थ्यादपि, कुत्रचित् क्रमो निश्चितो भवति । यो हि यस्मिन्निर्वर्त्यमानस्योपकरोति स एव तस्य गुणभूतः । यस्मिन्स्त्वाश्रीयमाणे पदार्थे एव न सम्पद्यते, तत्र तं विहाय सामर्थ्यादार्थे एव क्रम आश्रयितव्यः । यथा—
' अग्निहोत्रं जुहोति, यथागूं पचती ' त्यत्र क्त्वाप्रत्यादीनामभावात्पाठान्तराश्रयणे द्रव्याभावाद्धोम एव न सिध्येदतोऽर्थात्पूर्वं होमसाधनं यथागूपाकं सम्पाद्यानन्तरं होमो विधेय इत्यर्थकमाङ्गीकारः ॥२॥

क्रमस्य क्वचिदनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

अन्यत्र— क्रमनियामकत्वेनोक्तवक्ष्यमाणपदप्रमाणाभावात् यत्र तत्र अनियमः—यथेष्टमनुष्ठानम् । यथा प्रयाजानुष्ठाने नानाशाखापठितानां—
' वसन्तपृत्तानां प्रीणामो ' व्यादिमन्त्राणां समुचयेन पाठे खेच्छाक्रमः ॥३॥

क्रमस्य क्वचित्पाठानुसारित्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ।४।

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चप्रयाजानुष्ठानस्य क्रत्वेकत्वे—एकक्रतुगतत्वात्, क्रमेण—पाठक्रमेण, अनुष्ठानक्रमो नियम्येत । क्रमस्य तद्गुणत्वात्—अनुष्ठानाङ्गत्वादित्यर्थः ॥४॥

आ० ॥ अशाब्द इति चैत्स्याद्वाक्यशब्दत्वात् ॥५॥

शब्दगम्यस्यैव पदार्थत्वमिति सिद्धान्तात् अशाब्दः क्रयः शब्दगम्यो न भवति, तद्वाचकशब्दस्याभावात् । अथ पदसमूहात्मकवाक्यस्यापि शब्दत्वात् तद्गम्यत्वेन स्यात्क्रमस्य शाब्दत्वमित्युच्येत चेत्तादृशशब्दत्वस्य तद्भूताधिकरणे निरस्तत्वाच्चथा वक्तुं सुतरामशक्यमिति ॥५॥

आ० समा० ॥ अर्थकृते वाऽनुमानं स्यात्, कृत्वे-
कृत्वे परार्थत्वात्स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धस्तमा-
त्स्वशब्दमुच्येत ॥६॥

बहूनां कर्मणां कृत्वेकृत्वे—एककृत्वर्थेय एककर्तृकारे च युगपदानुष्ठाना-
सम्भवाद्यः कश्चन क्रमो यद्यप्यर्थसिद्धः तथाप्यर्थकृते तस्मिन् स्वाध्यायाध्ययन-
विधिभाष्यप्रयोजनानुसार्यनुमानं स्यादेव । यतः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य
विधेः न केवलं वेदार्थज्ञानमेव दृष्टं फलम् । अपि तु यद्यद्दृष्टं सम्भवति
तदपि तस्य प्रयोजनमेव । सत्येवं यथा अर्थज्ञानं, तथा तद्द्वारा प्रयोगकौत्सी-
नानुष्ठेयार्थस्मरणमपि तस्य भाष्यं फलमेव । तच्च स्मरणं यथापाठक्रममेव
स्यादिति पाठक्रमस्य स्वाध्यायाध्ययनविधिसार्यगोचरत्वान्नाशाब्दत्वमित्या-
शयः । नन्वेतादृशतत्तास्पर्यकल्पने किं गमं कर्मिति चेत्—वेदस्य परार्थ-
त्वात्—यद्यदनैनं शक्यते कर्तुं तावदर्थे समाप्तात्वात्, स्वेन—स्वसाध्याय-
ज्ञानवत् स्वसाध्यानुष्ठानफालीभार्यस्मरणेनाप्यस्य सम्बन्धोऽस्ति । तस्मात्स्वं-
शब्दमुच्येत—स्वस्य पाठक्रमस्य प्रापकं मानं शब्दः सम्बन्धस्तीति
भावः ॥६॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥

तथा च— उक्तविधया पाठक्रमस्य शाब्देन सिद्धे 'व्यत्यस्तपृतव्या
उपदधाति । व्यत्यस्त षोडशिनं गृह्णाति । आश्विनो दशमो गृह्णाते । अति-
हायेदो वर्धिप्रति समानयती' त्याग्न्यार्थदर्शनं सङ्गच्छते । पाठक्रमस्याशाब्दत्वे
तस्य प्राप्यभावात् व्यत्यस्तम् । दशम इत्यादीनां पाठक्रमबाधरत्वं निर-
वकाशं स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

क्रमस्य कचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिकरणम् ॥ ५ ॥

(प्रवृत्तिक्रमनियमः ।)

सि० ॥ प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुप-
क्रमात् ॥ ८ ॥

राजपेये—‘सप्तदश प्रजापत्यान् पशूनांलभते’ इति श्रुतम् । तत्र
 तेषु पशुषु तुल्यकालानां गुणानां—एककालप्राप्तानामुपाकरणनियोजनादि-
 संस्काराणां, प्रवृत्त्या—प्रथमसंस्कारप्रवृत्तिक्रमेणैव, द्वितीयादिसंस्कारक्रमः
 कर्तव्यः । नानियमेन । कुतः ? तदुपक्रमात्—तस्मादेव प्रथमं प्रारम्भात् ।
 अत्रोपाकरणनियोजनाद्यङ्गानामव्यवधानेनानुष्ठानमावश्यकमपि तत्र विधिप्राप्तं
 व्यवधानं सहत एवाङ्गान्तरमिति प्रथमपशुपाकरण स्थायनियोजनमप्ये षोडश-
 पञ्चन्तरोपाकरणव्यवधानं विधिप्राप्तं सहत एव । न ततोऽधिकम् । प्रथमो-
 पाकृतपशौ चरमं नियोजने क्रियमाणे तु चरममुपाकृतपशौ नियोजनमव्यव-
 हितम् । प्रथमोपाकृतपशौ जातमुपाकरणं षोडशभिरुपाकरणैः षोडशभिर्नियोज-
 नैश्चेति द्वात्रिंशद्विरविहितैः क्षणैर्व्यवहितमिति वैरूप्य स्यात् । प्रथमप्रवृत्ति-
 क्रमेणानुष्ठाने सर्वेषां षोडशभिरेव क्षणैर्व्यवधानमिति तुल्यमङ्गानां सामिध्यम् ।
 अतः प्रथमप्रवृत्तिक्रमः उत्तरानुष्ठाने नियामकः । एवं प्रधानसन्निकर्षोऽपि
 समान इति भावः ॥८॥

आ०॥ सर्वमिति चेत् ॥९॥

सर्वं तस्य तस्याङ्गजातं काण्डानुसमयेन स्यादिति चेत्—॥९॥

नाकृतत्वात् ॥१०॥

न तथा भविष्यति । कुतः ? अकृतत्वात्—नया अविहितस्या-

दित्यर्थः ॥१०॥

ऋत्वन्तरवदिति चेत् ॥११॥

सौर्ययागादिवदत्रापि काण्डानुसमये ऽस्त्विति चेत्—॥११॥

नासमवायात् ॥१२॥

न तत्र असमवायात्—याम्बान्तरेण साहित्यामायात् । अत्र ॥ ‘वैश्व-

देवीं कृत्वा प्राजापत्यैधरन्ती’ इति साहित्यस्य श्रुत्वात् काण्डानुसमयो न
 सम्भवति । वैश्व्यादेवेति भावः ॥१२॥

क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारित्वाधिकरणम् ॥६॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥१३॥

सायस्कनामके विकृतिभूते सोमयागे 'सह पशूनालभते' इति अग्नीषोमीयाऽऽनुबन्धसवनीयपशूनां सहानुष्ठानं श्रुतम् । तच्च सहानुष्ठानं प्रधानयागप्रत्यासत्तेर्भावात् सवनीयस्थाने भवतीति सिद्धम् । तत्र कस्य पशोः प्रथममुपाकरणमित्याकांक्षायाम् 'आश्विनं प्रह गृह्णात्वाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इत्युत्पत्तिवाक्ये आश्विनप्रहप्रहणोत्तरं सवनीयस्थानस्य श्रुतत्वात्प्रयोगत्रिधिना तस्यैवोपास्थिनत्वाद्दुपास्थितस्य परित्यागे प्रमाणाभावाच्च स्थानप्रमाणेन सवनीयपशोरेव प्रथममुपाकरणं कार्यम् । नाग्नीषोमीयस्येति सिद्धम् ॥१३॥

अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारित्वाधिकरणम् ॥७॥

मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥१४॥

'चित्रया यजेत पशुकामः' इति त्रिद्विहितचित्रयागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे हविषी इत्यमाम्नायेते—'सारस्वतौ भवतः, एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इति । सारस्वती च सरस्वाथेति विगृह्य समासे कृते पुमान् स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात् सारस्वताविति सिध्यति । तौ देवते यथोक्तौ सारस्वतौ यागावित्येतद्वै देव्यं मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । समस्तपदप्रयोगेण च तन्त्रेण तयोरेनुष्ठानं सिद्धम् । तत्रैष्टिकाङ्गानामनुष्ठानक्रम इति प्राप्ते आह—मुख्यक्रमेणेति । यद्यभ्युत्पत्तिवाक्ये मुख्यस्य क्रमो नगरित । तथापि हौत्रकाण्डे 'प्रणो देवी सरस्वती'ति स्त्रैदिवताया मन्त्रः प्रथममाघातः, पश्चात्पुंटेवतायाः—'धीषिवांसं सरस्वत' इति । तेन मन्त्रपाठक्रमेण मुख्ययोः क्रमो निश्चितो भवति । तस्यान्मुख्यक्रमानुसारेणाङ्गानामनुष्ठानक्रमोऽप्राथम्यः । तदर्थत्वादङ्गानां—मुख्यार्थत्वादित्यर्थः । एवं सति सर्वेषामङ्गानां स्वस्वप्रधानसन्निकर्षस्तुल्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥१४॥

अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ॥८॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥१५॥

प्रकृतौ—पूर्णमासयागे, अङ्गानामनुष्ठानं यथाक्रमं—यथा मन्त्रपाठस्तथा प्रतीयेत—ज्ञातव्यम् । कार्यमिति यावत् । न पूर्वन्यायेन प्रथममुत्पवनादीनामुपाशुयागीयाज्यधर्माणां पश्चादग्नीषोमीयाणां निर्वापाद्यौपधिधर्माणामिति । कुतः ? स्वशब्दत्वात्—मन्त्रपाठस्याङ्गप्रतिपादकशब्दधर्मत्वात् । प्रबलेन पाठक्रमेण कल्प्यः क्रमो बाध्यत इति भावः ॥१५॥

ब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्रपाठस्य प्राचल्याधिकरणम् ॥९॥

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूप-

सामर्थ्यात् तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेययागस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, पश्चादग्नीषोमीयस्य । ब्राह्मणपाठस्तु पूर्वमग्नीषोमीयस्य यागस्य, पश्चादाग्नेयस्येति मन्त्रतः—मन्त्रपाठेन सह, ब्राह्मणपाठस्य विरोधे सति मन्त्रपाठ एव प्रबलः स्यात् । न ब्राह्मणपाठः । कुतः ? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगरूपक्रियोत्पत्तौ कारणत्वान्मन्त्रपाठक्रमस्य । न ह्यनुष्ठीयमानक्रियास्मरणं विनाऽनुष्ठानं सम्भवति । तस्मिन् त्वं मन्त्राधीनम् । तस्मान्मन्त्रपाठक्रमो बलीयः । ब्राह्मणपाठस्य उत्पत्तिदेशत्वात् कर्मस्वरूपबोधकत्वेन अनुष्ठाने विप्रकृष्टत्वाद्दीर्घत्वमिति भावः ॥१६॥

प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ॥१०॥

तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥१७॥

अध्वरकल्पभिधायी विकृतीष्टौ हविषा त्रयं श्रूयते— आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् । सरस्वत्याज्यभागा स्यात् । बार्हस्पत्यध्वरः इति । तत्र विकृतौ—उक्तविकृतीष्टौ, यथाप्रधानं—प्रधानयागानुक्रमानुसारमेवाङ्गानामनुष्ठानं स्यात् । न प्राङ्गताङ्गानुष्ठानक्रमानुसारम् । कुतः ? तद्वचनात्—प्रधानक्रमबोधकप्रधानवचनपाठवलादित्यर्थः ॥१७॥

सि०॥ विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतिः॥१८॥

विप्रतिपत्तौ—मुख्यक्रमाद्गक्रमयोर्विरोधे, यथाप्रकृति—प्रकृतौ यत्र मोऽगानुष्ठाने निश्चिन्तः, स एव विकृतौ तदनुष्ठाने ज्ञेय । कुत ? प्रकृत्यन्वयात्—प्रकृतौ क्रमस्य क्लृप्तत्वात् । प्रकृतित अतिदिश्यमानानामज्ञान् क्रमसहितानामेव प्राप्या न क्रमाकाङ्क्षा तेषा विवृताविति भावः ॥१८॥

विकृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥१९॥

(साकमेधीयन्यायः ।)

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथा-
शिष्टम् ॥१९॥

चतुर्ष्वर्षात्मकचातुर्मासयागीयसाकमेधामिधत्तृतीयपर्वणि ' अग्नेयेऽनाकथते प्रातरष्टाकपाल निर्धयेत् । मरुद्भूय सान्तपनेभ्यो मघ्यन्दिने चरुम् । मरुद्भूयो गृहमेधिभ्य सर्वासा दुग्धे सायमोदनमिति' श्रुतम् । तत्रैतास्तिष्ठौ विकृतीष्टय तत्कालाः—प्रकृतिवत् बहकाला, न सयस्काला इत्यर्थः । कुत ? प्रकृतिधर्मत्वाद्विकृतेरिति शेषः । प्रकृतौ ये धर्मा तेष्वतिदिश्यन्ते विकृतौ चोदकेन । तस्माद्यथाशिष्टं—विहितं बहकालत्वं प्रकृतौ, तथाऽत्रापि बहकालत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥१९॥

सि०॥ अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत
तत्र विधिरनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥२०॥

प्रातः, मघ्यादिने, सायमिति क्रमेण दिनानयवात्मककालेन च संयुक्ता विकृत्युत्पत्तिः । अतः सा सद्य गलैर् स्यात् । न बहकाला । कुत ? सद्य कालत्वस्य शब्दादेव प्रतीतिः । यथा देवदत्त प्रातरपूय भक्षयति' मघ्याद्देऽन्नम्, रात्रौ मोदकानित्यत्रैतद्दिनत्व शब्दात्प्रतीयते तद्बद्धप्रापीत्यर्थः । तत्र विकृतौ प्राकृतिक बहकालत्वं अनुमानात् प्राप्तम् । तत्प्रत्यक्षेण शाब्देन सयस्कालत्वेन बाध्यते इति तस्य लोप इति भावः ॥२०॥

कालोत्कर्ष इति चेत् ॥२१॥

नन्वत्र प्रातरादिशब्दः कालोत्कर्षबोधकः । तथा च पूर्वादिने कालत्रये त्रयाणामन्वाधानं परेद्युस्त्रिषु कालेषु यागत्रयं स्यादिति चेत्—॥२१॥

न तत्सम्बन्धात् ॥२२॥

उत्पत्तिवाक्यसम्बन्धात् उत्पत्तिवाक्यसम्बन्धाना नोत्कर्षप्रापकत्व-
मिति ॥२२॥

अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ॥१२॥

(तदादित्तदन्तन्यायः ।)

पू० ॥ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥२३॥

ज्योतिष्टोमे सन्ननीयपशौ अनुयाजानामुत्कर्षं श्रुतः—‘ आग्निमाहतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । तथा अग्नीपोतीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रुतः—‘ तिष्ठन्तं पशु प्रयजन्ति ’ इति । प्रकृतौ वेधा हरिरासादानन्तरं प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव चोदकेन प्रयाजाः प्राप्ताः । ते चात्र वचनान्जीप्तयेव पशौ अपकृष्यन्ते । तत्र अनुयाज-
मात्रस्य प्रयाजमात्रस्य च उत्कर्षापकर्षौ श्रेयौ । न अनुयाजाद्यङ्गजातस्य प्रयाजान्ताङ्गकलापस्य चोत्कर्षापकर्षौ । कुनः अङ्गानाम्—अनुयाजप्रयाजाति-
रिक्ताङ्गानां मुख्यकालत्वात्—मुख्यसमीपकालसम्बन्धित्वात्, यथोक्तम्—
यावच्छ्रुतं तावदेवोत्कर्षापकर्षौ स्यातां, न ततोऽधिकानामिति ॥ २३ ॥

सि० ॥ तदादि वा अभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥२४॥

वेति पक्षन्यावृत्तिः । तदादि—अनुयाजादि सर्वमङ्गजातमुत्कृष्टं स्यात् । प्रयाजातं चाङ्गजातमपकृष्टं स्यात् । न पुनस्तन्मात्रं च । कस्मात् । अभिसम्बन्धात्—प्रयोगविधिनाऽभिसम्बन्धात् । प्रकृतौ पदार्थानुप्रासुकमस्य

इत्यावाह सक्रमाणामेव तेषां चोदकेनानिदिष्टत्वात् व्युत्क्रमे पूर्वणोत्तरस्य
 बुद्धायनुपस्थितत्वादनुष्ठानस्यैव लोपप्रसङ्गः स्यात् । अतस्तदादेस्तदन्तस्य चाह-
 यन्तापस्य उत्कर्षावन्तर्या स्यातामिति भावः ॥२५॥

प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावित्वाधिकरणम् ॥१३॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥२५॥

उपोत्तिष्ठोमे सुखादिनेऽनुष्ठेयः प्रातरनुवाकः प्रथमं पठितः । ततः
 प्रचरणीहोमादयः पठिताः । ततः सवनीयपुरोडाशादयः । ते तु चोदकप्रात-
 निर्वाणादियुक्ताः । ततो वहिष्यवमानस्तोत्रं पठितम् । तत्र अर्घ्यसुः होत्रे
 प्रातरनुवाकप्रेषं दत्त्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारमेवं प्रेष्यति — ‘ प्रतिप्रस्थातः,
 सवनीयानिर्घपस्य ’ इति । ततः पाठक्रमेण प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं
 प्राप्तोऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वाणः प्रेषवशात्प्रातरनुवाकसमये अपकृष्टः ।
 सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारप्रेषाकार्यास्त्वत्प्राप्तानः— ‘ वहिष्यमाने स्तुते ’
 आह ‘ अग्नीदग्नीन् विहर । वहिस्तृणीहि । पुरोडाशानलंकुह ’ इति ।
 स्थिते चैवं प्रकृतौ निर्वाणोत्तरभाविनः प्रागलङ्काराद्भाविनः प्रोक्षणादयो ये
 पदार्थास्तेऽत्र चोदकप्राप्ताः । तेषां निर्वाणवदपकर्षस्यालङ्कारणवदुपकर्षस्याश्रुत-
 त्वात् उभयार्थव्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम् । सत्वेवं प्रचरणीहोमादिभिः सौमिक-
 पदार्थैः सह ऐष्टिकानां चोदकप्राप्तानां प्रोक्षणादिपदार्थानामेककालानुष्ठेयाना
 वीर्वापर्यक्रमविशये नियामकमाह—प्रवृत्त्येति । कृतकालानां—प्रकृतौ प्रवृत्त्या-
 ज्ञातकालानां निर्वाणानन्तरं स्मृतानां प्रोक्षणादीनामलङ्कारणवर्षन्तानां पदार्था-
 नामनुष्ठानम् । ततः सौमिकानां प्रचरणीहोमादीनामिति सिद्धान्तः । निर्वा-
 णोत्तरं स्मृतप्रोक्षणादिपरित्यागे मानाभाव इति भावः ॥२५॥

शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥२६॥

प्रावृत्तिक्रमानङ्गीकारे ‘ पुरोडाशानलंकुह ’ इत्यर्घ्यसुणा दत्तमेव
 आग्नीध्रः अलङ्कारान्त्युर्ध्वभाविनां प्रोक्षणादिपदार्थानामजातत्वात्तत्प्रतीक्षा

कुर्यात् । तथा सति प्राप्तकालवचनो लोडन्तशब्दप्रयोगो विरुध्येत । स दोषो सिद्धान्ते नास्तीत्यतः शब्दविप्रतियेधप्रसक्तेरपि प्रावृत्तिकक्रम एवात्राङ्गीकार्य इति सिद्धम् ॥२६॥

वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ॥१४॥

(यूपकर्मन्यायः ।)

असंयोगात् वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥२७॥

उपोतिष्ठोमे वैसर्जनहोमानन्तरं प्राचीनवंशमण्डपगतशङ्खैः दर्शपूर्णमास-प्रकृतिकाऽऽग्नीषोमीयपशुयागार्थं, तथा तत्रैव प्रागयस्यापितसोमस्य च अभि-पवार्थं हविर्धानमण्डपे प्रणयनं कार्यमस्ति । तदूर्ध्वं पश्चर्यं यूपच्छेद आस्रातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्पूर्वस्मिन्नौपवसथ्येऽहिं प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदः 'दीक्षासु यूपं छिनत्ती'ति श्रुत्या दिनत्रयात्प्राग् दीक्षाकाले अरकृष्टः । तस्मिन्नपकृष्टे तदन्ताङ्गसमूहस्य प्रणयनादेरपि प्रयाजन्यायेनापकर्षः कार्य इत्याशङ्क्यामाह-असंयोगादिति । वैकृतं-स्वप्रकृतिभूतदर्शेष्टावविद्यमानमग्नीषोमीयपश्चर्यं विकृतौ ययूपच्छेदेनं शून्यं, तदेव-नन्मात्रमेवापकृष्टं स्यात् । न तदन्तमङ्गजातम् । कुनः ? वैगम्यात्-प्रयाजाधारादीनामङ्गानामेकप्रधानाङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तपाति-त्वात् परस्परक्रमस्तत्रावश्यंभावीति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गजातस्यापकर्ष-स्तत्र युक्त एव । प्रकृते तु प्रणयनं सोमयागस्याङ्गम् । यूपच्छेदस्तु अग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति वैपथ्यम् । अतस्तयोः असंयोगात्-मिथः क्रमपेक्षाया अभावात्, यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः, न प्रणयनादेरिति ध्येयम् ॥२७॥

दाक्षिणाग्निहोमानपकर्षाधिकरणम् ॥१५॥

प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥२८॥

उपोतिष्ठोमे सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलेकरणहोमौ चोदकेन प्रथौ । सौ दक्षिणाग्नौ कार्याविति दाक्षिणाग्निहोमाभित्युत्पन्ने । प्रकृतावनुपा-जोत्तरकालीनौ तौ । अनुयाजाश्चात्र- 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ती'नि

भुत्वा ' आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टाः । एवं स्थिते तदादिन्यायेन सूक्तवाक्य-
 षदेतावपि होमा उत्कृष्टव्यापिति चेदाह—प्रासङ्गिकमिति । अत्र अनुयाजाः
 पश्चर्याः, न पुरोडाशार्थाः । असङ्गतस्तस्योपकारका इत्येव । पिष्टलेपफली-
 करणहोमौ ॥ पुरोडाशार्थौ । पशौ पिष्टलेपाद्यमावात्र तयोः प्रसङ्गतः सिद्धि-
 स्तत्र । तस्मात्—पश्चर्यं, सत् प्रसङ्गतः ' आमगमनतृणरूपशान्यायेन ।
 पुरोडाशोपकारकत्वमपि अनुयाजकर्म दक्षिणाग्निहोमद्वयं नोत्कर्षेत्—
 स्वस्थानाभ्यावयितुमसमर्थं तत्कर्मेत्वर्थः । कुतः ? असंयोगात्—प्रासङ्गिक्या-
 प्रासङ्गिकस्वरूपविरुद्धधर्मवस्त्रेनोभयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानुयाजकर्मणोः
 प्रयोगभेदाच्चेति भावः ॥२८॥

पुरोडाशाभिवासनांतस्य दर्शंजनपकर्षाधिकरणम् ॥१६॥

तथाऽपूर्वम् ॥२९॥

दर्शपूर्णमासयोः—'मस्मना अभिवासयती'ति कपालेषु स्थापितस्य पुरोडाशास्य
 आच्छादनमाज्ञातम् । तत ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता । तेनैव पाठक्रमेण पौर्णमा-
 सीयामे अनुष्ठानं क्रियते । दर्शयामे तु ' पूर्वेषुरमावास्याया वेदिं करोती'ति
 वेदेरपकर्षः श्रुतः । एवं सति तदन्तन्यायेन वेदिपूर्वभाविन अभिवासनाताङ्ग-
 कलापस्याप्यपकर्षः कार्य इति चेत्त्राह—तथेति । यथा प्रासङ्गिकं तदादि-
 त्वेन पिष्टलेपादिहोमं नापकर्षति । तथा अपूर्वमपि भुत तदन्तं नापकर्षति ।
 अत्रायमभिसन्धिः—दर्शः न पौर्णमासीप्रकारः, येन पौर्णमास्या बल्लभः क्रमोऽ-
 त्रातिदिश्येत । अपि तु पौर्णमासीवत् स्वतन्त्रा प्रकृतिः । अतोऽत्र स्वातन्त्र्येण
 क्रमोऽत्रगन्तव्यः । स च ' पूर्वेषुरमावास्याया वेदिं करोती'ति श्रुत्या
 निश्चितः । तथा सत्यभिवासनवेद्योः पाठेन क्रमबोधनात्प्रागेव प्रचलया श्रुत्या
 दार्शिकवेदेः पूर्वादिनसम्बन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि
 नापकर्षः । सत्येन कुत अभिवासनातस्याङ्गज्ञानस्येति ॥२९॥

सान्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकत्वाधिकरणम् ॥१७॥

सान्तपनीया तूत्कर्षेत् अग्निहोत्रं सवनवद्वै- गुण्यात् ॥३०॥

चातुर्मास्यीयसाकमेधीयपर्वणि सान्तपनीयेति नामिकेष्टिरित्यमाज्ञाता-
' मरुद्गपः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं निर्वपती'ति । तामिष्टिं समाप्य
सायंसमये अग्निहोत्रं हूयते । स्थिते चैवं मध्यन्दिने उपक्रान्ता सेष्टिर्यदि केन-
चिद्देवादिप्रतिबन्धेन अग्निहोत्रकालपर्यन्तमुत्कृष्टा चेत्तदा सा अग्निहोत्रमपि
समुत्कर्षेदेव । इष्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसद्भावेनेष्टिं समाप्यैवाग्निहोत्रमनुष्ठे-
यम् । न तत्प्रयोगमध्ये । सवनवत् । यथा प्रातःसवनमुत्कृष्यमाणं माध्यन्दि-
नसवनमुत्कर्षति । तथेयमप्युत्कर्षेदग्निहोत्रम् । अन्यथा सान्तपनीयार्थं प्रणी-
तस्याग्नेः पुनः प्रणयनासम्भवेन मन्त्रवत्प्रणयनलोपेन वैगुण्यमपि स्यादित्या-
शयः ॥३०॥

अव्यवायाच्च ॥३१॥

सान्तपनीयाङ्गप्रधानयोर्मध्ये अग्निहोत्रेण व्यवधानाभावोऽप्येवं
सिष्यति । ' अप वा एतद्यज्ञाच्छिद्यते, यदन्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं
प्रतीयते ' इति क्रमभेदे दोषोऽपि श्रुतः । अतोऽप्यग्निहोत्रस्योत्कर्ष इति ॥३१॥

सि० ॥ असम्बन्धात्तु नोत्कर्षेत् ॥३२॥

सान्तपनीयेष्टिर्नाग्निहोत्रस्याङ्गम् । तद्वा तस्याः । अतः असम्ब-
न्धात्-एकप्रयोगान्तर्गतत्वाभावात्प्रतिहोत्रमुत्कर्षेत् ॥३२॥

प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥३३॥

' सायं जुहोती ' त्यादिना विहितहोमकाले जीमनरूपनिमित्तस्य
प्राप्तत्वात्, सति निमित्ते नैमित्तिकमपश्यमनुष्ठेयमिति नियमात्, विहितकाले
अग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति भावः ॥३३॥

सम्बन्धात्सवनोत्कर्षः ॥३४॥

एकत्रवृत्तर्गतत्वेन सम्बद्धं सवर्नं सवनेनेति प्रयोगविधिपरिगृहीत-
त्वाच्चदुत्कर्षो न्याय्य । भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीते प्रवृत्ते तद्वैषम्यमिति
भावः ॥३१॥

उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिकरणम् ॥१८॥

षोडशी उक्थ्यसंयोगात् ॥३५॥

ज्योतिष्टोमे षोडशीगृह प्रकल्प्येत्थ श्रूयते-तं पराचमुक्थ्येभ्यो
गृह्णाति' इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात्प्रागेवोक्थ्यप्रदास्रयो गृह्यन्ते ।
तेभ्य परस्ताद्धाय षोडशी उक्तभृत्या विहित । तत्र कदाचिद्विधादुक्थ्य-
गृहाणामस्तमयादूर्ध्वमुत्कर्षे सत्यय षोडशीप्रहोऽपि सस्तोत्र उक्तद्वय । न
'समवाच्युषिते सूर्ये षोडशिन स्तोत्रमुपाकरोती'ति स्तोत्रकालानुसारेण
प्रधानकालमुपेक्ष्य स अनुक्तद्वय । कुत 'उक्थ्यसंयोगात्'-तमुक्थ्येभ्य
पराच गृह्णाती'ति उक्थ्योत्तरकाले विधानात् । अङ्गकालानुरोधेन प्रधानकाल-
विरोधो न युक्त इति भावः ॥३५॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावत्रोधिण्या पञ्चमाध्यायस्य प्रथम पाद-
सम्पूर्णं ॥१॥ श्री ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वाजपेयपशूनां सर्वेषा एकदोषाकरणादिपदार्थानुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥
(पदार्थानुसमयन्यायः ।)

सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्व-
कर्म स्यात् ॥१॥

वाजपेये-'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति । सप्तदश प्राजापत्यान्
पशूनालभते' इति श्रूयते । प्रकृताग्नीषोमीये पशौ पशुधर्मा उपाकरण-

नियोजनादयः समाभ्राताश्चोदकेनात्र प्राप्ताः, ते काण्डानुसमयेनानुष्ठेयाः । न पदार्थानुसमयेनेत्याह—सन्निपात इति । सस्कार्याणां बहूनां प्रधानानामेकस्मिन् प्रयोगे सन्निपाते प्रत्येकस्मिन् एकैकगुणानां सर्वैः—समग्रं कर्म निःशेषमनुष्ठितं स्यात् । एवं कृते प्रकृतौ यदुपाकरणनियोजनयोरानन्तर्यं क्लृप्तं तदनुग्रहो भविष्यति । अन्यथा उपाकृताद्यपशोर्नियोजनं तदितरपशूनामुपाकरणैर्ध्वयहितं स्यात् प्रकृतिविरुद्धम् । चोदको हि प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येति प्राकृतिकधर्मान् विकृतावतिदिशति । तस्मात्काण्डानुसमयोऽत्र ज्ञेयः । न पदार्थानुसमय इति प्राप्ते आह सिद्धान्तं भगवान् सूत्रकारः— ॥१॥

सि०॥ सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥२॥

सर्वेषां—पशूनाम्, एकजातीयम्—उपाकरणत्वादिना सजातीयं पदार्थं कृत्वा तथैवान्योऽप्यनुष्ठेयः । यतः 'सप्तदश प्राजापत्येन पशूनालभते । वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चान्ती' इति पशूनां साहित्यं प्रत्यक्षतः श्रुतम् । धर्मसाहित्यं तु प्रयोगवचनादिना परिकल्पितम् । तत्प्रत्यक्षाद्दुर्बलम् । अतः प्रत्यक्षश्रुते पशुसाहित्येऽनुष्ठीयत्वेन निश्चिते सति सप्तदशक्रियाणामेककर्तृकाणां युगपदसम्भवात् क्षणभेदमात्रस्यापेक्षितः वेनैकसंस्कारस्यैव कृतानुपूर्व्यत्वात् पदार्थानुसमय एवात्रानुसर्तव्यः, न काण्डानुसमय इति भावः ॥२॥

सहस्राश्वप्रतिग्रहस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥२॥

(काण्डानुसमयन्यायः ।)

कारणादभ्यावृत्तिः ॥३॥

'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तानतो वारुणाश्चतुष्करुपात्तानिर्देत् ' इत्यत्र शतसङ्ख्यापुपेतवद्भ्रमप्रतिग्रहस्थले बहुषु पुरोडाशेषु प्रत्यक्षतः साहित्यं सिद्धम् । अतस्तत्रापि पूर्वत्पदार्थानुसमये प्राप्ते आह—कारणादिति । प्रधानबाधरूपकारणात् अभ्यावृत्तिः—एकैकस्मिन् पुरोडाशे सर्वसंस्कारकरणम्, काण्डानुसमय इत्यर्थः । पदार्थानुसमयाङ्गीकारे तु प्रथमपुरोडाशस्य तत्ततमवपाश्विधितस्य भस्मीभावापत्तिरुत्तरत्राप्येवमिति यागासिद्धिरिति भावः ॥३॥

मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम् ॥३॥

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु
चैकेन ॥४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे आग्नेयाग्निषोमनिर्वापं प्रकृत्य 'चतुरो मुष्टीविध-
यती'ति धृतम् । तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरनैरपेक्ष्येण स्थित इत्यैकैकस्य मुष्टे-
र्निर्वापाङ्गभूतपदार्थत्वमिति द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरूप्य ततो
द्वितीयादिमुष्टिरित्येवं पदार्थानुसमयः कर्तव्यः । न पूर्वाधिकरणधरकाण्डानु-
समयः । एवं कपालोपधानेऽप्याग्नेयस्यैकं कपालमुपधाय तत आग्नीषोमी-
यस्यैकम् । तथा आग्नेयस्यैकमवदानं कृत्वा तदनन्तरमग्नीषोमीयस्यैकमवदानं
कार्यम् । तथा दीक्षितसंस्कारे 'त्रिराक्ते' इत्यत्रैकचक्षुष एकमञ्जनं
कृत्वाऽपरचक्षुष एकमेवं त्रिः कार्यम् । दीक्षितसंस्काररूपमभ्यञ्जनमपि
तथैवानुष्ठेयम् । अतिदिशं त्रिस्त्रिर्वपतात्यत्राप्यैकैकवपनक्रमेण त्रित्वं सम्पाद-
येत् । तथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इति सप्तभिर्मुखम् । 'वाक्पतिस्त्वा
पुनातु' इति सप्तभिर्मुखांशो नाभिपर्यन्तम् । 'देवस्त्वा सविता पुनातु'
इति नाभिमारभ्य पादपर्यन्तं सप्तभिरेति प्रकृतौ विहितम् । तत् कुलाय-
नामके सत्रे अतिदेशेन प्राप्तम् । तत्र सर्वेषां यजमानानां प्रथमं मुष्ट्यस्य
पश्चान्नाभिपर्यन्तस्य तदनन्तरं पादपर्यन्तस्य विधेयम् इति । सर्वत्रैकेन
मुष्ट्यादि नानिर्वापादिर्विधेयः पदार्थानुसमयेन । न काण्डानुसमयेनेति पूर्वः
पक्षः ॥४॥

सि०॥ सर्वाणि त्वैकार्यत्वादेयां तद्गुणत्वात् ॥५॥

सर्वाणि—मुष्ट्यादिषावनान्तानि, एककार्यत्वात्—एकापूर्वे अन्व-
यात् तत्तत्सङ्ख्यामुष्ट्याशुभयविशिष्टानिर्वापादेरपूर्वोद्देशेन विधानात्, एषां-
मुष्ट्यादीनां तत्तत्सङ्ख्याविशिष्टानामेव, तद्गुणत्वात्—अपूर्वाङ्गत्वात्, विशिष्ट
एव पदार्थः । न केवलो मुष्ट्यादिः । स तु पदार्थकदेशः । न पदार्थकदेश-

स्यानुसमयः । अपि तु पदार्थस्यैव । निर्वापादिस्वरूपभेदस्य उक्तोऽवगमेऽपि अङ्गत्वापरपर्यायपदार्थभेदस्य शास्त्रैरुगम्यत्वात् चतुःसङ्ख्याविशिष्टमुष्टे., अष्टसङ्ख्याविशिष्टाऽऽग्नेयकपालस्य, एकादशसङ्ख्यायुताग्नीषोमीय-कपालस्य, द्वित्वविशिष्टहविरवदानस्य, त्रित्वविशिष्टाजनस्य, त्रित्वोपेताभ्यञ्जनस्य, त्रिंशत्सङ्ख्याोपेतवपनस्य, एकविंशत्सङ्ख्याविशिष्टपावनस्य च, पदा-र्थत्वात् समुदायानुसमय एवात्र । नांशानुसमय इति भावः ॥५॥

अवदानस्य प्रदानांशानुसमयाधिकरणम् ॥४॥

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तं स्यादितरस्य
तदर्थत्वात् ॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः ' द्विर्विपोऽवचति ' इत्येकेन विधिना विहितं द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेन मात्रेणानुसमयः कार्यः, न प्रदानातेन तेन । तथा च आग्नेयस्य द्विरवदानं श्रुत्वा तद्धोमाग्रा-गेव आग्नीषोमीयस्यावदानं विधेयम् । इति प्राप्ते आह सिद्धान्तम्-संयुक्ते त्विति । ' चतुरवत्तं जुहोती' ति चतुरवत्तसम्बन्धे होमे विधीयमाने प्रक्रमात्-चतुरवत्तेनोपक्रमात् इतरस्य-चतुरवत्तस्य हविषः, तदर्थत्वात्-होमार्थत्वात्, तदन्तं-होमान्तमेकः पदार्थः स्यात् । अवदानं तु ' उपस्तृ-णाति, द्विर्विपोऽवचति, सकृदभिघारयति ' इति विधेः चतुरवत्तावपत्वं तदिति नैकः पदार्थः । तस्मादवदाय हुत्वा पश्चादग्नीषोमीयस्यावदानादीति सिद्धम् ॥६॥

अङ्गनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ॥५॥

वचनात्तु परिव्याणान्तमङ्गनादि स्यात् ॥७॥

ज्योतिष्टोमे आग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाङ्गनाभ्यञ्जनम्, उच्छृण्यम्, अत्रत्य पर्यहणं, यूपमूलस्य परिवृंहणं, मन्वे रशनया परिव्यागमित्यादयः पदार्थाः यूपसंस्कारतया समाप्ताः । ते चैकयूपे यथास्मात्तास्तथैव कार्याः क्रियन्ते च । एवं ' एकादशिनो वाऽन्वेना यज्ञानां युरा

भ्रान्ति । एकत्रिंशल्यधमेवस्य ' इति ब्रह्मयूपरश्नेऽपि ' अञ्जनादिपरि-
व्याणान्तं ' यजमानो यूपं नावसृजति ' इति वचनेन यजमानस्य यूपत्वाग-
प्रतिषेधात् तदन्वारम्भस्याध्यङ्गत्वेन पदार्थानुसमये तस्यासम्भवात्काण्डानु-
समय एवात्र समुपपद्यते इति ज्ञेयम् ॥७॥

आ० कारणाद्धानवसर्गः स्याद्यथा पात्रवृद्धिः ॥८॥

प्रकृतौ संयोगाभावाभावरूपसंयोगाख्यः अनवसर्गः अध्वर्युसाहाय्यरूप-
कारणादर्थास्त्यादित्यपि सम्भवति । न चार्थिकं चोदकः प्रापयति । अपि तु
विहितमेव । तस्माद्यूपान्तरस्योच्छ्रयणार्थं यूपमनुसृजेद्यजमानः । यथा ' पृष-
दाज्येन अनुयाजान् यजती ' तर्थात्पात्रवृद्धिः, तथात्रार्थादवसर्गः कार्य
इति ॥८॥

**आ० नि० ॥ न वा शब्दकृतत्वान्न्यायमात्र-
मितरदर्थात् पात्रवृद्धिः ॥९॥**

न वेत्ति । प्रकृतौ यूपस्यार्थादनवसर्ग इत्यस्य व्यावृत्तिः । ' अञ्ज-
नादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेत् ' इति शब्दकृतत्वात्-प्रत्यक्ष-
श्रुतिविहितत्वात्तस्य । इतरत्-प्रयोगविधिरागृहीतप्रयोगप्राशुभानस्तु
न्यायमात्र-केवलानुमानगम्य इत्यर्थः । ततस्तस्य तथा बाधः । पात्रवृद्धि-
स्त्वर्थादेव । यतः ' अथावुपभृतीत्युपभृतमुदिश्यैवाष्टरसङ्ख्याकं भक्षणं
विहितम् । न त्वेकत्रयविशिष्टमुपभृतमुदिश्य । उद्देश्यगतसङ्ख्यायाः संमार्ग-
न्यायेनाविवाक्षितः यात् । अवस्तत्रत्यमेकत्वमार्थिकम् । आर्थिकस्यानङ्गत्वत्ता
यत्र ' पृषदाज्येनानुयाजान् यजती'ति श्रुतम्, तत्र बाधकभावात्पात्रवृद्धिरिति
दृष्टान्तैवपम्यं प्रकृते । तस्माद्यूपानेकत्रये अञ्जनादिपरिव्याणान्तमेकास्मिन् यूपे
कृत्वा तत् अन्यस्मिन् यूपे तथा कार्यमिति काण्डानुसमय एवात्रानुष्ठेयः, न
पदार्थानुसमय इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥९॥

द्वैताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम् ॥६॥

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ 'दैवतान्यादाय न तावत्येव होतव्यम् । सौविष्टकृतान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम् । ऐहान्यवद्यति' त्यवदानत्रयं प्रथमं कृत्वा पश्चाद्धोमः अग्नीषोमीयपशौ क्रमशः सिद्धः । प्रकृतावेकस्मिन् पशौ अयदानत्रयस्य काण्डानुसमयो यथा तथा वाजपेये प्राजापत्यपशुगणेऽपि तस्य तस्य-अयदानस्य होमस्य च एकैकास्मिन् पशौ अपवर्जनं-समापनं कार्यम् । पञ्चेकत्वात्-प्रत्येकास्मिन् पशौ प्रकृतिवत्पञ्चेकत्वस्य तुल्यत्वात् । तथा सति प्रकृत्वनुग्रहः सिध्यतीति ॥१०॥

सि०॥ दैवतैर्वैककर्म्यात् ॥ ११ ॥

अत्र पशुगणे दैवतैरयदानैरनुसमयः कार्यः, पश्चात्सौविष्टकृतैरवदानैरनुसमयः, तदनन्तरमैडैरवदानैस्ततो होम इति क्रमः । कुतः ? एकैककर्म्यात्-उपाकरणादिपशुसंस्कारवदेककर्मत्वात् । प्रकृतौ पञ्चेकत्वेन पदार्थानुसमय-प्रसक्त्यभावादास्ता नाम काण्डानुसमयः । अत्र तु पञ्चनेकत्वात् पदार्थानुसमय एव युज्यत इति भावः ॥ ११ ॥

यु० ॥ मन्त्रस्य चार्थकत्वात् ॥१२॥

'त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनेतेति' मन्त्रस्यार्थवत्त्वात्तन्त्रसम्भवाद्वाधनम् । अन्यथा पर्यायेणैवेति गौरवापत्तिरिति भावः ॥ १२ ॥

नानावीजेष्टौ उल्लूखलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥७॥

नानावीजे एकमुल्लूखलं विभवात् ॥१३॥

राजसूये 'अग्नये पुरोडाशमष्टाकरालं निर्वपेत् कृश्याना व्रीहीणाम् । सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्' इति नानावीजेष्टिर्निर्दिष्टा । तस्या प्रकृतित्थोदकेन प्राप्तमुल्लूखलादिकं तन्त्रेणैरुमेन स्यात् । न प्रतिबीजजानि पूयक् । कुतः ? विभवात्-तन्त्रन एकैरेव अग्रहननादिक्रियासम्भवात् ॥१३॥

पू० प० ॥ विवृद्धिर्वा नियमादानुपूर्व्यस्य तदर्थत्वात् ॥१४॥

विवृद्धिर्वा - उल्लखलादीना विवृद्धिरेव स्यात् । तन्ननः समुपपत्तौ सत्यां कस्मात्तेषां विवृद्धिराशङ्क्येन इति चेत् - आनुपूर्व्यस्य नियमात् - कृष्णाजिनास्तरण - उल्लखलाविरर्जन - बीजावाप - अगघात - परावपन - विवेचन - फलीकरण - पाश्या तण्डुलप्रक्षालनादयः " कृष्णाजिन्मधस्ता-
दुल्लखलस्यानस्तृणाति तदुपर्युल्लखलमवस्थापयति । तत्र बीजानावपति । मुस-
लेनावहन्ति । शूर्पेण परावपति । कणेभ्यस्तण्डुलान् विविनक्ति । पाश्यां प्रक्षालयति " इत्यादि पृथक् पृथक् विधिभिस्ते ते कृष्णाजिनास्तरणादिप्रक्षालनान्ताः क्रमशो विहितः पदार्थाः, इति प्रकृतौ तेषामानुपूर्व्यस्य- पाठक्रमस्य नियमात् - क्लृप्तत्वात् इह विकृतारपि तथैव ते अतिदिष्टाः कर्तव्या आवपनावहन्त्यादयः पदार्था इत्युल्लखलादीना विवृद्धिरेव । तेषां तदर्थत्वात्- अवघातादिशेषत्वात् इति ॥१४॥

सि० दृ० ॥ एकं वा तण्डुलभावाद्भन्तेस्तदर्थ- त्वात् ॥१५॥

एकमेव उल्लखलादिकं पर्यायेण स्यात् । तण्डुलभावात् - तण्डुल-
निष्पत्तिपर्यन्तं तेन सम्पाद्य पश्चात्तेनैवापरबीजस्य तथानुष्ठानं विधेयम् ।
कस्मात् ! अत्रपूर्वकहन्तेः तदर्थत्वात् - तण्डुलनिष्पादकोल्लखलाधिश्रयणमारभ्य
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तक्रियासमूहार्थत्वात् । तावत्क्रियासमूह एकः पदार्थः ।
अतस्तेनैवानुसमयः । आस्तरणाऽऽवपनादिस्तु तदवयव इति भावः ॥१५॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ॥८॥

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् ॥१६॥

उपोतिष्ठेमान्तर्गताऽग्नीषोमीयपशौ 'पृपदाज्येनानुयाजान् यजती'ति
श्रुतम् । तत्र विकारे - विकृतौ, अनुयाजार्यं पात्रभेदः स्यात् । अर्थभेदात् -

द्रव्यभेदादित्यर्थः । दधिमिश्रमाज्यं हि शुद्धाऽऽज्याद्विज्ञेयम् । अत एकपात्रे उपभृति तस्य ग्रहणासम्भवः । न कर्मणि कर्मान्तरारम्भ इति भावः ॥१६॥

नारिष्टहोमानामुपहोमपूर्वत्वाधिकरणम् ॥१९॥

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न ह्यचोदितस्य
शेषाम्नामम् ॥१७॥

काम्येष्टिकाण्डे 'अग्नेये कृत्तिकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ' इत्याद्यादिदेवतायुक्तकृत्तिकादिनक्षत्रेष्टयो विहिताः । तत्र 'अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्र देवमिन्द्रियम् । इदमामा त्रिचक्षणम् । हविरासंजुहोति न ' इत्याद्याज्यानुनाक्यापुरस्सर प्रधानहोमाः श्रूयन्ते । तस्मिन्निधौ 'सोऽत्र जुहोति । अग्ने स्वाहा । कृत्तिकाभ्य स्वाहा । अम्बाये स्वाहा । दुलाये स्वाहा' इत्यादय उपहोमाः समाह्वानाः । प्रकृतौ प्रधानहोमस्विष्टकृतोर्मध्ये 'दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया०' इत्यादिभिर्मन्त्रैराग्याहुतिसङ्ख्या नारिष्टहोमा विहिताः । ते चात्र नक्षत्रेष्टौ चोदकेन प्राप्ताः । तेषामुपहोमाना च समुच्चयोऽत्र विकृतादित्युत्तरत्र वक्ष्यति । मत्सेवं तेषा तेषा च पूर्वापरभावाविशये सिद्धान्तमाह — प्रकृतेरिति । प्राकृतधर्माणां नारिष्टहोमाना पूर्वोक्तत्वात्-उत्पत्तिवाक्यश्रवणवेलाया विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षापूर्वकतया विकृतिः प्रकृतिवदनुष्ठेयेति चोदकेन तेषामस्याह्वानत्पूर्वमनुष्ठानम् । अपूर्वं वैकृतमङ्गमन्ते स्यात् । हि—यतः, अचोदितस्य -- अनुत्पन्नकर्मणः, शेषाम्नामम् — अङ्गपाठः, इति न सम्भवति । तस्मादुत्पत्त्यनन्तरमुत्पन्नकर्मणः सन्निधिपाठादङ्गत्वग्रहः पाश्चात्यः, प्राकृतधर्माणामङ्गत्वग्रहस्तत्पत्तिरेलायाभेदेति तेषां पूर्वत्वम् । वैश्व-तानां तदानन्तर्यमिति भावः ॥१७॥

पू०प०॥ मुख्यानन्तर्यमात्रेयस्तेन तुल्यश्रुतित्वाद—

शब्दत्वात् प्रकृतानां व्यवायः स्यात् ॥१८॥

आत्रेय आचार्यः वैकृतानामङ्गानां मुख्यानन्तर्यं—प्रधानान-
न्तर्यं प्राकृतात्पूर्वमेव मनुने । तेन—प्रधानेन द्रव्यश्रुतित्वात् यथा

प्रधानस्य प्रत्यक्षश्रवणम्, तथा वैकृतानां प्रत्यक्षश्रुतत्वात् प्राथम्यम् । प्राकृतानां नारिष्टहेतूनां तु अज्ञाब्दत्वात्—आनुमानिकत्वेन विलम्बोपस्थितत्वात् । प्रधानेन साकं व्यवयः—व्यवधानं स्यात् । पश्चादनुष्ठितिरित्यर्थः फलित ॥ १८॥

अन्ते तु वादरायणः तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥१९॥

वादरायण आचार्यः अन्ते—प्राकृतधर्माणामन्ते, वैदृतान् धर्मान् मनुते । तेषां—प्राकृतानां धर्माणां, प्रधानशब्दत्वात्—प्रधाननिपयशाब्दबोध-विपयत्वात् । पूर्वोक्तदिशा उत्पत्तिवाक्यगम्यत्वादिति भावः । इति वादरायणमतेन सिद्धान्तदृढीकरणम् ॥१९॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२०॥

तथा च पूर्वज्ञातस्य पूर्वमनुष्ठानमिति सिद्धौ च, अन्यार्थस्य दर्शनमुपोद्वलकं दर्शयति । 'आग्नेयं प्रथमम्, अग्निर्हि प्रथममवगतः' इति ॥२०॥

विदेवनादीनामभिपेकपूर्वत्वाधिकरणम् ॥१९॥

**कृतदेशात्तु पूर्वेणां सदेशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात्
न्यायमात्रमितरत् ॥२१॥**

राजसूये अभिपेचनीयाख्यसोमयागानन्तरं प्राग् दशपेयात् 'अक्षेदीव्यति, राजसूयं जिनाति, शौनः शेषमाख्यापयति, अभिविष्यते' इति विदेवनादयोऽभिपेकान्ता राजसूयधर्मा क्रमशः आम्नाता । तेष्वभिपेको 'माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिष्यत' इति श्रुत्या अभिपेचनीयसोमयागीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अपकृष्टः । एव तत्पर्येण सति तत्पूर्वभाविनां विदेवनादीनामप्यपकर्षः स्यात् । नानपकर्षः । कुतः ? कृतदेशात्—अभिपेचनीयसोमयागाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रसामीप्यरूपदेशसंयोजकश्रुत्या क्लृप्तत्वात् अभिपेकपूर्वभाविनां तेषां एव देशः स्यात् । तेन—अभिपेकेण सह, तेषां पाठक्रमेण प्रत्यक्षसंयोगात् । अभिपेचनीयाङ्गोत्तरत्वं नटङ्गानां तत्पूर्वं पाठमावात् न्यायमात्रं—कार्पणिकमिति दुर्बलं तत्, प्रत्यक्षपाठक्रमेण चाप्यत इति भावः ॥२१॥

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वत्वाधिकरणम् ॥११॥

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥२२॥

‘य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते’ इति विहिताग्निचयने ‘सावित्राणि जुहोति’ इति सावित्रहोमानाम्नाय ततो महता प्रबन्धेन उखासम्भरणम् । ‘मृष्टीरुपदधाति, प्राणभूत उपदधाति, चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणीरुपदधाति’ इतीष्टकाः पशुश्वेत्येतदाम्नाय पश्चात् ‘आम्नायैष्णवमेकादश कपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः’ इति दीक्षणीयेष्ट्यादिकमान्नातम् । तत्र दीक्षणीयेष्ट्यादिकं प्रकृतौ क्लृप्तोपकारकतया शीघ्रं सुप्यमानत्वात् सावित्रहोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयमित्याशङ्क्यामाह सिद्धान्तं प्राकृतादिति । यद्वैकृतं सावित्रहोम उखासम्भरणादिकं, तत् प्राकृतादीक्षणीयेष्ट्यादितः पुरस्तात्-पूर्व, प्रत्यक्षतः पठितमिति तस्य स एव देशः । चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादेः अग्निकाण्डे सावित्रहोमादिभ्य ऊर्ध्वं पुनः प्रत्यक्षपाठात् सावित्रहोमादिकं कृत्वा पश्चाद्दीक्षणीयादिकं कार्यमिति भावः ॥२२॥

यजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिभोकात् पूर्वभावित्वाधिकरणम् ॥१२॥

सन्निपातश्चद्यथोक्तमन्ते स्यात् ॥२३॥

अग्निचयने ‘केशश्मभू यपते, नखानि निकृन्तति, स्नाती’त्यादयः प्रकृतौ विहिता यजमानसंस्काराश्चोदकतः प्राप्ताः । तथा ‘रुक्मन्तरं प्रतिमुञ्चते क्षमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते’ इति प्रत्यक्षचयनेन रुक्मधारणं च प्राप्तम् । तत्र प्राकृतवैकृतयोः सन्निपातः-युगपत्प्राप्तिश्चेत् यथोक्तम्-प्रत्यक्षभूतमपि रुग्धारणमन्ते स्यात् । कुतः ? यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यस्य प्रकृतौ क्लृप्तस्येवेद चोदकेन प्राप्तिः । रुग्धारणस्य तदानन्तर्यन्तु पाठात्कल्प्यमिति संस्काराः क्लृप्तानन्तर्याः पूर्वमारिनः । कल्प्यानन्तर्यं रुग्धारणं ॥ पश्चात् विधेयमिति भावः ॥२३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रसूची भावत्रोक्तिषां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः सम्पूर्णः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रयाजादीनामेकादशादिसङ्ख्यायाः सर्वसम्पाद्यताधिकरणम् ॥१॥

विबृद्धिः कर्मभेदात् पृषदाज्यवत्तास्य

तस्योपदिश्येत ॥१॥

अग्नीषोमीयपशुयागे 'एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान् यजती' ति श्रूयते । तथा चातुर्मासेषु- 'नवप्रयाजान् नवानुयाजान् यजती' ति श्रुतम् । एवं 'पडुपसद' इत्यग्निचपने आम्नातम् । प्रकृतौ समिदादयः स्वाहाकारान्ताः पञ्चैव प्रयाजास्त्रयोऽनुयाजाश्च विहिताः सन्ति । ते चात्र चोदकेन प्राप्ताः । तान् मिथो विभिन्नानुद्दिश्यैकादशसङ्ख्यारूपो गुणोऽत्र विधीयते । तथा च प्रत्येकं कर्मभेदात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनेयं सङ्ख्याविबृद्धिः स्यात् । पृषदाज्यवत्- यथा 'पृषदाज्येन अनुयाजान् यजतीत्यत्र प्रत्यनुयाजं पृषदाज्यं गुणो भिद्यते । तद्वदत्रापि तस्य याजस्यैकादशसङ्ख्या स्यात् । एवं विबृद्ध्या पञ्चपञ्चाशत्-प्रयाजाः स्युरित्यर्थः ॥१॥

'सि० ॥ अपि वा सर्वसङ्ख्यत्वाद्विकारः

प्रतीयेत ॥ २ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एकादशत्वसङ्ख्यायाः सर्वसङ्ख्यत्वात्-समुदायवृत्तिसङ्ख्यारूपत्वात्, समुदायस्य विकारः-आवृत्तिः प्रतीयेत । यथा पृषदाज्यस्येतरनैरपेक्षेण प्रत्येकस्मिन्ननुयाजेऽन्वयः सम्भवति । तथा एकादशसङ्ख्याया अन्वयो न सम्भवति । प्रत्येकास्मिन् प्रयाजे स्वातन्त्र्येणैकादशत्वान्वयासम्भवात् । दृष्टान्तदार्ढ्यन्तयोरिदमेव वैपम्यम् । तस्मात्-पञ्च-प्रयाजान् द्विरावृत्त्योत्तमस्य सकृदावृत्त्यैवैकादशत्वं सङ्ख्याया अप्रादगन्तव्यमिति भावः । यथासम्भवमितरत्राप्येवमेव ज्ञेयम् ॥२॥

प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानावृत्त्यधिकरणम् ॥२॥

स्वस्थानात्तु विवृद्धयेरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥३॥

‘पडुपसदः’ इत्यग्निचयने श्रुतम् । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुप-
सदां पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्त्या पट्सङ्ख्या पूरणीयेति प्राप्तम् । सा च पूर्तिः प्राकृत-
क्रममनुसृत्य प्रथमाया द्विरावृत्तिः, ततो द्वितीयायाः, ततस्तृतीयायाः इतिप्रत्ये-
कस्या उपसदः स्वस्थानावृत्त्यैव कार्या । न तु दण्डकलितवत्समुदायस्य
आवृत्त्या । कुतः ? कृतानुपूर्व्यत्वात्—प्रकृतौ बल्लकक्रमत्वात् । प्रकृतौ हि दीक्षो-
त्तरदिने प्रथमोपसद् हूयते । तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृती-
येति क्रमः क्लृप्तः । चोदकेन सक्रमा एव ता अतिविष्टाः । समुदायावृत्त्या
विष्टौ सम्पादितायां तु प्रमाणप्राप्तप्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गः । असति विशेषे
स नैव युक्त इति भावः ॥३॥

सामिधेनीषु आगन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणम् ॥३॥

समिद्धयमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण धाय्याः
स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समहृणात् ॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘सामिधेनरिन्वाह’ इति नित्या पञ्चदश सामि-
धेनीरभिधाय ‘एकविंशतिरनुष्णयात्प्रनिष्ठाकामस्य’ इति काम्यसामिधेनीकल्पः
श्रूयते । तत्र पठिताः सामिधेनीऋचस्त्रेणैकादशैव । ‘त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रि-
रुत्तमाम्’ इति त्रिधेरावृत्त्या पञ्चदश भवन्ति ता ऋचः । अथशिष्टानां पण्णा-
मृचां दशतथीपठितानामागमेन सहस्रव्यापूरणं कार्यमिति नक्ष्यति । तत्र आग-
न्तूनामृचां समावेशः केनि प्रथे आह—समिद्धयमानवर्ती समिद्धवर्ती
चान्तरेणेति । प्रकृतौ पठितास्वेकादशसु सामिधेनीऋक्षु मध्ये ‘समिद्धयमानो
अध्वर०’ इत्यष्टमी ऋक् समिद्धयमानवती । ‘समिद्धो अग्न आहुतेति नवमी
ऋक् समिद्धवती । तयोर्मध्ये ‘यदन्तरा तत् धाय्याः’ धायन्ते इति धाय्या
इति व्युत्पत्त्या धाय्यापदवाच्यानां पण्णामागन्तूनामृचा समावेशः स्यात् ।

कुनः ? यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात्—‘इयं वै समिद्धयमानवती, असौ समिद्धयती, यदन्तरा तद्वाप्याः’ इति स्तुतिवाक्येन सर्वासां धाप्यापदवाच्या-
नामागन्तूनामृचा यावापृथिवीमव्यवर्त्तित्वेन स्तुतत्वादिति भावः ॥४॥

सि० ॥ तच्छब्दा वा ॥५॥

‘पृथुपाजव-पै धाप्ये’ इति विशेषनिघानात् ऋद्विद्योगमपहरतीति
न्यायाच्च— ‘पृथुपाजा अमर्या०’ इत्यादिऋगृह्यमेव धाप्याशब्दस्य मुख्योऽर्थः ।
तस्यैव मध्ये निवेशः । इतरासामागन्तूनामृचां तन्मव्यनिवेशे प्रमाणाभावात्
पठितसामिधेनोक्रमभङ्गापत्तिप्रसङ्गाच्चान्त एव निवेश इति भावः ॥५॥

उष्णिककुभोरन्ते दर्शनात् ॥६॥

‘उष्णिककुभौ धाप्ये’ इति उष्णिकूट्टन्दस्कायाः ‘प्रतोः अमे०’
इति ऋचः ककुपूट्टन्दस्कायाश्च ‘प्रहोत्रे पूर्व्यं वचः०’ इति ऋचः धाप्यात्
दर्शयित्वापि तयोस्ते प्रयोगदर्शनाह्निज्ञात् पृथुपाजवतीमितानामागन्तूनामृचा-
मन्ते निवेशः इत्येव सिध्यति ॥६॥

बहिष्यवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरकालताधिकरणम् ॥४॥

स्तोमविवृद्धौ पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः

स्युः, तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥७॥

ज्योतिष्टोमे बहिष्यवमानस्तोत्रे त्रयस्तृचाः सन्ति । ‘उपास्मि
गायता नरः’ इत्यादिरिकः, ‘दधिघृतत्वा रुचेत्यादिर्द्वितीयः, ‘परमानस्य ते
कवेत्यादिस्तृतीयः । तेषां नामानि च स्तोत्रायः अनुस्युः पर्यासश्चेति । तेषु
त्रिषु तृचेषु उर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति । स च ‘एकविंशोनातिरात्रेण
प्रजाकामं याजयेत्’ इति बहिष्यवमानरिकेणै अतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः ।
तत्र त्रिवृत्स्तोमं बाधितं निर्दिष्टभुत्वा एकविंशस्तोमो विहितः । अत्र
बहिष्यवमाने पञ्चदशादिस्तोमवदावृत्तगानस्याभावात् त्रिषु तृचेष्ववस्थिता
भिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंशस्तोमपूरणासम्भवात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगम-

यिनव्याः । ऋगागमनं च वक्ष्यति । तत्र आगन्तुना तृचां कुत्र समावेश इति जिज्ञासायामाह—स्तोमविबृद्धाविति । स्तोमस्य विबृद्धौ मत्वां पुरस्तात्पर्यासात्—अनुरूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये तेषां तृचां समावेशः स्यात् । हि-यतः, द्वादशाहे तथा दृष्टम्—द्वादशाहे स्तोत्रीयानुरूपयोरनन्तरमागन्तुका वृषण्यस्य ऋचः पठिताः, ततः पाठक्रमेण अनुरूपानन्तरं पर्यासाच्च प्राक् तासां स्थानं क्लृप्तम् । तथैव ऋत्तरीत्या अत्राप्यागन्तुना तृचा पर्यासात् प्राक् अनुरूपानन्तरं च समावेशो युक्त इत्युत्पत्त्यामः ॥ ७ ॥

पर्यास इति चांताख्या ॥ ८ ॥

अन्तस्य तृचस्य पर्यास इत्याख्या । तृतीयतृचस्य नाम पर्यास इत्यर्थः ॥८॥

सि० ॥ अन्ते वा तदुक्तम् ॥९॥

आगन्तुनामन्त एव निवेश इत्युक्तम् 'अन्ते तु यादरायणः० (५।२।१०.) इति सूत्रेण ॥९॥

वचनात्तु द्वादशाहे ॥१०॥

यत्तु द्वादशाहे मध्ये निवेश इत्युक्तं तत् 'स्तोत्रीयानुरूपयोरनन्तर-मागन्तुका ऋचः पण्यवत्यः' इति वचनात्तथोक्तम् । तत्सन्निधिपठनं तत्रैव श्रेयमिति भावः ॥१०॥

अतद्विकारश्च ॥११॥

'एकविंशेन प्रतिष्ठाकामं याजयेदित्ययं न द्वादशाहस्य विकारस्तस्या-पत्र तस्य नातिदेश इत्यर्थः ॥११॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥१२॥

ननु द्वादशाहाप्रकृतिरिति आगन्तुनामन्ते निवेशोऽस्तु नाम । किन्तु तत्प्रकृतिके मध्ये निवेशः स्यादेव सर्वेषामित्याशङ्कामाह—तदिति । तद्विकारेऽप्यहीनसत्रादौ वृषण्यत्यातीरकानामुचामन्त एव निवेशः । कुतः ? अपूर्वत्वात्—

अमृतस्थानत्वात् । वृषप्वतीना पाठक्रमेण पर्वाक्षप्रामुद्देशात्मकस्थानस्य
कल्पसत्त्वात् तत्स्थानप्रतिशेषानां तासामेवातिदेशस्तत्र । तद्विज्ञानामपूर्वाणामा-
गन्तुनामूर्चां तत्स्थाननिवेशे मानाभावादन्त एव निवेश इति भावः ॥१२॥

बहिष्पवमाने आगन्तूनां साक्षां मध्ये निवेशाधिकरणम् ॥५॥

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥१३॥

पूर्वोदाहृतातिशये माष्यन्दिनीयाऽऽर्भवपवमानयोः सामागमेन विवृद्ध-
स्तोमपूरणमिति घटयत्युत्तरत्र दशमे । तत्र उत्तरयोः—माष्यन्दिनीयाऽऽर्भवपवमा-
नयोः स्तोमपूरणायगन्तूना साक्षा पूर्वेकश्रुचामिव अन्त एव निवेशः, न
मध्य इति ॥१३॥

सि० ॥ अपि वा गायत्री बृहती अनुष्टुप्सु
वचनात् ॥१४॥

‘त्रीणि ह वै यन्नस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्, चात्र होवावपन्ति,
अत एवोद्वपन्ति’ इति आवापोद्वापाऽऽश्वेदकविशेषपचनात् गायत्र्यादिष्वेव
आवापादिः । ‘उच्चाते जातमन्धस० इति माष्यन्दिनपवमानस्य गायत्रीऽऽन्दस्क
आद्यस्तृचः । स्वादिष्येत्येव आर्भवपवमानस्य च तथैव तृचः । अतस्तयोरेवा-
ऽऽगन्तूना साक्षा निवेशः । न त्वन्ते त्रिस्तुब्जगतीऽऽन्दस्कयोस्तृचयोरिति
सिद्धम् ॥१४॥

ग्रहेष्टकादीनां ऋत्वग्निशेषत्वाधिकरणम् ॥६॥

ग्रहेष्टकमौपानुपवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥१५॥

अनारम्यपठितवाक्यकाण्डोक्तं—‘एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदा-
म्यं गृहीत्वा सोमाय यजते’ । तथा ‘चित्रिणारूपदधाति, ब्रिणीरूपदधानि,
भूतेष्टका उपदधाति’ इत्यादिवक्यपठितं ग्रहेष्टकं सवनशेषं चितिशेषं च
स्यात् । तस्य ‘सवनचितिशेषादकत्वं यतः प्रत्यक्षसिद्धमतः न ऋत्वग्नि-
शेषत्वमिति ॥१५॥

सि० ॥ ऋत्वग्निशेषो वा चोदितत्वादचोदना-
नुपूर्वस्य ॥ १६ ॥

तदुक्तं ग्रहेष्टके ऋत्वुशेषः अग्निशेषश्चैव स्यात् । कस्मात् ' योऽदाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय यजते ' इति यागाङ्गत्वस्य ' इष्टकामिरग्निं चिनुते ' इति
द्वितीयया इष्टकासामान्यं प्रति अग्नेः प्राधान्यस्य च चोदितत्वात् । पूर्वस्य-
पूर्वोक्तसवनचिह्नत्वस्य, अचोदना-प्रमाणगम्यत्वामात्र इति निष्कर्षः ॥१६॥

चित्रिण्यादीनां मध्यमायां चितानुपधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥१७॥

अनारभ्याधीतानां चित्रिण्यादीनामिष्टकानामग्न्यङ्गत्वं समधिगतम् ।
तासामुपधानं त्वन्ते उत्तमाया चितानुपधेयं स्यात् मध्यमायाम् । तथा सति
कल्लस्रक्रमाणां प्राकरणिकानामिष्टकानां परस्परं व्यवधानं न भवेत् इति ॥१७॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१८॥

' आवपनं वा उत्तमा चितिः अन्या उपदधाति ' इति लिङ्गदर्शना-
दपि तथैव सिध्यति । आवपनं-निराश्रिताना निवासस्थानम् । उत्तमा-पञ्चमी ।
अन्या अनारभ्याधीता इत्यर्थः ॥१८॥

सि० ॥ मध्यमायां तु वचनाद् ब्राह्मणवत्यः ॥१९॥

' या काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायामुपदधात् ' इत्यनारभ्यार्थात्ब्राह्मणवचनेन विहितानां लिङ्गक्रमादिभिरकल्लस्रस्थानानामिष्ट-
कानां मध्यमायां चितानेव निवेशः, नोत्तमायामिति भावः ॥१९॥

लोकम्पृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणम् ॥८॥

प्राग्लोकम्पृणायास्तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् ॥२०॥

आस्तां नामानारभ्याधीतानामिष्टकानां मध्यमाया चितानुपधानम् ।
तत्रापि सर्वान्त एव स्यादव्यधानायेति चेन्न । लोकम्पृणायाः प्रागेव तस्यात् ।
कुतः ? ' यदेवास्थोनं, यच्छिद्रं, तदेतया परिपूरयति, लोकम्पृणा । छिद्रम्पृण ' ।

इति वचनात् तस्याः—लोकम्पूजायाः सम्पूरणार्थत्वात्—छिद्रपूरणार्थत्वात् ।
लोकम्पूजानन्तरमुपधाने आसा छिद्रपूरकाभावेन सच्छिद्रमेव म्यादतस्तस्याः
प्रागेवोपधानं तासामिति भावः ॥२०॥

इष्टिसंस्कृताश्रावमिहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥

संस्कृते कर्म संस्काराणान्तर्दर्थत्वात् ॥२१॥

आधानानन्तरं 'द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्वपेत्' इति पवमानेष्टिकाल-
विधानात् ताम्यः पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानेनाहवनीयाग्नेरु-
त्पलंत्वादित्याशङ्क्यामाह—पवमानेष्टिनिरपेक्षेणाऽऽधानेनाहवनीयाद्यग्निर्नोत्पद्यते ।
तथा चेत्तस्या इष्टेर्वैध्वर्यप्रसङ्गात् । तस्मादाधानपवमानेष्टिभ्यां संस्का-
राभ्यां संस्कृते बन्हे। कर्म—अग्नेहोत्रादेरूपम्, अनुष्ठेयम् । संस्काराणाम्-
आधानादीनां, तदर्थत्वात्—आहवनीयाद्यर्थत्वात् । तत्र कस्यचित्संस्कारस्याभावे
उक्तसंस्कारनिमित्तकमाहवनीयाश्रमेव न मिषोदि। भावः ॥२१॥

अनन्तरं च व्रतं तद्भूतत्वात् ॥२२॥

यच्च 'आहिताग्निर्न किञ्च दारादस्यादित्याहितान्नेत्रादिकं तत् अन-
न्तरम्—आधानानन्तरमेव प्रवर्तते। कुत्र—तद्भूतत्वात्—आधानस्योत्पन्नत्वात् ।
आहितं आधानमम्बुकनं अग्निर्वपेति व्रतनिमित्तत्वेन आधानस्यैव ग्रहणादिति
भावः ॥२२॥

शं. सू. ॥ पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् ॥२३॥

'अग्निं येसृष्टमग्निहोत्रेणानुद्वयन्ती' स्वर्धवाद्गतलिङ्गदर्शनात् पवमा-
नेष्टेः पूर्वमयोमिहोत्र म्यादिति चेत् ॥२३॥

अर्थवादो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२४॥

अर्थस्य—आधानाद्भूतस्य तर्ष्णीं विहितमिहोत्रस्य विद्यमानत्वात्
तत्पार्थवादः न । न नित्यामिहोत्रप्रापक इत्यर्थः ॥२४॥

न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥२५॥

'अथ ब्रह्मरादिनो वदन्ति । हेतव्यमग्निहोत्रं न वा हेतव्यमिति ।
यद्यहुया जुहुयादयथापूर्वनाहुनि जुहुयात् । यत्र जुहुयात् अग्निः पृथग्वेत् ।

तूर्णामिव होतव्यम् ' इत्याधानाङ्गभूताग्निहोत्रार्थश्रादस्यमीमांसारूपन्यायस्य विप्रतिषेधाद्-विरोधादपि नेष्टेः प्राक् नित्याग्निहोत्रानुष्ठानम् । अपि तु तदनन्तरमेव तत्संस्कृताग्राधिति भावः ॥२५॥

अग्निचिद्वर्षणादिप्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥१०॥

सञ्चिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणाग्निमित्तस्य ॥२६॥

' अग्निचिद्वर्षति नधावेन स्त्रियमुपेया ' दित्यादयः अग्निचितो नियमाः श्रूयन्ते । ते चित्त्युत्तरमेवानुष्ठेयाः, न चित्तावनुष्ठितक्रतूत्तरम् । कुतः? अग्नि-चिदपदघटितवाक्यविहितं व्रतं सञ्चिते-चयनमाग्निष्पत्यनन्तरं कार्पम् । निमित्तस्य-चयनानुष्ठानरूपस्य, प्रापणात्-प्राप्तत्वात् । ' सति निमित्ते नैमित्तिकमिति नियमादिति भावः ॥२६॥

सि० ॥ क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् ॥२७॥

प्रयोगविधिगृहीतत्वाभावान्नैनेषा प्रतानां करवर्षत्वम् । इति क्रत्वन्त एव तेषां प्रवृत्तिः । यतः श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः क्रत्वर्थानेव पदार्थान् प्रयोग-विधिः क्रतौ प्रापयति । न च वर्षतिधावनादीनां क्रतौ प्रसक्तिरस्ति । येन तेषां निषेधः क्रतूपकारकः स्यात् । अग्निचित्युरूपमुद्दिश्य तन्निषेधश्रवणात् पुरुषार्थत्वमेतेषां प्रतानां सिध्यति । ननु, पुरुषार्थत्वेऽपि अग्निः चितो वेनेत्य-ग्निपदेन चितवतः श्रवणाच्चयनानन्तरमेव तेषां व्रतानां प्रवृत्तिः प्राप्नोतीति चेदाह-॥२७॥

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥२८॥

' य एव विद्वानग्निं चिनुते ' इति द्वितीयथा श्रुत्या ' कर्तुरीप्सिततमं कर्म'इति सूत्रात् (पा. सू. १।१।४९।) ईप्सिततममग्निमुद्दिश्य चयनं विधीयते । तत्र न केवलोऽग्निस्तेनोत्पन्न ईप्सिततमः । अपि तु फलवत्क्रतुनिष्पादकः सः तादृशः । अनिष्पेज्ज क्रतौ तन्न सिध्यतीति तदर्थं क्रत्वनुष्ठानमावश्यकम् । सत्येवं चयनसंस्कृताग्न्यधिकरणकक्रत्वनुष्ठाने कृत एव तत्कर्ता अग्निचिच्छब्देनाभि-

धातुं योग्यः, न चयनमात्रकर्ता । इत्यग्नेः कर्मन्निर्देशात्सिध्यतीति कृत्यन्त
एव तेषां व्रतानां प्रवृत्तिरिति निष्कर्षः ॥२८॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धत्वाधिकरणम् ॥११॥

परेणावेदनादीक्षितः स्यात्सर्वैर्दीक्षाभिः
सम्बन्धात् ॥२९॥

ज्योतिष्टोमे 'आम्नायैष्णवमेकादशकपाल निर्धेदीक्षिष्यमाणः' तथा
'दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, वृष्णाजिनेन दीक्षयति' इत्यादि
श्रूयते । तत्र इच्छ्यारीना सर्वेषामेव दीक्षासाधनत्वश्रवणात् 'अदीक्षिष्टावं
वाक्षणः' इति परेण-अप्वर्धुणा, आवेदनात्- निर्देमादूर्ध्वं यन्ने दीक्षितः
स्यात् तत्र, सर्वैर्योक्तैः साधनैर्दीक्षितो भवेत्, नेष्टिमात्रेणेति ॥२९॥

सि०॥ इष्टयन्ते वा तदर्था ह्यविशेषार्थ-

सम्बन्धात् ॥ ३० ॥

दीक्षणीयेष्टयनन्तरमेव दीक्षितो भवेत् । हि-यनः, तदर्था-दीक्षितत्व-
सम्पादनार्था, मा इष्टि । क्रियारूपत्वादिति भावः । दण्डेन दीक्षयतीत्यादौ
अविशेषेण-क्रियाविशेषशून्येनार्थेन द्रव्यरूपेण सम्बन्धात् । न ते दण्डादयः
पुरतः सत्कर्तुं प्रभवन्ति । नापि तेषां वैयर्थ्यम् । दीक्षितत्वाभिव्यक्तिरूपस्य
दृष्टप्रयोजनस्य सङ्गात्वादिति भावः ॥ ३० ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥

दीक्षणीयेष्टिरिति समाख्यानमपि तद्वत्-दीक्षितत्वसाधकमित्यर्थः ॥३१॥

काम्येष्टीनामानियमेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥

काम्येष्टिकाण्डे 'येन्द्राशमेकादशकपाल निर्धेत् प्रजाकाम' इत्या-
'दयः काम्येष्टयः, तथा 'अग्नये पत्रिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेपेद्यो दर्श-
पूर्णमासयानी सन्नमासस्था वा पौर्णमास्या वाऽतियपते' इति नैमित्तिका

यागाश्च क्रमेण आम्नाताः । तेषां काम्यनैमित्तिकानां ऋतूनाम् आनुपूर्व्य-
पाठक्रममनुसृत्यैव अनुष्ठानं कार्यम् । प्रयाजाद्यङ्गवत् । न यथेच्छमिति ॥३२॥

सि० ॥ न वा असम्बन्धात् ॥३३॥

न पाठक्रमेणानुष्ठानम् । असम्बन्धात्—तेषां परस्परं सम्बन्धाभावात् ।
प्रयोगभेदादित्यर्थः ॥३३॥

काम्यत्वाच्च ॥३४॥

यथा पाठस्त्येनैव क्रमेण तत्तत्कामना जायते इत्यत्र प्रमाणाभावाद्दपि
न पाठक्रमानुसरणमिति भावः ॥३४॥

आनर्थक्यान्नेति चेत् ॥३५॥

पाठक्रमानर्थक्यप्रसक्तं यथेच्छक्रमेणानुष्ठानमिति चेत्—॥३५॥

स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात् ॥३६॥

प्रयोगे पाठक्रमानुसरणे सत्यपि विद्याप्रदणार्थत्वात् कर्मत्रिबोधनार्थे
'विद्याप्रदणे पाठक्रमनियमजन्यमदृष्टं तदाश्रयं स्यादिति न पाठक्रमस्य
वैयर्थ्यम् । यथा इत्यक्षे सर्वस्वारक्रमस्यादृष्टार्थता तथाऽत्रापि भावः ॥३६॥

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥१३॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥३७॥

'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यङ्गेन विहितज्योतिष्टोमे
श्रूयते—'एष वाद्य प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' य एतेनानिष्ट्वाऽ-
न्येन यजेत गर्तपतितमेव हि तज्जर्जिते प्रमीयते' इति । ज्योतिष्टोमस्तु
अग्निष्टोमात्त्रिष्टोमोक्त्वाद्योऽनिरात्राऽऽतोऽर्थात्तत्राजपेयाने सप्तसंस्थायुतः ।
तत्र संस्थात्रिष्टोमनुपन्यस्य ज्योतिष्टोमेत्येषोपक्रमात् उक्तगच्छगत—एतेनेति-
पदेन तादृशज्योतिष्टोमः पराभूत्यने इति चेन्न । अग्निष्टोमत्रिष्टोमः प्रथम-
संस्थाया एव नित्यत्वेन ज्योतिष्टोमस्वरूपत्वात्तस्याप्रकृतत्वात् सर्वनाम्नां

प्रवृत्तपरमार्शकत्वमिति नियमात् अग्निष्टोम एव एतच्छब्दवाच्यः, नान्यः कश्चन । अनिस्तत्वादिति भावः ॥३७॥

लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

‘यस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः’ इति वाक्यशेषगतं लिङ्गमप्येतमेवार्थं ददयति । यत अग्निष्टोमस्यैव भवन्ति नवतिशतं स्तोत्रीयाः, नान्यस्य । तथा हि—त्रिवृद्बहिष्यमानम् [९], पञ्चदशाऽऽग्न्यानि चत्वारि (६०), पञ्चदशो माघ्यन्दिनः पथमानः (१५), सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि (६८), सप्तदश आर्भवः पथमानः (१७), यज्ञायज्ञीयम् (२१), तदेतन्नवतिशतम् (१९०) अग्निष्टोमस्येलाग्निष्टोम एतत्पर्यार्थ इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमविकृतीनामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथान्येनेति संस्थानां सन्निधानात् ॥ ३९ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्य एव भान्येन यजेतत्पत्र अन्यशब्दः तत्प्रकरणे संनिधानात् अल्पग्निष्टोमादितरसंस्थानामेव वाचकः, न तद्विकाराणां सर्वेषां यज्ञानां वाचक इति ॥ ३९ ॥

सि० ॥ तत्प्रकृतेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते ॥ ४० ॥

तत्प्रकृतेः—ज्योतिष्टोमप्रकृतेः, सर्वेषामेव एकाहादीनां तद्विकृतिभूत-यज्ञानां वाचकोऽन्यशब्दः । हि-यतः, आपत्तिविहारौ—अन्यनिष्ठस्यात्प्रत्यय-प्राप्तिरापत्तिः । अन्यपर्यार्थेनान्यस्योपभोगो विहारः, तुल्येषु—स्वामिन्नेषुभेदा-घटितसादृश्यवस्तु नोपपद्येते । यत तद्विकृते सति तद्वत्त्ववर्षवत्त्वं सादृश्य-पर्यार्थः । तच्च सादृश्यं नास्त्यस्यग्निष्टोमादिषु ज्योतिष्टोमसंस्थासु । तासां ज्योतिषां स्तोमो यजेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमरूपत्वेन तदभिज्ञत्वात् । येन स्तोत्रेण तत्संस्थासंस्थासंस्थानेन तेन नाम्ना सा सा संस्था व्यञ्जिह्वय इत्येव । न तेन तदन्वयं सिध्यति । प्रथमसंस्थात्मकस्याग्निष्टोमस्य एतेनेति पदेन

ग्रहणमिति तु पूर्वाधिरणे प्रसाधितमेव । प्रसिद्धं चाभियुक्तानां प्रयोगप्रक्रिया-
याम् । सत्येवमन्यशब्देनाग्निष्टोमप्रतियोगिकभेदत्वात् यष्णां संस्थानां ग्रहणे
' प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः, स उत्तगन् एकाहान् असृजत । ते सृष्टा अनु-
वन्, न वै प्रभवाम इति । तेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रायच्छत्, अथ ते प्राभवन्'
एवं ' यथा वा अग्नेर्जातादध्यग्नयो विद्धियन्त एवं वा एतस्माद्यज्ञादन्ये,
क्रतवो विद्धियन्ते ।' इति तेषां स्तावकार्यवादसंसूचितौ उपर्युक्तार्थौ आपत्ति-
विहारौ अनुपपन्नौ स्याताम् । तस्मादर्धगादोक्तापत्तिविहारयोः समुपपत्त्यर्थमे-
काहादीनामत्र ज्योतिष्टोमभिन्नानां यज्ञानामन्यपदेन ग्रहणमिति भावः॥४०॥

शङ्का ॥ प्रशंसा च विहरणाभावात् ॥४१॥

विहरणामाभावात्—प्रकरणादिभिः प्रमाणैः ज्योतिष्टोमाङ्गानां तस्मि-
न्नेन विश्रान्तत्वान्नास्ति विहरणम् । अन्यथा प्रकरणारीनां बाधापत्तिः
स्यात् । एवमन्यनिष्ठरगानन्त्यस्यान्यत्र प्राप्तिरूपा आपत्तिरपि प्रत्यक्षविरुद्धा ।
इत्यमापत्तिविहरणयोरभावात् केवलमविद्यमानगुणकथनरत्मिका प्रशंसा सा
स्तुतिमात्रमित्यर्थः । तस्मान्न पूर्वसूत्रोक्तस्तयोरापत्तिविहारयोर्विरोध इति
भावः ॥ ४१ ॥

स० ॥ विधिप्रत्ययाद्वा न ह्यकस्मात्प्रशंसा

स्यात् ॥ ४२ ॥

विधिप्रत्ययात्—प्रकरणादिना ज्योतिष्टोमविश्रान्ता अपि तद्धर्माः
प्रकृतिप्रद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशविधेः सत्त्वात्तद्विधिप्राप्तान् तान् गृहीत्वैव
विहारेण प्रशंसा तेषामुपपद्यते । एवमापत्तिरपि द्रष्टव्या । अन्यथा तद्धर्म-
प्रापकशास्त्राभावेऽकस्मात्प्रशंसा कथं स्यात् ? नैव स्यादित्यर्थः । सा
त्वस्ति । अतः स्तः आपत्तिविहाराविति भावः ॥४२॥

एकानेकसोमकानां सर्वेषामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्तोमो वा क्रतुसंयोगात् ॥४३॥

एकाहादीना योतिष्टोमविक्रानोनामेव यज्ञानाम् 'अन्वेन यजेतेत्यत्र
अयशब्देन, ग्रहणमिति स्थितम् । सति चैकस्तोमकानैकस्तोमकाश्च तद्विक्र
निभूतायज्ञा । तेषु केषाम यशब्देन ग्रहणमिति विज्ञासायामाह—एकस्तोमो
वेति । 'त्रिवृद्भिर्निष्टोमो भवति । पञ्चदश उक्थो भवति ।' इत्यादयो ये योति
ष्टोमविक्रानिभूता एकस्तोमका यज्ञा पट्टात्रादिषु अहिषेषु चामाता, त एव
अयशब्देन ग्राह्या । कुत ? ऋतुसयोगात्—'या वै त्रिवृद्वयं यन्त्रतु
मापघते स त दीपयति' योतिष्टोमविक्रान् यत्र चोदजन प्राप्तो त्रिवृत्स्तोम
त विक्रानिभूत यज्ञ व्याप्नोतीत्यर्थः । ण्यमेकस्येव त्रिवृद्वादे स्तोमस्य तत्त्वं
तुव्यापकरत्वात् एकस्तोमका एव विक्रानित्यत्रा अयशब्दात् नानेकस्तोमका
इति ॥४३॥

सि० ॥ सर्वेषां वा चोदनाविशेषात् प्रशंसा
स्तोमानाम् ॥ ४४ ॥

चतुस्तोमैकस्तोमाना सर्वेषामेव ज्यानिष्टोमविक्रानिभूताना यज्ञानामय-
शब्देन ग्रहणम् । चोदनाविशेषात्—अयशब्दस्यन्याथाविशेषात् । दीपय-
तीति स्तोमाना स्तुतिमात्रम् । न हि सा सर्वेषुग्रहण विरुद्धे । येन
सङ्कोच स्वात् । दीपयतीत्यस्य प्रकाशयतीत्यर्थः । न व्याप्तिरिति
भार ॥ ४४ ॥

इति पूर्वमीमांसामृतवृत्तौ भागवोधिष्या पञ्चमाध्यायस्य तृतीय
पाद ॥ ३ ॥ श्री ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्वलवच्चाधिकरणम् ॥ १ ॥

क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषात् अर्थ-
विशेषाच्च ॥१॥

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रायप्रमृतिप्रहमभ्ये आश्विनमहस्तृतीयस्थाने पठिन ।
 ' अग्निहोत्र जुहोति । यत्रायु पचती ' त्येन्नाग्निहोत्रय समुपाकयो पाठक्रमो-
 ऽस्ति । तत्र अर्थशब्दाभ्याम्—अनुष्ठयक्रमबोधकश्रुत्यर्थप्रमाणाभ्या, क्रमस्य
 कोपः—पाठक्रमस्य बाध स्यात् । कुत ? श्रुतिविशेषात्—' आश्विनो
 दशमो गृह्यते ' इति प्रत्यक्षश्रुतिगम्यत्वात् क्रमस्येति शप । तथा अर्थ-
 परत्वात्—अग्निहोत्ररूपार्थं प्रति यत्रागुपाकस्य सा गन्त्वात् । पाठक्रमस्य
 आनुमानिकत्वात् यत्रागुपाके फलरूपनाप्रसङ्गाच्च दोर्लभ्यमिति श्रुत्यथाभ्या
 तस्य बाध इति भाव ॥१॥

मुख्यक्रमेण आग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥२॥

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
 स्यात् ॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरण सान्नायधर्मा व सापाकरणद्रोहनादय पूर्वमाद्याना ।
 तत पुरोडाशधर्मा निर्वापायतादय । तेषा धर्माणामनुष्ठानमपि पाठक्रमेणैव
 प्रवृत्तमस्ति । अत प्रधानार्थमवदानादिक्रमपि प्रवृत्तिक्रमेण पूर्वमेव स्यात्,
 नाऽऽग्नेयस्यावदान प्रथममिति ॥२॥

सि० ॥ यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥३॥

प्रदानक्रमेणैव अवदानादिक विधेय, न प्रवृत्तिक्रमेण । कुत ? तेषा
 तदर्थत्वात्—अवदानादीना प्रदानार्थत्वात् । प्रदान त्वाग्नेयस्य प्रथम
 पश्चात्सान्नायस्य । मुख्यक्रमो हि प्रवृत्तिक्रमात्प्रत्येक । प्रदानान्तमेक पदार्थ
 इति चेत्कृत्याच्चिन्तास्ति इति भाव ॥३॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४॥

प्रयाजशेषाभिधारे ' स त्रै च्छ्रयायामग्ने अभिधारयति, ततो हि प्रथ-
 ममाज्यभागो यक्ष्यन् भवति ' इति अभिधारप्रायस्य प्रथमप्रदानात्पक्षलिङ्गदर्-
 शनादपि प्रदानक्रमेणैवावदान सिध्यति ॥ ४ ॥

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

‘एष वै देवको यदर्शपूर्णमासौ, यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्या सोमेन यजेते, रथस्यष्ट एवायसाने वरे देवानामत्रस्यति’ इति वचनादिष्टिपूर्वत्वमेवेति नियमः । न हि वचनस्त्रातिभार इति ॥ ५ ॥

सि० ॥ सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमव-
चनात् तदन्ते नानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वं स्वीकुर्मः । किं तु सोमोऽप्येकेषां यजमानाना दशपूर्णमा-
सयोः पूर्वं स्यात् । कुतः? ‘सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निनादधीत, नर्तुं स प्रती-
क्षेत न नक्षत्रमिति’ अग्न्याधानस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् । अन्यथा
तदन्ते-इष्ट्यन्ते, सोम इत्युच्यमानेन तदतिक्रमवचनमनर्थकं स्यात् ।
यस्यैव ऋतुनक्षत्रे उक्ते तस्यैवानादरः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

तदर्थवचनाच्च नाविशेषात्तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥

‘यः सोमेन यजेत सोऽग्निमादधीत’ इत्यग्न्याधानस्य सोमार्थत्व-
बोधकवचनादपि सोमाधानयोरव्यवहितोऽऽनन्तर्यं सिद्ध्यति । अन्यथा सोमेन
अग्निहेत्रिष्ट्यादिभिश्च सर्वैरेव यक्ष्यमाणोऽग्निनादधीतेत्युक्तौ सर्वापत्तेना-
विशेषान्नोक्तवचनबोधिनाऽऽधानस्य सोमार्थत्वस्यो विशेषः समुपपद्येत ।
तस्मात्सोमपूर्वत्वमर्थाति भावः ॥ ७ ॥

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशात्

आनन्तर्याद्विशङ्का स्यात् ॥ ८ ॥

‘यः सोमेनायक्ष्यमाणोऽग्निनादधीत, स पुरा संवत्सरात्पवमानहवींनि
निर्वपेत्’ अनेन वचनेन सोमयागकर्तृत्वमाये निमित्ते सति पवमानहविषां
कालनिशेषो विहितः । सोमयागस्य च निवृत्त्यात् सोमयागकर्तृत्वाभाववान्
पवमानेष्ट्यधिकारी नैव शास्त्रतः ग्रामिष्यति । तस्मात् अग्न्याधानानन्तरमय-

क्ष्यमाणअयमेऽसेमेनायक्ष्यमाणइत्यस्यार्थो वाच्यः । तथा आधानानन्तरं तादृ-
शनिमित्ते सति पवमानहविषां कालविशेषविधानेन सोमयागे आधानानन्त-
र्यस्य निष्प्रत्यूहं सिद्धत्वात् विशङ्का—शङ्काराहितं स्यादिति भावः ॥८॥तस्मात्-

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्येन सोमपूर्वत्वम् ॥९॥

आधानानन्तरं सोमेनायक्ष्यमाणस्य पूर्वं इष्टिः । सोमार्घत्वेन यक्ष्य-
माणस्य तु इष्टेः सोमपूर्वत्वम् इति सिद्धम् ॥९॥

ब्राह्मणस्यापि इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिकरणम् ॥१०॥

उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥१०॥

इष्टिपूर्वार्थं सोमपूर्वत्वं चानियतमिति स्थितम् । तत्र ब्राह्मणस्य सोमपू-
र्यत्वमेव नियतमित्याशङ्कते । ब्राह्मणस्य इष्टेः पूर्वं नियमेन सोमः स्यात् ।
कुतः ? ' आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो
भवति । यदेयादः पौर्णमासं हविः नदनुनिर्वपेत् । नर्हि उमयदेवलो भवति ' ।
इति श्रुत्या सोमोत्तरभर्गोषोमीयस्य उत्कर्षात् । अग्नीषोमीययागमन्तरा शेष-
यागैः फलानुत्पत्तेः षड्वागानामेवोत्कर्ष इति भावः ॥१०॥

पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥

पूर्वोक्तप्रचने पौर्णमासं हविरनुनिर्वपेदिति श्रवणात् केवलं पौर्ण-
मासीययागत्रिकमेवोत्कृष्यते । न दर्शयागत्रिकमिति ॥११॥

सर्वस्य चैककर्मत्वात् ॥१२॥

सर्वस्य—षड्वागसमूहस्यैवोत्कर्षः, एककर्मत्वात्—समुचयेनैककर्म-
जनकत्वात् ॥१२॥

स्याद्वा विधिस्तदर्थेन ॥१३॥

तदर्थेन—उपोनिष्ठोमाहारेण, विधिः—अत्रोत्कर्षविधिः स्यात् । पौर्ण-
मासनामकर्मपूर्वं कर्म विधीयते, उक्तभृत्येति भावः ॥१३॥

प्रकरणात्तु कालः स्यात् ॥१४॥

प्रकरणात्—दर्शपूर्णमासप्रकरणात्, कालः—सोमयागोत्तरत्वात्कुरुः
कालविधिः स्यात् । प्रकरणबाधो मा भूदिति तदुत्तरत्वरूपकालविधिनङ्गी-
कृत्य दर्शपूर्णमासयोः क्रमयोस्तत्पर्यो न्याय्य इति भावः ॥१४॥

नर्तुं प्रतीक्षेदित्यादिना सोमकालबाधाधिकरणम् ॥५॥

स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ॥१५॥

अपर्यवसित एव पूर्वाधिकरणे अविपरणात्तरात्सोमोऽयम् । स्विति
'यः सोमेन यक्षयमाणोऽग्नीनादधीत नर्तुं स प्रतीक्षेत् नक्षत्रम्' । इत्यनेन
वचनेन आधानस्य यः कालो वसन्तर्तुकृत्स्नादिनक्षत्रात्परः स एव बाध्यते ।
न सोमस्य । सोमस्तु स्वकाले स्यात् । अविप्रतिषेधात्—फलवत्येन तस्या
प्राधान्यात्, प्रधानकालस्य प्रतिषेधानर्हत्वात्, आधानस्य अग्निद्वारा सोमाङ्ग-
त्वात् अङ्गकालबाधस्य न्याय्यत्वादिति ॥ १५ ॥

सि०॥ अपनयो वा आधानस्य सर्वकालत्वात् ॥१६॥

प्रधानकालस्थैवोक्तत्वात्केन वायः क्रियते । नाङ्गकालस्य । कुतः ?
'यदेवेन यज्ञ उपनमेत् अषादधीत' सोमानुष्ठानधर्मापामाधानकालो न प्रतीक्ष्य
इत्यर्पकेनानेन वचनेनाऽऽधानकालबाधे तस्य सर्वकालत्वात् बाधितस्य
पुनर्बाधासम्भवादिति भावः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥

पूर्वोपक्रान्तस्योत्तरमिदम् । 'यदेवादः पौर्णमासं हविस्तदनुनिर्वपेत्'
इति ब्राह्मणवाक्यात् पौर्णमासी एव सोमादूर्ध्वमुत्कृत्यते । नामायासी । प्रमा-
णाभावात् । नापि फलानुपपत्तिः वचनादेव फले भविष्यतीति ज्ञायते ।
किमिदं हि वचनं न कुर्यात् । न तस्यादास्ये क्रियतीति भावः ॥ १७ ॥

एकं वा शब्दसामर्थ्यात् प्राक्कृत्स्नाविधानम् ॥१८॥

एकमग्नीषोमीयं हविरिवोत्कृष्येन । शब्दसामर्थ्यात्—निर्दिष्टवाक्य-
घटकादःशब्दसामर्थ्यात् । अदः पौर्णमासं हविरित्यनेन समीपस्थितस्यैव
निर्देश इति भावः । अतः सोमाद्याक् कृत्स्नस्य—अग्नीषोमीयातिरिक्तस्य
सर्वस्यैव, विधानम्—अनुष्ठाने कार्यमिति यावत् ॥ १८ ॥

आज्यस्य सोमादूर्ध्वमनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥

‘आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति पूर्वोदाह्रनवाक्ये केवलाग्नेयत्वेना-
प्युपक्रमात् अग्नीषोमीयहविरिवाऽऽग्नेयहविरस्यदःशब्देन ब्राह्ममिति चेत् ।
‘तर्हि उभयदेवत्यो भवती’ति निर्देशान्दिदेवताकः पुरोडाश एवादःशब्देन
तत्र ब्राह्मः । नैकदेवत्यः । अनिर्देशे- तस्य तस्मिन्वाक्ये अनिर्देशादित्यर्थः ।
‘सास्य देवता’ (पा. सू. ४।२।२४।) इति देवतासम्बन्धसत्त्वात् तद्युक्ते—पृष्टरि
पुरुषे उभयदेवत्यो भवति निर्देशः, समुपपद्येने इति भावः ॥ १९ ॥

आज्यमपीति चेत् ॥ २० ॥

द्विदेवत्यस्यैवादःशब्देन ग्रहणमिति चेदुपांशुयागे ‘अग्नीषोमाषुपांशु
पृष्टव्यावाग्येनेत्याऽऽज्यहविरपि उत्कृष्येते’ति चेत्—॥ २० ॥

न मिश्रदेवतात्वाद्देन्द्राभवत् ॥ २१ ॥

नाज्यस्य उत्कर्षः स्यात् । कस्मात् ? मिश्रदेवतात्वात्—उपांशु-
यागे विष्णुः प्रजापतिश्च विकल्पोन देवते स्तः । अत्र एकदेवतात्वाद्द्विदेवता-
स्योभयमिश्रतात्तथागत्य न नियतं द्विदेवत्यमाज्यम् । तस्मात्सो-ऋषेस्तस्य ।
यथा—‘आग्नेयं चतुर्धा करोती’ति विहितं चतुर्धाकरणं मिश्रदेवत्ये एन्द्राग्ने-
पुरोडाशे न भवति तद्वदित्यर्थः ॥२१॥

वैकृतानामैन्द्राद्यादीनां सद्यस्कालताधिकरणम् ॥७॥

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा ततिस्तयोः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥२२॥

‘ ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ’ ‘ सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम. ’ इत्यादिका उत्तरा तृतिः—विकृतीष्टिपरम्परा, सद्यस्काष्ठैव स्यात् । न प्रकृतिवद्यहकालः । कस्मात् ? ‘ य इष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्या वा यजेत ’ इति तस्याः सद्यस्काष्ठत्वं प्रत्यक्षवचनविहितम् । त्रिकृतेः प्राकृतिकं यहकालं चोदकप्राप्तम् । तदनुमानिकम् । तयोः प्रत्यक्षेण सद्यस्काष्ठत्वेन आनुमानिकं यहकालं वाप्यते इति भावः ॥ २२ ॥

शङ्का—द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥

प्रकृतेः द्वैयहकाल्ये—दिनद्वयानुष्ठेयत्वात् विकृतेरपि तथा कृते यथान्यायम्— प्रकृतिवद्विकृतौ कार्यमिति न्यायानपेक्षं भवति ॥ २३ ॥

वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

‘ पर्वण्यन्वाधानम् । इष्मात्सर्हिषश्च सन्नहनम् । प्रतिपदीष्टिः ’ इति वचनात् प्रकृतौ यहकालत्वं युक्तम् । विकृतावानुमानिकस्य तस्य य इष्ट्वेति प्रत्यक्षवचनेन बाध्यात्सद्यस्काष्ठत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

सोमात् सान्नाय्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सान्नाय्याऽऽग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

‘ सा यैश्वदेव्यामिक्षा ’ इत्यादयः सान्नाय्यविकाराः ‘ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मन्ते ब्रह्मवर्चसकामः ’ इत्यादयः पशुपुराणशय अग्नीषोमीयविकाराः । ते सर्वे यथायथं सोमादूर्ध्वमनुष्ठेयाः । कुतः ? ‘ नासोमप्राजी सन्नयेत् ’ इति निषेधेन सान्नाय्यं कर्म सोमादूर्ध्वमुत्कृष्टम् । अग्नीषोमीयस्य उत्कर्षस्तु प्राक् प्रदर्शित एव । प्रकृतिवत्—प्रकृतौ तयोः सोमोत्तरकालस्य क्लृप्तत्वात् तद्विकृतौ तद्बाधो न युक्त इति भावः ॥ २५ ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासाम्य उर्ध्वं कर्तव्यताधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥२६॥

यथा सान्नाध्याग्नीषोमीयविकाराः सोमोत्तरकालिकास्तथा ' गवा यजेतेत्यादिना विहिता गयादिनामका एकाहादय सोमविकारा अपि दर्श-पूर्णमासोत्तरं स्युः । न तत्पूर्वम् । कुनः ? ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजेतेति सोमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरत्रयिज्ञानात् तद्विकारेष्वपि तदुत्तरत्रयेन चोदकोऽतिदिशति । ननु ' सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादाधीतेति सोमस्य आधानानन्तर्यार्घ्या इष्टिपूर्वत्वं तथा तद्विकाराणामपीष्टिपूर्वत्वमेव स्यादिति चेन्न । सोमेस्येष्टिपूर्वत्वं न साक्षाद्विहितम् । अपि त्वाधानानन्तर्योपदेशेनार्घ्या-सिद्धं तत् । न हि चोदकोऽर्घ्यासिद्धमतिदिशति । अपि तु विहितमेव । इष्ट्युत्तरत्वं तु कृगाश्रुत्या साक्षाद्विहितम् । अतः सोमविकारा एकाहादयः दर्शपूर्णमासादर्धमनुष्ठेया इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

इति पूर्वमीमासासूत्रवृत्तौ भावयोगिण्या पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्च पञ्चमाध्यायः ।

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

(अधिकारन्यायः ।)

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

शास्त्रोपदिष्टानां सर्वेषामपि कर्मणामनुष्ठानक्रमः पूर्वार्ध्याये निरूपितः । कस्तेषामनुष्ठानां अर्घ्यात्तेष्वधिकारिकः ? इत्यधिकारजिज्ञासायां तन्नि-रूपणायार्थं पष्ठाध्याय आगम्यते । तत्रेदमादिनं मूलं द्रव्याणामिति । द्रव्या-णाम् सुखसाधनस्वर्गादिद्रव्याणाम्, कर्मसंयोगे-रूपेण न मेन सत्यागे श्रूयतामे, गुणत्वेन-तसाधनत्वेन सम्बन्धः न्यात् । न भाव-त्रेनेति वायत् । अत्रायं

पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यागादिक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । तज्जन्यफलभोक्तृत्वमधिकारः । स चाधिकारः तत्क्रियाकर्तुर्नास्त्येव । फलभोगाभावात् । तथा हि—यजेतेत्यादौ आख्यानप्रत्ययेन भावना अभिधीयते । 'तस्या चैकपदेशपात्तो धात्वर्थ एव भाव्यत्वेनान्वेनि । न पदान्तरोपात्तः स्वर्गः । एकपदरूपया श्रुत्या वाक्यस्य चाधिनत्वात् । इत्थं स्वर्गस्य भाव्यत्वामात्रे गुणपदमेवाभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दस्तु नात्र सुखं च्छते । किन्तु सुखसाधनं चन्दनखण्डादिद्रव्यं कथयति । लोकरुच्यरहारे तथा दृष्टत्वात् । तादृशं द्रव्यं कामयितुमर्हम् । तेन विना यागादिकर्मानिष्पत्तेः । तस्मादुक्त्वाक्यादौ फलस्यानभिधानात् तद्भोगस्वाप्यभाव एवेति न फलभोक्त्रात्मनोऽधिकार इत्यधिकाराध्यायो नारम्भणीय इति ॥१॥

सि० ॥ असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥२॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । स्वर्गः असाधकं—यागसाधको न भवति । कुतः ? तादर्थ्यात्—यागस्य स्वर्गार्थात्—स्वर्गं फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन यागस्य विहितत्वादित्यर्थः । अत्रायं सिद्धान्त्यभिसन्धिः—यजेतेत्यत्र प्रत्यये न केवलमाख्यातत्वमस्ति । अपि तु लिङ्गत्वमपि विद्यते । तेन रूपेण स प्रत्ययः पुरुषं प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण नैव प्रवर्तते । अतः पुरुषप्रवृत्ति-सिध्यर्थं स विधिप्रत्ययः विशिष्टं सुखमेव स्वर्गशब्दार्थं इति श्रुतयति । किञ्च, सुखविशिष्टद्रव्यवाचकत्वापेक्षया लाघवात् 'नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिः' इति नियमाच्च सुखमेव स्वर्गपदस्य वाच्योऽर्थः । तस्य च स्वर्गस्य भावनाया भाव्यत्वेनान्वयात् न भाव्यस्य तस्य यागसाधनत्व कदापि सम्भवति । तस्मात्—पुंभोग्यस्य स्वर्गाख्यसुखस्य सत्त्वात् तद्भोक्तृत्वरूपाधिकारोऽस्तीत्यधिकाराध्यायोऽयमारम्भणीय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसम्बन्धः,
तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥

यत्नेकपदश्रुत्या यागस्य मान्यत्वमित्युक्तम् । तस्योत्तरार्थमिदं सूत्रम् ।
हि-यतः, उक्तयुक्त्या कर्मतः—यागेन साकं कस्यचित्सम्बन्धोऽपश्यं
वाच्यः । अतः प्रत्यर्थ—स्वर्गं प्रति, अभिसम्बन्धः—साध्यताद्वयः सम्बन्धः
कल्प्यः । तस्मात्स्वर्गमुद्दिश्य कर्मोपदेशः—यागविधिः स्यादित्यर्थः । उक्त-
युक्त्या उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यनरुद्धे यागे द्रव्यस्यानाकाङ्क्षितत्वात् यागे पुरुषस्य
प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं तदभीष्टफलस्याकाङ्क्षितत्वात् पदश्रुत्यपेक्षया वाक्यश्रुतिरेवात्र
गरीयसीति भावः ॥ ३ ॥

यागादिषु समर्थमनुप्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥२॥

फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥४॥

‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, अग्निदेवांश्च जुहुयात्स्वर्गकामः ’
इत्यादिशास्त्रं सर्वाधिकारं—सर्वेषामेव तत्तत्कर्माधिकारदर्शकं स्यात् । कस्मात् ?
सर्वेषामपि कर्मणः—यागादिकर्मणः, फलार्थत्वात्—फलेऽत्राववादित्यर्थः ॥४॥

सि० ॥ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् विधिः कात्स्न्येन
गम्यते ॥५॥

कात्स्न्येन कर्तुः—यावत्पूर्वोत्तराङ्गविशिष्टप्रधानकर्तुः, विधिः—
अधिकारविधिः, श्रुतिसंयोगात्—उक्तार्थे विधितात्पर्यात्, इतिकर्तव्यनोपेत-
प्रधानकर्मण एव परमापूर्वजनकत्वबोधनात् अन्धपङ्कशादीनामाज्यानेक्षण-
विष्णुक्रमणादियागदङ्गकर्तृत्वासम्भवात् सर्वेषामविकार । आपे तु समर्थाना-
मेवेति भावः ॥५॥

यागादिषु स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकाराधिकरणम् ॥३॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥६॥

लिङ्गविशेषस्य—पुंलिङ्गस्य ‘ स्वर्गकामः ’ इत्यादौ निर्देशात् पुंयुक्तं
याजमानरतिमिति ऐतिशायनो मन्यते ॥ ६ ॥

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥७॥

तदुक्तित्वात्—पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वादेव ' गर्भेण अविज्ञातेन हतेन मूढगहा ' इत्यस्या श्रुतौ यज्ञसाधनपुंगर्भहननशङ्कया मूढगहत्याशोपापादकम-
विज्ञाते लिङ्गमुपपद्यते । अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेऽपि मूढगहनत्वस्य समान-
त्वात् अविज्ञातेनेति कथनं व्यर्थं स्यात् । अतः पुंस एवाधिकारो न द्विय
इति ॥७॥

सि० ॥ जातिं तु वादरायणः अविशेषात्, तस्मात्
-स्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥८॥

अविशेषात्—स्वर्गकामादिपदस्य प्रथमापेक्षितफलपरत्वेन पुंस्त्वस्य
अविवक्षितत्वात्, जातिम्—अनेकानुगतं स्वर्गविषयकेच्छासामान्यं, वादरायण
आचार्यो मन्वने । जात्यर्थस्य—नाष्टमिच्छायाः, अविशिष्टत्वात्—उभयसाधारण-
त्वात् स्त्री अप्यधिकारिणीति प्रतीयेत । यच्च अविज्ञातेनेति लिङ्गं प्रदर्शितम् ।
तत् ' अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाप्रयणः ' इति विशेषतावकम् । न
पुंस्त्वविवक्षायामलमिति भावः ॥८॥

विभक्त्येति चेन्न ॥९॥

' पशुना यजेतेत्यत्र विभक्त्या एकवचिन्मन्त्रावदत्रापि विभक्त्या पुंस्त्वं
विवक्ष्येतेति चेन्न ॥९॥

चोदितत्वाद्यथाश्रुति ॥१०॥

चोदितत्वात्—विहितत्वात् यथा श्रुतं तथा तत्र । अत्र एतनुवाच-
गतमिति वैषम्यमिति भावः ॥ १० ॥

द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्यात् द्रव्यसंयुक्तं क्रयविक्रया-
भ्यामद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥११॥

' मीढिभिर्यजेत । पशुना यजेत । तस्य ह द्वादशशतं गारो दक्षिणा '
इत्यादिश्रुतेः द्रव्यसंयुक्तं—द्रव्यसाध्यं यज्ञादिकर्म, पुंसां च ' याजनाध्यापन-

प्रतिग्रहप्रजापालनजयकृपिवाणिज्यादिना द्रव्यवस्वात्तेषामेव तत्राधिकारः ।
 खीणां तु ' शतमधिरयं दुहितृमते दद्यात् । अर्पे गोमिथुनम् ' इत्यादि-
 क्रयविक्रयान्धां समानयोगित्वात्—द्रव्यैः साकं साध्यसाधनभावसम्बन्धात्,
 अद्रव्यत्वम्—स्वस्वत्वाश्रयद्रव्यराहित्यम् । अतो नाधिकार इत्याक्षेपः
 सिद्धान्ते । पित्रा विक्रीतत्वात्पितृद्रव्येणासम्बन्धः, भर्त्रा क्रीतत्वादासादिव-
 सत्दीयद्रव्येणापि न सम्बन्ध इति भावः ॥११॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥१२॥

यथा पितुर्विक्रयः सिद्धः, तथा भर्तुः कृपेऽपि ' अपान्पैश्वरती'ति
 क्रयस्य दर्शनं हेतुम् ॥१२॥

तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम् ॥१३॥

कर्तृनादिना तस्या अपि स्वस्वत्वाश्रयं द्रव्यं स्यादिति चेन्न ।
 तादर्थ्यात्—भर्त्रर्थत्वात् । भर्त्रर्थे यत् कर्म तदेव तथा कार्यं नान्यत् ।
 तथा च स्मृतिः—

भार्यापुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ इति ॥१३॥

फलोत्साहाविशेषात् ॥ १४ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । फलोत्साहः—फलविषयिणी इच्छा, तस्या अवि-
 शेपात्—स्त्रिया अपि सत्त्वादस्त्याधिकारस्तस्याः ॥ १४ ॥

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १५ ॥

अर्थेन—द्रव्येण च, समवेतत्वात्—युक्तत्वात् ' पत्नी परिणाम्यस्य
 ईशे ' इति श्रुत्या ' धर्मे च अर्थे च कामे च नानिचरितव्या स्वयेपम् ' इति
 स्मृत्या च द्रव्यस्वामित्वं तस्याः सिद्धम् ॥ १५ ॥

क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् ॥१६॥

प्रकृते क्रयस्य विक्रयस्य च नियतद्रव्यकत्वात् धर्ममात्रत्वम्—अदृष्ट-
साधनत्वं बोध्यम् । न लौकिकानियतद्रव्यकक्रयदृष्टफलकत्वम् ॥ १६ ॥

यागे दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ॥४॥

स्ववत्तोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥१७॥

इत्थं स्ववतीः द्रव्यगतोः पत्नीयजमानयोः—‘ धर्मे चार्थे च कामे च
नातिचरितव्या स्वयेयम्, सहधर्मश्चरितव्यः, सहापत्यमुत्पादयितव्यम् ’ तथा
दर्शपूर्णमासादौ यत्रोभयविलक्षणसंस्कारसंस्कृतेनाऽऽप्येन होमे विहितस्नाद्गु-
यचनाच्च ऐककर्म्यं—मिलित्तैकप्रयोगः स्यात् । न पृथक् पृथक् प्रयोग
उभयेरिति भावः ॥१७॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१८॥

‘ मेखलया यजमानं दीक्षयति ’ ‘ योक्त्रेण ’ पत्नीं यजमानं मिथुनत्वाय ’
इति लिङ्गदर्शनादपि ऐककर्म्यं सिध्यति । अन्यथा भिन्नप्रयोगे योक्त्राभावेन
मिथुनत्वं विरुद्धं स्यात् ॥१८॥

क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते ॥१९॥

पत्न्याः क्रीतत्वात् स्वामित्वं—द्रव्यस्यामित्वं, भक्त्या—गौणवृत्त्या
उच्यते । न मुख्यवृत्त्येति ॥१९॥

फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः ॥ २० ॥

फलार्थित्वात्—विलित्तयोः फलार्थित्वात्प्रवृत्त्यात्, मुख्यस्यामित्वेने-
वाभिसम्बन्धः । न गौणेनेत्यर्थः ॥२०॥

फलवत्तां च दर्शयति ॥२१॥

मिलित्तयोः फलवत्तां दर्शयति—सम्पत्नी पत्या मुकृतेन गच्छताम् ।
‘ यज्ञस्य धुर्या युक्तायभूताम् । सञ्जानानौ विजहानाम् । अरातीर्दिवि ज्योति-
रजरमारभताम् ’ इति श्रुतिर्दम्पत्योः फलं दर्शयति । तस्माद्गौणौ अधिष्ठतौ
इति सिद्धान्तः ॥२१॥

एकस्यैव पुंसः आधानाधिकरणम् ॥५॥

द्याधानं च द्वियज्ञवत् ॥२२॥

‘ क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम् ’ इत्याधाने श्रुतम् । तत्र
द्याधानं—द्वाम्यां पुंभ्यामाधानं कार्यम् । द्विवचनश्रवणात् । ‘ एतेन राज-
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयानाम् ’ इति द्वियज्ञवत् ॥२२॥

सि० ॥ गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्या द्वितीय-
शब्दः स्यात् ॥२३॥

गुणस्य- क्षौमस्य, विधानत्वात्-विधीयमानत्वात्, द्वितीयशब्दः--
द्विवचनम्, पत्न्या—पत्नीं गृहीत्वा स्यात् । ‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत ’
इत्युत्पत्तिवाक्ये एकवचनश्राणादेककर्तृकत्वम् । क्षौमस्यपरिधानकर्तृत्वं
तु द्वयोरित्यर्थः ॥ २३ ॥

पत्न्या यावदुक्ताशीर्निर्गन्धचर्यादेवेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ६ ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्निर्गन्धचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

उक्तार्थिषया सिद्धाधिकारायाः तस्याः—पत्न्याः, ‘ पत्नीं सन्नद्धति,
पत्नीं वाचयति ’ इत्यादिवाक्यदुक्तं तामदेव । नातोऽधिकम् । अतुल्यत्वात्-
अभ्यपनाभावेन यजमानतुल्यत्वाभावात् । आशीर्मन्त्रगन्धचर्यकालिसंस्कारादिकं
सर्वं तुल्यमेवोभयोरिति ॥ २४ ॥

यागे शूद्रस्यानाधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ २५ ॥

चातुर्वर्ण्यं यागाधिकरणम्, अविशेषात्-विशेषवचनाभावादि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेयेऽसम्बन्धः

ऋतुषु ब्राह्मणश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ २६ ॥

‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीन, प्रीण्ये राजन्यः, शरदि वैश्यः ’ इत्य-
न्याधेये श्रुतत्वात् त्रयाणानधिकारः स्यात् । ऋतुषु—दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु
तुरीयवर्णस्य असम्बन्धः—अनधिकारः, ब्राह्मणादिश्रुतेरित्यात्रेयो मन्यते ॥२६॥

**निमित्तार्थे च वादरिः, तस्मात् सर्वाधिकारः
स्यात् ॥ २७ ॥**

‘ वसन्ते ’ इत्यादिवार्क्यं निमित्तार्थकं—ब्राह्मणकर्तृकाऽऽधानस्य
निमित्तं वसन्तः, एवं राजन्यकर्तृकस्य वैश्यकर्तृकस्य च प्रीण्यः शरश्च
निमित्तम् । शूद्रस्य तु अनियमः कालः । तस्मात्—अर्थित्वाविशेषात्सर्वेषाम-
धिकारः स्यादिति वादरिर्मनुने ॥ २७ ॥

अपि वा अन्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥२८॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । अन्यार्थदर्शनात्—अन्यत्र ‘ पयोव्रतं ब्राह्म-
णस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य ’ एतं ‘ वार्हद्विरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
कुर्यात्, पार्श्वरथं राजन्यस्य, रायोवाजीपं वैश्यस्य ’ इति शूद्रवर्ज्यं त्रैवर्गिकं
गृहीत्वा तत्तन्निमित्ते सति विशिष्टविधिदर्शनात् अपि यथाश्रुति वसन्तादिका-
लीनः शूद्रवर्ज्यब्राह्मणादिवर्णकर्तृकान्याथ नविधिवोष्यः ॥ २८ ॥

निर्देशात् पक्षे स्यात् ॥ २९ ॥

‘ य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । ’ इत्युत्पत्तिवार्क्यनिर्देशात् पक्षे—उक्त-
निमित्ते वसन्तादिकालः स्यादिति पुनर्निमित्ताऽऽशङ्का ॥ २९ ॥

वैगुण्यात्रेति चेत् ॥ ३० ॥

प्रागुक्तपयोव्रतादेः ब्रह्मसामादेश्च राहित्येन शूद्रेण कृतमपि तत्सर्वं
फलं नैव जनयेत् त्रिगुणत्वादिति चेत्— ॥ ३० ॥

न काम्यत्वात् ॥ ३१ ॥

न काम्यत्वात्—‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यत्रिदोषश्रवणात् तस्यापि
कामनात्त्वात् अनियमेन येन केनापि व्रतं स्यादिति न वैगुण्यम् । तद्वत्ता-
माणीति भावः ॥ ३१ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥

संस्कारे—पयोव्रतादिसंस्कारे, तत्प्रधानत्वात्—पुरुषप्रधानत्वात्—
पुरुषसंस्कारः पयोव्रतादिर्यस्य श्रुतस्तस्यैवः सः, नान्यस्येति नैव वैगुण्यमपीति
भावः ॥ ३२ ॥

अपि वा वेदानिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयान, ग्रीष्मे राजन्यम्,
शरदि वैश्यम्' इति वेदे त्रयाणामेव निर्देशात्—उपनयनस्य वेदप्रहणार्थत्वात्,
शूद्रस्य वेदाभावात् अपशूद्राणां—शूद्रभिन्नानामेव त्रैवर्णिकानां वैदिक
आधानादिकर्मण्यधिकारः, न शूद्रस्येति प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ३४ ॥

उपनयनस्य गुणार्थत्वात्—पुरुषसंस्कारार्थत्वात्, नोक्तार्थासिद्धिः—
न वेदप्रहणार्थमुपनयनमित्याक्षेपस्तस्य ॥ ३४ ॥

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्धिद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३५ ॥

संस्कारस्य—उपनयनस्य, तदर्थत्वात्—विद्यार्थत्वात्, विद्यायामेव
पुरुषश्रुतिः—ब्राह्मणादीनां ध्वणम् । सम्भवति दृष्टफले अदृष्टकल्पनं न
युक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥

विद्यानिर्देशान्नेति चेत् ॥ ३६ ॥

विद्यानिर्देशात्—विद्याकल्पनात्, स्वर्गकामध्वणादेव विद्या
कल्पनीयेति चेन्न ॥ ३६ ॥

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥

अवैद्यत्वात्—विद्याया अभावात्, अभावः—कर्मण्यधिकाराभावः
स्यात् ॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

अथैव ते साधकं लिङ्गं दर्शयति तथा चेति । 'पशु ह वा एतत्
श्मशानं यच्छूद्रस्त्वसकाशे नाध्येयम्' यस्य समीपे अध्ययनं निषिद्धम्,
किमु वक्तव्यं तस्य विधाभाव इति । तस्मादपशूद्राणामेव ब्राह्मणादीनां
विचारनामाधानादिकर्मण्याधिकार इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

यागे निर्वहनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥३९॥

त्रयाणां मध्ये द्रव्यसम्पन्नः—यो हि द्रव्यवान् स एवाधिकारी ।
कुतः ? कर्मणः—यागादे , द्रव्यसिद्धित्वात्—द्रव्यसाध्यतादिति ॥ ३९ ॥

सि० ॥ अनित्यत्वात् नैवं स्यात् अथाद्धि द्रव्य-
संयोगः ॥ ४० ॥

अनित्यत्वात्—दारिद्र्यस्य अनित्यत्वात् नैवं स्यात् । न हि दरिद्र
इति काचन जातिरस्ति । घनमन्तरेण जीविष्यतीत्येनदध्यनुपपन्नम् । अथात्-
सम्पादनात्, द्रव्यसंयोगः स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अङ्गहीनस्यापि यागे अधिकाराधिकरणम् ॥९॥

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥४१॥

यो द्रव्ये न्याय उक्तः स एवाङ्गहीनेऽपि ज्ञेयः । अन्वत्वादिकमौदधेन
दूरीकृत्य अधिकारी भविष्यतीति मात्रः ॥४१॥

अचिकित्स्याद्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ॥१०॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥४२॥

उत्पत्तौ उत्पत्तिसमय एव, योऽथ. तस्यान्वयस्य तेन साकं नित्य-
संयोगात्—अचिकित्स्याद्गवैकल्यत्वेन, स. न यागाद्यधिकारीति ज्ञेयम् ॥४२॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्र्यार्षेयस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥११॥

अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् ॥४३॥

दर्शपूर्णमासयो. 'आर्षेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्
वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चानिवृणीते' इति श्रुतम् । तत्र अत्र्यार्षे-

पेयस्य--व्यार्षेयगिन्नस्य, ह्वानं--अधिकाराभासः स्यात् । एकादीना विधाने वाक्यभेदापत्ते ' त्रीन् वृणीते ' इत्यस्य त्रिधे शेषभूतोऽयमर्थवाद एकमित्यादिरिति भावः ॥४३॥

चातुर्वर्ण्यातिरिक्तस्य रथकारस्याऽऽधानेऽधिकाराधिकरणम् ॥४२॥
(रथकारन्यायः ।)

वचनाद्रथकारस्य आधाने सर्वशेषत्वात् ॥४४॥

' वर्षासु रथकार आदर्धात् ' इति वचनादत्रैवर्णिकस्य रथकारस्य आधाने अधिकारः स्यात् । कुतः ? तस्य सर्वशेषत्वात्--उसन्तादिवाक्यै-
र्ब्राह्मणदित्रैवर्णिकानामाधान निहितम् । तेभ्य परिशिष्टो रथकार अत्रैवर्णिक ।
तस्य वक्ष्यमाणजातेरिदं वसन्तादिभिन्नकालनिहितमाधानं वचनबलात्सिध्य-
तीति भावः ॥४४॥

न्याय्यो वा कर्मसंयोगाच्छूद्रस्य प्रतिपिद्धत्वात् ॥४५॥

रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथनिर्माणरूपक्रियासम्बन्धात् त्रैवर्णिक एव
रथकारो न्याय्यः । कुतः ? शूद्रस्य प्रतिपिद्धत्वात्--श्रौतकर्मान-
धिकारात् ॥४५॥

अकर्मत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥

अकर्मत्वात्-- त्रैवर्णिकानां शिल्पिकर्मनिषेधात्, नैवं स्यात्--त्रैव-
र्णिको न रथकारशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आनर्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणादिऋषीणाऽऽधानेषु वसन्तादिकालसंयोगात् पुनरप्यर्थाविधान-
मप्यनर्थकं स्यात्--॥ ४७ ॥

गुणार्थमिति चेत् ॥ ४८ ॥

गुणार्थं--निमित्तार्थं, त्रैवर्णिकेष्वेव रथकरणक्रियानिमित्तत्वेन कालो
निर्धार्य इति चेत् ॥ ४८ ॥

उक्तमनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥

‘ य एवं विद्वानग्निमाधत्ते ’ इत्यनेनाऽऽधानस्य प्राप्तेः वसन्तादि-
काष्ठो निमित्तत्वेन विधेयः । तत्रैव सम्भवति । कालस्थानुपादेयत्वात् । इति
अनिमित्तत्वं-- निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युक्तमेवप्रागिति भावः ॥ ४९ ॥

सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन् ॥५०॥

‘ सौधन्वना ऋग्वः शूरचक्षसः ’ ऋभूणांश्वा देवानां व्रनपत्तेः
व्रनेनादधामि ’ इति रथकारस्याधानं मन्त्रलिङ्गात् । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिद्दीनाः
शूद्रभिन्नाः सौधन्वना नाम जातिविशेषाः प्रकृते वर्षाकालीनाधानेऽधिकारिणः
प्रतीयेरन् । अपि च ‘ नेमिं नयन्ति ऋभवो यथा ’ इति ये नेमिं नयन्ति तं
ऋभव इत्युच्यन्ते । रथकाराश्च नेमिं नयन्ति । अतोऽप्यत्रैवर्णिकानामशूद्राणा-
मवैतदाधानमिति सिद्धान्तः ॥५०॥

त्रैवर्णिकभिन्नस्य निपादस्य शूद्रयागे अधिकाराधिकरणम् ॥१३॥

(निपादस्यपतिन्यायः ।)

स्थपतिर्निपादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥५१॥

‘ रीद्रं चरुं निर्वपेद्यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत् ’ इत्येतानिष्टिं प्रकृत्य-
‘ एतथा निपादस्यपतिं याजयेत् ’ इति श्रूयते । तत्र यः स्थपतिः स एव
निपादः स्यात् । शब्दसामर्थ्यात्—शब्दनिष्ठमुख्यवृत्तिसामर्थ्यात् । पद्यैत-
त्पुरुषेण त्रैवर्णिकप्रहणे लक्षणाप्रसक्तेः ‘ न विद्यै परः शब्दार्थः ’ इति निये-
धात् कर्मधारय एवात्र युक्त इति भावः ॥५१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५२॥

‘ कूटं दक्षिणा ’ इति निपादानां द्रव्यं कूटशब्देन दर्शयति श्रुतिः ।
कूटं निपादानामेवोपकारकं नार्याणां त्रैवर्णिकानामिति भावः ॥५२॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां पद्याध्यायस्य प्रथमः पादः
सम्पूर्णः ॥१॥ श्रीः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसम्बन्धाधिकरणम् ॥१॥

पुरुपार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात् ॥१॥

‘ ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् ’ । तथा—‘ सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन् ’ इति श्रूयते । तत्र तस्य तस्य—प्रत्येकपुरुषस्य, अधिकारः—समग्रफलभोगः स्यात् । नाशेन फलभोगः । कुतः ? ‘ पुरुपार्थैकसिद्धित्वात्—पुरुपार्थस्य फलस्य एकसिद्धित्वात्—प्रत्येकपुरुषोत्पन्नत्वात् । ऋद्धिकामा इत्यादिवाक्यम् ऋद्धिफलमाधनं सत्र तच्च बहुकर्तृक फलजनने समर्पमिति ज्ञापयति । तस्मान्निष्ठित्वा स्वतन्त्राः समग्रफलव्यमाः सन् एव तत्र प्रवर्तन्त इति भावः ॥ १ ॥

अपि चोत्पत्तिसंयोगात् यथा स्यात्सत्त्वदर्शनं तथा भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥

एकस्मिन् कर्मणि बहूना मुख्यकर्तृत्वे मानमाह—उत्पत्तिसंयोगात्-उत्पत्तिवाक्ये कर्तृन्वयिवहुत्वसङ्ख्याश्रयणात् । नैतल्लोकविरुद्धमित्याह—यद्यपि सत्त्वदर्शनं—यथा गज पदयन्त्रिकति बहूना निवोगे गजदर्शनक्रिया एकक्षणे सम्पद्यते । तथा भावः—अनुष्ठानं, विभागे—पुरुषभेदेऽपि स्यात् । अन्वयुणा आहवनीये हविषि प्रक्षिप्त बहुभिरैकक्षणे स्वागरूपानुष्ठानं कर्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥

दर्शादौ कर्तव्यनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥३॥

प्रयोगे—दर्शपूर्णनास्ताभ्यां स्वर्गकामो यजेत, उद्योनिष्टामेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिवाक्ये स्वर्गकाम उद्देशः ; उद्देश्यमनं चैतन् प्रीकृत्य-दविषक्षिप्तम् । ततः पुरुषमात्रभुनेः प्रयोगे—अनुष्ठाने, यथाकामी—यथेच्छं

स्यात् । एको द्वौ त्रयो वा यागं निर्वर्तयेयुः, न एक एवेति भावः ॥३॥

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥४॥

अर्थमर्थं प्रतीति प्रत्यर्थं, श्रुतिभावः—अर्थमेदेन गुणप्रधानमात्रोऽस्तीति शेषः । स्वर्गकाम इति पदप्रतिपाद्यपुंसः फलं प्रत्युद्देश्यत्वेन तद्वत् सङ्ख्याया अविश्वित्त्वेऽपि यागानुरक्तां क्रियां—भावनानां विदधन्ना आख्यात-प्रत्ययः कर्तृत्वेन भावनागुणभूते आक्षेपलभ्ये कर्तृत्वमपि विधेयत्वं बोधयतीति विधेयगतसंस्थाया विश्वित्त्वज्ञान यथाकामो स्यादिति चेत्—॥४॥

तादर्थ्ये न गुणार्थता अनुक्ते अर्थान्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥५॥

तादर्थ्ये—फलस्य पुरुषार्थत्वे, कर्तुः प्रधानभूतत्वात्—यागकर्तृस्तस्य पुंसस्तत्र प्राधान्यात्, न गुणार्थता—गुणभूतयागाङ्गत्वं न सम्भवति तस्य । प्रधानगुणत्वयोर्विरोधेनैकत्र वृत्तिरगसम्भवात् । अनुक्ते अर्थान्तरत्वात्—विरोधस्य घट्टागम्यत्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यत्वात् । लोके यत्र हि प्रधानत्वं राजादिषु तत्र गुणत्वरमप्रधानत्वं नैव दृश्यमिति भावः ॥५॥

सि० ॥ अपि वा कामसंयोगे सम्बन्धात् प्रयोगा- योपदिश्येत प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विपाणवत् ॥६॥

अपि चेति पक्षो व्यावर्तते । 'यजंत स्वर्गकामः' इत्यस्मिन् कामसंयोगे वाक्ये आख्यातस्य घटकत्वेन सम्बन्धात् सः प्रयोगाय—पुरुषप्रवृत्त्यर्थमुप-दिश्यते इति निर्वातं धर्मलक्षणाधिकरणे । अतो नेह पुरुषप्राधान्यं शास्त्र-तात्पर्यविषयः । अपि तु यागानुष्ठानमेवानेन निर्धीयते । तद्विधौ तत्साधन-कर्तृस्तदङ्गत्वात्तद्विधेयणीभूतसङ्ख्यायाः विधेयगतत्वेन विश्वित्त्वमेवेति न यथाकामो स्यात्प्रयोगे । यत्र ह्येकस्मिन्नेऽ गुणप्रधानभावः शास्त्रतात्पर्य-विषयस्तत्र प्रत्यर्थं—'कृष्णविपाणया कण्डूयत' इति तृतीयया श्रुत्या गुणत्वं

‘चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यती’ति द्वितीयया च प्राधान्यं बोध्यते इति विधिश्रुतिः—तत्तात्पर्यज्ञापिका पृथक् श्रुतिर्यथा विद्यते, तथा प्रकृते नास्तीति निर्दिष्टरीत्या गुणत्वमेव स्वर्गकामपुरुषस्य, न प्राधान्यमिति विवक्षितं तद्गतमेकत्वमिति भावः ॥६॥

अन्यस्यापीति चेत् न ॥७॥

कर्तारमुद्दिश्य फलप्राप्तिर्न विधीयते । किन्त्वनुष्ठानमात्रं विधीयते चेत् अन्यस्य—परनिष्ठस्वर्गकामनयाप्यनुष्ठेयं स्वाध्याग्नदिकर्म । न हि स्वर्गकाम इत्यत्र आत्मनः परस्येति वा विशेषः श्रूयत इति चेन्न ॥ ७ ॥

अन्यार्थेनाभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥

यजेतेत्यात्मनेपदश्रवणात् अन्यार्थेन—अन्यनिष्ठस्वर्गकामनया समं कर्तारभिसम्बन्धो नास्ति । कर्तृगाभिनि क्रियाफल एवाऽऽत्मनेपदविधानादिति भावः ॥ ८ ॥

फलाकामो निमित्तमिति चेत् ॥ ९ ॥

फलकामः—स्वर्गकामशब्दः, निमित्तम्—निमित्तःप्रद्योतकः, यावज्जीवपदयदिति चेत् ॥ ९ ॥

न नित्यत्वात् ॥ १० ॥

न निमित्तम् । नित्यत्वात्—निमित्तःप्रद्योतकणमुत्प्रत्ययाद्यमाणादिति भावः ॥ १० ॥

कर्म तथेति चेत् ॥११॥

‘युवं हि स्यः स्वर्पती, इति द्वयोर्यजमानयोः प्रनिपद कुर्यात्’ ‘एते असुप्रमिन्दवः, इति वहुभ्यः यजमानेभ्यः’ इति श्रुतेः उच्येतिटोमाद्येकमपि कर्म तथा—अनेककर्तृकमिनि सिध्यतीति चेत्—॥११॥

न समवायात् ॥१२॥

न समवायात्—एतेन ॥जपुरोहितौ सायुष्यकामौ यजेयाताम्’ इति ज्ञानेककर्तृक्यागादौ सायकाश्यादित्यर्थः ॥१२॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रक्रमात्तु नियम्येत आरम्भस्य क्रियानिमि-
त्तत्वात् ॥ १३ ॥

‘प्रजाकामो यजेत । ग्रामकामो यजेत । कारीर्या वृष्टिकामो यजेत’ इत्येव-
गादि काम्यं कर्म समाम्नायते । तत् प्रक्रमात्—कर्मण आरम्भात्, यावत्समाप्ति
नियम्येत—नियतं, स्यादित्यर्थः । कुतः ? आरम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात्-
समाप्तिक्रियाकारणत्वात् । सति कारणे निमित्ते वा कार्यस्य नैमित्तिकस्य वा
अवश्यंभावित्वेन, आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणमित्युक्तेश्च समाप्ति-
रेव शास्त्रतात्पर्यविषयः । आरम्भस्त्वर्थसिद्धः । तं विना तस्या अनुपपत्तेः
सा तमाक्षिपति । अत आरब्धं कर्मावश्यं समापनीयमिति भावः । किञ्च,
‘देवताभ्यो वा एष आवृद्ध्यते यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजेत’ ‘त्रैधातवी-
येन यजेत’ इत्यारब्धस्य कर्मण असमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणादपि
तत्समापनीयमित्येव प्राप्नोति ॥१३॥

फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथाऽनुपक्रान्ते ॥१४॥

यागस्य फलार्थित्वात्—फलसाधनत्वमात्रप्रतिपादनात्, अनियमः—
फलेच्छानिवृत्तौ समापनस्य नियमो न । यथा अनुपक्रान्ते—कामनासत्त्वेऽ-
प्यारम्भाभावे समाप्यभावः, तथा आरम्भेऽपि कामनाभावात्समाप्यभाव
इत्यर्थः ॥१४॥

नियमो वा तन्निमित्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात् १५॥

नियमो वा—समाप्तिनियम एव । आरम्भस्य तन्निमित्तत्वात्—
समाप्तिनिमित्तत्वात् । अन्यथा समाप्यनियमे कर्तुः—आरम्भकर्तुः, तत्-
असमापनं, कारणं—‘यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजेत देवानाभ्य एष
आवृद्ध्यते’ इति ध्रुते. प्रत्ययायकारणं स्यात् । ‘त्रैधातवीयेन यजेत’ इति
प्रायश्चित्तोपदेशोऽपि समाप्तिनियमं द्रढयतीति भावः ॥१५॥

आरब्धलौकिककर्मणः समाप्त्यनियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥१६॥

लोके कर्माणि— रथगृहारम्मादीनि, वेदवत्— वैदिककर्मवत्, अवश्यं समापनीयानि । ननु, तान्यर्थसुखादिलोकप्रसिद्धमूलकत्वेनाशास्त्री-याणीति चेन्न । अधिपुरुषज्ञानं— गृहादिनिर्माणकर्तुः पुरुषस्य तद्विषयकं ज्ञानं, ततः— शास्त्रादेव भवति । अतस्तान्यपि कर्माणि शास्त्रीयाणीति भावः ॥१६॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥

अपराधे—रथादिनिर्माणसमये अरादीना भङ्गे, तैस्तक्षादिभिः ' आरे भग्ने इन्द्रवाहुर्विद्वव्यः पायसेन ब्राह्मणो भोजयितव्यः ' इत्यादिप्राय-श्चित्तशास्त्रमपि पठ्यते । ततः शास्त्रीयत्वात्तत्कर्म समापनीयमिति ॥१७॥

सि० ॥ अशास्त्रा तूपसम्प्राप्तिः शास्त्रं स्यान्न प्रक-
ल्पनं तस्मादर्धेन गम्येत अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥१८॥

अशास्त्रा—निर्मला, उपसम्प्राप्तिः— गृहरथादिनिर्माणप्राप्तिः । तस्मात् शास्त्रं—शिल्पिशास्त्रं, न प्रकल्पकं—स्वमूलवेदानुमापकं नेत्वर्थः । अर्धेन—स्वसंरक्षणादिप्रयोजनेन, गम्येत—ज्ञातव्यम् । किं तन्निर्माणफल-मिल्याकाङ्क्षायामाह—अप्राप्ते—गृहरथादिनिर्माणकौशल्यशून्ये पुरुषे, तच्छा-स्त्रमर्थवत्—सफलम् । स्वमुध्या कर्तुमसमर्थः शास्त्रं दृष्ट्वा कुर्वादिति भावः । यच्च गृहरथादिनिर्माणाङ्गभूतं वास्तुदेवताद्याश्रय च पुरुषार्थं नैमि-त्तिकं कर्म, तस्य कर्मणः शास्त्रीय-सादिष्टमेव त-समापनम् ॥ १८ ॥

प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्ठापाताधिकरणम् ॥ ५ ॥

(कण्डान्यायः १)

प्रातिषेधेष्वकर्मत्वात्क्रिया स्यात्प्रातिषिद्धानां
विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥

‘ न कलञ्जं भक्षयेत्, न लज्जुनम्, न पलाण्डुम्, न गृञ्जनम् ’ इति श्रुतेषु प्रतिषेधेषु— सिद्धान्तिनो निषेधत्वेनाभिमानेषु वाक्येषु श्रूयमाण-
नञः न प्रत्ययवाच्यभावनायामन्वयः, धात्वर्थभक्षणेन व्यवहितत्वात् । समा-
सापत्तेर्न कलञ्जेन सम्बन्धः । भक्षणाभावस्य कृत्यसाध्यतया कर्तव्यताप्रति-
पादकविध्यन्वयानुपपत्तेर्नापि भक्षणेन साक तस्यान्वयः सम्भवतीत्यगत्या
‘ नेक्षेतोद्यन्तमादित्य ’ इति यत् भक्षणपदस्य लक्षणया भक्षणविरोधिसङ्कल्प
एवार्थो वाच्यः । तस्य कर्तव्यतया भक्षयेदिति विधानमुपपन्नमतः अकर्मत्वात्-
भक्षणविरोधिसङ्कल्पविधित्वात्, क्रिया स्यात् न निषेधः । यतो ‘ नञ्पदसमभि-
व्याहृतधातोः स्वरिध्दार्थे लक्षणा यस्मिन् स पर्युदासः, यच्च निवर्तकं
वाक्यं स निषेधः ’ इति पर्युदासनिषेधयोः विभक्तत्वात् परस्परं भिन्नत्वात् ।
तद्विधेयवाक्ययोरपि भेदात् ‘ न कलञ्जमित्यादिवाक्यद्वयानिसङ्कल्पान्मकारि-
याजन्यादृष्टस्वर्गादिकलेच्छारहितेन तद्भक्षणं कार्षमिल्यापातीति पूर्वः पक्षः
॥१९॥

**सि० ॥ शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते
तयोरसमवायित्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥२०॥**

शास्त्राणाम्— ‘ अथ तस्य व्रतम् ’ ‘ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् ’
‘ एतावता ह्येनसा त्रियुक्तो भवति ’ इति त्रयाणां शास्त्रवाक्यानाम्, अर्थव-
त्त्वेन— पुरुषस्थेष्टफलप्रद ईक्षणविरोधी ‘ नेक्षिष्ये ’ इति सङ्कल्पान्मकारः पुरु-
षार्थोऽत्र विधीयते । यत्र उपक्रमोपसंहाराऽऽलोचने एकार्यप्रतिपादकत्वा-
द्वाक्यत्रयमपीदमेकं वाक्यमिति निःसन्दिग्धं सिध्यति । अतोऽत्र लक्षितः सङ्क-
ल्पोऽर्थः युक्त एव । प्रकृते ‘ न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु तयोः— प्रथमतृतीय-
शास्त्रयोः असमवायित्वात्— अभावात्, तादर्थ्ये— शक्यार्थलाभाय,
विध्यतिक्रमः— विधीयमानार्थनिषेधः, भक्षयेदिति भक्षणप्रवृत्तिविरोधी
तन्निवृत्तिरूपो मुह्यार्थ एवानिष्टपरिहारायोच्यते । इति व्यवहितान्वयोऽ-
प्यत्र न दोषावह इति भावः ॥२०॥

गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरप्रवृत्त्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

तास्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेरन् ॥२१॥

‘ गुरुरनुगन्व्यः अभिप्रादयितव्यश्च । वृद्धययाः प्रत्युद्येयः समन्त-
व्यश्च । ‘ प्राङ्मुखोऽन्नानि मुञ्चीत । ‘ क्षुत आचामेत् ’ इत्यादीनि तास्मिन्-
मन्त्रादिस्मृतिषु, शिष्यमाणानि — पठ्यमानानि गुर्वनुगमनादानि कर्त-
व्यानि जननेन— जन्ममात्रेण प्रवर्तेरन् । विशेषाश्रयणादित्यर्थे ॥ २१ ॥

सि०॥ अपि वा वेदतुल्यत्वाद्दुपायेन प्रवर्तेरन् ॥२२॥

‘ त्रैदिका एव पदार्था मन्वादिभिः स्वर्यन्त ’ इति प्रागुक्तमेव । अत-
स्मृतीनां वेदतुल्यत्वात् उपायेन—उपनयनेन सह, प्रवर्तेरन् एते नियमा ।
अत एवोपनयनात्प्राक् ‘ कामचारवादमक्षा’ इति स्मृतम् । तस्माद्दुपनयन-
मारभ्येते नियमा, परिपाठनीया, न प्रागिति ॥२२॥

अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालमाश्रकृत्यत्वाधिकरणम् ॥७॥

(अग्निहोत्रन्याय. ।)

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधीयते ॥२३॥

‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ’
इत्यादिवाक्येन उक्तकर्मण अभ्यासः—आवृत्तिर्विधीयत इति स्थितं द्विती-
याध्याये । अत्रायमभ्यासः अकर्मशेषत्वात्—कर्मशेषत्वाभावात्, पुरुषार्थत्वेन
विधीयते । अत सातत्येन सादृश्यश्रुतिविहितं कर्म कार्यम् । यावज्जीवमिति
जीवननिमित्तेन विहितत्वात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगात् सर्व-
दैव तदनुष्ठानमिति भाव ॥२३॥

एतस्मिन्नसम्भवन्नर्थात् ॥ २४ ॥

एतास्मिन्— सार्वकालिन्नानुष्ठाने, असम्भवन्— निद्राऽऽपारादि-
लोपप्रसङ्गेन सम्भवामात्रात्, तदतिरिक्तकाले सर्वदा त कर्तव्यमेव यथ ॥२४॥

सि० ॥ न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥२५॥

कालेभ्यः— विहितकालेभ्यः अन्यत्र न स्युः । यतः ' सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ' अमावास्यायाममावास्याया यजेत ' इत्यादिभिर्वाक्यै-
स्तत्काला उपदिश्यन्ते । ततस्तेष्वेव स्युरिति भावः ॥ २५ ॥

दर्शनात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥२६॥

काललिङ्गानां—विहितकाल एवेत्यत्र लिङ्गानां दर्शनात् ' अप वा एषं खर्गाहोकाश्चिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्या पूर्णमासी वा अतिपातयेत् ' इति तत्राननुष्ठाने प्रायश्चित्तध्वनं लिङ्गम् । अतः काले विधानं— तदनुष्ठानम् । न संन्ततम् । इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्त्याधिकरणम् ॥८॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥२७॥

आगमेन—आगते आगते प्रातरादिकाले अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं कर्तव्यम् । न सकृत् । कुतः ? तेषामौत्पत्तिकत्वात्—प्रातरादिकालसंयुक्तानामेवाग्निहोत्रा-
दीनामुत्पत्तिवाक्यैर्विधानात् । कालत्रिशिष्टजीवननिमित्तत्वावृत्तौ नैमित्तिका-
वृत्तेरावश्यकत्वाद्धिहितकाले तदावृत्तिरिति भावः ॥२७॥

तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥२८॥

तथा हि—उक्तार्थे लिङ्गदर्शनम्— ' यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावासी पूर्णमासी वाऽतिपातयेदिनि प्रायश्चित्तध्वनमित्यर्थः ॥२८॥

दर्शादौ भेदादिनिमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकावृत्त्याधिकरणम् ॥९॥

तथाऽतः क्रतुयुक्तानि ॥२९॥

यथा क्रतुनिमित्तावृत्तौ क्रवावृत्तिः, तथा अन्तःक्रतुयुक्तानि—क्रतुमध्ये यानि नैमित्तिकानि ' भिक्षे जुहोति । स्वप्ने जुहोतीत्यादीनि क्रत्वर्पानि अपि तथा—आवर्तन्त इत्यर्थः ॥२९॥

गुर्वनुगमनादीनां प्रातिनिमित्तमावृत्त्याधिकरणम् ॥ १० ॥

आचाराद् गृह्यमाणेषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वात् ॥३०॥

गुर्वनुगमनादिषु आचारप्राप्तेषु तथा—आवेत्तिः स्यात् । पुरुषार्थत्वात्-
गुरुप्रीत्यर्थत्वात् ॥ ३० ॥

ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां नित्यत्वाधिकरणम् ॥११॥

**ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयो-
गात् ॥३१॥**

ब्राह्मणस्येति क्षत्रियवैश्ययोर्लक्षकम् । सोमविद्याप्रजं नित्यम् । ऋण-
वाक्येन— ऋणपदघटितवाक्येन, संयोगात्— त्रयाणपाकरणे दोषश्रवणात्
४ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मर्षेण ऋषिभ्यः । यज्ञेन
देवेभ्यः । प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणीयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी'ति
श्रुतेः ॥ ३१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥ श्रीः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥१॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्—याद्यज्जीवमिति विहितनित्याग्निहोत्रादौ
कर्मणि सर्वाङ्गानुष्ठानसमर्थस्यैव प्रवृत्तिः स्यात् । तथाभूतोपदेशात्—साहा-
नुष्ठानस्यैव विहितत्वात् ॥१॥

**सि०॥ अपि वाप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्धृत्ति-
गुणमात्रमितरत्र तदर्थत्वात् ॥२॥**

अपि वेति पूर्वोक्तव्यावृत्तिः । एकदेशेऽपि—अङ्गैकदेशानुष्ठानेऽपि,
प्रयोगः स्यात् । हि- यस्मात्, प्रधाने—प्रधानानुष्ठाने, अर्थस्य-प्रत्ययवा-

माधाःसकफलय, निर्वृत्तिः—सिद्धिः । इतरत्र—इतरपक्षे स्वर्गादौ, गुण-
मात्रं—यावदङ्गानुष्ठानम् । यावदङ्गानुष्ठानस्य तदर्थत्वात्—स्वर्गार्थत्वादि-
त्यर्थः ॥२॥

**तदकर्मणि च दोषः तस्मात्ततो विशेषःस्यात् प्रधाने
नाभिसम्बन्धात् ॥३॥**

तदकर्मणि—तस्य—प्रधानस्य अकर्मणि—अननुष्ठाने, 'पपो वा
एपोऽव्यपद्येनेति' इति दोषः श्रूयते । तस्मात्ततः—अङ्गात्, विशेषः
स्यात् । प्रधानेनाभिसम्बन्धात्—प्रधानमात्रानुष्ठानस्य आवश्यकत्वमिति
भावः ॥३॥

**कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वेषामुप-
देशः स्यात् ॥४॥**

कर्माभेदं तु—कर्मणोः—नित्यकाम्यप्रयोगयोः अभेदम् एकरूपतां
जैमिनिराह 'अमावास्यायाम् अमावास्याया पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत'
इति प्रयोगवचनैकरूपत्वात् । प्रयोगद्वयेऽपि सर्वेषां—यावदङ्गानाम्
उपदेशः—अनुष्ठानं स्थादिति भावः ॥४॥

**अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्यात् यथा
क्रत्वन्तरेषु ॥५॥**

एकस्य प्रयोगेऽपि—एकाङ्गकनित्यप्रयोगेऽपि, विगुणादपि नित्या-
दित्यर्थः, प्रत्यवायाभावः फलं स्यात् । कुतः ? अर्थस्य—प्रधानस्य, अङ्गैर्म्यः
व्यपवर्गित्वात्—पृथक्कृतत्वात् । 'अमावास्यायाम् यजेत । पौर्णमास्यायाम्
यजेत' इत्यत्र अमावासीपौर्णमासीशब्दौ न साङ्गप्रधानपरौ । अपि तु प्रधान-
भूताग्नेयादिपद्ध्यागपराधेनेति द्वितीयाध्यास्य द्वितीयापादे चतुर्थाधिकरणे
सप्रपञ्चं निरूपितमिति न पूर्वसूत्रोक्त आश्रोपात्तरः । तस्मान्नित्यकाम्यप्रयो-
गयोर्मिथो भिन्नत्वाद्विगुणमपि नित्यं कर्तव्यमेवेति भावः । यथा क्रत्वन्तरेषु-

प्रकृतिविकृत्यादिषु यथापरस्य धर्माः परस्य न भवन्ति । तथा काम्यप्रयोगस्य धर्मा अपि नित्यस्य भवितुं नार्हन्ति । तयोर्मिन्नः सादेवेति ॥ ५ ॥

विध्यपराधे च दर्शनात्समाप्तेः ॥६॥

विध्यपराधे च—अङ्गानुष्ठानासम्भवेऽपि ' नदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति समाप्तेर्दर्शनात्—यथाकथंचिदङ्गहीनमपि प्रधानमनुष्ठयमेवेति श्रवणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

' यस्याग्निमनुष्ठृतं सूर्योऽभ्युदेति चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् ' इत्यादिभिः प्रायश्चित्तश्रवणादपि अङ्गलापेऽप्यनुष्ठयं नित्यमिति ज्ञापयतीति भावः ॥ ७ ॥

अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥८॥

' पेन्द्राग्निमेकादशकपालं निर्धेत्प्रजाकाम ' ' नारं चक्रं निर्धेद् ब्रह्मवर्चसकामः ' ' वैश्वदेवीं साङ्गप्रहायणीं निर्धेद् ग्रामकामः ' इत्यादिषु काम्येषु कर्मसु ऋग्भिर्गुणस्थानुष्ठानम्. अर्थित्वात्—अथ न कर्मजन्यफलेच्छायाः सत्त्वादि यर्थः ॥८॥

असंयोगात्तु नैवं स्याद् विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥९॥

नैवं स्यात् । असंयोगात्—केवलप्रधानकर्म अर्पजनकत्वे तात्पर्याभावात् । निर्धेत्पूर्वजनकत्वस्य शब्दप्रमाणैकताभवात् । केवलयागभावना नोपदिश्यते । किन्तिरनिर्कन्वयनाविशिष्टा सा अर्पजनिकेत्युपदिश्यते इति भावः ॥९॥

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥

अकर्मणि—नित्यकर्मानुष्ठाने, यथा प्रलयस्य तथा काम्ये कर्मण्यथर्गोत्र नित्यकाम्ययोः साम्यमिति भावः ॥ १० ॥

द्रव्यभेदेऽपि कर्माभिदाधिकरणम् ॥३॥

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः
स्यात् ॥ ११ ॥

क्रियाणां—यात्रयागहोमाक्रियाणां, द्रव्याश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे—
ब्राह्मिनीवारादिद्रव्यभेदे, विभागः—यागादिकर्मणो भेदः स्यात् ॥११॥

सि० ॥ अपि चाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च
गोत्ववदैककर्म्यं स्थानामधेयं च सत्त्ववत् ॥१२॥

अपि चा ऐककर्म्यं स्यात्—द्रव्यभेदेऽपि दर्शपूर्णमासादिपदवाच्यत्वे-
नैकमेव कर्म स्यात् । अव्यतिरेकात्—व्यतिरेकसाधकभावात् । रूपशब्दा-
विभागात्—नद्र)चकदर्शपूर्णमासादिपदस्य तद्वाच्यस्य दर्शत्वपूर्णमासत्वादिरूप-
धर्मस्य चैक्यात् । यथा गोपदैक्ये तद्वाच्यगोत्वैक्ये गोत्रावच्छिन्ना व्यक्तिः
अपूर्वा न । किंवा द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यत्वादिना भेदेऽपि सत्त्वेन न भेदः ।
सदिति नामधेयं च न प्रयुक्तं । तथा द्रव्यभेदेऽपि न भिन्नमिति भावः ॥१२॥

नित्यकर्मणः अनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना
समायनाधिकरणम् ॥४॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे अनागमः अन्यस्य
अशिष्टत्वात् ॥१३॥

श्रुतिप्रमाणत्वात्—‘ ब्राह्मिभिर्भजेत ’ इति तृतीयाश्रुत्या ब्राह्मिणा-
मङ्गत्वोपदेशात्, शिष्टाभावे—विहितब्राह्मभावे, अन्यस्य—नीशारादेः,
अनागमः—अप्राप्तिः । अशिष्टत्वात्—अनङ्गत्वादिति ॥१३॥

कचिद्विधानाच्च ॥ १४ ॥

कचिज्ज्योतिष्टोमे ‘ सोमामाधे शुनिकानमिषुणुयात् ’ इति प्रतिनि-
धिविधानाद्न तथा नीशारप्रापकवचनस्याभावान्न प्रतिनिधिरिति ॥१४॥

सि० ॥ आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥१५॥

आगमः— नांवारप्राप्तिः, चोदनार्थाविशेषात्— चोदनार्थस्य यागाभिन्नत्वस्य पूर्वमेव व्यवस्थापितत्वात्, नांवारैरपि यागनिष्पत्तिसम्भवात् विशेषवचनाभावेऽपि सादृश्यादिना तत्प्राप्तिरिति भावः ॥१५॥

नियमार्थः क्वचिद्विधिः ॥१६॥

क्वचिद्विधिः— पूतिकविधिः, नियमार्थः—प्रतिनिधित्वेनान्यस्यापि प्राप्ती पूतिका एव ग्राह्या इत्यर्थः ॥१६॥

तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ १७ ॥

हि—यस्मात्कारणात्, तच्चिकीर्षा—यागचिकीर्षा नित्या । अकारणे प्रत्यवायश्रवणात् । अतः तत्—पूतिकाप्रापणं नित्यम्—अवश्यं, शास्त्रं विनापि पक्षे प्राप्तम् । मुख्यालाभेऽपि यागस्याऽवश्यं कर्तव्यत्वादिति भावः ॥१७॥

देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥५॥

न देवतामिशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥१८॥

देवता—इन्द्रादिः, अग्निः—आहवनीयादिः, शस्त्रः—मन्त्रसमूहः, क्रिया—प्रयाजादिः, न प्रतिनिधिर्मर्हति । कुतः? अन्यार्थसंयोगात् - देवतादीनां प्रतिनिधिसाधकन्यायातिरिक्तन्यायोपेतत्वात् । ब्राह्मिद्रव्यस्य पुरोडाशकार्यसाधकत्ववक्त्रावस्यापि तत्साधकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । देवताभेददृष्टसाधकत्वं तु न तथा । अपि तु शास्त्रप्रमाणेकगम्यम् । शास्त्रविहितदेवतादिप्रयोगं यददृष्टं तदन्येनापि भवतीति शास्त्रमन्तरा ज्ञातुमशक्यमेवेति भावः ॥ १८ ॥

देवतायां च तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

अग्न्यादिदेवतायां च तदर्थत्वात्—हविस्त्वेत्यत्वात्, दशादिहविषः उद्देश्योऽग्न्यादिः । तत्र सूर्यादियोजने तु दर्शयागो न स्यात् । एवमन्यत्रापीति भावः ॥१९॥

प्रतिपिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥६॥

प्रतिपिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥२०॥

‘अयज्ञिया वै माया.’ इति यज्ञसामान्ये निषेधश्रवणात् मायगदि-
द्रव्य प्रतिनिधि येन न ग्राह्यम् । इति द्रव्यादिप्रतिनिधिनिर्णय ॥२०॥

स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥७॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्म-
योगित्वात् ॥२१॥

स्वामिनस्तथा- न प्रतिनिधि । कुत ‘फलस्य कर्मयोगित्वात्-
प्रयोक्तृगामित्वात् । फलसमवायात्-प्रतिनिधौ फलस्य स्यात्पत्तेरिति
भाव ॥२१॥

सत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥८॥

बहूनां तु प्रवृत्तावन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥२२॥

(सत्रन्याय ।)

‘सप्तदश्यागं सत्रमासीरन्’ इति गृह्णा स्वामिनः प्रवृत्ते कर्मणि
कस्मिंश्चिदेवस्मिन्नपचरिते अवैगुण्यात्-सप्तदश्यागदिसहस्र्यालोपो मः श्रुतिः-
त्यन्य सत्पूरकमागमयेत् ॥२२॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य अस्वामित्वाधिकरणम् ॥११॥

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥२३॥

सः-प्रतिनिधि, स्वामी स्यात् । कुत ‘तत्संयोगात्-स्वामिन-
स्थानसम्प्रगतिवर्थ ॥२३॥

सि० ॥ कर्मकरो वा भूतत्वात् ॥२४॥

कर्मकरः-आचार्य्यादिन कर्मकरः । भूतत्वात्-द्रव्यदानेन
परिक्रियत्वात् ॥ २४ ॥

तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥२५॥

‘यः सत्राय दक्षितानां प्रनियेतापि तस्य फलम्’ इति तस्मिन्-
अपचरिते स्वामिनि, फलदर्शनं दयं न स्वामी । अपि तु कर्मकर एवेति
भाव ॥ २५ ॥

सत्रे प्रातिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

स तद्धर्मा स्यात् तत्कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

सः--प्रतिनिधिः, तद्धर्मा--यजमानधर्मवान् स्यात् । तत्कर्मसंयो-
गात्--यजमानस्य यत्कर्म तदर्थं नियुक्तत्वात् ॥२६॥

श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रातिनिधित्वाधिकरणम् ॥११॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥२७॥

सामान्यं--ग्रीहिसदृशं प्राद्यम् । हि-यस्मात्, यागे प्रवृत्तस्य
तच्चिकीर्षा--यद्विषयिणी इच्छा, तदलाभे तत्सदृशनेच्छनीति भावः ॥२७॥

परिगृहीतद्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ॥१२॥

निर्देशात्तु विकल्पे यत् प्रवृत्ताम् ॥ २८ ॥

विकल्पे - वैकल्पिकविषय, यत्प्रवृत्तं--यद्द्रव्यं प्रयमनङ्गीकृतम्, तत्सदृश
प्राद्यम् । निर्देशात्--प्रथमप्रवृत्तद्रव्यस्यैवाङ्गत्वेन निर्देशात् ॥ २८ ॥

अशब्दमिति चेत् ॥ २९ ॥

सदृशम् अशब्दम्--अविहितमिति चेत्-- ॥ २९ ॥

नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥

अविहितस्य वैकल्पिकेऽपि तुल्यत्वात् इतरशास्त्रे अप्रामाण्यग्रहद्विनि
भावः । सत्कारा अपि खादिरे खादिरप्रतिनिधौ कर्तव्या इति सिद्धान्तः ॥३०॥

पृथक्स्य सोमप्रातिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वचनाच्चान्याय्यभावे तत्सामान्येन प्रातिनिधिरभ-
वादितरस्य ॥ ३१ ॥

'याद न सोम विन्देत पुनिकानमिषुणुयात्' इत्याम्नायने । अत्र
सिद्धान्तः । अभावे--सामाभावे, तत्सामान्येन--तत्सादृश्येन, इतरस्य--पृथिका-
तिरिक्तस्य, प्राप्तौ वचनात्--'यदि न सोममिति वचनात्, न सदृशमन्याग्र्यं-
गृहीतुमयोग्यम् । असदृशा पृथिकाद्रव्येव प्रातिनिधिः स्यात् । अभावात्--
ईदृशा वचनाभावे इतरस्य सदृशस्य प्रातिगिति भावः ॥३१॥

प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वा-
धिकरणम् ॥१४॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥३२॥

प्रतिनिधौ—ब्रीहिप्रतिनिधिनीवारनाशे, न—नसदृशं द्रव्यं न ग्राह्यम् ।
कृतः ? समत्वात्—आगन्तुकत्वस्य तुल्यत्वात् । अतः मुख्यसदृश एव
प्रतिनिधिः पुनरपि ग्राह्य इति भावः ॥३२॥

श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरभावे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वा-
धिकरणम् ॥१५॥

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥३३॥

नीवारनाशे तत्सदृशग्रहणाभावेऽपि प्रतिकनाशे तत्सदृशं ग्राह्य-
मित्याह—श्रुतिलक्षणे—वाक्येन विहितप्रतिनिधिनाशे नष्टतत्सदृशग्रहणं
स्यात् । तस्मिन् प्रयोगे तस्य श्रुतिनियमिन्त्वात् ॥३३॥

सि० ॥ न तदीप्सा हि ॥३४॥

प्रतिकसदृशोपादानं न । हि—यतः, यागे प्रवृत्तस्य तदीप्सा-
सोमेच्छा, प्रथमं न प्रतिकेच्छा । अतः आगन्तुकसदृशो नेच्छाविषयो
भवेत्तुमर्हतीत्यर्थः ॥३४॥

मुख्यापचारे पुनस्तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥१६॥

मुख्याधिगमे मुख्यम् आगमो हि तदभावात् ॥३५॥

मुख्यस्यालाभेन नीवारान् सम्पाद्य यागार्थं प्रवृत्तः, किन्तु निर्वापा-
दिकं न कृतम् । तत्र देशस्तादृशप्रयोगे मुख्याधिगमे—ब्रीहिलाभे, मुख्य-
ब्रीहय एव ग्राह्याः । हि—यतः, तदभावात्—मुख्याभावात्, आगमः—
नीवारगमः । सर्वथा मुख्याभाव एव प्रतिनिधिरिति भावः ॥३५॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि मुख्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव
समापनाधिकरणम् ॥१७॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥३६॥

प्रवृत्तेऽपि— नीवारपुरोडाशेन प्रवृत्तप्रधानयागसम्पत्त्यन्तरमपि व्रीहिलाभे पुनर्व्रीहिग्रहणमिति चेत्—॥३६॥

सि० ॥ नानर्थकत्वात् ॥३७॥

न पुनर्व्रीहिग्रहणम् । अनर्थकत्वात्—व्यर्थत्वात् । यागार्थं हि द्रव्य-सम्पादनम् । यागस्य जातत्वाद्यर्थमेव तत्सम्पादनम् । नाद्गानुसारेण प्रधानावृत्तिर्युक्तेति भावः ॥३७॥

अमुख्ये संस्कारयोग्येऽपि मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥३८॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥३८॥

‘यूपे पशुं वध्नाती’ति पशुबन्धनयूपप्रकृतिभूतो मुख्यः खदिरः पशुनियोजनमात्रसमर्थः । ‘यूपमष्टाश्रीकरोती’ स्यष्टाश्रीकरणसंस्कारा-समर्थः । खदिरसदृशः कदरस्तुमथसमर्थः । तत्र को ग्राह्य इत्याकाङ्क्षाया द्रव्यस्य—खदिरस्य, संस्कारस्य च—अष्टाश्रीकरणादेः, परस्परं विरोधे—उभयोरेकत्रासम्भवे, द्रव्यं—मुख्यः खदिरो ग्राह्यः, संस्कारो बाध्यः । तदर्थ-त्वात्—द्रव्यार्थत्वात्तस्य अङ्गप्रधानविरोधे अङ्गस्य लोप इति भावः ॥३८॥

प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादाना-
धिकरणम् ॥ १९ ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणा- मर्थशेषत्वात् ॥३९॥

अर्थस्य—पशुनियोजनकार्यहेतुद्रव्यस्य खदिरस्य, विरोधे—संस्कारा-समर्थे द्रव्यं खदिरं त्यक्त्वा अर्थः—तत्कार्यं, सम्पादनीयम् । द्रव्याभावे—मुख्यद्रव्याभावे, गौणेनापि—कदरेणापि, तदुत्पत्तेः—तत्कार्योत्पत्तेर्जायमान-त्वात् । द्रव्याणामर्थशेषत्वात्—पशुनियोजनाङ्गत्वात् प्रधानानुसारेणाङ्गलोपो युक्त इति भावः ॥३९॥

अङ्गनिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहकस्य गुरयस्योपादाना-
धिकरणम् ॥ २० ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥४०॥

यत्र मुख्यद्रव्यम् अत्रदानमात्रे पर्याप्तम् । नीनारादयस्तु वा नार्थ-
पर्याप्ता । तत्र हि प्राद्यामिति विमर्शे आह- विधिः-प्रहितमपि द्रव्य
ब्रह्मादि, एकदेशे-अत्रदानमात्र समर्थम् । अतस्तत्र प्रतिनिधि स्यात् ।
भूयसानुप्रदायति भाव ॥४०॥

मि० ॥ अपि वा अर्थस्य शक्यत्वात् एकदेशेन
निर्वर्त्येत अर्थानामविभक्तत्वात् गुणमात्र-
मितरत्तदर्थत्वात् ॥४१॥

अत्रि रेति पूर्वोक्त-यावृत्ति । अर्थस्य प्रधानयागस्य, अनुष्णान्
एकदेशेन--अत्रेनापि मुख्यद्रव्येण, शक्यत्वात् निर्वर्त्येत-नैव प्रधान
वर्तव्यम् । इतरत् स्निग्धदादि, तदर्थत्वात्-हृदि सस्वारार्थत्वात्,
गुणमात्रं हरिरङ्गम् । अत अर्थानां-स्निग्धदादिशेषप्रतिपत्तिप्रसृतीनां
सर्वेषां कायाणां, हृदि रङ्गत्वेन सुमानत्वात् तानि मर्गण्यपि हरिरङ्गत्वाद्दु-
र्वलानि । 'वाहिभिर्धजेतेति श्रुत्या ब्राह्मीणां यागाङ्गत्वात्स्य प्रागल्भ्य-
मिति भाव ॥४१॥

। इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाववाधिन्या पष्ठादशस्य तृतीय पाद
सम्पूर्ण ॥ श्री ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

शेषाद्द्वयवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्हाविषोऽवद्यती'नि पुरोडाशात् सुचि द्वित्यदानान-
न्तरं तदवत्तमात्रनाशे पुनरपि शेषात्-पुरोडाशादेवावदानं कार्यम् । कुतः ?
तदर्थत्वात्--'अग्रये जुष्टं निर्वापामी'ति निर्वापेण निखिलपुरोडाशस्य अन्य-
धत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सि०॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ॥२॥

निर्देशात्--'मध्यात् पूर्वार्धादवद्यती'ति विधानात्, तत्राशे अन्यत्
प्रतिनिधाय तेन यागः कार्यः । मध्यपूर्वार्धयोरेव अन्यर्थत्वादिति । न कृत्स्न-
पुरोडाशस्येति भावः ॥२॥

स्विष्टकृदर्थवत्तनाशे पुनरवदानाभावाधिकरणम् ॥२॥

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥३॥

शेषभाजां-शेषप्रतिपत्तिरूपस्विष्टकृदागार्थमरत्तद्विषये नाशे स्विष्ट-
कृदादीनां लोप एव । कुतः ? विशिष्टकारणत्वात्--प्रधानयागनिर्वृत्तपनन्त-
रमवाशिष्टस्य प्रतिपत्तिकारणत्वात् । शेषहविःसंस्कारार्थः स्विष्टकृदागादगो
हविरङ्गभूताः । अङ्गानुसारेण प्रधानानृत्तिर्न भवतीत्युक्तमेव प्रागिति भावः ॥३॥

ऋत्विजामेव शेषमक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निर्देशाच्छेषमक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

शेषमक्षः-प्राशित्रसंयुक्ताकादिशेषमक्षणम्, अन्यैः-प्रकृताव्यर्थ-
वादिऋत्विग्म्योऽन्यैः कर्तव्यम् । कुतः ? निर्देशात्--'यजमानपञ्चमा इदां
मक्षयन्ती'ति निर्देशात् । प्रधानवत्-यथा 'यद्रामेयोऽष्टाप्रपालः'
इत्यनियमेन कृत्स्नपुरोडाशे यागसम्बन्धे प्राप्ते 'मध्यादवद्यती'त्यनेन ॥ निष-

अङ्गनिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहकस्य मुख्यस्योपादाना-
धिकरणम् ॥ २० ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥४०॥

यत्र मुख्यद्रव्यम् अवदानमात्रे पर्याप्तम् । नीजाराडयस्त यत्र कार्य-
पर्याप्ता । तत्र हि प्राह्यमिति विमर्शे आह--विधिः--विहितमपि इव्य
श्रीह्यादि, एकदेशे--अवदानमात्र समर्थम् । अन्तस्तत्र प्रतिनिधि स्यात् ।
भूयसामनुप्रहायेति भाव ॥४०॥

मि० ॥ अपि वा अर्थस्य शक्यत्वात् एकदेशेन
निर्वर्त्येत अर्थानामविभक्तत्वात् गुणमात्र-
मितरत्तदर्थत्वात् ॥४१॥

अपि चेति पूर्वोक्तव्यावृत्तिः । अर्थस्य--प्रधानयागस्य, अनुष्ठानम्
एकदेशेन--अप्येनापि मुख्यद्रव्येण, शक्यत्वात् निर्वर्त्येत--नेनैव प्रधानं
कर्तव्यम् । इतरत्-स्निग्धवृदादि, तदर्थत्वात्-एते तत्कार्यत्वात्,
गुणमात्रं हरिश्ङ्गम् । अत अर्थानां--स्निग्धवृदादिशेषप्रतिपत्तिप्रभृतीनां
सर्वेषां कार्याणां, हरिश्ङ्गत्वेन सुमानत्वात् तानि सर्वाण्यपि हरिश्ङ्गत्वाद्दु-
र्वलानि । ' व्रीहिरिभिर्यजेतेति श्रुत्या-व्रीहीणां यागाद्गत्, सेच्य प्राचस्य-
मिति भावः ॥४१॥

, इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्ती भाष्यत्रयान्या पष्ठाप्यायस्य तृतीय पाद-
सम्पूर्णा ॥ श्री. ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

शेषाद्द्वयवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्द्विषोऽप्रयती'ति पुरोडाशात् सुवि द्विवदानान्-
न्तर तदवत्तनाशे पुनरपि शेषात्-पुरोडाशादेशात्-कार्यम् । कुतः ?
तदर्थत्वात्--'अग्रये जुष्टं निर्वपामी'ति निर्वापेण निखिलपुरोडाशस्य अन्य-
र्थत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सि०॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ॥२॥

निर्देशात्-- 'मध्यात् पूर्वावादेवयती'ति रिधानात्, त्काशे अन्यद्
प्रतिनिधाय तेन याग कार्यः । मध्यपूर्वार्धयोरेव अन्यर्थत्वादिनि । न कृत्स्न-
पुरोडाशस्येति भावः ॥२॥

स्विष्टकृदर्थवत्तनाशे पुनरवदानाभावाधिकरणम् ॥२॥

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥३॥

शेषभाजां-शेषप्रतिपत्तिरूपस्विष्टकृदागार्ग्यवत्तदर्थे नाशे स्विष्ट-
कृदादीना लोप एव । कुतः ? विशिष्टकारणत्वात्-प्रधानवृत्तिर्द्वन्द्व-
रमवाशिष्टस्य प्रतिपत्तिकारणत्वात् । शेषहोत्रे संस्कारार्थं स्विष्टकृदन्तरेण
हविरङ्गभूताः । अङ्गानुसारेण प्रधानावृत्तिर्न भवतीत्यनेन प्रागेति भावः ॥३॥

ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

शेषभक्षः-प्राशित्रशंयुना आदिशेषभक्षण, कर्त्तव्यः-प्रवृत्त-
वादिऋत्विगुभ्योऽन्यैः कर्त्तव्यम् । कुतः ? निर्देशात्-'यत्र न चान्यद्दृष्टं
मक्षयन्ती'ति निर्देशात् । प्रधानवत्-इति 'यत्र न चान्यद्दृष्टं'
इत्यनियमेन कृत्स्नपुरोडाशे यागसम्बन्धे प्रागे 'मयादवदन्ति'ति च निश्चि-

स्यते, तथा इदामक्षणवाक्येन प्राशिन्नादिशेषमक्षणे यजमानसहितप्रवृत्तक्रति-
वसम्बन्धो व्याचल्यते इति भावः ॥ ४ ॥

सि० ॥ सर्वैर्वा समवायात्स्यात् ॥ ५ ॥

सर्वैर्वा—इहादिसर्वभक्षैः साकं प्रकृताः सर्वे ऋत्विजः सम्ब्रह्मन्ते
इत्यर्थः । कुतः ? समवायात्—कर्मकरत्वेन सर्वेषां नत्र सम्बन्धात् । तस्मात्
प्रकृतानां सर्वेषामेव ऋत्विजा सयजमानानां शेषमक्षणं स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

निर्देशस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥

निर्देशस्य—'यजमानपञ्चमाः' इति वचनस्य, गुणार्थत्वम्—कर्मकरत्वा-
भावेन अप्राप्तयजमानविपर्ययरम् । अतो न व्यावर्तकं तद्वचनमिति
भावः ॥ ६ ॥

प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥

प्रधाने—प्रधानयोगे, 'मप्यादवधती' ति श्रुतिलक्षणं प्रामाण्यम् ।
विधेयस्यान्यस्याभावाद्युक्तैव व्यावृत्तिस्तत्र । अत्र तु न तथा । विधिरिसङ्-
ख्ययोर्विशये विधिरेवाभ्यर्हितः स्वार्थत्वात् परिसङ्ख्या प्राप्तबाधादिदोषत्रय-
नत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥

अश्वमेधे यथा ऋत्विजा न सर्वभक्षणं तद्वदत्रप्राप्ति चेत्—॥ ८ ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥

न । 'अश्वमेधेन यजेत' इति चोदनाविरोधात् । तत्र भक्षस्य बाहु-
ल्यात्सर्वभक्षणं ऋत्विजा विपत्तौ स यज्ञो न समाप्येति भावः ॥ ९ ॥

कृत्स्नैकदेशमेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥

एकदेशेऽपि—एकदेशमेदनेऽपि, प्रायश्चित्तम्—होमः कार्यः । कुतः ?
अर्थस्य—मेदनरूपनिमित्तस्य, समवायात्—निष्पन्नत्वात् । 'मिच्छे लुहो-

ती 'ति श्रुनेर्षया कृत्स्नकपालभेदने तथा तदेकदेशभेदनेऽपि तात्पर्यसत्त्वा-
दिति भावः ॥ १० ॥

न त्वशेषवैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥

अशेषे—कृत्स्नभेदने तु, न ह्यमः । हि—यतः, तदर्थं—भिन्नस्य
संस्कारार्थं होमः । अशेषभिन्नस्य वैगुण्यात्—अग्रे कार्याक्षमत्वात्, होमो
निष्फल इति भावः ॥ ११ ॥

स्याद्वा, प्राप्तनिमित्तत्वात् अतद्धर्मो नित्यसंयोगात्
न हि तस्य गुणार्थत्वेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥

कृत्स्नभेदनेऽपि प्रायश्चित्तं होमः स्यादेव । प्राप्तनिमित्तत्वात्—
भेदनरूपनिमित्तस्य प्राप्तत्वात् । होमः अतद्धर्मः—गिन्नकपालसंस्कारो न ।
रग्नमते भिन्नशब्दस्य संस्कार्यकपालराचकत्वेन निमित्तवाचकत्वाभावात्
होमस्य नैमित्तिकत्वं न संभवति । अर्थात्तस्य नित्यसंयोगात्—नित्यत्वात्,
गुणार्थत्वेन—संस्कारत्वेन, निर्देशोऽसम्भवी । तथा सति भेदनस्य कादा-
चित्त्वत्वेनानित्यत्वात्, होमस्य च नित्यत्वात्, नित्यानित्यसयोगविरोधात्तत्र
दोषस्त्वन्मते प्राप्नोति । यतो न हि नित्यमानित्यस्योपकर्तुं प्रभवति । अतो न
होमो भिन्नसंस्कारः । अपि तु भेदने निमित्तो सति नैमित्तिकः । प्रायश्चि-
त्तमिति भावः ॥ १२ ॥

गुणानां च परार्थत्वाद्बचनाद्यपाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥

किञ्च, गुणानाम्—अज्ञाना, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, वचनात्—
विशेषवचनात्, व्यपाश्रयः—अन्यत्र विनियोगः स्यात् । प्रकृते ' भिन्ने
जुहोती' ति वाक्ये विशेषाश्रयणान् प्रकरणेन प्रधानहोमाधिकरणकविधिर्व-
क्तव्यः । स च न सम्भवति । आहवनीयाः न रुहन्गत् । ' आहवनीये जुहोति'
' भिन्ने जुहोती' त्यमयोस्तुल्यबलत्वेन वचनात् विकल्पः स्यादिति चेन्न ।
निमित्तत्वेनोपपत्तौ दुष्टो विकल्पो न युक्त इति भावः ॥ १३ ॥

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥

‘गायत्र्या त्वा शताक्षरया सन्दधामी’ति भिन्नस्य पुनः सन्धानार्थता मन्त्रलिङ्गतः प्रतीयते । सा बाध्यते इति चेत्- ॥ १४ ॥

नाशेषभूतत्वान् ॥ १५ ॥

न । अशेषभूतत्वात्—भेदनप्रतिमंत्रस्य शेषभूतत्वाभावात् । न हि होमेन मन्त्रेण वा तत्सन्धातुं शक्यते । मृदापि सन्धीयमानस्य भिन्नबुद्धिर्ना-
पेवादित्यदृष्टार्थैव तत्र वक्तव्येति भावः ॥ १५ ॥

अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥

किञ्च, सर्वनाशे—भिन्नं कर्मात्मिषु प्रहरतीति ध्रुतम् । अतस्त-
त्रानर्थकं संस्कारः । तत उच्छ्रित्य उपधाने योजनीयमिति चेन्न । ‘अन्यदुप-
दधात्री’त्यागमन्ति । तस्मात् ‘भिन्ने जुहोती’ति कृत्स्निकदेशभेदम-
न्त्रिमित्ते सति नैमित्तिकमितं तदङ्गभूतं कर्मेति राद्धान्त ॥ १६ ॥

क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

[क्षामेष्टिन्यायः ।]

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ १७ ॥

क्षामे—पुरोडाशदाहे, यत्प्रायश्चित्तं ध्रुतं त सर्वदाहे स्यात् । कुत ।
एकदेशस्य—एकदेशदाहस्य, अवर्जनीयत्वात्—नित्य-शब्दः । न हि
नित्यस्य नैमित्तिकत्वं सम्भवतीति भावः ॥ १७ ॥

दर्शनादेकदेशे स्यात् ॥ १८ ॥

‘यस्य पुरोडाशो क्षायत तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति, यदा तद्वधि-
सन्तिष्ठेत अथ तदेव हविर्निर्वपेत, यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः’ इत्यस्यां
श्रुतौ ‘तद्वधि सन्तिष्ठेतेति तेन हविष्यं यागं समाप्येनेत्यर्थकम् । सर्वदाहे
भस्मीभूतस्य यागानर्हत्वात्तद्वाक्यं विरुध्येनेत्येकदेशदाह एवात्राभिमत
इत्याशङ्क्य । दर्शनात्—त्यागसमाप्तिश्रवणात्, एकदेशदाह एव
स्यादिति ॥ १८ ॥

अन्येन वै तच्छास्त्राद्धि कारणप्राप्तिः ॥१९॥

अन्येन—आज्येनैतत्समापनम् । आज्येन समापने पुनःकरणं कथ-
मिलाह—शास्त्रात्—‘ दाहे पुनरावृत्तिः ’ इति शास्त्रात् कारणप्राप्तिरस्तीत्यर्थः ।
अन्यद्रव्येणानुष्ठितेऽपि यागे दाहस्य निमित्तत्वं नापगच्छति । सति निमित्ते
नैमित्तिकमावश्यकमिति भावः ॥ १९ ॥

तद्धविः शब्दाभेति चेत् ॥२०॥

‘ तद्धविः सन्तिष्ठेतेति शब्दश्रवणात्परमं हविः साधनम् । नान्येन
हविषा यागसमाप्तिरिति चेत्— ॥ २० ॥

स्यादिज्यागामी हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात् ॥२१॥

इज्यागामी—यागगामी, हविःशब्दः । तल्लिङ्गसंयोगात्—‘ सन्ति-
ष्ठेतेति लिङ्गसम्बन्धात् । अतोऽन्येन हविषा स्याद्याग इति भावः ॥ २१ ॥

एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणम् ॥ ६ ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥२२॥

‘ यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत् देन्द्र पञ्चशरावगौदनं निर्वापेत् ’ अत्र
यथाश्रुति—यथा श्रूयते तथा, सायंप्रातरुभयहविरार्तिनिमित्तं पञ्चशरावौदन-
निर्वापः । नान्यत्तरहविरार्तिनिमित्तं इति चेत्—॥२२॥

सि० ॥ न तल्लक्षणत्वाद्दुपपातो हि कारणम् ॥२३॥

न सायंप्रातरुभयदोहार्तिनिमित्तं एव पञ्चशरावौदननिर्वापः । अपि
इत्यन्यतरार्तिनिमित्तोऽपि स । हि—यतः, उपपत्तः—निष्प्रतियोगिक्रुताशः
साम्नाइक्षः । अतः सः न निमित्तम् । तस्य नित्यत्वेन सार्वकालिकत्वात् ।
हविःप्रतियोगिकस्य तस्य निष्प्रतिबन्धेन निमित्तत्रोपपत्तौ सत्यं तस्मिन्नु-
भयविशेषणमपिबक्षितमेव । तत्तु ग्राह्यस्य दोहद्वयस्यानुवादकम् । तस्मात्तेन
शब्देन तदनुष हविःशब्दे निमित्तत्वमुक्त्वा स निर्वापो विधीयते । निर्दिष्टवाक्ये-
नेति भावः ॥ २३ ॥

होमाभिपवोभयकर्तुरेव भक्षणधिकरणम् ॥७॥ .

होमाभिपवभक्षणं च तद्वत् ॥२४॥

ज्योतिष्टोमे—'हविर्वानमण्डपे प्रावभिगमिपुत्य आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्च परेण सदमि भक्षान् भक्षयन्ती' इति श्रुतम् । अत्र होमाभिपवभक्षणं तद्वत्—हविरार्तिवत्, प्रत्येकं निामद्यम् । अभिपुत्य भक्षयन्ति, हुत्वा भक्षयन्ति इति । नोभयकारणकृत्यर्थः ॥ २४ ॥

सि० ॥ उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥२५॥

उभाभ्यां—समुच्चिताभ्यामेव होमाभिपवाभ्यां भक्षणम् । हि—पतः, भक्षणं तयोः—होमाभिपवयोर्धर्म, इत्येवं प्रतिपादकमिदं शास्त्रं न । तथा सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति 'भक्षणस्यावृत्तिः स्यात् । वाक्यभेदश्च । तस्मादभिपुत्य हुत्वा भक्षयन्तीत्येकार्थकमेवेदं वाक्यमिति भावः ॥ २५ ॥

पुनराधानं प्रतिबद्धयनुगमद्वयस्य निमित्तत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥

अग्निहोत्रप्रकरणे—'यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिष्कोचेयात् सूर्यो वा अम्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तम्' इति श्रुतम् । तत्र पुनराधेयं—पुनराधाननिमित्तत्वं, ओदनवत्—पञ्चशरावोदनानेविरावत् । अन्यतानुगमनमपि निमित्तमिति भावः ॥२६॥

सि० ॥ द्रव्योत्पत्तेश्चोभयांः स्यात् ॥२७॥

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत' इति प्रकृतादाधनादन्वयाधानं पुनराधेयमित्यनेन विधीयते ; नत्र प्रकृताधाने अग्निद्रव्योत्पादकस्याधानस्य कूलस्य । अत्र उभयोभ्यामनुगमे पुनराधानं स्यात् । द्रव्योत्पत्तेः—अग्निद्रवरूपद्रव्योत्पत्तेः, आधानकार्यं वात् । अग्निद्रव्यनाश एव निमित्तम् । न एकाग्निनाश इति भावः ॥२७॥

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तराधिकरणम् ॥१॥

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥२८॥

पञ्चशरावः द्रव्यश्रुतेः-- ओदनद्रव्यश्रवणात्, प्रतिनिधिः--
साक्षात्द्रव्यप्रतिनिधिः स्यात् । नापूर्वयाग इति ॥२८॥

सि०॥ चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि॥२९॥

हि—यतः, ' ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् ' इति द्रव्यदेवतात्मकं यागस्वरूपं श्रूयते । अतोऽपूर्वयागविधेरवायम् । न द्रव्यप्रतिनिधिः । द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य विना यागसम्भवात् । प्रतिनिधिपक्षे ऐन्द्रमित्यस्यानर्थक्यात् । प्रकृते इन्द्रः महेन्द्रश्च देवते । ते उभे इन्द्रशब्देन अवाच्ये । अतो यागान्तरविधिरिति भावः ॥२९॥

पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गत्वाधिकरणम् ॥१०॥

स प्रत्यानमेत् स्थानात् ॥३०॥

सः--पञ्चशरावयागः, प्रत्यानमेत्--प्रतिनिधिः स्यात् । स्थानात्॥३०॥

सि०॥ अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥३१॥

अङ्गविधिरेव । न प्रतिनिधिः । कुतः ? ' यस्यामय हविरार्तिमाष्टे-
दिति हविरार्तिरूपनिमित्तसंयोगादित्यर्थः ॥३१॥

सत्रायागुर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकत्वाधिकरणम् ॥११॥

विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥३२॥

' यः सत्रायागुरते, स विश्वजिता यजेत सर्ववेदसदक्षिणेन ' इत्यान्ना-
यते । तत्रायं श्रुतेः विश्वजिवागः अप्रवृत्ते--यः सत्रं कश्चिदप्रीति सङ्कल्प-
नानुतिष्ठति, तेनैव कार्यः । न नत्र कुर्वतामि । यतो भावः-- सत्रकालं,
कर्मणि--' विश्वजिता यजेत ' इति विश्वजिति श्रुतम् ॥ ३२ ॥

निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥

' सर्वाभ्यो देवनाभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः यद्रानानं निष्क्रीणीत ' इत्यर्थवादस्य परिक्रीणीत इति निष्क्रीणीतनादापि देववेदेणेन गङ्गाय अन्तरगे ऋणी सन् अनेन विश्वजिवागेनानूणी जायते इत्यर्थकं परिक्रीणीत इति सङ्गतं भवतीति भावः ॥ ३३ ॥

।, चर्हिषेत्यादिश्रुतेः वत्सकालविधानार्थत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥३४॥

। 'दर्शपूर्णमासयोः—' चर्हिषा पूर्णमासे । व्रतमुच्यते, वत्सैरमाशास्यायाम् ' इति श्रुत्यम् । तत्र व्रतचोदना—वत्ससाधनक व्रतं विधीयते । न व्रतस्य कालः । यत्सापाकरणकाले व्रतं भक्षणं कार्यमिति न तत्कालः । कुतः ? वत्ससंयोगात्—वत्सव्रतयोः श्रूयमाणः सादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सि०॥ कालो वा उत्पन्नसंयोगात् यथोक्तस्य ॥३५॥

'अमाशममामं वद्दुसर्षिष्कं व्रतं व्रतयन्ती' ति, वृचनेन—प्रातस्य व्रतस्य अप्रातः, यत्सापाकरणकाले एव । विधीयते । न घातः । कुतः ? यथोक्तस्य—सकारणव्रतस्य, उत्पन्नस्य संयोगात्—व्रतगतदिल्लर्थः ॥३५॥

अर्थापरिमाणाच्च ॥३६॥

'वत्सेन अमाशास्यायाम्' इत्यत्र किं वत्सो व्रतयितव्यः ? उत वत्सेन इत्सर्षान्नायेन व्रतयितव्यम् ? अथवा वत्सं सर्षीपे संस्थाप्य व्रतमुपेयात् ? इत्येतादृशानामर्षानां मध्ये अपरिमाणात्—एकस्य नियामकस्य अभावादि, लक्षणया उक्तकालविधिरिति भावः ॥३६॥

वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात् ॥३७॥

श्रुतिसंयोगात्—शक्यार्थसंभगात् । वत्सस्तु—वत्ससाधनकव्रतविधिरेव । तदङ्गं स्याद्वत्सः । कालपरत्वे लक्षणापरिधिरिति पुनराशङ्कता ॥३७॥

कालस्तु स्यादचोदनात् ॥३८॥

अचोदनात्—'पुरा वत्सानामयाकतोर्दम्बती अश्रीमाताम्' इति श्रुत्या कालस्य प्राप्तत्वेन वत्सैरमाशास्यायामिति प्रकृतवाक्यस्य अनुवादकत्वात् लक्षणया कालबोधकमेव तदिति भावः ॥३८॥

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥३९॥

अन्या—द्वादशाष्टम्य एकाष्टकापदवाच्या इति चेत्— ॥३३॥

न भाक्तत्वादेषां हि लोके ॥३४॥

न द्वादशाष्टम्य एकाष्टकापदवाच्या । अपि तु मार्था एव कृष्णा-
ष्टमी तथा । इतरासु तु भक्त्या—दक्षिणया लोके तच्छब्दव्यवहारः ॥३४॥

दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥३५॥

‘एकाष्टकाया दीक्षेरन् । एषा वै मन्वस्यस्य पत्नी यदेकाष्टका तस्या
ऋयः सम्पद्यते । तेनैकाष्टका न शंयट् कुर्वन्ति, न अनादरं कुर्वन्तीति
पौर्णमास्याश्चतुरहे पुरस्तादीक्षाया अपराधे—अयोगे, यो अनादरः स ऋय-
योगेन परिह्रियते । ‘ एषा वै संवत्सस्य पत्नीत्येकवचनश्रवणम् इतरास्त्रष्ट-
मीषु तत्पदवाच्यत्वं नास्तीत्यत्र लिङ्गं ज्ञेयम् ॥३५॥

उत्थाने चानुप्ररोहात् ॥३६॥

उत्थाने—एकाष्टकायाः प्रासौ, अनुप्ररोहात्—ओषधियनस्पतीना
पञ्चविततश्रवणात् ‘ तानुत्तिष्ठन् ओषधियनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति ’ तान्
सत्रिणो यागार्थमुत्तिष्ठन्ः ओषध्यादय अनूत्तिष्ठन्तीति वसन्तसामीप्यं व्यञ्ज-
यति । इदं नाम्यत्र चिह्नमिति भावः ॥३६॥

अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥३७॥

अस्यां—मावकृष्णाष्टम्यामेकाष्टकापदवाच्यायां सर्वलिङ्गानि— अन्यानि
लिङ्गान्यपि सन्ति । तानि भाष्यादितो ज्ञेयानि । नेह विस्तरभया-
दुच्यन्ते ॥ ३७ ॥

दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षार्थिकरणम् ॥३८॥

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानाम-

नुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥३८॥

उच्यते ‘ दीक्षितो न ददानि । न पचति । न जुहोति । ’
इत्यादयो नियमाः अवभृत्पर्यन्तं श्रूयन्ते । तत्र दीक्षाकालस्य ‘ न जुहोती’त्या-

दिनिषेधाङ्गत्वेन शिष्टत्वात्—विहितत्वात्, अतिक्रमे—अवभृथोत्कर्षे नियतानामग्निहोत्रादिनिषेधानाम् अनुत्कर्षः । दीक्षाग्निमोक्तस्य देवाहुत्कर्षेऽपि तत्कालस्य प्राप्तत्वादग्निहोत्रादिकमवभृथात्प्रागप्यनुष्ठेयमिति ॥ ३८ ॥

सि० ॥ उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि
कारणम् ॥ ३९ ॥

‘न जुहोती’त्यादिनिषेधस्यापि अवभृथोत्कर्षे उत्कर्ष एव । कुनः ? दीक्षितत्वात्—दीक्षाविशिष्टत्वात् । हि कारणं -- निषेधपाठननिमित्तम् आविशिष्टम्—अस्त्येत्त्वर्थं । दीक्षाकालस्य उक्तनिषेधाङ्गत्वे दीक्षितशब्दे लक्षणाप्रसङ्गात् दीक्षाविशिष्टत्वेव निषेधप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् ॥४०॥

अवभृथोत्कर्षस्य पुरुषापरारधप्रयुक्तत्वात् तत्र होमलोपो दोषहेतुः । अतो दीक्षाग्निमोवानन्तरं गणन विधाय तावद्गोमा अनुष्ठया इत्याशङ्क्यामुत्तर तत्रेति । तदानीं प्रतिहोमः परिसिद्ध्यायन भवति । नारत्येवेति यावत् । यथा पूर्वेषाम्—असति कालातिक्रमे अकृतानां न प्रतिहोम, तथैतेषामपीति भावः ॥ ४० ॥

कालप्राधान्याच्च ॥४१॥

कालस्थानुपादेयत्वादिधानासम्भवेन प्राधान्याच्चमित्तमात्रं सः सरिद्धेग-
दतिमान्त । अतोऽपि न प्रतिहोमस्तत्र ॥४१॥

उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रतिपिद्धश्रोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥४२॥

अवभृथोत्तरभाषिण्या उदवसानीयाया इष्टे कदाचिदुत्कर्षे जाते तस्या-
प्राग् दक्षानां होमानां प्रतिहोम आवश्यक । दाक्षिणा अभावात् । दीक्षाप्रवृत्तस्य
अवभृथोत्तरत्वात् । इत्याशङ्क्यामाह सूत्रकार प्रतीति । अवभृथादर्ध्वमुत्कृष्टाया

उद्वसानीयेष्टवाः प्राग् लुप्तानां न प्रतिहोमः । कुतः ? ' एतया उद्वसानीयया पुनराधेयसंमितया इष्ट्वा अग्निहोत्रं ह्येतव्यम् ' इति श्रुत्या तस्य प्रतिपिद्धत्वा-
दग्निहोत्रस्य तदानीं प्राप्तिरेव नेति भावः ॥ ४२ ॥

प्रतिहोमे सायमाग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रतिहोमश्चेत्सायमाग्निहोत्रप्रभृतीनि ह्येरेन् ॥ ४३ ॥

प्रतिहोमे सायमारम्य अग्निहोत्रादिहोमः कार्यं इत्यर्थः । कृत्वाचि-
न्तेषु चेदित्यनेन सूचिता ॥ ४३ ॥

पोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रातस्तु पोडशिनि ॥ ४४ ॥

पोडशिक्रतौ प्रातगरम्य लुप्तत्वात्प्रतिहोमे = एव क्रमोऽनुसर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ ४५ ॥

अधिकारे—दर्शपूर्णमासप्रकारेण ' भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति ' इति भेदनादिदोषानिमित्तकं यत् प्रायश्चित्तं श्रुतं तत् न दर्शपूर्णमासयोरेव । अपि तु सर्वत्रैव स्यात् । कुतः ? दोषसामान्यात्—भेदनादिदोषस्य सर्वसाधारणत्वादिति ॥ ४५ ॥

सि० ॥ प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥

प्रकरणे वा—दर्शपूर्णमासयोरेव, तस्य प्रायश्चित्तस्य विश्रामः । कुतः ? शब्दहेतुत्वात्—शब्दस्य— यजेतिशब्दप्रतिपाद्यप्रधानस्यागस्य हेतुत्वात्— उपकारकत्वात्, प्रकरण एव विश्रामे तत्प्रकरणपाठिनानां प्रधानोपकारकत्वं क्लृप्तम् । प्रकरणविषये तु फलं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः ॥ ४६ ॥

अतद्विकाराच्च ॥ ४७ ॥

प्रकरणविश्रान्तमपि तत्प्रायश्चित्तमतिदेशेन अग्निहोत्रादावस्तु इति चेनेत्याह—अतदिति । अग्निहोत्रादेः दर्शपूर्णमासयिकृतत्वाभावादि-
स्वयः ॥ ४७ ॥

व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥१६॥

व्यापन्नस्याप्सुगतौ यदभोज्यमार्याणां
तत्प्रतीयेत ॥ ४८ ॥

‘व्यापन्नमप्सु प्रहरती’ति श्रुतम् । तत्र व्यापन्नस्याप्सु प्रक्षेप-
श्रवणात् यद् आर्याणाम् अभोज्यं—केशकृमिकीटमलदिदूषितं, नत्प्रतीयेत ।
स व्यापन्नपदस्यार्थ इति निर्णयः ॥४८॥

अपच्छेदयोगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥१७॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं योगपद्येन विद्यते ॥४९॥

उपोत्तिष्टोमीयप्रतःसर्पणे बहिष्परवमानस्तोत्रार्थं शालाया बहिः प्रस-
र्पितामृत्विजामन्वारम्भः श्रुतः । ‘अव्ययं प्रस्तोता अन्वारभते । प्रस्तोतारं
प्रतिहर्ता । प्रतिहर्तागम् उद्गाता । उद्गातारं ब्रह्मा’ इति । अन्वारम्भण-
नाम—पुरतो गन्तुः कच्छं धृत्वा तत्पृष्ठेन अन्यस्य पिपीलिकान्तपङ्क्त्या-
कारतः प्रसर्पणम् । इत्यमन्वारम्भणेन गच्छतां प्रमादत अपच्छेदे-
विभागे मति, तत्र प्रायश्चित्तमित्यं श्रुतम् । ‘यदि प्रतिहर्ता अपच्छिन्वात्त-
स्मिन्नेव मर्षवेदसं दद्यात् । यदि उद्गाता अपच्छिन्वाददक्षिणं त यज्ञमिष्ट्वा
तेन पुनर्भजेत्’ इति । ‘तत्र तद्वाचस्पृशीसिन् दारस्यं न स्यादिति च’ ।
अत्र उद्गातृप्रतिहर्तृभयकर्तृक्रियाजन्यसंयोगस्य युगपत् अपच्छेदे—विभागे
जाते प्रायश्चित्तं न विद्यते । अपि त्वन्यतरविभाग एव नत्प्रायश्चित्तम् ।
कुतः! विभागश्रुतेः—‘यद्यद्गाता यदि प्रतिहर्ता’ इति विभाग-
श्रवणात् । अन्यतरक्रियाजन्यविभागरूपनिमित्तस्य युगपद्भयक्रियाजन्य-
विभागे अभावादिनि भावः ॥४९॥

सि०॥स्याद्वा प्राप्तनिमित्तात्वात् कालमात्रमेकम् ॥५०

युगपद्भेभ्योक्रियाजन्याधिभागोऽपि प्रायश्चित्तं स्थानैव । कुतः ? --प्राप्त-
निमित्तत्वात्--यक्रियाजन्यो विभागः स तस्य कर्तेति प्रसिद्धो व्यवहारः ।
उभयक्रियाजन्यविभागोऽपि तद्विभागानुकूलकृतिपत्त्वस्वरूपं कर्तृत्वं प्रत्येकस्मिन्ना-
स्येव । कालैक्यं परं देवात् । अतो निमित्तस्य विद्यमानत्वात्तत्रापि प्रायश्चि-
त्तामस्येवेति भावः ॥ ५० ॥

अपच्छेदयौगपद्ये अदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः विकल्पा-
धिकरणम् ॥ १८ ॥

तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥५१॥

तत्र--उक्तानि मत्तत्र कर्मणोरनुष्ठाने, विप्रतिषेधात्--विरोधात्, विकल्पः
स्यात् । न समुच्चय इति ॥ ५१ ॥

प्रयोगान्तरे वोभयानुग्रहः स्यात् ॥५२॥

सर्वस्वदक्षिणमाद्यप्रयोग समाप्य पुनर्द्रव्यं सम्पादैकमदक्षिणं कृत्वा
द्वितीयं विहितद्वादशशतदक्षिणं प्रयोग कुर्यात् । एवं प्रयोगभेदेन उभयानु-
ग्रहः--समुच्चयः स्यात् ॥ ५२ ॥

न वैकसंयोगात् ॥५३॥

एकसंयोगात्--प्रक्रान्तप्रयोग एव सर्वस्वदक्षिणाया अदक्षिणत्वस्य
च श्रवणात् न समुच्चयः । प्रयोगभेदेनानुष्ठानं त्वशास्त्रीयमेवेति
भावः ॥ ५३ ॥

अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तकप्रार्थनाधिकरणम् ॥१९॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्यं प्रकृतिवत् ॥५४॥

प्रथमं प्रतिहर्तृकः अपच्छेदः, पश्चाद्दुद्गातृकर्तृकः इत्यपच्छेदयोः
पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्यं--पूर्वापच्छेदनिमित्तककर्मणो वाचः । प्रकृतिवत्--यथा
प्रकृतितः पञ्चप्रयाजानां प्रथमं प्राप्तौ ' नव प्रयाजा इज्यन्ते ' इत्यनेन
वैकृतेन पूर्वस्य पञ्चतस्य बाधस्तद्दिलिख्यं ॥५४॥

उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम् ॥२०॥

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्य-
थेतरस्मिन् ॥५५॥

यद्युद्गाता-उद्गात्रपञ्चेदो यदि जघन्यः-पश्चात्स्यात्तर्हि पुनर्यज्ञे
सर्ववेदसं दद्यात् । यथेतरस्मिन्-यथा पूर्वयज्ञे सर्वस्वदक्षिणा तथा पुनर्यज्ञे-
ऽपीत्यर्थः । पूरस्मिन् दास्पन् म्यादित्यत्र पूर्वशब्देन अव्यवहितनैमित्तिकी
सर्वस्वदक्षिणा एव प्राह्या । न व्यवहिता द्वादशशतदक्षिणेति भावः ॥५५॥

अहर्गणेऽपञ्चेदेन सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥ २१ ॥

अहर्गणे यस्मिन्नपञ्चेदस्तदावर्तेत कर्म-

पृथक्त्वात् ॥५६॥

अहर्गणे-द्वादशरात्रादौ, यस्मिन्पञ्चपञ्चेदः तत्-तदहमावर्तेते ।
कर्मणां-द्वादशस्तुत्याना पृथकत्वात् । न द्वादशस्तुत्यात्मकं निखिलक्रतुम-
दक्षिणं समाप्य पुनः स आवर्तनीयः । कुतः ? द्वादशाह इति सङ्ख्याया
कर्मभेदादिति भावः ॥ ५६ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्या पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः
सम्पूर्णः ॥ ५ ॥ श्रौः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणम् ॥१॥

सत्रिपाते वैगुण्यात्प्रकृतिवस्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥१॥

‘वासिष्ठराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः, अन्येषां तनूनपात् द्वितीयः’
इति प्रकृतौ निहितम् । सत्रे दीक्षणीयादौ अतिदेशेन अधिकारिभेदेत उभयं
प्राप्तम् । तत्र वसिष्ठात्रिवचन्यश्चशुनककण्वकश्यपसंकृतिगोत्राणां नाराशंस-
द्वितीयप्रयुजानां तदग्येषां च तनूनपाद्द्वितीयानां मिथिल्वा सत्राधिकारे

कल्पद्वयानुष्ठानासम्भवा समानकल्पानामेवाधिकार इति सिद्धान्तस्योपक्रम-
परमिदं सूत्रम् । सन्निपाते—भिन्नकल्पानामेककृतौ मेलने, यथा प्रकृतौ वासि-
ष्ठादिभिस्तनूनपादनुष्ठाने वैगुण्यम्, तदन्यैराराशंसानुष्ठानेऽपि वैगुण्यमेव ।
तथाऽत्र सत्रादावपि स्यादेव । अतस्तुल्यकल्पानामेव सत्रेऽधिकारः ॥ १ ॥

वचनाद्वा शिरोवत्स्यात् ॥ २ ॥

‘ ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् ’ ‘ सप्तदशाररा एकविंशतिपरमाः सत्र-
मासीरन् ’ इति श्रवणाद्भिन्नकल्पानामप्रतिषेधाच्च सर्वेषामधिकारसिद्धौ
शिरोवत्— ‘ पुरुषशीर्षमुपदधाति ’ इति विशेष्यवचनात् चयनातिरिक्ते
कर्मणि शरशिरस्पर्शस्य प्रत्यवायजनकत्वेऽपि चयने नदपवादो यथा तथा
वासिष्ठादीना तनूनपादप्रयाजो वैगुण्यजनकाऽपि सत्रे तेषा तथा न स्यात् ।
इति भिन्नकल्पानां समानकल्पानां च सर्वेषामेव ऋद्धिकामानां सत्राधिकार
इति ॥ २ ॥

न वा अनारभ्यवादत्वात् ॥३॥

नेवमिति परिहरति । अनारभ्यवादत्वात्—प्रकरणविशेषमनधिदृश्य
पठित्वात्, यथा अग्निचयनमधिदृश्य अत्र उपधानं विहितं ‘ पुरुषशीर्ष-
मुपदधाती’ति, तथा भिन्नकल्पानधिदृश्य ‘ सत्रमासीरन्निति स्याच्चेत् नद-
धिकारवत्त्वेन प्रकृतान्वय वैगुण्य वाच्येन । नात्र तथा । अत्र एव नारभ्य ’ सत्र-
मासीरन्निति धृतम् । तत्समानकल्पेषु चरितार्थमिति भावः ॥ ३ ॥

स्याद्वा परार्थत्वादौदुम्भरिवत् ॥४॥

भिन्नकल्पानामपि सत्र स्यादेव । कुन् ’ परार्थत्वात्—उक्तप्रया-
जयौर्यज्ञार्थत्वात् । औदुम्भरिवत्—यथा ‘ यजमानेन संभाषीदुम्भरो परि-
वाप्तवन्ति ’ इति यस्य कस्यचिद्रेकस्य परिभाषणं सम्पादितेन यज्ञ अत्रे
धामपि सिद्धो भवति । तद्वन्नाशसप्ततनूनपादोरुपगौरपि कन्वर्थं तादे-
कानुष्ठानेनापि ऋत्तु सिद्धः स्थानं वैगुण्यमिति ॥४॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥५॥

नैवं स्यात् । तत्रघानत्वात्—वासिष्ठदेः प्राधान्यात् । 'सप्तदशा-
रत्विर्वाजपेयस्य यूपो भवती'ति ग्त्वासिष्ठाना नाराशंस इति वाक्ये पट्टीश्रुत्या
वासिष्ठाना प्राधान्यश्चरणात् नाराशंसस्य तदङ्गत्वेन तदभावे न क्रतुसिद्धिः ।
किन्तु वैगुण्यमेव । एा भिन्नकल्पानामधिकारोक्ती तन्नूतपात्यक्षेऽपि तदभावे
न क्रतुसिद्धिरिति भावः ॥५॥

औदुम्बर्याः परार्थत्वात् कपालवत् ॥६॥

यच्च, औदुम्बरीवदित्युक्तं, तत्रौदुम्बर्याः परार्थत्वात्—कार्थगत
कपालवत्— यथा ' कपालेषु पुरोडाशं ग्रपयती ' ति पुरोडाशार्थमपि
कपाल ' पुरोडाशकपालेन तुपानुपवती'ति तृतीयाश्रुत्या तुपोपवापाङ्गम् ।
तथा फलेन अचिन्स्यात् यजमानस्य ' यजमानेन संभावेति तृतीयाश्रुत्या
मानाङ्गत्वाद्येन केनापि कृतं तन्मानं चरितार्थम् । प्रकृते तु वासिष्ठादीनां
प्राधान्यात् तथेति भावः ॥ ६ ॥

अन्येनापीति चेत् ॥७॥

एव चेत् अन्येनापि— कृत्वन्तरसंयुक्तेनापि यजमानेन, संमानं
स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

**न एकत्वात्तस्य चानधिकारात् शब्दस्य
चाविभक्तत्वात् ॥ ८ ॥**

न कृत्वन्तरसंयुक्तेन यजमानेन समानप्रसक्तिः । कुतः ? एकत्वात्—
यजेतेत्याख्याताः र्थाङ्गितयजमानस्य एकत्वात् । तस्य—अन्ययजमानस्य,
अनधिकारात्—एतत्प्रयोगजन्यफलभोक्तृत्वाभावात्, शब्दस्य—यजमानेन
संभितौदुम्बरीभवती'ति वाक्यगतयजमानशब्दस्य, अविभक्तत्वात्—एतत्प्रयोग-
जन्यफलभोक्त्रभिन्नयजमानप्रतिपादकत्वाच्चेति भावः ॥ ८ ॥

सन्निपाताच्च निमित्तविधातः स्यात् बृहद्रथन्तरवत्
विभक्तशिष्टत्वात् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥

सन्निपातात्--भिन्नफलपथो संभेदनात्, निमित्तस्य--वसिष्ठकर्तृ-
कारनिमित्तकाराशसस्य अन्यकर्तृकान्निमित्तकतनूनपातश्च इति प्रत्येयं यो
नियमः तस्य विधातः--अभावः स्यात् । वसिष्ठनिर्गले अन्यनिर्गले च प्रयोगे
विभक्तशिष्टत्वात् प्रत्येककर्तृकान्निमित्त एव विधानात् । बृहद्रथन्तरवत्-
मया- यदि रथन्तरमामा सोमः स्यात् ऐन्द्रायवाप्राण् प्रहान् गृहीयात् । यदि
बृहत्सामा शुक्राप्राण् इति प्रष्टस्तोत्रे बृहत्साम चेत् शुक्राप्राणं, रथन्तरसाम
चेत् ऐन्द्रायवाप्राणं विहितं विकृतिविशेषः । तदुभयं यत्र चोदकेन प्राप्त तत्र
निमित्तद्वयस्यापि बाधः । तद्द्वत्रापि बाधः । अनस्तद्द्वत्रापि इच्छेत् निया-
मिकेति भावः ॥ ९ ॥

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविभागः प्रतीयेत, स्वामि-
त्वेनाभिसम्बन्धात् ॥ १० ॥

अपि वेत्ति--शक्य निरस्यते । तथा हि--कृत्स्नसंयोगात्--सम्पूर्ण-
नाराशसेन सम्पूर्णतनूनपातानां च सम्बन्धात्, वसिष्ठादीनाम् अविभागः
प्रतीयेत--निमित्तविभागो नास्तीत्यर्थः । कुत्रः ' स्वामित्वेनाभिसम्ब-
न्धात्-- वसिष्ठमुद्दिश्य नाराशसविशिष्ट निखिलं कर्म फलसाधनत्वेन
निधीयते । एवमन्यमुद्दिश्यापि तनूपादिशिष्टं तथैव निधीयते । भिन्नफलपथाना-
मधिकारे उभयानुष्ठानप्रसक्तिः । तथा च प्रयाजे पञ्चत्वबाधः । अतो
भिन्नफलपथानां नाधिकारः सत्रे इत्यर्थः ॥ १० ॥

साम्नोः कर्मवृद्धयैकदेशेन संयोगो गुणत्वेना-
भिसम्बन्धस्तस्मात्तत्र विधातः स्यात् ॥ ११ ॥

कर्मवृद्ध्या-- बृहद्रथन्तरोभयसामकेः प्रष्टस्तोत्रविधानात् स्तोत्रा पर-
कर्मणो वृद्धया, साम्नो--बृहद्रथन्तरोभयोः, एकदेशेन-- स्तोत्रैकदेशेन संयो-
गात्, तथा स्तोत्रं प्रति तथाः साम्नोः गुणत्वेन--अङ्गत्वेन सम्बन्धाच्चेति वैप-
म्यम् । अतस्तत्र तन्निमित्तविधानो युक्तः । अत्र तथा नोत्र भावः ॥ ११ ॥

भिन्नकल्पयोरसौ राजपुरोहितयोः कुलाययज्ञे अधिकाराधिकरणम् ॥२॥

वचनात्तु द्विसंयोगः तस्मादेकस्य पाणिवत् ॥१२॥

कुलाययज्ञे प्रकृत्य—' एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयानाम् ' इति श्रूयते । तत्र वचनात्— एतेनोत वचनात्, द्विसंयोगः—एकस्य राज पुरोहितद्वयसंयोग प्रतीयत । तस्मात् राज पुरोहितौ इत पद्योमभासेन एकराजपुरोहितद्वयस्य प्रवृत्तयज्ञे अधिकार । पाणिवत्—यथा वामह-
स्य कमानर्हत्वेऽपि ' अञ्जलिना जुहोती'ति वचनात्कर्मयोग्यत्वं, तद्वदत्रापीति भाव ॥ १२ ॥

अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् ॥१३॥

' पुरोहित करोति । पुरोहितस्य प्रथमेण राजा प्रवृत्तौ' इति प्रवरार्थमेकः पुरोहित अपेक्षित । द्वितीयस्य अर्थाभावात्—प्रयोजनाभावात् नैव स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्थानां च विभक्तत्वान्न तच्छ्रुतेन सम्बन्धः ॥१४॥

अर्थानाम्— एतद्व्यापारिकात्रियक्षान्प्रबन्धस्ते सम्बन्धिद्रूपवृत्तिगु-
णानां विभक्तत्वात्—पृथक्त्वादपि, न श्रुतेन— पुरोहितद्वयेन यागस्य सम्बन्ध । ' राजपुरोहिता सायुज्यकामौ यजेयानाम् ' इत्युक्त्वा ' तेज — संस्तनो प्राक्षणस्य । वीर्यसस्तनो राजन्यस्य ' इति माक्षणस्य तेजसा क्षत्रियस्य वीर्येण स्तुतिस्त्वान् । पुरोहितद्वयधिकारे सा वीर्येण स्तुति-
वीर्य—निरालम्बना स्यात् । स्तुतेगुणिवृत्तिगुणामिधानस्वरूपत्वादिति भाव ॥ १४ ॥

पाणेः प्रत्यङ्गभावादसम्बन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

पाणेः— वामपाणे, स्वदक्षिणहस्तेनाञ्जलिकरणे प्रत्यङ्गभावात्—
सहकारित्वात्, अन्यदक्षिणहस्तेन असम्बन्ध प्रतीयेत । अन्यदक्षिणहस्तेन

खदक्षिणद्वस्तसयोगे संहताह्वलिर्न भवति । अतोऽगत्या रामहस्तसयोजन-
मिति भाव ॥ १५ ॥

सत्रे ब्राह्मणमात्रस्य अधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥१६॥

‘ य एव विद्वांसः सत्रमासन् । य एव विद्वांसः सत्रमुपयन्ती ’ इत्यत्र
विशेषाश्रयणात्सत्रे सर्ववर्णानामधिकारः । उपोतिष्टोमत् । ‘ ऋद्धिकामाः सत्र-
मासंशरन्ति सर्वेषामपि ऋद्धिकामनायाः सत्रादिति भावः ॥ १६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१७॥

द्वादशाहे ब्रह्मसामि इत्यध्वने—‘ बार्हद्भिरं ब्राह्मणस्य, पार्थुरस्यं
राजन्यस्य, रायोवाजीभं वैश्यस्य ’ इति गुणभेदधरणात् ब्राह्मणस्येत्यादि-
लिङ्गदर्शनाच्च त्रयाणां धिक्कार इति ॥१७॥

सि०॥ ब्राह्मणानां वा इतरयोरार्षिज्याभावात् ॥१८॥

ब्राह्मणानामेव सत्रेऽधिकारः । इतरयोः—भद्रियवैश्ययोर्न । कुलः ।
आर्षिज्याभावात्—तयोरार्षिज्याविहितत्वात् । ऋत्विजा यजमानत्वश्रयणा-
दिति भावः ॥ १८ ॥

वचनादिति चेत् ॥१९॥

‘ ये यजमानास्ते ऋत्विजः ’ इति वचनात् क्षत्रियादिषु यजमानेषु
आर्षिज्यं प्राप्तमिति चेत्—॥ १९ ॥

न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥

नेदं वचनं यजमानानुद्दिश्य तत्सत्कारार्थत्वेन ऋत्विक्त्वस्य ऋत्वि-
कार्यकर्तृत्वस्य विधायकम् । तथा सत्यपूर्वाविधित्व- अदृष्टत्वं—अप्राप्तकार्यक-
ल्पनादिदोषप्रसक्ते । अपि तु ज्ञापकसिद्धन्यग्रहितान्वयेन ये ऋत्विजः ते
यजमाना इति ऋत्विक्कार्यमुद्दिश्य तत्कर्तृत्वेन स्वामित्वं विधीयते । तथा च
न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिः । न च सर्ववर्णानां मन्त्राधिकार इति भावः ॥२०॥

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥२१॥

सूत्रे गृहपतिरिति व्यवहियमाणो यः, तस्मिन्विकर्मणि राजन्यवैश्या
माविध्यतः । तत्र ऋत्विक्कार्यस्याभावात्तयोः अविप्रतिषेधात्—अविरोधादिति
पुनः सर्वाधिकारशङ्का ॥ २१ ॥

न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥

न राजन्यवैश्ययोः सूत्रेऽधिकारः । कल्पविरोधात्—चमसूत्रेऽह्य-
विरोधप्रसक्तेः । ' फलचमसो राजन्यस्य, सोमचमसो विप्राणाम् ' तथा '
गार्हर्दीगं ब्राह्मणानां साम, पार्थुरश्वं गजन्वस्यति विरोधः ॥ २२ ॥

स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥२३॥

सूत्रे ऋत्विजा स्वामित्वात्—यजमानत्वात्, तत्र आर्त्विज्यविरो-
धात् इतरेषां—राजन्यादीनां, द्वादशाहे अहीने सत्रात्मके चारितार्थम् ।
सत्र यजमाने आर्त्विज्यविध्यभावान्न लिङ्गविरोधः । तस्मात् सूत्रे विप्राणामे-
वाधिकार इति सिध्यम् ॥ २३ ॥

सूत्रे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामधिकाराधिकरणम् ॥४॥

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणानां सत्राधिकारं सिद्धेऽपि न मर्त्या ब्राह्मणानां सः । अपि तु
' वासिष्ठेः ब्रह्मा भवति ' इति वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वनियमात् तत्समान-
कल्पोपपत्त्यर्थं वासिष्ठानामेवाधिकार इति ॥२४॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥

प्रतिप्रसवात्—' यः स्तोममागानर्धति स वासिष्ठः ' इति वासिष्ठ-
शब्दार्थविवरणाय, मर्त्या तदव्ययनमरणा-सर्वेषामेव ब्राह्मणानां सत्राधिकारः
स्यात् ॥ २५ ॥

सि० ॥ वैश्वामित्रस्य हौत्रनियमात्—

भृगुशुनकवासिष्ठानामनधिकारः ॥ २६ ॥

‘विश्वामित्रो होता भवति’ इति विश्वामित्रो होत्रे नियतः ।
स एव स्तोमभागान् पठति । तेन मित्रकल्पत्वात् मृग्या-
दीनामधिकारः । किन्तु विश्वामित्रत्समानकल्पानामेव सत्राधिकार इति
सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम् ॥५॥

विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥२७॥

विहारस्य-साग्निकाऽऽहवनीयस्य, प्रभुत्वात्-अनाग्निफक्तुपकार-
समर्थात्, अनग्नीनामपि सत्राधिकारः स्यात् । न साग्नीनामेवेति ॥२७॥

सारस्वते च दर्शनात् ॥२८॥

‘पररथैवा एते स्वर्गे लोकं यन्ति, ये अनाहिताग्नेयः सत्रमासते’
इति सारस्वतनामकसत्रे व्यक्तं अत्रणादनग्नीनामपि सत्राधिकारः ॥२८॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥२९॥

‘यस्य आहिताग्नेरग्नये अग्नेरग्निभिः संसृज्यन्ते अग्नये विविचये
अष्टाकपालं निर्वपेत्’ इत्यन्याग्निसंसर्गे प्रायश्चित्तविधानादपि अनाहिताग्नी-
नामधिकारः सिध्यतीति ॥२९॥

सि० ॥ साग्नीनां वा इष्टिपूर्वत्वात् ॥३०॥

‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा संभेन यजेत’ इति सोमस्येष्टिपूर्वत्व-
नियमात् तद्विकृतेरपि तदावश्यंक्रमादनाहिताग्नेस्तदसम्भवात् तस्याधिकार
इति भावः ॥३०॥

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥३१॥

‘अग्नीनादधीत’ इत्यात्मनेपदेन आत्मार्षेत्प्रज्ञापनात् स्वाहवनीयस्य
स्वार्थेन-स्वफलेन सम्बद्धत्वादपि नाधिकारस्तेषाम् ॥३१॥

सन्निवापं च दर्शयति ॥३२॥

‘सापित्राणि होष्यन्तः सन्निपेरन्’ इति सर्वेषामग्नीनां
सन्निवापं-भेदन, साग्निकानामेव सत्रमिति दर्शयति ॥३२॥

सत्रे जुहादीनां सर्वसाधारण्याधिकरणम् ॥६॥

जुहादीनामप्रयुक्तत्वात्सन्देहे यथाकामी
प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

सत्रे जुहादिपात्राणि तदीयश्रुतिज्ञां मध्ये यस्य कस्यचिद् प्राधान्यं :
उक्तं नूतनानि सर्वसाधारणान्येति सन्देहे जुहादीनामप्रयुक्तत्वात्-
पात्रमहणवेलायां स्वप्रयोगस्यैरेवनिर्दिष्टत्वात्, तत्र यथाकामी-इष्टैव निया-
मिकेति प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सि० ॥ अपि वा अन्यानि पात्राणि साधारणानि
कुर्वीरन् विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥३४॥

अन्यानि-नवीनान्येव, साधारणानि-सर्वसाधारणानि पात्राणि
कर्तव्यानि । कुत ' कस्यचिद् ग्रहणे तस्य मये मृतौ ' आहिताग्निमग्नि-
भिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च ' इति तदीयपात्रदाहे अन्यपात्राभावेन विप्रतिषेधात्-
अनुष्ठानप्रतिबन्धात्, नूतनपात्रकरणस्य शास्त्रकृतत्वात्-शास्त्रनिरपेक्ष-
विषयत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

प्रायश्चित्तमाषदि स्यात् ॥३५॥

पूनांश्रुत्तरे अग्निसंसर्गे प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तस्य चारितार्थ्यं मूत्रेणा-
नेनाऽऽलोच्यते । आपदि-प्राणसङ्कटे, अन्योः संसर्ग उक्तः । आपन्निकृत्तौ
स्वर्गान् विभज्य प्रायश्चित्तं कुर्युरिति भावः ॥३५॥

वैकृतसामिधेनीसाप्तदश्ये वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् ॥७॥

पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य तद्गु-
णत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्मिन्नधिकारः
स्यात् ॥ ३६ ॥

अध्वरकल्पादिषु इष्टिपिकृतिषु श्रुत सामिधेनीनां साप्तदश्य वैश्य-
स्यैव । न वर्णत्रयस्य । पुनः ! विकृतौ-अध्वरकल्पादिविकृतौ, पुरुष-

कल्पेन—‘ सप्तदशानुभूत्याद्वैश्यस्य ’ इति पुरुषप्रतिशेषकर्तृकत्वेन आम्नात-
साप्तदश्यकत्वेन कर्तृनियमः—वैश्यरूपकर्तृनियमः स्यात् । यज्ञस्य—अध्वर-
कल्पादिविकृतियागस्य, तद्गुणत्वात्—साप्तदश्यगुणकत्वात्, इतरान् प्रति-
ब्राह्मणादीन् प्रति, अभावात्—साप्तदस्याभावात्, एकस्मिन्—वैश्य एव.
अधिकारः—तद्यज्ञाधिकार, स्यात् । अन्तरकल्पादिविकृतिसमीपपठितेन
‘ सप्तदशानुभूत्याद्वैश्यस्य ’ इति वाक्येन साप्तदश्यत्वमनूय इत्यकर्तृकत्वं तत्र
नियम्यत इति भावः ॥३६॥

लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत् ॥३७॥

लिङ्गात्—‘ सप्तदशो वै वैश्य ’ इत्यर्थनादादपि, साप्तदश्यं
वैश्यकर्तृकत्वमात्रसम्बन्धि, न ब्राह्मणक्षत्रसम्बन्धीति सिध्यति । इज्याविशेषवत्—
‘ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत ’ इति वैश्यस्तोमयागो यथा वैश्यमात्रकर्तृ-
कस्तथा साप्तदश्यमपीति भावः ॥ ३७ ॥

सिंघान वा संयोगपृथक्त्वात् गुणस्येज्याप्रधानत्वात् असंयुक्ता हि चोदना ॥३८॥

न विकृतीष्णवत्कल्पादिषु ऋषिषु वैश्यमात्रकर्तृकत्वनियमः । अपि तु
वर्णत्रयाविकार । कुतः संयोगपृथक्त्वात्—प्रकृतौ ‘ सप्तदशानुभूत्याद्वै-
श्यस्य ’ अन्तरकल्पादिसन्निधौ ‘ सप्तदश सामिधेनीरन्वाह ’ इति वाक्यद्वय-
संयोगयोः पृथक्त्वात्—विजातीयत्वात्, द्वितीयेन विहितगुणस्य साप्तदश्यस्य
इज्याप्रधानत्वात् अतस्तत्र वैश्यपदं न असंयुक्ता—रतिना, चोदना—विधि-
वाक्यम्, प्रथमेन तु ‘ पञ्चदशमामिवेन्य ’ इति पाञ्चदश्यबाधकत्वेन वैश्यसु-
द्विश्य साप्तदश्यं विहितम् । तदनिदेशतो विकृतिषु प्राप्तं यथा, तथा क्रतुसागान्य-
सुद्विश्यं विहितं पाञ्चदश्यमपि प्रथमम् । अर्थात्तद्बुद्धिक्रतुः इज्यापकत्वं सर्वे-
षामधिकारे सत्त्वेव घटते । नान्यथेति भावः ॥ ३८ ॥

इज्यायां तद्गुणत्वाद्विशेषेण नियम्येत ॥३९॥

'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति श्रुते इज्याया— वैश्यस्तोमे,
तद्गुणत्वात्— तस्य— वैश्यकर्तृत्वस्य गुणत्वात्— गुणत्वेन विधानात्,
विशेषेण नियम्येत— तत्कृतमुद्दिश्य वैश्यकर्तृत्वत्र नियम्येनेत्यर्थः । यत्र वैश्य-
स्तोमत्र तत्र वैश्यमृतक मिति । तद्द्वत्राभावादिनि भावः ॥३९॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भारद्वाजिणा षष्ठाध्यायस्य षष्ठ पाद
सम्पूर्णं ॥ ६ ॥ श्री ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

' विश्वजिति सर्वस्व दक्षिणा ' इति श्रुतत्वात् स्वदाने— सर्वस्वदाने,
सर्व— पित्रादिकमपि, देयम् । अविशेषात्— नेह देयमेति विशेषस्य अश्रू-
यमाण गदित्यर्थः ॥ १ ॥

सि०॥ यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥२॥

यस्य— स्वस्य ल्यागे प्रभु तदेयम् । इतरस्य— पित्रादे, स्ववस्य
सक्यतुमशक्यत्वात् । न हि पितृदाने त्रितृत्वमपैतीति भावः ॥ २ ॥

विश्वजिति पृथिव्या अदेयत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

न भूमिः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥३॥

तत्रैव विश्वजिति ग पथराजमार्गजलाशयाच्चविता महाभूमि सार्व-
भौमेनापि सर्वस्वदाने न देया । युतः ? स्वकर्मफलमुद्धानान् सर्वान्
प्रति तस्या अविशिष्टत्वात्—स साधारणत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

विश्वजिति अध्यादीनामदेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥४॥

अकार्यत्वात्- ' न वेसरिणो ददाति ' इत्यखाना दानस्य निषेधात्,
ततः-सुवर्णादिभ्यः, विशेषः-दानकर्मत्राभात् स्यादश्चाभ्यति ज्ञेयम् ॥४॥

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयत्वाधिकरणम् ॥४॥

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

मर्त्यस्वदानस्य नित्यत्वात् अग्निमद्रव्यलामस्यानिश्चयात् अनित्यैर्न
सम्बन्धः । न दानकर्मत्वमिति भावः ॥५॥

विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्यादेयत्वाधिकरणम् ॥५॥

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥६॥

धर्मशास्त्रत्वात्-स्वधर्मसंरक्षणार्थं शुश्रूषमाणत्वात्, शूद्रोऽपि अदेय-
न दानकर्मत्रभागित्यर्थः । यः शूद्र स्वकीयधर्मपरिपालनार्थं द्विजसेवा
कुरुते, तस्मिन्स्वत्त्रस्याभावात् सोऽप्यदेय इति भावः ॥६॥

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयत्वा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि० सू० ॥ दक्षिणाकाले यत् स्वं प्रतीयेत
तद्दानसंयोगात् ॥७॥**

दक्षिणाकाले यत्स्वं-यागद्रूपं स्व व, तागदय प्रतीयेत । तद्दा-
नसंयोगात्-सत्त्वाश्रयस्यैव दानार्हत्वादिनि भावः ॥ ७ ॥

विश्वजिति दक्षिणादानोचराङ्गानामप्यलुष्ठानाधिकरणम् ॥७॥

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥८॥

विश्वजिघासो दक्षिणात् एव । न प्रकृतिरदवभृयान्त । पुतः
अशेषत्वात्-अस्य यागस्य अशेषदक्षिणात्त्वात्, कर्मणः-शेषकर्मणः,
द्रव्यसिद्धित्वात्-द्रव्यसाध्यत्वात्, सर्वस्वदाने तत्काले द्रव्याभावेन तदन्तः-
दक्षिणात् स्यात् । सर्वस्वदानस्य प्रत्यक्षपचनप्राप्तत्वादात्तित्देशिककर्मशेषस्य
वाच्य इति भावः ॥ ८ ॥

सि० ॥ अपि वा अशेषकर्मा स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

क्रतोः— ' विश्वजिता यजेन ' इति श्रुत्या समाप्तिपर्यन्तस्य विश्वजित्क्रतो, प्रत्यक्षशिष्टत्वात् अशेषकर्मा— समाप्तिपर्यन्त स्यात् ॥९॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥१०॥

तथा च-समाप्तिपर्यन्तत्वादेव, अन्यार्थस्य - ' अत्रभृथादुद्वेस्य च सत्तन्वमा-ऽऽन्यति ' इति विहितस्य दर्शनम्-अत्रण सङ्घट्टंत । दक्षिणान्तत्वं तदनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥१०॥

अशेषं तु समञ्जसाऽऽदानेन शेषकर्म स्यात् ॥११॥

अशेषं तु—अशेष प्रदीयते । तदेव समञ्जसाभूतम् । तथा च सर्वस्य ददातीति शब्दः समुपपद्यते । यच्च प्रत्यभा समाप्तिरिति । आदानेन—नूतनसम्पादनेन, शेषकर्म- अवशिष्ट कर्म स्फारिति ॥११॥

न आदानस्य अनित्यत्वात् ॥१२॥

आदानस्य—नूतनसम्पादनस्य, अनित्यत्वात्—अनिश्चितत्वात्, शेषकर्मणश्च नित्यत्वात् तयोः सम्बन्धः सम्भवति । अतः शेषयिनव्यक्तिश्चिदिति ॥ १२ ॥

दीक्षासु विनिर्देशात् अक्रत्वर्थत्वेन संयोगः,

तस्मादविरोधः स्यात् ॥१३॥

दीक्षासु विनिर्देशात्—प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे ' इदं क्रत्वर्थमिदं दक्षिणाधैम ' इति कर्मादिभ्यः एव विभागस्य कृत्वात्, तस्यातिदेशेन विश्वजिति प्राप्तत्वात् अक्रत्वर्थत्वेन-अर्थत्वेन यत् क्लृप्तं तद्विभेन, संयोगः—दानसम्बन्धः । तथा च ' सर्वस्य ददाती ' त्यस्याप्यापराधः स्यादिति सिद्धम् ॥१३॥

अहर्गणेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ अहर्गणे च तद्धर्मः स्यात्सर्वेषाम-
विशेषात् ॥ १४ ॥

अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजितावेकाहावभितः, उभयतो ज्योतिर्मध्ये पडदः. पशुकामो ह्येतेन यजेत ' इति वाक्यविहिताष्टरात्राहर्गणो द्वादशाहविकृतिरास्ति । तत्र ' विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवती ' स्यादौ विश्व-जित्द्विहितः । अन्ते चाभिजित् । तत्र अष्टरात्राहर्गणेऽपि तद्धर्मः— प्रकृति-भूतविश्वजिद्धर्मः सर्वस्वदानादिः स्यात् । कुसः ? सर्वेषां— प्रकृतिविकृति-रूपानाम्, अविशेषात्— य एव प्रकृतो विश्वजिद्धर्मः स एव चोदकेन विकृतावपि स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

अष्टरात्राहर्गणस्य परम्परया ज्योतिष्टोमप्रकृतिकल्पेन तदन्तः-पातिविश्वजितोऽपि प्रकृतिवत् द्वादशशतमेव दक्षिणा स्यादिति ॥१५॥

अतद्गुणत्वात् नैवं स्यात् ॥१६॥

अतद्गुणत्वात्—द्वादशशतस्य विश्वजिद्धर्मत्वाभावात्, नैवं—ज्योति-ष्टोमदक्षिणा तत्र न स्यात् । आनुमानिकातिदेशानामातिदेशस्य प्राबल्या-दिति सर्वस्वदानमेव तत्रेति भावः ॥ १६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१७॥

' हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्वजिति सर्वस्वं न ददाती'ति लिङ्ग-विरोधोऽपि द्वादशशतदक्षिणापक्षे स्यादतोऽपि नैवं स्यादिति भावः ॥१७॥

विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्थानधिकाराधिकरणम् ॥१८॥

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥१८॥

सर्वस्वपदं द्वादशशतगधिकपरं तन्यूनपरं वेति सन्देहे आह--विकारः—विश्वजिवागारूपविकारस्य धर्मः, उभयतः—द्वादशशतन्यूनदाने अधिकदानेऽपि उपपद्यते । ' सर्वस्वं दद्यात् ' इति अविशेषात्—न्यूनमाधिक-

मिति विशेषाभावात् । अत एकमोस्वामिना सहस्रमोस्वामिना चानुष्टेयो विश्वजिस्याम इति ॥ १८ ॥

सि० ॥ अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥१९॥

न्यूनधनस्य अधिकधनस्य वा विश्वजिति अधिकार इति न । अपि स्यधिकधनरवैरेत्याह—अधिकं वा—द्वादशशताधिकमेव, तस्यैवाधिकारः, यस्य द्वादशशताधिकं धनमस्ति । कुनः ? प्रतिप्रसवात्—द्वादशशतं विधाय 'एतावन्न वा ऋत्विज आनेयाः, अपि वा सर्वस्वेन' इति द्वादशशतेन ऋत्विगलाभे सर्वस्वदानं निहितम् । न नन्यूनवने सम्भरतीति भावः ॥१९॥

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥२०॥

अनुग्रहात्—प्राक्तनद्वादशशतानुग्रहादपि सर्वस्वं सिध्यति । पादवत्—एकमुद्रादाने नदन्तर्गतपादमुद्रायि दत्ता भवति । तद्वदधिकदानं तदन्तर्गतं द्वादशशतं दत्तमेवेति भावः ॥ २० ॥

आधाने अपरिमितं देयमित्यनेन सङ्ख्यान्तरविधानाधिकरणम् । १०।

अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेधस्त- च्छ्रुतित्वात् ॥२१॥

आधाने 'एका देवा, षड् देवाः, द्वादश देवाश्चतुर्विंशतिर्देवाः, शतं देयम्, सहस्रं देयम्, अपरिमितं देयम्' इति श्रूयते । तत्र अपरिमितमित्यनेन परिमितसङ्ख्या प्रतिषिध्यते किंवा कल्पान्तरं विधीयते इति विमर्शो पूर्ववाचाह—अपरिमिते—अपरिमितशब्दश्रवणे, पूर्वशिष्टैकादिद्रव्यसङ्ख्याप्रतिषेधः प्रतीयते । न कल्पान्तरविधानम् । कुनः ? तच्छ्रुतित्वात्—तस्य अपरिमितशब्दस्य श्रुतित्वात्—शक्यार्थश्रवणत् । परिमितं न भरतीत्यपरिमितमिति विमर्शे परिमाणशून्यद्रव्यस्याप्राप्तिहेतवेन श्रुतंप्रामाण्यप्रसङ्गात् नञः दानक्रियान्वये परिमितं न देयम् इति तस्य प्रतिषेधः सिध्यतीति भावः ॥२१॥

सि० ॥ कल्पान्तरं वा तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात् ॥२२॥

कल्पान्तरं—अपरो दानकल्प एव विधीयते । तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात्—एका देयत्वादिभिस्तुल्यवत्पठितत्वात् ॥ २२ ॥

अपरिमितशब्देन सहस्राधिकस्य ग्रहणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥

सहस्रशब्दसहपठितेनापारमितशब्देन—यूनमधिक ॥ ब्राह्मणविलस्य अनियमः— नियमा नास्ति । अविशेषात्—विशेषाश्रयणादिति ॥ २३ ॥

सि० ॥ अधिकं वा स्यात् बह्वर्थत्वात् इतरैः

सन्निधानात् ॥ २४ ॥

अधिकं वा—श्रयमाणसङ्ख्यानां अधिकमेव स्यात् । इतरैः—शतसहस्रादिशब्दैः, सन्निधानात्—सन्निधान यस्य तादृशाबह्वर्थत्वात् । यत्र इतरसङ्ख्यानाच्चकश-दसमभिन्व्याहृतप्रद्वयनाच्चक शब्द, तत्र बहुत्वनाच्चक-शब्दे इतरश्रयमाणसङ्ख्याधिकसङ्ख्यानाच्चकप्रमिति व्याप्ते सर्गानुभवसिद्धत्वादिति भाव ॥ २४ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ २५ ॥

अर्थवाद—‘उत्कृष्ट वै तदपरिमितम्’ इत्यपरिमितविलस्य सन्निधौ श्रयमाण अर्थनाशोऽपि तदर्थवत्—तस्य अधिकमङ्ख्यार्थकं न द्रवयतीत्यर्थ ॥ २५ ॥

इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवादतः अधिकरणम् ॥१२॥

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यात् अर्थाय ह्यनुकीर्तनम् ॥२६॥

दर्शपूर्णमासयो 'इति ह स्माह वटकुर्वाण्णिर्माषान् मे पचत' एवम्—‘उत्सुकैर्ह स्म पूर्वं समाजग्मु, नान् ह अगुरा रश्नासि निर्जघ्नु’ इति श्रुतम् । तत्र एककर्तृकोपाख्यानपर वाक्य परकृतिः । अनेककर्तृको-

पाल्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः इति तद्व्यञ्जनम् । अत इदं परकृतिपुराकल्पं
च मनुष्यधर्मः--मनुष्यमात्रमुद्दिश्य विधिः, उत विशिष्टगोत्रिणमुद्दिश्यैव ।
आहोस्विदर्थवादोऽयमिति । तत्रायं मनुष्यधर्मः--मनुष्यमात्राधिकारः स्यात् ।
हि--यतः, फलायेदं वाक्यस्थं अनुकीर्त्तनं प्रकृतिरूपमिति उक्ताधिकारप्रद-
र्शनमेव वाक्यस्य प्रयोजनमिति ॥ २६ ॥

तद्युक्ते च प्रतिषेधात् ॥ २७ ॥

‘ अमेध्या वै मायाः ’ इत्येवंजातीयकस्य विधेः प्रतिषेधो दृश्यते ।
प्रसक्तमेव प्रतिषिध्यते । एतोऽपि मानुषधर्म इति ॥ २७ ॥

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात्पञ्चावत्तवत् ॥ २८ ॥

निर्देशात्— वृक्षुर्वाणिरिति वाक्ये वृष्णिनिर्देशात् तद्धर्मः—
वृष्णिधर्मः स्यात् । जमदग्नीना पञ्चावत्तवत्—‘ पञ्चावत्तं जमदग्नीनाम् ’
इति जमदग्निगोत्राणामेव पञ्चावत्तं भवति, तद्वत् । ततो वृष्णिगोत्रमात्राधि-
कारेणाप्येतादृशस्य विधेः साफल्यं सम्भवतीति न मनुष्यमात्राधिकार इति ॥ २८ ॥

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

वेदे— अर्थवादात्मके संयोगात्— वार्णिसंयोगात्, विधौ— तदनु-
मितविधौ, उपदेशः—वृष्णिशब्दस्योपदेशः स्यात् । पूर्वकल्पे त्रयमर्थवादः ।
अस्मिन् कल्पे त्वर्थवादत्वाङ्गीकार इति ॥ २९ ॥

सि० ॥ अर्थवादो वा विधिशेषत्वात् तस्मान्नि-
त्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥

विधिशेषत्वात्—‘ तस्मादारण्यमेवाश्रीयात् ’ इति क्लृप्तविधि-
शेषत्वात्स्तावकत्वात्, अर्थवादो वा—अर्थवाद एव पूर्वजातीयकः । न मनु-
ष्यमात्राधिकारो विधिः । न वा वृष्णिगोत्रमात्राधिकारो वेत्ति भवः ॥ ३० ॥

सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु ॥ ३१ ॥

‘ पञ्चपञ्चाशतास्त्रिवृतः सवत्सराः, पञ्चपञ्चाशत पञ्चदशाः,
पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशतिः विश्वसृजामयनं सप्त-
संवत्सरम् ’ इति श्रूयते । तत्र सहस्रसंवत्सरं—सहस्रसंवत्सरसाध्यं सत्रं,
तदायुषां—सहस्रायुषा देवादीनाम् । कुनः ? मनुष्येष्वसम्भवात् ॥ ३१ ॥

उपचारोऽन्यार्थदर्शनम् ॥ ३२ ॥

‘ प्रजापति वै प्रजा. सृजमानं पाप्मा मृयुरभिजघान स तपोऽतप्यत
सहस्रसंस्मरान् पाप्मानं विजिहामन् ’ इत्युपचारः—अर्थवादः, अन्यार्थ-
दर्शनं— देवानामतिकारं दर्शयति । तत्र प्रजापतिकर्तृत्ववश्रवणदिति

‘ भावः ॥ ३२ ॥

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् ॥ ३३ ॥

तदधिकारात्— निखिलशास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात्, अत्र सत्रे
मनुष्यधर्मः— मनुष्याधिकार एव स्यात् ॥ ३३ ॥

नासामर्थ्यात् ॥ ३४ ॥

असामर्थ्यात्— तावदायुरभावान्न मनुष्याधिकारः ॥ ३४ ॥

सम्बन्धादर्शनात् ॥ ३५ ॥

‘ शतायुर्वै पुरुषः ’ इति श्रुतेस्तदाधिकाऽऽयुर्वृद्धेः रसायनादिकस्य च
जन्यजनकसम्बन्धादर्शनात् रसायनादिभिर्मनुष्येण आयुषो वृद्धिं सम्पाद-
यितुं शक्येति न सहस्रसंवत्सरे मानुषाणामधिकारः सम्भवतीति
भावः ॥ ३५ ॥

स कुलकल्पः स्यादिति काष्णार्जिनिरैकास्मिन्न- सम्भवात् ॥ ३६ ॥

एकास्मिन्नसम्भवात् सः मनुष्याधिकारः पुत्रादिपरम्परया कुलकल्पः—
कुलस्याधिकारबोधकः स्यादिति काष्णार्जिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३६ ॥

अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥ ३७ ॥

शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति नियमात् कृत्स्नसंयोगात्-कृत्स्नस्य प्रयो-
गस्य फलजनकत्वात् एतस्यैव कृत्स्न. प्रयोग. स्यात् । एक एव प्रयोक्तेति
भावः ॥ ३७ ॥

विप्रतिषेधात् गुण्यन्यतरः स्यादिति

लावुकायनः ॥ ३८ ॥

विश्वसूजामयनमग्निधौ ' पञ्चपञ्चाशत्त्रिवृत्तः सप्तसराः ' इत्यादि
श्रुतम् । तत्र विप्रतिषेधात्-निरोधात्, अन्यतरः शब्दः गौणः स्यादिति
लावुकायनस्य मन्त्रम् । एकदेशानुष्ठातरि फल्गुमन्त्र्याश्रवणात् पञ्च-
पञ्चाशत् इत्यादिसङ्ख्याया मुख्यसंनसरसम्बन्धाङ्गीकारे वाक्पत्रम प्रामाण्यं
दुर्घटम् । अतस्त्रिगणार्थमन्यतरस्य शब्दस्य गौणार्थत्वमनश्य वाच्यमिति
भावः ॥ ३८ ॥

संवत्सरो वा विचलितत्वात् ॥३९॥

क शब्दो गौण इत्याकाङ्क्षामाह- संवत्सरो वा-- सवत्सरशब्द-
एव गौणार्थ, विचलितत्वात् । चान्द्रसावनसौरादिषु वत्सरेषु दृष्टत्वेन
तदर्थस्य विचलितत्वात्-व्यभिचरितत्वात्, स एव गौण. । पञ्चपञ्चा-
शच्छब्दो हि सद्रूपविशेषे नियत । तत स गौणो भेति भावः ॥३९॥

स प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ४० ॥

सः-- सप्तसरशब्द, प्रकृति-प्रकृतिगत- स्वप्रकृतिभूतगामय-
नत्वात् । मन्त्रमयने ' यो मासः संवत्सर ' इति व्यवहारादत्रापि तथा स्या-
दिति । संवत्सरशब्दस्य गौणत्वमङ्गीकृत्येदं बोध्यमिति भावः ॥ ४० ॥

सि० ॥ अहानि वा अभिसङ्ख्यत्वात् ॥४१॥

उपनयन-प्रेदा-नयन-दारसङ्ग्रह- आधान- ज्यातिद्योवानन्तरं सह-
स्रमासजीवि-शाम्भरादृक्तरक्षो न सम्भयतीति सिद्धान्तमाह- अहानि
वेति-पञ्चपञ्चाशत् अहानि-सप्तसरपदवाच्यानि । अभिसङ्ख्यत्वात्-

सर्वसत्रप्रकृतिभूतद्वादशाहे त्रिबुटहः प्रकृत्य ' आदिलो वै सर्वर्तवः, स यदा उदेति अथ वसन्तः, यदा सङ्गत्रोऽथ ग्रीष्मः, यदा मन्वन्दिनेऽथ वर्षा, यदा पराहेऽथ शरद्, यदाऽस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ ' इत्येवमेकस्मिन्नहनि पङ्क्तत्वा परिगणनात् पङ्क्तुमत्प्रात्मकसंवत्सरस्य तस्य युक्तमेवेति भावः ॥ ४१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य अष्टमः पादः ॥

अनाहिताग्नेरेव चतुर्होत्रहोर्माभिकाराधिकरणम् ॥१॥

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वभिषु स्याद-
पूर्वोऽप्याऽऽधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥१॥

किमपि प्रकरणमनारभ्येवं श्रूयते—' प्रजाकाम चतुर्होत्रा याजयेत् ' ' चतुर्गृहीतमाज्यमादाय चतुर्होतारं व्याचभ्रीत पूर्वेः । ग्रहेणार्थं जुहुयात् तदुत्तरेणार्थम् ' इति । ' पृथिवी होता वीरव्यश्रुतिल्लादिको मन्त्रश्चतुर्होता । तेन मन्त्रेण प्रजाकामं प्रत्ययं दर्शिहोमो विहितः । तत्र अक्रतुशेषः—कस्यापि क्रतोरनङ्गभूतः, अपूर्वोऽपि—अप्रकृतिकोऽपि, यत्किञ्चिदर्शिहोमः संस्कृतेषु-आधानादिसंस्कृताभिषु स्यात् । न लौकिकाभिषु । कुतः ? आधानस्य-आधानसंस्कृताहवनीयायग्रेः, सर्वहोमशेषत्वात् । तस्य च परमानेष्टिसाप्यत्वात् आद्विताग्नेरेवास्मिन् होमेऽधिहारः । नानाहितान्नेरिति ॥१॥

सि०॥ इष्टित्वेन तु संस्तवश्चतुर्होतृनसंस्कृतेषु दर्शयति ॥ २ ॥

‘ एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः, यच्चतुर्होतारः ’ इतीष्टित्वेन संस्तु-
वस्तु चतुर्होतृन्-चतुर्होत्रहोमान्, असंस्कृतेषु--आधानायसंस्कृतेषु--अर्था-
ह्यौक्तिकगिनषु दर्शयति--ब्राह्मण्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥३॥

उपदेशस्तु--विधिरवायम् । नार्थवादः । अपूर्वत्वात्--अप्राप्तत्वात् ।
अर्षवादत्वे वैश्वर्यात् अक्रतुशेषकर्मसामान्यस्य विधिरवायमिति शङ्का ॥ ३ ॥

स सर्वेषामाविशेषात् ॥ ४ ॥

सः--उपदेशः, सर्वेषाम् -- क्रतुशेषाणामक्रतुशेषाणा च चतुर्होत्र-
होमानाम् । आविशेषात्--विशेषामाद्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अपि वा क्रत्वभावाद्नाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥५॥

अपि कृत्युक्तपक्षव्यावृत्तिः । अनाहिताग्नेरित्यभिष्टिरिति श्रुतेः अना-
हितानेः क्रत्वभावाच्च अशेषभूतनिर्देशः--अक्रतुशेषाणामेवापमुपदेशः ।
न क्रतुशेषाणाम् । उक्तविशेषादित्यर्थः ॥५॥

जपो वा अनग्निसंयोगात् ॥ ६ ॥

अनग्निसंयोगात्--अनाहितान्निशब्दसंयोगात् ‘ एषा वा अनाहि-
ताग्नेः ’ इत्यनेनोत्पन्ना क्रिया जपान्निकैशस्त्वित्यपर्य शङ्का ॥ ६ ॥

इष्टित्वेन संस्तुते होमः स्यात् अनारभ्याधी-
तत्वात् इतरेषामवाच्यत्वात् ॥ ७ ॥

ता परिहरति । इष्टित्वेन-- इष्टिपदवाच्येन संस्तुते सति होम एव
स्यात्, न जपः । यतो इष्टिर्भागः, स एव प्रक्षेपादिको होम इति अनार-
भ्याग्निसंयोगस्य श्रवणात् आहवनीयस्योक्तदर्विहोमे अवाच्यत्वात्-- प्रवे-
शासम्भवात्, इतरेषां-- श्रौतकर्मणामेव आहवनीयः । न प्रकृतस्यास्य
होमस्य । यदि ‘ यदाऽऽहवनीय ’ इति शास्त्रं चातुर्होत्रहोमसन्निधौ पठितं
स्यात्तदाऽपरिहार्यं स्यात् । तत्रास्त्वेवेति मात्रः ॥ ७ ॥

उभयोः पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥

पितृयज्ञवत्— ' अमावास्यायामपराह्ण पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ' इति यथा उभयोरस्य यज्ञः, तथा चातुर्होत्रहोमोऽपि उभयोः— अहिताग्न्य-
नाहिताग्न्योः स्यादिति ॥ ८ ॥

निर्देशो वा अनाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥ ९ ॥

' एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः ' इत्यनाहिग्नेरेव निर्देशः । न आहिताग्निं प्रापयति सः । अनारभ्याग्निसंयोगात्—अनारभ्यार्धातत्वा-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

पितृयज्ञे संयुक्तस्य— आहिताग्निसंयुक्तस्य, पुनर्वचनम्— ' अना-
हिताग्नेरौपासनेऽग्नौ श्रपणधर्मा होमश्च ' इति पृथक् विविरस्ति । अत्र न
तथेति भावः ॥ १० ॥

अनाहिताग्निषु उपनयनहोमाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥

उपनयन्—उपनयनं कुर्वन्, आधानं कुर्यात् । जुहोतीति होम-
संयोगात्— होमस्य आहवनीयापेक्षत्वादाहवनीयस्य आधाननाभ्यन्तरिति
भावः ॥ ११ ॥

सि० ॥ स्थपतीष्टिवछौकिके वा विद्याकर्मानु-
पूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

विद्याकर्मानुपूर्वत्वात्— विद्या— ' स्वाध्यायोऽप्येवम्यः ' इति
विहितस्वाध्यायाभ्ययनम् । कर्म—तत्साध्यमुपनयनात्मकं कर्म । एतदुभयपूर्व-
फलरादाधानस्य ऋतयोः प्राक् तदसम्भवेन उपनयनसमये आधानस्य
असम्भवात् निषेदस्त्वपेक्षेवत् यौहिज्ञानः उपनयनं इति
भावः ॥ १२ ॥

आधानं च भार्यासंयुक्तम् ॥१३॥

‘क्षौभे यसानाम्नीनादघायाताम्’ इति भार्यासाहित्यमाधानस्य श्रुतम् । त्रिधाग्रहणोत्तरकालश्च भार्यासयोगः । ततोऽपि लौकिकान्तायेन उपनयनहोमः ॥ १३ ॥

अकर्म चोर्ध्वमाधानात्तत्समवायो हि कर्माभिः ॥१४॥

ऊर्ध्वमाधानात् आधानादूर्ध्वं परिणीताया भार्यायाम् अकर्म-कर्म-सम्बन्धमात्रम् । हि-यत्, तत्समवायः-तस्मिन् उपनयनकाले समवाय-कर्मभिर्भार्यासम्बन्ध, अस्तीति शेषः । उपनयनात्प्राक् आधानार्थमेका भार्या, स्वाध्यायाध्ययनोत्तरं च प्रजार्थमपग अस्तिरिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥१४॥

अकर्म च दारक्रिया आधानोत्तरकाले ॥१५॥

आधानोत्तरकाले दारक्रिया अकर्म-अननुष्ठेया-नेत्र कार्या । अशा-स्त्रात्-शास्त्राभावादिति भावः ॥ १५ ॥

श्राद्धवदिति चेत् ॥ १६ ॥

श्राद्धवत्-पितृयज्ञवत्-पिण्डपितृयज्ञो यथा आहितानादिति गम्यो-स्तथा कालद्वये भार्याद्वयमिति चेत्- ॥१६॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ १७ ॥

‘वदन्माल्य स्नायात्, स्नात्वा चाद्देहेन’ इति वचनत्रिरौघात् नैव सम्भवतीति भावः ॥ १७ ॥

अर्थादन्यदेवेति चेत् ॥१८॥

अर्थात्-रागात् प्राप्तौ अन्यदेव-फलमत्र विदवाति । रामप्राप्तदार-सहप्रदस्य काले त्रिगणयन्मुक्तत्रचनमिति न त्रिरौघ इति चेत्- ॥१८॥

सर्वार्थत्वात् पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

सर्वार्थत्वात् धर्मं च अर्थं च कामं च नानिचरित्वेति धर्मप्रजो-भयार्थत्वादेकस्या क्वल राग, पुत्ररूपो वाऽर्थं द्विनियाया न प्रयोजयेत्-

न प्रेरयेत् । धर्मप्रजोभयार्थः कालप्रतिशेषे विवाहः प्रागुक्तवाक्येन विधी-
यते । अतो विवाहद्वयमप्रामाणिकमिति ॥ १९ ॥

सोमपानात्तु प्रापणं द्वितीयस्य तस्मादुपयच्छेत् ॥२०॥

उक्तयुक्त्या प्रागुपनयनात्तस्मिन्नेव विवाहो नास्तीति स्त्रीकुर्म । अथापि
विवाहद्वयमप्रामाणिकमिति यदुक्तं तत्र । यतः ' नस्माद्यस्य न वर्मसम्पन्ना
न प्रजासम्पन्ना वा पत्नी सोऽन्या कुर्वीत ' इति उच्यते सोमपानात्तु-
' सोमपो न द्वितीया जायामभ्यपूयते ' इति उच्यते द्वितीयविवाहः प्रामा-
णिकः । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । प्राप्तिस्तु प्रदर्शिता । तस्मात्
उपच्छेत्-अन्या भार्या गृह्णीयात् ॥ २० ॥

पितृयज्ञे तु दर्शनात् प्रागाधानात्प्रतीयेत् ॥२१॥

पितृयज्ञे तु-- पिण्डपितृयज्ञे ' अग्न्याहिताग्निना कार्यः ' इति
वचनदर्शनात् आधानात्प्रागपि प्रतीयेत्-स्यादित्यर्थः ॥२१॥

अनाहिताग्नौ स्थपतीष्ट्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

**स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत् तादर्थ्या-
च्चापवृज्येत ॥ २२ ॥**

' एतया निषादस्वपतिं याजयेत् ' इति मिहिता स्थपतीष्टिः प्रया-
जवत्- यथा प्रयाजादीन् चोदकाद् गृह्णाति, तथा अग्न्याधानं प्रयोजयेत्--
गृह्णीयादित्यर्थः । तादर्थ्याच्च- नत्रत्याग्न्याधानस्य तदिष्टिमात्रार्थत्वात् तस्या-
मिष्ट्यापवृक्त्वात् तेऽग्नयोऽपि अपवृज्येरन्-उन्सृज्येरन्निति ॥ २२ ॥

**सि०॥ अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यात् आधानस्य
असर्वशेषत्वात् ॥ २३ ॥**

प्रकृत्येयमिष्टिः लौकिकमिष्टिः स्यात् । कुतः ? अग्न्याधानस्य अग-
र्वशेषत्वात्- यावत्पुरुषवर्तुकरज्ञानं यथावात् । ' असन्ने ब्राह्मणे अनी-
नादधीत, अग्नौ राजन्यः, शरदि वैश्यः ' इत्यावान्तेत्यतिगाम्ये त्रैवर्णिक-
कर्तृत्वं प्रसंगात् त्रैवर्णिकवर्तुकरज्ञानमेव तस्येति भावः ॥ -३ ॥

अनाहितेऽग्नावनकीर्णपशुनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ २४ ॥

‘ ब्रह्मचार्यवकीर्णा नैर्ऋतं गर्दभमालभेत ’ इति ब्रह्मचारिणः क्षत-
व्रतत्वे विहितः अवकीर्णपशुः— निरऋतिदेवनाऋगर्दभद्रव्यको यागः
तद्वत्— स्थपतीधिवत् लौकिकाग्नावेन कार्यः । आधानस्य अप्राप्तकाल-
त्वात्— तं प्रति प्राप्स्यमावादिर्यः ॥ २४ ॥

दैवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपा-
न्यार्थदर्शनात् ॥ २५ ॥

‘ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः ’ इत्यादिस्मृतेः, ‘ एतद्वै देवानां रूपं यदुदगयनं पूर्वपक्षोऽहः ’ इति
रूपस्य ‘ पूर्वाह्नो वै देवाना, मध्यन्दनो मनुष्याणाम्, अपराह्नः पितॄणाम् ’
इत्यन्यार्थस्य च दर्शनात् दैवानि—चौलोपनयनविवाहप्रभृतीनि शुभकर्मणि,
उक्तपुण्यकालेषु कार्याणीत्यर्थं ॥ २५ ॥

अहनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २६ ॥

तथा अहनि—दिव्यैव, सकल निर्दिष्ट कर्म कर्तव्यम् । न रात्रा-
दिति सिद्धम् ॥ २६ ॥

पित्र्यकर्मणोऽपरपक्षादिकालताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ २७ ॥

पित्र्याणि— श्राद्धादीनि कर्माणि, इतरेषु— अपरपक्षापराह्नकालेषु
कर्तव्यानि । अन्यार्थदर्शनादिभ्य इति शेषः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्ग्याञ्चाक्रयोर्नित्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

याञ्चाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘ द्वादशरात्रीर्दक्षतो मृतिं विन्धीत ’ तथा ‘ सोमं क्रीयाति ’
इति याञ्चान्त्ये श्रुते । ते उभे धने सोमे च अविद्यमाने एव कार्ये, न

विद्यमाने । लोकावत्— लोके यस्य द्रव्यादिकं नास्ति स एव याचते
क्रीणाति च । तद्वदत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ २८ ॥

सि० ॥ नियतं वा अर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २९ ॥

नियतं— नित्यमेव तत् । तच्च विद्यमानेऽपि तस्मिन् धनादाव-
चर्यं कार्यं तत् । वृत्तः ' अर्थवत्त्वात्— क्रत्वपूर्वजननरूपफलवत्त्वात् ।
लोके अर्दानुगामी शब्द । वेदे तु शब्दानुसार्थं इति भाष० ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ॥८॥

तथा भक्षमैपाच्छादनसंज्ञसहोमद्वेषम् ॥३०॥

तण्डुलादिसत्त्वेऽपि ' पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यत्रागू राज-यस्य, आमिक्षा
वैश्यस्य ' इति विहितपयआदिरेव तस्य तस्य भक्ष ज्योतिष्टोमे श्रुत । एव दर्श-
पूर्णमासयोः श्रुतः ' प्रोक्षणीरासादय, इ-मावर्हिरुपसादय, घृच सृष्टिद्वि, पर्त्नी
सवाह्य आप्वेनोदेहि ' इत्यादि त्रैप प्रोक्षण्यासादनज्ञानसत्त्वेऽपि । एवम-
न्ययस्त्रसत्त्वेऽपि ' दर्भमय वासो भवति ' इति वाजपेये श्रुत दर्भमयस्त्र-
परिधानम् । एव पशुनाशकृपादाघाताघकरणेऽपि ' यत् पशुमार्युमकृतो-
रो वा पश्चिरादत अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्यहस ' इति मन्त्रेण पशौ
संज्ञपनहोमः । एवं द्वेष्याभावेऽपि ' योऽस्मान् द्वेषि य च वय द्विध्न जात-
वेद ' इति मन्त्रपाठश्च तथा—पूर्वाधिकरणोक्तनियमवत् नियतं कार्यं, ॥३०॥

अपररात्रे व्रतस्य अनियमाधिकरणम् ॥९॥

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥३१॥

ज्योतिष्टोमे ' मध्यन्दिने अपररात्रे वा व्रतं व्रतयति ' इति श्रुतम् ।
तत्र यस्मिन् काले कृतं व्रतं सम्यक् न जरिष्यतीति मन्येन । तदा क्रियमाणं
तद् व्रतम् अनर्थकम्—अजीर्णादिदोषेण महदनिष्टजनकं स्यात् । अतस्त-
दानीमनित्यं—कर्तव्यमेवेति नियमस्य त्याग एवेति भाषः ॥ ३१ ॥

हागस्यैव अर्थापोषीयपशुत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

पशुचोदनायामनियमः, अविशेषात् ॥३२॥

ज्योतिष्टोमे ' यो दतीक्षितो यदग्नीधोमीय पशुमालभने ' इति श्रुत्यां पशुचोदनायां— पञ्चालम्भवाक्ये, यः अनियमः— कोऽपि पशुः, न छाग एवेति नियमः । कुतः ? अविशेषात् विशेषस्य अथवर्णमिति ॥३२॥

सि० ॥ छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३३ ॥

' छागस्य यथाया मेदसोऽनुब्रूहि ' इति मन्त्रवर्णात्— मन्त्रलिङ्गात् छाग एवेति निश्चयः ॥ ३३ ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ३४ ॥

चोदनाविरोधात्— विधिवाक्यस्य प्रायस्यात् दुर्बलेन मन्त्रलिङ्गेन न तस्य सङ्कोच इति ॥ ३४ ॥

आर्षेयवदिति चेत् ॥ ३५ ॥

आर्षेयवत्— ' आर्षेयं वृणीते ' इत्युक्त्वा ' त्रीन् वृणीते ' इत्यनेन यथा तस्य सङ्कोचः, तथा अत्रापि म्यादिति चेत्— ॥ ३५ ॥

न तत्र ह्यचोदितत्वात् ॥ ३६ ॥

तत्र—छागे, अचोदितत्वात्—विधेरभावात्, न सङ्कोचः । आर्षेय-स्थले तु ' त्रीन् वृणीते ' इति सामान्यप्राप्तस्य त्रित्वेन सङ्कोचे विधिरस्तीति विषयो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्त्वेना-

भिधानात् ॥३७॥

नियमो वा—श्रुतौ पशुपदवाच्यभ्रम इति नियम एव, हि—यतः, ऐकार्थ्यं—पशुपदार्थपशुत्वञ्छागपदार्थञ्छागत्वयोरविरोधः । अतो मन्त्रलिङ्गस्य दुर्बलत्वेऽपि तेन शक्यार्थस्य बाधो न क्रियते । यत्र तु पृथक्त्वेना-भिधानात्—परस्परविरोधनार्थभेदात् मन्त्रलिङ्गविध्यर्थयोगेद्, तत्र मन्त्रलि-

ङ्गमन्यार्थं स्यान्नाम । प्रकृते न तथा । अतः सङ्कोचे शक्यार्थवाधाभावात्
दुर्बलेनापि मन्त्रलिङ्गेन सङ्कोचो युक्त इति भावः ॥ ३७ ॥

**अनियमो वा अर्थान्तरत्वात् अन्यत्वं व्यतिरेक-
शब्दभेदाभ्याम् ॥ ३८ ॥**

अर्थान्तरत्वात्--छागपशुशब्दयोरपर्यायशब्दत्वात्, व्यतिरेकशब्द-
भेदाभ्यां च--पशुत्वस्य छागत्वाभाववद् गवादिवृत्तिभिरभिन्नशब्दवाच्य-
त्वाभ्या हेतुभ्या च, अन्यत्वं--भिन्नत्वं--वैरूप्यमिति यावत् । अतो अनियमः-
यः कोऽपि पशुः, न छाग एवेति नियम इति ॥ ३८ ॥

सि० ॥ न वा प्रयोगसमवायित्वात् ॥ ३९ ॥

नैवाऽनियमः । प्रयोगसमवायित्वात्--उक्तमन्त्रस्य नित्यं प्रयोग-
सम्बन्धात् नियम एव । अन्यथा अश्वादिग्रहणे मन्त्रलिङ्गविरोधेन मन्त्रः पाक्षिकः
स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥

छागे न कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्याम् ॥ ४० ॥

छिदेर्गमेश्च छागशब्दस्य प्रसिद्धेऽभिन्नगतिरछाग इति मन्त्रलिङ्गमपि
अन्त्राश्वादी योनेन अत्राधिभित्वाशङ्कायामाह--छागेनेति । छागेनैव कर्म-
योगः । आख्यारूपलिङ्गाभ्याम्--रूढशक्तिपुच्छिङ्गाभ्यामित्यर्थः । रूढियोग-
मपहरतीति न्यायाद्योगशक्तेरप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यात् ॥ ४१ ॥

'छागो वस्त्रश्छागलकः' इति शब्दानां वयोविशेषपरत्वेऽपि नाश्वादिपशु-
वाचकत्वम् । कुतः ? रूपान्यत्वात्--छागवृत्तिवयोविशेषस्य अश्ववृत्तिवत्स
अन्यत्वात् । अतो वयोविशेषविशिष्टच्छागत्वरूपजातिवाच्येव छागशब्दः स्यात् ।
यथा कलमशब्दः वयोविशेषविशिष्टं हस्तिनमेव वन्दते । न अश्वादिकम् ।
तथा छागशब्दः वयोविशेषयुतं छागलकमेवाचष्टे, नान्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

विकार इति चेत् ॥ ४२ ॥

नदीशब्दस्य शब्दविशेषेऽपि वैभ्याकरणौ प्रयुज्यमानत्वात् पदपदार्थ-
सम्बन्धो न नियत । अतो विकारः— कल्पितसम्बन्ध एव अत्रास्त्विति
चेत्— ॥ ४२ ॥

न औत्पत्तिकत्वात् ॥ ४३ ॥

यदपदार्थसम्बन्धे न विकार । नित्य औत्पत्तिकत्वात्—प्रथमाद्य-
पादीयपञ्चमाधिकरण पञ्चमसूत्रेण नित्यत्वस्य उक्तत्वात् ॥४२॥ (१।१।५)

स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

‘सुपिरो वा एतर्हि पशु यर्हि वषामुत्खिदन्ति’ इत्यर्थादानगत-
छिद्रनिमित्तकदृष्टागशब्द । स चान्यत्रापि वर्तिदुमर्हतीत्याशङ्क्यामाह— न
नैमित्तिको नेति पूर्वसूत्रत् नञनुत्ति । सः— दृष्टागशब्द, नैमित्तिक—
छिद्रनिमित्तको नैव भवति । कुत् ‘अन्यद्ग पशुमालभेत’ इति श्रुते
पशौ गुणस्य—छिद्रत्वस्य त्रिधित्त्रिहित्वाभावात् । रुदियोगमपहरतां पु-
क्तत्वाच्च ॥ ४४ ॥

जातेर्वा तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् ॥४५॥

तत्प्रायवचन— जातेर्भूर्गप्रयोगेन रुदित्शक्यं, अर्थ
वचनेन— त्रिधित्त्रिद्वार्थत्वेन च, जातेरेव वाचकत्वेन गशब्द, नाचवाचक
इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति पूर्वमीमांसाखण्डवृत्तौ भावरोधिन्या पष्ठाध्यायस्य अष्टमः
पादः ॥८॥ संपूर्णं च पष्ठाध्यायः ॥६॥ श्रीः ॥

॥ इति पूर्वपदकः समाप्तः ॥

अथ पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तेः

भावबोधिन्या

उत्तरः पदकः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अभिवन्द्य महर्षिर्जैमिनीयं पदपाथोज्युगं समादरात् ।
 विवृणोमि तदीयसूत्रसङ्घोत्तरपट्टकं कृपया तदीयया ॥१॥
 जैमिनेर्विमलसूक्तिन्हादिनीमञ्जनेन विशदं मम चेतः ।
 बालवल्लुठतु शुम्भुपदाब्जे येन गर्भवसतिर्न पुनः स्यात् ॥२॥
 विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
 श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्घधारिणे ॥३॥
 प्रमाणाद्यधिकारान्तैः पृथग्यायैर्निरूपिते ।
 उपदेशेऽतिदेशोऽथ तत्सापेक्षो विचार्यते ॥४॥

पूर्वपट्टकेन औपदेशिका धर्मा विचारिताः । अयोशरपट्टकेन वैकुण्ठ
 आतिदेशिकधर्मविचारः प्रस्तूयते । अपेक्षितत्यार्यजातस्य साक्षात्प्रातिपादको
 वचनसन्दर्भो यत्र पठ्यते स उपदेशः । अतिदेशस्तु—यस्मात्प्राकृतात्क-
 र्मणः नमनानेषु कर्मसु धर्मप्रवेशो येन स्यात् न अतिदेशः, इति तल्लक्षणम् ।
 तदुक्तम्—

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥१॥ इति ॥

एतेन पूर्वोत्तरपट्टकयोः हेतुहेतुमद्भावाः सङ्गतिः सूचिता ।

अथ प्रयाजादिधर्माणामपूर्वं प्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं
 भावः स्यात् ॥ १ ॥

मुख्यभेदे—फलवत्त्वेन मुख्यानामपूर्वाणां शब्दान्तगादिभिर्मन्त्रे सति
 शेषाणां—दर्शनां प्रयाजादीनां, यथाधिकारं—यद्य यत् प्रकरणं तत्रैव,
 भावः—व्यवस्था स्यात् । श्रुतिप्रमाणत्वात्—अपनस्य शेष इति युक्ति-

प्रमाणिकगम्यत्वात् । दर्शपूर्णमासीयकर्मभावाकाङ्क्षयाऽन्विताः नान्यत्र गन्तुं
समर्था इति भावः ॥ १ ॥

पू० प० ॥ उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वासत्त्ववदैक-
धर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥

ऐक्यधर्म्यम्— सर्वेषां यौगिनो तुल्यधर्मत्वमेव स्याद्वैतेषां प्रयाजादीनां
धर्माणाम् । कुतः ? उत्पत्तेः— यजेः, योऽर्थः— अपूर्वे, तयोः
आविभामात्— अविभेदादित्यर्थः । सत्त्ववत्— यथा 'गां पदा न
स्पृशेदित्युक्ते न सन्नहितायामेव कस्याचिद् गवि अयं पादस्पर्श-
निषेधः । अपि तु गौशब्देन तत्र यावद्गोप्रहणम् । तथा यागमुदित्य
विधीयमाना व्रते धर्माः सर्वेषामर्था भवितुमर्हन्तीति ॥ २ ॥

सि० ॥ चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद् व्यवतिष्ठेरन्
उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥

प्रयाजादयो धर्मा दर्शपूर्णमासार्था एवेति व्यवतिष्ठेरन् । कुतः ?
दर्शपूर्णमासमासोः कर्मणां उत्पत्तौ-अपूर्वे, गुणभूतत्वात्-अङ्गत्वात्-तदर्थत्वा-
दित्यर्थः । तथा चोदनाशेषभावात् । चोदनायाः— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति विधेः, शेषभावात्-एकदेशरूपत्वात्, तद्भेदात्—
अपूर्वभेदस्य द्वितीये 'चोदना पुनरारम्भः' (२।१।५।) इत्यधिकरणे व्यवस्था-
पितत्वाच्चेत्यर्थः । अत्रेदं रहस्यम्—प्रयाजादिधर्माणां यागाङ्गत्वं न वाक्यप्रमाणेन ।
अपि तु कर्मभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणेनेव । तच्च प्रकरणं यागेन अपूर्वं कुर्या-
दित्युक्तौ कथं यागेन अपूर्वं कर्तव्यमिति यागविधिश्रवणजन्याकाङ्क्षापूर्वक-
तया निखिलाङ्गविधावस्थानां तत्सम्बन्धात् सः धर्मसमाप्तायः—कर्मविधये-
कदेशरूपः । इत्यमपूर्वोद्देशेन कर्मविधानायागो विधेय इति दर्शपूर्ण-
मा... धर्मास्तदपूर्वप्रयुक्ता
एव, न त्वपूर्वान्तरप्रयुक्तः

सत्त्वे लक्षणसंयोगात्सर्वत्रिकं प्रतीयेत ॥४॥

सत्त्वे- गोव्यक्तौ, लक्षणसंयोगात्- लक्षणावृत्तेः सम्बन्धात्, गोपदं सर्वत्रिकं- सकलगोसाधारण, प्रतीयेत । गोपदेन व्याक्तिं लक्ष्णयित्वा तदनुवादेन णदस्पर्शनिषेधविधानात् सन्निहितत्वविशिष्टस्य उद्देश्ये धाक्यभेदप्रसक्तेः गोत्रयच्छिन्नपरत्वं तत्र । अत्र तु यागस्य फलं प्रति युगम्यात् सन्निहितरयविशिष्टयागविशेषे न वाक्यभेद इत्युक्तदृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

नैवम्- अपूर्वार्था धर्मा इति न युक्तम् । कुतः ? अविभागात्- प्रत्यक्षप्रमाणावगतयागार्थनया अङ्गानां यागेन अत्रिगोगात्- विभागासम्भावित्वर्थः । अङ्गभूते द्रव्ये तथा देघतावा मन्त्रेषु अन्यथादौ च यागकारणत्वं प्रत्यक्षगम्यम् । अपूर्वमाधनसं तु आनुमानिकम् । तच्च प्रत्यक्षाद्दुर्बलमिति नापूर्वार्थसम्मानमिति पुनराशङ्का ॥ ५ ॥

द्व्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

यदि दर्शपूर्णमासार्थो एव प्रयाजादयो यज्ञः, यज्ञः सौर्ययागे प्रयाजानामनेन ' प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती ' ति उक्तस्य यागमुद्दिश्य प्रयाजविध्यर्थः, प्रयाजमुद्दिश्य च कृष्णलविध्यर्थत्वमिति द्व्यर्थत्वं विप्रतिषिद्धम्- वाक्यभेदापत्तेरन्याय्यम् । मन्मते तु धर्माणां सौर्यत्वात् च प्रयाजानां विद्यमानत्वात् कृष्णलमात्रविधानमिति न स दोषः ॥ ६ ॥

सि० ॥ उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः

स्यात् ततश्च कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥

चोदनायाम्-अपूर्वे, धर्माणां प्रवृत्तिः स्यात् । उत्पत्तौ-यागे, धर्माणां विध्यभावात् । तस्मात्पूर्वार्थत्वाद्धर्माणां तद्देशात् कर्मणः- धात्वर्थस्य, भेदः स्यात् ॥ ७ ॥

१ यदि वाऽप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वसिद्धिः
स्यात् ॥ ८ ॥

यदि वा—प्रयाजादिधर्माणामपूर्वत्वाद्गीर्णोऽपि अभिधानवत्सामान्यात्— अभिधानमपूर्वमिति नामरत्नेन सर्वेषामपूर्वाणां तुल्यत्वात्, सर्वसिद्धिः— अपूर्वद्वारा सर्वेषामर्थेन, स्यात् । यथा—‘वाहीवाऽतिथिरागत, तस्मै यज्ञाय दायन्मित्युक्ते यज्ञदानप्रयोजकत्वेन वाहीजमार्तं जानाति तदन्नदाना । न पुरावर्तितव्यक्तिमत्र केरलम् । तथाऽत्रापीति भाव ॥ ८ ॥

अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यात् अभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वात् विभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥

प्रयोगस्य— ‘वाह वाऽतिथिरागतस्तस्य यज्ञाय दीयतामित्युक्तवाक्यप्रयोगस्य पूर्ववत्त्वान्— पूर्वमसद्वत् श्रुत्येन, तद्देशसम्बन्धी य स यज्ञप्रियः, इति व्याप्ति गृहीत य यज्ञदानस्य निमित्त तद्देशसम्बन्ध, न पुरस्य इति निश्चिनानि । इति वाहीमावभिधानेषु अर्थस्य—वाहीन्देशसम्बन्धस्य, तावत्पुरस्येण अविभक्तत्वात्— नियत्वात्, तत्र तथा स्यात्—यो यो वाहाकस्तस्य यज्ञदान युक्तमेव । अत्र तु कर्मणः—अपूर्वस्य, शब्दभाव्यत्वात्— शब्देकगम्यत्वात्, तद्विभागात्— तस्य-अपूर्वस्य शब्देन विभागात्— कर्मभेदेन भेदसिद्धे, शेषाणां— प्रयाजादिधर्माणं सर्वत्र अप्रवृत्तिः स्यात्—यत्र पठितं तत्रैव विश्रान्ति । एवं दृष्टान्तप्रैषम्येणोक्तशङ्कानिराम इति भाव ॥ ९ ॥

स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥

ननु, अरुणपगशरा इति नाम्ना शास्त्रिणा परिचरेणु ‘ ये दर्शपूर्णमास-

धर्मास्ते सर्वेष्टानामित्थारम्य यावत्सर्वा प्रकृतिविकृतयोऽनुक्रान्ता ' इति स्मृतिरूपं ब्राह्मणं स्मृतं तस्य का गतिरिति चेत्—॥ १० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ ११॥

नेति शङ्का निरस्यते । पूर्वत्वात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिरूपं सर्वासा विकृतीष्टानाम् । तासु चोदकशस्त्रेण तद्धर्मप्राप्तिरिति वक्ष्यमाणानुवादिका सा स्मृतिरिति भावः ॥ ११ ॥

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात् प्रकरणनिबन्धनात् शब्दादे-
वान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥

अर्थस्य— अङ्गकलापस्य, शब्दभाव्यत्वात्— विधिगम्यत्वात्, तेषामङ्गानां प्रकरणेन निबन्धनात्— अन्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्, अन्यत्र-सौर्यागादौ, अङ्गानां भावः— प्राप्तिः, शब्दादेव— वक्ष्यमाणेन अतिदेश-शास्त्रेणैव स्यात् । तस्मादतिदेशशास्त्रमारम्भणायमित्युक्तार्थनिगमनसू-मिदमिति भावः ॥ १२ ॥

समानमित्तरच्छयेनेनेति श्रुत्या इषौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३॥

इदुदयेन नामानौ द्वायभिचारिको एकाहौ अवक्तलिङ्गत्वेन ज्योतिष्टोम-
विकारौ यागौ । अतस्तयोरुभयोर्ये तैष्टोमधर्मोदयेन प्राप्ताः । तत्र इषौ
' समानमित्तर श्येने ' इति श्रुतम् । तस्य समाने— उक्तार्थे, धुनस्य
उत्पन्नार्थकारः— अनुवादः स्यात् । न विधिः । कुत्र ' पूर्ववत्त्वात्—
ज्योतिष्टोमविकृतिव्यादिषो । तत्र प्रकृतित् अन्दिदेशेन प्राप्तानामेषानुवाद इत्यति-
देशशास्त्रं नारम्यमित्वाक्षेपमङ्गति ॥ १३ ॥

श्येनस्येति चेत् ॥ १४॥

१३ विवेकितोऽपीपादीन् धर्मानुवदिशति उक्तार्थनिमित्ते चेत्— ॥ १४॥

न असन्निधानात् ॥ १५ ॥

नैवम् । यत्र श्यने ज्जातिष्टे मघवा श्यनेस्य ऋशेयिकपर्याश्व सन्ति । तत्रेतरपदेन प्रकृतिधर्मा एव ग्राह्या । त-य-व्यक्तलिङ्गत्वेन तेऽमेव सन्निधानादिति ॥ १५ ॥

सि०॥ अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकत्वात् विधेस्तद्वाचकत्वं समानं स्यात् ॥१६॥

अपि वृत्ति षष्ठ-तरगिप्रत्ययान्तः । विधिरय श्येनऋशेयिनाणा, न ज्योतिष्टोमिकानुवादः । कुत ? अपूर्वत्वात्— उक्ताकार्यस्य विधायरूपेणैव सार्यकत्वात् । इतरत्— इतरदिति पदम्, अधिकार्ये ज्योतिष्टोमिकाद्विधेः— ज्योतिष्टोमसम्बन्धिर्धर्मो य यदधिक ए हितोऽपि विधेर्न जात तच्छ्रयनेन समानमिति वचनार्थः । प्रष्टारिणोने विधि सार्यक इति भावः ॥१६ ॥

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चसु हविष्यु सार्यवादिष्यतिदेशा
धिकरणम् ॥ ३ ॥

पञ्चसरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥१७॥

चातुर्मास्ये वैश्वदेव—शरुणप्रथास-माकभय शुनासं गीयेति चत्वारि
पर्वणि सन्ति । तत्रापि वैश्वदेवपर्वणि * अथेयमष्टारूपं ल निर्पति, सौम्य
चरुम्, सावित्र द्वादशकपालम्, सारस्वत चरुम्, पौष्ण चरुम्, मारुत
सप्तकपालम्, वैश्वदेवीभामिक्षाम्, चावापृषि-यमेनरुपालम् ” इत्यष्टौ हवींषि
निहितानि । * अर्घ्यानि वा एतानि हवींषि, इति ब्राह्मणे तेषां हविषाम-
र्षनाद आम्नात । तथा * त्रेधा सन्नद्धं वर्हिर्भयति । त्रधा सन्नद्ध इष्य, नव
प्रजाया, नयानुयाजा ’ इत्यङ्गविवेकाऽपि तत्राऽऽम्नाताः । एव स्थिते
द्वितीये शरुणप्रथासपर्वणि पूर्वोक्तानि आग्नेयादानि पञ्च हवींषि विश्राय
तदीय पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणेषु पञ्चसु हविष्यु अनिदिशति ।
‘ एतद्ब्राह्मणान्नेत्र पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि ’ इति । तत्र

पञ्चसरेषु--आग्नेयादीनां पञ्चहविषा प्रतिपर्वगमनमस्तीति पञ्चसरपद-
वाच्येषु तेषु द्वितीये वरुणप्रघासे उक्तवाक्येनातिदिष्टेषु ब्राह्मणपदेन
अर्थवादातिदेशः--अर्थवाटमात्रस्य अतिदेशः स्यात् । न अह्नविधीनाम् ।
कृतः? सन्निधानात्-विधिवाक्यशेषत्वेन तस्यार्थवादस्य सन्निधानादिति । १७ ॥

सि० ॥ सर्वस्य चैकशब्द्यात् ॥ १८ ॥

सर्वस्य--अह्नविधीनां ब्राह्मणानां च, अतिदेशः स्यात् । ऐकशब्द्यात्-
एकेन ब्राह्मणशब्देन उभयोः प्रतिपाद्यत्वात् ॥ १८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥

वरुणप्रघासे ' त्रिंशदाहुतयो वाजिनो यजन्ति, आहुतीनां सम्पत्स्ये
त्रिंशत्वाय ' इति लिङ्गदर्शनात्--त्रिंशदाहुतपारर्गणनमह्नविध्यतिदेशं विना
अनुपपन्नमिति भावः ॥ १९ ॥

विहितास्मानात्तेति चेत् ॥ २० ॥

विहितास्मानात्--वैश्वदेवपरिणी विहितस्य ' अग्निं मन्यन्ति
प्रसुवां भवन्ति ' इत्याग्निमन्यनादेः पुनरास्मानात्--पुनर्विधानात्, न अह्न-
विध्यतिदेशः । विध्यतिदेशश्चेत्पुनर्विधानं व्यर्थमिति भावः ॥ २० ॥

न इतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

न व्यर्थं पुनर्विधानम् । इतरार्थत्वात्-मारुतप्रचारार्थत्वात् ॥ २१ ॥
एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एककपालैन्द्राग्न्योः सार्धवादाविध्यतिदे-
शाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

तथा साकमेधे ' एतद्ब्राह्मण एन्द्राग्नः एतद्ब्राह्मण एककपालः यद्ब्रा-
ह्मण इतरइतरश्वेत्यत्रापि तद्वत्--पूर्वोत्तरपक्षौ पूर्वाधिकरणवदित्यर्थः ॥ २२ ॥

साकमेधे वारुणप्राधासिकैकपालातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः आग्रयणे सर्व-
होमापरिवृत्तिदर्शनात् अवमृथे च सकृद्ब्रह्मवदा-
नस्य वचनात् ॥ २३ ॥

वैश्वदेवपर्वाणि ' चावापृथिव्य एकरूपाल ' वरुणप्रघासपर्वाणि च काय
एकरूपाल ' इति स्थितम् । साकमेवपर्वाणि तु वैश्वदेवार्थमेकरूपालमित्युक्त्वा
तत्रैव ' एतद्ब्राह्मण एकरूपाल ' इत्याह्वानम् । अत्रत्येतच्छब्देन वरुणप्रघा-
सार्थैकरूपाल एव ग्राह्य । न विहितबहुधर्मत्वेऽपि वैश्वदेववैकरूपालम् ।
कुतः ? तस्य समस्मेकरूपालप्रकृतिरिति । तथा हि— एकरूपालानां-
यावदेकरूपालानां, वैश्वदेविकः—वैश्वदेविकैक कपालः, प्रकृति । कुतः ?
आग्रयणे चावापृथिव्यैकरूपाले एव ' सर्वद्वत करोति, आज्यस्यैव चावा-
पृथिव्यौ यजेत ' इत्याज्ययागविधिपरेण वाक्येन सर्वहोमस्य अपरिवृत्तिं
दर्शयति । अवमृथे च वारुणैकरूपाले ' इदमेवैकरूपालस्य द्विर-
वधति ' इति द्विरवदानस्य पुनर्विधानम् । तदेतत्सर्वं वैश्वदेविके एकरूपाले
विहितम् । अत्र सर्वेषामेकरूपालानां स. प्रकृतिः । प्रकृतिरिति च साकमेवार्थेऽ-
प्येकरूपाले तद्धर्मा प्राप्ता इति नेवामुपदेशो निष्कलः । वारुणप्रघासस्य
' द्विरवधति सुच शमीमय्ये वा ' इत्यादयो ये वैश्वदेविका धर्मास्ते परं
नत्राप्राप्ताः । तस्मात्तेषामुपदेशार्थं वारुणप्रघासिकैकरूपालस्य ग्रहणमेव साकमेव
पर्वाणि श्रूयमाणवाक्यस्यैतच्छब्देन न्यायम् । न वैश्वदेववैकरूपालस्येति
सिद्धम् ॥२३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां सप्तमाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥१॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥१॥

‘अभि त्वा शूर नो जुम.’ इत्येतेस्यामृचि गानविशेषेण गीयमानं साम रथन्तरशब्दवाच्यम् । तच्च ‘कवनीषु रथन्तर गायति’ कवनीषु—‘कयानश्चित्र आभूदित्याद्याःस्तिल ऋचः कव-य- तासु, वामदेव्य साम अभ्ययनतः प्राप्तम् । तद्वाधितुं तासु रथन्तरसामगान कार्यमित्यातीदैश्यते । तत्र गानस्य गान-युक्तऋचो वा अतिदेश इति विचिक्वित्सायामाह साम्नः अभिधानशब्देन-वाचकशब्देन रथन्तरमित्थानुपूर्विकेण, यथाशिष्टं—गुरुपरम्परया योपदिष्टं तथा प्रवृत्तिस्तस्य शब्दस्य स्यात् । रथन्तर साम पठ इत्युक्ते गानयुक्ता-मृचं पठति । अतो गानयुक्ताया ऋचोऽतिदेशोऽयमिति ॥ १ ॥

शब्दैस्त्वर्थाविधित्वात् अर्थान्तरे अप्रवृत्तिः स्यात्
पृथग्भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥

अप्रवृत्तिः-न ऋचः प्रवृत्तिः । कुलः ? शब्दैस्त्वर्थाविधित्वात्-शब्दानां स्वस्वार्थबोधफलकत्वात् अर्थान्तरे—अन्यशब्दार्थे, अन्यशब्दस्य प्रवृत्तिर्नैव स्यात् । पृथग्भावात्- तत्तदर्थवाचकशब्दानां पृथक्त्वात्, क्रियायाः-तत्तदर्थस्य, तेन तेन शब्देन सम्बन्धः । ऋचोऽतिदेशे ‘अभि त्वा शूर नो जुमेति ऋचो बोध्यो योऽर्थः सः ‘कयानश्चित्र आभूदिति ऋचा बोधनीयः । स च न सम्भवति । तत्तदर्थभेदात् । अतः ऋगतिदेशो न सम्भवतीति भावः ॥ २ ॥

स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-
नोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥

स्वार्थे वा—स्वशक्यार्थप्रोघने प्रवर्तमाना अभि वपृच येन कर्मणे-
 र्सेत्तत्र जयान् जुहुयादिति च दङ्ग भावेनोपादिश्यरेत्— तासा कर्तृनाम-
 ङ्गणेन विधीयेत् । क्रियायाः— अभित्वेति ऋक्पाठस्य, प्रयोजनं— फल,
 प्रयाजादीनामिव अदृष्टमपूर्वं कल्पनीयम् । ऋगन्तरस्य ऋगन्तरार्थं—
 बोधरूपाभावेऽपि अदृष्टार्थत्वेन सत्प्रवृत्तिः स्यादिति ॥ ३ ॥

शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥

पूर्वमते फलस्य कल्प्यत्वेन तु स्थित्वान्मत्तान्तरमाह—शब्दमात्रं—
 रथन्तरमिन्वातुपूर्वीप्रिच्छिष्ट तावन्मात्र कर्तृषु ऋक्षु योज्यम् । रथन्तरशब्देन
 कवतीरभिलषेदिति चेत्—॥ ४ ॥

न औत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

नामिनाम्नो सम्बन्धस्य औत्पत्तिकत्वात्— स्वत सिद्धत्वात्-
 नित्यत्वात्, न रथन्तरशब्दस्य कर्त्तर्यत्व सम्भवति । औत्पत्तिकसम्बन्धस्य
 अभावादिति भाव ॥ ५ ॥

शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥

शास्त्रं चैवं—'कर्तृषु रथन्तां गायती' ति अतिदेशशास्त्रमप्येवमन-
 र्थं स्यात् । अनेन हि वचनन अतिदेशो विधेयः । सः असिद्ध स्यत् ।
 अस्य रथन्तरशब्दस्य अन्वयाह्वारे अकल्पितस्य तस्य अत्रैव अपूर्वत्वमिति
 भाव ॥ ६ ॥

स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥

ननु रथन्तरमिति शब्दस्य कर्तृषु विधानासम्भवेऽपि अभित्वेयुचि-
 यः स्वरः, तस्य तस्य विधेयः स्यादिति चेत्—॥७॥

न अर्थाभावाच्छ्रुतेर्न सम्बन्धः ॥ ८ ॥

न—स्वरस्य विधानं नेत्यर्थः । कुत ? अर्थाभावात्—अर्थस्य—
 अभिवत्या ऋच स्वरस्य कर्तृषु ऋक्षु अभावात् । श्रुते—'कवतीषु रथ-

न्तरं गायती'ति श्रुतेः, न सम्बन्धः—स्वरेण साकं सम्बन्धो न । स्वरविधौ तात्पर्यं नेति भावः ॥८॥

स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यात् मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥९॥

स्वरः—अभिवर्तीस्वरः, उत्पत्तिषु—'अभि न्वा श्र' इत्युचि उत्पत्तेषु वर्णेषु, यः स्वरः सः तेषु क्वतीगतवर्णेष्वपि स्यात् । कुतः ? मात्रावर्णा-विभक्तत्वात्—अभि एवा श्रुतेत्यादि या मात्रा, ये च वर्णाः, तेषां बाहुल्येन क्वतीष्वपि सखेन नददिभक्तत्वात्—तदभिक्तत्वात् । अभिवर्तीस्वरः क्व-तीषु विधीयते । यदि उक्तरीत्या नस्य तत्र सिद्धत्वेन विधानमसम्भवीत्युच्येत । तर्हि तस्यानुवादोऽस्त्विति पक्षान्तरयोः कस्तुः ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१०॥

'रथन्तरमुत्तरयोर्न दृश्यामीति विद्यामित्रस्वपस्तेने, वृद्धुत्तरयोर्न पश्यामीति वसिष्ठः' इति लिङ्गदर्शनादप्यनुवादः सिध्यति । तथा हि—यद्धि विद्यमानं न दृश्यते तद्दर्शनाय यतः, न त्वविद्यमानदर्शनविषयिणी इच्छा यत्नो वा भवति । अतः उत्तरयोरपि रथन्तरमस्तीति सिध्यति । तद्वत्क्वतीष्वप्यस्तीति पक्षान्तरमेव युक्तमिति भावः ॥१०॥

अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु यथाश्रुति ॥११॥

उत्तरासु विकारस्य—नूतनधर्मस्य, अश्रुतेः—अविधानात्, यथाश्रुति-स्वाध्यायसमये यथा पठितं तथैव पाठः स्यात् । तथा च 'रथन्तरमुत्तरयो-र्गपिनि । क्वतीषु रथन्तरं गायति' । इत्येतत् अप्रवृत्तिकारमनुवादमात्रमनर्थकं निष्फलं स्यादिति भावः ॥ ११ ॥

शब्दानां चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥

अप्रवृत्तिरूपेण वैयर्थ्यान्मास्त्रनुवादपक्षः । अद्यापि रथन्तरे प्रस्तू-यमाने 'पृथिवी मनसा ध्यायेत्' इत्यादयो ये धर्माः धुनास्त्राः परधर्मिदं वचनद्वयं स्यादित्याशङ्क्यापानाह— । तथा सति शब्दानाम्—उक्तवचनगतपर-

न्तरादिपदानाम् असामञ्जस्यं--शक्यार्थदोषो न । अपि तु तत्सम्बन्धि-
धर्मेषु लक्षणा स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

सि० ॥ अपि तु कर्मशब्दः स्याद् भावोऽर्थः

प्रसिद्धग्रहणत्वाद् विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥१३॥

अपि त्विति पूर्वोक्तं किमपि न । तथा सति देशलक्षणा धर्म-
लक्षणा वा आश्रयणीया स्यात् । अगतिश्चैषा यल्लक्षणाभ्रयणम् । अपि तु
कर्मशब्दः स्यात्--रथन्तरादि- शब्दः गान्धार्यस्य ऋक्संस्काररूपकर्मण
वाचकः स्यात् । अथेव भावोऽर्थः--वास्तवार्थ- सिद्धान्तरूप इत्यर्थः ।
कुनः ' प्रसिद्धग्रहणत्वात्--'देशलिप्तत्वाद्गायतिधानोः । ' अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रशब्दस्य धातरर्थ इव ' रथन्तर गायतीत्यत्र रथन्तरशब्दा-
र्थस्य गाने अग्निहोत्रात् । किञ्च, विकारः--ऋस्वानामक्षराणा दीर्घता,
दीर्घाणा च ऋह्राना, विहृताना संवृतत्वं, संवृताना चं विहृतत्वरूपः
अविशिष्टोऽन्यैः--अन्यैः--अग्रहणनादिभिः अविशिष्ट- तुल्यः । अग्रहणनेन
यथा तितुमीभावः, तथा गानेन ऋचोऽक्षरामिव्यक्तिरिति भावः ॥१३॥

अद्रव्यं चापि दृश्यते ॥१४॥

किञ्च, ' प्रजापतिर्हृदयमवृत्तं साम गायति ' इत्यत्र अद्रव्यम्- ऋजू-
शून्य, साम दृश्यते--भ्रूयते । द्रव्यशब्दः हृन्दोऽगैः ऋचि प्रयुज्यते । प्रजा-
पतेर्हृदय सामप्रतिशेषः । अतोऽपि न गानप्रतिशेषः ऋचिधिरिति भावः ॥१४॥

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरूपित्वात्

अर्थो ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥

अङ्गमशाले-प्रयोगशून्यसमये तस्य--रथन्तरादिशब्दवाच्यस्य साम,
क्रिया--पाठः, ग्रहणार्था--अम्यामार्था । चो नानार्थेषु--नानाश्रयेषु ऋरू-
पेषु, विरूपित्वात्--भिन्नरूपत्वात्, तत्तद्भूयं तदभ्यासं विना नैव सम्भ-
तीति भावः । हि--यत्, आसां--रथन्तरादिसंज्ञानाम्, अर्थः अलौकिकः

विधानात्—गुरुशिक्षयैव ज्ञेयः । न अरहननवल्लोकप्रसिद्धः । अनेऽ-
भ्यासार्थमकर्मकाले तस्य पाठ इति साम्ना ऋक्महाकार्थेऽपि आहननादिवत्
प्रयोगशून्यकाले पठन न व्यर्थमिति भावः ॥ १५ ॥

तस्मिन् संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

तस्मिन्- गानेऽपि, विकारपृथक्त्वात्-- गानस्वररूपणा पृथक्त्वात्,
संज्ञाविशेषाः—वृहद्रथन्तरादिभिन्नभिन्नसंज्ञाः स्युः । तस्मादापाततो गानस्थ-
कल्पतेऽपि तत्रात्मकस्य मात्रा वृहद्रथन्तरादिमन्त्राभेदो न व्यर्थ इति
भावः ॥ १६ ॥

योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥

योनिशस्याः । यस्यामृचि सामोत्पन्नं सा ऋक् साम्ना योनिः । अप्रगीत-
मन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । तत्साधनभूता ऋक् शस्या । योनिश्चासौ शस्या
च योनिशस्या । ता. योनिशस्याः— अप्रगीतमन्त्रसाध्यास्तुतिरूपशस्त्रसाधन-
भूता ऋक्., इतराभिः— अयोनिशस्याभि— प्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिरूप-
स्तोत्रसाधनभूताभिः ऋग्भिः, * याम्याः शसति, शिपिषिष्टवन्ती. शसति
रथन्तरस्य योनिमनुशसति, वृहदतो योनिमनुशंसति ' इति शमतिशब्देनाभिधान-
रूपनुपपत्त्येन विधीयन्त इति उभयो— यं निशस्याऽयानिशस्ययार्कचोः
तुल्येन शसतिशब्देन निर्देशस्य कृत्वाद्गोत्रिभ्य साम । न गानविशिष्टा
ऋगिति भावः ॥ १७ ॥

अयोनी चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥

क्रिञ्च. ' वृहद्गायत्रीषु क्रिञ्च ' इत्ययोनी-- स्वयोनिभूतऋग्भि-
नर्क्षु, साम दृश्यते । यतो वृहत्सामः वृत्तीच्छन्दस्का ऋगयोनिः । न गायत्री-
च्छन्दस्का । अतथायोनि च—स्वयोनिभूता ऋचो यच्छन्दस्कास्ततो न्यूना-
धिकारऋग्मन्त्राण्यपि मासानि दृश्यन्ते । ' गो वै विच्छन्दमि माम उहवि'
इत्यादिना याक्यजानेनेति रथन्तरादीना गीतिविशिष्टऋग्मन्त्रादीना उक्तं
सर्वमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

एकार्थे नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥१९॥

यदुक्तं तस्य क्रिया घटणार्था इति तदाश्लेष्यते । रथन्तरगीतेर्वृहद्-
गीतेरर्था-तत्त्वात् रथन्तरगीताप्रम्यात्मने गृहीतायामपि बृहद्गीतिरगृहीता
भवतीति युक्त एव रथन्तरे गृहीते बृहत् शिक्षणार्थमर्कर्मफले प्रयोग ।
रथन्तरगीतेस्वरूपेण प्रयार्थे । तस्य यो-या प्रयोगे शिक्षिते पुनरुत्तरास्तु न
शिक्षितव्यम् । अनस्तास्त्रकर्मफले प्रयोगो न्यर्थ इति चेत्-॥१९॥

स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥२०॥

अर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेः- ऋगन्तरेष्वप्राश्रयभेदादभ्यामन्तरेणानिष्पत्ते ,
प्रयोगाद् वहि पाठ स्यात् । यथा पाके-पाकप्रदार्थस्य सर्वत्रैक्येऽपि अर्थ-
भेदेन वैरूप्यं दृश्यते । यथा तण्डुलपाकेऽन्य, गुडपाकश्चान्य । गृहीतेऽपि
तण्डुलपाके गुडं पक्व न जानाति स. । तदर्थं शिक्षणमात्रस्यम् । तद्वद-
न्निर्णीति अर्कर्मफले प्रयोगो नैव व्यर्थ इति वाच्यम् ॥ २० ॥

शब्दानां च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

एव सामञ्जस्यनामृच्छब्दानां च सामञ्जस्यं भवति । यत्रतीशब्द
ऋच एव उच्यते । रथन्तरशब्दश्च साम एव ब्रूयात् । अथवा कर्ताशब्दे
देशलक्षणा स्यात्, रथन्तरशब्दे वा धर्मलक्षणाप्रसक्ति । तस्मात्- गीति
सामैति गानमात्रमेव सामञ्जस्यार्थं । न ऋगिति परमार्थं ॥ २१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्ती भावगोविन्द्यां सप्तमाध्यायस्य

द्वितीय पाद सम्पूर्णं ॥ श्री ॥ २ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना तद्धर्मानिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधि-
प्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

कौण्डपायिनामयने ' मासमग्निहोत्रं जुहोति ' इति श्रुतम् । इदं
नित्याग्निहोत्रादन्यदपूर्वं कर्मेति द्वितीयाध्याये स्पष्टम् । तथा अग्निहोत्रमिति
कर्मनामधेयमित्यपि प्रथमे व्यवस्थितम् । तेनैव नाम्ना प्रकृतस्यास्य कर्मणो
निर्देशः नित्याग्निहोत्रवर्माप्रार्षथ इति सिद्धान्तेनायमुपक्रमः क्रियते-उक्तमिति ।
उक्तं क्रियाभिधानम्-अग्निहोत्रक्रियायाः अग्निहोत्रमिति नाम इत्युक्तं प्रथमस्य
नामधेयपादे चतुर्थे । अन्यत्र-कौण्डपायिनामयने, तच्छ्रुतौअग्निहोत्रशब्दश्रुतौ,
विधिप्रदेशः-विधेः-धर्मस्य प्रदेश -अतिदेशः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

पू० ॥ अपूर्वे वापि भागित्वात् ॥ २ ॥

वापीति पूर्वपक्षार्थकः । अपूर्वे-एते नित्याग्निहोत्रमासाग्निहोत्रे उभे
अपूर्वे कर्मणी स्याताम् । उभयोः साधारणं तन्नाम । कुत ? भागित्वात्-
अपमपि जुहोतिरेतस्य नामधेयस्य भागा । यथा तत्र अग्निहोत्रं जुहोतीति
समुच्चारणम्, एतमिहापि तथा । नन्मादुभयोः साधारणं नामेने नास्ति
धर्मानिदेशः ॥ २ ॥

नामस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

नामः- अग्निहोत्रादिशब्दानामर्थेन साकं सम्बन्धस्य, औत्प-
त्तिकत्वात्-नित्यत्वात्, एकः शब्दः एकेनैवार्थेन साकं नियमेन सम्बद्धयते,
नानेकैरर्थः । एकस्यानेकार्थत्वमन्याप्यमित्युक्तम् । अतो न उभयोः साधारणं
तन्नामेत्यास्ति धर्मानिदेश इति भावः ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात् तद-
भावे अप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

नित्याग्निहात्रे प्रत्यक्षात्—श्रूयमाणात्, 'अग्निर्धोतिरिति मन्त्रलिङ्गेन गुणस्य— देवतारूपस्य, संयोगात्, तत्प्रत्यक्षस्यायेन क्रियाभिधानं— तत्कर्मणो नाम स्यात् । मासाग्निहोत्रे तु तदभावे— तस्य लिखितमन्त्राद्य- मात्रे, अप्रसिद्धमहं विधास्यन् न नामत्वं लभते । अतो नृपमिनःग्नि- होत्रकर्मण एव तन्नाम । मासाग्निहोत्रे तु तदर्थमप्राप्त्यर्थं तन्नाम्ना व्यवहार इति भावः ॥ ४ ॥

प्रायणीयेति नाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थैषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे प्रथममह प्रायणीयनामकम् । तद्विकृतौ गद्यामयनेऽपि प्रथममह प्रायणीयमेव । अस्मिन् सत्रकर्मणि प्रकृतौ विकृतौ च गुणार्था— गुणविधानार्था 'प्रायणीय' इत्येषा श्रुतिः स्यात् । न धर्मातिदेशार्था । कुत ? प्रथमयनेनेति प्रायणीयमित्यनेन योगेन—ध्रुवार्थेन द्वादशाहे ऽयं नडा प्रवृत्तास्ति । तद्विकृतिभूते गद्यामयनेऽपि अथ योग ध्रुवार्थः अस्त्येवेति न लक्षणिको धर्मातिदेशोऽत्रेति भावः ॥ ५ ॥

सर्वपृष्ठशब्देन पण्णा पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि
पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥

'विश्वेन सर्वपृष्ठो भवती'ति श्रुतम् । तत्र सर्वपृष्ठ इत्ययमनुवाद एव । न विधिः । यो ह्यसर्वपृष्ठे तत्र सर्वपृष्ठत्वा विवेश । अथ विश्वचित् सर्वपृष्ठ एव । कुत ? तत्पूर्वकत्वात्— ज्योतिष्टोमपूर्वकं गार्हपत्यजितम् । अतः विश्वजिति सर्वपृष्ठे उपाह्वयवाच्येन ज्योतिष्टोमिकान्येव पृष्ठानि प्रतिपाद्यन्ते । एव प्रकृ- तिन एव प्रसौ इदमनुवादकं भवति वाक्यं, न विधायकमिति भावः । ज्योतिष्टोमे

माहेन्द्रादिचतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः— 'सप्तदश पृष्ठानीति पृष्ठशब्देन व्यवहारोऽस्तीति तत्र माध्यन्दिनसवने एकमेव पृष्ठ, न तद्वनीति शङ्का व्यर्थेति भावः ॥६॥

सि० ॥ पडहाद्वा तत्र चोदना ॥७॥

अप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन आनर्थक्यात् ज्योतिष्टोमे च पृष्ठबहुत्वस्याभावात् नार्थ उच्येतिष्टोमिकसर्वपृष्ठानुवादः । अपि तु पडहात्— पडहनामकात्, आतिदेशिको विधिरैवायम् । यस्तत्र— णडहं, चोदना— 'रथन्तर— बृहत्— वैरूप— वैराज— रैवत— शाकराणा णणा पृष्ठस्तोत्राणा साक्षादिषयः सन्ति । अतः पाडहिकाना तेषामातिदेशिको विधिरयमिति भावः ॥ ७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

'पवमाने रथन्तर करोति, आभवे बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाञ्जसिन, शाकरमष्टात्राकस्य' इति लिङ्गदर्शनादपि पाडहिकानि पृष्ठानीति ससिध्यति ॥८॥

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥९॥

उत्पन्नाधिकारः— 'बृहत्पृष्ठं भवतीत्युत्पन्नपृष्ठस्तोत्राधिकारको ज्योतिष्टोमः । न उत्पत्त्यधिकारः । माहेन्द्रादिस्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः छत्रिन्यायेन लाक्षणिक इति भावः ॥ ९ ॥

द्वयोरिति चेत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे द्वयोः— बृहद्रथन्तरयोः, समुच्चय इति चेत्— ॥ १० ॥

न व्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

न द्वयोः समुच्चयः । तथा मति सर्वशब्दो व्यर्थः स्यात् । सर्वशब्दो हि बहुषु प्रयुज्यते, न द्वयोरिति भावः ॥ ११ ॥

अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ तथा अवमृथः सोमात् ॥ १२ ॥

। चातुर्भास्ये वरुणप्राघासपर्वणि-^६ वारुण्या निष्कासेन तुपैध्वावमृथं यन्तीति ध्रुयते । दर्शपूर्णमासयो —^६ प्राच्या दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम्^७ इत्यादिमन्त्रैः सर्वासु दिक्षु आप उत्सिच्यन्ते । अत्रापि 'अत्रमृथं यन्तीति वाक्ये अवमृथशब्द तथा त्रिचञ्जिति पडहाय्दमातिदेशवत् सोमानमृथात् तद्वर्णप्राप्त्यर्थे । न दर्शपूर्णमासप्राप्तदिगुत्सेके तुपनिष्कासविधानार्थ इति भाव ॥ १२ ॥

शं० ॥ प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥

प्रकृतेः—दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राप्तादिगु सेकस्य गुणत्वेन तुपनिष्कासयो-
र्विधानमिदमिति पश्याम । ' एष वै दर्शपूर्णमासयोरवमृथ ' इत्यर्थादे-
दिगुत्सेके अत्रमृथशब्दस्य प्रयोगदर्शनादिति चेत्—॥ १३ ॥

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥

अर्थादे दिगु सेके अवमृथशब्दस्य भक्तित्वात्—स्तावकात्, तयोर्विधानमिदमिति गत न युक्तम् । अपि तु सौमिकप्रार्थधर्मातिदेश इत्येव सम्पक ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

' नायुर्दानं जुहोति, न साम गायति ' इति केषाञ्चित्सौमिकावमृथ-
धर्माणां निषेधरूपलिङ्गदर्शनादपि सौमिकावमृथधर्मातिदेशविधिरित्येव
सिच्यति । प्राप्तिमन्तरेण निषेवासम्मनादिति भाव ॥ १५ ॥

वारुणप्राघासिकावमृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात् पुरो-

। षाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

वारुणप्राघासिकावमृथे सौमिकावमृथधर्मातिदेशविधिरिति स्थिते
तास्मिन्नवमृथे द्रव्यादेशे— पुरोडाशतुपनिष्कासरूपद्रव्यादेशे प्राप्ते तद्-

द्रव्यः— तुपनिष्कासद्रव्यक एव स । न पुराडाशद्रव्यरू । कुत ? श्रुति-
संयोगात्— प्रत्यक्षश्रुत्या विधानात् । अनादेशे—प्रत्यक्षश्रुत्या अप्राप्तौ,
पुरोडाशः, तत्रकृतित्वात्—आनुमानिकत्वात्तस्य, प्रत्यक्षाच्चानुमान दुर्बल-
मिति तद्बाध इति भावः ॥१६॥

वैष्णवशब्दादातिथ्यायां धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥१७॥

आतिथ्यायामिष्टौ - ' नवम्पालो वैष्णवो भवति ' तथा राजसूये-
' वैष्णवस्त्रिकपाल ' इति श्रूयते । तत्र वैष्णव इति नाम न गृह्णीयात्-आतिथ्या-
धमात् गृह्णीयात् । ताज्जानेतिदेशेदित्यर्थः । अपि तु गुणविधि - देवतारूप-
गुणविधायक तत् । कुत समत्वात्- देवताप्राधर्यतद्धिनस्य उभयत्र
गुणत्वात् ॥ १७ ॥

निर्मथ्यादिशब्दानां धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ निर्मथ्यादिषु चैवम् ॥१८॥

निर्मथ्यबर्हिंराज्यशब्देषु चैवं — वैष्णवशब्दत्रयैगिकत्वेन
गुणविधायकत्व, न धर्मानतिदेश इति भावः ॥ १८ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥८॥

प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥१९॥

चातुर्मास्येषु ' द्वयोः प्रणयन्ति, तस्माद्द्वौमास्ये यती ' इत्यनेन वाक्येन
विहित प्रणयनं किं सधर्मकं सौमिकं प्रणयनमुताधर्मकं दार्शपूर्णमासिकमिति
विशेषे साङ्गकलाप सौमिकमेव तत्प्रणयनमिति श्रूय । कुत ? चोद्देशप्राप्तयेन
तस्य विध्यर्हत्वात् । इतरत्-दाशपार्श्वसिद्धं तु प्रणयनम् अवाच्यम्-
अत्रिधेयम् । चोदकशास्त्रेण तस्य प्राप्तत्वात् । सौमिकत्वे तद्धर्मप्रणयने तस्य
विधानं सार्थरुमिति ॥ १९ ॥

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥

‘ न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपयन्ति, न शुनासीरीये ’ इत्युत्तरवेदिप्रति-
पेधोऽपि तद्वत्—तस्य सौमिकप्रणयनपरत्वोक्तम् । न दार्शपौर्णमासिक-
प्रणयनपरत्वोक्तम् । तत्र उत्तरवेद्यभावेन निषेधासम्भवात् । तस्य प्रातिपूर्क-
त्वादिति ॥ २० ॥

सि० ॥ प्राकृतं वा अनामत्वात् ॥ २१ ॥

प्राकृत— दार्शपौर्णमासिक प्रणयनमेव तत् । न सौमिकम् । कुत ?
अनामत्वात्—प्रणयनमिति सौमिकप्रणयननामत्वाभावेन नामानिदेशासम्भ-
वादिति भावः ॥ २१ ॥

परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणामर्थवादो वा ॥२२॥

श्रवणं—द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्यश्रवणं, **परिसङ्ख्यार्थं**— वैश्वदेवशु-
नासीरीययोः प्रणयननिवृत्त्यर्थं, वा **गुणार्थं**— प्राग्देशनयनरूपगुणार्थम्,
अथवा **अर्थवादः**— ‘ तस्मादद्वाभ्या यतीति स्तुत्यर्थं प्रणयनानुवाद इति
भावः ॥ २२ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिपेधात् ॥२३॥

चातुर्भास्ये ‘ वैश्वदेव-वरुणप्रधास साकमेध-शुनासारीयेति चत्वारि पर्याणि ।
तत्रेदं प्रणयनं कुत्र त्रिवेषमित्याऽऽप्ताद्दक्षायामाह पूर्णगदी । **प्रथमोत्तमयोः**—
वैश्वदेवशुनासीरीययोरेदं प्रणयनं कार्यम् । कुत ? ‘ न वैश्वदेवे उत्तरवेदि-
मुपयन्ति, न शुनासीरीये, ’ इति तयोः उत्तरवेदिप्रतिपेधात्— ‘ उत्तर-
वेद्यामग्निं निदधातीति श्रवणत्वं यत्रेदं प्रणयनं तत्रोत्तरवेदिप्राप्तौ तन्निषेध-
सार्थक इति भावः ॥ २३ ॥

सि० ॥ मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥२४॥

गत्यर्थवादात्— उरु वा एते यज्ञस्य यद्वरणप्रधास साकमेधश्च

इति गतिसाधनोरुप्रतिपारकार्थवादात्— ऊरुत्वेन तयोः संस्तयात्, द्राम्या
यन्तीत्यर्थवादाच्च, मध्यमयोरेव प्रणयनमिदमिति भावः ॥ २४ ॥

औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥२५॥

‘उपात्र वपन्ति— उत्तरेषामग्निं निदधाति’ इति पर्वविशेषमना-
रभ्य श्रुतम् । अतः पर्वचतुष्टये अविशेषेणात्तरवेदिप्राप्तौ औत्तरवेदिक-
प्रतिषेधः । अनारभ्यपाटिनपचनप्राप्तोत्तरवेदिप्रतिषेधार्थं इत्येवं तस्य चारितार्थ्यं
ज्ञेयमिति भावः ॥२५ ॥

स्वरसामादिशब्दानां धर्मातिदेशकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

गयामयने द्वयोर्मासपट्टकयोर्मध्ये वर्तमान विपुत्रनामकं प्रधानभूत-
मेकमहाविंशते । नच्च दिवाकीर्त्यनामकम् । तस्मात्प्राचीनाख्ये स्वरसाम-
नामका अहर्निशेषाः । तथा उपरिष्ठात्रपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभि-
प्रेत्य—‘अभिनो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः’ इति श्रूयते । तेषु च प्रहृतातस्य-
सप्तशदस्तोमादयो धर्मा विहिताः । एते पट्टहनामके ऋरन्ते ‘पृष्ठप पट्टहो
द्वौ स्वरसामानौ’ इति श्रुतम् । तथा वैश्वदेवे पर्वणि ‘थायापृथिव्य एककपाल’
इति तत्र तस्य विशेषधर्मा अप्याऽऽज्ञाता । एवमप्रण - थायापृथिव्यमे-
ककपालं विधाय ‘मर्वहुत जुडोति, अपर्थावर्तयन् जुडोती’ति श्रुतम् । तथा
अन्यत्र ‘काय एककपाल’ इत्युक्त्वा तत्र ‘वैश्वदेव्यामिक्षा’ इति श्रुतम् ।
तत्रापि विशेषधर्मा, केचित्पठिताः । पुनरन्यत्र ‘मैत्रारहणो आमिक्षा’ इति
श्रूयते । तत्र एतत्स्वरसामैककपालामिक्षं गवानयनादिसम्बन्धिष्वर्वाणा-
मेवातिदेशकत्वं । न स्वरसामादिगुणाविशेषविधायकम् । कुतः ‘लिङ्गदर्श-
नात्— येन एते स्वरसामादयः सर्वे तत्तद्धर्माणां प्रादृशा इति निर्ज्ञेयत,
तादृशतत्ताडिङ्गानां दर्शनादित्यर्थः । तथा हि— द्वादशाह्निकेनैव पट्टे क्री
पुद्सु अहःखे क्रमेण ‘त्रिवृत्पंचदशसप्तदशएकविंशतिगयत्रयस्त्रिंशन्वो-
माधोदकेन प्राप्ताः । तत्र तृतीयं यत् सप्तदशस्तोममदृस्तत् ‘त्रय-

खिशस्य स्थानमाभियर्थाहिरन्ति, म उत्तराणां स्तोमानामव्ययायाय, त्रयाणां च सप्तदशानामनृचीनताया । इति अव्यवधानार्थमिति तस्यार्थः । तच्चाव्यवधान षडस्य अह ' तत् प्रयश्चिश्चस्थानमाभयर्थाहिर-ती'त्युक्तञ्चनन् सप्तदश-स्तोमत्वे तदुत्तर स्वरसामशब्दद्वयस्य तद्ग्राह्यतद्धर्मसप्तदशस्तोमत्वे सप्तदश-स्तोमाना षष्ठसप्तमाष्टमानामन्हा सप्तदशस्तोमत्वाद्दुपपन्न भवति । नान्यथा । तथा आग्रयणे ' आज्यस्येष चाग्रापृथिव्यौ यजेतेति वाक्येन आज्यत्रिधिपरेण सर्वहोमपर्यावृत्तिवैश्वदेविकौ धर्मौ च ज्ञाप्येने । एव मैत्रावरुणयामामिक्षाया ' वाजिनेन प्रचरन्ति ' इति वाजिनेज्या वैश्वदेविकधर्मप्रतिषेधस्ततो धर्म-प्राप्तिं दर्शयति । तस्मात्तल्लिङ्गविशेषदर्शनात् यथायथ तत्तद्धर्माणामेव बोधक स्वरसामैककमालामिक्षामिति भावः ॥ २६ ॥

चोदनासामान्याद्वा ॥२७॥

स्वरसामत्वसामा-यात् एककपाल-सामान्यात् आमिक्षासामा-
न्याद्वा ' लिङ्गमर्धसयोगात् ' इति धर्मातिदेशप्राप्तिरिति शेषः ॥ २७ ॥

वासआदिशब्दानामाकृतिनिमित्तत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥

' वासो ददाति, अनो ददाति ' इति श्रूयते । तत्र वासआदिशब्द-
कर्मजे— कुत्रिन्दकर्तृत्तुरीयेमादिसयोगा मन्त्रनिशाज-यद्रव्ये वास्तुविक-
र्तृकतक्षणादिक्रियाजन्ये च द्रव्ये दृष्ट । अतः कर्म-तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त
पूर्वोक्तं कर्मैव । यूपवत्— यथा यूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्त तक्षणादिक कर्म,
तद्वदत्रापि ज्ञेयम् । सत्येव तुरीयेमादिक्रियया षटादिकमुपाय दान्त्वमिति
भावः ॥ २८ ॥

सि० ॥ रूपं वा अशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

रूपं— जान्तिरेव षटादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न क्रिया ।
कुत ? तस्याः अशेषभूतत्वात्— अङ्गत्वेन अत्रिहितत्वात् । ' यूप तक्ष-
तीति क्रियाकलापविधानात् दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥ २९ ॥

गर्गत्रिरात्रे लौकिकाग्रेरुपनिधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

विशये अलौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥

‘ अग्निमुपनिधाय स्तुवीत ’ इति गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य स्तोत्रागतया विहितोऽग्निः श्रौतः उत लौकिकः इति विशये सति अलौकिकः— वैदिकः— आधानसंस्कारसंस्कृतः स्यात् । सर्वार्थत्वात्— तस्य वैदिकसर्वकर्मार्थत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

सि० ॥ न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥

न वैदिकः । अपि तु लौकिक एवाग्निस्तत्र ग्राह्यः । कुतः ? वैदिकं हि अग्निद्रव्यं ‘ अग्निनादधीतेति शास्त्रेणोत्पादिनम् । तस्य कार्यमपि ‘ यदा-
हवनीये जुहोनीत्यादिशास्त्रेणैव निर्दिष्टम् । सत्येवं तस्य सर्वार्थत्वे कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । सर्वार्थत्वं त्वस्य नत्तत्स्वीयकार्यापेक्षयाप्युपपन्नं भविष्यतीत्युभयमविकर्तृमिति भावः ॥३१॥

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥

इतरेषां— धिष्यानामप्यग्नीनाम्, उत्पत्तिर्न तथा— न सर्वार्था ।
समत्वात्— ‘ प्रागासीनो धिष्यान् व्याघारयति ’ इति कार्यनिर्देशस्य समत्वादिति भावः ॥३२॥

उपशयो यूपो भवतीत्यत्र यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकत्वा-
धिकरणम् ॥ ३३ ॥

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दवाच्यत्वात् ॥ ३३ ॥

एकादशिन्याम् ‘ उपशयो यूपो भवति ’ इति श्रुतेः । नत्र संस्कृ-
तमेव उपशयद्रव्यं स्यात् । नासंस्कृतम् । कुतः ? तच्छब्दवाच्यत्वात्-
संस्कारनिमित्तकयूपशब्दवाच्यत्वात् । यूपशब्देन यूपभ्रमगिर्देश इति
भावः ॥ ३३ ॥

भक्त्या वा अयज्ञशेषत्वात् गुणानामभिधानात् ॥३४॥

प्रयाजादेस्तद्गुणत्वात्- वैदिकापूर्वसाधनत्वात् । वैदिकसौर्ययोगापूर्व
प्रयाजादिजन्यं, वैदिकापूर्वत्वात् । दशपूर्णमासापूर्वत्वं । इत्यनुमानेन
तन्मियमसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

**अपि वाऽन्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि
स्युः ॥ ५ ॥**

अपि वा— नेतेन ' प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति लिङ्गेन
सौर्ययोगे वैदिकी इति कर्तव्यता नियन्तुं शक्यते । कुतः? अन्यायपूर्वत्वात्-
न्यायपूर्वत्वाभावात्- हेतोरदुष्टत्वाभावात्-स्वरूपासिद्धत्वादिपर्यः । तथा हि-यत्र
प्रयाजाः कृत्वास्तत्रैव कृष्णलं जुहोतीति कृष्णलविधेरक्तुं शक्यत्वात्, यथा
महापितृयज्ञे ' नार्षेय वृणीते न होतार' मिति तत्र जात्वप्याऽऽर्षेयप्राप्तेरभावेन
नित्यानुवादरूपत्वं तस्य । तथाऽत्रापि नानि नित्यानुवादवचनानि स्युः ।
तथा च सौर्ययोगः दर्शपूर्णमासीयेतिकर्तव्यताकः, दर्शपूर्णमासाङ्गमूनप्रयाजाङ्ग-
त्वादिति हेतुः पक्षे नास्तीति स्वरूपासिद्धमनुमानमिति भावः ॥५॥

**मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात्
॥ ६ ॥**

यत्र प्रयाजा कृत्वास्तत्रैव कृष्णलत्रिरित्युक्तौ मिथः-- परस्पर,
विप्रतिषेधात्-- विरोधात्, कल्पनेन निराकाङ्क्षतयाऽन्यस्य व्यर्थत्वात्
तद्विधौ वाक्यभेदाच्च यथार्थकल्पना- ये धर्मा यत्र कृत्वास्त एवा-
न्यत्र चोदकेन प्राप्तास्तेषु कृष्णलत्रिधिरिति यथार्थकल्पनेन स्यात् । तथा च
न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । अथवा वैदिकीन्त्रौक्तिक्योरिति कर्मव्यत्ययोर्भिषो
विरोधात् वैदिक्यास्तम्भा. प्रकरणादिना प्रमाणेन दर्शपूर्णमाससम्बद्धत्वात्
सौर्ययोगे लौकिकी त्रिकर्तव्यता म्यादित्याऽऽशङ्कापरं सूत्रमित्यपि वक्तुं
शक्यम् ॥ ६ ॥

**भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्
सम्बन्धात् अभिधानवद्यथा धेनुः किशोरेण ॥७॥**

न तत्र लौकिकी इति कर्तव्यता । अपि तु वैदिकी एवेति नियम्यते ।
 कुत * गुणाना - प्रयाजादीना, भागित्वात्— वैदिकापूर्वसम्बन्धमाह-
 त्वात् अभिधानवत्— अग्निहोत्रनामवत् । यथा कौण्डिन्यायिनामग्ने
 ' मासमाग्नहोत्र जुहोतात्पग्निहोत्रनाम्ना तद्धमात्-शा नियमित, तथा प्रया-
 जादिगुणानामभिधानत्वात् ' प्रयाज प्रयाज कृष्णल जुहोतात्प्र दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गभूतप्रयाजनाम्ना तत्र दर्शपूर्णमासधमा अतिदिश्यन्ते । अर्थात् सौर्य-
 योगे वैदिकी इतिकर्तव्यतैव नियम्यत इति गार । यच्च दृष्टप्रवृत्तिवदि-
 त्युक्त, तत्र यथा धेनुः— धेनुशब्द, गत्रे दृष्टप्रवृत्तिरपि प्रमाणान्तर-
 सहकृत क्रिशोरेण अन्वधे-यापि सम्बन्ध्यते । तथा उक्तलिङ्गेन अदृष्टातिदे-
 शानामपि प्रयाजादीना विकृतौ सूर्यादियागे सम्बन्ध समुपपद्यत इति
 भाव ॥ ७ ॥

उत्पत्तीनां समत्वाद्यथाधिकारं भावः स्यात् ॥८॥

अदृष्टातिदेशाना प्रयाजानुयाजादीना विकृतौ सम्बन्ध समुपपद्यत
 इति यदुक्त तत्र । कुत * तेषामाग्नेयादिपद्भ्यागाङ्गत्वनोत्पत्तीनां समत्वात्सु-
 त्वात् । यथाधिकारं - यत्र ये धर्मा भुतास्तत्र तेषां भावः स्यात् । न
 त्र तेषामश्रुतत्वात् । यदि प्रयाजा प्रधानम्, अनुयाजादीतराणि तदङ्गानि
 स्युः । तर्हि प्रधानप्रवृत्तौ तदनुयायी-यङ्गान्यापि तत्र स्युः । न त्रेणम् ।
 सर्वेषामङ्गत्वेन समत्वात् । अतः प्रयाजातिरिक्तधर्मप्रापकप्रमाणाभावात्तानुया-
 जादीना विकृतौ प्रवश इति भावः । यच्च अभिधानप्रदित्युक्तं, तद्विपर-
 प्रयुक्त परशब्द तद्धर्मनतिदिशतीति युक्तमेव । किञ्च, ' मासमग्निहोत्र
 जुहोतीति विधित्यम् । प्रकृतस्त्वनुवाद् । तेन प्रयाजानामेव प्राप्तिर्नास्ति ।
 कुतोऽनुयाजादीनाम् । ततोऽपि उपन्यासः स । नस्याज लिङ्गेन तेभ्यः
 इति ॥ ८ ॥

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥

ननु, निष्प्रयोजनत्वेनेतिकर्तव्यताराहितप्रधानयागासम्भवात्सतिरुर्ण-

व्यताकं प्रधानं 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मउर्चसकामः' इति प्रधानविधिरेव विधते । इत्थं वेदेन सिहितत्वात् वैदिकवेवेनिकर्तव्यता तत्र प्राह्या नेतरेत्याऽऽ-
शङ्काया मूत्रमिदमुत्पत्तीति । एकस्मिन् वास्ये उत्पत्तिशेषवचनं च-
प्रधानोत्पादिविधिः, शेषाणामङ्गानां वचनं विधिश्च इदं, विप्रतिपिद्धं-विरुद्धम् ।
न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः ? यदि निर्वपेदित्यनेन अङ्गान्यपि विधीयेन् तर्हि
विधितुम्यत्वेन तेषामपि प्रधानफलसम्बन्धः स्यात् । तथा सत्यङ्गत्वमेव
तेषां मङ्गं भवेदिति भावः ॥ ९ ॥

सि० ॥ विध्यन्तो वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्तते
तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ १० ॥

प्रकृतिवत्— दर्शपूर्णमासवत्, चोदनायां— सौर्यागविधौ,
विध्यन्तः— निखिलपौरोडाशधर्मः, प्रवर्तते— सम्बन्धेन । यतः सर्वा अपि
भावनाः किं केन कथमित्यंशत्रयस्य । तत्र ब्रह्मउर्चसं भाव्यत्वेन, यागः
करणत्वेनेत्याकाऽऽङ्गाद्व्यनिवृत्तौ कथमित्याकाङ्क्षायामुक्तप्रयाजादिलिङ्गेन
दर्शपूर्णमासीयधर्माणामुपस्थितौ तद्विधिरुपदे कल्पयित्वा प्रकृतिवत् इति
तेनेवाकाऽऽङ्क्षा पूर्णीयेति भावः । हि-यतः, तथा लिङ्गदर्शनं-दर्शपूर्णमास-
धर्मप्रापकप्रयाजादिलिङ्गदर्शनं 'प्रयाजे प्रयाजे' इति तत्र सौर्यमागे अस्ती-
त्यतः ॥ १० ॥

लिङ्गस्य हेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य— प्रयाजादिवाचकशब्दश्रवणामकलिङ्गस्य, हेतुत्वात्—
दर्शपूर्णमासीयधर्मप्राप्तिकारणत्वात्, अलिङ्गे— तादृशल्लिङ्गस्ये लौकिकं
स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात् चोदनाशब्दसामान्यात् एके-
नापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन ॥ १२ ॥

अलिङ्गे लौकिकमिति यदुक्तं तत्र । कुतः ? लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात्-

प्रयाजलिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात्, सौर्ययागादौ प्रयाजादिधर्मप्राप्तौ स्वमिन्नचोद-
नाशब्दसामान्यात्— कर्मबोधकविधेः लिङ्गवति अलिङ्गवति वा तुल्यस्वरूप-
कारणान्तरसत्त्वात् । न केवलं लिङ्गं धर्मप्रापकम् । अपि तु विधिप्रत्ययश्र-
वणे कथं कुर्यादित्याऽऽकाङ्क्षापूरकदर्शपूर्णमासवत् इति । तत्र लिङ्गं नियामकमा-
त्रमिति भावः । तादृशविधेरुभयत्र तुल्यत्वात् । एकेनापि— लिङ्गदर्शनेन
सर्वत्र निरूप्येत— जानीयात् । यथा स्थालीपुलाकेन— एकत्र दृष्टे सर्व-
दृष्टिः सिध्यति । तद्वदत्रापि ज्ञेयमिति यत्र लिङ्गं तत्रैव स्यात् । अन्यत्र कथ-
नित्याऽऽशङ्का कृपाः । तस्मान्सौर्यादिवागे वैदिकी इतिकर्तव्यता । न लौकि-
कीति सिद्धम् ॥ १२ ॥

गवामयने एकाहिकेति कर्तव्यत्वात्तुष्टानाधिकरणम् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकाऽऽ-
गमात् तदारुह्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥

' प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः ' इत्यनेन विहिते गवामयनसत्रे
द्वादशाहिको विध्यन्त इति वक्ष्यति । तत्र ' ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीणि अहानि
सान्ति । एवं ' ज्योतिर्गौरायुरिति स्वतन्त्रा एकाहविशेषा अपि विद्यन्ते ।
एवं स्थिते गवामयनसम्बन्धिज्योतिरादौ द्वादशाहात् आनुमानिकातिदेशेन
शतदक्षिणा प्राप्ता । ज्योतिरादिनाम्ना च सहस्रदक्षिणापि प्राप्ता । तत्र
कतमः पक्षो प्राद्व इति विशये आह पूर्ववादी द्वादशेति । उक्तस्थले अहर्गणे
द्वादशाहिकं— द्वादशाहधर्मा प्राप्ताः । कुनः ? तत्प्रकृतित्वात्— द्वादशसह-
प्रकृतित्वाद् गवामयनस्य । एकाहिकम्— एकाहसम्बन्धिज्योतिर्गौरायुरिति
समाख्यानं तु, अधिकाऽऽगमात्— ज्योतिष्येमादधिकस्तोत्रशस्त्राद्याऽऽगमात्,
तदारुह्यं— तावन्मात्रेण चरितार्थं स्यात् । यथा स्वतन्त्र एकाहस्तपेदमपीति
भावः ॥ १३ ॥

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥

“ द्वाभ्या लोमावधनि । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्या मज्जानम् ” इति षड् द्विकाननुक्रम्य ‘ यद् द्वादशोपसदो भवन्ति आत्मानमेतान्निरवदयने ’ इति द्वादशोपसत्त्वरूपलिङ्गदर्शनमपि तत्र गवामयने द्वादशाहिक धर्मजातं दृढीकराति ॥ १४ ॥

सि० ॥ न वा प्रत्यक्षत्वात्कत्वाभिधानादधिकानाम-
शब्दत्वम् ॥ १५ ॥

नैव द्वादशाहधर्मप्राप्तिः । अपि तु कत्वाभिधानात्— ज्योतिरादिक-
तुनाम्नः तद्भ्रमप्राप्तिरेव तत्र । कस्मात् ? अनुमानिकद्वादशाहानिदेशापेक्षया
नामधेयस्य प्रत्यक्षविधित्वेन प्रबलत्वात् । नामधेयमधिकृतोत्रशस्त्रप्रापकतया
चरितार्थमिति यदुक्तं तत्र । अधिकानां तेषामशब्दत्वम्— नाम्ना अव्यक्तित-
त्यम् । स्वतन्त्रैकाहिकं तु रचनादाधिक्यागमः, न नाम्नति भावः ॥ १५ ॥

लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थपत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥

लिङ्ग— यद् द्वादशोपसद्विधानं साधकमुक्तं द्वादशाहधर्मस्य न्त
सङ्घातधर्मः—द्वादशाहे अहःसमुदायस्य धर्मः स्यात् । तस्य गवामयने
अर्थपत्तेः— अर्धेन कार्यप्रशेन प्राप्तिः । तथा हि— द्वादशाहः फलमुद्दिश्य
विहितः । गवामयनमपि फलमुद्दिश्य विहितमिति द्वादशाहस्थानापन्नं तत् ।
ततस्तत्स्थानापन्नरत्नद्वयं लभत इति न्यायेनैव तत्र गवामयने द्वादशोपस-
ङ्गमः । न चोदकशस्त्रेणैव भावः । द्रव्यवत्— यथा ब्राह्मणभावे तत्स्थाना-
पन्नीवाग्पु अग्रहननादयः, तद्वदत्रागीत्यर्थः ॥ १६ ॥

न वा अर्थधर्मः स्यात्सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥

न वा— नैव पूर्वावायकलिङ्गाग्निरे इदं समाधानं युक्तम् । कुतः ?
द्वादशोपसदः अर्थधर्मः— प्रधानस्य धर्मः, प्रधानाङ्गमिति यावत् । सङ्घातस्य-

समुदायत्वस्य तु अहर्गुणत्वात् । द्वादशवक्त्रिशिष्टस्य अन्हः अद्ग द्वाद-
शोपसदः । विशिष्टमुद्दिश्य विधीयमानं न विशेषणाद्गं भवति । न हि राज-
पुरूपमानयत्युक्ते राजानमानयति । न वा ' मृष्टं गुड्क्ते देवदत्त ' इत्युक्ते
शाकादिन्यङ्गनं नत्र प्रतीयेत । अपि प्रधानमेव प्रतीयते । अतः सद्घात-
धर्मः स्याद्विद्भिमिति पूर्वोक्तमद्गनमिति भावः ॥१७॥

आर्थपत्तोर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥

द्रव्येषु- प्रतिनिधित्वेन प्राप्तनीयारादिषु, **अर्थापत्तेः-** अर्थस्य
व्रीहिकार्यस्य —पुरोडाशनिर्माणस्य आपत्तेः—प्राप्तेः व्रीहिधर्मलाभः स्यात् ।
इह पुनर्द्वादशोपसदं नैव सद्घातधर्म इति विषयो दृष्टान्तो द्रव्यवदिति
भावः ॥ १८ ॥

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥

स्याद्वेष्यं दृष्टान्ते । अथापि गवामयने न चोदकशास्त्रेण द्वादशोप-
सदा प्राप्तिः । यतः **प्रवृत्त्या-** मुख्यप्रवृत्त्या, गवामयने नियतस्य द्वादशोप-
सत्त्वस्य लिङ्गदर्शनं भवति । तथा हि—गवामयने द्वादशाङ्गिकं प्रथममहः ।
प्रायणीयोऽतिरात्रः । तस्य धर्माद्द्वादशोपसदः । पङ्कपसदा ज्योतिर्गौरायुर्ना-
मवाना जघन्यानामन्धानङ्गम् । उभयोर्गवामयने सन्निपाते प्रथमातिक्रमे माना
भारत् मुख्यप्रवृत्तयैव द्वादशोपसदो नियताः । न चोदकशास्त्रेणेति न तत्रो-
दकप्राप्तौ लिङ्गमिति भावः ॥ १९ ॥

**विहारदर्शनं च विशिष्टस्य अनारभ्यवादानां
प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ २० ॥**

विहारस्य- एकादशपञ्चप्रचारस्य द्वादशाहगतस्य गवामयने यद्-
दर्शनं तदपि तत्रैव विशिष्टस्य— विहितस्य दर्शनम् । न त्वतिदेशशास्त्रतो
दर्शनम् । कुतः ? **अनारभ्यवादानाम्-** अप्रकृत्य पठितानां, प्रकृत्यर्थत्वात्-
प्रकृतिगामित्वस्वभावव्यात् । तथा हि— अनारभ्य एकादशिन्या विहारः

शिष्टः— “ तदादिप्रथमाः पशवः स्युः । तानेवानूचीनान् अहरहरालभेरन् । आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन् । सारस्वतीं मेयीं द्वितीये । सौम्यं वम्हं तृतीये । वारुणमन्ततः । अयं पुनः पर्यावर्तेष्व्वाऽऽग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन् । सारस्वतीं मेयीं द्वितीये । सौम्यं वम्हं तृतीये । वारुणमन्ततः ” इति । तत्र अन्हां बहुत्वाभावेन प्रवेशासम्भवात् अपरा प्रकृतिं द्वादशाहमागतम् । तत्रापि पुनर्ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेषु न युज्यते इति तृतीया प्रकृतिं गवामयने प्रविष्टम् । इत्येवमुक्तविधिना गवामयनं प्रविष्टस्य एतदर्शनं नैवातिदेशशास्त्रस्य विषयं इति भावः ॥ २० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तः सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

॥ अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिकारणम् ॥ १ ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ - सप्तमाध्याय सामान्यातिदेशनिरूपणानन्तर, तद्विशेषजिज्ञासा-
क्रमस्मिन्नष्टमाध्याये विशेषातिदेशनिरूपणमारभ्यते इति तत्प्रतिज्ञा । अनेन
सप्तमाष्टमयो पूर्वोत्तरभावोऽपि सूचित । यतो विना सामान्यज्ञान विशेष-
जिज्ञासाया अनुदय ॥ १ ॥

विशेषकर्मणो घर्मातिदेशाधिकारणम् ॥ २ ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

अनिहितधर्मके कर्मणि विहितधर्मकेभ्य सर्वेष्व कर्मेष्व इति कर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्षापूरकधर्मा अतिदिश्यन्ते, उतैकस्मादेव तादृशकर्मण एव-
स्माद्धेतुस्मादित्याऽऽकाक्षायामाह—यस्येति । यस्य- वैदिकविध्यन्तस्य, लिङ्ग
किञ्चिच्छब्दगतमर्थगत वा, वैकृतकर्मविधौ तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते । तत्र स
एव विध्यन्त स्यात् । अर्थस्य— तस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तेन संयोगात्-
सम्बन्धात् । अभिधानवत्— अप्रिहोत्रादिनामवत् । 'सौथं चरु निर्वपेद्
ब्रह्मवर्चसकाम ' इत्यत्र वाक्ये कथभावाऽऽकाङ्क्षापूरकप्रत्यक्षशब्दाभावात्
विधिराक्ये निर्वपति लिङ्गम्, ओषधिरव्यालिङ्गम्, एकदेवतालिङ्गं च
स्वसम्बन्धिनमाऽऽनेययागविध्यन्त स्मारयति । तद्विध्यन्तस्मरणे तद्वाचकशब्द-
स्मृतिर्जायते । ततस्तमेव शब्द वाक्ये योजयति । 'सौथं चरुमानेयानिर्वपेत् '
इति आकाङ्क्षापूरक वाक्यं ससिद्धम् । एव सोमादौ पञ्चादियागे चारगन्त-
व्यम् । इत्येव निखिलाध्यायार्थसिद्धानुत्तरप्रपञ्च शिष्यबुद्धिर्देशार्थ इति
भाव ॥ २ ॥

सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति श्रूयते । तत्र कुतो विध्यन्त इति विमर्शे सोमे— उक्तसोमयागे’ इष्टेः— दर्शपूर्णमासेष्टेः, विध्यन्तस्य तद्धर्माणां प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? प्रवृत्तत्वात्—सोमाङ्गभूतदीक्षणाद्यादिषु तद्विध्यन्तस्य प्रवृत्तत्वात्सोमेऽपि स एव विध्यन्त इति प्रवृत्त्या विश्वायते ॥३॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

‘तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः’ इत्यैष्टिकधर्माः सोमे दृश्यन्ते । अतोऽप्यैष्टिकविध्यन्त इति निश्चीयते ॥ ४ ॥

सि० ॥ कृत्स्नविधानाद्वा अपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

कृत्स्नस्य— सम्पूर्णाङ्गकलापस्य, तत्र विधानात्, अपूर्वत्वम्— धर्मानपेक्षत्वं तस्येति शेषः ॥ ५ ॥

सुगभिधारणाभावस्य च नित्यानुवादत्वात् ॥ ६ ॥

ननु, सोमस्य अपूर्वत्वे— इष्टिधर्मानपेक्षत्वे “घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममग्नन् । कुचौ वाह । तस्मात्सृचि सोमहविर्नाऽऽमाचने । न सोममाज्ये-
नाभिघारयन्ति” इति निषेधोऽनुपपन्नः । तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तत्राह—
सुगिति । सृचाहविरधारणमाज्येनाभिघारणाभावाच्च नित्यानुवाद इत्यर्थः ॥६॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

उक्तप्रवृत्त्या सोमे ऐष्टिकधर्मानङ्गीकृत्य तत्र स्रग्धारणाभिधारणयोः प्राप्तिं तन्निवृत्त्यर्थमयं निषेधविधिरिति चेत्— ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नाय त्रिभिः । कुतः ? वाक्यशेषत्वात्—“अग्निपुर्वा एतत्सोमं यद-
भिपुञ्जन्ति । यदस्य सृचौ वाह कुर्वन्ति । यच्चाज्यमन्तिकमकार्षुः । यदाह,

अंशुरंशुस्ते देव ममाप्यायताम्” इति विधेरर्थपादरूपत्वादस्य वाक्यस्येत्यर्थः ।
अस्यापि विधिवोक्तो वाक्यभेदापत्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

‘यदनुपोष्य प्रयायात् ग्रीवबद्धमेनममुष्मिन् ङोके निर्नायेरन्’
इत्यनुपोषणं शङ्कते । सोमस्वटि-रुर्ध्वं ये इष्टयामुपोषणस्य नियतत्वादनुपोषण-
शङ्का अनुपपन्ना । अनोऽप्यर्ष इति भावः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

‘एकगण प्रयाजानुयाजाः’ इति यदैष्टिकप्रयाजानुयाजदर्शनं, तत्सो-
माङ्गभूतदीक्षणायामनुष्ठानानां प्रयाजगणनं स्यात् । तस्मादपूर्वः
सोमः ॥ १० ॥

एन्द्रामादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

‘एन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ इत्याद्याः काम्याः,
तथा नैमित्तिका अन्याश्चेष्टयः सन्ति । तामु दर्शपूर्णमासिकविध्यन्तः तद्दर्म-
प्राप्तिः स्यात् । तद्धितेन देवतानिर्देशादक लिङ्गं प्रथमाधिकरणे
दर्शितमेव ॥ ११ ॥

अग्नीषोमीयपशौ दार्शिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पशौ— अग्नीषोमीयपशोः, दर्शपूर्णमास उर्मः । एकादशप्रयाजा-
नुयाजलिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

दैक्षस्य— अग्नीषोमीयपशोः, धर्मा इतरेषु— तद्विन्नरशुभागेषु ।
आलभतिचोदनाविहितवादिलिङ्गादिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

सौर्ययागे, अप्रवृत्तत्वात्—अनतिदिष्टत्वात्, फलादीना प्रयाणा प्रधानेन सह सम्बन्धत्वात् प्रधाननिवृत्तौ फलनियमकर्तृसमुदायस्य अनन्वयः—
तत्र अप्रवृत्तिर्गिर्यः ॥२०॥

प्रवृत्तावपि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥

सौर्ययागे प्रधानकर्मण उपकारकाऽऽकाङ्क्षामात्रस्य विद्यमानत्वात्प्र-
कृतौ यत्प्रधानोपकारकत्वेन क्लृप्तं तस्यैवाऽऽकाङ्क्षया ग्रहणं वाच्यम् ।
सत्येवं फलं पुरुषोपकारकम् । तथा यावज्जीवनिद्योऽपि पुरुषार्थः । एवं
कर्मापि स्वर्गकामार्थम् । तथा प्रधानकर्मापि फलार्थमित्येतेषां मध्ये कस्यापि
क्रत्वर्थत्वाभावात् प्रवृत्तावपि—अतिदेशेन प्राप्तावपि, तादर्थ्यात्—पुरुषार्थत्वात्,
कर्मानुपकारकत्वेन व्यर्थमेव स्यादन्तो न तेषां विकृतौ प्रवृत्तिरिति
भावः ॥ २१ ॥

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

मासाग्निहोत्रे अग्निहोत्रवदिति नाम्ना प्रधानान्तिदेशवत् अत्र प्रधानान्ति-
देशस्य अश्रुतित्वात्—अशास्त्रत्वाद्वापि, न तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ २२ ॥

गुणकामानामपि गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

'गोदोहनेन पशुकामस्य, टपास्मै गायता नर इति प्रामकामाय
प्रतिपदं कुर्वात्' इत्यादिप्रधानफलानिरिक्तपञ्चादिफलसाधनानां गोदो-
हनादीनां गुणकामेषु—गुणात्—गोदोहनादेः कामः—पञ्चादीच्छायां सत्त्वां,
तत्प्रवृत्तिः स्यात् । आश्रितत्वात्—प्रणयनाश्रितत्वात् । आश्रयसत्ये
आश्रितसत्त्वमात्रद्वयकम् । पदमस्ये पटाश्रितचित्रसत्त्ववदिनि ॥ २३ ॥

सि० ॥ निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥

निवृत्तिः—गोदोहनादेः विवृत्तौ निवृत्तिरेव । कर्मभेदात्—अस-
गोदोहनयोः फलभेदात् । चमसः क्रत्वर्थः । गोदोहनं पुरुषार्थः । क्रत्वर्थ-
स्यैव विवृतावाऽऽकाङ्क्षा । न पुरुषार्थस्यापीति भावः ॥ २४ ॥

अपि वा अतद्विकारत्वात्क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ २५ ॥

ननु 'खादिर वीर्यक्रामस्य यूप कुर्यादिति श्रुते खादिरप्रवृत्तिरपि
विकृतौ न स्यादत आह—अपि वेत्ति । खादिरप्रवृत्तिर्युक्तेव तत्र । कुत ?
अतद्विकारत्वात्—तस्य क्रत्वर्थविकारत्वाभावात् । क्रत्वर्थविकारत्वं च
क्रत्वर्थत्वाभावे सति क्रत्वर्थकारित्वम् । यथा गोदोहनादेः चमसकार्य-
कारित्वम् । खादिरस्य तद्विन्नत्वात् ' एकस्य तुभयत्रे सयोगपृथक्त्व'-
मिति क्रत्वर्थत्वाच्च प्रवृत्तिः स्यादेवेति भावः ॥ २५ ॥

सौर्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एककर्माणि विकल्पोऽविभागो हि
चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

' चतुर्होत्रा पौर्णमास्या हवीषि अभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमात्रास्या-
यामिति प्रकृतौ श्रुतम् । ' पृष्ठी होनेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होत्रा । अग्निर्होत्रेत्यादि
पञ्चहोत्रा । इदमभिमर्शनं सौर्ययागे अतिदेशेन प्राप्तम् । नत्र चोदनैकत्वात्—
एकविधिविहितत्वात्, सौर्ययागस्य अविभाग—भेदाभावः । अत एकास्मिन्
कर्माणि उक्तमन्त्रद्वयस्य विकल्प एव । न तत्र मन्त्रद्वयं नियतम् । प्रकृतौ
कालद्वये धर्मणोर्मितत्वाद् व्यतस्था युक्ता । इह न तथा । अपि तु कालद्वयेऽ-
प्येकत्वात्कर्मणः विकल्प एव तयोरिति भावः ॥ २६ ॥

सौर्ये आग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गसाधारण्यात् — आपधिद्रव्यात्मकलिङ्गस्योभयत्र तुल्यत्वात्,
सौर्ययागे आग्नेयधर्मयोर्मितयोर्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥

सि० ॥ ऐकार्थ्याद्विनियम्येत पूर्ववत्त्वाद्वि-
कारो हि ॥ २८ ॥

हि— यतः, सौर्ययागो विकारो—विकृतिः । अतः पूर्ववच्चात्—
प्रकृतिधर्मसापेक्षत्वात्, नत्र ऐकार्थ्यात्— एकदेवताकत्वात्, नियम्येत—
आग्नेयविध्यन्त एव तत्र नियम्येत ॥२८॥

अश्रुतत्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥

सौर्यमिति तद्विधानेन पदेन सूर्यो देवता अस्येति सूर्यो वा इति
नियन्तुमशक्यत्वादाश्रुतमेकदेवताकत्वमिति चेत्— ॥ २९ ॥

स्यालिङ्गभावात् ॥ ३० ॥

‘ अमुनेनादित्येन मागन्वेनेनापचावति ’ इत्यर्थादवाक्ये सूर्य-
पर्यायाऽऽदित्यपदेऽन्तरमेकवचनरूपलिङ्गभावात्—उक्तलिङ्गसत्त्वात्, स्यादे-
कदेवताकत्वमिति भावः ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

तथा— ‘ उदुत्सं जातवेदसं देव० चित्रमिति मन्त्रद्वयेऽपि अन्यार्थ-
दर्शनम्—अन्यार्थस्य-एकवचनस्य दर्शनमस्तीति शेषः ॥ ३१ ॥

हीर्वेदेवतयोर्विकल्पे हविःसामान्यस्य घलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्त-

दुपाख्यत्वात् ॥ ३२ ॥

‘ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् ’ इति श्रुतम् । अत्र देवतालिङ्गेन
पयोधर्माः, एकादशकपालादिलिङ्गेन पुरोडाशधर्मा इति रीत्या विप्रतिपत्तौ—
विरोधे सति, हविषा— हवि सादृश्येन, विध्यन्तो नियम्येत । न
देवतया । कुतः ? कर्मणः तदुपाख्यत्वात्—हविस्तरङ्गत्वात्, कर्मोत्पत्ति-
वाक्येन कर्मणि बोधे कर्मबोधरूपदेन साकं सन्निहितं द्रव्यवाचकं
पदम् । तथा हि— निर्वपतिष्ठातृवाच्यं कर्म, द्रव्यवाचकस्तद्विहितः ।
तेन व्यवहितं देवतावाचकं पदमव्यहितश्च तद्विहितः । अतो देवता बहिर्-
ङ्गम् । द्रव्यं यागस्यान्तरङ्गम् । विरोधे द्रव्यलिङ्गेन देवतालिङ्गं वाच्यत इति
भावः ॥३२॥

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

तेन—हविषा च संयुज्य कर्म चोचते । ' सौर्यं चक्रम्, ऐन्द्रमेका-
दशकपालं निर्वेपेदिति । हविः कर्मणि साक्षात्प्रकारः । देवता तु हविर्द्वारा ।
अतोऽपि हविलिङ्गं प्रबलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

गुणत्वेन—हविषो विशेषणत्वेन, देवताश्रुतिः । तद्धितार्थे प्रकृत्यर्थे
विशेषणम् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थयोधकत्वानियमात् । विशेषणापेक्षया
विशेष्यस्य प्रबलत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

शतकृष्णलाख्याहिरण्ये औषधधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥

' प्राजापत्यं घृते शतकृष्णल चरुं निर्वेपेदायुक्तामः ' इति श्रूयते ।
शतकृष्णलं सुवर्णशकलशतम् । तत् हिरण्यमाज्यधर्मः-- उपाशुयाज-
विष्यन्तस्तत्र स्यात् । कुतः ? तेजस्त्वसामान्यात् । हिरण्यमश्मनां
तेजः । आज्यमपि गन्ध तजः । प्रतिविम्बाधिष्ठानाद्दुग्धयोः सादृश्य-
मिति भावः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये आज्यान्नेक्षणादिरूपाणां धर्माणामनुग्रहात्--अत्राधात्, तस्य
पुरोडाशधर्मत्वे विदुषीकरणरूपद्वारलोपेन अवहननादीनां बाध एव स्यात् ।
तस्मादाज्यधर्मास्तेनेति भावः ॥ ३६ ॥

सि० ॥ औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥

कृष्णनेपु औषधं वा--औषधस्य विध्यन्तः । तद्धर्मा इत्यर्थः । कुतः ?
विशदत्वात्--कृष्णलप्रोक्षो. काठिन्यविरलत्वादित्यप्ययमर्थं विद्यते । घृते
तत्रास्ति ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

‘प्राजापत्यं चरुम्’ इति चरुशब्दश्च ओपधिधर्मप्रापकः । तत् प्रबलं लिङ्गम् । आज्यं चरुशब्दव्यवहाराम्नादिति भावः ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

‘घृते श्रपयति’ इति तस्मिन्—आज्ये श्रपणश्रुतेः—श्रपणश्रवणादपि ओपधिधर्मप्राप्तिः कृष्णलेपु । न हि श्रपणमाज्यधर्मः । किन्तु ओपधिधर्म इति भावः ॥ ३९ ॥

मधूदके उपांशुयाजीयाऽऽज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥

मधूदके द्रवसामान्यात् पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

‘दधि मधु घृतप्रापो धानास्तण्डुलास्तसंसृष्टं प्राजापत्यम्’ इदं चित्रा-
यागस्योत्पासिवाक्यम् । अत्र मधूदकयोः पयोविकारः—पयोधर्मः स्यात् ।
द्रवसामान्यात्—द्रवत्वेन सादृश्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

सि०॥ आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥

आज्यम्—आज्यधर्मास्तत्र स्युः । वर्णसामान्यात्—वर्णेन साजा-
त्यादुभयोरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥

आज्यधर्माणां बहुनामनुग्रहादपि तद्धर्मा एव तत्र । पयोधर्मत्वे दोह-
नादीनां बहुधर्माणां बाधः स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

पूर्वस्याविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

पूर्वस्य—पूर्वपक्षिणोक्तस्य द्रवत्वेन सादृश्यस्य, अविशिष्टत्वात्-
आज्येऽपि सत्त्वादविरोध इति भावः ॥ ४३ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यामष्टमाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ २ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चातुर्मास्यसौत्रामण्यारौष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥
वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु
ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥

चातुर्मास्ये ' वाजिन्यो वाजिनम् ' इति वाजिनयागः श्रुतः । तथा
सौत्रामण्याम् ' आश्विनं ग्रहं गृण्हाति । सारस्वतमैन्द्रमिति सुराग्रहाः श्रुताः ।
अत्र उभयत्र सौत्रामण्या वाजिने च सोमपूर्वत्वं—सोमधर्मत्वम् । ताच्छब्द्यात्—
सोमो वै सुरा । सोमो वै वाजिनमिति शब्दात् । नात्र वाजिनसुरयोः सोमा-
भेदः तद्भेदप्रत्यक्षविरोधात् । अत्र साम्यदस्य सोमधर्मके लक्षणेति भावः ॥१॥

अनुवपदकाराच्च ॥ २ ॥

' वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवपदकरोति । सुराया वीहीत्यनुवपदका-
रात्मकलिङ्गादपि सोमधर्मप्राप्तिस्तत्रेति गम्यते ॥ २ ॥

समुपहूयभक्षणञ्च ॥ ३ ॥

' अर्चये उपहूयस्व । नदानुपहूयस्वेत्यादिउपवहानमन्त्रैराहूय
शेयं समं विभज्य भक्षयन्तीति समुपहूयभक्षणमपि सोमधर्मप्राप्तौ लिङ्गम् ।
यतः समुपहूयभक्षणं सोमधर्म इति भावः ॥ ३ ॥

क्रयणश्रपणपुरोरुगुपयामग्रहणासादनवासोप-
नहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥

किञ्च, यथा ' अरुणया पिङ्गाद्वैकहायन्या ' सोमस्य क्रयः । एवं
' सीसेन क्लीवाच्छष्पाणि क्रीणानीति सुरायाः क्रयः श्रूयते । ' मैत्रायरुण
पयसा श्रीणातीतिवत् ' आश्विनं कुवल्सक्तुभिः श्रीणातीति श्रपणमाज्ञापने ।
एका पुरोरुः एका याज्यैव । न पुरोऽनुगम्या । ' उपयाम गृहीतोऽस्य
च्छिद्रायवेति उपयामयुक्तमन्त्रवत्त्वम् । ' आश्विनं ग्रहं गृण्हाति ग्रहण-

लिङ्गम् । गृहाराग आसाद्यर्नति आसादन लिङ्गम् ।* त्रिरात्रं सदृशं भवन्ति ।
 क्षौमे वासस्त्युपानिवन्दा इति वासोपनहनम् । इत्येवं क्रयणादीनि लिङ्गानि
 सोमप्रकृतिकत्वं वाजिनेऽयासात्प्रामाण्यरूपोद्बलपन्तीनि तयोः सौमिको
 विध्यन्त इति प्राप्तम् ॥४॥

सि०॥ हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥५॥

हविषा—हवि सादृश्येन, नियम्येत— ऐष्टिको धर्मो नियम्येत ।
 तद्विकारत्वात्—तस्य दर्शपूर्णमासिकहविषः विकारत्वात्सुरावाजिनयोः । सुरा
 ओषधिद्रव्यविकारः । वाजिन च साक्षाद्यविकारः । तस्मादैष्टिकधर्मस्तयोरिति
 भावः ॥ ५ ॥

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥

‘सोमो वै सुरेति वाक्ये सोमशब्दः प्रशंसा—स्तावकः । अमास्ये
 राजशब्दवत् । अतो नाय नाम्ना धमातिदेशकः ॥ ६ ॥

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥

एवं हविःसादृश्येन ऐष्टिकधर्मत्रे सिद्धे इतराणि—सोमक्रयादीनि
 वाचनिकानि, आमनहोमादिवद्रिशेषधर्मत्वेन विधीयन्ते । न हि वचनस्याति-
 भारोऽस्तीति भावः ॥ ७ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

‘अर्घ्येरेव टीक्षणीयामप्रोति । तोकमभिः प्रायणीयाम् । सिंहलोम-
 भिरातिष्यामिति व्यपदेशोऽपि तद्वत्—सोमशब्दवत्स्तुत्यात्मक इत्यर्थः ॥८॥

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनात् ॥ ९ ॥

‘नेतेन पशूना पुरोडाशा भवन्ति । ग्रहपुरोडाशा ह्येते’ इत्यनेन
 पुरोडाशप्रतिषेधं कृत्वा गृहाणा पुरोडाशधर्मत्वेन पुरोडाशकार्यं ते कुर्युरिति
 स्तुतिर्लिङ्गमिति भावः ॥ ९ ॥

पशौ सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात् ॥१०॥

‘ यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते इति उद्योतिष्टोमे श्रुतः पशुः-
अग्नीषोमीयपशुयागः, पुरोडाशविकार-तद्धर्मा स्यात् । देवतासामान्यात्-
अग्नीषोमीयदेवतासादृश्यादिति ॥ १० ॥

प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥

‘ अहम्यस्त्वौपधीभ्यो जुष्टं प्रोक्षामाति पशुं प्रोक्षति ’ इति
प्रोक्षणस्य पुरोडाशधर्मस्य श्रवणमपि तस्य पुरोडाशधर्मत्वविषये
लिङ्गमिति ॥ ११ ॥

पर्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥

‘ आहवनीयादुत्सुकेन पशु पर्यग्निकरोति ’ इति पुरोडाशधर्म-
पर्यग्निकरणश्रवणादपि तद्धर्मत्वमत्रगम्यते ॥ १२ ॥

सि० ॥ सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥१३॥

सान्नाय्यं- सान्नाय्यधर्म एव तत्र स्यात् । तत्प्रभवत्वात्- पशुप्रभवत्वं-
साजात्यात् ॥ १३ ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

‘ कुम्भ्या श्रपयति ’ इति तस्य-पशोः, पात्रस्य दर्शनादपि पशौ
सान्नाय्यधर्मा इति निर्णय ॥ १४ ॥

पशौ ययोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥

सान्नाय्यमध्ये दध्नो धर्म स्यान्न पयमः । मूर्तिसामान्यात्-मूर्तेः-
घनीभासस्य सादृश्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

सि० ॥ पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥

पयोधर्म एव स्यात् । कालसामान्यात्—एकद्विसाध्यत्वरूपकालसा-
द्वयादिति भावः ॥ १६ ॥

पश्चानन्तर्याञ्च ॥ १७ ॥

पश्चानन्तर्यात्—पशुप्रमथमध्ये प्रथम पयः पश्चाद्धर्षति पयः
पशोरन्तरङ्गमिति भावः ॥ १७ ॥

द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

पशुरपि द्रवति, पयोऽपि द्रवतीति द्रवत्वं चाविशिष्टं—द्वयो-
स्तुल्यम् । द्रवत्वेन तयोः साजात्यमिति भावः ॥ १८ ॥

आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

‘तस्ते पयसि दधानयनि सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुत आमिक्षायागः
पयोदध्युभयधर्मः स्यात् । उभयभाव्यत्वात्—पयोदध्युभयजन्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ १९ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

एकं वा—एकमेव विकुर्यात् । चोदनैकत्वात्—एकीधिविहित-
त्वात् । एकविध्यन्तेन निराकाङ्क्षत्वान्नोभयमिति भावः ॥ २० ॥

दधि सङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥

‘दधिधर्मः । सङ्घातसामान्यात्—घनीभावेन सादृश्यात् ॥ २१ ॥

सि० ॥ पयो वा तत्प्रधानत्वात् लोकवद्भस्तद-
र्थत्वात् ॥ २२ ॥

पयो वा—पयोधर्मा एव स्युस्तत्र । कस्मात् ? तत्प्रधानत्वात्-
पयसो भूयस्त्वात् । लोकवत्—लोके पयसो घनीभावात्तर्ष दध्यात्तद्धनं क्रियते ।
तद्वत्प्रकृतेऽपि दध्नः—दधिनिक्षेपस्य, तदर्थत्वात्—पयसो घनीभावार्यत्वात् ।
घनीभूतं पय एव तदिति भावः ॥ २२ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

इत्यमेकाहसाध्यत्रादिधर्माणामनुग्रहोऽपि सिद्धो मरति ॥२३॥

सद्योभावं च दर्शयति ॥ २४ ॥

‘ जुषन्तां युज्य पय ’ इति सद्योभावं— एनाहसाध्यत्र दर्शयति । तत् आमिक्षाया दधिधर्मत्रे त्रिरुध्येन । तच्चैकाहसाध्यत्र द्रढयति । तस्मात्पयो-धर्मत्वमेवाऽऽमिक्षाया इति भाव ॥ २४ ॥

सत्राहीनयोः सत्राहीनात्मकद्वादशाहधर्मोणां व्यवस्थयाऽति-देशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

**सत्रमहीनश्च द्वादशाहः तस्योभयथा प्रवृत्तिः
ऐककर्म्मात् ॥ २५ ॥**

‘ प्रायणीयाऽतिरात्र । पृष्ठय पटह । त्रयश्चन्दोमा । अत्रिरात्र्य-मह । उदयनीयोऽनिरात्र ’ इत्यहर्गणालोक्यो द्वादशाहः स्तुतिरिष्यते । स. ‘ सत्रमहीनश्च द्वादशाहः ’ इत्यभियुक्तोपदशाःसत्रमहीन इत्युभयसङ्गः । ‘ तत्रे द्वा त्रयोऽपि वा अहीनन यजेरन् । तान् दीक्षिता याजयेयुः ’ ‘ गृ-पतिसप्तदशा स्वयभृत्वज्ञा ब्राह्मणा मत्रमुपयु ’ इत्येवमादयस्तस्य धर्मा सहाभेदेन व्यतरस्या आम्नाता । स ‘ गणपु द्वादशाहस्येति द्विरात्रादिषु विवृतिःप्रहर्गणेषु प्रवर्तत इत्युक्तम् । एव स्थिते द्विरात्रादिषु अहीनेषु गणमयनादिसत्रपु च प्रत्यरुमुभयधर्मा प्रवर्तन्त इति यक्तुमुचितम् । न सत्रे सत्रधर्मा अहीने अहीनधर्मा इति । कस्मत् २ द्वादशाहः सत्रम-हीनश्चेत्युभयस्य भाव । तस्य—द्वादशाहस्य द्वादशाहस्य उभयथा—उभयप्रकारैः प्रलेख प्रवृत्ति । ऐककर्म्मात्—कर्मण एकत्वादिनि ॥ २५ ॥

**सि० ॥ अपि वा यजति श्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्
प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २६ ॥**

अपि वा—नोत्तराया प्रवृत्ति । अपि तु यत्र यजतिस्त्र अहीन-भूतस्य धर्मस्य प्रवृत्ति स्यात् । कुतः १ प्रकृतौ २ द्वादशाहेन प्रवाक्यं

याजयेत्' इति यजतिश्रुतेः प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्—'य एवं विद्वान्
द्विरात्रेण यजते' इति प्रकृतिसदृशशब्दत्वात् । एवं अहीने-अहीनधर्मे निश्चिते
तुल्यन्यायेन सत्रधर्मा अपि सत्र एवेत्यर्थात्सिद्धं भवतीति भावः ॥२६॥

**द्विरात्रादीनामेकादशरात्रादहीनत्वं यजति-
चोदनात् ॥ २७ ॥**

अहर्गणमध्ये कियतामहीनत्वं सत्रत्वं च कियता तदाह—द्विरात्रेति ।
द्विरात्रायेकादशरात्रान्तानामहीनत्वम् । यजतिचोदनात्—यजतिधातुपाठेन
निधानादित्यर्थः ॥ २७ ॥

लिङ्गाच्च ॥२८॥

'अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः, स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेन
द्विरात्रादय अहर्गणा ऊचुः, त्वमस्मान्मा हासीरिती । तदेपामहीनत्वमिति' ।
तदेपामहीनस्ये लिङ्गमप्यस्तोति बोध्यम् ॥ २८ ॥

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्या-
हीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूते-
ष्वहीनत्वदर्शनात् ॥ २९ ॥**

'त्रिवृदग्निष्टोमस्रिष्टोमस्रिरात्रो दशरात्र उदयनीपोऽतिरात्रः' इत्युपदिष्ट-
पञ्चदशरात्रस्य, तथा 'मासमग्निहोत्रं जुह्वीत्यारभ्य यावद्दशरात्रो महाव्रतमुद-
यनीपोऽतिरात्र इति कुण्डपायिनामयनस्य च अहीनत्वम् । न सत्राग्रम् ।
कुतः ? आपन्नयोर्मध्ये अन्यतरदेशे अतिरात्रसंज्ञकस्य सत्त्वात् । यश्चाप्यन-
रतोऽतिरात्रः सोऽहीनः । यत्तद्भूतेषु—अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु, अहीनत्वं
भूयते । यदन्यतरत्वेऽतिरात्रस्ततोऽहीन इति ॥ २९ ॥

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥

उक्तवाक्ये अहीन इति प्रत्यक्षवचनादपि तयोर्हीनत्वमिति ॥३०॥

सत्रे चोपेयिचोदनात् ॥ ३१ ॥

ते तमे पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयने सत्रे एव । कुत ?
उपेयिचोदनात्—‘ ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तस्त एन पञ्चदशरात्रमुपेयु ’
कुण्डपायिनामयनेऽपि ‘ भूतिकामा उपेयुः ’ इति उपशब्दघटितवाक्याभ्या
लयोर्विधानादिति भाव ॥ ३१ ॥

सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

‘ गृहपतिः, सुत्रसण्य सुत्रसण्य ’ इति कुण्डपायिनामयने ‘ गृहपतिः ’
रिति सत्रलिङ्गं च दृश्यते । यत सत्रे एव गृहपतिरिति व्यवहारो
नान्यत्र । अतोऽपि तयो सत्रत्वमिति निष्कर्ष ॥ ३२ ॥

इति पूर्वमीमामासूत्रवृत्तौ भावगोधिन्व्यामष्टमाध्यायस्य द्वितीय-
पाद ॥ २ ॥ श्री ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शुचिदेवते आग्नेयस्य आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य धर्माति-
देशाधिकरणम् ॥ १ ॥

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥

‘ आग्नावैष्णवमेकादशकपाल निर्गपत्, सारस्वत चरु, भार्गस्पत्य
चरुम् ’ । तथा ‘ अग्नये परमानायाष्टकपालम्, अग्नये पाषाणाय, अग्नये
शुचये ’ इत्यहर्गणा अत्रोदाहरणम् । अस्मिन् हविर्गणे परं—शुचिदेवतमु-
त्तरस्य—अग्नीषोमीयस्य विकार । पूर्वमग्नावैष्णवमपि पूर्वस्य आग्नेयस्य
विकार । कुत ? देशसामान्यात्—क्रमसामान्यादित्यर्थः । इहोदाहरणे
शुचिदेवतो द्वितीय । प्रकृतौ चाग्नीषोमीयो द्वितीय । तथा आग्नावैष्णव
प्रथमोऽत्र । प्रकृताख्याऽऽग्नेय प्रथम इति देशसान न्यलिङ्गेन परमुत्तरस्य
पूर्वं पूर्वस्य विकार इति भाव ॥ १ ॥

सि० ॥ देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वात् इतरस्य
अश्रुतित्वात् ॥ २ ॥

नैयात्र देशनियम स्यात् । अपि तु देवतया— देवतासादृश्येन,
नियम्येत— प्रकृतीर्नियम्येत । कुल ' शब्दवत्त्वात् - देवतायाचक—आप्ता-
वैष्णव— अग्निराचक इति च प्रत्यक्षशब्दवत्त्वात् । इतरस्य— स्थानाच-
कशब्दस्य, अश्रुतित्वात् । तस्मात्-शुचिर्देवस्ये आग्नेयस्य घर्षा, आग्नावैष्णवे
च अग्नीषोमीयस्येति निर्णय ॥२॥

जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्सु अहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधि-
करणम् ॥ २ ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रती-
येताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥

जनकसप्तरात्रे ' चत्वारि त्रिवृत्ति अहानि भवन्ती'ति श्रूयते । तथा-
न्यत्र ' नत्र त्रिवृत्त्यहानि भवन्ती'ति च । तत्रैवविधाय गणचोदनायां
यस्य— प्रथमस्य अह, लिङ्ग त्रिवृत्त्य, तस्य—प्रथमस्याह, आवृत्तिः
प्रतीयेत । आग्नेयवत्— आग्नेयविध्य-ताभ्यासवादित्यर्थ । यथा— ' अग्नेये
पनमानाय, अग्नेये पावकाय, अग्नेये शुचये ' इत्यत्र देवतैक्याच्चोदना-
सादृश्याच्च आग्नेयविध्यन्ताभ्यासस्वभावात्प्रतीति भाव ॥ ३ ॥

सि० ॥ नाना अहानि वा सङ्घातत्वात्प्रवृत्ति-
लिङ्गेन चोदनात् ॥ ४ ॥

नाना अहानि वा—द्वादशाहिकानि नाना अहान्येयात्र प्रवर्तन्ते ।
नत्वावृत्ति' प्रथमस्याह । कुन ' सङ्घातत्वात्—चत्वार्यहानीति सङ्घट्टयया
अहः समुदायस्य विधानात् । प्रवृत्तिलिङ्गेन—द्वादशाहिकाहधत्तुष्टया-
नुवादेन, चोदनात्—त्रिवृत्त्रिधानात् । चत्वारि त्रिवृत्त्यहानीति घचनस्य
चारितार्थमिति भाव ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

तथा च — ' चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि अग्निष्टोममुख्यानि । तेषामग्नि-
ष्टोमः प्रथमः, अनग्निष्टोमा इतरे ' । अनेन भिन्नधर्मकत्वमन्हां सूचिम् ।
अयोमुख्यापिण्डच्छेदनवदिति भावः ॥ ५ ॥

पद्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥

कचित्कर्मविशेषे षडहा भवन्तीति पाठ्वा ' चत्वारः षडहा भव-
न्ती'ति पद्त्रिंशद्वात्रे श्रूयते । तत्र कालाभ्यासे— कालाभ्यासबोधकमिदं
वाक्यं, न षडहकर्मभ्यासार्थकमिति वादरिाचार्यो मनुते । तथा च चतु-
र्विंशतिरहानि भवन्ति । एवं चाहर्गणसाध्यत्वात् द्वादशाहधर्मप्रवृत्तिरेति
तच्चास्पर्मम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ तदावृत्तिं तु जैमिनिरन्हामप्रत्यक्षसङ्ख्य-
त्वात् ॥ ७ ॥

तदावृत्तिं— षडहावृत्तिं, जैमिनिर्मतुं । कुतः ? अन्हां— चतुर्विं-
शतिसङ्ख्याविशिष्टानामन्हाम्, अप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् — आनुमानिकसङ्-
ख्याकत्वात् । प्रथमं षडहं बुद्ध्वा तस्मिन् चतुष्टवसङ्ख्याज्ञानेन हेतुना
चतुर्विंशतिसङ्ख्या अनुमेया । ततः प्रथमज्ञानषडहसाध्यकमेव एवात्र चतुष्टु-
सङ्ख्यामग्ये तदभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमिति षडहधर्मस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ७ ॥

तस्मात् षडहाभ्यासः ॥ ८ ॥

उक्तार्थोपसहारार्थमिदं सूत्रं तस्मादिति ॥ ८ ॥

संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-
ग्रहणात् ॥ ९ ॥

‘ शतोक्थ्य भवति । शतातिरात्र मन्त्रिनि । पञ्च ग्निष्ट म पञ्चोक्थ्य ’ ।
इत्यादयः संस्थागणाः श्रुता । तेषु संस्थागणेषु विधीयमानेषु तदभ्यासः—
ज्योतिष्टोमभ्यासः प्रतीयेत । न सङ्ख्य विधिष्टस्य अह । कुत ? ज्योति-
ष्टोमस्यैव उक्थ्य अतिरात्र इति नाम । अन कुतनाम्नः ज्यातिष्टोमस्यैव
ग्रहणात् ॥ ९ ॥

सि० ॥ अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्याद-
भिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १० ॥

तद्विशिष्टा— उक्थ्यादिसंस्थाविशिष्टा प्रकृति स्यात् । अधिका-
रात्— चोदकशास्त्रेणाधिकृतत्वात् प्राप्तत्वात्, द्वादशाहसम्बन्धीनि अहानि
विधीयन्ते । अभिधानस्य उक्थ्यादिनाम्न, तन्निमित्तत्वात्—येन साम्ना
ऋतुसमाप्तिस्तन्निमित्तत्वात् । तथा च द्वादशाहिकाहर्गणेष्वपि तन्निमित्तत्वस्य
अबाध इति भावः ॥ १० ॥

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ११ ॥

‘ शतोक्थ्य भवति । शतातिरात्र मन्त्रीत्यत्र द्वादशाहसम्बन्धि-
दशरात्रावृत्तिरिति स्थित पूर्वोधिकरणे । तानि द्वादशाहदशरात्रानि प्रायेणोक्थ्य-
संस्थानि । तदौयोक्थ्यस्तत्र ज्योतिष्टोमोक्थ्यस्तत्रापक्षया अधिका केचन
धर्मा आम्नाता । इत्य शतोक्थ्यस्तत्रे गणात्—द्वादशाहगणात्, उपचयः—
धर्मप्राप्ति । कुत ? तस्य शतोक्थ्यप्रकृतित्वात् । न ज्योतिष्टोमोक्थ्यधर्म
इति ॥ ११ ॥

सि० ॥ एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

एकाहात्— ज्योतिष्टोमाधर्मग्रहणम्, तेषां— शतोक्थ्यानां द्वादशा-
हिकानामहा च समत्वात्— भिक्षुकत्वेन तुल्यत्वात् । तथा हि— द्वादशाह-
सम्बन्धीन्यहानि स्वधर्माणां स्तोत्रश्रद्धाणां भिन्नामन्यत इच्छन्ति, शतोक्थ्या-
न्यपि तथैवेच्छन्तीति तुल्यत्वमुभयोः । ज्योतिष्टोमसमीपे तेषां पठितत्वाज्ज्योति-

ष्टोमो न भिक्षामपेक्षत इत्यभिक्षुक सः । तथा च न हि भिक्षुको भिक्षुकं याचते अभिक्षुके सतीति छेदप्रसिद्धन्यायेन ज्योतिष्टोमधर्मास्तत्रेति भावः ॥१२॥

गायत्रमेतदहर्भवतीत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणांमागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्याधिकारात् सङ्ख्यात्वादाग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् । १३ ।

‘वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिनेन यजेत’ इति श्रुतं वृहस्पतिमये गायत्रमेतदहर्भवती’ति श्रुतम् । न ज्योतिष्टोमाटागतत्रिष्टुत्रनुष्टुयादिष्टुन्दस्त्वानामृचाभक्षरत्वात् विधाय सर्वामा गायत्रीत्वं मन्वाचम । न दाशतयोभ्य गायत्रचुन्दस्त्वानामृचा प्रथमं कार्यम् । कुत्र ? गायत्रीषु—गायत्रमेतदहर्भवती’ति श्रुयमाणसु, प्राकृतीनां—त्रिष्टुब्जगत्यादीनाम्, अवच्छेदः—अधिकाक्षरत्वोः । प्रकृत्याधिकारात्—प्रकृतिचानानुग्रहत् । गायत्रश्रवणा चतुर्विंशतिसङ्ख्यप्रवात् । तदपि कुत्र इति चत—अव्यतिरेकात्—गायत्रीत्वस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्येऽव्यभिक्त्यत् । तदाख्यत्वं—गायत्रत्वस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्येऽपि । अग्निष्टोमवत्—गायत्रिष्टोमः कार्येऽस्त्युक्ते द्वादशाहमनाक्यस्य ज्ये इति पदाचिरणोक्तसिद्धन्ववदिति भावः ॥ १३ ॥

नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १४ ॥

पृथक्सतीषु—गायत्र्यपेक्षया । भिक्षुसु जगतीषु । ये हि त्रै गायत्र्यौ सैका जगतीति नित्यवत्तद्वचनं—गायत्रं वचनं सहस्रम् । यतो द्व गायत्र्योः अष्टाचतस्रिंशत्सङ्ख्या भवति । जगत्याप तासु सङ्ख्या इति गायत्रीशब्दस्य ऋकपरत्वे द्वे गायत्र्या एका जगतीति वचनमनुग्रहस्तस्यत् । ऋग्वेदस्य जगतीनांभागादिति चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाः गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साधकान्तर्निदमिति भावः ॥ १४ ॥

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १५ ॥

यथा विंशतौ—विंशतिसङ्ख्याया दशसङ्ख्या वर्तते तथा जगत्या गायत्री । तथा षड् शते पञ्चाशदितिवत् अष्टाचत्वारिंशसङ्ख्याया जगत्या चतुर्विंशतिसङ्ख्या अस्त्विति जगत्यापृथि कर्षेऽनुष्ठिते तदन्तर्वर्ति-
गायत्र्यामपि तत्कृतं भवति । अत्रो नाङ्गारलोपस्त्रेति चेत् न ॥ १५ ॥

एकसङ्ख्यमेव स्यात् ॥ १६ ॥

तथा सति परार्धसङ्ख्या पत्रे, स्यात् । यत्र इतरासा यावत्सङ्ख्याना परार्धानःप्राप्तिनादिति ॥ १६ ॥

शुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यात् असर्वविषयत्वात् ॥ १७ ॥

सङ्ख्याया गायत्रीशब्द इति यदुक्तं तन्न । अपि तु शुणात्—पृथक्-
सङ्ख्यारूपशुणात्, द्रव्यशब्दः—पृथग्द्रव्यवाचकः शब्दः, चतुर्विंशति-
वर्णपरः स्यात् । असर्वविषयत्वात्— यावच्चतुर्विंशतिसङ्ख्याऽविषयत्वात् ।
यदि केवलं यावच्चतुर्विंशतिसङ्ख्यायः नहि घटादिवृत्तिचतुर्विंशतिसङ्ख्या-
यामपि गायत्रीति व्यवहारः स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १८ ॥

गोत्ववत्—यथा मन्त्रेति गो. इति गमनकर्तृत्वनिमित्तस्य पुरपादौ
सर्वेऽपि रूढ्या मान्नादिभ्येव समन्वयः, नान्यत्र । तथा द्रव्यज्ञा-
मान्ये गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तचतुर्विंशतिसङ्ख्यायाः सर्वेऽपि तसङ्ख्या-
विशिष्टवर्णमात्रे समन्वयः । न घटादाविति तस्य द्रव्यपरत्वेऽपि नोक्ताति-
प्रसङ्गे दोष इति भावः ॥ १८ ॥

सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १९ ॥

किञ्च, सङ्ख्यायाः—उक्तसङ्ख्यायाः, शब्दवत्त्वात्—चतुर्विं-
शतिरिति शब्दबोध्यत्वात्, तेनैवैकत्र शब्देन व्यवहारसिद्धौ गायत्रीनि
तन्नामान्तरं व्यर्थम् ॥ १९ ॥

, इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

न व्यर्थम् । इतरस्य— कर्गुरूपद्रव्यस्य, अश्रुतित्वात्— नामराहित-
त्वात् सार्थकमिति भावः ॥ २० ॥

**द्रव्यान्तरे अनिवेशादुक्थ्यलोपे विशिष्टं
स्यात् ॥ २१ ॥**

अग्निष्टोमवदिति यदुक्तं तस्योत्तरमिदं सूत्रम् । अग्निष्टोमशब्दस्य
द्रव्यान्तरे अनिवेशात् द्वादशाहिके अर्हगणे चरमस्तोत्रे उक्थ्यलोपं कृत्वा
अग्निष्टोमसाम्ना क्रतुसमाप्तौ कृत्यामेव विशिष्टं—अग्निष्टोमनामविशिष्टं
स्यात्तत्कर्मैत्यर्थः ॥ २१ ॥

अशास्त्रलक्षणत्वात् ॥ २२ ॥

यथा जताग्निष्टोम इत्यत्र अग्निष्टोमात्तरस्य प्रलक्षणात्प्रत्ययस्य, तथा
उक्थ्यस्य आनुमानिकत्वन अशास्त्रलक्षणत्वात्— प्रत्ययस्य च्चगम्पराभा-
वात्, उक्थ्यचाधो युक्त इति भावः ॥ २२ ॥

उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २३ ॥

ऋचः गायत्रीति उत्पत्तिनामधेयत्वात्— स्वभाषमिदनामत्वात्,
पृथक्सतीषु—जगत्यत्रयेषु, भक्त्या लक्षणया, गायत्रीशब्दप्रयोगः स्यात् ।
इदं गायत्री एका जगतीति यद्विद्वमुक्तं तस्योत्तरमिदमिति भावः ॥ २३ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २४ ॥

अनुवादे लक्षणा युक्ता । इह तु द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां यत् क्रियते
जगत्त्रयं तत्कृतं भवतीत्यत्र विश्वशे लक्षणया वचनं—विधिः, कथमिति
चेत्— ॥ २४ ॥

यावदुक्तम् ॥ २५ ॥

यावद्भिः समभैर्वृत्तिभिः उक्तं विधानं भवति । अत एव पृष्ठेहा-
तिष्ठत इत्यत्र पृष्ठशब्दार्थस्य मन्त्रस्य विधेयत्वेऽपि लक्षणा पृष्ठशब्दस्य
नियमे ॥ २५ ॥

**अपूर्वे च विकल्पः स्यात् यदि सङ्ख्या-
भिधानम् ॥ २६ ॥**

अपूर्वे-प्रकृतौ दर्शपूर्वमात्रे ' जगत्या परिदध्यात् ' इत्युक्त्वा गायत्र्या परिदध्यादित्युक्तम् । सत्येनं जगत्या अक्षरलोपेन गायत्रीत्वसम्पादनं, ' आजुदोतादुबस्येति ष्टक् षः अनयोर्विकल्पः स्यात् । यदि सङ्ख्या-भिधानं-गायत्रीशब्दः सङ्ख्यापरश्चेदिति तस्य सङ्ख्याभावकत्वे रूपान्तरं सिद्धमिति भावः ॥ २६ ॥

ऋगुणत्वान्नेति चेत् ॥ २७ ॥

' पञ्चदशानुक्त्यात् ' इति पञ्चदशानामृचां विहितत्वात् ' गायत्र्या परिदध्यादिति परिधानस्य ऋगुणत्वात् जगत्या अक्षरलोपे ऋगेकदेशस्य ऋक्त्वाभावात् परिवानस्य ऋगर्थत्वमृगेकदेशेन जगत्या परिधाने भवेत् । अतः ' आजुदोतादुबस्येति ऋचैव परिधानमिति परिधानस्य ऋगर्थत्वान्न भिन्नम् इति चेत् ॥ २७ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २८ ॥

पूर्ववति-विहृती वृत्त्यतिसेविति, तथा स्यात्-गाना २. १. १. ऋगुणः, एणात् । ज्यातिष्ठामे ऋचैव गानस्य कृतसत्त्वेन चोदकशाल्म त्रैव प्राप्ता गायत्री-छन्दस्कासु ऋक्षु कृते तच्छास्त्रमनुगृहीतं-भवतीति भावः ॥ २८ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २९ ॥

किञ्च, गुणस्य-चतुर्विंशतिमङ्ख्यायाः, आवेशः-समावेशः, सर्वत्र-प्रह्वचमसादावपि स्यात् । प्रह्वचमसादिनिष्ठमङ्ख्यायावपि गायत्रीशब्दस्य-यहारः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

निष्पन्नग्रहान्नेति चेत् ॥ ३० ॥

निष्पन्नस्य-कृत्त्वर्थस्य, ग्रहान्-प्रहणात्, नान्कदेशे । गायत्री-शब्दस्य यादृशसङ्ख्याया ऋचि-तस्यैव गायत्रीशब्देन प्रह्वणमिति भैव स दोष इति चेत्- ॥ ३० ॥

तथेहापि स्यात् ॥ ३१ ॥

यथा अक्षरगणनायामेव सङ्ख्याया गायत्रीशब्दव्यवहारः, तथा ऋग-
तिरिक्ते गायत्रीव्यवहाराभावात् सङ्ख्याविशिष्टा ऋक् गायत्रीपदवाच्येत्याह-
तथा इहापि स्यादिति ॥ ३१ ॥

**यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धनात्
शरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३२ ॥**

यदि वा अविशयेऽपि— गायत्रीशब्दस्य सङ्ख्याविशिष्ट-ऋग-
र्थत्वं संशयाभावेऽपि, प्रकृत्युपबन्धनात्— चादकानुग्रहात्, नियमः—
अगायत्र्यां गायत्रीशब्दार्थरूपनियमः । तर्हि ' शरमय बर्हिर्भयतीत्यत्रापि
शरशब्दः कुशपर्वापि प्रसिद्ध इति कल्पयाम् । प्रकृत्यनुग्रहेण ॥ ३२ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३३ ॥

' द्वे गायत्र्यौ षंका जगती ' इति सङ्ख्यायां व्यवहारो दृष्टः । तथा
शरस्य कुशे व्यञ्जरो न दृष्ट इति चेत्— ॥ ३३ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ३४ ॥

शरवगमेनेदं कुशानमित्यपि व्यवहारो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः ॥३४॥

भक्तयेति चेत् ॥३५॥

दर्शितमथले शरशब्दस्य लक्षणोति चेत्— ॥ ३५ ॥

तथैतरस्मिन् ॥ ३६॥

इतरस्मिन् — गायत्रीशब्देऽपि, तथा — लक्षणोति यावत् ॥३६॥

अर्थस्य चासमाप्तत्वान्न तासामेकदेशे स्यात् ॥३७॥

अक्षरलोपे वाच्यघटतीभूतस्यैवमात्राङ्गानामुत्तरपदानां लक्षणोत्पत्तेन
अर्थस्य—वाच्यत्व,असमाप्तत्वान्न-शब्दकोषेननकथयामासत्,तासां—प्राकृत-
चानोभेकदेशे गानादिकथं न स्यात् । चिन्तु चतुर्दशत्यशरागामन्यासा-
मेवचाना प्रकृतं दाशनयीभ्य. कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति पूर्वोक्तानामुत्पत्तौ भावबोधिन्व्यामृतं न नमस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

दर्विहोमशब्दस्य नामधेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

‘ यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात् ’ इत्यत्र दर्विहोमशब्दः यज्ञा-
भिधानं—यागनामधेयम् । होमसंयोगात्—होमशब्दार्थेन साकमभेद-
सम्बन्धात् ॥ १ ॥

दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥२॥

सः- सङ्केत, लौकिकानां स्थालीपाकादिकर्मणा, स्यात् । कर्तुः—
दर्विहोमकर्तुः तदाख्यत्वात्— ‘ क्षिणीना दार्विहोमिको ब्राह्मणः अंघ्र्यानां
दार्विहोमिको ब्राह्मणः ’ इति स्मृतत्वात् ॥ २ ॥

सि० ॥ सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥

सर्वेषां—श्रौतस्मार्तानां कर्मणामिदं संज्ञा स्यात् । कुतः ? वास्तुहोमे
वैदिके ‘ यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यादिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

जुहोतिचोदनाचोदितानामेव सर्वेषां सा संज्ञा । न यजनिचोदना-
चोदितानाम् । तत्संयोगात्—दर्विहोम इति नाम्नि जुहोतिधातुयोगात् ॥४॥

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥

द्रव्योपदेशात्— दर्विरूपद्रव्योपदेशात्, गुणाभिधानं— गुणस्य दर्विरूपस्य विधिः इति प्रागपर्यवसिताधिकरणशेषसमापनोपक्रमपरिमिटं सूत्रमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां
चान्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥

न दर्विरूपगुणविधिः । कस्मात् 'लौकिकानां—स्मार्तकर्मणां' 'त्सु-
बिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोती'ति स्मृत्या आचारग्रहणत्वात् आचारेण
ग्रहणं यत्र तदात्मकत्वात् । शब्दवतां वैदिकानामन्यार्थस्य छुवेण
जुहोति, 'जुह्वानारिष्टा जुहोती'ति जुह्वानादेर्विधानात् । नैः सह दर्व्या
विकल्प इति नैव शक्यम् । प्रत्यक्षानुमानिकविध्यात्मकाममवलम्बित्वादिति
भावः ॥ ६ ॥

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

'भूतेभ्यस्त्रेत्यपूरां सुचमुद्गृह्णातीति दर्विहेमे अन्यपात्रस्य दर्श-
नात्— विधेः सत्प्राज्ञ दर्विरूपगुणविधिरिति भावः ॥ ७ ॥

तथाग्निहविषोः ॥८॥

'आहवनीये जुहोती'ति होमाऽऽध्वानेनाऽऽहवनीयाग्नेः प्रदेयद्रव्यत्वेन
पुरोडाशादेश्च श्रुतत्वात् दर्वां होमः दर्वेणां होमः इति अग्निहविषोः कार्येऽपि
तथा— नैवं दर्वेर्नैवेदाः ॥ ८ ॥

उक्तश्रार्थासम्बन्धः ॥ ९ ॥

अर्थे — अग्निकार्ये दाहादौ, दर्व्या असम्बन्धः—असामर्थ्यम्,
उक्तं सुप्रासिद्धम् । अतोऽपि दर्व्या न विधानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

दर्विहोमशब्दस्य अपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तस्मिन् सोमः प्रवर्तेत अव्यक्तत्वात् ॥१०॥

तस्मिन्— दर्विहोमनामके कर्मणि, सोमः— सोमधर्मः, प्रवर्तेत ।
 अव्यक्तत्वात् — स्वार्थचोदितदेवताराहित्येनोभयोः सधर्म्यादित्यर्थः ।
 'सोमेन यजेत, भिक्षे जुहोनीत्येव श्रमणात् ॥ १० ॥

न वा स्वाहाकारेण संयोगात्, वपदकारस्य
 च निर्देशात् तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥

न वा—नात्र दर्विहोमे सौमिको विष्यन्तः । कुतः ? स्वाहाकारेण
 संयोगात्— पृथिव्ये स्वाहा, अन्नशिखाय स्वाहा, अन्नं स्वाहा, सोमाय
 स्वाहेति स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमा । सोनादितन्त्रे तु वपदकारस्य
 निर्देशात् तेन—स्वाहाकारेण नह वपदकारस्य विप्रतिषेधात्—गिरोधात् ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

'सोमेन यजेतति यर्जातधातुचोदित्वेव सोमस्य । 'नारिष्ठान्
 जुहोनी'ति जुहोनिचादनाचोदित्त्वं दर्विहोमस्येति शब्दभेदात् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'सोमघृतेन घाघापृषिरी आपृणेवामित्यौदुम्बर्षा जुहोति ' इत्यौ-
 दुम्बरीहोमे 'आमूलादन्नसात्रयदि भूमिगने त्वाहाकरोति ' । यदि जुहोति-
 चोदनाचोदिते दर्विहोमे सौमिको विष्यन्तः स्थात् । तर्हि वपदकारेण
 श्रिद्धत्वात् । न भूमिगने स्वाहाकरोनीति ब्रूयात् । इति स्वाहाकाररूप-
 लिङ्गदर्शनादपि न दर्विहोमे सौमिको विष्यन्त इति भावः ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यन्त-
 त्राविप्रतिषिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात् पशु-
 वत् ॥ १४ ॥

स्वाहाकारः—'भूमिगने स्वाहाकरोनी'ति स्वाहाकारविविः,
 उत्तरार्थः—'कृतिभेदात्' । यथा साप्तदश्यन्—'सप्तदशानुश्रयादित्यनारभ्य

साप्तदश्यमनारम्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वमिति पूर्णमयधिकरणोक्तन्यायेन दर्शपूर्णमासं प्रत्यागतम् । परं तत्र श्रूयमाणेन पाञ्चदश्येन प्रकरणपाठितेनाप्येव बलवता निवारितं सत् विकृतिभूतेषु पशुमित्रविन्दारिषु 'सप्तदश सामिधेनीरन्वाह' इति श्रूयमाणसाप्तदश्येषु निश्चिते । तथा 'स्वाहाकारेण वषट्कारे पाशादेवेभ्यो हविर्द्वयेते' इति वाक्ये स्वाहाकारेण हविर्दानविधिः प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमाससोमयोः वदन्कारान्तरद्वयोः निदेशमलभमानः यत्र स्वाहाकारेण होमः श्रुतः तत्र उपमंहारं प्राप्नोति । इत्थं च प्रवृत्तिलिङ्गात्-स्वाहाकारप्रवृत्तिलिङ्गात्, प्रागुक्तासौमिकधर्मस्य अविप्रतिषेधः—न विरोधः । पशुवत्--पशौ । सप्तदश सामिधेनीरन्वाहेति साप्तदश्यविधानेऽपि यदा दर्शपूर्णमासधर्माः प्रयाजानुयाजादयः नैव विरुध्यन्ते । तथा स्वाहाकारविधानेऽपि न सोमधर्मविरोधस्तत्रेति भावः ॥ १४ ॥

अनुत्तरार्थो वा अर्थवत्त्वात् आनर्थक्याद्धि प्राकृतस्य उपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥

साप्तदश्यदुत्तरार्थः--प्रकृतिभिन्नार्थः स्वाहाकारः इति यदाऽऽशङ्कितं तन्न युक्तम् । कुतः ? अनुत्तरार्थत्वात् स्वाहाकारस्य । कुतः उत्तरार्थत्वाभावस्तस्येति चेत् 'पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा' इति प्रकृतावेव नारिष्टहोमेषु पार्षणहोमयोश्च अस्य स्वाहाकारस्य अर्थवत्त्वात्—सफलत्वात्, आनर्थक्याद्धि प्राकृतस्योपरोधः स्यात्—यदि प्रकृतावनर्थकः स्यात्स्वाहाकारस्तदा प्राकृतस्य वषट्कारस्य विकृतो साप्तस्य अनारम्यवादेन उपरोधः-बाधः स्यात् । न त्वानर्थक्यं तस्य प्रकृतौ । तस्मान्नोत्तरार्थः सः । इत्यमुत्तरार्थत्वाभावाद्विदोमस्य सोमधर्मत्वाभावे लिङ्ग भवत्येव स्वाहाकार इति भावः ॥ १५ ॥

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥

'आश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औषट् इति चतुरक्षरम् । यजेति यक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् । यक्षरो वषट्कारः । एष नै सप्तदशः प्रजापतिः यज्ञमेन्वायतः' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणं अनुवषट्कारप्रकरणेन

साङ्गप्रधानार्थत्वेन नारिष्टहोमादिष्वपि षपट्कारस्य निवेशे तत्र प्रकृतांश्चपि
स्वाहाकारस्य समावेशो न सम्भवतीति चेत्—॥१६॥

उक्तं समवाये पारदौर्वल्यम् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे अनुषपट्कारविधानप्रकरणेन षपट्कारः प्रातः ।
स्वाहाकारस्तु 'भूमिगते स्वाहाकारेणाग्निं स्वाहाकारपाटेन शेषवाक्येन प्रातः ।
एवं प्रकरणवाक्यप्रमाणयोः समवाये 'पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षादि'ति न्यायेन
वाक्यात् परस्य प्रकरणस्य दौर्वल्यमिति स्वाहाकार एव तेषु नारिष्टहोमा-
दिष्विति भावः ॥ १७ ॥

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तत्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥

वा यक्षान्तरघोतकः । तच्चोदनाः—नारिष्टहोमचोदनाः, तद्धर्मः
इत्यर्थः, दर्शहोमेषु—अग्निहोत्रादिषु प्रवर्तन्ते । इष्टेः—दर्शपूर्णमासादीष्टि-
सामान्यैः शोधयेद्युगाद्येषु च प्रथमोपकाराय प्रवृत्तत्वात् अग्निहोत्रादिष्वपि
ताद्विधिः—नाग्निहोत्रादिष्वपि प्रथमोपकाराय प्रवृत्तत्वात् अग्निहोत्रादिष्वपि
रीजकुले स्थित्वा बहूनामुपकारं करोतीति जानानि कथनागतौ नू-ग., स
ममाप्यमुपकारं करिष्यतीति निश्चयं दृष्ट्वात्येव इति लोके अनुभवस्तथा इष्टि-
पञ्चादीनुपकुर्वन् अग्निहोत्रादिकमप्युपकुर्वदिति विधिः कल्प्यते इति
भेदः ॥ १८ ॥

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥

'शब्दसामर्थ्यात्—जुहोतिचोदनाचोदितत्वेसामर्थ्यात्, यथा निर्व-
पतिचोदनाचोदितत्वेसामर्थ्यात् निर्वापादयः सौर्ययागे प्रवर्तन्ते । तथा
'नारिष्टान् जुहोति, अग्निहोत्रं जुहोती'ति जुहोतिचोदनासाम्यादपि
तद्धर्माणामग्निहोत्रादिषु निरावार्यं प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥

नारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्शहोमानामित्यत्र लिङ्गमपि दृश्यते । तथा हि—
दर्शपूर्णमासयोः परिधयः अन्तर्वेदिश्च साङ्गप्रधानाङ्गमिति तृतीये स्थितत्वा-
पत्तिधरन्तर्वेदिश्च नारिष्टानामप्यङ्गमित्यर्थात्सिद्धम् । संत्येवमग्निहोत्रे 'यदि

कीदोऽप्यपद्येत अन्तःपरिधि निनयेत्' तथा 'अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोती'ति श्रुतम् । तत्र यदि नारिष्टप्रकृतिकत्वं दर्बिहोमेन स्यात् तर्हि 'अन्तःपरिधि निनयति, अन्तर्वेदि तिष्ठन् जुहोतीत्यसङ्गतं स्यात् । अन्तर्वेदिपरिध्योस्तत्राप्राप्तत्वात् । अतो नारिष्टप्रकृतिकत्वं दर्बिहोमेध्वित्युक्तावेव तल्लिङ्गदर्शनमुपपद्यते । तस्मात्तेषा धर्मास्तेष्विति भावः ॥ २० ॥

तत्राभावस्य हेतुत्वाद्गुणार्थं स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥

गुणार्थं— अग्निहोत्रे नारिष्टधर्मसाधनविषये 'अन्तःपरिधि निनयेत् अन्तर्वेदि तिष्ठन्निति यन्नारिष्टहोमधर्माणा प्रवृत्तौ दर्शनमुक्तं तद्दर्शनम् अदर्शनम्—असाधन-साधकं न भवतीत्यर्थः । श्रुतः ? तत्र—असाधकत्वे, अभावस्य हेतुत्वात् । तथा द्वि-चातुर्मास्ये महापितृयज्ञानन्तरं 'चतुष्पथे जुहोती'ति दर्बिहोमत्वेन त्र्यम्बकेष्टि विधाय तरया 'नेष्माबहिर्भवति, न, प्रयाजा इज्यन्ते, नानुयाजाः, न सामिधेनीरन्वाह' इत्यप्रतिष्ठितत्वं तस्या उच्यते तद्दोषापनोदार्थं 'आदित्यं चरुं पुनरेत्यनिर्वपेत्' इत्याऽऽदित्येष्टिर्विहिता । इति त्र्यम्बकेष्ट्या अप्रतिष्ठितत्वोपपादनार्थमिध्मादीनामभावस्तत्रोपदिष्टः । यदि नारिष्टहोमधर्मास्तत्र प्रवर्तन्, ततस्तेषामङ्गप्रधानार्थरगादिष्मादीना त्र्यम्ब-फाष्टया भाष एव स्यात् । तथा सति तेषामभावस्य तत्र कथनं, प्रवृत्त्यसाधकत्वे तस्य हेतुत्वप्रदर्शनं चासङ्गतं स्यादिति भावः ॥ २१ ॥

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥

विधिः—निर्धत्तकविधिः । यथा निर्वपतिचोदनाचोदितस्त्रेण लिङ्गेन महापितृयज्ञे प्रयाजानां प्राप्ते 'न प्रयाजा इज्यन्ते' इत्यनेन तेषा निवृत्तिः, तथा नारिष्टधर्माणां जुहोतीचोदन्याप्राप्तौ तदज्ञानमभिन्नादीर्होरुगाणा निवृ-त्त्यर्थमेवेदं 'नेष्माबहिर्भवतीत्यादिकं बचनमिति चेत्—॥ २२ ॥

न वाक्यशेषत्वात् गुणार्थं च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥

न निवर्तकविधिः । किन्त्वाऽऽदित्ययागस्तावकवाक्यशेषत्वाद-
र्थवादः सः । गुणार्थे—उक्तवाक्यस्य गुणविध्यर्थत्वे, तद्दूषकं समा-
धानं नानात्वेन—नानावाच्यत्वेन, वक्तुमुपपद्यते- शक्यते । तथा हि—यदि
इष्मावर्हिषोरभावात्सकगुणविध्यर्थमेवेदं वाक्यमिति श्रूयान्तर्हि इष्मावर्हिनिषे-
धकमेकं वाक्य, न प्रयाजा इत्येकं, नानुयाजा इत्येकं, आदित्य चरुं निर्वपेदिति
चैकमिति नानावाक्यानि स्युः । अर्थवादत्वे त्वाऽऽदित्ययागविध्यैकवाक्यता-
पत्ते सत्येकं वाक्यं भवतीत्यर्थवाद एव युक्त इति भावः ॥ २३ ॥

येषां वा अपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥

येषां यागानां—परनीसंयाजपिष्टलेपफलीकरणहोमरूपाणाम्, अपरयोः—
गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्होमस्तेषां धर्मप्राप्तिः स्यात् । अविरोधात्—तयो-
र्होमे इष्मावर्हिषोरनङ्गत्वेनोक्तदोषाभावात् उक्तप्रवृत्तत्वहेतुःश्वेति ॥ २४ ॥

**तत्रौपधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन
गम्येरन् ॥ २५ ॥**

नेदं युक्तम् । यतस्तत्र—दर्बिहोमे, औपधानि—ओषधिव्याणि,
चोद्यन्ते—विधीयन्ते । यथा इयम्बकेषु पुरोडाश, परम्भपात्राणि, तण्डुलाः,
इत्येवमादीनि । तानि स्थानेन गम्येरन्—आज्यस्थानापस्था आज्यधर्माः
प्राप्स्येरन् । अदृशकत्वत्वात् न शक्यस्तत्रानुष्ठातुमिति चोदको वाच्येत ।
तस्मान्न तेषां प्रवृत्तौ विप्रापि प्रयोजनम् । वपट्कारादिरपि स्वाहाकारादिना
निरुध्यते । अतो न परनीसंयाजादिप्रकृतिकत्वं दर्बिहोम्यानामिति भावः ॥२५॥

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥

लिङ्गाद्वा—‘ पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ’ इति जुहोतिचोदना-
लिङ्गात्, शेषहोमयोः— तदखलादौ प्रधानयागार्थं ग्रहणानन्तरमुर्वरितयोः
पिष्टलेपफलीकरणहोमयोः धर्माह्वयान्ता दर्बिहोमा इति शेषः । तयोरोषधिव्य-
वहनेन नैव पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ २६ ॥

प्रतिपत्ती तु ते भवतः तस्मादतद्विकारत्वम् ॥२७॥

ते— पिष्टलेपफलीकरणहोमकर्मणी तु प्रतिपत्ती—शेषद्रव्य-
सस्काररूपे गुणकर्मणी यतो भवतः, तस्मात् अतद्विकारत्वं—तद्विकारत्वाभाव-
वच्यं, दर्विहोमाना प्रतिपत्तिकर्मणा कुत्राऽपि प्रकृतित्वं न दृष्टम् । तथा तद्धर्मा-
णामतिदेशोऽपि न दृष्टः । तस्माद्दर्विहोमा अपूर्वा एवेति न कुतश्चिदपि तेषु
धर्मप्राप्तिरुच्यते इति भावः ॥ २७ ॥

सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत
विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् अर्धस्यापरिणयत्वात् वच-
नादतिदेशः स्यात् ॥ २८ ॥

विरोधिनां—प्रदर्शितदोषयुक्ताना प्रागुक्ताना प्रवृत्तत्वादित्यादि-
हेतूना सन्निपाते—साधवत्वेनोपन्यासेऽपि साध्यस्य—नारिष्टहोमधर्मप्राप्ति-
रूपस्य असिद्धिरिति प्रतीयेत—ज्ञातव्यमिर्गर्भः । कुतः ? विध्युत्पत्तेः—
नारिष्टहोमतद्धर्मविधीना पाठस्य व्यवस्थानात्—दर्शपूर्णमासप्रकरणे एवेति
नियमात् । तसन्निधिपठितान्यधर्मान्विहाय केवलस्य अर्धस्य—नारिष्टहोम-
धर्मस्य, अपरिणयत्वात्—अनतिदेश्यत्वात्, दर्विहोमा अपूर्वा एव ।
ज्योतिशोमसन्निधिपठिताना राष्ट्रमृदादना विवाहादानतिदेशस्तु ' जया-
म्यात्तानान् राष्ट्रमृतश्च हुत्वा ' इति वचनादतिदेशः । न त्वानुमानिकः
स इति भावः ॥ २८ ॥

इति पूर्वमासासामूत्रवृत्तौ भावविरोधिन्यामष्टमाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्राष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्री ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अग्निहोत्रादिषु उपादिष्टानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अथ द्वारान्तरप्रयुक्तान्यथाभावरूपस्य उहस्य अतिदिष्टमत्रसाप्तसंस्कारादिपदार्थगोचरत्वात्सप्तमाष्टम्योरतिदृशन्ति रूपणान्तरमस्मिन्नन्वये लक्षणे उहनिरूपणं प्रस्तुत्ये । उपोद्धान्प्रसङ्गाभ्यामन्यदपि निमृश्यते । अत्र दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रज्योतिष्टोमेषु ये प्रयाजादयः पृथग्धर्माः समाह्नातास्ते यजिप्रयुक्ताः--यागार्थाः, उत अपूर्वप्रयुक्ता--अपूर्वार्था इति विशये तेषां यजिप्रयुक्तत्वे यागत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य विधानात् सर्वयागार्थास्त इति प्रकृतौ यथा पाठस्तथा यागत्वावच्छिन्नेऽपि मनोनाम्न्यत्र पाठोऽस्तीत्यतिदेशाभावेनातिदिष्टपदार्थगोचर उहो नास्तीति उहनिरूपणाध्यायो नारम्भणीय इति स्यात् । अतः अपूर्वप्रयुक्ता एव ते धर्मा इति सिद्धान्तमाह—यज्ञेति । दर्शपूर्णमासादियज्ञस्य यत् कर्म वार्यम्—साध्यम् अपूर्वं तदेव प्रधानम् । हि— यतः, तद्योदनागम्यं—कर्तव्यत्वेन विधिगम्यम् यत् कर्तव्यत्वेन ज्ञायते तस्यैव केन कर्तव्यं यत् कर्तव्यमित्याऽऽकाङ्क्षा विधत्ते । नान्यस्य । तस्य द्रव्येषु-अपूर्वसाधनं वा हादिद्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः सोऽपि तत्प्रयुक्तः-अपूर्वप्रयुक्तः । तदर्थत्वात्-अपूर्वार्थत्वात्संस्कारस्येत्यर्थः । इत्थं धर्माणामपूर्वार्थत्वस्य सिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वं तेषु प्रकरणेन क्लृप्तमिति तेषां तत्रैव नियतत्वादन्वयधर्माऽऽकाङ्क्षायामतिदेशेन तत्रासौ सत्यामतिदिष्टपदार्थगोचरः द्वारान्तरप्रयुक्तान्यथाभावःक उहः सिद्ध्यतीति तदध्याय आरम्भणीय इति भावः ॥१॥

प्रोक्षणस्य अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यत्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः ' प्रोक्षिताभ्यामुद्धखलमुसलाभ्यामवहन्ति ' ' प्रोक्षिताभ्यां दृपद्वेषलाभ्यां पिनष्टीति ' श्रुतम् । तत्र संस्कारे— अवहननादिसंस्कारे, युज्यमानानां—स्ववृत्तिजनकतानिरूपितजन्यतासम्बन्धेन सम्बन्धमानानां प्रोक्षणादीनां, तादर्थ्यात्— अवहननार्थत्वात्, तत्प्रयुक्तं—अवहननादिप्रयुक्तं प्रोक्षणंदि स्यात् । नापूर्वप्रयुक्तम् । कुतः ? प्रोक्षिताभ्यामवहन्तीत्यादिवाक्येन उद्धखलमुसलादिद्वारा प्रतीयमाने हन्त्यावर्धत्वं त्यक्तुमंशक्यमिति तदर्थत्वे तत्प्रयुक्तत्वमपत्तिरिद्धम् । इत्थं पत्रादिहहनस्य निवृत्तिस्तत्र प्रोक्षणस्यापि निवृत्तिरिति भावः पूर्वपक्षिणः ॥२॥

सि० ॥ तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्मात् यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

तेन अर्थेन—अवहननरूपकार्येण सह, यज्ञस्य—अपूर्वस्य पूर्वाधिकरणोक्तन्यायेन सम्बन्धात् । तस्मादेव हेतोः धर्मस्य—ऋद्धखलमुसलवर्मस्य प्रोक्षणस्य सम्बन्धः—प्रयोगे अनुष्ठानं यज्ञप्रयुक्तं—अपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य—प्रोक्षणस्य, तदर्थत्वात्—अपूर्वार्थत्वात् । प्रोक्षणस्य अवहननार्थत्वे प्रोक्षणं विनापि अवहननस्योत्पत्त्या व्यतिरेकेत्याभिचारात् तदर्थत्वासम्बन्धेन श्रूयमाणमवहननं परित्यज्य लक्षणया अवहननसाध्यतण्डुलवृत्त्यपूर्वजनकत्वं प्रोक्षणस्यापि भाव्यमित्यगत्या वाच्यम् । प्रोक्षिताभ्यामित्यत्रापि तथैव वक्तव्यम् । इत्थं प्रोक्षणस्य अपूर्वप्रयुक्तत्वाद्वाजसूयेषावपि तादृशापूर्वजनकत्वस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वान्नखेपु प्रोक्षणस्य ऊह आवश्यक इति भावः ॥ ३ ॥

स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वे वर्णकान्तरम् ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्त-
स्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥३॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्टिसन्निवौ ' यावत्या वाचा कामयेत, तावत्या
दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशु
उपसस्यु, उच्चैरनापोमीये ' इति ध्वनेरुच्चावचभावः श्रुतः । स उच्चावच-
भावः दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तः । न परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतः ? तेन त्वर्थेन-
दीक्षणीयेष्टिरूपार्थेन सह यज्ञस्य-दीक्षणीयापूर्वस्य संयोगात्-जन्यजनक-
भावसम्बन्धात् । तस्मादेव हेतोः धर्मस्य-ध्वनेरुच्चावचभावस्य सम्बन्धः-
दीक्षणीयाप्रयोगेऽनुष्ठानं यज्ञप्रयुक्तं-दीक्षणीयाप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य-
' यजमानसंस्काररूपदीक्षणीयेष्टेः, तदर्थत्वात्-अपूर्वार्थत्वात् । स्वरस्य
दीक्षणीयेष्टिस्यरूपार्थत्वं न सम्भवति । तेन विनापि सःस्वरूपस्योपपत्तेः ।
अतो दीक्षणीयापदेन दीक्षणीयापूर्व-लक्षयित्वा तदर्थत्वं विधेयस्वरस्यावश्यं
वाच्यम् । तस्य परमापूर्वार्थत्वे तु दीक्षणीयापदस्य दीक्षणीयापूर्वे लक्षणा ।
पुनश्च तस्य दीक्षणीयापूर्वजन्ये परमापूर्वे लक्षणंति लक्षितलक्षणाकल्पन-
मयुक्तम् । अतः सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितदीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वमेव
न्याप्यम् । अथमेधे दीक्षणीयेष्टेरभावान्न तदपूर्वप्रयुक्तस्वरस्य ऊह इति
भावः ॥ ३ ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' अग्नम् सुवः सुवरगन्मेति । अग्नेरुज्जिति मन्-
ज्जेपमिति ' च फलदेवताप्रकाशकौ मन्त्रौ पठितौ । तत्र स्वर्गतयागी
याग्निदेवताप्रकाशप्रयुक्तावेव एतौ मन्त्रौ । अर्पितदर्थत्वमेव तयोः । नापूर्वं
प्रयुक्तत्वम् । तथाच सौर्यागो स्वर्गरूपफलस्य अग्निरूपदेवतायाश्चाभावात्
तयोर्मन्त्रयोर्निवृत्तौ तत्र ऊहप्रसक्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सि० ॥ न चोदनातो हि ताद्गुण्यम् ॥ ५ ॥

न तयोर्न-त्रयोः फलदेवतास्वरूपमात्रप्रकाशनप्रयुक्तत्वम् । तथा सति तत्स्वरूपस्य सिद्धत्वात्तत्प्रकाशने मन्त्रोच्चारणमनर्थकं स्यात् । किन्तु चोदनात्-अपूर्वस्य कर्तव्यतया फलदेवताप्रकाशनद्वारा अपूर्वार्थत्वात् ताद्गुण्यं- अपूर्वाङ्गत्वम् । अपूर्वार्थत्वमेव तयोः । इत्यमपूर्वार्थत्वे सिध्दे विकृताद्यपि प्रयोजकापूर्वस्य सत्त्वान्मन्त्रयोरनिदेशसिध्दौ अगन्म ब्रह्मवर्चस-मित्याशूहस्य सिद्धिरिति भावः ॥ ५ ॥

धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

देवता वा प्रयोजयेत् अतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं फलस्वरूपस्य प्रकाशनं व्यर्थमिति तत्स्वीकुर्वः । किन्तु देव-तायाः स्मरणं व्यर्थमिति तु वक्तुमशक्यमेव । यतः सर्वस्य यागत्राद्यच्छिन्नस्य तदर्थत्वेन गन्त्रस्य तदर्थत्वे किमु वक्तव्यमिति पूर्वाधिकरणातिद्धान्तयाभि-पन्नाह पूर्ववादी देवता वेति । देवता—इन्द्रादि., सर्वाणि साङ्गप्रधान-रूपाणि कार्माणि प्रयोजयेत् । भोजनस्य-देवताभोजनात्मकयागस्य, तदर्थत्वात्- देवतार्थत्वात्, अतिथिवत् । यथा अतिथये दीयमानमन्नं तदर्थं, तथा देवतायै दीयमानं. यागरूपमन्नं देवतार्थमिति ॥ ६ ॥

अर्थपत्या च ॥ ७ ॥

अर्थानां—निखिलानां फलानां, पत्या—पतित्वात्-स्वामित्वात् देव-तायाः । तथा हि—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत पर्व-तानाम् ॥ इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्यमिन्द्रः ।’ इति सर्वाधिपत्यमिन्द्रे प्रदर्शयत्यर्थं मन्त्रः । यस्य स्वर्गादिरधिपतिरिन्द्रस्ततःप्रसादम-न्तरेण तल्लभस्यासम्भवात्कर्मणां देवता प्रधानमिति भावः । किञ्च, यागो नाम देवतायाः पूजा । पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्ये । अतोऽपि देवतायाः प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥

यत्र सर्वाफलानां द्यामी देवस्ततस्तस्य सत्त्वात्वादेव स्वर्गादिना साकं कर्तुं सम्बन्धः । देवताप्रसादेन तद्वत्तमेव फलं लभते मानस इति भावः ॥ ८ ॥

सि० ॥ अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥९॥

अपि वेति पूर्वपक्षव्यावृत्ति । शब्दपूर्वत्वात् एकारदश्रुतिगम्यत्वात्-वागेन स्वर्गं भावयेदित्येव बोधात्, यज्ञकर्म- यज्ञस्य यत् कर्म- कार्यम्- अपूर्वं तदेव प्रधानम् । न प्रीति गुणत्वेन देवताश्रुतिः स्यात् । अपूर्वस्य प्राधान्येन तदर्थेन देवतानां युक्तम् । अतो देवता अङ्गभूता । न प्रधानमिति भावः ॥ ९ ॥

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥१०॥

अतिथौ- मोजनादिदाने, तत्प्रधानत्वं- अतिविप्रधानत्वम् । तस्य अतिविप्रस्य, प्रीतिप्रधानत्वात् । तस्य च ' अतिथियेन सन्तुष्टस्तथा कुर्यात्प्रयत्नत ' इति शब्दगम्यत्वात् । कर्मणि तु देवताप्रीतिनिधानस्य अभावः । अतो दृष्टान्तत्रैपम्यामिति भावः ॥ १० ॥

प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥

दर्शपूर्णमासयो ' त्रीहीन् प्रोक्षति, तथा ' त्रीन् परिधीन्, तिस्रः समिधः, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्यामभिमृशेत् ' । एव चातुर्मास्यायद्वितीत्यपर्यागि ' शर्षेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते ' इति समासनात् । तत्र द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा-प्रोक्षणे द्रव्यं त्रीणादि,

सद्व्यापारिधिगतं त्रिःपादि मन्त्रोच्चारणे, हेमे शूर्पवृत्त्यनहेतुत्वम् । अभिमर्शने पौर्णमासीयागनिष्ठममावासीयागनिष्ठं च समुदायस्य 'प्रयोजकम्' । श्रुति-संयोगात् । तत्रैतानि प्रयोजकानि न सन्ति । तत्र न तत्प्रयोज्याना प्रवृत्तिरिति ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

किञ्च, उक्तप्रोक्षणादिरूपे धर्मे अर्थकारिते—'अर्थेन—अर्थेण कारिते-प्रयोजिते सति प्रोक्षणादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तवाङ्गीकार इत्यर्थः । 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति । सक्तुभिर्मन्थिनम् । धानाभिर्हार्थियोजनम् । हिरण्येन शुक्रम् । आज्येन पानीव्रतम्' इति या द्रव्येण—तत्तद्द्रव्येण, व्यवस्था-श्रयणधर्मस्य व्यवस्था श्रुत्युपदिष्टा सा न स्यात् । कस्मात्? अपूर्वप्रयुक्त-त्वस्य—अपूर्वसाधनत्वस्य सर्वप्रहादिषु तुल्यत्वात् । यथा—मैत्रावरुणोऽपूर्वा-धस्तथा मन्थादिरपि तदर्थं रथेति पयःसंयोज्यः स्यात् । अतो द्रव्यादिक-मेव प्रयोजकमिति वाच्यम् ॥ १२ ॥

**सि० ॥ अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमित्तरेषामचो-
दना तस्य गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥**

अर्थो वेति । अर्थः—अपूर्व, प्रयोजनं—उक्तधर्मप्रसृजकं स्यात् । कस्मात् ? इतरेषां—द्रव्यादीनां, कर्तव्यत्वेन अचोदनात्—अचोदनात् । यस्य कर्तव्यत्वेन विधानमस्ति । तस्यैव अर्थाऽऽकं इति । नान्यस्य । अंतः-तस्य—द्रव्यादेः, अपूर्वं प्रति तस्य गुणभूतत्वात्—अज्ञानस्य प्रयोजकत्व-मिति भावः ॥ १३ ॥

अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥

अपूर्वार्थित्वे धर्माणां व्यवस्था न स्यादिति यदुक्तं तत्रोच्यते । अपूर्वत्वात्—मैत्रावरुणसंबन्धपूर्वत्वात्स्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् व्यवस्था स्यात् । न हि मैत्रावरुणसंबन्धपूर्वत्वं प्रहान्तगपूर्वमस्ति । येनाव्यवस्था स्यादिति ॥ १४ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे--उक्तवर्माणः द्रव्यप्रयुक्तत्वे, धर्मस्य--प्रोक्षणादेः, सर्वविषयत्वं--आपणस्यत्रीहिंविषयत्वमपि स्यात् । आपणस्यत्रीहिंणामपि प्रोक्षणप्रसङ्ग इति भावः ॥ १५ ॥

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥

तद्युक्तस्य--प्रकरणयुक्तस्य त्रीहेरुद्देश्यत्वम् । आपणस्यत्रीहयस्तु न यागोद्देशेन परिगृहीता इत्यदोष इति चेत्--॥ १६ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

न प्रकृतत्रीहिणामेवोद्देश्यत्वम् । अश्रुतित्वात् । तथा चोद्देश्यत्वपक्षेद-
कस्य संज्ञोच्ये मानाभाव इति भावः ॥ १७ ॥

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

अविशेषप्रणयेऽपि अधिकारात्--यागार्थकारात्, यागीयत्रीहिंणामेव प्रोक्षणमिति ह्यात्म्ययध्यर्थुरिति चेत्--॥ १८ ॥

तुल्येषु नाधिकारः स्यात् अचोदितश्च
सम्बन्धः पृथक्सत्तां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धः तस्मात्
यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

तुल्येषु--ये भोगार्थत्रीहयस्ते यागार्था अपि भवितुमर्हन्तीति तुल्येषु--
अविशेषेषु, अधिकारो न स्यात् । यतो यज्ञार्था इमे इति यज्ञार्थत्वसम्बन्धः
अचोदितः--शास्त्रेण अनिर्दिष्टः, पृथक्सत्तां--उपभोगसाधनत्रीहिभ्यः
पृथग्जाति लोकतोऽपि नोपलभ्यते । अतः--मर्षेया त्रीहिंणा यज्ञार्थेनाभि-
सम्बन्धः । तस्माद्यज्ञप्रयोजनम्--यज्ञस्य--यज्ञान्तर्वर्तिप्रोक्षणस्य प्रयो-
जनं--उद्देश्यं सर्व एव त्रीहय स्युर्गित्यर्थः । अस्मन्मते तु पुरोडाशनिष्पादेन-
द्वारा अपूर्वजनकत्वं येषु त्रीहिषु तेष्वेव प्रोक्षणम् । नान्यत्रेति भावः ॥ १९ ॥

आग्नेष्टोमे उपाश्रुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि०॥ देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुति-
निर्देशात् तस्य च तत्र भावात् ॥२०॥**

उपोतिष्टोमे इत्थं समाधायते—‘त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माच्चकि-
ञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेन उपांशु चरन्ती’ति । अत्र देशबद्धमुपांशुत्वम्-
अग्नीषोमीयाः प्राग्रूपो यो देशस्तेन निबद्धं यदुपाशुत्वं तत् तेषां — देशल-
क्षितदीक्षणीयार्दीनामग्नीषोमात्प्राचीनकर्मणां स्यात् । उक्तः ? श्रुतिनिर्देशात्-
त्सरा वेत्युक्तवाक्यनिर्देशात् । तस्य च तत्र भावात्—तस्य कर्मणस्तत्र
देशे सत्त्वादाधाराद्येयभाररूपसम्बन्धस्य विद्यमानत्वेन न तस्मिन् कर्मणि
देशलक्षणाया अनुपपत्तिः । तथा च अग्नीषोमीयाः प्राक् यानि प्रधानापूर्वस्य
आराद्रूपकारकाणि कर्मणि समनुष्ठीयन्ते, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं कर्म,
तदपूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । न परमापूर्वप्रयुक्तमिति भावः ॥ २० ॥

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥

यज्ञस्य वा—प्रधानापूर्वस्य प्रयोजकत्वं स्यात् । तत्संयोगात्—
उक्तवाक्ये यज्ञशब्दस्य सत्त्वात् । वाक्ये श्रयमाणयज्ञशब्दस्य स्मरेत्यनेन
सम्बन्धे सत्त्वार्थवादघटकत्वं यज्ञशब्दस्य । यज्ञस्य प्राचीनमिति योजने तु
विधिघटकत्वम् । विधिव्याक्यं प्रधानम् । अर्थवादस्तच्छेषः । प्रधान-
सम्बन्धेष्ठा सर्षेपामेषास्तीति विधिव्याक्यघटकत्वमेव युक्तम् । अतः कुण्डपा-
यिनामयने प्रागग्नीषोमीयान्मासाग्निहोत्रादीनां सत्त्वात्तत्रापि उपाशुधर्मस्य
ऊहः कार्यः । तत्प्रयोजकपरमापूर्वसत्त्वादिति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च—अर्थवादश्चेदपि यज्ञस्य स्मरेत्यनेनान्बन्धेऽपी-
त्यर्थः । तदर्थवत्—तदर्थवादवाक्यमर्थवत्—परमापूर्वप्रयोजकत्वज्ञापकमेव ।
तथा द्वि-त्सरा वा एषा यज्ञस्येत्यत्र त्सराशब्दः छद्मगतदर्थकः । शकुनिप्राही
यत् पक्षिणा प्रहृणायि त्नेःशब्दं पादं क्षिपति सा त्सरा—गतिः । सा शकु-
निप्रहृणायितीति शकुनेः त्सरा । अत्र शकुनिस्थानापन्नो यज्ञः । इदमुपाशुत्वं
तस्य त्सरा । अतो यज्ञार्थं परमापूर्वप्रयुक्तमुपाशुत्त्वमिति भावः ॥ २२ ॥

वाङ्नियमस्य अवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

तन्मध्ये विचारान्तरम् । दर्शपूर्णमासयोः ' यज्ञन्तनिष्पन्ताव्यर्च्युपज-
मानौ वाचं यच्छतः ता वाचं ह विवृता विसृजेयाताम् ' इति श्रुतम् । तत्र
प्रणीतादि- प्रणीताप्रणयनादिसम्बन्धिवाङ्नियमोऽपि तथा- परमापूर्व-
प्रयुक्तः । कुतः ? यज्ञशब्दश्रवणात् इति चेत्-॥ २३ ॥

सि० ॥ न यज्ञस्य अश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

न परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतो न तथेति चेत्-यज्ञस्य अश्रुतित्वात्-
अविदक्षितत्वात् । वाङ्नियमस्य उद्देश्यो अर्च्युपजमानौ । तयोर्विशेषणं
यज्ञन्तनिष्पन्ताविति । उद्देश्यविशेषणं तु सर्वान्तर्यायेन अविदक्षितम् ।
तस्मान्न परमापूर्वप्रयुक्तो वाङ्नियमः । अपि त्वचान्तरापूर्वप्रयुक्तः । हविष्कृ-
दाग्धानकाशीनवाग्विसर्गप्राक्काशीनप्रोक्षणाद्येवंन्तरापूर्वप्रयुक्तं इति भावः ॥ २४ ॥

सि० ॥ तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तपूर्वपक्षस्थोत्तरमिदम् । तद्देशानां- स' अग्नीषोमीयप्राप्तूपो देशो
येषा तेषा कर्मणामुपशुश्रुत्प्रयोक्तृत्वम्- अग्नीषोमीयप्राप्तुदेशसम्बद्धीक्षणीया-
यज्ञनर्मापूर्वप्रयुक्तमुपशुश्रुत्वमित्यर्थः । न परमापूर्वप्रयुक्तम् । सङ्घातस्य- प्रह-
यागाग्नासम्बद्धत्वस्य, अचोदितत्वात्- यज्ञस्य त्सरेष्वभ्यरहितत्वेनोपपत्तौ
सम्भवत्या यज्ञस्य प्राचीनमिति व्यवहितान्त्वयासम्भवात् । अग्नीषोमीयादिति
पञ्चम्येतस्य अनन्वयप्रसङ्गाच्च । तस्मान्मर्यादाविच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयु-
क्तमेव उपशुश्रुत्वमिति सिद्धान्तः ॥ २५ ॥

इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अभिधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥

' य एतं विद्वानग्निं चिनुते ' इतीष्टकामिरग्निचयनं प्रस्तुत्य तत्रैव
' हिरण्यशकलसहस्रेणार्ग्विं प्रोक्षति । दग्धा मधुमिश्रेणार्ग्विं प्रोक्षति । वेतस-

शाखया अत्रकाभिश्चार्नि निःकीर्षति । मण्डूकेनार्नि विकीर्षति ' इत्याश्रायने ।
तत्र अग्निधर्मः—प्रोक्षणं कर्षणं च प्रतीष्टकं स्यात् । न सकृत् । कुतः ?
सङ्घातात्—चितोष्टिकासङ्घातात्पृथग् द्रव्यस्य तत्राभावात्तत्सङ्घातस्यैवा-
ग्निपदयाच्यत्वात् । पौर्णमासीवत्—यथा आग्नेयोर्पाश्चन्नीपोभीयसङ्घाते
पौर्णमासीशब्दस्तद्वदत्रापि चितोष्टिकासङ्घाते अग्निशब्दः । सङ्घातस्तु न
अत्रयावदतिरिक्त इति इष्टकानामेव तत्र प्राधान्यात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति
न्यायेन प्रोक्षणकर्षणयोरावृत्तिरित्यायाति ॥ २६ ॥

सि० ॥ अमेर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वात् इतरासां
तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अग्नेः—इष्टकाभ्योऽतिरिक्तस्य ताभ्यो जातस्य अग्निशब्दश्चाच्यस्य
द्रव्यस्यैकत्वात् सकृदेव प्रोक्षणं कर्षणं च । इतरासां—इष्टकानां
तदर्थत्वात्—अग्न्यर्थत्वात् । ' इष्टकाभिरग्निं चिनुते ' इत्यत्र द्वितीयात्तृती-
याभ्या साधनसाध्यभावप्रतीत्यस्तयोर्भेद आनश्यत् इति भावः ॥ २७ ॥

चोदनासमुदायाच्च पौर्णमास्यां तथात्वं
स्यात् ॥ २८ ॥

चोदनासमुदायाच्च—विधीना समुदायात् पौर्णमास्यां तथात्वं-
समुदायवाचकत्वं युक्तमेव । योक्तश्रुतिभ्यामयथावयविनौ साध्यसाधनभावा-
पक्काविश्वयगतम् । तथा अत्रयथावयविनो तथात्वबोधकं-समुदायप्रतिपादकं
तत्र मानं विद्यते । प्रकृते नेति दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥ २८ ॥

उत्तमादन्येषामन्हां पत्नीसंयाजांतत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयाजांतत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

द्वादशाहं ' पत्नीसंयाजातानि अहानि सन्निष्ठंते ' इति श्रूयते ।
तत्र सर्वेषामेवान्हां पत्नीसंयाजांतत्वम् । न केशचित् । कुतः ? अवि-
शेषात्—विशेषाश्रयणादित्यर्थः ॥ २९ ॥

सि० ॥ लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥३०॥

प्रागुत्तमात्—चरमादिनात् प्रागहमेव तथात्वं—पत्नीसंयाजातवम् ।
 कुतः ? लिङ्गात्—अर्थवादस्थलिङ्गात् । ‘पत्नीसंयाजातानि अहानि सन्ति-
 ष्यन्ते । न वर्धिरनुप्रहरति । असंस्थितो हि यज्ञः’ इति । असंस्थितः—न
 समाप्तः । एतेन येष्वहःस्तु असंस्थितो यज्ञस्तेष्वहःस्तु पत्नीसंयाजातत्वमिति
 सिध्यति । चरमेऽहि यज्ञस्य संस्थितत्वात् तस्मिन् पत्नीसंयाजातत्वमिति
 भावः ॥ ३० ॥

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥३१॥

अनुवादो वा—‘असंस्थितो हि यज्ञः’ इत्यर्थवादः पत्नीसंयाजातता-
 स्तुत्यर्थः । यथा दीक्षा—‘वरुणपाशाभ्यां वा एष वप्यते यो दीक्षितः ।
 अहोरात्रे वै वरुणपाशौ यदिवा संस्थापयेत् । अनुमुक्तो वरुणपाशाभ्यां
 स्यात् । नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुष्यत आत्मनो हिंसायाः,
 इति दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तसंस्थापनविधेरर्थवादः । तद्वत्पत्नीसंया-
 जातताविधेरर्थवादोऽयं द्रष्टव्य इत्यभिप्रायः पूर्वपक्षिणः ॥ ३१ ॥

स्याद्वा अनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥३२॥

स्याद्वा—उत्तमात्प्रागेव पत्नीसंयाजातता स्यात् । अन्ते लिङ्ग-
 विरोधात्—उत्तमेऽन्दि असंस्थितलिङ्गस्य विरोधात् । उत्तममहः अनारभ्य--
 अनुदिश्य, विधानात्तत्र अपूर्वविधेरसम्भवः । तत्र तद्विधाने स्वकेनैव विधिना
 क्वचिन्निमित्तः क्वचिदपूर्वमिति विधिभैरूप्यं स्यादिति चरमात्प्रागिति सङ्कोच
 एव न्याय्य इति भावः ॥ ३२ ॥

त्रिः प्रथमानन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ॥ २० ॥

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
 स्यात् ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य ' त्रिः प्रथमागन्नाह, त्रिरुक्तमाम् ' इत्यान्नातम् । तत्रायमभ्यासः स्थानधर्म एव स्यात् । न ' प्र ये वाजेति ऋग्धर्मः । कुत ? प्राथम्यात्— खालिङ्गमाचिटा-
प्रत्ययोपस्थितोक्तर्चे प्रागेव प्रकृत्यर्थस्य स्थानस्य प्रथममुपस्थितत्वात् । तस्सम्बन्धतया तु ऋचि शक्यार्थस्थानसम्बन्धितरूपेणाजहःस्वार्थलक्षणम् । जहस्वार्थलक्षणायास्तु शक्यार्थस्यात्यन्त बाध स्यात् । स चायुक्तः । उक्तलक्षणया ऋच एव ग्रहणात् खालिङ्गनिर्देशीऽस्मत्पक्षेऽप्युपपन्नो भवति । तस्माद् या या प्रथमसम्बन्धिनी ऋक् तस्या अभ्यास इति भावः ॥ ३३ ॥

यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोः आरम्भणीयेष्टेः सकृदसुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ११ ॥

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदवर्तेत आरम्भणीया ॥ ३४ ॥

' आग्नेः पुराणोदशकपालानिर्वापदशपूर्णमासावारस्त्वमाण ' इति निहिते आरम्भणीयेष्टेः इष्ट्यावृत्तौ- दर्शपूर्णमासावृत्तौ सत्यां साप्याऽऽ-
वर्तेते । कुत ? प्रयाजवत्तस्या अनि तदङ्गत्वादिभिर्भाः ३४ ॥

सि० ॥ सकृद्वा आरम्भसंज्ञेयात् एकः
पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

यावज्जीवप्रयोगात्— ' याव जीः शशपूर्णमासाभ्यां यक्ष्णे ' इति सङ्ख्यात्, प्राक् सकृदेव सा इष्टि । आरम्भमाण इति वाक्ये आरम्भ संयोगात्-आरम्भश्रवणात् । न प्रयाजादिन साक्षादङ्ग सा । किन्त्या-
रम्भद्वारा । स चारम्भः यावज्जीवसङ्ख्यारूप एकः । न प्रतिप्रयोगम् । अत्र सङ्ख्येति भावः ॥ ३५ ॥

निर्वापमन्त्रगतसवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अर्थाभिधानमयोगान्मन्त्रेषु औपभावः स्यात्
तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' देवस्य च्या सचितु असवेऽभिनाचोदित्यां पूगो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टे निर्वर्तनी'ति निर्वापमन्त्र आघातः । तत्र सवित्रादिदेवता-

वाचकाः शब्दाः कर्मसमवेतदेवताप्रकाशनार्था एव । न अममवेतस्वार्थ-
प्रकाशनद्वारा निर्वापस्तावकाः । कुतः ? अर्थाभिधानसंयोगात्--देवतारूपार्थ-
प्रकाशनसम्बन्धात्, कर्मसमवेतार्थस्मारकत्वेन तेषु श्रेयभावः-- अङ्गत्वं
स्यात् । तथा च 'सवितुर्जुष्टं निर्वापामि, अग्निर्जुष्टं निर्वापामीति नाना-
मन्त्राः । अत्र अग्निना साकं तेषां देवतानां विकल्पः । सत्येवमस्य निर्वाप-
मन्त्रस्यातिदेशेन सौर्ययागे प्राप्ती सत्या सवितृपदस्थाने सूर्यपदप्रक्षेपात्मक
ऊहः कार्य इति चेत्तत्राह--मन्त्रस्य चोदिताभिधानात्--विधिविहितार्थ-
स्मारकत्वानियमात् । अचोदितमप्राप्तं तत्र--दर्शपूर्णमासयोः, सवित्रादि-
देवताकं कर्म अचोदितम्-अविहितम्, अन एव अप्राप्तं-तत्कर्म । तदे-
वताको यागस्तत्र नास्तीत्यर्थः । वाक्यभेदापत्तेः उत्पत्तिशिष्टाग्निदेवतायाः
प्राबल्याच्च विकल्पासम्भवाद्गत्या निर्वापस्तावकत्वेनैव तस्य कृतार्थत्वं
वाच्यम् । एवं विकृतावपि तैरेव शब्दैर्मिवापस्तुतिसम्भवात्तेषां तत्र ऊटी
नास्तीति भावः ॥ ३६ ॥

विकृतावपये जुष्टमित्यग्निपदस्य ऊहाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्नेव निर्वापमन्त्रे गुणशब्दः--जुष्टशब्दार्थे गुणभूताग्नादि-
वाचकः शब्दः, तथा--सवित्रादिशब्दवत् स्तावकः । न समवेतार्थस्मारक
इति तस्यापि विद्वन्तौ नास्त्यूह इति चेत्--॥ ३७ ॥

न समवायात् ॥ ३८ ॥

न स्तावकोऽग्निशब्दः । समवायात्--अर्थस्य तत्र बाधितत्वा-
भावात् । अग्नये जुष्टमित्यस्य नाग्निवर्तकमक्षणमर्थः । किन्तु यथा अग्निना
जुष्टं स्यात्तथा निर्वापेण करोमीत्यर्थः । अग्निसेवितस्वस्य निर्वापसाध्यत्वात्
पूर्वोक्तदोष इति विकृतावपस्त्यूह इति भावः ॥ ३८ ॥

तण्डुलावापमन्त्रे घान्यशब्दस्योहः । वर्णकान्तरम् ।

गुणशब्दस्तथेति चेन्न समवायात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' धान्यमसि धिनुहि देवानिति दृषदि तण्डुलानाव-
पति ' इति मन्त्र आम्नायते । तत्र गुणशब्दः— मन्त्रघटकधान्यशब्दः,
तथा— असमवेतार्थकः— सवित्रादिशब्दवत्स्तावकः । कुतः? धान्यशब्दस्य
सत्पेक्षेव प्रीहिषु रूढत्वेन तण्डुलार्थत्वाभावादसमवेतार्थत्वं ज्ञेयम् । इत्थं च
पट्टिशद्वारसाध्ये शाक्यानामयने ' संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्गृया
याति । स तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां मांसानि तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ' इत्यत्र
धान्यमसीत्यस्य मांसमसीत्यूहो न कार्यः, स्तावकत्वादिति चेन्न ।
ऊहेनैव तत्र मन्त्रपाठः कार्यः । समवायात्— अत्राधिनार्थत्वात् । यद्यपि
धान्यशब्दः शक्या प्रीहीन् वदति । तथापि शक्तिसदृक्ष्या निरूढलक्षणया
तण्डुलानपि बोधयति । अतो निरूढलक्षणया प्रतिपाद्यार्थस्येतेऽपि
ऊहोऽस्तीति भावः ॥ ३८ ॥

इडोपाह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्य अनुहाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' स यो ह्येवं विद्वानिड्या चरति अथ प्रतिपद्यते,
' इडोपह्वोपह्वेडोपास्मा इडाह्वयामि इडोपह्वता दैव्या आध्वर्यव उपह्वता
उपह्वता मनुष्या य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्धानिति इडानिगदः
श्रूयते । अस्य इडानिगदस्य बहुयजमानके सत्रे अनिदेशेन प्राप्नो सत्यां तत्र
यजमानबहुत्वात् यज्ञपतीन् इति यज्ञपतिशब्दोचरं बहुरचनस्य ऊहः
कर्तव्यः इति प्राप्ते आह-चोदितेऽपि—यज्ञपतिशब्दे पठितेऽपि, परार्थत्वात्-
इडास्तुत्यर्थत्वात्, आविकारः—तस्य अनूहः—ऊहो न स्यात् । विधिवत्-
पथा ' स त्रमानेन संभिनौदुश्चरी भवतस्त्रि एकायजमानसंमानेन चारितार्थम् ।
तथा एव यज्ञपतिस्तुतिद्वाराऽपि इडास्तुतिसम्भवात्तैव चारितार्थ्यं बहुवचनस्य
ऊहो न कर्तव्योऽनेकयजमानके सत्रे इति भावः ॥ ३९ ॥

सूक्तवाके यजमानशब्दस्य ऊहाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सूक्तवाके' अयं यजमानः आयुरोद्यास्ते-इत्यत्र तत्प्रधाने— यजमानप्रधाने सूक्तवाके, विकारः— सत्रे 'एते यजमानाः' इति ऊहः स्यात् । पूर्वाभवान्नेन सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरिवच्छब्दस्य अनुदाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सि० ॥ असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४१ ॥

वद्योतिष्ठामे 'इन्द्र-आगच्छ हरिवा आगच्छ मेघानिधेर्मेघवृषणश्चस्थ मेने गौरावस्कादिभ्योदृश्याये जारः' इति सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदमन्त्रः समुञ्जाती । न च मन्त्रः आग्नेयुक्तामके विकृतियामे चोदकेन प्राप्तः । तस्मिन् यामे 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या मन्तीति विधानात्, इन्द्रपदस्थाने 'अग्र आगच्छ' इति ऊहो-यथा क्रियते, तथा 'हरिव' इत्यादिपदानामपि ऊहः कार्य इत्याऽऽह्वायामाह—असंयोगादिति । हरिव इत्यादिपदाना तदर्थेषु—हरिवदादिषु अर्थेषु, असंयोगात्—असम्बन्धात्—असम्बन्धेनार्थत्वात्, तद्विशिष्टं—हरिवदादिशब्दत्रयशिष्टमेव प्रतीयेत । न रोहिताश्च वायुसखे-त्वाग्रहः कार्यः । कु० : हरिवदादिधर्माणामिन्द्रवृत्तित्वे मानाभावेन अविद्य-मानैरेव गुणैर्धन्वस्य स्तुतिस्तथा अग्रेऽपि तैरेव गुणैः स्तुतिसम्बन्धान् देवा पदाना विकृत्यावूः इति मात्रः ॥ ४१ ॥

कर्मभावादेवमिति चेत् ॥ ४२ ॥

कर्मणः—हरिवदादिशब्दप्रयोगनिमित्तक्रियायाः इन्द्रे अभावात् स्याच्चेत् हरिवदादिशब्दाः असम्बन्धेनार्थकता भवेयुः । परं तदेव न । यतः 'अहोरात्रे वा हरी ताम्भ मेघ इन्द्रः सर्वं हरति' 'एवं मेघातिथिं हि काण्वायनमिन्द्रः मेघो भूत्वा जहार' तथा 'नृपगणस्य मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्र-श्चरुते । गीर्गन्तैः सन्दिग्धिनि गीर्गृगो मन्त्रा अण्ये राजानं सोमं पिबति' । इत्याद्यर्थादर्थसम्बन्धप्राप्तात्, हरिवदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततत्क्रियाया इन्द्रे

सिद्धत्वात् पाचकादिपदस्य पाककर्तारोऽथ इन्द्रे समवेतार्थका इमे शब्दाः ।
अर्शनौ चासमवेतार्थकाः । अतस्तेषां स्थाने विकृतावूह आवश्यक इति
सिद्धान्ताक्षेपः ॥ ४२ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४३ ॥

न ऊहः । परार्थत्वात् — उक्तार्थवादस्य इन्द्रस्तुत्यर्थत्वात् ।
'यदन्तेरिक्षे चिन्वोत्' इतिषदसमवेतार्थका इति स्थावका अर्थवादमन्त्रारतेषु
हरिय इत्यादयः शब्दाश्चेति नास्त्यूह इति भावः ॥ ४३ ॥

तस्यै श्रुतमिति मन्त्रे अनूहः । वर्षणान्तरम् ।

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४१ ॥

कर्माभावादेवमिति चेन्न परार्थत्वात् ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

उ्योतिष्ठोमे ' एकहायन्या गवा क्रीणाती'ति सोमश्रयं विंशाय
तत्सन्निधौ ' इयं गौस्तया ते क्रीणासि तस्यै श्रुतम् । तस्यै शरः । तस्यै
दधि । तस्यै मस्तु । तस्या आतञ्जनम् । तस्यै नवनीतम् । तस्यै घृतम् ।
तस्या आमिक्षा । तस्यै धाजिनमिति ' श्रुतम् । तत् विकृतौ सायस्त्रे
चोदकेन प्राणम् । तत्र ॥ ' त्रिवसरः साण्डः सोमश्रयम् ' इत्याह्वानम् ।
अत उक्तमन्त्रे इयं गौरिति स्थाने ' अयं वृषभः ' इत्येवावन्नावमूहम् ।
न तस्यै पय इत्यादिस्थाने तस्मै रेत इत्यादिकम् । कुतः ? तदर्थेष्व-
संयोगात्—पयआदिषु अर्थेषु एकहायन्या अग्निं असम्भ्रथात् । न हि एक-
हायन्याङ्गधि तदानीं पयोदद्यादिकं विद्यते । अतः केरञ्ज स्तुतिरेव सा
तस्याः । एवं त्रिकसरे साण्डे तदर्थानां पयोदद्यादीनामसयोगेऽपि स्तुनिसम्भ-
वात्तद्विशिष्टं—गोवाचकपदमिन्नदधियवःप्रभृतिपदविशिष्टेष्वेव वाच्यं प्रतीयेत ।
गोवाचकपदानां तु लिङ्गत्रिरोधात् तस्यै इत्यत्र तस्मै इत्यूहः कार्यः एव ।

आक्षेपः । यचेकहायन्या गवि कालत्रयेऽपि गोकार्यपयोदद्यावसम्भवः
स्यात्तदा नत्र पयोदद्यादेरान्द्रः अगमनेतार्थक वाक्त्रेऽलं स्तावन्तो भवेत् । न
त्र तरेन भातिनि काले गगनेर्गर्भत्वात् । साण्डे कात्त्रेऽलं अगमनेतार्थ-

करवादस्य ह इति चेन्न । परार्थत्वात्— स्तुत्यर्थत्वात् । यथेकहायनी-
कार्यं पयोदध्यादि कालान्तरे मविष्यतीति समवेतार्थकं तद्वाक्यं तर्हि साण्ड-
स्यापि स्वसजातीयस्त्रीव्यक्त्यां स्त्रीव्यक्तिमुत्पद्य तद्द्वारा भाविकाले पयोदध्या-
द्युत्पादकसम्भवात्समवेतार्थत्वात्पक्षिर्वाक्यस्येति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सारस्वत्यां मेध्यामग्निगुवचनाभावाधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती
स्त्रीत्वात् ॥ ४४ ॥

व्योतिष्टोमसंस्वास्तु ' आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्यः । ऐन्द्राग्नः
पशुरुक्थे । ऐन्द्रावृष्णिः षोडशिति । सारस्वती मेधी अतिरात्रे ' इति
पशुयागाः समानानाः । तत्र प्रकृतिभूताग्निष्टोमान्तर्गतप्रियोमीये पशुयागे
' देव्याः श्रुतितार आरभश्चमुत् मनुष्या उपनयत मेध्याद्वर आशासाना
मेधपतिभ्यां मेध ' इति अग्निगुं प्रति प्रैषमन्त्रः हैत्रे पाशुके कण्ठे पठितः ।
अयं मन्त्रः सारस्वती मेधी प्रति न प्रवर्तते । कुतः ? समानविधानेऽपि पशु-
यागसामान्यमुद्दिश्य पशुधर्मेषु विहितेषु सस्यापि लिङ्गविशेषनिर्देशात्—
' प्र स्या अग्नि भरतेति प्रैषमन्त्रे अस्यै इति चतुर्थ्यन्तपदेन पुल्लिङ्गनिर्देशात्
मेध्याश्च स्त्रीत्वात् सा सारस्वती मेधी अग्निगुप्रेषमन्त्रं प्रति अप्राप्ता । सारस्वती-
देशसाकमेदीद्रव्यकपागे प्रैषमन्त्रो न प्रवर्तते इति भावः ॥ ४४ ॥

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं
पुनः पशुत्वम् ॥ ४५ ॥

पश्वभिधानात्— ' अग्नेयोमीयं पशुमालभेतैत्र पशोः कथनात्,
चोदनाभूतं— विधिघटकीभूतं, तत्— पशुपदं, हि— यतः, प्रैषमन्त्रे अस्मा
इति पुंविषयं— पुल्लिङ्गविशेषीभूतं पशुत्वं— पशुत्ववाचकं पशवे इति
पदम् । अतो व्यक्तित्वात्पर्येण यथा इयं व्यक्तिर्गिति स्त्रिया निर्देशस्तथा मेध्या-
मपि पशुत्वस्य सत्त्वात् तत्तात्पर्येण अस्मा इति पुल्लिङ्गेन निर्देशो बोध्य
इति भावः ॥ ४५ ॥

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४६ ॥

विशेषो वा— मेरी अधिगुप्रैषं लभत इति यः पूर्वपक्षस्तस्माद्विशेषः तद्वि-
रुद्धः न लभते सा तमिति कल्पः । कस्मात् ? तदर्थनिर्देशात्— प्रैष-
मन्त्रे तदर्थनिर्देशात्—मेध्यामवृत्त्यर्थस्य पुंस्त्वस्य निर्देशादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पशुत्वं चैकशब्द्यात् ॥ ४७ ॥

पशुत्वं— पशुत्वाच्चक शशुपदं विशेष्यम्, एकशब्द्यात्—
पुंलिङ्गास्तत्वेन एकजानीयशब्दत्वात् ॥ ४७ ॥

यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४८ ॥

यथोक्तं वा— अधिगुप्रैषो मेरी न प्राप्तानीति यदस्माभिरुक्तं तत्तर्पय
कृतः ? सन्निधानात्—प्रयोगसमये विधिवाक्यगतशब्दस्यैव बुद्ध्यावुपस्थि-
तत्वात् । स च मेरीशब्द एव । न पशुशब्दः । इति तस्या विशेष्यत्वेन
सर्वनाम्ना निर्देशो नैव सम्भवति । यस्या तस्य सम्प्रदान्त्या तु पुंलिङ्ग-
विरोधोऽस्ति । व्यक्त्यभिप्रायेणेति चेत् नीलो घटस्तामानयेति प्रयोगापत्ति-
रिति भावः ॥ ४८ ॥

यज्ञायज्ञीये गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनादधिकारः

स्यात् ॥ ४९ ॥

अंतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयेन स्तुतीनेति यज्ञायज्ञीयस्तरं तं यज्ञेन
धृतम् । ' यज्ञायज्ञा वे अग्नये गिरा गिरा च दध्ने ' इति यजुर्वेदशब्दयुक्ता-
याम्नाच्चै तन्नं साम यज्ञायज्ञीयमित्युच्यते । सत्र सामगाः योनिगानमर्थाय नाः
गाथिरेति गकारेण सहैव गायन्ति । सामगे तु गकारत्वात्पूर्वकमाकारवकारादिकं
गानं विहितम् । ' न गिरागिरेति न्यथैदं वृषोद्धेयम् ' इति गिराशब्दे गका-
रलोपात् इराशब्दो भवति । इरायाः सम्बन्धि गान्धैरम् । न्या वृत्त्या प्रयोग-
समये उद्गानं कर्तव्यमित्यर्थः । सत्र अधिकारे—इराधिकारे आम्नातात्—

कर्तव्यत्वेन । गिरापदस्य पाठमात्रम् । न तु कर्तव्यतया श्रवणम् । तथा सति यज्ञायज्ञीयेन स्तुतीतेत्यत्रैतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाया गिरापदस्थाने इरापद कृत्वा स्तुतीतेति वाक्यैक्याक्यनाया न यज्ञायज्ञीयन स्तुतीतेत्यनेन पूर्वोक्तरीत्या गिरापदघटितर्चा स्तुतिविधिः । किन्तु पाठेन कल्प्य । अतः प्रत्यक्षश्रुत्या तस्य नित्यं नाथ एव । इतरत्—मन्त्रघटक गिरापद, साप्तदश्यवत्—‘सप्तदश स मिधेनीरन्नाह’ इत्यनारभ्य पठितं साप्तदश्य प्रकृतौ निवेशार्थमागतं सत् प्रकरणपठितेन पाचदश्येन निरुद्धं सन्निवृत्ति-दादौ निविशते । तथा ऐर कृतोद्देशेयमित्यनेनैकराक्यनापन्नेन यज्ञायज्ञीयेन स्तुती-तेति विधिना यज्ञायज्ञीयस्तोत्रोद्देशेन इरापदघटितमन्त्रस्य सिद्धौ सत्यामति-देशेन विकृतिसामान्येऽपि यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे तथैव प्राप्तौ गिरापदघटितमन्त्रस्तु महाभिचयने ‘गायत्रण पुरस्ताद्गुपतिष्ठते । बृहद्रथन्तराम्या पक्षौ । यज्ञायज्ञीयेन पुच्छम्’ । इत्यत्र प्रतिशर्नाति गिरापदघटितमन्त्रस्य चारितार्थ्ये सति गिरापदपाठानर्धक्येन ‘आनर्धक्यप्रतिहृताना विपरीत बलाबलम्’ इति न्यायेन तुल्यबलत्वं स्यादित्याऽऽशङ्का सुदूरं निरस्तेति गिरापदस्थानं इरापदकृतैवोपस्थानं कार्यमिति सिद्धान्तं समुज्जम्भते इति बोध्यम् ॥५२॥

इरापदस्य प्रगीतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥५३॥

‘न गिरागिरात् ष्क्यात्, ऐर कृत्वाद्देशम्’ इति गिरापदस्थाने यत् इरापद विहितं तत् अप्रगीतमेव कर्तव्यम् । न तु प्रगीतम् । कुन ‘शब्दान्यत्वे—पाठन श्रवमाणशब्दात्- गिरापदात् विधीयमानस्य इरापदस्य अन्यत्वे सति अप्रगाणात्—अप्रगीतशब्दस्यैव तत्र विधानात् । तथाभूतोपदेशः—यथा विहितं तथा उपदेश-पठितव्यमित्यर्थः । यदि गानविशिष्ट-गिरापदं विधिनात्पर्यन्त एव युज्येत । तर्हि गानशास्त्रपरिभाषया ईकारस्ये आईमान आईर इति प्रवृत्तितं ‘वृद्धाच्छ’ इति छप्रत्यय आईरीथ कृत्वा उद्देश्यमिति पठेत् । ऐर कृतोद्देश्यमिति यत् पठितम् । तथा गानरहितपाठ एव तस्येति भावः ॥ ५३ ॥

सि० ॥ यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५४ ॥

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्—‘तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते’ इति न्यायात् यस्य गिरापदस्य स्थाने यत् इरापदं विधीयते तस्मिन् इरापदे तत्पदवृत्तिगिरापदवृत्तिगानं स्यात् । कुतः? यदान्यत्वप्रधानात्—ऐरं कृत्यो-
द्भयमिति विधेः ‘यज्ञायज्ञानां अग्नये गिरागिरा च दक्षसे’ इति मन्त्रे
श्रूयमाणगिरापदप्रतियोगिकान्यत्ववदिरापदप्रधानत्वात् । तादृशेरापदविधि-
मात्रीविषयत्वादित्यर्थः । उपायान्तरलभ्येऽर्थे विधिसम्बन्धासम्भवान्न गान-
विधिष्टेरापदविधीरिति भावः । अत एव ‘ऐरमित्यत्र तद्धितो विकारार्थे
विहितः । सान्नो योनिभूतऋग्वर्णानां विकारो गानमेव । तथा च गान-
विधिष्टवर्णविधानात् कथं न्यायलभ्यत्वं गानस्योच्यते भवनेति शङ्का नोदे-
त्यत्र । तद्धितस्तु न्यायप्राप्तानुवादक एव । इत्थं गानस्यान्यलभ्यत्वेन विध्य-
भावादेश न तत्र ह्यप्रत्ययापत्तिरिति भावः ॥ ५४ ॥

गानसंयोगाच्च ॥ ५५ ॥

कचिच्चर्त्तदादमंथे ‘उद्भयनाइग चादाक्षता’ इति गानसंयुगपि इरापदं
दृश्यते इति व्यक्तमेव साध्यकान्तरमिराया गानविशिष्टमे । अतो गानविशिष्टमेव
तत्पदं प्रयोक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

वचनमिति चेत् ॥ ५६ ॥

एवं चेत् वचनं—विधिरेवाय गानस्येति कस्मान्नोच्यते । कुतश्च न्याय-
प्राप्तमित्युच्यते इति चेत्— ॥ ५६ ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५७ ॥

न विधिः । तत्प्रधानत्वात्—तस्य इरापदस्य प्रधानत्वात्—विधि-
तात्पर्यविषयवत् । अन्यलभ्ये विधिसम्बन्धासम्भवादिनि भावः ॥ ५७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्ती भाववोधिन्यां नवगणपत्यम्

प्रथमः पादः ॥ १ ॥ धीः ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गीतीना सामनागताधिकरणम् ॥ १ ॥

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥१॥

रथन्तरं, बृहत्, वैरुपं, वैराजं, शाफ, र, रैवतमितिनामकानि सामानि सामवेदे 'अभि त्वा शूर नो नुमः' इत्यादिषु ऋक्षु भूतानि । तानि मन्त्रमेके—गानविशिष्टमन्त्रवाचकान्त्येके आचार्या मन्त्रे । कुतः ? 'प्रगीतमन्त्रः साम' इति स्मृतेः । रथन्तरं पठेति गुरुगा निधुक्तः शिष्यः गानयुतामृच पठति च । अतः स्मृत्युपदेशाभ्यां गानयुते मन्त्रः सामपद-वाच्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

सि० ॥ तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

तदुक्तदोषं—त—पूर्वपक्षिणोक्तं मतम्, उक्तदोषं—सप्तमस्य द्वितीय-पादे प्रदत्तदोषम् । इति तन्मतं न युक्तम् । ऽन्तु गानविशेष एव रथन्तरादिशब्दवाच्य इति भावः ॥ २ ॥

ऊह्यन्थस्य पौरुषेयत्वे वर्णकान्तरम् ॥ १ ॥

कवठीपु 'कयानश्चित्र आभूवदूतीत्येतास्मिन् तृचेअप्ययनतः प्राप्तस्य वामदेव्यसान्नः स्थाने 'अभि त्वा शूर नो नुमः' इत्येतास्मिन् तृचे श्रुतस्य रथन्तरसान्नः 'कवठीपु रथन्तरं गायती'ति ऊह्यं भुत । स नित्यः पौरुषेयो वेति विशये मन्त्रं—मन्त्रभूतानि सामानि—ऊहितसामानि नित्यानां-त्येके आहुः । कुतः ? 'मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानी'ति स्मृतिः । 'अभि त्वा शूर नो नुमः' इत्यत्र गीयमानानि सामानि 'कयानश्चित्रेत्यत्र योजयेदित्युपदेशः । नाम्यामिति प्राप्ते सिद्धान्तः—तदुक्तदोषम् । तत्—त्वदुक्तमुपदेशलिङ्गं त्वयैव दर्शितदोषकम् । तथा द्वियोजयेदित्युपदेशरूपो हेतुः प्रदर्शितः । युज्वात्वर्थस्तु पुरुषप्रयत्नजन्यत्वघटितः । तादृशत्वोपदेश

वयं नित्यत्वंस्य सिद्धिरिति तमेव च्छन्ति । न हि सौर्षयागे निर्वापमन्त्रे
सूर्यपदे योजयेदित्युक्ते पश्चात्तथावृत्तहितमन्त्रस्य नित्यत्वं सिध्यतीति
भावः ॥ १ ॥

साम्नः ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

कर्म वा—रथन्तरादिशब्दाच्च गान द्वितीये प्रतिपादितयौर्गुणप्रधान-
कर्मणोर्मध्ये प्रधानकर्मण-आरादुपकारकम् । यत् 'रथन्तरं गायतीत्यत्र
'प्रयाजान् वजती' निवत् प्रधानकर्मलक्षण द्वितीयाश्रयणमस्त्विति ॥ ३ ॥

तद्दृग्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥

तत्—ऋगरूप द्रव्यमिति द्रव्यम् । सादृश्यमत्र गुणत्वेन ज्ञेयम् ।
तथा च—यथा द्रव्यनिरूपितं प्राधान्य यागे, तथा ऋड्निरूपितं प्राधान्य
साम्नः । वचनात्—'ऋचि साम गायती'त श्रवणात् । पाकयज्ञवत्—
यथा पाकयज्ञेषु—'लाजैजुहोती'त्यादि ऋचैर्द्रव्याणामङ्गत्वं, तद्वदत्र ऋचोऽ-
गत्वमिति ॥ ४ ॥

तत्राविप्रतिपिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः

प्रदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र—त्रयु विशेषे, द्रव्यान्तरे—ऋग-तरे, प्रदेशः—कथंतां गित्यति
देशशास्त्रोपदेश, तन्मूलश्च व्यतिरेकः, 'अभि त्वा शूरेति' ऋग्मात्रं,
तद्द्वन्द्वी—ऋतीषु रथन्तरात्तौ अविप्रतिपिद्धः—अविच्छेदः । कुत इति
चेत्—अभित्वेति ऋचि रथ त्व गायतीत्यस्य सामान्यशास्त्रत्वात् । त्रयु-
विशेषे ऋतीषु रथन्तरान्त्यस्य विशेषशास्त्रत्वात् । कार्यत्रयच्छेदकसङ्घोचेन
द्वयो. कारणयो समादेशे सम्भवतीति रथन्तरादीनां सामान्य 'अभि त्वा शूरे-
त्यादा ऋचो यदि कारण तर्हि तासां रथन्तरादिजन्यापूर्वसान्त्वनेनैव
कारणत्वं वाच्यम् । तथा सति अभि त्वेति ऋचि रथन्तरं गायतीति वाक्यस्य

‘अभिलेति ऋचं विना तेन रूपेण तद्दुत्पत्तिर्नास्ती’ इति नियमरूपेऽर्थो वाच्यः । तथा सति ‘कवतीषु रयन्तरं गायति’ ‘कयानाञ्चित्रे’ इति अनिदेशशास्त्रं बाधितं भवेत् । यतः अभिलेति ऋचं विना तद्रूपसाधनत्वेन रयन्तरसाम्नः सत्यत्तरभावः पूर्ववाक्येन प्रदर्शित इति शङ्कापङ्कः दूरतरमुत्सारित इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात्प्रधानकर्मत्वे न कोऽपि दोष इति पूर्वः पक्षः ॥ ५ ॥

सि० ॥ शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥

एवं— प्रधानकर्म, इति न स्यात्— नैवं भवत् । कुतः ? शब्दार्थत्वात्— गीतिरूपाणां रयन्तरादीनां ऋगर्थत्वात् । ऋग्दर्शनसंस्कारा-
वर्णाभिष्यक्तिः गीतिकार्यं दृष्टं फलं सम्भवति । एवं सत्यदृष्टकल्पनमन्याय-
मिति भावः ॥ ६ ॥

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥

शब्दानां— ऋचा, परार्थत्वात्— स्तुत्यर्थत्वात्, साम्ना गान-
रूपेणाक्षरामिष्यक्तिः, ऋगक्षरैर्देवतास्तुतिरिति उभयं दृष्टमेव फलम् । परमत्वे
साम्नः फलकल्पनापत्तिः । इहापत्तौ तु ‘आञ्ज्यैः स्तुवते, पृष्टैः स्तुवते’ इति
साम्नः ऋगक्षरामिष्यक्तिद्वारा स्तोत्रार्थत्वं प्रदितं विरुध्येतेति भावः ॥ ७ ॥

असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥

किञ्च, साम्नः प्रधानकर्मत्वे अर्थादर्थोऽगन्त्वे कर्मणा—स्तोत्ररूपकर्मणा,
साकं साम्नः असम्बन्धः—सामानाधिकरण्यं न स्यात् । शब्दयोः—
रयन्तरपृष्ठशब्दयोः, पृथगर्थत्वात्—मिन्नार्थत्वात् । ‘रयन्तरं पृष्ठं भवती’ इत्यत्र
रयन्तरशब्दो गीतिवाचकः । पृष्ठशब्दस्तु स्तोत्रवाचक इति मिन्नार्थयो-
स्तयोर्भेदान्नयोः बाधितः पूर्वपक्षिमते । सिद्धान्ते—रयन्तरशब्दस्य रयन्तरगुणक-
मित्यर्थः । तथा च रयन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्यभेदान्नय उभयत्र च । रयन्तर-
गुणकत्वं च स्तोत्रस्य । स्तोत्रसाधनभूतवर्णाभिष्यक्तिद्वारेति भावः ॥ ८ ॥

संस्काराश्चाप्रकरणेऽग्निवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

संस्कारः— स्तोत्रसाधनमूत्रवर्णाभिव्यक्तिरूपः अपकरणे—प्रयोगाद्बहिः
अध्ययनकाले प्रयुक्तत्वा— सप्तम एव । न ज्योतिष्टोमप्रयोगमध्यं पुनः
संस्कारः । यथा— अग्निः प्रयोद्बहिः अधानेन संस्कृतः प्रयोगमध्ये न पुनः
संस्क्रियते । तथा अथमपि संस्कार इति साम्नः ऋगर्थत्वमङ्गीकृत्य मतान्तरो-
त्थापनमिदम् ॥ ९ ॥

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥

यदि प्रयोगाद्बहिः— अध्ययनकाले पठिता मन्त्राः गानेन
संस्कृताः प्रयोगकाले आहननीयाद्यग्निपदुपलभ्येरन् तर्हि संस्कृतानां शब्दानां
सत्त्वेन अकार्यत्वात्— पुनस्तत्संस्कारस्यानुत्पाद्यत्वात्, पुनस्तथापठे
फलाभावाच्च अप्रयोगः— प्रयोगकाले पाठभाषः प्रतीयेत । तदेष न ।
अतः कर्मसमये पुनस्तथा पठितव्यमिति मानः ॥ १० ॥

आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥

विश्व, आश्रितत्वाच्च— ' औदुम्बरी स्पृष्ट्वा उद्गायेत ' । इति
विधिना औदुम्बरीस्पर्शमाश्रित्य गानविधानादपि प्रयोगकाले गानविशिष्टः
पाठः सिध्यति । प्रयोगाद्बहिरोदुम्बरी अभवादिदिति भावः ॥ ११ ॥

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥

तर्हि प्रयोगाद्बहिः अकर्मकाले पाठः कुनः प्रयुज्यते ? इति
चेत्— ॥ १२ ॥

ग्रहणार्थं प्रतीयेत ॥ १३ ॥

ग्रहणार्थं— अभ्यसार्थं, बहिः प्रयुज्यत इति प्रतीयेत । द्वेष-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥

तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नमासः समापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तृचे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥

ज्यांत्ष्टोमे ' एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम् ' इत्याम्नातम् ।
तत्रैकं साम त्रेधा विभज्य त्रिषु ऋक्षु गातव्यम् । न तु प्रत्यृचं सोमः परि-

समाप्तिः । तथा सति एकस्यामृचि समग्रं कृतं स्यात् । श्रुतिनिर्देशस्तु—
एकं— एकसद्गुणवाचिञ्चनं साम तृचे त्रित्वावच्छिञ्चे कार्यमित्यास्ति । अतस्ता-
दृशविधानात् विभज्यैव गेयम् ॥ १४ ॥

शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥

विकारस्य- साम्नः, शब्दार्थत्वात्—तृचे क्रियत इति श्रूयमाणा-
वच्छेदकीभूतत्रित्वावच्छिञ्चनकार्यत्वात्, विभज्यैव गेयम् । यथा त्रिभ्यः एक-
मुद्रा देवेषुक्ते समप्राया एरुमुद्रायाः दातुमशक्यतया विभज्यैव शीयते ।
तद्वदत्रापि ज्ञेयमिति भावः ॥ १५ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

अर्थवादोऽपि विभज्यैव गानं दर्शयति । तथा हि— “ ऋक्साम
प्रत्युनाच मिथुनीसम्भवाव इति । सोऽब्रवीन्न वै त्वं मगाऽमसि जायार्थम् ।
ततस्ते द्वे भूत्रा ऊचतुः सम्भामेति । सोऽब्रवीन्न युश ममालमिति ।
वेदो मन महिमेति । ततस्तिस्रो भूत्रा ऊचुर्मिथुनीसम्भवापेति । सोऽ-
ब्रवीत्सम्भामेति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते ” । इत्येका ऋक् साम्नः
सम्भोगाय नालमिति विभज्य गाने छिद्वा द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

सि० ॥ वाक्यानां तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं
समाप्तिः स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥१७॥

वाक्यानां— ऋग्रूपवाक्यानां, विभक्तत्वात्— भिन्नत्वात्,
अत्रा भिन्नत्वेन स्तोत्रस्यापि भेदः । न हि तिसृभिरृग्भिः एकं स्तोत्रं क्वचि-
त्प्रसिद्धम् । अतः प्रतिशब्दं— प्रत्युचं साम्नः समाप्तिः स्यात् । सामजन्य-
संस्कारस्य अक्षराभिन्वयस्वरूपस्य तदर्थत्वात्— ऋगर्थत्वात् अत्रा स्तुतिनि-
र्वर्तते अक्षराभिन्वयच्छिद्वात् । तत्र सामेरोपकारकम् । विभज्य स्तुतौ सामान्यवः
स्तोत्रोपकारकः स्यात् । न साम् । अतः प्रत्युचं साम्नः पणिसमाप्तिरिति
भावः ॥ १७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

तथा च— प्रत्यृचं साम्नः परिसमाप्तिसिद्धौ, अन्यार्थस्य— ‘ अष्टा-
क्षरेण प्रथमायामृचि स्तौति, षक्षरेण उत्तरयोः ’ इति प्रस्तावभेदस्य दर्शन-
मुपपन्नं भवति । प्रस्तावो नाम साम्नः आद्या भक्तिः । स तु एकस्यैक एव ।
यदि एकस्यैव साम्नो विभज्य विनियोगस्तदा प्रस्तावभेदविधानमनुपपन्नं
स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥

‘ अनवान गायत्रीत्यनवानोपदेशोऽपि तद्वत्—मन्मते उपपन्नः । न हि
तिसृषु विभज्य गाने अनवानता उपपत्त इति भावः ॥ १९ ॥

अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥

अभ्यासेन—सम्पूर्णस्य गानस्य आवर्तनेनापि इतरा श्रुतिः—
तिसृषु गायत्री’ति श्रुतिः उपपद्यते । यथा देवदत्तस्त्रिषु गृहेषु भोज्य
इत्यत्राभ्यासस्तथा अत्रापिति भावः ॥ २० ॥

समास्वेवेति तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥

‘ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम् ’ इति प्रत्यृचं तदभ्यासः—
तस्य साम्नोऽभ्यासः, समासु— सप्तच्छन्दस्कासु ऋद्विति नियमः स्यात् ।
अन्यथा अनियमे स्वीकृते सशरविलेशदोषापत्तिः । यत्र साम्नो योनिभूता
ऋगधिकाक्षरा उत्तरे ऋचौ न्यूनाक्षरे तत्र अधिकाक्षरसाम्नः भागेनैव तत्पूर्ते-
रवशिष्टः सामभागः आश्रयाभावालुप्येत । अयं संशरदोषः । यत्र योनिभूता
ऋगल्पाक्षरा उत्तरे अधिकाक्षरे तत्र अल्पाक्षरसाम्नः बन्धक्षरायामृचि मध्ये
परिसमाप्तत्वेन शेषाक्षराण्यसंस्कृतानि स्युरित्ययं विलेशदोषः । अतः समास्वेव
तदभ्यासः । नप्य सनि नोक्तदोषद्वयमिति भावः ॥ २१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

‘ स्यात्स्यं सक्त्ववधीयते इत्याहुः, यद् बृहद् गायत्रीषु क्रियते, ऋक्त्वे-
नांतरुजतांति, न चास्या सम्भवति ’ इति विषमच्छन्दस्कासु दोषश्रवणवृद्ध-
दर्शनादपि समच्छन्दस्कासु ऋक्षु गानं सिध्यतीति भावः ॥ २२ ॥

उत्तरयोर्गायतीत्यत्र उत्तराग्रन्थपठितयोरेव ऋचोर्ग्रहणाधिकरणम् ॥५॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

सामवेदिनामृक्षुपाठाय छन्दोग्रन्थः उत्तराग्रन्थश्चेति ग्रन्थद्वयं विद्यते ।
तत्र छन्दोग्रन्थे निखिलसाम्नां योनिभूता एव ऋचः पठिताः । अत एव तस्य
योनिग्रन्थ इत्यपरं यौगिकं नाम विद्यते । उत्तराग्रन्थे तृचात्सामानि सूक्तानि
पठितानि । एवैयस्मिन् सूत्रे छन्दोग्रन्थस्या उत्तरसाम्ना योनिभूता ऋक्
प्रथमा । इतरे द्वे ऋचावुत्तरे । स्योर्नाम्ना तद्ग्रन्थस्य उत्तराग्रन्थ इति संज्ञा
वर्तते । एवं स्थिते ‘ रथन्तरमुत्तरयोर्गायति । बृहदुत्तरयोर्गायति । कवतीषु
रथन्तरं गायति । यद्योन्या गायति तदुत्तरयोर्गायता ’ ति यथोक्तिष्टोमप्रकरणप-
ठितवाक्ये द्विविधे उत्तरे भवितुमर्हं । तथा हि—

छन्दोग्रन्थे ‘ अभि त्वा शूर नो जुमेति ऋक् रथन्तरस्य योनित्वेन
पठिता । तस्या उपरि ‘ त्वामिद्धि हवामहे ’ इत्यादयो बृहदादिसाम्ना योनयः
पठिताः । उत्तराग्रन्थे तु ‘ अभि त्वा शूर नो जुमेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं
‘ न त्वावामन्य ’ इत्येषा वरथापि साम्नाः अयोनिभूता ऋक् पठिता । तत्र
छन्दोग्रन्थापेक्षया सामान्तरयोर्योनिभूते द्वे ऋचौ रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे
भवतः । उत्तराग्रन्थापेक्षया तु तृचगते द्वितीयतृतीये ऋचौ स्वयोन्युत्तरे
भवतः । तत्र विशेषनियामकस्याभावादिच्छया यथाः कयोश्चिदुत्तरयोगानं
कार्यमिति प्राप्तं आह सिद्धान्तं— नैमित्तिकं त्विति । नैमित्तिकं— यद्योन्यां
तदुत्तरयोरेति वचनप्राप्तमुत्तरात्वं— उत्तरापदप्राप्तत्वमुत्तराग्रन्थे पठितासु
ऋक्षु प्रतीयेत । आनन्तर्यात्— उत्तराशब्दोपस्थितेः शब्दश्रवणानन्तर्यात् ।
अत्रायं भावः— प्रातियोगिनिरपेक्षत्वेन उत्तरेति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था

भवति । पूर्वपठितां योनिमृतामृचमपेक्ष्य यदुत्तगन्त्रं तद्विलम्बेन प्रतीय-
मानत्वाद्दुर्बलम् । ईदृशमेवोचरात्वं छन्दोप्रत्ये पठितयोः स्वयोन्यन्तर-
भाविन्योः, समान्तरयोन्वोर्द्वयोर्ऋचोः । तृचमतयोस्तु द्वितीयतृतीययोर्ऋ-
चोरुचरात्वं रुञ्जया वर्तते । तस्मात्तयोरेव गानं कार्यम् । एवं
सति समच्छन्दस्कास्त्वेव गानमिति यत्पूर्वोच्चिकरणे निर्णीतं तदनुगृहीतं
मयसीति भावः ॥ २३ ॥

एकाध्याञ्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

तदभ्यासः—तासु उत्तराग्रन्थगतासु त्रिषु ऋक्षु अभ्यासः साम्नः
पठनम् । एकाध्यात्—एकापूर्वार्धत्वेन पाठात् । अन्यथा तिसृणामेकत्र
पाठनैवैवर्ष्यं स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां त्रैशोकगानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदभ्यासः समासुं स्यात् ॥ २१ ॥

‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति विहितद्वादशाह्यागीय-
चतुर्षोऽहनि त्रैशोकाख्यं साम । विश्वाः घृतना अभिभूतरं नरं सज्जान-
क्षुरिदंजनुष्य राजसे ॥ क्त्वा बरिखं वरामुरीमुने।प्रमोजिष्ठं तवसन्नरस्विनम्’
इत्यतिजगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं विहितमस्ति । उत्तरे द्वे ऋचौ वृहतीच्छ-
न्दस्के । तयोः पूर्वा— ‘नेमिं नमन्ति चक्षसामेपं विप्रा अभिस्वरा ॥ सुदी-
तयो वो अदूरुहोऽपि वर्णेतरस्विनः समृक्कामिः’ ॥ उत्तरा— ‘समी रेमासो
अस्वरभिन्द्रं सामस्य पीतये ॥ स्वर्पति यदां वृधे घृतव्रतां क्षोजसा
समूतिमिः’ ॥ इति । तत्र संशयविलेशदोषयोरपरापत्तिर्मा भवतिनि अन्ये अति-
जगतीच्छन्दस्के ऋचावुपादाय भमास्त्वेवैतत्रैशोकं साम अभ्यसितव्यम् ।
न उत्तरे वृहत्यावुपादाय विषमासुं गातव्यमिति ॥ २१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

‘ अतिजगतीषु स्तुवन्ति ’ इत्यत्र बहुवचनलिङ्गदर्शनादपि उक्तोऽर्थ एव सुदृढो भवति ॥ २२ ॥

सि० ॥ नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्या-
त्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

नैमित्तिकं— ‘ यद्योन्वा तदुत्तरयोगीयती’ति वचनप्राप्तमुत्तरात्वं-
उत्तरापदप्राप्तत्वं, आनन्तर्यात्—उत्तराशब्दोपस्थितेः शब्दश्रवणानन्तर्यात्,
प्रतीयेत—उत्तरामन्याधातासु ऋक्षु प्रतीयेत । गायत्र्युत्प्रेक्षणीपस्त्वादुत्तरे
बृहत्याधेवोपादान्त्ये । नान्ये आदातव्ये ईन मन्व ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

ऐकार्थ्यात्—‘ एव देवताके त्रैशोके तुचे ’ इति शब्दस्वारस्याद-
भ्युक्तमेव सि-यति । तदभ्यासः— त्रैशोकसाम्नः विशतिवृत्त्वोऽभ्यासस्तत्रैव
विहित इति तासा तिसृणामृचामेकविशतिवसिध्यर्थं सप्तवारमावृत्तिः कार्या ।
तासामावृत्तावतिजगत्या अपि सप्तवारमावृत्तिरिति तत्र बहुत्वान्वय उपपद्यत
इति तदनुपपन्नवाक्षेपो निरवकाश इति भावः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयवर्षकम् ॥ २ ॥

बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रथमनेन रथन्तरस्य गानाधिष्ठरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥

‘ बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति ’ इति ज्योतिषोमे श्रुतम् ।
तत्र रथन्तरस्य योनिः ‘ अभि त्वा शूर नो नुमो दुग्धा इव धेनवः ॥
ईशानमस्य जगतः स्वर्दुर्दृशमशानमिन्द्र तस्थुषः ’ इत्यं बृहत्पृष्ठन्दस्का
ऋक् । उत्तरा पङ्क्तिच्छन्दस्का । ‘ न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो
न जातो न जनिष्यते ॥ अश्वायन्तोमधवश्चिन्द्र वाजिनो मध्यन्तस्त्वा
हवामहे ’ इति । बृहत्तो योनिः ‘ त्वामिन्द्रि हवामहे सातावाजस्य कारवः ॥
त्वां वृत्रेश्चिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ’ ॥ उत्तरा पङ्क्तिरेव

‘स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त घृष्ट्युया महःस्तवानो अदिवः ॥ गामश्वं रथमिन्द्र
सङ्घिर रत्रा वाजज जिग्युषे’ ॥ इति । तयोर्वचञ्छन्दस्कं गानमाप्नायते ।
‘न वै बृहद्रथन्तरेगकच्छन्दो यच्चैतयोः पूर्वा बृहती ककुभात्तरे’ इति ।
अस्यायमर्थः—बृहद्रथन्तरसाधोस्तिथिः ऋचः नैकच्छन्दस्काः । किन्तु
पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का । उत्तरे ककुमृच्छन्दस्के इति । सत्येवमत्र गानन्तु
प्रागाधिकम्—प्रथमाया ऋचः अधिकृतमेव गानम् । ततः प्रथमाया ऋचः
‘ईशानमिन्द्रेति पादं पुनरुपाटाय उचारायाः पङ्क्तैः पूर्वाधेन’ न त्वावा-
मित्यनेन मेलनेन अष्टानिश्चलक्षरा त्रिपादेका ककुम् सम्पाद्यते । तथा
‘न त्वामित्यस्या द्वितीयः पादः न जात इत्यष्टाक्षरः । तस्य ‘अन्वायन्त
इति पङ्क्त्युत्तरार्धेन साकं योजने साप्येका ककुम्भवति । एवं प्रागाधिकं—
पूर्वोत्तरयोः प्रप्रथनेन ककुमौ सम्पाद्य तयोर्गानं विधेयम् । न अन्ये उत्पत्ति-
सिद्धककुमृच्छन्दस्के ऋचौ उत्तरपठितपङ्क्तिच्छन्दस्क-ऋक्स्थाने योज्ये
उत्तर्यः ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं कृते स्वे—ककुभि गान कृत भवत्येवेति भावः ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रगाथे—पूर्वोपाधृग्वर्णानां पुनर्ग्रहणं प्रगाथशब्दोऽप्युपपन्नो भवति ।
प्रकरणेण गानं द्वि प्रगाथपदस्यार्थः । प्रकर्षश्च तेषां वर्णानां पुनःपुनर्गान-
नेव । अन्यासामेत्पात्तिकानां ककुभामानयने तु पुनःपुनर्गानानुपपत्तिरिति
भावः ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनान्व्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

‘एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती यत्पादं पुनरारभते’ इति बृहत्सर्व्यादे
पुनःपादात्तलिङ्गदर्शनस्य अव्यतिरेकात्—गत्यन्तराभावादिपि उपर्युक्तोऽर्थः
सिध्यतीति भावः ॥ २८ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

बृहतीविष्टारपङ्क्तयोः प्रप्रथनेन सौख्यौघाजयसाधोर्गाना-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥
प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रकृते ज्योतिष्टोम एव ' रौरवयौषाजयेर्वाहृतृचे भवतः ' इति श्रुतम् । अस्यार्थः—रौरवयौषाजयनामके सामनी बृहतीच्छन्दस्कृतृचे गातव्य इति । उत्तरामन्थे तस्य सामद्वयस्य आश्रयः एकः प्रगाथ आज्ञातः । तस्मिन् पूर्वा—

‘ पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ॥

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्पुस्तो देव हिरण्मयः ॥ १ ॥

इति बृहती ऋक् ।

उत्तरा तु—

दुहान ऊर्ध्विच्यं मधु प्रिय प्रत्नं सधस्थमासदत् ॥

आपृच्छथ धरुणं वाज्यर्पसि नृभिर्धौतो विचक्ष्णः ॥ १ ॥

इति विष्टारपङ्क्तिः ।

अत्रापि प्रागाधिकं तु—पूर्वषदेव प्रग्रथनेन तृचं विभाम तस्मिन् रौरवयौषाजयसामद्वय मेधम् । नोत्पत्तिसिद्धय अन्यबृहतीद्वयस्यागमः कार्यः । ' बर्हत्प्रगाथः ' इति स्मृतेः प्रकृतयोरेव ऋचोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति सिध्यति । एवं सति स्वे छन्दसि प्रकृते गानं स्यात् । न प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति । तथा च प्रगाथशब्दः समुपपन्नो भविष्यति । प्रवर्षक्ष पुन. पादे उपादीयमाने सिध्यति । नान्यथा । तस्मान्नान्ये बृहत्सावत्र ग्राह्ये ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

' पष्टिखिष्टुभो माध्यन्दिनसवन ' इति लिङ्गदर्शनस्य गत्यन्नरा-
मावेनाव्यतिरेकादपि प्रकृतऋचोः प्रग्रथनेनैवोक्तसामद्वयस्य गानं निश्चि-
क्षितं सिध्यतीति भावः । एव नौषत्कालेयसाम्नोरपि द्रष्टव्यम् । अस्य
विस्तरस्तु आकरं प्रन्याज्जेयः ॥ २८ ॥ इति द्वितीयवर्षिकम् ॥ २ ॥

अनुष्टुप्गायत्र्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगवयोर्गानाधिकरणम् ॥६॥

प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥
प्रगाथे च ॥ २७ ॥

तत्रैव तृतीयसवने ' पञ्च हृन्दा आवापः । आर्भवः पवमानः सप्त-
सामा । गार्प्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । श्यावाश्राधागवे आनुष्टुभे तृचे
भवतः । उष्णिङि सफं । ककुमि पौष्कलम् । कानमन्त्यं जगतीषु ' इति श्रुतम् ।
तत्र ददेत् श्यावाश्रां अन्धीगवं च द्वे सामनी तयोः पूर्णा—

' पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्वा ॥

अप श्वानं भायिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम् ॥ '

इत्यनुष्टुब्जम् ।

उत्तरे द्वे गायत्र्यो—

' यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः ॥ इन्दुरश्वो न
कृत्यः ॥ तं दुरोपमभी नरः सोमं विश्वस्या धिया ॥ इज्ञं हिन्वन्ति
आद्रिभिः ॥ ' इति ॥

अत्रापि पूर्ववत्प्रागाथिकमनुष्टुभः पाद गायत्र्यां योजयित्वा आनुष्टुभं
तृच संपाद्य तस्मिन् श्यावाश्रां आधीगवं च साम गातव्यम् । न अन्ये
अनुष्टुभौ आममयितव्ये । आनुष्टुभः प्रगाथः इति स्मृतेः न रमृतस्य तस्या-
पन्धवः कार्यः । इत्य खं तृचे गानं भविष्यति । न प्रकृतहानमप्रकृतो-
पादानं च स्यात् । पुनः पादे गीयमाने प्रगाथशब्दोऽप्युपपन्नो
द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

' इत्थं चतुर्विंशतिर्जगस्यः ' इति लिङ्गदर्शनस्य उक्तरीत्या प्रगाथे
सत्त्वेनोपपत्तिरव्यतिरेकः सिध्यतीति प्रप्रथनेन तयोः साम्नोर्गामिति
भावः ॥ २८ ॥ इति तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

यादप्रथनेन ब्रह्मसामानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥
प्रगाथे च ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

गवागयने ' अभिवर्ते ब्रह्मसाम भवति ' इति विहितं ब्रह्मसाम प्रकृत्य ' चतुःशतभैन्द्रा वार्हताः प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशतं च सतो वार्हतास्त्रिका ' इत्यामनन्ति । तत्रेदं ब्रह्मसाम द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्गातिव्यम् । ' तस्मादेकं साम तृचे क्रियते ' इति प्रकृतितश्चोदकेनात्र प्राप्तमपि तृचे गानं ऋक्प्रप्रथनेन तिसृषु ऋक्षु न वर्तव्यम् । पादप्रप्रथनेन तृचं सम्पाद्य द्वयोर्द्वयोरेव गेयम् । यतः ' अन्या अन्या ऋचो भवन्ति तदेव साम ' इति ऋचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते । तच्च पादप्रप्रथनेन सम्भवति । ऋक्प्रप्रथने तु येयं ऋक् पूर्वतृचस्वन्त्या सैघोत्तरस्य तृचस्य आघेत्वन्यत्वमृचो न स्यात् । अतः पादप्रप्रथनेनैव विधेयम् । एवं ह्ये प्रगाथे गानं भविष्यति । तस्माद् ब्रह्मसाम्नः ' स्वप्रगाथः ' इत्यनेन तरय स्वत्वमावेद्यते । अन्या ऋचो भवन्तीति लिङ्गदर्शनस्य अव्यतिरेकादपि पादप्रथनं कृत्वा गानं कार्यमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति चतुर्थवर्णकम् ॥

गीतिसम्पादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

सामवेदे तल्लक्षकारादिशास्त्राभेदेन सहस्र गीत्युपायाः सन्ति । गीतिनीम क्रियाविशेषः । सा अभ्यन्तरप्रयत्नजन्यस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका । सैव सामशब्दाभिलष्या । सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते । सत्सम्पादनार्थ-मृक्षु अक्षरविकारः, विरुषः, विकर्षणं, अभ्यासः, विरामः, स्तोमः, इत्यादयः सर्वे उपायाः समासायन्ते । तेषां विकल्पः स्यात् । अर्थैकत्वाद्-कार्यैकत्वादित्यर्थः । न समुच्चय इति भावः ॥ २९ ॥

साम्ना स्तुवते इत्यस्यैव विधित्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ऋक्सामयो-
स्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

' ऋचा स्तुवते । साम्ना स्तुवते । यद्वा स्तुवते तदसुरा
अन्ववायन् । यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् ' इति । अत्र

ऋक्सामयो तदर्थत्वात्- अर्थकत्वात् - तुन्यतया स्तुत्यर्थत्वात् श्रमणात् विकल्प
स्यात् । ऋचा साम्ना वेति तुल्यविधि स्यात् । इति ॥ ३० ॥

सि०॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

वचनात्— ' य एव विद्वान् साम्ना स्तवीत ' इति प्रत्यक्ष-
विधिरचनेन एकवाक्यत्वात् विनियोगः—साम्न एव नियमेन विनियोग ।
असुरा अववायन् इति निन्दया साम्न स्तुतिसम्भवादर्थवाद स इति
भाव ॥ ३१ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥

अयं सहस्रेति ऋचा प्रगीतयैवोपस्थानम् ॥ अ० ८ ॥

अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयो-

स्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

॥ ' अय सहस्रमानस ' इत्येतया आहवनीयमुपादिष्टे । इति काचित्
वर्णविशेषे श्रुतम् । इयमृक् संहिताप्रथे अप्रगीता समासात् । गानप्रथे तु
प्रगीता । सल्लेखम् अर्थकत्वात्—उपस्थानरूपकार्यकत्वात्, ऋक्सामयोश्च
स्तदर्थत्वात्—उपस्थानार्थत्वात्, अप्रगीता प्रगीता वेति ब्राह्मियवद्विकल्प
स्यात् । ततो न हेरुपस्थाने तस्यामृचि गान न नियतमिति ॥ ३० ॥

सि० ॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

सामवेद गानस्येव प्रकृतत्वेन गानप्रथे प्रगीतोया पाठात् वचनात्-
उपस्थानधिकावये ' एतयेति सर्वनामश-दस्य सन्निहितबोधकत्वात् प्रगीत-
मन्त्रस्यैव सन्निहितत्वात् तस्यैवोपस्थाने विनियोग । न अप्रकृतस्य
अप्रगीतस्येति भाव ॥ ३१ ॥ इति द्वितीयवर्णकम् ॥

अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादीना तानेन प्रयोगाधिकरणम् ॥८॥

(सामप्रसङ्गादिय चिन्ता ॥)

अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् । ३० ।

निखिन्दे ' उदात्तानुदात्तस्वरितोति त्रैस्वर्य दृश्यते । तेभ्योऽ-
तिरिक्तधतुर्थ स्वर एकश्रुति प्रचयनानेत्यपरपर्यायोऽपि दृश्यते । सत्येवम्-

क्षरे तकारस्योपरितनं यकारस्योकारं लोपयित्वा तयोः स्थाने आईभावः कार्यः ।
 एवं द्वितीयोत्तरायामपि वर्तव्यम् । एवं योनिवद्गानं न्यात । तथा च
 प्रकृतिवदेव गानं नोद्ग्रसक्तिरिति पूर्वपक्षः ॥ ३२ ॥

सि०॥ वर्णे तु वादारिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरे-
 कात् ॥३३॥

वादारिराचार्यस्तु वर्णे— उत्तरायामृचि यत्र एकार आयाति तत्रै-
 काररूपवर्ण एव आईभाव गनुते । तथाहने द्रव्यव्यतिरेकात्— द्रव्यस्य-
 वर्णस्य-एकारस्य व्यतिरेकात्— आई इत्यस्य सान्धिरूपत्वात् यथाद्रव्यं-
 सान्धिरूपपूर्वदर्शस्य विनरणं कृतं भवति । न एव योनिभूपामृचि आई इति
 वर्णांतरस्वाभमः । अपि तु विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकार सामप्र-
 सिद्धप्रक्रियया वृद्ध सनेकारो भवति । तस्य सम्बन्धकारत्वात् अकारः पूर्व-
 भागः । इकार उत्तरभागः । तौ विश्लेषेण गीयमानौ आईभाव प्रतिपद्येते ।
 ' वृष्टं तालव्यं आई भवति ' इति मायगानामुक्तिरेवात्र मानं ज्ञप्त् ।
 सस्वेवमुत्तरायाम्बोक्षतुर्धाक्षरे नास्ति तालव्य इकारः । अतस्तत्र आईभावो
 न कर्तव्यः । यत्र तु वृष्टं तालव्यमास्ति तत्र पूर्व्यात् आईभावो भवत्येव ।
 सोऽयमाईभावाः उक्तरीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् उत्तरायानवर्णानुसारतः
 कर्तव्यः । न तु पूर्ववच्च । यस्मिन् देशे आईभावः उत्तरत्रापि तस्मिन्नेव
 देशे इति नियमोऽस्ति । गीत्यर्थस्याभावेन योनिक्रमे तेन गिनापि गीतिर्न
 विनश्यति । तस्मात्सामोहः सिद्ध इति भावः ॥ ३३ ॥

उत्तरयोस्तोभातिदेशाधिकरणम् ॥१०॥

स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिं ऋग्वत् ॥३४॥

वामदेव्यसाम्नः योनिभूतायामृचि द्वयोरर्थयोर्बध्ये ' ओ ओ हो हार्यी ' इति स्तोमः समाप्नातः । तस्य स्तोमस्य द्रव्यान्तरे—उत्तरायोर्बोः,
 निवृत्तिं— आतिदेशस्वामात्रमेके आचार्या आहुः । कस्मात् ! ' यद्योन्या

तदुत्तरमोर्गायतीति गीतेरेवातिदेशश्चवणात् । ऋग्वत् — यथा प्रथमाया योन्यर्चो वर्णाः नान्तिदिश्यन्त तथा स्तोभा अपि नान्तिदिश्यन्त इति ॥३४॥

**सि० ॥ सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः
स्यात् ॥ ३५ ॥**

सर्वातिदेशस्तु—स्तोभसहितस्यैव साम्नः अतिदेशः स्यात् । कुनः ? **सामान्यात्** — ऋक्स्तोभस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दा-
र्थत्वात् । न च ऋक्शब्दार्थैरसम्बन्धान्न स्तोभानामतिदेश इति वाच्यम् ।
लोकवद्विकारः स्यात् — यथा लोके गायकैः गानशोभार्थमनर्थका वर्णा
अपि मध्ये प्रयुज्यन्ते । तथा उत्तर-ऋचोरपि स्तोभवर्णप्रक्षेपात्मको विकारः
स्यात् ॥ ३५ ॥

अन्वयं चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

अन्वयं चापि— स्तोभा गेम्हाश्चानुयन्तीति वाक्यशेषः स्तोभाश्च-
रणामुत्तरऋचोरनुवृत्तिमपि दर्शयति । गेम्हा — स्वरा इत्यर्थः ॥३६॥

निवृत्तिर्वा अर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

निवृत्तिर्वा— ‘अग्निष्टमती’ स्यैवंजातीयकानां स्तोभानां निवृ-
त्तिरेव । कुनः ? **अर्थलोपात्**— ‘शीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेष उरलभ्यते ।
अतः अर्थस्य शीतक्रमेणः लोपात् एवंजातीयकानां स्तोभानामुत्तरऋचो-
निवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥

अन्वयो वा अर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

एवंजातीयकानां स्तोभानामपि अन्वयो वा—अनुवृत्तिरेव । न
निवृत्तिः । उक्तार्थवादो न स्वार्थे प्रमाणम् । यनोऽर्थत्रोपः स्यात् । नहीन्द्रस्य
रूपं प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अतः स्तोभानामनुवृत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥

स्तोभलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोम-
शब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

आधिकं—ऋगक्षरेभ्य अधिक, विवर्णं च—ऋगुपाठशाले अपिच-
मानं च वस्तु स्तोमं अष्टपात्रयमिति जैमिनिराचार्यो भवति । स्तोमशब्द-
त्वात्—समाया प्रत्ययान्तं चरणं चङ्गस्तोमं वृत्तिर्नामिति निरुक्तशब्दे एव
स्तोमशब्दप्रवहस्य दृष्टरादित्यर्थः । ऋगक्षरेभ्योऽधिकरे सति ऋग्नि-
लक्षणवर्णान् स्तोमप्रमिते तल्लक्षणं पर्ययस्यति । अत्र ऋगक्षरिलक्षणान्-
मर्थानभिधायकत्वेन चेत्, अर्थाभिधायकेषु 'अग्निष्टपत्वाद्यादिरतामंश्चव्याप्ति-
स्यादतः स्तोमपदवाच्यप्रकारकाभियुक्तप्रसिद्धिप्रतिशेथ्य एव स्तोमत्व
वाच्यम् । वाच्यताप्रत्येदं स्तोमत्वं त्वर्चडोपाधिरिति न वाच्यतावच्छेदका-
प्रसिद्धिमिति भावः ॥ ३९ ॥

प्राकृतव्रीह्यादिस्थानापन्नेषु नीवारादिषु व्रीह्यादिधर्माणः नृहेन
अनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

धर्मस्यार्थकृतत्वात् द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

वाजपेये 'वाहस्पत्ये नैतारं चरुं सप्तदशशराव निर्वपती'ति श्रूयते ।
एवं 'सोस्थेते पृथ्व्ये षडहे मध्वाशयेत् । धृतं ता । ' । तथा राजमूये
'निर्झतं चरुं नखाग्रतानां परिवृत्स्यै प्रहे' । एवं चातुर्मास्येषु
'परिधौ पशुं नियुञ्जोत' । तथा उद्योतिष्टोमे 'न गिरा गिरेति च्छ्यादैरं
कृतोद्दिष्टम्' इत्यादि श्रुतम् । तत्र द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे—द्रव्ये
नीवारादौ, गुणे मध्वाशनादौ, विकारे नखादौ, व्यतिक्रमे परिव्यादौ, प्रतिषेधे
प्रतिपक्षे विहिते इरापदादौ चोदनानुबन्धविधीयमानश्रीक्षणादिधर्मस्य, त्र-
नियमादिषु धर्मस्य, उद्वेगस्वल्पसुलभधर्मोक्षणस्य, यूपधर्मपशुनिर्वाहनस्य,
आर्हमादिगिरापदधर्मस्य च सम्बन्धः स्यात् । समवायात्—व्रीह्यादिस्थान-

सम्बन्धात् । धर्मस्यार्थकृतत्वात्—प्रोक्षणादेः ग्रीह्यादौ अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्त-
त्वात् । नीवारादौ सर्वत्रापूर्वप्रयोजकतासत्त्वात् उक्तस्थलेषु स्थानिनो धर्म
अनुष्ठेया इति भावः ॥ ४० ॥

परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात् स्यात् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे परिधौ यूपधर्मानुष्ठानं कार्यमिति यन्निर्णीतं तदाक्षिप्यते ।
तदुत्पत्तेः—परिधेराहवनीयपरिधानार्थमुत्पत्तेः, तत्कृतत्वात्—यूपधर्माणां
केवलपशुनियोजनार्थं यदुत्पन्नं तत्प्रयोज्यत्वात्, निवृत्ति—परिधौ यूप-
धर्माणां निवृत्तिः स्यात् । तस्य पशुबन्धनयूपप्रयोज्यत्वाभावादिनि
भावः ॥ ४१ ॥

सि० ॥ आवेश्येरन् वा अर्थवत्त्वात् संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥

यूपधर्माणां तदर्थत्वात्—पशुबन्धनरूपकार्ये यन्नियुक्तं तच्छेषत्वात्,
अर्थवत्त्वात्—पशुनियोजनरूपकार्यत्वात् यूपधर्माः परिधौ आवेश्येरन्—
अनुष्ठेयैरन्नेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आख्या चैवं तदावेशात् विकृतौ स्यादपूर्व-
त्वात् ॥ ४३ ॥

अपूर्वत्वात्—यूपशब्दस्य आहवनीयसंस्कारनिमित्तत्वात्
विहितपरिव्याणाजनादिसंस्काराणामेव यूपपदशक्यताभेदेकत्वात् विकृतौ—
परिधौ तदावेशात्—संस्काररूपशक्यताभेदेकसत्त्वात्, एवं—प्रकृतिवत्
आख्यायूपशब्दः परिधौ प्रवर्तते । तथा च यूपधर्माज्जनवेलायां प्रकृताविध
‘यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति त्रैपस्तत्र न परिधय इत्यूह इति भावः ॥४३॥

अभ्युदयेष्ट्यां श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥४४॥

‘ वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति धर्मयुत्यस्य भ्रातृण्यं यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अम्युदेति । स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् । ये मध्यमास्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्वयिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् । ये द्वादिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् ’ इत्यम्युऽयेष्टया श्रूयते । अत्र परार्थे—प्रधानयागार्थे दधनि शृते च प्रणीता धर्मा उत्पवनादयः न कर्तव्याः । कुतः ? न स्वर्थ-सामान्य-एककार्यकारित्वं न । प्रणीताकार्यकारित्वाभावात्तयोरेकार्यः । उत्पवनादे. संस्कारस्य तदर्थत्वात्— हविःश्रवणार्थत्वात् । दधिश्रुतयोश्च प्रधानयागार्थत्वेन विभिन्नकार्यकारित्वात् तयोः प्रणीता धर्माः कार्या इति ॥ ४४ ॥

सि० ॥ क्रियेरन् वा अर्थनिर्वृत्तेः ॥ ४५ ॥

तयोः दधिश्रुतयोः प्रणीता धर्मा उत्पवनादय क्रियेरन्नेव । कुतः ? तयोः प्रधानार्थत्वेऽपि अर्थस्य—हविःश्रवणस्य, निर्वृत्तेः—नाम्नामुत्पत्तेः । एकेन कार्यद्वयसाधने बाधजाभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘ बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति ’ इत्यनयोरेकार्यत्वा-द्विकल्पेन विधानं विद्यते । ‘ रथन्तरे स्त्वमाने समीलयेत् । बृहति स्त्वमाने समुद्रं ध्यायेत् ’ इत्यादयस्तयोर्धर्माश्च श्रुताः । ते समुच्चयेन अनुष्ठेयाः, उत यत्र श्रुतास्तत्रैव निगम्यन्ते इति निश्चित्साया बृहद्रथन्तरयोरेकार्यत्वात् पृष्ठस्तोत्र-रूपैककार्यकारित्वात्तद्वर्गयोरेविभागः स्यात्—विभागेन अनुष्ठानं न स्यात् । अपि तु समुच्चय एव भवेदिति ॥ ४६ ॥

सि० ॥ निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥

निर्देशात्—विधिवाक्ययोः बृहद्रथन्तरमिति पृथङ्निर्देशात्, व्यव-
तिष्ठेन्—यस्य धर्मास्तस्यैवेति नियम्येन् । किञ्च, उच्चैर्गोयम्, बलवद्गोय-
मिति रथन्तरधर्मः । नोच्चैर्गोयम्, न बलवद्गोयमिति इति बृहद्धर्मः । तद्धर्मसाहच-
विरुद्धम् । अतो न समुच्चयः । व्यस्यैव धर्माणामिति भावः ॥ ४७ ॥

कण्वरथन्तरे अत्रिरुद्धानां बृहद्रथन्तरधर्माणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १६ ॥
अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेन् ॥ ४८ ॥

‘ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति गिरहत्वैश्यस्तोमे ‘ कण्वरथन्तरं पृष्ठं
मवती’ति पृष्ठस्तोत्रत्वेन कण्वरथन्तरं विहितम् । तत्र तद्विकारात्—उस्य
कण्वरथन्तरस्य विकारात्—बृहद्रथन्तरस्थानापन्नत्वात्, तस्मिन्नप्राकृते कण्वरथ-
न्तरे उभयधर्माः स्युः । ये तु गिरुद्धा धर्मास्ते विरोधाद् व्यवतिष्ठेन् । अत्रि-
रुद्धेषु समुच्चय इति भावः ॥ ४८ ॥

द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १७ ॥

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ ४९ ॥

‘ ससव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात्, अप्रितावप्येकाहे उभे
बृहद्रथन्तरे कुर्यात् ’ इत्युभयसामानः क्रत्व आम्नायन्ते । तेषु बृहद्रथन्तरधर्माः
प्रवृत्तितत्त्वोदकेन प्राप्यन्ते । ते धर्मा उभयसाम्नि—संसरादिशतृषु,
एवं—कण्वरथन्तरवत् प्रत्येकं समुच्चयेन कार्याः । न व्यवस्थाऽनुष्ठेयाः ।
कुनः ? एकार्थापत्तेः—पृष्ठस्तोत्ररूपैककार्ये आपत्तेः प्राप्तत्वादिति ॥ ४९ ॥

सि० ॥ स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

उक्तधर्माणां स्वार्थत्वात्—बृहद्रथन्तरादिरूपसामार्थत्वात्, व्यवस्था-
रथन्तरे तद्धर्मः, बृहति बृहद्धर्म इति व्यस्यथा स्यात् । प्रकृतिवत्—यथा
प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सामप्रयुक्ता व्यस्यथा । अप्रापि तथैव व्यस्यथा ज्ञेया ।
अन्यथा धर्माणां पृष्ठस्तोत्रार्थत्वे प्रकृतावपि धर्मसाङ्ख्यापत्तिरिति
भावः ॥ ५० ॥

सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थ-
संयोगात् तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' सुवेण पार्वणौ जुहोति ' इति पार्वणहोमौ
विहितौ । तयोः सौर्यादिविकृतिषु ऋप्रवृत्तिः—अनतिदेशः—नानुष्ठान-
मित्यर्थः । कुतः ? समुदायार्थसंयोगात्—दर्श्यामत्रिकपीठमासयागत्रिक-
समुदायत्तको योऽर्धस्तेन साकं सम्बन्धत् । तदभीज्या हि—यतः तं
समुदायमुद्दिश्य इत्या—यागं विहितं । तत्र पार्वणविति तद्धितो देवता-
वाचकः पर्वशब्दः प्रत्येकं त्रिरुद्धयवाचकः । पथङ्गपुरोडाशवत् त्रिक्समु-
दायसंस्कारात्मको होमः समुदायोपकारकः । सौर्यागं तु न त्रिकम् । न
वा सौर्यागः समुदायविचारः । किन्तु वेदलाग्नियागविचारः स इति तत्र
समुदायोपकारकधर्मप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ५१ ॥

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

' पर्वसु चोभयोत्पवास इति व्यग्रहारात् कालस्यापि वाचकः
पर्वशब्दः । तथा च कालदेवताकः पार्वणहोमः प्रयाजादिवदाराद्रूपकारक-
स्तद्देव तस्य विकृतावतिदेशो भविष्यतीति चेत्— ॥ ५२ ॥

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥

नेदं सम्यक् । कस्मात् ? कालस्य अप्रकरणत्वात् । यथा सैन्धवादि-
शब्दस्य नानार्थत्वेऽपि भोजनादिप्रकरण लवणादितारपर्येप्राहकम् । तथा
यागत्रिके तारपर्येप्राहकं दर्शपूर्णमासप्रकरणम् । कालस्य तु नैव प्रकरण-
मिति भावः ॥ ५३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

' ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजाग्हे, अमावास्या सुभगा सुशेवा
धेनुरिव भूय आप्यायमाना ' इति मन्त्रवर्णादपि समुदायाभाज्येति सिध्यति ।
ततो न तयोः प्रवृत्तिर्विकृताविति भावः ॥ ५४ ॥

तदभावेऽग्निवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

तदभावे--सौर्ययागे अग्न्यादित्रिकाभावेन असन्निहितोऽपि समुदायः अग्निवदुपकरोत् । यथा ' आग्नेमग्न आवह ' इति सन्निहितः असन्निहितो वा अग्निर्यागार्थमावाहाने, तथा समुदायोऽप्युपकारकः स्यादिति चेत्- ॥ ५५ ॥

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

नापं पक्षो युक्तः । यत्. पार्वणहोमस्य प्रकृतत्रिकसंस्काररूपत्वमेव त्रिकमधिकृत्य पठितत्वात् । इत्थं च यस्याधिकारस्तस्यैव गुणं विदधाति नेतरस्येति भावः ॥ ५६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥

इदं पार्वणहोमद्वयमुभयाः--दर्शपूर्णमासयोः, समुच्चितमेव कर्तव्यम् । अविशेषात्--नियामकाभावादिनि ॥ ५७ ॥

सि० ॥ यदभीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥

यदभीज्या--यन्नामरूपागो यत्र तद्विषयौ तदुपकारकाथेव । तथा च--पूर्णिमास्या पूर्णमासात्रिकस्मरणरूपसंस्कारार्थत्वात् ' पूर्णमासाय स्वाहा ' इति, अमावास्याया ' अमावास्यायै स्वाहा ' इति व्यवस्थेति भावः ॥ ५८ ॥

समिदादीनां यागनामताधिकरणम् ॥ २० ॥

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' समिधो यजति, तनूनपानं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकरं यजति ' इति प्रयाजेष्वपि--समिदादिदेवता उद्दिश्य त्रिहितयागेऽपि संस्काररूपत्वम् । पार्वणहोमवदिति चेत्- ॥५९॥

सि० ॥ नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

न । अचोदितत्वात्— यथा प्रलेकान्त्रयैर्विहितान्यादिषागत्रय-
समुदायस्य स्मरणं दृष्टं प्रयोजनम् । तथा समिदादिदेवतानां पूर्वमविहितत्वेन
न तदनुवादेन संस्कारार्थं यागविधानं सम्भवति । तस्मात्—देवताविध्य-
सम्भवात्समिदादिनामका यागा एव दृष्टफलाभावाद्दारादुपकारकाः समिदादि-
विर्वाक्यैर्विधीयन्त इति भावः ॥ ६० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावचोधिण्यां नवमाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचरूपदोहाधिकरणम् ॥१॥

सि० ॥ प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथो-
त्तरस्यां ततो तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘अग्नये जुष्टं निर्धपामीति निर्धपमन्त्रः । तथा
‘स्योनिं ते सदने कृणोमि, घृतस्य धारया मुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्
सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेघ सुमनस्पमानः’ इति व्रीहिलिक्षो मन्त्रश्च
श्रूयते । तदेतन्मन्त्रद्वयं ‘सौर्यं चरुं निर्धपेद् व्रीहवर्चसकामः’ । ‘येन्द्रान-
मेकादशकपालं निर्धपेत्प्रजाकामः’ । ‘वैश्वदेवीं सामहणीं निर्धपेद् ग्रामकामः’
इत्यादिविकृतिषु चोदकेने यथार्थं प्राप्तम् । तत्र प्रकृतौ—दर्शपूर्णमासयोः,
यथोत्पत्तिवचनं—यत्पदघटितत्वेन मन्त्राणामुत्पत्तिवचनं तत्पदघटितैरेव मन्त्रैः
अर्थानामभेदादीनामभिधानं मुत्तरस्यां—सौर्यादिविकृतीन्ध्यां कार्यम् । तस्याः
वत्प्रकृतित्वात्—दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् ‘प्रकृतिवदिकृतिः कार्येति

चोदकशास्त्रवलादिति चेन्न । कुत ? अर्ये-सूर्ये-प्रकाशनरूपे कार्ये प्रकृतिपठिताग्निपदघटितमन्त्रस्य अकार्यत्वात्—सूर्यादिप्रकाशनासमर्थत्वात्, तत्र सूर्यादिपदस्य ऊहः अत्रैव कार्यः इति चकारेण सः दर्शित इति भावः ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

‘ न माता वर्द्धते न पितृ न भ्राता न स्वसा ’ इति लिङ्गदर्शनादपि एतदतिरिक्तानामूहोऽस्तीत्यर्थोऽस्तिष्यति । मात्रादिर्न वर्द्धते नोहं प्राप्नोतीति तदर्थः । तस्माद्विकृतौ द्वारान्तरप्रयुक्तान्यथाभावात्तस्य उहोऽस्तीति भावः ॥ २ ॥

मौद्रे चरौ प्राकृतबर्हिस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदोहाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

‘ मौद्रे चरुं निर्घपेच्छ्रियै श्रीकामः ’ इति श्रीकाममुद्दिश्य विहितेऽष्टया ‘ पौण्डरीकाणि बर्होऽपि भवन्तीति श्रुतम् । प्रकृतौ ‘ स्तूणीत बर्हिः परिधत् वेदिं जयामि मा हिंसीरमुपाशयाना दर्भस्तूणीत हरितैः सुपर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रह्मः ’ इति बर्हिस्तरणमन्त्रे श्रुतद्योदकेनास्थामिष्टया प्राप्तः । तत्र दर्भस्थाने ‘ पौण्डरीके ’ गिर्यूहः उक्तश्रुतेः कृत एव । तथा हरितैरिन्द्रापि ‘ रक्तैः ’ गिर्यूहः कर्तव्यः । न सुब्रह्मण्या निगदे इन्द्रविशेषणीभूतहरिवेद्यादेः ‘ आप्रेयी सुब्रह्मण्या ’ इत्यनुहपाठ इव अत्रापि अनुहः पाठ इति बाध्यम् । कुतः ? जातिनैमित्तिकं—जातिवाचकधर्मशब्दे नैमित्तिकं विशेषणीभूतं हरितैरिति यत्पदं तत् यथास्थानं—यथायोग्यमूहमेव । तत्स्थाने रक्तैरिति प्रयोक्तव्यम् । इन्द्र हरिव इति गुणसत्त्वे प्रमाणाभावात्तत्पदं केवलमदृष्टार्थम् । अतः अनुहोऽत्र तथैवोक्तम् । अत्र तु दर्भेषु हरिर्द्वर्गः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः । तत्प्रकाशनं दृष्टं फलम् । अतो दृष्टान्तवैषम्यम् । तस्मादत्र रक्तैरित्यूह एवेति भावः ॥ ३ ॥

अपर्यवसिते पूर्वाधिकरणे विचारान्तराधिकरणामिदम् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

‘विशेषा देशाना उद्घाणा ज्ञानाना वपाना मदसोऽनुब्रूहि’ इति कश्चिद्वैकृतपशौ ऊनेन मंत्रपाठो दृश्यते । ततो लिङ्गदर्शनादपि निवृत्तावृद्धः सिध्यति ॥ ४ ॥

अविकारमेके अनार्पत्वात् ॥ ५ ॥

आद्यसूत्रे अनूह इत्यर्थमंत्रेण कृत पूषपक्ष द्रवयति—अविकारमिति । अविकार—अनूह प्रकृतिरदेन पठितमन्त्रमित्येके आहु । अनार्पत्वात्—मन्त्रस्य अपौरुषेयत्वात् । ऊहे कृते तदपौरुषेयत्वं मज्येतेति ॥ ५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

‘आगत्य छागस्य वपाया मदसाऽनुब्रूह’ इति कश्चिद्वैकृते आग्नेये पशुनाप्रापते । तत्र ऊहश्चेदूहेनेन एतन्मन्त्रस्वरूप सिध्यतीति अग्निपद-घटितमन्त्रपाठो व्यर्थ इति तादृशमन्त्रपाठरूपलिङ्गदर्शनादपि अविकारः अनूह सिध्यतीति भावः ॥ ६ ॥

सि० ॥ विकारो वा तदुक्तो हेतुः ॥ ७ ॥

॥ इति पदव्याख्यात् । विकारः—ऊहः स्यात् । तदुक्तो हेतुः तस्मिन्नेव ‘अकार्यत्वात्’ इति प्रागुक्त एव हेतुर्बोध्यः । यतः अर्पणराणि मन्त्राक्षराणीति मन्त्रार्थानुभागी नादक इति प्रागुक्तेन हेतुना ऊहः सिध्यतीति निश्चयोऽर्थः ॥ ७ ॥

लिङ्गं मन्त्रविकीर्णार्थम् ॥ ८ ॥

लिङ्गम्—‘आगत्य छागस्य वपाया मदसोऽनुब्रूहि’ इति प्रागु-पन्यन्त तन्मन्त्रविकीर्णार्थम्—अत्र मन्त्र एवास्त्वामितीत्या तादृशमन्त्रपाठ इति भावः ॥ ८ ॥

नियमो वा उभयभागित्वात् ॥ ९ ॥

अथ 'यद्येकं यूपमुत्सृजेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्' 'यदि द्वौ एतौ ते वायु इति' 'यदि बहून् एते ते वायव इति ब्रूयात्' इत्यत्र नियमो वा-नियम एव । एतद्विध्यभावे हि एकवचनान्तद्विवचनान्तमन्त्रपाठे एक-यूपस्पर्शस्य उभयभागित्वात्—विकल्पेन मन्त्रद्वयभागित्वात्, एकयूप-स्पर्शे एकवचनम् । यूपद्वयस्पर्शे द्विवचनम् । अनेकस्पर्शे बहुवचनमिति नियमः क्रियते अनेन विधिनेति न तस्य वैधर्म्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शे प्रायश्चित्तविधानाधिकरणम् ॥३॥

सि० ॥ लौकिके दोषप्रसङ्गात् अपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥१०॥

उक्तोऽयं यूपस्पर्शः श्रौतिक लौकिकं च स्पर्शे मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत लौकिके एव स्पर्शनिमित्तमिति सन्देहे आह-लौकिके यूपस्पर्शे अयं मन्त्रपाठः । कुतः ? दोषसंयोगात्—'यदि यूपं स्पर्शेत् प्रातिष्ठायाश्च्यवेत्' इति दांप-श्रवणात् । अपवृक्ते—निषिद्धे स्पर्शे निमित्ते सत्ययं मन्त्रश्चोद्यते—विधीयते । प्रकृते—कर्त्तव्यस्पर्शे तु निषेधस्य अभागित्वात्—'विधिस्पृष्टे निषेधान-वकाशः' इति न्यायेनाप्राप्तं वात्तत्र मन्त्रपाठो न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयोर्द्वि-
वचनान्तेनोहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्यायस्त्वविकारेण दृष्टप्रतिघातित्वाद्-
विशेषाच्च तेनास्य ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ 'अदितिः पाशं प्रमुषोक्त्वेतम्,' तथा 'अदिनिः पाशान् प्रनुमं ऋषेभान्' इत्येकवचनान्तत्रद्विवचनान्तं मन्त्रद्वयं पठितम् । प्रकरणात्मन्त्रद्वयस्यापि तत्रैव निवेश इति वक्ष्यति । सत्येवं 'भैरं श्वेतपालभेऽ चारुणं कृष्णमन्त्रौषरीना च मन्वात्रजफामः' इति द्विपशुयागे पाशद्वयोपेताया विकृते तन्मन्त्रद्वयं चोदकेनातिदिष्टम् ।

अथ 'यचेत् यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति न्यूनात्' 'यदि द्वौ एतौ ते वायु इति' 'यदि बहून् एते ते प्रायश्चित्त इति न्यूनात्' इत्यत्र नियमो वा-नियम एव । एतद्विधमत्रे हि एकरचनान्तद्विचनान्तमन्त्रपाठे एक-यूपस्पर्शस्य उभयभागित्वात्—निमित्तेन मन्त्रद्वयभागित्वात्, 'एकयूप-स्पर्शे एकरचनम् । यूपद्वयस्पर्शे द्विचनम् । अनेकस्पर्शे बहुचनमिति नियम क्रियते अनेन पिधिनेति न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शे प्रायश्चित्तविधानाधिकरणम् ॥३॥
सि० ॥ लौकिके दोषप्रसङ्गात् अपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥१०॥

उक्तोऽप्यूपस्पर्शे वैदिके लौकिके च स्पर्शे मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत लौकिके एव स्पर्शनिमित्तमिति सन्देहे आह-लौकिके यूपस्पर्शे मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत ।
कुतः 'दोषसंगेष्टान्त'—'यदि यूपं स्पृशेत्—'प्रथमं पशुपालमते' इति अवगात्, अग्नीषोमीयप्रकरणे पठितो पुरोक्ती एकरचनान्तबहुचनान्तमन्त्रौ प्रकृतेः तत्र निदिशेते, न बहुचनमन्त्र बहुचक्रे यागे उत्कथ्यते । कुतः ?
प्रकृतिपत्तौ—निरोधे सति विकल्प स्यात् । समत्वान्—उभयोरे-
करचनान्तकरचनात्यभिधानयोः प्रकरणपाठस्य तुल्यत्वात् । प्रकृतौ पाशस्य
एकत्वाद्बहुनाभिधाविमन्त्रस्य निरोधे तु एकदेशत्वात्—अप्रधानत्वात्
'शुभे'—अप्रधाने बहुचने, अन्यायस्य—निवृत्त्याभासस्य कल्पना युक्ता ।
न त्वगानुसारत प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य पाशस्योत्कर्ष इति भावः ॥१७॥

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १८ ॥

प्रकरणविशेषात्—प्रश्नप्रकरणस्योभयोस्तुल्यत्वादापि नोत्कर्ष इति भावः ॥ १८ ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् ॥ १९ ॥

बहुचक्रे यागे उत्कर्ष एव । द्वियज्ञवत्—यथा युवंति स्वः स्वर्पती, इति द्वयोर्भजमानयोः प्रतिपद वृत्त्यात् 'इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वर्पतीति

युजमानगतद्वित्यस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अन्वयासंभवात् । एतेन 'राजपुरोहितौ
सायुज्यकामौ यजेयातामिति बुलायनात्के द्वियजमानयामे उत्कर्ष इत्युक्तं
दृतीयस्य दृतीयपादे चतुर्दशाध्वजणे । तद्वदत्राप्युत्कर्ष इति भावः ॥१०॥

अर्थाभावात् नैवं स्याद् गुणमात्रमितरत् ॥२०॥

दृष्टवैपय्यपोतकस्तुः । अर्थाभावात्-अर्थस्य द्विगुणितिशिष्टरूपार्थको-
धकविधेः प्रकृते अभावात् केवलं गुणमात्रं-वचनबोध्यसदृशस्त्वितिशेषणमात्रं
बोध्यते । इतरत्-युवं द्वि स्थः स्वर्पताति मन्त्रशाक्यं नैवं-द्विनियोजकविधि-
हीनं न । अतो वैपय्यम् । यदि 'इति द्वयोर्द्वयजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्' इति
विधिर्न स्यात्तर्हि तत्राप्युत्कर्षो न भवेदिति ॥ २० ॥

द्यावोस्तथेति चेत् ॥ २१ ॥

मास्तु द्विदृष्टदृष्टान्तः । अथापि 'द्यावापृथिव्योरक्षं देव्यज्यया शृत्रहा
भूयास्तु' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽपि दत्तं द्यावा — अथ वापदघटितमनु-
मत्रणं तस्योत्कर्षस्तृतीये उक्तः । तद्दृष्टान्तेन प्रकृते बहुवचनान्तः प्रथमसमु-
त्कर्षः स्यादिति चेत्— ॥ २१ ॥

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ २२ ॥

न । प्रकृते 'रक्षणया रूपं परिध्यति' इति पाशस्य उत्पत्ति-
शब्दत्वात् पाशस्य प्रातिपदिकार्थस्य अंगस्वप्रतिपादकः शब्दो विद्यते ।
द्यावापृथिव्योस्तथा शब्दः दर्शपूर्णमासे नास्ति । अतः प्रातिपदिकार्थोऽपि
तत्र बाधित इति दृष्टान्तोऽप्ययमेवेति भावः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नी संनद्येतिमंत्रस्यानुहा-
द्विपरशु ॥ ६ ॥

सि० ॥ ऊपूर्वे रदविवारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत् ॥२३॥

दर्शपूर्णमासयोः 'पत्नी संनद्य आग्नेनोदेहीति मन्त्रो विद्यते । तत्र
चतुपत्नीषु दर्शपूर्णमासप्रयोगे पत्नीशब्दो बहुवचनान्त उदितथ्यो न

वेति संशये सति उप्रवे तु-अप्रकृतिपूर्वके वर्धणि अर्थात्प्रकृतौ अविकारः-
अनूहेन प्रयुज्येत । उप्रदेशात्-धर्मणाम्प्रतिदेशेन प्राप्यभावात् । अतिदेश-
स्थले एव ऊहप्रसक्तिरिति भावः ॥ २३ ॥

द्विपत्नीके विकृतियानेऽपि मन्त्रस्यानुहाधिकरणम् ॥७॥

सि० ॥ विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २४ ॥

अथमेव मन्त्रः विकृतौ- बहुपत्नीके सौर्यादियागेऽपि न उद्यः ।
तद्वचनात्- पत्नीमात्रतापर्ययवचनात् । प्रकृतौ संख्याया अत्रिवाक्षितत्वात्
विकृतापि तथैव संभवाच्चोहस्तत्रेति भावः ॥२४॥

सवनीयानामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे तेषु प्रास्माऽग्निम्भर-
तेति मन्त्रस्यानुहाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अग्निगुः सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥२५॥

सोमे अग्नीषोमीयपक्षौ प्रास्मा अग्निम्भरतेति अग्निगोः प्रैपः सूमा-
ग्नातः । सः सवनीयेषु संस्थापशुषु तद्वत्-पत्नी सन्नाक्षेतिवत्, अविकारः-
अनूद्यः । समानविधानस्य-तृतीये दूषितत्वात्समानविधानाश्चेत् धर्मा इत्य-
नेन कृत्याचिन्ता सूचिताः ॥ २५ ॥

नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे व्रीहिशब्दस्यानुहाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सि० ॥ प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २६ ॥

यत्र प्रकृतौ व्रीहिलाभे व्रीहिसदृशानीवारा उपादाय-
तत्प्रतिनिधौ । तस्मिन्मिदं मृते प्रतिष्ठितं व्रीहिणा मेधं सुमर्चयिष्यात् । इति
मन्त्रस्य प्रतिनिधौ-नीवारादौ, आविकारात्-अनूहेनैव व्रीहिः ।
' नीवाराणां मेध ' इत्युक्तो विधेयः ॥ २६ ॥

पू० पू० ॥ अनाम्नानादशब्दत्वमभाषीचेत्तरस्य

स्यात् ॥ २७ ॥

अनाम्नानादशब्दत्वम्-उक्तमन्त्रे यदि व्रीहिशब्दस्य पाठो न
स्यात् । इतरस्य-नीवारस्य यदि अनाम्नानादशब्दो न स्यात् ।

न चैतद्द्वयमपि । अतो मन्त्रे व्रीहिशब्दस्य पाठान्नीवारस्य द्रव्यान्तरा-
भावाच्चाभिदानसिध्यर्थं नीवारशब्द जहितव्य इति ॥ २७ ॥

सि० ॥ तादर्थ्याद्वा तदारुख्यं स्यात्संस्कारैर-
विशिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

तादर्थ्यात्—नीवाराणां व्रीह्ययवत्वेन व्रीहार्पणात्, संस्कारैः—
श्लोक्षणावहननादिव्रीहिसंस्कारैरविशिष्टत्वात्— अन्यूनानतिरिक्तत्वात्—
व्रीहिसम्बन्धिषयावसंस्कारयुक्तत्वाच्चोत्तर्यः । तदारुख्यम्—नीवारद्रव्यमपि
व्रीहिशब्दनामकं स्यात् । तस्मान्नोहः ॥ २८ ॥

उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २९ ॥

अस्य—नीवारेषु व्रीहिसादृश्यस्य, तत्र— यापार्थ्यम् ' सामान्यं
तच्चिकीर्षा हि ' इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे एकादशाधिकरणे सप्तविंश-
तिसूत्रेण ' यद्विषयिणी इच्छा तदलाभे तत्सदृशमेवेच्छतीत्यादिनोक्तमिति
भावः ॥ २९ ॥

द्विपशुयाने अधिगुणैपगतानां सूर्यं चक्षुर्गमयतादिति मंत्राणाम-
नूहाधिकरणम् ॥ १० ॥

संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिणामत्वात् ॥ ३० ॥

अधिगुणैरे ' सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वात प्राणवसूजतात् ' इति एक-
वचनात्त्वेन श्रुतेषु संसर्गिषु—शरीरसंसर्गिषु चक्षु प्राणप्रभृतिषु बहुपशुके
विकृतिपागे बहुवचनान्तत्वेन उहो न कर्तव्यः । कुतः ? अर्थस्य—तेजो-
रूपार्थस्य, अस्थितपरिणामत्वात्—अस्थितानेकसंख्यत्वात्—सर्वत्र एक-
संख्यत्वादित्यर्थः । अत्र चक्षु पद न गोलकपरमपि तु तेजोविशेषपरम् ।
तच्चानेकपशुनामप्येकमेवेत्येकवचनस्य न विरोध इति भावः ॥ ३० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

‘ न माता वर्धते (ऊहते) न मज्जा न नाभिर्न प्राणः ’ इति
लिङ्गदर्शनादपि चक्षुषस्तात्सदृशत्वेन न ऊहेः बहुवचनान्तत्वेनानेकाश्रयाग
इति भावः ॥ ३१ ॥

द्विपश्रयागे अधिगुप्रैपगतैकधेति शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् ॥११॥

सि० ॥ एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ ३२ ॥

अधिगुप्रैष एव ‘ एकधास्य त्वच्चमाच्छ्रयादित्यस्ति प्रैषः । अस्य
बहुपश्रुके अतिदेशे अस्येत्यत्र एषामित्युहो निर्बिवादः । एकधेति शब्दस्य
तु अभ्यासेनाभिधानं स्यात् । कुतः ? एकसंयोगात्—सकृदुच्चारणात् ।
अभ्यासमन्तरेण असर्वविषयत्वात्—यावत्पश्रुविषयत्वासम्भवादित्यर्थः ॥३२॥

पू० प० ॥ अविकारो वा बहूनामेक-
कर्मवत् ॥ ३३ ॥

एकधाशब्दस्य अविकारः—न अभ्यासः । कस्मात् ? एकधा इत्यस्य
एककाले इत्यर्थं कृत्वा एककाले बहूना त्वच्चा बहुभिः कर्तृभिः एकीकरण-
सम्भवात् । बहूनामेककर्मवत्—यथा एकधा एक एव पुरुषः एकक्षणे बह्वीः
गाः पाययति । तत्र एकधा गाः पाययतीति प्रयोगःस्तथात्रापीति
भावः ॥ ३३ ॥

सकृत्त्वं त्वैकघ्यं स्यात् एकत्वात्त्वच्चोऽनभि-
प्रेतं तत्प्रकृतित्वात्परेष्वभ्यासेनैव विवृद्धावभिधानं
स्यात् ॥ ३४ ॥

एकघ्यं सकृत्त्वं—एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव । न कालः । प्रकृते त्वच
एकत्वात् एककालस्य सिद्धत्वेन तदनभिप्रेतं—व्यर्थं स्यात् । अतः प्रकृते
सफलत्वाय एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव वक्तव्यम् । बहुपश्रुकत्यागस्य तत्प्रकृति-

त्वात् एकप्रयन्तसाध्यत्व न सम्भवंतीत्यत परेषु—विकृतिषु वृद्धौ—
पशुवृद्धौ अग्न्यासेनैवाभिधानं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

द्विपश्चादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य देवतासुसारेणोहा-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र
च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात्सर्वत्रैवावि-
कारः स्यात् ॥ ३५ ॥

अधिगुप्रैष एव ' आशासाना मेधपतिर्या मेधमिति द्विवचनान्तो
निगद कश्चित् । कश्चित् ' आशासाना मेधपतये मेधमित्येव वचन । विकृतौ
द्विपश्चादिपशुगणे कथं प्रयोक्तव्य इति निशये प्रथम पक्षमाह—मेधपतित्वं—अत्र
मेध पशुगत सारभूत वस्तु, तत्पतित्व प्रकृतौ त्रिषु विद्यते । तत्र स्वामिनि-
यजमाने प्रथमं देवते अग्नीषोमयोः प्रदानानन्तर तदिनि त्रिसमवायात् त्रिषु
स्वामित्वस्य द्विवचनत्वात् । सर्वत्र—सर्वदेशेषु तथा प्रयुक्तत्वात्—व्यग्रह-
त्वात् । इत्थं मेधपतिषु त्रिषु ससु रथाणामेकवचनघाटित्वेन द्विवचनघटित-
त्वेन वा बोधयितुमशक्यतया प्रकृतान्वेदान्यायनिगदत्वात्—वापि तार्थव-
मन्त्रत्वात्, सर्वत्र- प्रकृतौ विकृतौ च, अविकारः—अनुपः स्यात् । परती
सनद्योतिवदिति ॥ ३५ ॥

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासङ्ख्यं
प्रयोगः स्यात् ॥ ३६ ॥

द्विर्तायः पक्षः । अपि वा द्विसमवायः—द्वैवचनान्तमन्त्रप्रयोग-
अर्थान्यत्वे— अन्यार्थान्तपर्येदे देवताबोधात्पर्ये । एवमेव द्विवचनान्तमन्त्रप्रयोगः
यजमानतात्पर्ये व युमयोरपि मन्त्रयोः तात्पर्याधीनः प्रकृतान्वेव समोद्वेगः ।
अत उमयोरप्यत्राधितार्थत्वम् । अस्य पदगुणोऽतिदेशे यथासङ्ख्यं—देव-
तायजमानवृद्धौ द्विवचनान्तो द्विवचनान्तश्च प्रयोगः— पाठः
स्यादिति ॥ ३६ ॥

स्वामिनो वैकशब्धादुत्कर्षो देवतायां स्यात्प-
त्न्यां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३७ ॥

तृतीयः पक्षः । वाक्यद्वयेऽपि मेधपतिशब्देन स्वामिनः—यजमा-
नस्य, प्रहणंम् ऐकशब्धात्— एकार्थप्रतिपादकशब्दत्वात् । पत्न्या सह
द्विवचनं स्यात् । देवतायां वाच्याया द्विवचनेष्वटिनमन्त्रस्यो-
पपत्तायपि एकवचनान्तस्य मन्त्रस्योत्कर्षः विकृतावेकदेवताके स्यत् । मन्त्रते
तु केवलं यजमानं गृहीत्वा एकं, परतो गृहीत्वा अपरमिति द्वयोः प्रकृतावेव
निवेश इति । तथा च स्वामिवृद्धानेव ऊहः । अन्यथा नेति भावः ॥३७॥

सि० ॥ देवता तु तदाशीष्टत्वात्सम्प्राप्तत्वा-
त्स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३८ ॥

देवतैव मेधपतिशब्दवाच्या । उक्तः ! तदाशीष्टत्वात्—मेध-
पतिव्यां मेधनाशासना उपनयन ताम्यागिति देवतोदेश्यकेऽत्रिययत्वात्मेध-
मेधपतिभ्यामिति वाक्यं सुसङ्गमम् । स्वामिपत्वे यजमानस्यैवत्य मेधे
सम्प्राप्तत्वात् आशासना इत्यनर्थकं स्यात् । तस्माद्देवताबद्धर एव ऊह
इति भावः ॥ ३८ ॥

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३९ ॥

उत्सर्गात्—यजमानेन देवतोदेशेन उत्सर्गस्य कृतव्याप्तः स्मिन् भक्त्या-
अमुक्यवृत्त्या, पतित्वं स्यात् । तस्य विनाशोऽमुत्सर्गात् । अतो देवताया एव
पतित्वं स्वरससिद्धमिति भावः ॥ ३९ ॥

एकस्तु समवायात्तस्यै तद्धक्षणत्वात् ॥४०॥

एकस्तु—एकार्चनान्तमेधपतिशब्दस्यो यो देवताभागस्तत्र समवा-
यात्—एकवचस्य सम्बन्धात् । तस्य—गणस्य, तद्धक्षणत्वात्—एकवचस्य-
गुणव्यतिरेकत्वात् । न एकार्चनमन्त्रस्य विकृतेऽमुक्यवृत्तौ गतिरिति भावः ॥४०॥

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥४१॥

तस्माद्देवतापरत्वे षाषकामावात् संसर्गित्वात्—उभयोः प्रकृतिसम्ब-
न्धित्वात् एकार्थत्वाच्च द्वयोर्मन्त्रयोः विकल्पः स्यात् ॥ ४१ ॥

एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४२ ॥

एकत्वेऽपि—एकत्वे विवक्षितेऽपि—एकवचनस्यार्थवत्त्वेऽपीति यावत् ।
न मन्त्रस्य प्रकरणादुत्कर्षः । प्रत्येकस्मिन्नेकमसत्त्वेन तदनुवादसम्भवात् ।
गुणानपायात्—गुणस्य एकरस्य अपायात्—अविवक्षयापि नोत्कर्ष
इति ॥ ४२ ॥

बहुदेवत्यपश्चादप्येकवचनान्तमेघशब्दस्य विकल्पा-
धिकरणम् ॥ १३ ॥

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४३ ॥

‘वैश्वदेवी बहुरूपामालभेत’ इति बहुदेवताकायां विकृतावतिदेशो-
भयोः प्राप्तौ सत्या तत्र नियमः—द्विवचनान्तस्यैव निगदस्यातिदेशः ।
कृतः । तस्य प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् । अत्र बहुवचनान्ततया विकारः ऊहश्च
स्यात् । इतरस्य तु निवृत्तिरिति ॥ ४३ ॥

सि० ॥ विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४४ ॥

विकल्पो वा—प्रकृतौ यथा विकल्पेन द्वयोः समावेशस्तथापि
समावेशः । नैव निवृत्तिः । द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्ततया ऊह इत्येवान्
केवलमत्र विशेष इति भावः ॥ ४४ ॥

एकादशिन्यामेकवचनान्तमेघशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वात् एका-
भिसमवायात्स्यात् ॥ ४५ ॥

‘आग्नेयः कृष्ण ग्रीरः । सारस्वती मेयी बभुः सौम्यः ।
पौष्णः श्याम’ इति विहितायामेकादशिन्यां प्रकृतिरदगणे एकत्वा-

न्वयः । न ऊह इति प्राप्ते सिद्धान्तः । अर्थान्तरे— भिन्नदेवताके यागसमुदाये तद्धितवाच्यदेवतानस्य एकाभिसमवायात्— एकैकस्मिन्नेव पर्याप्तेः देवताना पृथक्त्वात्—भिन्नत्वात् एकतद्धितवाच्यदेवतापर्याप्यधिकरणगणस्याभावेन प्रकृतिप्रैम्यात् एकवचनान्तमन्त्रस्यापि बहुवचनान्तत्वेन ऊहः स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां नवमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पङ्क्तिविंशतिरस्य बहुक्रय इत्यादौ समस्योहाधिकरणम् ॥ १ ॥

पङ्क्तिविंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद-
शुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्ये-
नाभिसम्बन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च
सर्वाभिः ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुमुद्दिश्य अधिगुप्तैरे ' पङ्क्तिविंशतिरस्य
बहुक्रयत्वा अनुप्रयोच्चारयतात् ' इत्याज्ञातम् । अयं मन्त्रः ' मैत्रं श्वेतमा-
लभते, वारुणं कृष्णमपाञ्चौदर्भाना च सन्धानन्नक्षामः ' इति द्विपशुक्तादि
पशुगणे चोदकेन प्राप्तः । अत्र पङ्क्तिविंशतिरस्येत्वनयोः पदयोर्म्यासः,
उत आविकारः, आहोस्विच्च पङ्क्तिविंशतिपदे वचन-स्योहः, किंवा अस्येति-
पदस्योहः, अपवा समासः इति पञ्चपञ्चाः श्रेयाः । तत्र प्रथमः पशुगणे—

सि० ॥ तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥

साधकान्तरम् ॥

‘ता अनुष्ठयोऽन्यायनात्’ ता गणयित्वा प्रयत्नेन उद्वर्तय्या इति तासां—बहुश्रीणा कृत्स्नवचनात्—कात्स्न्येन उद्वरणवचनात् प्राधान्यम् । यदि बहुश्रीणा प्राधान्यं न स्यात्तर्हि ता इत्यनेन बहुक्तिग्रहणं न स्यात् । सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अपि त्वसन्निपातित्वात्पत्नीवदान्नातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥

अपि त्विति पक्षान्तरज्ञापकम् । आश्रयित्वेन—प्राकृतस्वयेषैवाभिधानं पशुग्रहेऽपि स्यात् । असन्निपातित्वात्—मन्त्रस्मारितक्रियाया असन्निपातित्वात् । जीवतिपशुसन्निपातेषु बहुकृत्युद्धरणं च पशुसंज्ञापनान्तरम् । इत्थं च स्मरणव्यवहितोच्छ्रयणे अनुष्ठानासम्भवात्प्राकृतान्नेकव्यवहारेण क्लृप्तम् । पत्नीवत्—यथा पत्नीं सज्जोति मन्त्रस्य बहुपत्नीकप्रयोगे अविधक्षितमेकवचनमदृष्टार्थं प्रयुज्यते । तद्वदिहाप्यदृष्टार्थमन्त्रपाठः प्रकृतौ । अतो विकृतापि तथैव पाठ इति भावः ॥ ९ ॥

विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥

विकारस्तु—ऊह एव । प्रदेशत्वात्—शमितः ज्ञानसामान्यार्थत्वात् । यजमानवत्—यथा प्रकृतौ यजमानः हविर्निर्वपस्याभीत्येकवचनान्तं द्वियजमानके कुलापादौ यजमानौ हविर्निर्वपस्याभीति यजमानसामान्यस्वज्ञानार्थत्वं तथाप्रापीति ॥ १० ॥

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥

पत्न्यां—पत्नीशब्दोत्तरेकवचनप्रयोगे, अपूर्वत्वात्—अपूर्वार्थत्वात्, तथा—ऊहाभावः । पत्नीशब्दस्यैकवचनान्तस्य । द्वितीयमासप्रकरणे पाठात् यावत्पूर्वमासाङ्गत्वं क्लृप्तम् । तदनुसारतः पाशाधिकरणन्यायेन

वचनस्याविवक्षितत्वात् केनञ्च प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति शास्त्राददृष्टार्थफलं तदुच्चारणम् । इह ॥ शमित्तुः कृतनवङ्क्युद्गरणज्ञानरूपदृष्टफलसम्भवात् तल्लभस्योद्गमन्तरेणासम्भावद्बहव्यवश्यकः । यथा लोके राजाज्ञा श्रुत्वा तमर्थं कालान्तरे स्मृत्वा करोति । तथा कालान्तरानुष्ठानेऽपि उक्तवाक्यज्ञानस्योपयोगसम्भव इति पस्नीदृष्टान्तवैषम्यमत्रेति भावः ॥ ११ ॥

आम्नातस्त्वविकारात्सङ्ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

आम्नातः--प्रकृतौ प्रातिपदिकशब्दो यथा आम्नातः तथा अविकारात्--अनूहेन विकृतौ पठितव्यः । सङ्ख्यासु--सङ्ख्यावाचकपदेषु एकवचनादिषु विकारः इति मण्डूकम्लस्या दशमशुभ्रादनुवृत्तिः । इत्थं च पञ्चविंशतिरनयोर्वङ्क्या इत्येवमूहेनापि सर्ववङ्क्रीगामि तादृक्स्नवङ्क्य-भिधानं सिध्यतीति भावः ॥ १२ ॥

सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्याद् वङ्क्यः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥

एवं--वचनस्य ऊहः इति मते सङ्ख्या प्रधानं स्यात् । न चैतदमिहितम् । वङ्क्रीणा तु प्रधानत्वादितिसूत्रे (१,४।७) पञ्चव्यतिरिक्ते प्राधान्यनिरासं कृत्वा पुनः वङ्क्यः प्रधानमित्याभिहितम् ॥ १३ ॥

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥

'पञ्चविंशती पञ्चविंशतयः' इति अनाम्नातवचनगम्यस्मिन् सङ्ख्या विकारपक्षे प्रतीयते । यद्यनार्थतया तदनाम्नातवचनं न क्रियते तदा वङ्क्रीणां कारस्वर्णेन निर्देशो न स्यात् ॥ १४ ॥

अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात् ॥ १५ ॥

अभ्यासः--केवलमर्थं पदाम्भ्यासः स्यात् । आविकारात्--प्राकृत-पञ्चविंशतिशब्दस्य प्रत्याविशिष्टस्याविकारात् प्रकृतौ श्रृम्भाणवर्गानामाधादिति ॥ १५ ॥

सि० ॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य
तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समासशब्दः
स्यात् ॥ १६ ॥

तु पूर्वोक्तव्यावर्तक । एवं-अयं पदाम्यासे पशुः प्रधानं स्यात् ।
अयमयमित्यभ्यासे यो थः पशुः षड्विंशतिरङ्क्रीक इति वाक्यार्थः ।
अभ्यासस्य—अयपदाम्यासस्य, तन्निमित्तत्वात्—पशुनिमित्तत्वात्—
यावत्पशुबोधार्थं वात्, तत्र पशोः प्राधान्यं वाच्यम् । तस्मादस्यापि पक्षस्या-
दृष्टार्थतारूपदूषणन पूर्वमेव निरस्तत्वात्समासशब्दः—द्विपञ्चाशच्छब्द एव
स्यादिति निष्कर्षः ॥ १६ ॥

अश्वमेधेऽश्वविषये बह्वक्रियत्वाप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरण-
पक्षे त्रयाणां सवनीयपशूनामर्थे षड्विंशतिरेषा बह्वक्रिय इति समास-
वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्स्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

अश्वमेधे 'अश्वस्तुपशोः गोमृगः' इति त्रयः सवनीयाः पशवः सन्ति ।
प्रकृताग्नीषोमीये 'षड्विंशतिरस्य बह्वक्रियः' इति वचनं चोदकेनात्र
प्राप्तम् । तत्र अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्बह्वक्रियः । तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः ।
तत्र 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववधोर्बह्वक्रियस्य स्वधितिः समेति । अष्टिद्रा-
गात्रा ययुना कृगात् उत्तररुनुधुव्या विशस्ता' इति ऋक् समान्नाता ।
तत्र अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वचनं, तूपरगोमृगयोः पूर्ववत्समस्य वचनं, किंवा
सर्वेषामेव समासवचनमिति सशये अश्वस्य 'चतुस्त्रिंशद्बह्वक्रियः' इति तस्य
वैशेषिकं वचनं वर्तव्यम् । वचनात्—'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववधो' इति
वचनात् । अन्यथा तद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् वैशेषिकमश्वस्य ।
इतरयोस्तु समस्य द्विपञ्चाशत् इति वक्ष्यम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिः नियुज्यते सा
चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥

‘ न चतुस्त्रिंशदिति न्यूयात् षड्विंशतिरित्येव न्यूयात् ’ इति वचनेन तत्-वैशेषिकं चतुस्त्रिंशदिति वचन प्रतिषिध्य प्रकृतिः—चोदक-विहितं समस्यरूपेण नियुज्यते—विधीयते । सा नियुज्यमाना प्रकृतिः सङ्ख्याविशेषबोधकचतुस्त्रिंशदिति शब्दं वाच्यत्वान्निवारयति । प्रकृतौ पाश्चिद्व्यवृत्तीन्यस्थानि समस्य षड्विंशतिशब्देनोक्तानि । तद्वदत्रापि पशुत्र-यास्यां समासेन ‘ षडशीनिरेषा वक्त्रणः ’ इति चोदकशास्त्रप्राप्तं सामासिक वचनं कर्तव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

ऋक्वा स्यादाज्ञातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥१९॥

वा पक्षान्तरार्थक । प्रतिषेधानन्तरं वा वैशेषिकी प्राप्तिः सा षड-शीतिरिति समासं न प्रयोजयति । किन्तु तस्याने न्प्रकरणे समाज्ञाता प्रागुक्ता समप्रा ऋगेव विधीयते । आज्ञातत्वात्—प्रकरणपाठात् अप्रति-षिद्धत्वाच्चाने ऋदोपयुक्ताविकल्पापेक्षया अविकल्प एव न्याय्यः । अतो वैशेषिकं वचनं कर्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

तस्यां तु वचनद्वैरवत्पदविकारः स्यात् ॥२०॥

तस्याम्राधि वचनात्—‘ न चतुस्त्रिंशदिति न्यूयात् षड्विंशतिरित्येव न्यूयात् ’ इति निषेधवचनात्, पदविकारः— चतुस्त्रिंशत्पदस्थाने षड्विंशतिपदप्रक्षेप स्यात् । ऐरवत्— गिरापदस्थाने इरापदवत् । अत्रोक्त-श्रुत्या चतुस्त्रिंशदिति पदमात्रस्य निषेध । न ऋक् इति भावः ॥ २० ॥

सर्वप्रतिषेधो वा संयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥

सर्वप्रतिषेधो वा— न चतुस्त्रिंशदित्युक्तो निषेध सर्वस्या एव ऋचः प्रतिषेधं न्हते । न पदमात्रनिषेधम् । कुन ! पदेन— ऋच. प्रथम-पदेन, संयोगात्— निषेधवाक्येन महणात् । सर्वत्र आदिपदस्य प्रतीक-महणेन सर्वमहणं लक्षणं त्रिनेत्र सम्भ्रानि । गिरापदस्य ऋगादित्यमात्रात् प्रतीकत्वं नेति वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

सि०॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य
तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समासशब्दः
स्यात् ॥ १६ ॥

॥ पूर्वेक्तव्यावर्तक । एवं—अयं पदाभ्यासे पशुः प्रधानं स्यात् ।
अयमयमित्यभ्यासे यो यः पशुः पञ्चविंशतिरङ्गीक इति याव्यर्थः ।
अभ्यासस्य—अयपदाभ्यासस्य, तन्निमित्तत्वात्—पशुनिमित्तत्वात्—
यावत्पशुबोधार्थं वात्, तत्र पशोः प्राधान्यं वाच्यम् । तस्मात्स्यापि पक्षस्या-
दृष्टार्थतारूपदूषणन पूर्वमेव निरस्तत्वात्समासशब्दः—द्विपञ्चाशच्छब्द एव
स्यादिति निर्वर्षः ॥ १६ ॥

अश्वमेधेऽश्वविषये बहुक्रीयत्वाप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरण-
पक्षे त्रयाणां सवनीयपशूनामर्थे पञ्चविंशतिरेषां बहुकृत्य इति समास-
वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

अश्वमेधे 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति त्रयं सवनीयाः पशवः सन्ति ।
प्रकृताश्वनीयोमीये 'पञ्चविंशतिरस्य बहुकृत्य' इति वचनं चोदकेनात्र
प्राप्तम् । तत्र अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्बहुकृत्य । तूपरगोमृगयोः पञ्चविंशतिः ।
तत्र 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोर्बहुक्रीरश्वस्य, स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा
गात्रा ययुना कृगात् परम्पररनुधुधा निशस्ता' इति ऋक् समाज्ञाता ।
तत्र अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्बहुकृत्य, तूपरगोमृगयोः पूर्ववत्समस्य वचनं, किंवा
सर्वेषामेव समासवचनमिति सशये अश्वस्य 'चतुस्त्रिंशद्बहुकृत्य' इति तस्य
वैशेषिकं वचनं कर्तव्यम् । वचनात्—'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धो'रिति
वचनात् । अन्यथा, तद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् वैशेषिकमश्वस्य ।
इतरयोस्तु समस्य द्विपञ्चाशत् इति वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिः नियुज्यते सा
चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेवाधिगुणैरे ' श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् - । शला दोषणी ।
कश्यपेवासौ । कवयोः । स्नेकपर्णाऽऽविन्ता ' इत्याग्रायते । तत्र
प्रसिद्धसंनिधानात् श्येनादिशब्दानां-आकृतिवचनं-आकृत्यर्थत्वं वक्तव्यम् ।
न क्त्वात्स्न्योद्धरणम् । यतः प्रसिद्धस्य संनिधौ मदभिधीयते
किञ्चिदिदं कर्तव्यमिति । तत्र आकृत्यर्थत्वं गम्यते । यथा- अमी अपिष्टपिण्डाः
सिंहाः क्रियन्ताम्, अर्जुनवदराः मेखलाः क्रियन्तामिति सिंहाकृतिवचनं
मेखलाकृतिवचनं च गम्यते । तथात्रापि श्येनाकृतिवक्षः कर्तव्यम् । शला-
कृती दोषणी । कश्यपाकृती असौ । कवपाकृती कुरु । क्वरवीरपर्णाकृती
घीयन्ताविलेव ज्ञायत इति ॥ २५ ॥

सि० ॥ कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥२६॥

कात्स्न्यं वा—लक्षणार्थे श्येनादिपद लक्षणया कृत्स्नार्थकमेव ।
नाऽऽकृत्यर्थकम् । कृत्स्नं वक्षः कृणुतादित्यादिस्तदर्थः । कृत्स्नवक्षादिच्छेदने
सति तथा— श्येनाद्याकृतेः, भावात्—स्थितत्वात्, तदाद्याकृतिकानां
तेषां यागार्थमवच्छेदं प्रयोजनं प्रसिध्यति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वं स्यात् ।
तदयुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

आधिगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

आधिगोः—शमितः, तदर्थत्वात्—कृत्स्नावयवोद्धरणज्ञानार्थत्वा-
च्छ्येनादिशब्दानाम् । " गात्रं गात्रमस्यां नूनं कृणुतात् ' इत्यनेन प्राप्तं यदु-
द्धरणं तस्य लक्षणरूपं श्येनेत्यादि । यदि अश्वाद्युद्धने सत् श्येनाद्याकृतिर्दृ-
श्येत । तदा कृत्स्नमवच्छेदं भवति । अतः श्येनाद्याकृतिर्यथा स्यात्तथा कृणुता-
दिति तस्य वाक्यस्य ज्ञानार्थत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासाथोद्धृताग्नेनाग्ने प्रायश्चित्तरूपव्योतिष्मतीष्टेरननु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि० ॥ प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वा-
त्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥**

अग्नीषोमीयप्रशासधिगु प्रैपगत उरूकशब्देन वपाभिधाना-
धिकरणम् ॥ ३ ॥

सि० ॥ वनिष्टुसन्निधानादुरुक्तेण वपाभि-
धानम् ॥ २२ ॥

तत्रैव 'वनिष्टुमस्य मा रीथष्ट ऊरूकं मन्यमाना' इति श्रुतम् । तत्र उरूक-
वपाया अभिधानम् । न रोमाणि लोमानीत्यादौ रलयोरैवाद्दुर्कार्थत्वं तस्य ।
कुतः ? वनिष्टोः—यस्मज्जगत्स्य, सान्निधानात् वपायाः । उरूकशब्दस्य
उरूकार्थत्वे तु उरूकं मन्यमाना इत्यनेन उरूकसादृश्यप्रतिषेधो वाच्यः ।
तथा सत्यदृष्टार्थः प्रतिषेधः स्यात् । वपार्थत्वे तु वपावनिष्टयोः सानिध्याद्वा-
भान्तया वपोद्धरणश्रेण्यां वनिष्टोरपि उदनं कुर्यात्कदाचित् । इति भ्रान्ति-
निवृत्तिरूपं द्रष्टं पठ सम्प्रतीति वपार्थत्वेऽनेन उरूकशब्दस्येति भावः ॥ २२ ॥

अधिगुप्रैपगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशसापरत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥

तत्रैव 'प्रशसा बाहु' इति धतम् । तत्र प्रशसाशब्दः अत्यर्थकः ।
न प्रशसापरः । कुतः ? 'दश प्रथ्याजानिष्ट्वांऽऽह' शासमाहरेति असि वै
शासमाचक्षते, अतस्त्वामग्निं शासहस्ते शासेन विशसनत्वान्न द्रष्टुमुस्तहे ।
इति शासशब्दः असौ खड्गे प्रसिद्ध इत्यसिपरस्त्वृतीयान्तः प्रशसाशब्द इति
गम्यते ॥ २३ ॥

सि० ॥ बाहुप्रशसा वा ॥ २४ ॥

प्रशसा—प्रशस्तीं बाहु' इति बाहुप्रशेषणमिदम् । न तृतीया ।
बाह्वोः प्रशसा स्तुतिरनेन प्रशसन्ति विशेषणेन क्तियत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अधिगुप्रैपगतभ्येनशलाकश्यपादिशब्दानां कात्स्न्येनोद्धरण-
प्रकाशकत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

भ्येनशलाकश्यपकवपस्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं
प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥

अस्मिन्नेवाध्रिगुणैरे ' श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् । शला दोषणी ।
कश्यपेचांसौ । कवषोरू । स्नेकपर्णाऽऽधीयन्ता ' इत्याम्नायते । तत्र
प्रसिद्धसंश्रिधानात् श्येनादिशब्दानां आकृत्यवचनं—आकृत्यर्थत्वं वक्तव्यम् ।
न कात्स्न्योद्धरणम् । यतः प्रसिद्धस्य संनिधौ सदभिधीयते
किञ्चिदिदं कर्तव्यमिति । तत्र आकृत्यर्थत्वं गम्यते । यथा— अमी ऋषिपिण्डाः
सिंहाः क्रियन्ताम्, अर्जुनवदराः मेखलाः क्रियन्तामिति सिंहाकृतिवचनं
मेखलाकृतिवचनं च गम्यते । तथाप्रापि श्येनाकृतियक्षः कर्तव्यम् । शला-
कृता दोषणी । कश्यपाकृती अंसौ । कवषाकृती ऊरू । कर्षीरपर्णाकृती
श्रीयन्तामित्येव ज्ञायत इति ॥ २५ ॥

सि० ॥ कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥२६॥

कात्स्न्यं वा— उक्तश्राव्ये श्येनादिपद लक्षणया कृत्स्नार्थकमेव ।
नाऽऽकृत्यर्थकम् । कृत्स्नं वक्षः कृणुतादिस्यादिस्तदर्थः । कृत्स्नवक्षादिच्छेदने
सति तथा— श्येनायाकृतेः, भावात्— स्थितत्वात्, तदायाकृतिकानां
तेषां यागार्थमवशच्छं प्रयोजनं सिध्यति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वं स्यात् ।
तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

अध्रिगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अध्रिगोः— शमितः, तदर्थत्वात्— कृत्स्नावयवोद्धरणज्ञानार्थत्वा-
च्छ्येनादिशब्दानाम् । " गात्रं गात्रमस्यां नूनं कृणुतात् " इत्यनेन प्राप्तं यदु-
द्धरणं तस्य लक्षणरूप श्येनेत्यादि । यदि यक्षाद्युच्छेदं सत् श्येनायाकृतिर्दृ-
श्येत । तदा कृत्स्नमवयवमवाते । अतः श्येनायाकृतिर्यथा स्यात्तथा कृणुता-
दिति तस्य वाक्यस्य ज्ञानार्थत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासायोद्धताग्नेनाशे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मतीष्टेरननु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि० ॥ प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वा-
त्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥**

‘ य एव विद्वानग्निहोत्र जुहोता’ति त्रिधाय तत्रत्वमान्नायते—‘ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपाल निधेपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उदायात् ’ इति । तत्र आसन्निके— दर्शपूर्णमासानुष्ठानसिद्ध्यर्थं कृते अग्न्युद्धरणे तन्नैवाग्निहोत्रार्थोद्धारणकार्यस्य प्रसङ्गं सिद्धत्वात्पृथक् तदर्थे उद्धरणस्याभावात् कृतोद्धारणस्य परार्थत्वेनाग्निहोत्रार्थे उद्धरणरूप-निमित्तस्याभावात् नैमित्तिक निर्दिष्टादृष्टरूपं प्रायश्चित्तं तत्रोद्घाताग्निव्यापसौ न विद्यते । न कार्यमित्यर्थः । यत् प्रायश्चित्तेऽत्रिधायनवाक्यस्याग्निहोत्रप्रकरणान्नातन्नाग्निहोत्रार्थमुद्धताग्निव्यापत्तायेपमिष्टिरूपरारकेति गम्यत इति भावः ॥ २८ ॥

धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥

‘ गतश्रिय आहवनायो निल धार्य ’ इत्याधानसंस्कृतस्याहवनीयस्य सर्वकर्मायं निलमेव धारणं विहितम् । तत्र यथाविधि धृतेऽनात्रनुगते उक्तेर्दिनं कार्या । कुतः तदुद्धरणस्य परार्थत्वात्—सर्वैरुद्धरात्, केवल-मभिदात्रार्थमुद्धताग्निनाश एव प्रायश्चित्तेऽभिधानात् । निमित्तस्याभावा-नैमित्तिकं न कार्यमिति भावः ॥ २९ ॥

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

इत्येषु — परिसमूहनपर्युक्षणादिषु अग्निसंस्कारार्थत्वेन विहितत्वात् अनुष्ठाने धार्येऽप्यग्नौ तसंस्कारकर्म स्यादेव । उक्तेष्टस्तु उद्धताहवनीयस्योद्घा-यने प्रायश्चित्तार्थं न विहितत्वात्तस्या अग्निसंस्कारार्थत्वाभावाच्च उद्धताग्नि-विनाशरूपनिमित्ताभावे तन्नैमित्तिकं कर्म न स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासार्थोद्धारणकाले अग्निहोत्रार्थोद्धारणाद्गमन्त्राननुष्ठाना-धिकरणम् ॥ ८ ॥

न तूत्पन्ने यस्य चोदना अप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

‘ वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा चक्षुषाश्चर्युगा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणामनीघ्रा एतैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्ऋत्विग्भिरुद्गरामि ’ इत्याग्निहोत्रे अग्न्युद्धारणमन्त्रो विद्यते । अय मन्त्रः दर्शपूर्णमासार्थग्न्युद्धारणे पठनीयो न वेति विशये नत्राप्यग्निहोत्रस्य क्रियमाणत्वाच्चदुद्धारणमन्त्रः पठनीय इति प्राप्ते सिद्धान्तः । उत्पन्ने—परार्थं दर्शपूर्णमासार्थमुत्पन्नेऽग्नौ यस्य—अग्निहोत्रस्य, होदना—विधिः, तत्रार्थं मन्त्रो न प्रयोक्तव्यः । कुतः ! अप्राप्तकालत्वात्—‘ अभिवृक्षसूर्यं अविः काले ’ अनेन मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थं वन्द्युद्धारणं विहितम् । दर्शपूर्णमासीयोद्धारणं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रहोमानन्तरं पश्चात्क्रियते । अतस्तन्निमित्तभूतस्य कालस्याभावात्तन्निमित्तं समन्त्रकमुद्धारणं तत्र नास्तीति मन्त्रो न पठनीय इति भावः ॥ ३१ ॥

प्रायणीयेष्टिचरौ प्रदेयपयोधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात्सं-
सर्गाच्च मधूकवत् ॥ ३२ ॥

उपोतिष्टोमे ‘ आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः ’ इत्याज्जातम् । तत्र पयोऽपि चरुश्चैवतासम्बद्धं प्रदेयद्रव्यमेव । न श्रपणार्थमेव तत् । कुतः ? पयसि श्रपणेऽपि तस्य प्रदानदर्शनं विद्यते एव । यथा चरोः देवतोद्देशेन प्रदानं दृश्यते तथा पयसोऽपि तदस्ति । यतः पयसा विभज्य चरुर्न प्रदीयत इति । अतो मधूकवत्—चित्रायामे दधिमधुपयसा यथा संसर्गस्तद्वच्चरुपयसोः तसर्गाच्च—मिळितत्वात्, भोजनार्थत्वात्—यामार्थत्वाच्च तद्धर्माः-तस्य—प्रकृतानिन्द्राय प्रदेयद्रव्यभूतस्य पयसः ये धर्माः यत्संपाकारणादयस्तद्वदिदमपि पय इति पूर्वपक्षः ॥ ३२ ॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

संस्कारप्रतिषेधः—‘ अथशुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयति ’ इति ‘ केवांचित्प्रदेयद्रव्यसंस्काराणा प्रतिषेधोऽपि तद्वत्—उक्तार्थमाधरुः । यतः प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो न्याय्य इति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

तत्प्रतिषेधे च— तस्य-पयस प्रदेयद्रव्यत्वप्रतिषेधे, तथाभूतस्य—
पयोमिश्रितद्रव्यान्तरस्य, वर्जनात्— सर्वत्रपि द्रव्यविधयो नियमार्था इति
सिद्धान्तात् चरुणैर याग इति विधाने पयस प्रतिषेधे सिद्धः । यत्प्रति-
षेधस्तत्संयुक्तस्यापि प्रतिषेध इति सुब्राह्मिणम् । यथा निर्व्यं पयसा सहोदनं
मुद्गके । तत्र उशरदौ निमित्ते माति भिषजा गर्भं सेवर्नं मां कुर्मिद्युक्ते पय
ससृष्टमोदनं वर्जयति । यथा ब्रह्मचारिणो मधुप्रतिषेधे मधुमिश्रितचरोरपि
प्रतिषेधमिच्छन्ति । तद्वत्प्रकृते पययुक्तचरोरपि प्रतिषेधे स्यादिति साधका-
न्तर पर्योपनानुष्ठान इति भावः ॥ ३४ ॥

सि० ॥ अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानाद-
तुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥

अधर्मत्वम्—पयस प्रदेयद्रव्यधर्मत्वं नास्ति । अप्रदानात्—तस्य
प्रदेयत्वेन विद्यमानात् । पयसोनि संसर्गो प्रणीतार्थे—प्रणीतार्थो
विधानात् । प्रणीतार्थं पूर्ववत् । दधिमधु घृणमापो धाना इत्यनेन
अतुल्यत्वादसंसर्गः—तत्र सर्वं प्रयमात्तमिति सर्वेषां प्रदेयत्वं ससृष्टत्वं
च । इह ॥ पयसीति संसर्गश्च चरोरधिकरणत्वं पयसि प्रतीयत इति वैषम्य-
मिति भावः ॥ ३५ ॥

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

‘यजुषेत्यादिपरः—अर्थवादः, नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥

अथवा शाखा तौ ‘यजुषा वत्सानपाकरोती’ति विहितस्य प्रतिषेध
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वर्जने गुणभावित्वाच्चदुक्तप्रतिषेधात्स्यात्कारणा-
त्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

उक्तप्रतिषेधात्—पयो गा मुद्क्षेत्रेति प्रतिषेधात्, वर्जने—पयः-
संसृष्टान्नवर्जने, पयसो गुणभावित्वात्—अप्रज्ञानत्वात्कारणात्, केवला-
शनम्—केवलैदनाशनं स्यात् । भोजने ओदनं प्रधानं, पयो गुणः ।
नित्यमोदनस्य गुणत्वेन पयसः प्राप्ती निषेधोऽपि गुणभूतस्यैव न प्रधानस्यो-
दनस्येत्युक्तदृष्टान्तपरिहारो ज्ञेयः । प्रकृते प्रापणीयचरौ चरुणा सह प्रदेयद्रव्य-
त्वेन प्राप्तं तुल्यत्वं निषिध्यते । अप्रधानत्वेन संसृष्टत्वेऽपि न बाधकं तदिति
भावः ॥३८॥

व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥

लेपवत्—मधुलिप्तदर्भ्यादिना पारिवेषणे सति यथा ब्रह्मचारिव्रतलोप-
स्तथा निषिद्धपयःसंसृक्तचरुहोमे अदृष्टलोपः स्यादिति शङ्कासूत्रम् ॥ ३९ ॥

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

पुरुषधर्मत्वात्—पुरुषधर्मः रागः तेन गणो प्राप्तत्वात् रसप्रति-
षेधः—अयं मधुररस इति यावत् उपलब्धिस्तावतो लेपस्यापि निषेधः ।
पयसि चरुरिति शास्त्रप्राप्तस्य पयःसंयोगस्य न निषेध इति भावः ॥४०॥

अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि०॥ अभ्युदयेष्टौ दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्र-
वृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥

अभ्युदयेष्टौ • श्रुते चर्हं दध्श्चरुमिति सप्तमीश्रवणात्प्रदेयधर्माः
पूर्वव्रजेति पूर्णपक्षे सिद्धान्तः । अभ्युदये—चन्द्रोदये निमित्ते
सति, दोहात्—दधिशृतरूपद्रव्यात्, अपनयः—पूर्वदेवताविभागप्रात्रं
देवतान्तरसम्बन्धश्च विधीयते यथा अतः, प्रवृत्तत्वात्—यागार्थं
पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, स्वधर्मा—प्रदेयद्रव्यधर्मा स्यात् । न तद्धर्माभाय
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रुतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

श्रुतोपदेशात्—श्रुते चरुं दधंश्चरुमिति सिद्धवच्छ्रुतोपदेशोऽस्ति ।
स प्रदेयद्रव्य एव सत्सु धर्मैश्वर्यकल्पते । अतस्तस्माद्विगदर्शनादपि
यागार्था दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या इति निर्णयः ॥ ४२ ॥

पशुकामेष्टौ दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥१२॥

सि० ॥ अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्च-
रूपयोवत् ॥ ४३ ॥

“ यः पशुकामः स्यात्सोऽभावास्यामिच्छुवा वस्तानपाकुर्यात् । ये
क्षोदिष्ठास्तानग्नेये सनिभते अष्टाक्षपांलं निर्वपेत् । ये मर्ष्यमास्तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय श्रुते चरुम् । ये स्वविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् ”
इति विहितपशुकामेष्टौ श्रुते चरुं दधंश्चरुमित्यत्रापि समानश्रुतित्वात्पूर्वाधि-
करणन्यायेन इत्याद्याः प्रदेयद्रव्यधर्माः कार्ये इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
चरुपयोवत्— आदित्यः प्रायणीशः पयसि चरुरिति वच्छ्रुतार्थे मतमी-
श्रवणात् अर्थान्तरे— श्रपणरूपकार्यान्तरे विधानात्, अपनयः— प्रदेय-
द्रव्यधर्माभावात् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

श्रुतश्रुतिः—सिद्धवच्छ्रुतोपदेशस्तु अर्थप्राप्तश्रपणवच्चरुद्रव्यलक्षणार्था
स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रपणार्थेषु पयत्रादिषु प्रदेयधर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १३ ॥

श्रपणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात् ॥४५॥

ज्योतिष्टोमे ‘ पयसा मैत्रावरुणं श्राणाति । सक्तुभिर्माचिनम् । धाना-
भिर्हारिवोजनम् । हिरण्येन शुक्रम् । आज्येन पानीवतम् ’ इति पयत्रादि-
भिर्द्रव्यैः ग्रहणत्रनिष्ठसोमस्य संमिश्रणमाश्रातम् । तत्र श्रपणानां पयःप्रभृतीनां
प्रदानार्थं सोमयागार्थं विधानमपूर्वत्वाच्चस्य । अतः इत्याद्द्रव्यधर्माः पयः-
प्रभृतिषु कर्तव्या इति ॥ ४५ ॥

सि०॥ गुणो वा श्रपणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

गुणो वा—सोमस्य गुणभूतमेव पयआदिद्रव्यम् । श्रपणार्थत्वात्-
अपणं—मिश्रणं तदर्थत्वात् । न - तत्प्रदेयद्रव्यं तत्वेनाविधानादिति
भावः ॥४६॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥

‘मैत्रावरुणं पयः’ इति द्रव्येण देवतासम्बन्धस्य अनिर्देशात्—
निर्देशाभावादपि न पयआदेः प्रदेयद्रव्यात्वम् ॥ ४७ ॥

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रुतेः—सोममिति द्वितीयाश्रुतेः, तत्प्रधानत्वात्—तस्य सोमस्य
प्रधानत्वादपि पयस्तद्गुणत्वं बोध्यम् ॥ ४८ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥

‘समिप्रोऽन्नरीत् पयसैव मे सोमं श्रीणात्’ इत्यर्थवादोऽपि तदर्थवत्—
सोमार्थं श्रपणमित्थापेक्षयति ॥ ४९ ॥

संस्कारं प्रतिभावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

यत्र संस्कारा विधीयन्ते तत्रेदं ‘पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्यादि-
वाक्यजातं श्रूयते । अतः संस्कारं प्रतिभावात्—संस्कारप्रायपाठात्,
अयमपि संस्कार एवेति गम्यते । यथा अग्न्यप्राये लिखितोऽग्न्य इति
ज्ञायते । तस्मात् अप्रधानं स्यात्पयआदिद्रव्यम् । इति प्रदेयद्रव्यधर्मे
तेषां सम्बन्ध इति निष्कर्षः ॥ ५० ॥

परस्वध्यागे पर्यभिकरणांवाङ्गरीतिविधाने न तदुत्तराङ्गप्रतिषेधा-
धिकरणम् ॥ १४

पर्यभिकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥

अधमेधे ‘ईशानाय परस्वत आलमेत’ इति परस्वध्यागं प्रकृत्य
‘पर्यभिकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति श्रूयते । परस्वच्छन्देन आरण्याः पशुविशेषा
उच्यन्ते । अत्र आलमतिधातोः केवलस्पर्शार्थत्वं मत्वा अप्रिमवाक्ये विदितोत्सर्गा-

र्थत्वमुत प्रथमवाक्ये यागान्तरविधिः, उत्तरवाक्येन शेषानिष्टत्तिविधिरिति संशये सति उत्तरवाक्येन पर्याप्तिकृतानामुत्सर्गे विहिते तादर्थ्यं—उत्स-
गार्थत्वमेवाऽऽलम्ब्येति भाष्यम् । उपधानवत्— यथा 'चरुमुपदधाती-
त्यत्र चरोरुपधानार्थत्वं तद्वत् । न यागान्तरविधिरिति पूर्वः पक्षः ॥५१॥

सि० ॥ शेषप्रतिषेधो वा अर्थाभावादिडान्त-
वत् ॥ ५२ ॥

शेषप्रतिषेधो वा— शेषस्य पर्याग्निकरणोत्तरकालीनप्राकृताङ्गप्रति-
षेध एव । अर्थाभावात्— उत्तरवाक्ये पर्याग्निकरणोत्तराङ्गनिषेधादन्यस्य
विधेयांशस्याभावात्निष्फलत्वापत्तेः । इडान्तावत्— आतिथ्यायामिडान्तौ
मघतीतातरनिवर्तकं यथा तद्वदप्रापीतराङ्गनिवृत्तिरेव । प्रथमवाक्ये ईशानाय
परस्वन इति यागस्वरूपस्य सत्त्वादाऽलम्बित्यागविधायकः । न केवलं स्पर्श
इति भावः ॥ ५२ ॥

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

किञ्च, 'आज्येन शेष संस्थापयतीति समासिद्योक्तशब्दस्य पूर्ववत्त्वात्—
यागप्रवृत्तिपूर्वकत्वात्, यागः प्रवृत्तेश्चैव संस्थापयतीत्युपपद्यते । अप्रवृत्ते तु
पूर्वयागे तदनुपपन्न स्यात्केवलमुत्सर्गाभाप्रक्षेत् । अतः शेषकर्मप्रतिषेधः ॥५३॥

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात्तकारित्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहण-
माज्यस्य ॥ ५४ ॥

द्रव्योत्सर्गमात्रविधेने संस्काराणां द्रव्ये अकर्म—अननुष्ठानं स्यात् ।
जुतः ? प्रवृत्तेः—द्रव्ये संस्कारप्रवृत्तेः यज्ञहेतुत्वात्—देवतोद्देश्यद्रव्यत्वात्—
रूपप्रधानयागजन्यापूर्वकरणत्वात् । तत्कारित्वात्—प्रधानयागाजुष्ट तपुरुषा-
नुष्ठितात्वात् । प्रतिषेधे—प्रधानयागप्रतिषेधे अर्थात्तदभावे विमिति संस्काराः

क्रियेत् । नैव क्रियेरनित्यर्थः । यथा गृहमेधीये ' न प्रयाजा इज्यन्ते ' इति प्रयाजप्रतिषेधे तदर्थं प्रातमाज्यं न गृह्यते तथेहापि संस्कारा न स्युरिति भावः ॥ ५४ ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे क्रिया—पर्यग्निकरणप्राकाशनीनाम्नक्रिया स्यादेव । कृतः ! अवच्छेदात्—पर्यग्निकरणोत्तराह्नमात्रस्य व्यवच्छेदात् । यागो न चेत् अकर्म—संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागस्तु तदा—कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे भवत्येव । अतो न सर्वहानमिति भावः ॥ ५५ ॥

आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद् द्रव्योत्सर्गात् ॥ ५६ ॥

' एषोऽहं पानीवितमालभते । पर्यग्निकृतं पानीरगतमुत्सृजति ' इति प्रकृत्य ' आज्येन शेषं संस्थापयतीति श्रूयते । तत्र आज्यसंस्था—आज्येन समाप्तिः, आज्यं पूर्वकर्मणि प्रतिनिधिः स्यात् । पानीविनमिति द्रव्यमुत्सृजते । उत्सृजतीत्युत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरदवशिष्टं गम्यते । ततः पूर्व-द्रव्यपरिस्वागात्पूर्वकर्मणि प्रतिनिधिभूतमाज्यम् । नेदं कर्मान्तरमिति ॥ ५६ ॥

समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥

' आज्येन शेषं संस्थापयतीति यत्पूर्वं पशुद्रव्येणारम्भमुत्सृष्टे पशौ तत्कर्म आज्येन संस्थापयेदिति समाप्तिवचनान्न कर्मान्तरम् । अन्यथा आज्येन कर्म आरभेदिति स्यात् ॥ ५७ ॥

**सि० ॥ चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्याद-
विशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥**

चोदना वा—अपूर्वकर्मविधिरेव । कर्मोत्सर्गात्—पूर्वकर्मणः समाप्तत्वात् । अन्यैरविशिष्टत्वात्—सौर्यं चरुं निर्धेपत्, आग्नेयोऽष्टाक-

पालो भवतीत्यादौ यथा निर्वपत्यादयो यागविधायकास्तथा तैः सादृश्यात्सं-
स्थापयतिरपि यागान्तरविधायक इति भावः ॥ ५८ ॥

**अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धान्तेन दर्श-
यति ॥ ५९ ॥**

शेषपरिसमाप्ती सत्यां 'वनस्पति जुहोती'ति वनस्पतीज्या क्रियते ।
'यत्प्रष्टारं च वनस्पतिमावाहयसि । अथैतौ यक्षसि । त्वाष्ट्रां नवमी अया-
ज्येज्या । वानस्पत्या दशमी' इति । अथ 'अत्रैवेताविष्टौ विधात्' इत्यंगान्तरेणानुग्रहं भुवन् वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति । तत्र पूर्वं कर्म परिसमाप्तं चेद्देव सा लुप्ता स्यादित्यभावदर्शनं तत्रोपपद्यते । अतः परि-
समाप्तं पूर्वं कर्म । इदं कर्मन्तरमेवेति ॥ ५९ ॥

संस्था तद्देवतात्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

यद्य संस्थापयतीति चापूर्वं कर्मणि नोपपद्यत इत्युक्तम् । तत्रोच्यते—
असंस्थायां संस्थावचनमिदं तत्पूर्वमपि परनीवदेवताकमिति समानदेवता-
कत्वात्समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते । तत्र तत्प्राग्नीवतमारम्भमत्र परिसमाप्तमिति
सादृश्यात्संस्थापयतीति शब्दः स्यात् । 'आज्येन'शेषमिति कर्मन्तरपक्षेऽपि
देवताश्रवणात्सन्निहितपरनीवदेवताया एव पशुपुरोडाशवद् ग्रहणम् । इत्थं च
तद्देवताकत्वेन पूर्वोत्तरकर्मणोः साजात्यात् परनीवदेवताकं कर्म तत्रारम्भमनेन
कर्मणा समाप्तमिति परनीवदेवताकत्वेन साजात्यं गृहीत्वा उपपन्नमिति
भावः ॥ ६० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां नवमाध्यापस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्च नवमाध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सामान्यविधेः पतञ्जलिदिष्टप्राकृतपदार्थस्वरूपनिरूपणानन्तरं द्वारान्तर-
प्रयुक्ततदन्यथाभावरूपस्योहस्य सन्निकृष्टत्वान्नवमे सप्रपञ्चतन्निरूपणं वृत्तम् ।
अथावसरसङ्गत्या चोदकप्राप्तं पदार्थस्यार्थलोपातन्निकृष्टिरूपबाधस्य निरूपण-
गस्तिन् दशमोऽध्याये क्रियते । तत्र विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतपदार्थानां
बाधाधिकरणमाद्यम् ॥ १ ॥

तत्र प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥१॥

विधेः— प्राकृतविधेः, प्रकरणान्तरे— विकृतौ प्रकृतिवदेव कर्म-
व्यमित्यविशेषणातिदेशात्सर्वं प्राकृतं कर्मजानं प्रधानतरद्विकृतौ स्यात् । अतो
बाधस्य पदार्थनिकृष्टिलक्षणस्यावसर एव नास्तीति तन्निरूपणोऽयं दशमोऽ-
ध्यायो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ १ ॥

**सि० ॥ अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत
तादर्थ्यात् ॥ २ ॥**

अपि वेति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । अभिधानसंस्कारद्रव्यं—रचनैः
उक्तसंस्कारविक्रिष्ट द्रव्यम्, अर्थे— प्रयोजने सति, क्रियेत—आदीयत ।
तादर्थ्यात्—प्रयोजनार्थत्वात्सत्येत्यर्थः । अत्रार्थं भावः—गजस्ये 'रानी-
नमितानि हवींषी' ति रत्निनामप्रदेवसम्बन्धिनि दर्शपूर्णमासेष्टिविकृति-
रूपाणि कानिचिद्धर्माणि विहितानि । तेषु मैत्राबाह्वस्पत्ये हविषि
'स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं बर्हिः । स्वयंकृत इत्यः ' । इति
श्रूयते । प्रकृतौ 'स्वयंनोद्धन्तीत्यादिभिरुद्धनखननपरिलेखनादिभिरेदि-
निष्पाद्यते । दात्रच्छिन्नं बर्हिः सम्पाद्यते । मन्त्रोपेताक्रियया इत्यः सिध्यति ।
सर्वत्र मन्त्रयुक्तताक्रियया उक्तपदार्थासिद्धिः । निर्दिष्टाविकृतिहविःपु

उद्धननाघपेक्षा धारयितुं 'अयंकृता वेदिर्भवति, स्वयंदिने बर्हिः । स्वय-
कृत इष्मः' इत्युक्तम् । तेन विकृतौ सप्रयोजनानामुद्धननादीना लोपात्
तत्कृतोपकारकत्वमपि तत्र नास्ति । अत्र प्रयोजनलोपात् प्रकृतिवद्विकृतौ
कर्तव्यमित्यादिशेषेण प्राप्तस्यापि तस्य तत्र बाध एवेति बाधाध्याय आरम्भणीय
इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षाशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

ननु, मास्तद्धननादिकं प्राकृतं नार्थे तत्र । अथारि वचनबलाददृ-
ष्टद्वारा परमापुनं प्रति प्रयाजादिवदारादुपकारकं तत्स्यादित्याशंकायामाह-
तेषामिति । तेषां= मंत्रसंस्कारक्रियाद्रव्याणाम्, अप्रत्यक्षेण= आनुमानिक-
शास्त्रेण, शिष्टत्वात्= विकृत्यङ्गत्वेन विहितत्वात् प्रयाजादीना प्रकृतौ
साक्षाद्बचनविहितत्वेन तद्दृष्टान्तवैयर्थ्यात् तद्बहुकारकारण तेषामिति
भावः ॥ ३ ॥ (इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥)

अथ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

'प्राजापत्य घृणे चरु निर्गच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति विकृति-
रूपकामेष्टिराण्डे समाह्वयते । तत्र कृष्णल इत्यस्य घुर्गणशकलमर्थः ।
प्रकृतौ 'ग्रीहीनवहन्तीति ग्रीहिभ्रवधाने विहितः । स कृष्णलेषु कर्तव्यो
वा नेति विशये विधेः—अउहननादिविधेः, प्रकरणान्तरे--शतकृष्णल-
चरुद्रव्यरुपप्राजापत्येष्टौ, अतिदेशात्--अग्निहोत्रनामवचनान्नाऽतिदेशा-
त्सर्वकर्म--अउहननादियावच्चरुकर्म कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

सि० ॥ अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे
क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अपि वेति पूर्वोक्तव्यावृत्तिः । अर्थे-दृष्टप्रयोजने सति क्रियेत ।
तादर्थ्यात्--दृष्टप्रयोजनार्थेऽदभिधानसंस्कारद्रव्यस्य । यथा द्वारं पुरस्कृत्य

आनुमानिकातिदेशः प्रवर्तते । तथा द्वारं पुरस्कृत्यैव नामातिदेशोऽपि प्रवर्तते । प्रकृते वितुर्पाकरणरूपद्वारलोपान्नामातिदेशोऽपि कृष्णलेखघाता द्वि-
बाध इति भावः ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

तेषामवघातादिसंस्करणा विकृतीष्टौ अप्रत्यक्षशिष्टत्वात्—आनु-
मानिकेन विहितत्वात्, कृष्णलेषु तु पाठस्य 'घृते चरुम्, घृते आयनी'ति
प्रत्यक्षविहितत्वात् अदृष्टोपकारवर्यं युक्तं प्रयाजादिवत् । अघातस्य तत्रा-
नुमानिकत्वेन तद्वैषम्याद्द्वारलोपाच्च बाध एव । न आराधुपकारकत्वं
युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ (इति द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥)

अथ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

काश्याष्टाध्याये ' वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् मातृव्यशस्त्रं
वर्हिषदं कृत्वा शम्पया रफ्येन व्यूडेदिदमहममुच व्यूहामीति यं द्विष्यात्
ध्यायन् यदधोऽवमृजेत यच्च स्फुर आश्लिष्येत्तद्विष्णु उरुक्रमायावधती'ति
श्रूयते । अयं शारुभयार्थश्चरुः । अस्य प्रकृतिभूताऽऽग्नेयपुरोडाशाद्विशेषस्तिव-
त्त्वम् । प्रकृत्याग्नेयपुरोडाशाद्ये तद्योगोत्तरं वर्हिष्यन्स्यात् चतुर्गामृत्विजा
मक्षरिभामार्थं हस्तेन चतुर्था कृत्वा ' इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमवयोः '
इदमग्नीध्र ' इति तत्तद्गमान् पृथगुपाद्देशेत् । इति स्थितम् । अत्र वैश्वदेव-
चरोठमवमंराज हस्तेन विभागः । णिन्तु तीक्ष्णमयं शम्पया रफ्येति यज्ञायुध-
इयेनैव । ' मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभाग व्यूहामीत्येवमादिरूपं पठेदिति । ततो
यदि व्यूहनसमये चरुलेशो भूमौ पतेत् यज्ञायुधेन वा लिप्येत । तदा तं
पतितं लिप्तं चरुलेशं तत्रैवराकनाय उत्तरशयसनार्थाय विष्णवेऽरयेत् ।
व्यूहनकाले अग्निदानकाले च शरुं क्षाणं प्यायेदिति । तत्र वैश्वदे-
विकत्तन्मध्ये चरुलेशास्थाघःगानाच्छ्रेणश्चे वैष्णवपागो विहितः ।

अतो वैश्वदेविके अनुष्ठितानि ' आषारप्रयाजाज्यभागादीन्यङ्गानि
 वैष्णवयागस्यापि स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गादुपकारकार्णीति । न पृथक्
 क्रियन्ते । आवाहनं तु अनुष्ठानवैषम्यात् प्रसङ्गतः सिध्यति । तथा हि—
 विश्वान् देवानावहेति तत्र आवाहनम् । अत्र ॥ त्रिष्णुमावहेत् । इति वैष-
 म्यम् । किञ्च, सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो निगदः
 पठ्यते । स वैश्वदेवावाहनस्य कालः । न तदानीं त्रिष्णुः प्रसक्तः ।
 प्रयाजाज्यभागप्रधानयागनारिष्टहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषणे सति वैष्णव-
 यागस्य प्राप्यमाणत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भद्रिष्णवागसिध्यर्थं पूर्व-
 कालेऽप्यावाहः । कुत इति चेत् विधेः-प्राकृतविधेः, प्रकरणान्तरं—
 विष्णोरुत्क्रमस्य यागे, अतिदेशात्— प्रकृतियद्विकृतौ कार्यमित्यतिदेशा-
 त्सर्वकर्म— आवाहनादि सर्वं कर्म स्यात् । न चाप्यत्र द्वारछोपोऽस्ति ।
 आवाहनेनादृष्टरूपो देवतासंस्कार अश्रयमपेक्षित एव । न च विष्णुयागस्य
 वैश्वदेवयागप्रकृतित्वात्प्राप्ति चोदकातिदेश इति वाच्यम् । तयोर्द्वयोरपि
 आश्रययागविकृतित्वेनोभयत्राप्याग्नेययागाङ्गानामतिदेशात् । तस्मात् वैश्व-
 देवावाहनकाले विष्णोरप्यावाहनं कार्यमिति पूर्वपक्षः ॥ १॥

सि० ॥ अपि वा अभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं
 क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अपि वेति पूर्ववदेव पूर्वपक्षव्यावर्तकः । अभिधानसंस्कारद्रव्यं—
 अभिधानेन— विष्णुमुत्क्रममावहोते मन्त्रेण देवतास्मरणरूपः संस्कारः
 द्रव्यं च अर्थे—कार्ये सत्येव क्रियेत । नासति तस्मिन् । तादर्थ्यात्—
 कार्यार्थत्वात्तस्य—संस्कारद्रव्यस्य । अत्रायं मात्रः—उत्क्रमस्य विष्णो-
 रवाहनं, किं चतुर्धाकरणान्तरमिष्यते । उत प्रयाजेभ्यः प्राक् ।
 चतुर्धाकरणादूर्ध्वं चेत्तदकाले कृतमकृतमेवेति न्यायादनुपकारवत्त्वेन
 व्यर्थमेव । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले हि देवतावाहनस्य काल इत्युक्त-
 मेव प्राक् । प्रयाजेभ्यः पुरा क्रियते चेत् विष्णुयागानिमित्तभूतस्य भविष्य-

दधःपतनाश्लेषणस्य तदानीमभावात्सति निमित्ते नैमित्तिकमिति न्यायान्नि-
मित्तस्याभावान्नैमित्तिको विष्णुयामोऽपि तदानीमप्राप्त इति यागाभावे
तदर्थं कृतमावाहनमनिष्टयैव भवेत् । न हि निमन्त्रितो विप्रः अभोजितक्षे-
प्तुम्यति । प्रत्युत शपत्येव । अत एवेत्यं श्रूयते—‘देवताभ्यो वा एष आवृ-
थते । यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते’ इति । यागवक्षे तु आवाहनमन्तरेणापि
याग उपपद्यते । यथा कदाचिदनिमन्त्रिता अपि पूज्याः स्नेहातिशयवशा-
त्स्वयमेव भोक्तुमागच्छन्तीति लोकव्यवहारे दृष्टम् । तथा विनाप्यावाहनं
यागः संसिन्धेदिति नास्त्युरुक्तस्य विष्णोरावाहनमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

विकृतावावाहनादीनामानुमानिकत्वात्प्रकृतौ तेषां प्रत्यक्षेण विहितत्वा-
द्देषम्यमिति न चोदकस्तत्र विष्णुयामे अवकाशं लभत इति भावः ॥ ३ ॥
(इति तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥)

ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयादिविकृतौ अन्वारम्भणीयायाः
चाधाधिकरणम् ॥ २ ॥

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूताश्रितैतारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्’ इत्येवमादीनि
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि दीक्षणीयादीनि कर्माणि मन्ति । प्रकृतौ तु—‘आग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारपत्यनागः’ इति कर्तृपुरुष-
संस्कारार्था आरम्भणीयेष्टिर्निहितमस्ति । सेष्टिः ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्यु दर्शपूर्ण-
मासविकृतिषु दीक्षणीयादीष्टिषु कार्या वा नेति संशये ‘त्रिभेः प्रक-
रणान्तरेऽतिदेशात्सर्वं कर्म स्यादित्याद्यसूत्रानुसारतः कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तः
इष्टिरिति । इयमारम्भणीयेष्टिस्तत्र नैव कार्यं । कस्मात् ? आरम्भ-
संयोगात्—उक्तविधिवान्वये ‘आरपत्यनागः’ इत्यत्र आरम्भशब्दसत्त्वादा-
रम्भात् सा इष्टिः । आरम्भो नाम प्रधानोद्देश्ये का प्रथमा कृतिः । कृतौ प्रादम्भं च

स्वसजातीयकृतिव्यंसानधिकरणकालवृत्तित्वम् । साजात्यं च साक्षात् परंपरया वा तदप्रधानोद्देशकत्वेन ज्ञेयम् । अत्र ईदृशारम्भो दीक्षणीयायां नास्ति । तस्याः ज्योतिष्टोमङ्गत्वात् । यतः सेष्टिरारम्भम् । आरम्भस्तु प्रधानेन संयुक्त — प्रधानोद्देशक इत्यर्थः । एतादृशारम्भस्याङ्गभूतदीक्षणीयायामभावाद् द्वारलोपेन अङ्गभूतादीक्षणीयादितः अन्वारम्भगीयेष्टिर्निवर्तते इति भावः । इष्टिः—आरम्भगीयेष्टिः, आरम्भसंयोगात्, आरम्भस्य च प्रधानसंयोगात् अङ्गभूतानिवर्तेत इति सूत्रान्वयो योरप्यः ॥ ५ ॥

राजसूयान्तर्गतानुमत्यादीष्टौ अन्वारम्भगीयाया वाधाधिकरणम् ॥३॥

सि० ॥ प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

राजसूये—सोमपशुयामेष्टिर्दिशोमाः प्रधानभूताः । तत्र ' अनुमत्यै पुगोडाशमष्टाकपाल निर्वपती ' आदिना विदित्वास्तु ऐष्टिमास्तु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिष्वनुमत्यादिषु आरम्भगीयेष्टिः कार्या न वेति संशये सति अन्वारम्भगीयायाः इष्ट्यात्मकप्रधानारम्भो द्वाग्भिनि पूर्वाधिकरणे स्थितत्वात् राजसूयारम्भस्य चेष्ट्यात्मकप्रधानार्थत्वेन द्वारस्य विद्यमानत्वात्तस्तु विकृतिषु अन्वारम्भगीयेष्टिश्चेदकेनातिदिश्यत इति कार्य एवेति प्राप्ते सिद्धान्तः । अन्यसंयुक्तात्—अप्येन सोमादिप्रधानेन संयुक्तात्, प्रधानात्—इष्ट्यात्मकप्रधानात्, इष्टिः—अन्वारम्भगीयेष्टिः, निवर्तेत । कुतः ? सर्वारम्भात्—यतः सर्वार्थमारम्भस्तस्मात्केवलेष्टेरनङ्गत्वात्—द्वारं न भवति स आरम्भस्तस्मादित्यर्थः । प्रकृतायन्वारम्भगीयायाः द्वारं केवलं स्वविषय आरम्भः । राजसूये य अरम्भः स केवलमिष्ट्यर्थो न अपि तु सोमाद्यर्थोऽपीति वैषम्यात् सोऽन्वारम्भगीयेष्टेः द्वारम्भवित्तुमर्हतीति द्वारलोपात्तस्या इष्टेस्ततो निवृत्तिरेवेति भावः ॥ ५ ॥

आरम्भगीयायामारम्भगीयावाधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

तस्यां तु—अन्वारम्भणीयायामपि अन्वारम्भणीयेष्टिः स्यात् ।
प्रयाजवत्—यथा प्रयाजाः अन्वारम्भणीयायामतिदिष्टास्तथास्या अप्यति-
देशे बाधकामावादिति ॥ ६ ॥

सि० ॥ न चाङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥

न वेत्ति । तस्यामन्वारम्भणीयायां तदङ्गमन्वारम्भणीयावरं नास्ती-
त्यर्थः । कुतः ? अङ्गभूतत्वात्—‘आरम्भो वरणं यज्ञे’ इति वचनात्
ऋत्विगवरणमेव यज्ञे आरम्भः । स चारम्भः प्रधानस्यैव क्रियते । न त्वन्नायै
पृथगनुष्ठायते । यथा ज्योतिष्टोमे प्रधानायै घृता एव ऋत्विजस्तदङ्गेषु । न
तत्र पृथग् विद्यते । एवमत्रापि दर्शपूर्णमासाङ्गभूतारम्भेणैव प्रसङ्गस्त-
स्तिद्धेर्न तस्याः पृथगारम्भोऽस्ति । येनान्वारम्भणीयावरं तस्यामावाद्यत इति ।
इत्थं च बाधकामावादिति पूर्वोक्तो हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः ॥ ७ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

ननु, दीक्षणीयादिप्रयोगाणां ज्योतिष्टोमप्रयोगान्तर्गतत्वात् प्रधाना-
रम्भेण तत्र प्रसङ्गो युक्तः । इह तु दर्शपूर्णमासावारप्स्यमाण इति
लृटा दर्शपूर्णमासस्य भावित्वसूचनात्तत्प्रयोगवर्धिभूतत्वं तस्याः सिद्धम् ।
नया च बहिर्भूते प्रसङ्गासम्भवात् ‘वानपेथेनेष्टूथा वृहस्पतिसिधेन यजेत’
इत्यत्रैव पृथगारम्भो वाच्यः । सत्येन ज्योतिष्टोमारम्भेण दीक्षणीयाधारम्भस्य
प्रसङ्गिसिद्धिर्निति लृष्टान्तोऽत्र विषयः तस्मादत्र द्वारलोपो नास्तीत्याशङ्क्यामाह-
एकवाक्यत्वाच्चेति । अत्र दर्शपूर्णमासयोर्विहितत्वात्तस्मात्तत्त्वेन विधायकं
‘आम्रावेणवमेनादशकपालं निर्वपिदर्शपूर्णमासावारप्स्यमाणः’ इति एकमेव
वाक्यम् । न तस्यामारम्भणीयायान्तरस्या आरम्भणीयायाः विधायकं द्वितीयं
वाक्यमस्ति । अतः अविहितायास्तस्यास्तदङ्गत्वेन कार्यत्वोक्तिरनवस्थादोषदु-
ष्टत्वात्प्राज्यैव । प्रयाजस्य तु विधायकं वाक्यं मित्रं विशते इति तेषां तस्यां

प्रवेशो युक्त एव । न च तदेव वाक्यं नस्या विधायकमिति वाच्यम् ।
स्योत्पत्तिवाक्यार्थघटकतया स्वप्रवेशासम्भवात् विहितपदपेक्षणमविहितरद्वि-
धानेन नैव पूर्यते इति भावः ॥ ८ ॥

खलेवाल्यां यूपान्हुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावा-

न्निवर्तत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

‘साधस्क्रियानुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः’ इति वाक्यविहितः
साधस्क्रो नाम कश्चिपागोऽस्ति । तस्मिन् यागे ‘सह पशूनालभते’ इति
श्रुतेः साधस्क्राः पशवो निचन्तः । तेषु पशुषु ‘साधस्क्रयु उर्गपदेदिः खले-
वाली यूप.’ इति उच्यते । वेद्युत्तरेदियूपाः शास्त्रीयसंस्काररहिता एव
गृह्यन्ते । खले—धान्यमर्दनस्थले, कृषीखलेर्बलीवर्द्धयन्धनार्थं निखातो मेदिः
खलेवालीपदेनोध्यते । प्रकृती ज्योतिष्टोमान्तर्गताप्रपोमीयपशौ ‘यूपमच्छे-
ष्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नीं जुहोति । आग्न्य चारणिं चादाय
यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा ‘ठरु विष्णो निरुपस्य’ इति क्षुत्रेणाहवनीये
यूपाहुतिं जुहोति । इति श्रुतम् । सेव यूपाहुतिः साधस्क्रयागीयखलेवाल्यां
यूपधर्मातिदेशाद् द्वारलोपासम्भवाच्च तस्या पशुनियोजनादिवत्साऽपि कर्त-
व्येति प्राप्ते सिद्धन्तः—कर्म चेति । कर्म—यूपाहुतिरूपं, यद् यूपपद-
वाच्यादृष्टशरीरं द्रव्यं तत्संयोगार्थं—नदुत्पत्तिप्रयोजनं कर्म अर्थाभावात्—
खलेवाल्यामीदृशादृष्टशरीरयूपपदवाच्याद्रव्योत्पत्तेभानात्तत् अहुतिरूपं कर्म
निवर्तत—निवृत्तं स्यात् । न कार्यमित्यर्थः । यत् तादर्थ्यं—यूपोत्पत्त्यर्थं
तदिति श्रुतिसंयोगात्—अह्वत्कार्यश्रुतिसंयोगवत्त्वाज्जायते । ‘यूपमाच्छे-
त्स्यता’ यूपमुत्पिपादयित्वागच्छता होतव्यमिति श्रौतवाक्येनाङ्गत्वं
निःसन्दिग्धं ज्ञायत इत्यभिप्रायः । ततस्तत्र नैव कार्यं सा आहुतिर्द्वार-
लोपादिति भावः ॥ ९ ॥

साधस्क्रो स्यात्प्राहुतिवाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥१०॥

तस्मिन्नेत्राग्नीपोमीयूपप्रकरणे ' स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोती'ति श्रूयते । यूपे वृक्षणे सत्यवशिष्ट वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वात् स्थाणुरित्युच्यते । तस्मिन्नाहुतिविशेष इत्थं श्रूयते— ' यनस्पते शतबलशो विरोहेत्याब्रधने जुहोति ' इति । अस्याः स्थाण्वाहुत्याः खलेरास्या अनिवृत्तिः— निवृत्त्य-
भावः, प्रतीयेत— तस्या सा कार्येत्यर्थः । कुतः ? स्थाणौ— अवशिष्ट-
वृक्षमूले, देशमात्रत्वात्— आदवनीयबाष्पपूर्वकदेशमात्रनियमात् खलेरास्या
स्थाणुत्वाविशेषादित्यर्थः । तत्रैवं स्थाण्वाहुतिः यूपे सन्निपत्योपकारकेति
वक्तुमशक्यमेव । यूपस्य स्थाणोर्विभक्तत्वेन स्थाणौ स्थाण्वाहुत्या तद्विभक्त-
यूपसंस्कारासम्भवात् । सम्बद्धे क्रियमाणं कर्म सम्बन्धिनि समुपकुर्वीत् ।
न त्वसम्बद्धे क्रियमाणम् । तस्मादग्नीपोमीयापूर्वस्यारादुपकारकं तदिति
वाच्यम् । एव-तद्द्वारस्य पशुपूर्वस्यापि सत्त्वात् आब्रधने जुहोतीति
देशस्य नियमनात् खलेरास्यामास्ति सा आहुतिरिति भावः ॥ १० ॥

**सि० ॥ अपि वा शेषभूतत्वात्संस्कारः
प्रतीयेत ॥ ११ ॥**

अपि वेति षष्ठ्यावृत्तिः । शेषभूतत्वात्—अङ्गभूतस्याक्षरसंस्कारः
तस्य—यूपस्य संस्कारः प्रतीयेत—ज्ञायेत । अङ्गत्वद्योतकयूराशान्तरप्रक-
रणात् । अभिक्रमणवदित्यर्थः । यच्चोक्तं सम्बद्धे क्रियमाणमेव सम्बन्धिनि
कार्यं जनयतीति । तन्न । गुर्वादिपर्यितसुमनानां तस्माद्वियोगे सत्यपि स्वशि-
रसि धारणेन गुर्वादिर्गौरवापादनस्य दृष्टत्वात्तस्मिन्निचाराऽत्र ज्ञेयः ॥ ११ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥

यथावान्तरप्रकरणमङ्गत्वसाधकं तथा स्थाण्वाहुतिरिति समाख्यानमपि
२२ स्वादिषु पष्ठ प्रमाणमाहुतेस्तद्दृग्दरे मानम् ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

सद्वत्—समाख्यानवत्; मन्त्रवर्णश्च—मन्त्रवर्णलिङ्गमप्यद्भवे प्रमाणम् ।
 तथा हि—स्याप्याहुतेर्मन्त्र एवं पठन्ने—‘ वनस्पते शतपलशो विरोह ’ हे
 वनस्पते—हे यूपसम्बन्धिवृक्ष, यतो मया वृक्षः अनस्त्रं शतपलशः—शत-
 शाखः सन् विरोह—वर्धस्वेत्यर्थः । स्याणाविति देशनियमश्चेत् स्वकृतच्छे-
 दनापराधनिवृत्तये आहुत्या वर्धस्वेति प्रार्थनमनुपपन्नं स्यात् । अतोऽपि सन्नि-
 पत्योपकारकमङ्गं स्यान्वाहुतिरिति मात्रः ॥ १३ ॥

उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकमेताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥१४॥

दर्शपूर्णमासयोः * स्वाहाकारं यजतीत्युत्तमः प्रयाजो विहितः । सोऽ-
 पि प्रयमादिप्रयोज्यप्रधानकर्म मधितुर्हः । प्रयाजत्वात् । तथा च * विहृ-
 तावपि * स्वाहाग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहा प्रजापति, स्वाहाग्नीषोमा-
 विश्वार्देर्मन्त्रस्याविहृतः पाठ इति प्राप्ते सिद्धान्तः । प्रयाजे च—उत्तमप्रयाजे-
 ऽपि, तन्न्यायत्वात्—अपि वा शेषमूत्रत्वात्संस्कारः प्रतीयेनेति (१०।१।
 ११) सूत्रे यः प्रतिशब्देत्द्राहरणसमुदायात्मको न्याय उक्तः, अप्रापि
 तद्वत्त्वात्संस्कारकमेव । न प्रधानकर्मत्वम् । तथा हि—स्वाहाकारो न
 प्रधानकर्म । तथामीय मन्त्रलिङ्गे यां यक्ष्यमाणा अग्न्यादिदेवतास्तासामेवोप-
 ह्वयेः यागेन तसंस्काररूपे दृष्टफले सम्भवति सत्यंराहुपकारकत्वकल्प-
 नस्यान्याय्यत्वात् । न च ‘ माता पुत्रेषु समा ’ इत्यत्र पुत्रपदसमभिव्याहाराग्मा-
 तृपदं जननीमुपस्थापयति । ‘ माता समं धान्यं मिमीते ’ इत्यत्र तु स एव
 मातृशब्दः अन्यं धान्यमातारमुपस्थापयति । तद्वत्स एवाग्न्यादिशब्दः अन्य-
 भेवाग्निं बोधयतीति वाच्यम् । मातृशब्दो हि कूटया जननीमुपस्थापयति ।
 धान्यमातारं तु योगेन तथा स्वाहाकारसामिध्यादग्निशब्दस्याग्न्यग्निदेवतोपस्था-
 पकत्वेऽग्निशब्दस्य तत्र स्वातिन्त्येण शक्तिः कल्पनीया । सां प्रमाणे सति
 सिध्येत् । तन्नास्त्वयं । येनार्थान्तरं, स्यात् । तस्मात् स्वाप्याहुतिर्यथा यूप-

द्वारा सन्निपत्योपकारकमङ्गम् । तयोत्तमप्रयाजोऽपि यक्ष्यमाणान्यादिदेवता-
संस्कारद्वारा सन्निपत्योपकारक इति भावः ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

‘चातुर्मास्ये संप्रतिपन्नदेयताको निगदः—’ स्वाहाग्निं, स्वाहा सोमं,
स्वाहा सवितारं, स्वाहा सरस्वतीं, स्वाहा पूषणम् ’ इति यः पश्ये स
देवतासंस्कारपक्ष एवावकल्पते । अन्यथा अतिदेशनः प्राकृतनिगदप्रार्त्ता एत-
न्निगदपाठस्य वैधर्म्यं स्यात् । न हि यागोत्पत्तिवाक्योदितदेवतापाठनिग-
देन तत्तद्देवतास्मरणरूपे दृष्टकार्ये सम्भवति सति तस्यादृष्टार्थत्वकल्पनं
न्यायम् । तस्मादुक्तलिङ्गदर्शनमपि तस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गत्वसाधकमिति
भावः ॥ १५ ॥

अग्निमागस्यारादुपकारकत्वाधिकारणम् ॥ ८ ॥

तथाज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘आज्यभागौ यजती’ति श्रूयते । तथा—‘तौ
होचतुः, किमावयोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्धर्यं-
स्तद्दान् पुरस्तादाज्यस्य यजन्ति । तस्मायस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्धरन्ति
ते पुरस्तादाज्यमागावर्धं पौमाश्वं यजन्ति । तौ न सौम्येऽधरे न पशौ ’
इति । अत्र आज्यभागान्निः—आज्यभागान्तर्गतग्नियोगः, तथा—उत्तम-
प्रयाजवत् सन्निपत्योपकारकः । उत्तमप्रयाजसिद्धान्तसाधकहेतुनेति शेषः ।
इति चेत्—॥ १६ ॥

सि० ॥ व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥

न । ‘अग्निमग्निं आवह, सोममागह, अग्निमागह ’ इति निगदेषु
भेदेन व्यपदेशात्—निर्देशात्, देवतान्तरं—प्रधानदेवतानः भिन्नमित्यर्थः ।
लोकोऽपि न क्षण आगतः, शूद्र आगतः, ब्राह्मण आगत इति श्रुत्या प्रथम-
वाक्यवैधर्म्यमिष्या ब्राह्मणद्वयागमनं प्रत्येति । तस्मान्नाज्यमागाग्निः सन्निपत्यो-
पकारक इति विदुतौ न तस्य माघः ॥ १७ ॥

समत्वाच्च ॥ १८ ॥

समत्वात्— अमीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ, चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ, यत्प्रयाजानुशाजा इज्यन्ते वैश्वं तद्यज्ञाय क्रियते' इत्यारादुपकारकपङ्क्तिनीवष्टत्वादपि आरादुपकारकायाऽप्यभागाविति सिद्धम् ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशयागस्य तथागीयदेवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० प० ॥ पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूतान्नीषोमीयपशौ ' अग्नीषोमीयस्य षपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशरूपालं निर्वपति ' इति श्रूयते । अत्र पशावपि— पशुपुरोडाशेऽपि आरादुपकारकत्वम् । यथा आज्या-
भागाम्नेरादुपकारकत्वं तथास्यापीत्यर्थः । अप्यदेशात्— अग्नीषोमीयमिति द्विरभ्यासात् । ' आसोमं वहंस्वग्निना प्रतिप्रते ' इत्यर्पवादेन - देवताभेद-
प्रतिपादनाच्चाारादुपकारकत्वम् । न संस्कारकर्मत्वमिति चेत् ॥ १९ ॥

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥

न देवताभेदः । अपि त्रभेद एव । कस्मात् ? ' यदेवत्यः पशु-
स्तदेवत्यः पशुपुरोडाशः ' इति तद्भूतवचनात्— देवतैक्यप्रतिपादक-
वचनात् ॥ २० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

' इन्द्राय वज्रिणे छलाम वृषभमालमेत ' इत्यस्य पशुयागस्य पशु-
पुरोडाशरूपे ' इन्द्रं स्तुहि वज्रिणं रतोगपृष्टम् । स्तुहि शूरं वज्रिणं सुप्रती-
' तम् ' इति सम्प्रतिपन्नैकदेवतार्थं याज्यानुवाक्याद्वय समाह्वयत्वं । तत्संस्कार-
पक्ष एवोपपद्यते । न देवताभेदे । तस्मात् पशुयागीयदेवतासंस्कारार्थः
पशुपुरोडाशयाग इति भावः ॥ २१ ॥

गुणो वा स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेण पुनः पूर्वपक्षः । गुणो वा— एकैव देवता याग-
द्वये अङ्गं स्यात् । कपालवत्— यथा एकमेव कपालं हविःश्रपणे तुषोप-
वापे चांगम्, तद्वदेकैवाग्नीषोमदेवता पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूता
भविष्यति । गुणभूताविकाराच्च— अयं पशुपुरोडाशयागः प्राकृतान्नी-
षोमीयाविकारः । प्रकृतौ अग्नीषोमीयदेवता अङ्गम् । अत्र संस्कारपक्षे
तस्याः प्रधानत्वं वाच्यम् । तथा च विसदृशत्वात्— द्वयोः सादृश्याभावा-
त्तद्धर्माणामत्रातिदेशो न स्यात् । अतोऽप्यंगं देवतेऽप्यर्थः । किञ्च, संस्कारपक्षे
सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु भिन्नदेवताक्ता ऐन्द्रवारुण-
सावित्राः पुरोडाशाः संस्कारासम्भवात्पशुप्रकरणात्प्राजुमन्त्रणवद्दृष्ट्येरेन् ।
नैवोक्तव्यंते । तत्रैवानुष्ठीयन्ते । तदाराद्रुपकारकपक्ष एवोपपन्नं भवति ।
तद्वदवाप्याराद्रुपकारकत्वं वाच्यम् । न संनिपत्योपकारकत्वमिति ॥ २२ ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहा-
कारवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥

अपि चेत्युक्तपक्षव्यावृत्तिः । शेषभूतत्वात्—यागस्य देवताङ्गत्वात्,
तत्संस्कारः—देवतासंस्कारः प्रतीयेत । स्वाहाकारवत्—उत्तमप्रयाजवद-
ङ्गानामर्थेन प्रयोजनेन संयोगात् । यद्योत्तमप्रयाजे देवतासंस्कारद्वारा गुण-
कर्मत्वे सम्भवति सति प्रधानकर्मत्वमनुचिन्तम् । सम्भवति दृष्टफले अन्वा-
प्यादृष्टकल्पनापत्तेः । एवं प्रकृतेऽपि तथाऽऽगन्तव्यमित्याभिप्रायः ॥ २३ ॥

व्यृद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

सौत्रामण्या पशुपुरोडाशीयदेवताया विप्रतिपत्तौ सत्यां पदै सौत्रा-
मण्या व्यृद्धं तदस्याः समृद्धम् व्यृद्धं तु—‘यदन्यदेश्चलाः पुरोडाशा अन्य-
देवत्याः पशवः’ इति व्यृद्धत्ववचनं देवतासंस्कारपक्षे उपपन्नं भवति ।
नाराद्रुपकाररूपेऽर्थात्प्रधानपक्षे । तत्पक्षे अङ्गोपाभावादिनि बोध्यम् ॥ २४ ॥

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥

गुणेऽपि—पुरोडाशयागे देवताया गुणेऽपि-अङ्गोऽपि तद्धोवाभावा-
दुभयोः पक्षयोः समानो दोषो व्यङ्गत्वरूप इति चेत्—॥ २५ ॥

नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥

वैपम्यान्न दोषः समः । तथा हि—यथा एकेन कपालेन तुषोप-
वापे क्रियमाणे अन्यस्य हानिर्नास्ति । तथाऽदुपकारकपक्षे अन्यदेवताया
पुरोडाशयागे क्रियमाणे पशुयागदेवताया असंहानात्—हानेरभावात् ।
एवपक्षे ॥ पशुयागदेवतायाः संस्काररूपपशुपुरोडाशयागः अन्यदेवताया
इति तथा पशुयागीयदेवतास्मरणासम्भवारसंस्क रलोप इति व्युद्देशवदस्वारस्यं
बोध्यमिति भावः ॥ २६ ॥

ग्रहाणां च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

सौत्रामण्या ग्रहाणां—सुराग्रहाणां, सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं—
समदेवताकृत्यविषयकं 'नेतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति, प्रइपुरोडा षेते'
इति वचनं संस्कारपक्ष एवोपपन्नं भवति । तदर्थत्वात्—पशुयागदेवता-
संस्काररूपतद्देवतापशुपुरोडाशाभावात् व्यङ्गमिति शङ्कानिवारकं हीदं प्रइ-
पुरोडाशा ' इति वाक्यं संस्कारभावपक्षे नोपपद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे तद्वचनम् ॥ २८ ॥

सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतेन्द्रान् प्रान् पशुयागान् विधाय तेषां ग्रह-
पुराडाशाश्च विधाय ग्रहस्पत्यश्वतुर्थः पशुयागो विहितः । तत्र 'पुरोडाश-
वानेप पशुर्भवति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णाति' इति श्रुतम् ।
तत्र ग्रहाभावे पुरोडाशवत्त्वं हेतुत्वेन कश्चिन्म । तेन पुराडाशप्र-
हान्यतरसंस्कृताया एव देवताया. पशुयागाङ्गत्वं, नान्यथेति सिध्यति ।
अतस्तद्वचनमपि प्रकृतार्थसाधकं लिङ्गमिति भावः ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

किञ्च, ' अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते । कामाय वा जगन्वे पुरोडाशा भवन्ति ' इति श्रुतम् । तत्रोत्तरवाक्ये यनः पुरोडाशयागे अग्नि-
कामो देवता अतः पशुयगोऽपि सैव देवतेति देवतायाः प्रसिद्धं हेतुत्वं
तेन—ये इत्यनेन दर्शयतीतीदमपि संस्कारार्थत्वे अपरं लिङ्गमित्यर्थः ॥२९॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद्गुणभूत-

विकारः स्यात् ॥ ३० ॥

गुणभूतयोर्धर्मस्य प्रधानभूतदेवताक्यागेनानुत्तिरिति यदुक्तं तत्र ।
अङ्गभूतयोर्धर्मयोर्धर्मोर्धर्माणाम् उपपत्तिः—त्रानुत्तिरविरुद्धा । अर्थापत्तेः-
धर्मस्य—तत्तद्धारस्य—आपत्तेः—प्राप्तेस्तत्त्वादित्यर्थः । यथा ' शृते चरुम्,
दधंश्चरुम् ' इति प्रधानार्थयोः दधिशृतयोः प्रणीताकार्यकारित्वात्प्रणी-
ताधर्मप्राप्तिस्तद्वत् । यतो गुणभूतविकारः—गुणभूतस्य प्राकृताधीपो-
धीयस्य विकारः विद्यतिः पशुयागे विद्यत इति ॥ ३० ॥

स द्व्यर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्भिप्रतिपत्तौ

तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वात् ॥ ३१ ॥

गुणो वा स्वादिति (१०।१।२२) मूत्रस्यचकारसूचितदूषणपरिहारार्थकमिदं
सूत्रम् । सः—पशुपुरोडाशः, द्व्यर्थः— देवतासंस्कारार्थः छिद्रापिधानार्थश्चेति
द्विप्रयोजनः । इत्युभयोरपि कार्ययोः श्रुतिभूतत्वासंस्कारस्य श्रौतत्वं दर्शितं—
' अपो पशोरेव छिद्रमपि दधाति ' इत्यनेन वाक्येन । इत्थं चान्यदेवताके
यागे देवतासंस्काररूपकार्याभावेऽपि तादर्थ्यात्— छिद्रापिधानात्मक-
कार्यार्थत्वात् विकारत्वं— तदङ्गत्वं पशुपुरोडाशस्येति पूयानुपन्त्रणवन्नोत्कर्ष-
स्तस्येति भावः ॥ ३१ ॥

विप्रतिपत्तौ तासामारूयाविकारः स्यात् ॥३२॥

' आश्विनं घृष्टमालमने, सास्रतं मेघम्, ऐन्द्रमुपमम् ' इति पशु-
यागोत्पत्तिवाक्यम् । ' ऐन्द्रनेसादशकपालं निर्वपाने, सावित्रं द्वादशकपालम्,

वारुण दशकपालम्' इति च पशुपुरोडाशयागोत्पत्तिराक्यमिति विप्रति-
 पत्ती — पशुयागपशुपुरोडाशयागसम्बन्धेदेवताबोधकशब्दानां भिन्नानुपूर्वा-
 क्तत्वेऽपि तासां—देवतानाम् आख्याविकारः—समाख्याविकार—पशु-
 यागदेवतानामेव पशुपुरोडाशयागदत्तानामाभास स्यात् । गोशब्दस्य गामी-
 तिषत् । ऐन्द्रशब्दस्तुभयत्रात्रिकृत एव । वचनादिन्द्र पुरोडाशयागानां प्रथम
 इति स्थानभेदमात्रम् । सारस्वतमित्यत्र समाख्यकारादिवर्णपट्टकप्रदित तास्ता-
 वित्रस्य तदाभास उच्यते । आश्विनमित्यत्र वकारादिवर्णचतुष्टयघटितत्वाद्धारुणस्य
 तदाभासत्वम् । इत्यु पुरोडाशयागस्यशब्दरूपैराभासैरपि पशुयागीया एव
 देवता भुष्यते इति न कोऽप्यनुपपत्तिगम इति भावः ॥ ३२ ॥

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

अभ्यासः प्रकृतित प्राप्तस्य पुरोडाशयागस्यापमभ्यास आश्रुतिः ।
 तत्र एकदेशः—ग्रहयाग यजुदेवत्य एव । तद्विनाशस्त्वन्यदेवत्य पुरोडाश ।
 प्रयाजवत्—यथा एकादशप्रयाजे पशुयागे प्राकृता एव प्रयाजा
 अभ्यस्यन्ते । तत्र चैकदेशे पञ्चपर्यन्तं प्राकृतदेवतासम्बन्धः, तदप्येकदेशे
 'दुररुपासानक्तेष्वेमादय भिन्नदेवता एव सम्बन्ध्यन्ते तद्वत् । अत्र प्रकृति-
 तत्त्वात्कशास्त्रेण पुरोडाशद्वयस्य पशुयागदेवताको याग प्राप्तः । तत्र
 आश्विनं ग्रहं गृह्णातीति देवतासम्बन्ध इत्यं च विहितम् । तस्य यागान्ताह्वया
 यागबोधकाभाषा प्राकृते च सम्बन्ध्यते । तदशेन देवतासंस्कार सम्भवति ।
 तत्रैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपतीति प्राकृतद्वयविशिष्टयागमनूष देवता-
 विधिरिति अभ्यास उपपन्न इति समाधानान्तरं बोध्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

सौर्यायागे चरुशब्दवाच्यौदनेन प्राकृतहविर्वाधाधिकरणम् ॥१०॥

सि० ॥ चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥३४॥

'सौर्यं चरुं निर्बण्डं ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यानेयप्रकृतिकं सूर्य-
 देवतायश्चरुद्रव्यको विकृतियागो विहितः । ब्रह्मवर्चसफलकः । अस्मिन्
 वाक्ये श्रुयमाणश्चरुशब्द ह्यप्यधिकारः— 'अग्निमुखेन देवेभ्यो दीयमान-

मन्त्रं हविः' शिति वचनात् हविर्विकारवाची ओदनं ऋते । उत ' चरुह-
व्यान्नभाण्डयोः ' इति कोशात् कपालविकृतिं स्थालीं बोधयतीति संशये
सिद्धान्तः । चरुः— चरुपदवाच्यः हविर्विकारः ओदनः प्रकृतपुरोडा-
शकार्यकारी स्यात् । कुतः ? इज्यासंयोगात्—प्रकृतौ पुरोडाशे यागसम्बन्धो-
ऽस्ति । अत्रापि तद्वत्सौर्यमिति तद्धितेन यागसंयोगबोधनात्- अनवज्ञावि-
तान्तरूपमपाकौदनबोधकश्चरुशब्द इति भावः ॥ ३४ ॥

पू० प० ॥ प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

निघण्टुकाराः उखा स्थाली चरुरिति शब्दान् पर्यायतयोपदिशन्ति ।
लोके च चरुशब्दः स्थाल्यां प्रसिद्धः । अतस्तस्यैव ग्रहणयोग्यत्वात् स्थाली
एव पुरोडाशकार्यकारी स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ओदनो वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥

ओदनां वा—ओदन एव पुरोडाशकार्यकारी । न स्थाली ।
अन्नसंयोगात्—अन्नस्यादनयोग्यस्य संयोगात्—यागेन सम्बन्धात् ।
अदनीयेनैव द्रव्येण शिष्टा यागान् कुर्वन्ति । नान्यथेति भावः ॥ ३६ ॥

न द्व्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदनो हविर्विकारः । द्व्यर्थत्वात्—चरुशब्दस्य नानार्थत्वापत्ते-
रित्यर्थः ॥ ३७ ॥

कपालविकारो वा विशये अर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

उक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् पूर्वोक्तसंशयं हविर्विकारपक्षस्था-
सम्भवात् कपालविकार एव स्याच्चरुः । कुतः ? अर्थोपपत्तिभ्याम्—अर्थस्य-
सौर्यमित्यत्र सूर्यदेवतोद्देश्यं यद्धवित्स्तादाधारत्वरूपसम्बन्धस्य, अरण्योग्यता-
याश्च सत्त्वात् । प्राकृतपुरोडाशवदत्र कपाले न अरण्यम् । किन्तु स्थाल्याम् ।
अतः कपालविकारश्चरुरिति भावः ॥ ३८ ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

प्रकृतौ कपालं गुणः, पुरोडाशः प्रधानम् । तयोरतिदेशः सौर्य-
यागे । तत्र चरुशब्देनान्यतरस्य बाधे कर्तव्ये प्रधानबाधापेक्षया तदङ्ग-
कपालबाध एव न्यायः । इति गुणमुख्यविशेषादङ्गलोप इत्यर्थः । इति
युक्त्यन्तरमत्र पक्षे ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ट्वात् ॥ ४० ॥

‘ प्राजापत्य घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्मन्ममः ’ इत्यत्र तच्छ्रुतौ-
श्रुतचरुशब्दार्थे, अन्यहविष्ट्वात्—अन्यस्य— चरुविशेषणीभूतान्यस्य
शतकृष्णलस्य हविष्ट्वात्—हविर्दिव्यश्वाच्चरुपि हविर्विकारः । अतश्चरुशब्दस्य
स्याखीपरत्वार्यक. प्रागुक्तणक्षोऽसम्भवीति भावः ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

‘ पृथ्वीनां दुग्ने प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो प्राप्तकामः ’ इत्यत्र
प्रियंगवं प्रियङ्गुविकारमिदं चरोर्विशेषणं श्रुतम् । न हि स्यात्प्रियङ्गु-
विकारो भवितुमर्हतीति लिङ्गदर्शनादपि न कपालविकारश्चरुः ॥ ४१ ॥

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

ओदनो वा—ओदन एव चरुशब्दार्थः हविर्विकारः । कुतः ? प्रयुक्त-
त्वात्—‘ सास्य देवतेति (पा. सू. ४.२।२४।) देवतार्थे तद्धितप्रयोगात् ।
यदि देवतातद्धितो न स्यात्तर्हि देवताया अलाभात् ‘ ईषामालभेन, वत्समाल-
भेतेतिवद्यागो न स्यात् । इति कपालविकारप्रत्याख्यानमेवेदं शेषम् ॥ ४२ ॥

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

‘ पुरोडाशेन ये देवा अमुष्मिँल्लोक आर्ध्वरन् चरुणाऽस्मिन्, यः
कामयेतामुष्मिन् लोकं ऋध्नुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीत । यः कामयेता-
स्मिँल्लोकं ऋध्नुयामिति स चरुं कुर्वीत ’ इत्यत्र अपूर्वव्यपदेशात्—चरु
पुरोडाशापूर्वसदृशापूर्वजनकव्यपदेशादपि चरुः पुरोडाशसदृशो भवितु-
मर्हति । न कपालसदृश इत्यपि स्थापकान्तरमत्रेति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

तथा च— इत्थं कपालविकारद्रूपेण ओदनं धरुशब्दाद्यः, न स्थाळीति सिद्धान्तितम् । तत्रैव ज्योतिष्टोमाङ्गप्रायणीयेष्टया ' आदित्यः प्रायणीयश्चरति विधायानन्तरं—' आज्यस्यैव चरुमभिपूर्वं चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्या अग्नीषोमौ यजति । अग्नीषोममिष्ट्या सवितारं यजति । आदितिपोदनेन ' इत्यत्रादिस्यश्चरति प्राप्तं चरुमोदनशब्देन मुद्गमोदनेन हविर्भिक्षियते, न कपालेनेति लिङ्गदर्शनात्सिध्यति । तस्माच्चरु-रोदनः । न स्थाळीति भावः ॥ ४४ ॥

सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाज्ञाधिकरणम् ॥ ११ ॥

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ४५ ॥

सः ओदनश्चरुः कुत्र पक्तव्य इत्याशङ्कायां पूर्वापक्षः । सः— आदनशब्दवाच्यश्चरुः, कपाले—कपालेषु स्यात्—पक्तव्य इत्यर्थः । कुत्रः ? प्रकृत्या— दर्शपूर्णमासप्रकृतिनस्तस्य प्राप्तत्वात् तद्वाधकत्वान्यस्य चाश्रुतित्वात्—शास्त्राभावात् ॥ ४५ ॥

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

विप्रतिषेधात्—यदि बहुषु कपालेषु जलधारणपूर्वकौदननिष्पत्तेर्वाधिनत्वेन विरोधः न शक्यते पक्तुं तर्हिष्टसङ्ख्यां वाधित्वा एकस्मिन्वा— अतिदिष्टे कपालमात्रे पक्तव्य इति द्वितीयः पक्षः ॥ ४६ ॥

न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

द्वितीयं निरस्य तृतीयं पक्षमुच्यते । न वा कपाले पक्तव्यश्चरुः । कुत्रः ? अर्थान्तरसंयोगात् अपूपे—उगेद्वाशपाके यत्कपालमुपादीप्ये तद्गतोष्णः संयोगात् अत्रस्य पाकः सम्पद्यते । चरौ तु पाकसंयुक्तः—

पाकसाधनोष्मणा संयुक्तं यत् तद्धारणार्थं—धारणयोग्यवस्तवपेक्षितं भवति । तत्र—चरौ, अर्धात्—अर्थापत्तिप्रमाणात्, पात्रलामः—तत्रप्राप्तिः स्यात् । तत्र स्याल्येवेत्यनियमः । अविशेषात्—नियामकविशेषाभावात् । पाकसाधनोष्मसंयुक्तजलादिधारणयोग्ये स्याल्यं कटाहादौ वा यत्रकुत्रापि पक्तव्यमित्याशयः ॥ ४७ ॥

सि० ॥ चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥

स्याद्वामेव चरुः पक्तव्यः । कुतः ? चरौ—चरुपाकविषये, लिङ्गदर्शनात्—‘यासु स्थालीषु सोमाः स्युस्तासु चरवः स्युः’ इति सोमस्था-लीषु चरुपाकं ब्रुवन् पाकसाधनं स्थालीति दर्शयति लिङ्गम् ॥ ४८ ॥

सौर्यचरौ पेपणवाधाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४९ ॥

तस्मिन्—चरौ पेपणं—चूर्णनं स्यात् । अनर्थलोपात्—अर्पस्य-चूर्णा-भावस्य कृष्णलेपिव लोपाभावात् । कर्तुं शक्यत्वादिति यावत् ॥ ४९ ॥

सि० ॥ अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

अक्रिया वा—चरौ पेपणं नैव कर्तव्यम् । कुतः ? अपूपहेतुत्वात्—प्राकृतपेषणस्यापूपहेतुत्वेन चरौ अपूपभावादिति भावः ॥ ५० ॥

सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

‘प्रणीतामिः हवींषि संयौतीति विहितसंयवनस्य-पिष्टे उदकमिश्रणस्य, प्रकृतौ पिण्डार्थत्वाच्चरौ पिण्डाभावात्संयवनं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥

संयवनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

‘ देवस्य त्वा संबपामीति विहितं संबपनमपि—उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः, चरौ निवर्तते । तादर्थ्यात्—तस्य पिण्डार्थत्वाच्चरौ सत्प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

सौर्यचरौ सन्तापनवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सन्तापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

यसूना रुद्राणामादित्याना मृगूणामङ्गिरसा धर्मस्य तपसा तप्यध्यम् । इत्युपदिष्टं सन्तापनं—कपालानामङ्गारैः प्रस्तापनम्, चरौ निवर्तते । युतः ? प्रकृताविदं कपालानामुपरि क्रियते । अत्र त्वधः । अतो न प्राकृतं तच्चोदकोऽत्र प्रापयतीति भावः ॥ ५३ ॥

सौर्यचरायुपधानवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

कपालोपधानस्य—अङ्गारेषु कपालस्थापनस्य, तादर्थ्यात्—द्विधा-कार्यत्वात् तस्य स्थाप्येय निर्वाहात्तन्निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

सौर्यचरौ प्रथनश्लक्ष्णीकरणयोर्वाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पृथुश्लक्ष्णे चानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

प्रथनं—प्रसारणम् । श्लक्ष्णीकरणं—मार्जनम् ।

‘ उरु प्रथस्येति प्रथनम् । ‘ सं ते तन्वा तनूः सृज्यतामिति त्रिः परिमार्ष्टीति ’ मार्जनं च चरौ निवर्तते । अनपूपत्वात्—चरोरपूपामिन्नत्वात् । तपोरपूपार्थत्वादिति ॥ ५५ ॥

सौर्यचरौ मस्माङ्गाराभ्यारोपवाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अभ्यूहश्रोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

‘ वेदेन मस्माङ्गारानभ्यूहति ’ इति प्रकृतौ श्रुतमभ्यूहनमपि—मस्मना अङ्गारैश्चोपर्यच्छादनम्, चरौ निवर्तते । तस्य उपरिपाकार्थत्वाच्चरौ उपरिपाकाभावादिति भावः ॥ ५६ ॥

सौर्यचरौ ज्वलनवाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥

तथा च ज्वलनम् ॥ ५७ ॥

प्रकृतौ ' दर्भपिण्डैरवज्वलपतीनि श्रुतमवज्वलनं—दर्भपिण्डैः
प्रज्वालनम्, चगे नियतने । तथा—उपरिपाकामावादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सौर्यचराद्युद्धत्यासादनवाधाधिकरणम् ॥ २० ॥

व्युद्धत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

आसादनम्— कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्वा तर्वेणामवस्थापनम् ।

प्रकृतौ ' अन्तर्वेद्यां हवीष्यासादयनीत्येतावन्नात्रं श्रुतम् । उद्धत्येति
न श्रुतम् । उद्धरणं स्वार्थिकं पुरोडाशस्य, कपालेभ्यवस्थापितत्वात्तस्य
आर्थिकं चोदयो न प्रापयति । अतः अश्रुतित्वान्—श्रुतिबोधितत्वाभावात्
चरौ उद्धत्याऽऽसादनं नास्ति । आसादनं परमस्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति पूर्वमीमांसासाम्प्रवृत्तौ भावबोधिन्यां दशमाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १ ॥ श्रौः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

प्रथमे पादे द्वारलोपप्रयुक्तौ बाधो विचारितः । द्वितीयेऽस्मिन्तदप-
वादो विमृश्यते । ' प्राजापत्यं चर्हं निर्वेद् घृते शतकृष्णलमाधुष्कामः '
इति विहितायुष्कामेष्टौ शतकृष्णलेषु द्रव्येषु अपाकः— पाको न स्यात्,

अर्थलोपात् — अर्थस्य— पाककार्यस्य विकृत्यादेर्लोपेन चोदकप्राप्त्य-
भावात् । पूयानुमन्त्रणवदुत्कर्षेणापि चारितार्थाद् ' घृते श्रपयती ' स्वस्य
न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ १ ॥

सि० ॥ स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥

स्याद्वा— यथा अनदनीयस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षवचनविहितत्वात्प्रदानं
सिद्धं तथा ' घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षवचनेन पाकस्य विहितत्वात् स्यादेव
कृष्णलेपु पाकः । न चोत्कर्षेण सार्थक्यं तस्य । यत्रोत्कर्षस्तत्रापि चोदका-
देव प्राप्तिः सम्भवेन तद्वचनस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमिति भावः ॥ २ ॥

कृष्णलेपूपस्तरणाभिघारणयोरभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ उपस्तरणाभिघारयोरमृतार्थत्वाद-
कर्म स्यात् ॥ ३ ॥

' यदुपस्तृणानि । अभिघारयति । अमृताद्भृतिर्मेवैनां करोति ' इत्यमृतेनोपमितयोरुपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वात्—स्वाद्ब्रह्मत्वात्, कृष्ण-
लेपु तदभावात् अकर्म—प्राकृतयोरपि तयोरननुष्ठानं स्यात् ॥ ३ ॥

पू० प० ॥ क्रियेत वार्थवादत्वाच्चयोः संसर्ग-
हेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अमृताभाववाक्यस्य अर्थवादत्वात् तयोः— उपस्तरणाभिघारयोः,
हविःसम्बन्धनात्रहेतुत्वस्य प्रतीयमानत्वात्ते क्रियेत एवेति ॥ ४ ॥

अकर्म वा चतुर्भिरासिवचनात्सह पूर्णं पुन-
श्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

अकर्म वा— उपस्तरणाभिघारयोरननुष्ठानमेव । कुलः ६ चतुर्भिरा-
सिवचनात्—प्रकृतौ चतुरवत्तसम्पत्तये ते क्रियेते । अत्र ॥ ' चत्वारि कृष्ण-
लानि अवधति । चतुरवत्तस्याप्त्यै ' इति वचनात्तेनैव चतुरवत्तलाभात्

पुनस्ताभ्यां सह पूर्णं चतुरवत्तं चेत् कृष्णलचतुष्टयावदानेन चतुरवत्तासम्प-
त्तिबोधकं वचनं व्यर्थं स्यात् । अत्रियमानस्यैवार्थान्तरेणानुग्रहो भवति ।
न ॥ विद्यमानस्येति तयोर्निवृत्तिरेवेति भावः ॥ ५ ॥

**क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणत्सामान्यात्
तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥**

क्रिया वा— उपरतरणामिधारयोः अनुष्ठानमेव । कुतः ? मुख्याव-
दानपरिमाणत्— मुख्यस्य ह्यविषः यदवदानं तत् क्रियार्कर्तव्यमित्याका-
ङ्क्षाया प्रकृतित्, अङ्गुष्ठपर्वमाप्रसातौ तद्वाधकत्वेन चतुःसङ्ख्यारूपपरिमाण-
बोधकत्वात् । सामान्यात्— कियदवदेयमित्याकाङ्क्षापूरकत्वेन साजात्यात्,
तस्य परिमाणस्य तद्गुणत्वम्— द्रव्याङ्गत्वम् । न तद्बोधकं शास्त्रं मुख्यं
द्रव्यं बाधितुं समर्थमिति पुनः पूर्वपक्षोत्थापनमिति ॥ ६ ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

तेषां—चतुर्णां कृष्णलानाम्, एकावदानत्वात्— एकावदानत्व-
विधानान्न तयोर्निवृत्तिः । ' चत्वारि कृष्णलान्पेकमवदान ' मिति तद्विधायकं
वाक्यं तत्र साधकोत्तरम् ॥ ७ ॥

आप्तिः सङ्ख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

आप्तिः—आप्तिश्चन सङ्ख्यासमानत्वात्—चतुष्टयसुभयत्र समान-
मिति तेन कृष्णलनिष्ठसङ्ख्या स्तुयते । ' द्वादश द्वादशानि जुहोति
द्वादशमासाः संवत्सरः ' इतिरदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तयोः सतोः प्राप्तिवचनं, व्यर्थमेव । तथा हि—अविद्यमाने वसि-
ष्ठत्वे अयं वसिष्ठ इति तेन रूपेण स्तुतिः सम्भवति । न वसिष्ठे वसिष्ठत्वेन
रूपेण स्तुतिः । तथा अविद्यमाने चतुरवत्ते तेन रूपेण स्तुतिः सङ्गच्छते ।
न विद्यमाने । इत्याप्तिवचनं तयोः सर्वत्र व्यर्थमेवेति भावः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥१०॥

विकल्पस्तु—यथा आसिबचनं तौ निवर्तयति । एवमकारदानवचनं तौ व्यवस्थापयतीति साम्याद्विकल्प एव स्यादिति पुनः पूर्वपक्षोच्यतिः ॥१०॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य
स्यादपि वा स्विकृतः स्यादितरस्यान्याय्य-
त्वात् ॥ ११ ॥

सर्वविकारे—सर्वस्य चतुरथदानस्य विकारे सति तु—प्राकृतचतुर-
थदानभाषके सकृदवदाने सतीति यावत् । ' चत्वारि चरयारि कृष्णलाभ्य-
वपतीति अभ्यासस्य आनर्थक्यम् । कृष्णलचतुष्टयसकृदवदानं चतुरथत्वं
सम्पादयति । तदा द्वितीयवदानाभावादभ्यासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । अस्म-
न्मते प्राकृतावदानचतुष्टयस्थाभावाद् इतरस्य हविषः—द्वितीयहरिवदानस्य
मानप्राप्त्यर्थमभ्यास उपपद्यते । अपि वा—मन्मतेऽपि स्विकृत्वदानार्थत्वेन
अभ्यास उपपन्नः स्यादिति चेन्न । इतरस्य—स्विकृत्वार्थस्य अभ्यासत्वेन
वक्तुमशक्यत्वात् । प्रधानप्रकरणं परिहास्य अन्यार्थरथरूपनमन्याय्य-
मेवेति भावः । तस्मादुपरतरणाभिघारणे स्यातामिति ॥ ११ ॥

सि० ॥ अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात्तस्मादा- प्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अकर्म वा—उपस्तरणमभिघारणयोः ननुप्रानमेव । कुन् । संसर्गार्थनिवृ-
त्तित्वात्—संसर्गः सृष्टिं सृष्टमाणा पुण्डाशावययानां मंश्रेण ॥ भूदिनि
उपस्तरणेन सुकृन् भिन्धीक्रियते । अभिघारणेन च सुप्यमद्युक्तं सत्त्वं
हविष्यामि पनेदिति । अत्र तु विशदस्य कृष्णलस्य न सृष्टि संयोगो
भूति । यदर्थमुपरस्तरणमभिघारणं च स्नेहार्थं सुवर्गस्य क्रियेत् । तस्मात् प्राक्-

तस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वा कृष्णलेपूपस्तरणाभिधारणे निवर्तेते । एव च आप्तिसमर्थत्वम्—‘ चतुरारि कृष्णाला यवधति चतुररत्तस्याऽऽप्यै ’ इत्याप्तिवचन समुपपन्न मभिप्यति ॥ १२ ॥

कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पू० ॥ भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्मं स्यात् ॥१३॥

प्रकृतौ भक्षाणां—पुराडाशादिभक्षाणां, प्रीत्यर्थत्वात्—मामर्त्यजनकत्वात्, कृष्णलचरौ तदभावात् अकर्म—कृष्णलभक्षण न स्यात् ॥ १३ ॥

सि० ॥ स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥१४॥

स्यादव कृष्णलपु मद्य । कुतः ? ‘ निरवधयन्तो मक्षयति । चुष्टृपाकार मक्षयन्ती ’ ति प्राकृत मक्षमनुष्य गुणविशेषोपायविधिदर्शनात् । निरवधयन्त दन्तै पीडनमुकुर्वन्त इत्यर्थ ॥ १४ ॥

वचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥

पूर्वोक्त वचनं वा—निरवधयन्तो मक्षयन्त्याज्य चुष्टृपाकार मक्षयन्त्याज्यमिति आज्यभक्षणस्य विधायकं स्यात् । कुत ? प्रकृतौ आज्यभक्षस्य अभागित्वात्—अप्राप्तत्वात् । तत्र निर्धानादेरुपप्राप्तत्वात्तदनुष्य भक्षमात्रस्य विधिरिति न वाक्यभेदोऽपीति कृष्णले भक्षो नास्तीति पुन पूर्वपक्षोऽप्यामनम् ॥ १५ ॥

सि० ॥ वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

वचनं वा—तद्वचनं हिरण्यस्य भक्षणं कथयति । नाऽऽज्यस्य । अनिर्दिष्टत्वात्—‘ निरवधयन्ते मक्षयन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते । न इदं वा तद्वेति । अनिर्देशस्योपपन्न—आज्ये हिरण्ये च समानत्वेऽपि गृह्यमाणायकक्षाया

प्रदानत्वेन प्रकृतस्य प्रधानस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । न अप्रधानस्य — प्रदेय-
त्वेनाप्रकृतस्य । आज्यस्य गुणभूतत्वात्—आज्यं हि तत्र प्रदेयद्रव्ये कृष्णले
गुणभूतमप्रधानम् । अनस्तस्य न प्रज्ञगम् । यथा एष इष्टकुकूटे दण्डस्तिप्रति ।
ग्रहर चोरमनेनेयुक्ते प्रधानो दण्ड एव गृह्यते नेष्टका । तद्वदत्रापिनि
भावः ॥ १६ ॥

कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाणां युगपत् परिहारविधानाधिदरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां
प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ १७ ॥

तस्यामेवायुष्कामेष्ट्या ' एकधा ब्रह्मणे परिहरती'ति श्रुतम् । तत्र
धाप्रत्ययः सकृत्त्वे सहत्वे च शक्त । यथा यः सकृन्ना प्रापयति स एकधो
प्रापयतीत्युच्यते । यथं सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीत्यभिधीयते ।
अथ एकधेत्यस्य सकृत्त्वं सहत्वं वार्धो यथेष्ट प्रःक्ष इति प्राप्ते सिद्धान्तः—
एकधा—युगपदेकस्मिन्नेव काले प्राकृतानभिडाचतुर्विंशतशंयुगारुभक्षाणा-
मुपहारे सति सर्वेषां ब्रह्मभक्षाणां सहत्वं सम्यचते । प्रकृतौ विहितत्वात्—
दर्शपूर्णमासे भक्षचतुष्टयस्य विधानात् । प्रकृतौ विहितं भक्षचतुष्टयं चोदके-
नात्र प्राप्तम् । तत्र एकधेत्यस्य सकृदित्यर्थस्ये भक्षत्रयस्य वार्धः । सहार्पत्वे
भक्षांगभूतकालबाध । प्रधानत्राधादडगनाथ क्त्वाना युक्तंति भावः ॥१७॥

कृष्णलचरौ सर्वभक्षाणां पुरुषान्तरभ्योऽपनीय ब्रह्मणः

परिहारो धर्करणम् ॥ ५ ॥

पू० ॥ सर्वत्वं च तेषामधि कारात्स्योत् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरायेव ' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इति श्रुतम् । तत्र किं
सर्वेणा ब्रह्मभक्षाणामेवैव परिहारः, उत पुरुषान्त्रेभ्यः शेषापनयः । अर्थात्
सर्वशब्दो ब्रह्मभक्षाणामेव वाचकः, उत पुरुषान्त्रेणैवोपबोधकोऽतीति संशये
' ब्रह्मणे परिहरतीत्यनेन वचनेन प्राप्तं ब्रह्मपरिहारमनूद अप्राप्तं सर्वत्वं

‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्यनेन विधीयते । यद्ब्रह्मणे तत्सर्वमेवेति ।
अर्थाद्यामद्ब्रह्मणाचकः सर्वशब्दः । न इतरशेषापनयबोधक इति प्राप्ते
सिद्धान्त ॥ १८ ॥

सि० ॥ पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पुरुषापनयो वा—पुरा,न्तरस्य ब्रह्मातिरिक्तशक्तिःकूमम्बन्धस्या-
पनय एव स्यात् । ‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्यनेन वाक्येन तेषां— ब्रह्मभागा-
नाम्, अवाच्यत्वात्—रुभनेन प्रयोजनाभावात् । हनि,शेषस्य हि ऋदिगु-
भक्षणेन संस्कार्यत्वात् सर्वभक्षः प्राप्त एवेति न विधेय । किन्तु सर्वस्मिन्-
हनि शेषे अप्राप्तो ब्रह्मसम्बन्धो विधीयते निर्दिष्टेन वचनेन । तेनेतरसम्ब-
न्धनिवृत्तिरिति ब्रह्मातिरिक्तशक्तिःकूपेपापनयबोधक सर्वपदमिति भावः ॥१९॥

युगपदुपाहतानां भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ पुरुषापनयनात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

कृष्णलवरो युगपत्परिहाराद् भक्षणमप्येकस्मिन् काल एव स्यादिति
प्राप्ते आह — पुरुषापनयात्—तत्पुरुषभक्षेभ्योऽपानयेनैव विधे
कृतार्थत्वात्, स्वकालत्व—प्रकृतौ यस्य यस्य विहितो यः कालस्तत्काले
एव भक्षणम् । यतः पुरुषापनयेन चरितार्थो विधिः प्राकृतकालं बाधितुम-
समर्थस्तत इति भावः ॥ २० ॥

ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

एकार्थत्वात्—एकब्रह्मार्थत्वात्तद्भक्षे अविभागः—‘ इदं भक्षणः,
इदं होतुः, इदमन्वयो, इदमग्नीध्र ’ इति विभागो न स्यात्— न कर्तव्यः ।
कुतः ? ‘ प्रकृतौ हविःशेषस्य यावदृत्विगर्भत्वात् । तथा निर्देशामावे
परस्परं कदाचित् कञ्चं कुर्यु । इह एक एवेति कल्हाभावान् निर्देश
इति भावः ॥ २१ ॥

ऋत्विग्दानस्य आनत्यर्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददाति-
सामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

ऋत्विग्दानम्—यज्ञे ऋत्विग्यो दक्षिणादानम्, धर्ममात्रार्थ-
केवलधर्मार्थमेव स्यात् । ददातिसामर्थ्यात्—यथा यज्ञतीत्यत्रादृष्टार्थता तथा
ददातेरपि तादर्थ्यात्—अदृष्टार्थत्वादिति ॥ २२ ॥

सि० ॥ परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगालोकवत् ॥ २३ ॥

परिक्रयार्थं वा—ऋत्विजा परिक्रयार्थमेव दक्षिणा । न धर्मार्थम् ।
कृतः ! कर्मसंयोगात्—कर्मकर्तृसम्बन्धात् । लोकवत्—लोके हि
क्रियाकर्तुः दानं श्रृतिरूपं दृष्टम् । तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २३ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

'दक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विजः' इति वचने दक्षिणायुक्ता
वहन्तीति लिङ्गादपि परिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति गम्यते ॥ २४ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २५ ॥

'दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्ति' इति विल्लिङ्गकवचना-
दपि परिक्रयार्थत्वं दक्षिणाया इति निश्चीयते ॥ २५ ॥

न चान्येनाऽऽनम्येत परिक्रयात् कर्मणः
परार्थत्वात् ॥ २६ ॥

परार्थं कर्मणि, परः परिक्रयातिरिक्तोपायेन तथा नानम्येत—
न प्रवर्तेत । यथा परिक्रयेण प्रवर्तते । प्रकृतेऽपि कर्मणः परार्थत्वात् क्रयार्थत्वमेव
दक्षिणादानस्य सिद्धयति । न धर्मार्थत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

सनिवन्ये च श्रृतिवचनात् ॥ २७ ॥

'यज्ञो ये देवतानां न समभवत् । तं श्रृत्वा समभाषन् । यद्मृति
वनुते, यज्ञस्य मृत्ये द्वादशरात्रीर्दक्षिणो श्रृतिः किन्वात' इति सनिवन्ये—यज्ञार्थं

भिक्षिते यांचांप्राप्ते, भृतिवचनान् । मृतिश्च कर्मकृद्भ्य आनत्यर्थं दीयते ।
अतोऽपि परित्रयार्थं दक्षिणादानम् ॥ ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

‘ यथा ये दासहारो नैष्कर्तृको नैष्कर्तनभृतः कर्मयोगे वर्तते
एव वा ण्ते यज्ञस्य ऋत्विज ’ इति ऋत्विक्षु नैष्कर्तृकेण— दासहारसादृश्य-
प्रदर्शनेन ऋग्दिक्षिणा मृत्तिरूपेण सिध्यति । किं च ‘ दीक्षितम-
दीक्षिता दक्षिणापरित्राता ऋत्विजो याजयेयु ’ इति श्रुति मृत्पा-परि-
त्रीय वशीकाररूपानत्यर्थं वमृत्ति गृह्णिष्याया स्पष्टमेव वक्ष्यति । तस्मान्न
केवलधर्मार्थं दक्षिणादानमपि दानत्यर्थमेवेति निष्कर्षः । विचारपक्षे तु सत्रे
ऋत्विजामेव धेजमानत्वात्तत्र दक्षिणाया बाधः । नैष्कर्तृक वृक्षच्छेदन-
कर्ता । नैष्कर्तनभृत—च्छेदनभृतियुक्तः । कर्मयोगे-च्छेदनकर्मणि ।
इ युदाह-श्रुतिस्पर्षपदत्रयस्याप्यो ज्ञेय ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमादौ शेषभक्षस्य शेषप्रातिपत्त्यर्थत्वाधिकरणम् ॥९॥

पू० ॥ शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥

हवि शेषभक्षा अपि तद्वत्—दक्षिणित् परित्रयार्था । न शेषहवि—
सस्कार इति ॥ २९ ॥

सि० ॥ संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥

‘ संस्कारो वा— शेषहवित् संस्कार एव शेषभक्षः । कुतः ?
द्रव्यस्य— पुरोडाशादिद्रव्यस्य, परार्थत्वात्— यागार्थत्वात् । यदि
पुरोडाशादिद्रव्यं भक्षार्थं स्यात् तदा परित्रयार्थं भवेत् । यागार्थं वास्तु नैव-
मिति भावः ॥ ३० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

शेषे— हवित् अपि द्रव्ये, समत्वात्— यत्तमानऋत्विजा द्यावाभा-
वस्य साम्यादपि न परित्रयाधिकारस्तेषाम् । यतो यमानेन ‘ अग्नये जुष्ट
निर्वेषामी ’ ति दानतोद्देशेन निर्गम्य वृत्तः । अतस्तस्य तत्र सत्त्वं नास्ति ।

ऋत्विजा तु नास्त्येव । इत्थं यत्र सत्त्वमेव नास्ति तत्र परिक्रयः कथं भवेत् ।
तस्मान्न परिक्रयार्थं हविःशेषभक्षणम् । किन्तु संस्कारस्तस्येति भावः ॥ ३१ ॥

**स्वामिनि च दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां
तथात्वम् ॥ ३२ ॥**

‘ यजमानपञ्चमाः समुपहृता इवा भक्षयन्ती ’ इति स्वामिनि इतरेषु
चेदाभक्षणं विहितं दृश्यते । अतस्तत्सामान्यात्— भक्षणे यजमानसादृ-
श्यात्, इतरेषामपि तथात्वं— यजमानत्वं परिक्रयाभावः समान
इत्यर्थः ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

कुण्डपायितामयने चोदकेन भक्षे प्राप्तं सति नत्र ‘ अस्रुकैश्चमसैः
सोमान् भक्षयन्ती ’ इति विशेषः श्रूयते । एवं सत्रेष्वपि भक्षणं दृश्यते । इत्थं
चेदमन्यार्थदर्शनं संस्कारपक्षे समुपपद्यते । न परिक्रयपक्षे । तस्मात्संस्कारार्थं
हविःशेषभक्षणम् । न परिक्रयार्थमिति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

**सि० ॥ वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न
स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥**

‘ द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः ’ इत्येवमादीनि सत्राणि वर्तन्ते । प्रकृतौ
ज्योतिष्टोमे ‘ अग्निं होता स मे होता, होनस्त्वं मे होनाऽपीति होतार-
मित्यादिभिर्वर्क्यैः होत्रादीनामृत्विजां वरणं श्रुतम् । तद्वरणं सत्रेषु न स्यात्-
न कर्तव्यम् । युतः ? आनमनार्थत्वात्—वरणम्यानमनरपदप्रयोजनार्थ-
त्वात् । स्वकर्मत्वात्—सत्रे ‘ ये यजमानास्त एव ऋत्विजः ’ इति यज-
माने ऋत्विग्वरणादिदेशेन न सर्वं कर्म यजमानस्येति न नत्र ऋत्विग्वरणम् ।
तेषां स्वातंत्र्येणाभावादेव । न कोऽप्या मानं घृणाने इति भावः ॥३४॥

सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणं यथा नास्ति तथा पत्रिक्रयोऽपि न विधेते ।
तादर्थ्यात्—आत्मार्थत्वादेव । न हि कोऽप्यानं कीर्णते ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

ननु ' न ह्यत्र गौर्दायते न वासो न हिरण्यं, अदक्षिणानि सत्राणि
भवन्ति ' इति दक्षिणायाः प्रतिषेधः सत्रे श्रूयते । स च प्राप्तिपूर्वकः । दक्षि-
णात्वमप्राप्तौ त्वनुपपन्नः स्यादित्याशङ्क्यायामाह ॥ ३६ ॥

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रासर्पिकस्य—प्रसर्पकेभ्यो लोभान्नाति चोदकप्राप्तस्य धर्ममात्रत्वात्-
अदृष्टार्थत्वात्, तन्प्राप्तौ सत्या तस्य निषेधेनैवोक्तप्रतिषेध उपपद्यते ॥ ३७ ॥

सि० ॥ न दक्षिणाशब्दात्तस्मान्नित्यानुवादः
स्यात् ॥ ३८ ॥

न प्रसर्पकेभ्यो विहितदानस्याय निषेधः । दक्षिणाशब्दात्-
दानस्यर्धऋत्विग्दाने रुदस्य दक्षिणाशब्दस्य सत्त्वात् । तस्मात् अदक्षिणा-
नीति प्रतिषेधः नित्यानुवादः स्यात्—नित्यप्राप्तस्येन यनादिदानस्य
निषेधः । इत्थं च तत्र प्रसर्पकदक्षिणावधौ नेति भावः ॥ ३८ ॥

उदवसानीये दक्षिणादानस्य ऋत्विग्प्राप्त्यर्थत्वा-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तत्र

दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥

उदवसानीयः— सत्रसमाप्लवनन्तरं ' सत्राद्दवसाय पृष्ठशमनीयेन
ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन् ' इत्यनेन विहित उदवसानीययागः ।

स सत्रधर्मा स्यात् । तदद्भुगत्वात्— सत्राद्भुगत्वात् । वाजपेयोत्तरानुष्ठीय-
मानबृहस्पतिसन्वत् । अतस्तत्र दक्षिणादानं धर्ममात्रम्— अदृष्टार्थमेव
स्यात् । नाऽऽनत्यर्थमिति ॥ ३९ ॥

सि० ॥ न त्वत्प्रकृतित्वाद्धिभक्तचोदितत्वात् ॥४०॥

नैवाद्दृष्टार्थं तत्र दानम् । अपि तु ऋयार्थम् । अत्रप्रकृतित्वात्—
सत्रप्रकृतित्वाभावाद्बुधसान्नीयस्य । विभक्तचोदितत्वात्— 'सत्राद्बुधसाय
उत्थाय समाप्येति सत्रार्थार्थकेन विहितस्वदर्शनान्नापि सत्राद्भुगत्वं तस्य ।
बृहस्पतिसन्वद्व्यन्तस्तु 'योक्ताद्गं कृत्वा नैव सन्तोऽव्यम् । इदमपरं तस्या-
द्भुगं कर्तव्य ' मिति तत्र श्रवणाद्धिपमो ज्ञेयः ॥ ४० ॥
पृष्ठशमनीयस्य (उदवसान्नीयस्य) ऋत्विगन्तरं सम्पाद्य प्रत्येककर्तृ-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः स्यात् ॥४१॥

स पृष्ठशमनीयः सर्वैः संहत्य कार्यः, क्त्वा प्रत्येकेनेति संशये
वचनात्— 'सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इति बहुवचनात्, तेषां सत्रकर्तृणां
मिलित्वानुष्ठानं स्यात् । द्वियज्ञवत्—एतेन 'राजपुरोहितौ सामुग्र्यकामौ यजे-
यातामिति वत् ॥४१॥ एवं स्थिते सिद्धान्तमनुक्त्वा मध्ये विचारान्तरारम्भः—

पृष्ठशमनीयऋत्विजां सत्रिभ्यो भिन्नत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ तत्रान्याऋत्विजो वृणीरन् ॥४२॥

सत्र-पृष्ठशमनीये, सत्रिभ्योऽन्य एष ऋत्विजः स्युः । 'एतेन सह-
स्रदक्षिणेनेति श्रवणात् ॥ ४२ ॥

पृष्ठशमनीये प्रत्येकं यष्टृत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

**सि० ॥ एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेश्चैक-
संयोगात् ॥ ४३ ॥**

विचारान्तरं वृत्त्वा स्थितस्योत्तरमाह--

एकैकशः—पृष्टशमनीयं यागमेकैकशः प्रत्येकं कुर्युः । अविप्रति-
पेधात्—वाचनाभावात् । ननु, ' यजेरन् ' इति बहुना प्रयोगः श्रूयते ।
सत्येनं कथमेकैकस्य स्यादिति चेन्न तेन एकैकस्य प्रयोगो वार्यते । चोदक-
स्नामर्षादेकैकस्यापि भवेत् । बहुसंयुक्तः प्रयोगो नैकैकेन कर्तुं शक्यत इति
चेन्नात्र बहुत्र विधित्सितम् । प्राप्तस्यानुवादोऽयम् । ' सत्राद्बुदवसाय यजेर-
न्निति ये उदवसातारस्तेऽत्र प्राप्ता एवेत्यनुवादः सः । निव्यभावाच्च एकैके-
नाऽपि कर्तुं शक्यम् । प्रकृतेरेककर्तृसयोगाच्चोदकशास्त्रमप्युपपन्नं भवति ।
राजपुरोहिताविल्यत्र धार्तरथकर्त्रादीनां सर्वेषामग्राम्पत्वाद्धिरेव तत्र । अत्र न
संशेति वैषम्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

कामेष्टौ दानस्यादृष्टत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

पू० ॥ कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

' प्लक्ष प्रसन्नं प्राप्याग्नेये कामायाद्याकपालं पुरोडाशं निर्वर्षन्ति ।
तस्यामश्वा पुरुषो च धेनुके च दत्त्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवर्षन्ति ' इति
सारस्वतसत्रमध्ये विहिताया कामेष्टौ तुरगमानुपगोजातीयानां स्त्रीणां दक्षि-
णत्वेन यदानं श्रुतं तदाऽऽनत्यर्थ— परिक्रियार्थमुत धर्ममात्रम्-अदृष्टार्थमिति
सशये यथा पृष्टशमनीये ऋषार्थदानं तथास्वा कामेष्टार्थापि परिक्रियार्थं दान-
मिति चशब्देन सूच्यते । दानशब्दात्—धर्मकरेषु परिक्रियार्थत्वं दानशब्द-
स्येत्युक्तत्वादाऽऽनत्यर्थमेवात्र दानमिति ॥ ४४ ॥

सि० ॥ वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥

नात्र परिक्रियार्थं दानम् । सत्रत्वात् । सत्रेषु ऋत्विजामभावात् परि-
क्रयो निवर्तत एव । ननु, नेयमिष्टि- सत्रम् । किन्तु सत्राह्नग, तन्मध्यपति-
त्यादिति चेद्वाद्यम् । अथापि सत्रस्य साहृगस्य स्वर्यकर्तृत्वात्तदह्नगभूताया
इष्टः कर्तारः सिद्धा एवेति न तत्र परिक्रयेण प्रयोजनमिति धर्ममात्रमदृष्टार्थं
तदानमिति सिध्यति ॥ ४५ ॥

वैश्वानरेष्टौ द्वेष्यसम्प्रदानकदानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ द्वेष्ये चाचोदनाद्दक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाग्नायने— 'यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभि-
 जुहुयाद् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धयेत् । तस्यैकद्वयनी गौर्दक्षिणा । तां
 द्वेष्यार्थं दद्यादिति । अत्र दक्षिणाश्रवणात् परिक्रियार्थं तद्वानम् । न धर्म-
 मात्रम् । तथा चास्यामिष्टौ द्वेष्या ऋत्विजः कार्यौ इति प्राप्ते आह—द्वेष्ये इति ।
 द्वेष्ये दक्षिणा अदृष्टार्था । अचोदनात्— 'ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ'
 इति द्वेष्यस्य ऋत्विक्त्वनिषेधात् । एवमृत्विग्य उक्तदक्षिणाया अपनयात्
 प्राकृतमन्याहार्थमेव तेभ्यो दक्षिणेति भावः ॥ ४६ ॥

अस्थियज्ञस्य जीवदाधिकारिकत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां
 स्याद्विप्रतिषेधादस्थनाम् ॥ ४७ ॥

'यदि सत्राय सन्दीक्षितानां कश्चन प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णाजिने
 अस्थिन्युपनद्ध योऽस्य नेदिष्ठस्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ।
 ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेत्' इति सत्रप्रकरणे श्रूयते । तत्र संवत्सरानन्तरं
 श्रुते योगे अस्थ्यां कर्तृत्वमुत्तरेषां जीवतामिनि संशये अस्थिशब्दस्य मुख्या-
 र्थत्वाद्याजयेदिति णिचः श्रवणाच्चास्थामेव तत्कर्तृत्वमिति प्राप्ते आह—अस्थि-
 यज्ञ इतरेषां जीवतामेव स्यात् । त एव तत्र कर्तारः । नास्थानि । अविप्र-
 तिषेधात्—जीवत्सु कर्तृत्वस्य बाधाभावात् । अस्थिषु विप्रतिषेधात्—अचे-
 तनत्वेन तद्भावात् । अस्थिशब्दस्य अस्थिमनेद्विष्ठजीवत्सुरूपे लक्षणा । तेन
 सह यष्टुं प्रक्रान्तव्यात् । ननु, यष्टरस्ते न याजकाः । सत्येनं याजयेदिति णि-
 चर्थस्य का गतिरिति चेत् एव परस्परं याजकाः ॥ ४७ ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

ननु, अस्थिकुम्भमुपनिशय स्तुतीति वाक्यमस्थना याजमानत्वं दर्शयति । तस्य का गतिरिति चेद्यादुक्तमिति न्यायास्तोज एव तस्यापयोगः स्यात् । नान्येषु कर्मसु । तत्रापि न यजमानत्वेन । किन्तु तत्सादृश्येन । अचेतनत्वात्तेषामिति भावः ॥ ४८ ॥

अस्थियागस्य मृताधिकारत्वपक्षे जपसंस्काररेदीनां लोपाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥

यदि वचनपलात्तेषाम्— अस्थना यागाधिकार स्यात्तदा जपसंस्कारं— मन्त्रोच्चारण केशश्मश्रुपनादिसंस्कारः, सेष्टि— दीक्षणीयेष्टिसहितमेतत्संमर्थलुप्तम्— द्वालोपाच्छ्रुतं भवति । तदर्थत्वात्— कर्तृसंस्कारार्थत्वात्तेषामिति कृताचिन्तेयम् ॥ ४९ ॥

तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे क्रत्वर्थानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

‘शुक्रं यजमानोऽन्वारभते । यजमानेन समितौ दुम्ब्रि भवन्तीति शुक्रान्तरम्मणादिकं यत् क्रत्वर्थं कर्म तत् क्रियेत—अनुष्ठेयम् । तेषु यजमानस्य गुणभूतत्वात् । अन्यथा क्रतोर्विगुण्यं स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे गुणकामकर्माद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद्यथे-
तरस्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥

‘यदि कामयेत वर्षुः पर्वण्यं स्यान्नैचैः सदो मिनुयात्’ इत्यादीनि काम्यानि कर्माणि अस्थिपक्षे न विद्यन्ते—नानुष्ठेयानि । कस्मात्? कामाज्ञानात्—यजमानकामस्याज्ञानात् । यथेतरस्यानुच्यमानानि—

जीवतोऽपि पुरुषान्तरस्थानुच्यमानानि ज्ञानादीनि परो न जानाति । किमु
वक्तव्यमचेतनानामस्थानां न जानातीति ॥ ५१ ॥

तस्यैव तदाधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकांत्वर्गताऽऽशासनस्यानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ २२ ॥

ईहार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥

अस्मिन्नस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणीये-
ष्ट्यादीनि कर्मणि सन्ति । तस्यामिष्टौ 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति
प्रस्तरप्रहरणांगत्वेन विहितः 'इदं धावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवा-
कोऽपि चोदकात् तत्र प्राप्तः । तस्मिन् सूक्तवाके 'अयं यजमान आयुरा-
शास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽशास्ते
तद्द्रव्यात् तद्द्रव्यात् तदस्मै देवा रासन्ताम्' इति ईहार्थाः--सूक्तवाकभागाः,
सूक्तवाकवत्—सूक्तवाकार्हाः । 'अर्हापि वतिः निर्यतन्ते । कामयित्तरभावात्
अचेतनास्थियु ईहाया असम्भवदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥

स्युर्वा ते कामाः । कुनः इ अर्थवादत्वात्-अर्थवादाः खल्वेते न विधयः।
अनस्तेषां कर्तव्यता चोदकः प्रापयतीति न निवृत्तिस्तेषामिति ॥ ५३ ॥

नेच्छाभिधानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

न कर्तव्या । मन्त्रेषु इच्छाभिधानात् इतरस्मिन्— अस्थियु तदभा-
वात्— इच्छाया अभावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रकृतौ होत्रकामनयाऽनुष्ठीयमानानां गुणकामानामास्थियज्ञेऽनुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ २३ ॥

स्युर्वा होत्रकामाः ॥ ५५ ॥

'यं कामयेनापशुमान् स्वादिति' परार्थी तस्यैऽप्युपबृहयेत्, अपशु-
मानेन भवति यं कामयेत प्रमायुः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वपट्टकुर्यात् ।

यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरा तस्य याज्यया वपट्कुर्यात् । यं कामयेत वर्षीयान् स्यादिति उच्चैस्तरा तस्य याज्यया वपट्कुर्यात्' इति प्रकृतौ होतृकामाः श्रूयन्ते । ते अस्थिपद्मेऽपि स्युर्होतृकामाः । कुतः ? अदोदकप्राप्तत्वात् बाधाभावाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तः ॥ ५५ ॥

न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

तत्र नानुष्ठेयास्ते कामाः । तदाशीष्वात्—यजमानाशीष्वात् कामानाम् । 'या वै काचन ऋदिज आशिषमाशासते सा सर्वा यजमानस्य' इति यजमानविषयत्वमाशिषो दर्शयति वचनम् । न ह्यचेतनानामस्थना कामः सम्भवति । अतश्चोदकप्राप्तत्वेऽपि बाध एव तेषां तत्र ॥ ५६ ॥

यजमानमृत्युत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ॥ २४ ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टे गतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥

* 'मरणकामो ह्येनेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकत्रियाम्' इति सर्वस्वाररूपं ऋतुविशेषं श्रूयते ज्योतिष्टोमविकारः । तस्य तृतीय-सवने आर्भवपयमानस्तोत्रे प्रस्तुयमाने 'औदुम्बरो दक्षिणेन देशेनाऽऽह-तेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्य अग्नौ संविशतीति धृतम् । तत्र यजमानस्य दिष्टगतौ—मरणोत्तरं सर्वस्वारस्य क्रतोरवशिष्टं कर्म न समापनीयम् । उत्सृष्ट्यप्येव । कुतः ? कर्मणो जीवसंयोगात्—जायतेऽव शक्यते क्रिमपि कर्म कर्तुं, न मृतेन । अतो दिष्टगत्यंत एव सर्वस्वारो याग इति ॥ ५७ ॥

सि० ॥ स्याद्धोमयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

स्यादेव परिसमापनम् । न दिष्टगत्यन्तमेव । कुतः ? उभयोः— 'मरणकामो ह्येनेन यजेत, ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञम्' इति क्रतो-परिसमाप्तेषु प्रत्यक्षशिष्टत्वात्—विहितत्वात् । यच्च जीवसंयोगादित्युक्तं

तदप्यविरुद्धम् । यतो जीवता ' आरब्धं परिसमापयत मे यज्ञमिति वचनं प्रोक्तम् । अतस्तत्कृतैवेयं सर्वस्वस्वयज्ञस्य परिसमाप्तिरित्यङ्गन्तव्यमिति भावः ॥ ५८ ॥

सर्वस्वारे वाध्यावाध्वविवेकाधिकरणम् ॥ २५ ॥

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

गते— दिष्टा गति यजमाने गते सति किं कार्यं किं चार्कार्यमित्यस्य निर्णयः अस्थियज्ञवत् बोध्यः । ऋत्वर्थे यत्तद्व्याध्यं— कर्तव्यम् । यजमान-कर्तृकं तद्वाध्यम् । नानुष्ठेयमिति सिद्धान्तः ॥ ५९ ॥

सर्वस्वारे आयुराशंसनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

पू० ॥ जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

सर्वस्वारेपञ्चे ' अयं यजमान आयुराशास्ते ' इत्यादिमन्त्रो न पठनीयः । कुतः ? जीवत्यवचनं— ' आयुराशास्त ' इति जिर्जीयिषोर्वचनम् । आशिषः तदर्थत्वात्— यजमानार्थत्वात् । यजमानस्य च आयुषि इच्छाया अभावादिति ॥ ६० ॥

सि० ॥ वचनं वा भागित्वात् प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

वचनं वा— यक्तव्येन आयुराशी । तासामाशिषा यथोक्तात्— आर्भिवपथमानस्तोत्रात् प्राग् भागित्वात्— तादृशेच्छाभागित्वात् । तावत्पर्यन्तजीवनेच्छासत्त्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

द्वादशाहे श्रुत्याज्यावरणादेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

सि० ॥ क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥

द्वादशाहादिसत्रमत्रोदाहरणम् । सत्रस्य स्वयञ्जुक्तं वाद्वरम दानं च तत्र निर्वर्तत इत्युक्तं प्राक् । तथा च सत्रे चोदरूप्राप्तमनुयाज्यावरणं, आग्नेयाप हिरण्यदानं चोत्तं धर्मद्वयमपि न कार्यम् । वरगृह्णादानं तावन्नि प्राप्तौ आह— अदृष्टं प्रयोजनानां धर्ममात्राणां क्रिया स्यात् । अनुष्ठानं कुर्यादित्यर्थः । न चेदं धरणं दानं च ऽऽनन्तर्यम् । अदृष्टार्थं सत् । नतः क्रतुसाद्गुण्याय तर्कन्वयमिति भावः ॥ ६२ ॥

पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

गुणलोपे तु मुख्यस्य ॥ ६३ ॥

प्रथमपवमानेष्टौ निर्वापसाधनस्याग्निहोत्रहवण्या अभावेन निर्वापो निवर्तत इति चेन्न । गुणस्य—अग्निहोत्रहवण्याः, लोपेऽपि मुख्यस्य—प्रधाननिर्वापस्य न लोपः । तदनुष्ठानं कार्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

वाजपेये मृष्टिलोपाधिकरणम् ॥ २९ ॥

मृष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥ ६४ ॥

‘शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’ इति विहितवाजपेयकृतौ ‘नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवति’ इति श्रूयते । प्रकृतौ ‘चतुरो मृष्टीनिर्वपती’ ति संख्यामुष्टयश्च श्रुताः । तद्गुणं चोदकेनात्र प्राप्तम् । तत्र सप्तदशशरावः इत्यनेन कस्य बाध इत्याकाङ्क्षाया प्रथमश्रुतसंख्याया असञ्जातविरोधित्वात् तद्वाधापेक्ष्यानन्तरभूतमुष्टेरेव सञ्जातविरोधिनो बाधो न्याय्यः । तदुक्तं—‘मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति (१२।२।२३) प्राप्ते प्रथमः पूर्वपक्षः । मृष्टिलोपात्तु संख्यालोपः—मृष्टिवाधापेक्षया संख्याबाध एव तत्र उचितः । कुतः ? तद्गुणत्वात्—संख्यायाः मृष्टिधर्मत्वात्, धर्मिवाधापेक्षया धर्मबाधस्य न्याय्यत्वाच्चतुःसंख्याया एव बाधः । न धर्मिणो मुष्टेः । तदुक्तं—अंगगुणाविरोधे च तादर्थ्यादिति (१२।२।२५) ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥

न मृष्टिगुणः संख्या । अपि तु निर्वापस्य । चतुरो निर्वपतीति द्वितीया तस्याः कारकत्वबोधनात्, कारकस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियाशेषत्वम् । न द्रव्यगुण कारकम् । अतो मृष्टिगुणत्वाभावात् धर्मबाधन्यायस्यात्र प्रसर इत्यसञ्जातविरोधित्वन्यायान्मुष्टेरेव बाधः । न संख्याया इति ॥ ६५ ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्ताद्विकारः
संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥

सङ्ख्या तु—सप्तदशसङ्ख्या, चोदनां प्रति—चतुर इति सङ्ख्यां प्रति, सामान्यात्—द्रव्यपरिच्छेदकतया सादृश्यात्, तद्विकारः—चतुः-सङ्ख्याविकार—बाधिका स्यात् । परं- शरावः, संयोगात्—द्रव्यमानसंयोगात्, मुष्टेर्विकारः । एवमुभयस्य- सङ्ख्यायाः मुष्टश्च बाध इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ॥ ६६ ॥

सि० ॥ न चोदनाभिसम्बन्धात्प्रकृतौ संस्कार-
योगात् ॥ ६७ ॥

नोभयबाधः । चोदनाभिसम्बन्धात्—गजपेये - नैराः सप्तदशशरानश्चरुर्भवती'ति वाक्ये सङ्ख्याशगवौ उरतिवाक्यत्वात् चोदनया—यागभावनया, अभिसम्बन्धात्—अभिसम्बद्धौ । प्रकृतौ तु निर्वापरूप-द्रव्यसंस्कारभावतया योगान्न द्वयोरपि बाधः सम्भवति शास्त्रेण । किन्तु द्वयोर्मेलनानुपपत्त्यान्यतरस्य बाधे कर्तव्ये असञ्जातविरोधन्यायेन प्रथमोपस्थितसङ्ख्या न बाध्यते । पाश्चात्त्यमुष्टेरेव बाध्यत इति भावः ॥६७॥

धेन्वादिशब्दानां गोवाचित्वेन प्राकृताजाद्रव्यबाधाधि-
करणम् ॥ ३० ॥

सि० ॥ औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्याद-
कार्यत्वात् ॥ ६८ ॥

'घावापृथिव्यां धेनुमालभेत । मारुते वत्सम् । ऐन्द्रमृगभम् ' इति कश्चिच्छ्रुतम् । तत्र यद्यपि सकृत्प्रसूतरूपगुणविशिष्टगोत्वे धेनुगदस्य लुटि-स्तथापि चेष्टकानुप्रद्वय-व्यतिरेकपदाथ गुणमात्रमजायां विधीयत इति प्राप्ते आह—औत्पत्तिके इति । उत्पत्तिवैलायापेव गुणविशिष्टजातिश्रावके शब्दे सति द्रव्यत-प्राकृतस्य द्रव्यस्य विकारः—बाधः स्यात् । अकार्यत्वात् । प्राकृते द्रव्ये अकार्यत्वात् गुणविशिष्टतद्दृशजानिमद्द्रव्यत्वस्य सम्पादयि-तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

वायव्यपशानुपदिष्टश्चेतुगुणेन प्राकृताजाद्रव्यस्यावाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सि० ॥ नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः

स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥

‘ वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः ’ इत्यत्र नैमित्तिके तु—केवलं गुणमात्रं नैमित्तिकत्वं प्रकृते श्वेतशब्दे सति कार्यत्वात्—प्राकृते द्रव्ये गुणयोगस्य कर्तुं शक्यत्वात् प्राकृत एव स्यात् । कुतः ? तदापत्तेः—तस्य—चोदकशास्त्रस्य आपत्तेः—उपपत्तेः । अनुग्रहस्य सिद्धेरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

साधस्के खलेवाख्यां चित्रायागे तण्डुलेषु च प्राकृतत्वादिरत्व-
भ्रैहृत्वनियन्स्वभावाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

सि० ॥ विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः

स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥

साधस्के ‘ खलेवाली यूयो भवती ’ स्यान्नायनं । तथा चित्रायागे ‘ दधि मधु घृतमागे ’ घानान्तण्डुलाः पयस्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति च । तत्र चोदकानुग्रहाय खलेवाख्या खादिरत्वं तण्डुलेषु च भ्रैहृत्वं सम्प्रादनीयमिति प्राप्ते आह— विप्रतिषेध इति । प्राकृतगुणवैकृतगुणयोर्विप्रतिषेधे- विरोधे सति तद्वचनात्—तस्य—वैकृतस्य वचनात्—प्रत्यक्षवचनात्, प्राकृतगुणलोपः—प्राकृतगुणबाधः स्यात् । तेन—यूपेन समीपवर्तिना कर्मसंयोगात्—भावनाम्बवात् तस्यैव विधानं युक्तम् । न खलेवाख्याः । विप्रकृष्टविधान-प्रसङ्गादिति भावः ॥ ७० ॥

खलेवाख्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥

तत्रैव खलेवाख्या परेषां—तक्षणादिघर्षाणां, प्रतिषेधः—बाधः स्यात् । तक्षणाद्यश्रीकरणादिकं यूयोत्यक्तिसाधनम् । अत्र तदभावादिति यावत् ॥ ७१ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

विप्रतिषेधाद्विरोधादपि तेषां बाधः सिध्यति । तक्षणादिषु क्रियमाणेषु रूपान्तरोत्पत्त्या खलेनालीत्वं मम स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

खलवाल्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

सि०॥ अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥

‘ब्रह्मक्षानिन्नाक्षत्रानिमिति प्रदक्षिणं पासुभिः पर्यूह्य, ब्रह्म ह क्षत्र ह्येति मैत्रावरुणदण्डेन भूमिबृहणं कृत्वा, ‘उत्तमय पृथिवीमित्यङ्गि परिधिञ्चती’ति प्रकृतौ यूः प्रकृत्य क्रियमाणं पर्यूहणसमीकरणजन्तुसंज्ञादिकमपि खलेनास्या छेदनतक्षणादिवन्न कर्त्तव्यमिति प्राप्तं अर्थाभावे—अर्थस्य—यूपस्थस्य खलेनास्यामभावेऽपि, भेदेर्द्वीकरणानिदृशं रूपसंस्कारसम् स्यादेव चोदकप्राप्तः । दृष्टप्रयोजनसंज्ञानादृष्टार्थता नस्यति भावः ॥ ७३ ॥

महापितृयज्ञे धानास्वन्धातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तात्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते—‘सोमाय पितृयज्ञे पर्यूह्य पितृ- यो बर्हि- पदभ्यो धाना पितृभ्योऽभिवाच्येभ्योऽभिवाच्यं दृशं मयम्’ इति । धाना भार्जिनयरा । धाना पिष्टा सकृत् । तत्र धानास्यगहननं खलवाल्यां तक्षणादिवन्न नुष्ठेयम् । कुत ? तस्य चोदकप्राप्तंऽपि कृते तस्मिन् धानात्प्रभज्येत—सकृत् भवेत्पुरिति प्राप्ते आह—अर्थेनति । विपर्यासे—विपरीतक्रमयति अर्थे—पदार्थे कृते सति न धानात्प्रभज्येत । तादर्थ्यात् क्रमस्य पदार्थास्तरात्पदार्थप्राचक्ष्याधिकरणोक्तदिशा तद्वत् एव न्याय्यः । अतस्त्वमेव—क्रमविपर्यासे एव स्यात् । अत्र धानात्प्रसंगात्प्रगहननं चेति ह्यं पदार्थः । तत्र प्राकृतप्राप्त्यादुत्पत्तिवाक्यश्रुतयोर्देशेन अत्रहननाधिषायक वाक्ये तु ‘धाना अग्रहन्ती’ति । अत्र प्रथमं धानात्प्रनिर्माणं पश्चादप-

हननमिति प्राकृतक्रमानुसरणे धानाभङ्गमसङ्ग इति प्रथममवहननं पश्चाद्धाना-
सम्पादनमिति विपर्ययः । सत्त्वं पदार्थशेषभूतकमत्राद्य एव । न पदार्थबाध
इति भावः ॥ ७४ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां दशमाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पश्चाद्विकृताद्युपदिष्टतरसामिधेन्यादिप्राकृतेति कर्तव्यताया
अनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानाम-
धिकोत्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे ' यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालमते ' इति
विहित्वाग्नीषोमीयपशौ ' एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान्
यजतीति च श्रूयते । तथा ' चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत ' इत्यत्रापि
' नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजानिह्याम्रायते । एवं ' वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकामः ' इत्यत्र ' हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ' इत्याधारमाधारयति ।
अवमृते च ' अप्सु तृणं प्रास्य आधारमाधारयतीति श्रूयते । सर्वेष्वेतेषु
प्राकृतेतिकर्तव्यता प्राप्यते वा नेति संशये विकृतौ—प्राकृतगुणविलक्षण-
गुणकप्राकृताङ्गके अग्नीषोमीयपश्वदौ शब्दवत्त्वात्—एकादशत्वादि-
निशिष्टप्रयाजादिविधापकशहवत्त्वात्, गुणानां—प्राकृतगुणानां, अधि-
कोत्पत्तिः—स्वात्स्व्येणोत्पत्तिः स्यात् । प्रधानस्य—मुख्यविशेष्यस्य—
भावनायाः सन्निधानात् पदश्रुत्या धात्वर्थविधिरेव युक्तः । न प्राकृत-

प्रयाजाद्यनुशादेन सङ्ख्यामात्रविधिः । तथा च गृहमेधीयवत्
यावत्प्राकृताङ्गानि वृत्तिरर्थात्प्राकृतेतिकर्तता तेषु न प्राप्यत इत्याशयः
पूर्ववादिनः ॥ १ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य— पशुमालभेतेति वाक्ये प्रकृतिवादीतिपदस्य,
अनुपरोधः—अकल्पनम् । प्रयाजादिवाक्यैरेव कथंभावाकाङ्क्षायाः
शान्तत्वादिति ॥ २ ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

चोदनाया—प्रयाजादिवाक्येषु, उक्तवाक्यस्य एकादेशस्यादिवाक्यस-
मूहस्य प्रभुत्वात्—तत्र तत्र समर्थत्वात् । इत्युक्तार्थे साधकान्तरोपन्यासः ॥३॥

सि० ॥ प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथा भूतमपूर्वं स्यात्तस्य
विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधिर-
विशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥

प्रधानं—प्रकृतं प्रधानं यथा अङ्गसंयुक्तं—वाद्यशास्त्रसंयुक्तं, अपूर्व-
विकृतिमात्रमपि तथाभूतं—वाद्यशास्त्रसंयुक्तं स्यात् । ननु, यत्र विकृतिवि-
शेषे सौर्ययागादौ अर्धमङ्गं न श्रूयते तत्रास्तु नाम प्राकृतधर्मः । प्रकृते
स्वपूर्वाङ्गस्य श्रवणान्न तथेति चेदाह— क्वचिद्विकृतौ तस्य विध्युपलक्षणात्-
प्राकृतविधेः—अङ्गस्य उपलक्षणात्—उपलक्ष्ये सर्वो हि—सर्वविकृतियागो-
ऽपि पूर्ववान्—प्रकृतिमान् । यतः विधिः—प्रकृतिवद्विकृतिरिति विधिः,
अविशेषात्—विकृतियागसागान्यसाधारण्येन प्रवर्तितः । प्रकृतिवदित्यस्य
विशेष्याकाङ्क्षायां विकृतित्वावच्छिन्नं तद्विशेष्यन्वेनान्वेति । तत्र वैजात्य-
निवेशे प्रमाणाभावादिति भावः ॥ ४ ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

अनङ्गे—प्राकृतप्रयाजाद्यङ्गसूत्रे कर्मणि, अङ्गविधिः—एकादश-
प्रयाजाद्यङ्गविशेषविधिः न च सम्भवति । न ह्यसति प्रस्तरे 'अथवालः
प्रस्तर' इति विशेषविधिर्दृष्टः । विशेषस्य सामान्यापेक्षत्वादित्याशयः ॥५॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात्सन्निधाने विधेराख्या-
संयोगो गुणेन तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगा-
मित्वाद्गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात्— प्रधानकर्मणः गुणकर्मणश्च ऐकशब्द्यात्—
पशुयागप्रयाजयोः प्रयोगवचनात्कैश्चिदङ्गप्रतिपाद्यत्वात्, समीपवृत्तिनोः
परस्परविरुद्धार्थबोधकत्वासम्भवात् तत्सन्निधाने— प्रधानविधिसन्निधाने
सन्नि, विधेः— अङ्गविधे, आरूपासंयोगः— गुणविधेर्नामः, गृहीत्वा तत्र
सम्बन्धो भवति । यः प्रयाजसङ्गको यागस्तत्रायं गुण इति । एवं सर्वत्र यागे,
गुणेन तद्विकारः— सङ्ख्यायां मन्त्रेण च प्रयाजादियागविकारः सङ्ख्या-
न्तरं मन्त्रान्तरं च स्यात् । शब्दस्य विधिगामित्वात्— एकादशाद्यादि-
शब्दस्य प्रयाजादिविधिसम्बन्धात्, गुणस्य च उपदेश्यत्वात्—एकादशाद्यादेः
विधेर्प्रयाजानर्थक्यं पुनर्नचनस्य । तस्मादितिकर्तव्यता प्राप्नोते सर्वत्रेति
भावः ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

नामनामितिसम्बन्धस्य अकार्यत्वात्—वाक्यभेदादिदोषप्रसक्त्या अवि-
धेयत्वाच्च नाम्नः सम्बन्धो विधीयते इति नक्तुं शक्यम् ॥ ७ ॥

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥

गुणे—गुणविशिष्टापूर्वकसन्निधाने प्राकृते च कर्मणि गुणविशेषवि-
धाने विधिप्रत्ययस्य प्रभुता-शक्तिः, तुल्या—समानेत्यर्थः । तत्र विशिष्ट-
विध्यपेक्षया गुणमात्रविधाने व्यग्रत्वे एव पक्षो युक्त इति भावः ॥ ८ ॥

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥

एवं सति आख्यातवाच्यत्वात् सर्वमेव प्रधानं— सर्वेऽपि प्रधान-
विधयः स्युरिति चेत्—॥ ९ ॥

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः॥१०॥

तथाभूतेन—द्वितीयाध्यायस्य गुणप्रधानकर्मलक्षणभूतेन, संयोगात्--
सम्बन्धात्, यथार्थविधयः—यत् प्रधानं तत्प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद्गुण-
भूतमेवेति व्यवस्थितविधयः स्युरित्यर्थः ॥ १० ॥

विधित्वं चाविशिष्टं वैकृतैः कर्मणा योगात्-
स्मात्सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

प्रकृतानां वैकृतैः सह कर्मणा—आर्थनादिकेन योगात्--
सम्बन्धात्, श्रूयमाणप्रयाजादिविधि रम् अविशिष्टम्—रुक्तरूपम् । यथा
प्रवृत्तौ ' यथाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव यज्ञस्य प्रतिदधाति ' इति ।
तथा विकृतावपि ' आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी ना-तरेति । अग्नि
स्त्रिष्टकृतं यजति । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ' इति प्रकृतौ । ' अग्निं स्त्रिष्टकृतं
यजति । यज्ञमेव प्रतिष्ठापयती ' इति विकृतौ । तस्मात्सर्वमेवजातीयकं न
प्रधानं, किन्तु प्रधानार्थं तदङ्गमिति प्रकृतार्थं इत्ययमन्तरव्यम् ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥१२॥

तदुत्पत्तेः— प्रयाजादिक्रमस्य संस्कारैः सह प्रकृतिविकृत्योः
समत्वात्— तुल्यत्वादपि न सर्वे प्रधानम् । अपि त्यङ्ग प्रधानार्थमपि
किञ्चिदस्तीति सिध्यति । तथा हि— प्रवृत्तौ प्रथमं प्रयाजाः, मध्ये
प्रधानम् । तदनन्तरमनुयाजाः इति क्रमो दृष्टः । विकृतावपि ' प्रजापतिर्वत्त-
मसृजत । स आज्यं पुरस्तादसृजत । पशु मव्यन । पृषदाज्यं पश्चात् ।
तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते । पशुना मव्यतः । पश्चात् पृषदाज्येन अनु-
याजा वर्तन्ते ' इति प्रवृत्तौ यथा प्रधानार्थं पाठः, एवमेव विकृतावपि
अधिकारः— पाठः स्यात् । तत्सर्वमेवजातीयकं विकृतौ प्रधानार्थं नदद्वभूत-
मिति भावः ॥ १२ ॥

गुणविधिः कर्मान्तरं वेति अज्ञातज्ञापनस्यैव विधिस्वरूपाच्चौदकेनाऽऽसादन-
नियोजनयोस्तत्रज्ञातत्वान्न कर्मान्तरविधानं युक्तम् । किन्तु यस्य उक्तर-
परिधिरुपगुणस्य ज्ञापकः शब्दः तदर्थः स एव तस्यार्थः । तस्यैव विधानं
तत्र स्यात् । तस्मात् सर्वापानयनपञ्चनपगमरूपदृष्टप्रयोजनः गुणविधिरेवा-
यमिति भावः ॥ २० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

गुणसंयोगात्—तीक्ष्णाग्रे उत्करे पृथ्वसत्वसम्पादनात् सूक्ष्मे परिधौ
च महस्वसम्पादनात् दृष्टप्रयोजने आसादननियोजने पृथ्वसतया स्यविम्ना च
सम्बन्धात् संस्कारसामर्थ्यात्— संस्कारोत्पादनसमर्थे भविष्यत
इत्यभिप्रायः ॥२१॥

विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

ननु, प्रकरणे—सौत्रामणिक्रकरणे ' ब्राह्मणस्य मस्तके हविष्यासा-
दयति ' इति विहितं हविरासादनं धर्ममात्रमदृष्टार्थम् । अत्रापि तथैव
स्यादिति चेन्न । सौत्रामण्यां तत्र हविष्यामासादनस्य विप्रतिषेधात्— अश-
क्यतया दृष्टासम्भवादगत्या धर्ममात्रत्वं तस्याद्गीकृतम् । अत्र सम्भवति दृष्टा-
र्थत्वे अदृष्टार्थत्वकल्पनं न्यायपगहृतमिति भावः ॥ २२ ॥

अग्निचयने प्राकृतवैकृतदीक्षाहुतिमन्त्राणां संसृष्ट्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

पू० ॥ पद्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

' य एवं विद्वानग्निं चिनुने ' इति विहिताग्निचयनप्रकरणे
" आहुतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा । मनोमेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा । चित्तं
विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा । वाचो विधूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा । प्रजापतये
मन्धे स्वाहा । अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ", इति प्राकृत्यः दीक्षाहुतयः

श्रुताः । तथा वैकृत्यः “ आकुर्यै प्रयुजे अग्नये स्वाहा । मेघायै मनसेऽ-
ग्नये स्वाहा । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । सरस्वत्यै पूषेऽग्नये स्वाहा ।
आपो देवीर्बृहतीर्विष्णुसंभुवो धात्रापृथिवीउर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
विधातु स्वाहा । विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तोवृणीत सरूपं विश्वेराय इषुष्यसि पुम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहा” इति दीक्षाद्भुतयश्च श्रुताः । एताः प्रकृत्य ‘पद्भिर्दीक्षयती’-
ति श्रूयते । तत्र श्रुतिसंयोगात्— पद्भिर्दीक्षयतीति प्रत्यक्षभुनिर्भयोगात्,
वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता मन्त्रा निर्वर्तेन् इति तासां प्राकृतानामाहुताना मन्त्र-
विकारः—प्राकृतमन्त्रादप्यमन्त्रः स्यात् । तस्माद्द्वैकैः प्राकृतानां बाधः
स्यात् । न समुच्चय इति ॥ २३ ॥

सि० ॥ अभ्यासात् प्रधानस्य ॥ २४ ॥

तत्र द्वादश जुहोतीति श्रवणात् प्रधानस्य— प्राकृतदीक्षाहुतीना-
मभ्यासात्—आहुत्या, द्वयोः प्राकृतैरेकतप्यमन्त्रयोरुपपत्तौ न तेषां बाधः ।
अपि तु समुच्चय एव ॥ २४ ॥

आहुत्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

आहुत्या—प्राकृतदीक्षाहुतीनामावृत्तिरूपं पत्कर्म नदपि मन्त्रकर्म-
वैकृतमन्त्रैरेव स्यात् । न प्राकृतमन्त्रैः । तथा च बाध एवेति सुरपः
पूर्वपक्षः ॥ २५ ॥

सि० ॥ अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानाम-
हानिः स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥

अपि वेति— बाधपक्षस्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रत्वात्— प्रतिमन्त्र-
माहुतयो भवन्ति— यावत् आहुत्या आहुतयः ताना प्रत्येकमेकमन्त्रापेक्ष-
त्वात् । प्राकृतानां मन्त्राणां द्विवाराम्पासे तेषां अहानिः— न बाधः,
श्रुतद्वादशाहुत्युपपत्तिश्च स्यात् । एवमत्राधेन मामंजह्ये बाधोऽन्यायः ।
अतोऽभ्यासः ॥ २६ ॥

पौर्वापर्यं वा अभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिक-
त्वात् ॥ २७ ॥

‘ पद् पूर्वाञ्जुहोति, पडुत्तरान् ’ इति श्रुतं पौर्वापर्यमभ्यासेन
समुपपद्यते । पूर्वान्-प्राकृतान् । उत्तरान् नैमित्तिकान् । नैमित्तिकास्याग-
स्तुकत्वेनान्ते निवेश इति प्राकृते पूर्वत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ २७ ॥

तत् पृथक्त्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

‘ उभयीर्जुहोति । अग्निकीराश्वरीक्षेति ’ आग्निकीः—अग्नि-
सम्बन्धिनीः । आश्वरीः—प्राकृत्या । इत्याहुतीनां पार्यस्यं श्रुपमाणं बाध-
पक्षे अनुपपन्नमिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

‘ अघ्नरस्य पूर्वम् । अघाने उपाग्निद्धेतुकर्म यदग्निर्कर्म ’ इति
पूर्ववाक्यसंनिधयेव श्रुतो व्यपदेशः अविशेषात्—विशेषे असति न च
सम्भवति—समुच्चयमन्तरा न सम्भवतीति यावत् । तस्मान्न बाध इति
निष्कर्षः ॥ २९ ॥

नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणाया निवृत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

। आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३१ ॥

‘ भाग्ययज्ञः शकिकामाना पुनराधानम् । योऽग्नीनाधेयं भाग्यजानि
पुत्रजानि वा जीयेत् स पुनरादधीत ’ इति नैमित्तिकं पुनराधानं श्रूयते ।
तत्र ‘ पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा । पुनरुत्स्यूतोऽनड्वान् दक्षिणातिः । तथा
आधाने ‘ एका देया । पड् देया । द्वादश दद्यात्तुर्विंशतिर्देया । शतं
देयम् । सहस्रं देयम् । अपरमिनं देयम् ’ इति दक्षिणाः, श्रूयन्ते । तत्र

अन्याधेयस्य पुनराधाने नैमित्तिके गुणविकारे—गुणस्य—दक्षिणायाः पुनरुत्स्यूतं वासः इत्यादिविकारे प्राप्तेऽपि एका देयेत्याद्यने यथा धेयीप-दक्षिणादान पुनरधिक समुचित स्यात् । न तस्य निवृत्तिः । कुनः ? वाक्यसंयोगात्— ' उभयीर्ददाति अन्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति ' वाक्येन विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

' अन्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्ददाति ' इतीतरास्तं प्राकृतीन् दक्षिणानां यथास्थानं—यथाक्रमं, शिष्टत्वात्—विहितत्वादपि तयोः समुच्चयः ॥ ३१ ॥

सि० ॥ विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥

हि—तस्मात् कारणात्, काम्यानि पुनराधेयानि । अतः अप्रकरणे-अप्रकृतौ विहितदक्षिणायाः विकारः—बाधः प्राकृतदक्षिणाया इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शंक्ते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

हि—यस्मात् शंक्ते । निवृत्तेः—प्राकृतदक्षिणानिवृत्तेराशंकां कुरुते । तत्तस्तस्या निवृत्तिरेव पुनराधेय इति गम्यते । तथा हि—' उभयीर्ददाति, अन्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्चेति पूर्वोक्तवाक्यसमीप एव ' यदेकतीर्ददाति दक्षिणा उभयीरपि दक्षिणास्तेन प्रक्षा भवन्ति इति श्रूयते । अत्र वाक्ये प्रक्षा भवन्तीति शब्देन ' उभयीर्ददाति वाक्ये अन्याधेये अन्याधेयिकीं दत्त्वा पुनराधेये पुनराधेयिकीर्ददाति ' इति एकार्थः सूच्यते इति पुनराधेये निवृत्तिः प्राकृतदक्षिणायाः नैव समुच्चय इति भावः ॥ ३३ ॥

आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणाया प्राकृतान्नाहार्यदक्षिणाया निवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ वासोवत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

‘ इताद्यायजमानस्यापराभवाय । न वा नाभेन्द्रानः । सौम्यः
शामाकः । वैश्वदेवः पयसि चरुः । द्यावापृथिव्य एककपालः इति विहिता-
मयणे श्रूयते । ’ वासो दक्षिणा । वरसः प्रथमजो दक्षिणा इति । अत्र
पूर्वविरोधाभावाच्चोदकप्राप्तप्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाया न- निवृत्तरपि, तु
समुच्चय इति प्राप्ते आह—यथा पुनराधेयदक्षिणया प्राकृतदक्षिणानिवृत्तिः,
तथा वासोवत्सेनापि अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः बाधः । न समुच्चयः । कुतः ?
सामान्यात्—दक्षिणारूपेककार्यकारित्वात् ॥ ३४ ॥

आग्रयेणो वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यवर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥
सि० ॥ अर्थापत्तेस्तद्धर्मस्यान्निमित्ताख्याभिसंयो-
गात् ॥ ३५ ॥

॥ प्रकृतौ अन्वाहार्यमुद्दिश्य प्रवृत्तौ मन्त्रादेयो धर्मोः । दक्षिणसं-
भ्युत्पत्तव्य इति सम्प्रेष्यति । ये ब्राह्मणा, उत्तरतस्तान् यमान् आह ।
दक्षिणतः, एत, इति । तेऽतोऽन्वाहार्ये—इदानीं ब्राह्मणाः अपे वो-
नात्तगृह्णति । उत्तरतः परीत इति सम्प्रेष्यति । इत्यादयः
ते धर्मोः आप्रयेणे वासोवत्सयोर्नानुष्ठेयाः । अन्वाहार्योद्देशेन प्रवृत्तत्वात् तत्र
तद्धर्मोद्देश्यस्यान्वाहार्यस्याभावादिति चेन्न । न हि अन्वाहार्यमुद्दिश्य उक्तधर्म-
प्रवृत्तिः । अपि तु आनतिसाधनदक्षिणांमुद्दिश्य । तथा च तत्र अर्थापत्तेः-
अर्पस्य प्राकृतमन्त्राणुदक्षिणायाः समापत्तेः तत्स्थाने पतितत्वात् तद्धर्मः—
उक्तान्वाहार्यधर्मसमूहः वासोवत्सयोः स्यात् अनुष्ठेय एव । तन्निमित्तस्य
वासोदक्षिणा वरसोदक्षिणा इति दक्षिणानाम्ना अभिसंयोगात्—संयुक्त-
त्वात् ॥ ३५ ॥

‘ अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वत्से पाकाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

वत्से चोदकेन प्राकृतपाकप्राप्तौ सत्यां तत्राह—दाने दानसाधनवत्से
पाकः निवर्तते ।, अर्थलक्षणः हेतुगर्भमिदं पाकस्य विशेषणम् । यतः पाक-

शब्दस्य शास्त्रलोकाप्रसिद्धो योऽर्षस्तल्लक्षणस्तद्वोचकः पाकशब्दः । अतो
निवर्तते । पाके सति वत्सस्य नष्टत्वात् वत्सो दक्षिणेति श्रौतदक्षिणालोपः,
अथतमांसदक्षिणापत्तिरिति तत्कर्तुः पातित्वप्रसंग इति भावः ॥ ३६ ॥

वाप्तसि पाकामावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पाकस्य चान्नकारित्वात् ॥ ३७ ॥

पाकस्य अन्नकारित्वात्—अन्नसाधनत्वात्, वाप्तसि तदभावात् तत्र
त्वात्तन्निवृत्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

वासोवत्सयोरभिघारणामावाधिकरणम् ॥ १० ॥

तथाऽभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

यथा पाकस्य तथा अभिघारणस्यापि निवृत्तिः । स्वाहुतासम्पादक-
त्वस्येति भावः ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

द्रव्यविधिसंनिधौ सङ्ख्या तेषां गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिष्टोमे इत्यमाग्नांयते— 'गौधाश्वाश्चत्तरश्च गर्दभाश्वायथ
ब्राह्मयश्च यथाश्च तिलाश्च मापाश्च तस्य ह द्वादशशतं दक्षिणा' इति ।
सामान्नातेऽस्मिन् दक्षिणायाक्ये द्रव्यविधिसंनिधौ— दक्षिणात्वेन विधीय-
मानानां गवादिद्रव्याणां संनिधौ 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इति भूय-
गाणा सङ्ख्या तेषां गवादीनां प्रत्येकस्य—एकैकस्य सङ्ख्या स्यात् । कुतः ?
गुणत्वात्— गवादिद्रव्यगुणत्वेन तस्या विधीयमानत्वात् । 'प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिरिति न्यायात् प्रत्येकं सर्वैः साकं तस्याः सम्बन्ध इति प्रत्येकं गवा-
दिद्रव्यं द्वादशाधिकशतसङ्ख्यं दक्षिणात्वेन ऋत्विग्भ्यो देयमिति ॥ ३९ ॥

प्रथमः पक्षः

समत्वात्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥४०॥

तुशब्दः प्रथमपूर्वपक्षानिषेधकः । न प्रत्येकस्य गवादिद्रव्यस्य द्वादशाधिकशतम् । अपि तु एकस्य कस्यचिद्द्रव्यस्यैव तत् । कुतः ? समत्वाद्गुणानां माषान्तरानां देयद्रव्याणां सङ्ख्यायाश्च गुणत्वेन समत्वात् । अस्मिन् यज्ञे दक्षिणायाः परिमाणं कियदित्याकाङ्क्षाया 'द्वादशशतं' इति द्वादशाधिकशतसङ्ख्या दक्षिणाया सम्बन्धते । कस्येति, सङ्ख्येयाकाङ्क्षायां तु श्रुतगवादिषु मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य सम्बन्धेऽपि तद्धारा उक्तमङ्गस्यायाः दक्षिणासम्बन्धः समुपपद्यते । इति श्रुतसंयोगात्-श्रुतस्य द्वादशशतशब्दस्य संनिहितदक्षिणाशब्देन सह सम्बन्धात् इच्छानुसारं एवस्यैव कस्यचिद्द्वादशशतं दक्षिणात्वेन उक्तयज्ञे देयमिति । द्वितीयः पक्षः ॥ ४० ॥

यस्य वा सन्निधाने 'स्याद्वाक्यतोऽव्यभि-
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

वा-शब्दः द्वितीयपक्षस्य अनियमपराहतत्वेन स्वाज्यत्वार्थकः ।
यस्य-सङ्ख्येयस्य संनिधाने सङ्ख्याशब्दः स्यात् तेनैव तस्य सम्बन्धो
वाक्यतः-वाक्यप्रमाणेन मधिभ्यतीति इच्छापेक्षयाऽनिमापादिया सान्नि-
ध्यस्य ज्यायस्त्वमिति तृतीयः पक्षः ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते
तस्मात्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः सान्निध्यस्यानिमापकत्वद्योतकः । असंयुक्ता-कैवल्य-
मात्रैरसंयुक्ता उक्तसङ्ख्या । यत् इतराभिर्द्रव्यश्रुतिभिस्तुल्यवत्तया विधीयन्ते
माषाः । तथा हि-गौरित्यारभ्य माषान्तरद्रव्यवाचकशब्देषु चकारयोगो
दृश्यते । तेन न कस्यापि पृथक्त्वात्त्वम् । किन्तु इतरसहितस्यैव
सङ्ख्यया सम्बन्धः । तस्मात् सर्वाधिकारः स्यात्-गवादिमाषान्तराशौ
सङ्ख्यान्ययः स्यादिति तृतीयः पक्षः ॥ ४२ ॥

सि० ॥ असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः
स्याच्छ्रुत्याकोपात् ऋतोः ॥ ४३ ॥

ने गवादिमापान्तराशौ सङ्ख्यान्वयः । विधिश्रुतौ—‘तस्य द्वाद-
शशतं दक्षिणेति विधिवाक्ये, असंयोगात्—राशियाचकशब्दाश्रयणात् ।
न हि गवादिमापान्तराशिसूत्र शब्देनोच्यते । यस्तस्येति प्रकृतपराशिकेन
सर्वनाम्ना निर्दिश्येन । गवादयः शब्देनोक्ताः, त एव प्रत्येकं प्रकृताः ।
अतस्त एव तस्येति सर्वनाम्ना निर्देशार्हः । एवं स्थिते परामृष्टेभ्रनेकेषु
मध्ये एकजाताधिकारः— एकजातीयकं किमप्येकमेव द्रव्यं प्रहणार्हम् ।
अन्यथा तस्येकैकत्वभुतिव्याकोपः स्यात् । यद्येकद्रव्यभ्रनेरव्याकोपाय क्रतो-
र्ग्रहणं कुर्वन्तित्येतिशब्दस्तदा तस्य क्रनोर्द्वादशशतं दक्षिणा इति स्यात् ।
तथा सति नित्यं सङ्ख्येयसापेक्षा संख्यासङ्ख्येयस्वभावात्निबलत्वा व्यर्थं
भवेत् । तस्मात्—भ्रनेरव्याकोपायोक्तसङ्ख्यावैध्यर्थपरिगिहाराय च एकजातीये
एकस्मिन् द्रव्ये एव सङ्ख्यान्वय इति भावः ॥ ४३ ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

शब्दार्थश्च—‘य एव लौकिकास्त एव वेदिकाः’ इति लोकावदेदयोः
पदपदार्थैक्यस्य प्रथमाध्याये निर्णीतत्वात् वेदे संदर्शो लावदेव प्राज्ञः ।
लौके ‘शतमस्मै दीयतामित्युक्ते एकजातीयानामेव शतं प्रतीयते, न भिन्न-
जातीयानाम् । यथा वा ‘शतं गावः’ इत्यत्र अन्नादिवृत्तिरसहितगोवृत्ति-
सङ्ख्या न प्रतीयते । तथा प्रकृतेऽप्येकजातीयवृत्तिरुक्तसङ्ख्यैव गृहीतव्या ।
न भिन्नजातीयवृत्तिः । तर्ह्येव लोकवदिति सूत्रद्वयान्तः सङ्गच्छते नाम्येति
भावः ॥ ४४ ॥

तस्य द्वादशशतमित्यनेन पशुगतसङ्ख्याभिधानाधिकरणम् ॥१२॥

सि० ॥ सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥४५॥

इत्येकजातीयसङ्ख्यासिद्धावपि पशूनां मृषाणां वा सेति संशये
सा—द्वादशशतसङ्ख्या पशूनामेव प्राज्ञा । न मृषादीनाम् । कुनः ?
उत्पत्तितो विभागात्—औत्पत्तिकेन लोकप्रसिद्धेन विभागेन पशव एव
न्यवहारे सङ्ख्यायन्ते । यथा पञ्चमिरथैः—क्रतु, पञ्चभिः गोभिः—कीता

इत्यत्र अन्नादिगत्सङ्ख्यैव प्रतीयते । मायादानामौत्पात्तिकविभागेन व्यवहारेषु सङ्ख्या न सङ्कीर्त्यते । न हि भवति पञ्चभिर्भाषैः क्रीतः, पञ्चभिस्त्रितैर्वा क्रीत इति । तस्मात् पशुनिष्ठैवोक्तसङ्ख्या दक्षिणादानार्थं प्राद्या । न ब्रीहमापादिवृत्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥

पशुषु गवामेवेति नियमाधिकरणम् ॥ ४६ ॥

पू० ॥ अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥

पशुनामेव सा सङ्ख्येति सिद्धेऽपि गवादीनां पशुत्वाविशेषात् तदन्यतमस्य यस्य कस्याचित् पशोर्द्वादशतमिष्यनियम इति चेन्न ॥ ४६ ॥

सि० ॥ भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥

भागित्वात्—महदुपकारकत्वात् गवामेव सा संख्येति नियमः स्यात् । अन्धानां तादृशोपकारकश्रेयसि ' न केसरिणो ददानि प्रतिगृह्णाति वा ' इति निषेधसोक्तनियमव्याघात इति भावः ॥ ४७ ॥

प्रत्येयात् ॥ ४८ ॥

सङ्ख्यात्रयार्थं विशेष्याकाङ्क्षायां प्रकृतवचनेन प्रथमं गोः प्रत्येयात् अस्ति बाधके तत्परिहारागस्वानुचितत्वात् । नियमे साधकान्तरमिदम् ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टकस्य प्रथमप्रणठके सहस्रदक्षिणार्थशब्दे ' ते संबत्सर एकां गामसृजन्त । सा श्रीणि च शतानि असृजन्त त्रयस्त्रिंशत्तं च ' इति श्रुत्यो भूयो गोमहिमेव श्रूयते । इदमपि, गोनियमे लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

द्वादशशतगोदक्षिणायाः विभागेन दानाधिकरणम् ॥ ५० ॥

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥

तत्र—क्रतौ, दानं—स्वनिवृत्तिपुरस्सरपरस्वत्वापादनात्मकं गोर्द्वादशशतदक्षिणारूपं दानं, विभागेन—एतावदमुष्मै, अस्मै चैतावदिति विभज्य

स्वयं यजमानेन दातव्यम् । न मध्ये सस्थाप्य समुदायोद्देशेन । कुतः ?
प्रदानानां—सम्प्रदानानां प्रतिगृहीतृणां, पूयकृत्वात्—भिन्नत्वात् ॥५०॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

लोके यथा वाष्ट्याहप्रभृतेभ्य ' इदं तुभ्यमिदं च तुभ्यमिदं मिति
विभज्य स्वाग्निना दीयते । ऋत्विगदानस्यापि परिक्रयकृत्वात्तथैव
दयम् ॥ ५१ ॥

विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

' तुयो यो विश्वमेदा विभजतु । कृष्णाजिनेन भिन्नास्य दक्षिणा
ददाति । आग्नीध्रेऽप्रे ददाति । अग्निमुत्वा नत्र पितृन् प्रीणानि । होतृभ्यो
ददाति । हविर्धान आसामेभ्य अध्वर्युभ्यो ददानि । उद्गातृभ्यो ददाति ।
इत्यादिश्रुतिरपि विभज्य दानं ज्ञायति ॥ ५२ ॥

अर्घ्यादिसमाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥ १५ ॥

समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥

विभज्य दानमिति अधिकतम् । तत्र समो विपमो वा विभाग इति
विशये अश्रुतित्वात्—विशेषस्थाश्रवणात्, सर्वेभ्य समविभागनेन दानं
स्यात् । लोके पुराणा पितृग्ने समविभागप्रतिनि ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षान्तरम् । कर्मवैषम्यात्—एषुगुरुकर्मतुभ्यो मृति-
रिति लोके दृष्टत्वादत्रापि विभाग न तुम रता वैषम्यं स्यात् ॥ ५४ ॥

**सि० ॥ अतुल्याः स्युः परिक्रये विपमारुया
विधिश्रुतौ परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्वि-
शेषस्य तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥**

अत्यत्र वैषम्यम् । अपापि न नन् कर्मानुमागत । अश्रुतश्रुतमिहित-
मिति श्रुत्यनुसारत एव । तेन परिक्रये दक्षिणादाने, अतुल्याः—विपमरया-

स्युः ऋग्विज इत्यर्थः । यतः अम्युदये-अम्युदयफलके द्वादशाहे, विधिध्रुतौ-
दीक्षाविधिध्रुतौ ' अर्धिनो दीक्षयति । तृतीयिनो दीक्षयति । पादिनो दीक्ष-
यति ' इति विशेषस्य दर्शनात् विपमाख्या—' अर्धिनः तृतीयिनः, पादिन
इति वियमसमाख्या तेषामृत्विजामुपलभ्यते । सा कर्माणि— कर्मानुसारतः
ऋतौ पारिक्रमे— दक्षिणादाने नोपपद्यते । तस्मात् समाख्याश्रुतिकृतं
दक्षिणावैषम्यं न कर्मकृतमिति भावः । तच्च वैषम्यं ' यावदध्वर्यवे ददाति ।
तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे । तृतीयं नेष्टे । चतुर्थमुन्नत्रे ' इत्यादिना वाक्येन कल्प-
सूत्रकारैर्व्याख्यातमव ॥ ५५ ॥

भूनामकैकाहे औपदेशिकधेनुदक्षिणया आतिदेशिककृत्स्न-
ऋतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्
सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ ५६ ॥

' अथैष भूर्धेवदेवस्त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्पस्तोऽग्नीया धेनुर्दक्षिणा '
इत्यनेन वाक्येन ज्योतिष्टोमविकृतिर्भूसंज्ञक एकाहः ऋतुर्बिहितः । तत्र
' धेनुर्दक्षिणा ' इति श्रूयते । अत्र धेनुशब्दः ' गौश्चाश्वाश्वातरश्च गर्दभ-
श्चाजाश्वापयश्च ब्रह्मपश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति
चोदकप्राप्तप्राकृतदक्षिणामर्ष्यं गोःवावच्छिन्नस्यैव निवर्तकः । कुतः ? तस्य
धेनुरित्यनेन शब्देन प्राकृतगौरैवातिदेशप्राप्ता विक्रियते । नाश्वादयमापांता
धिक्रियन्ते । यतः प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्—ज्योतिष्टोमे प्रत्येकं विभज्य
दक्षिणात्वेन विहितत्वात् । ' या गौः सा धेनुरिति गोसामान्यस्य धेन्वा
सत्त्वाद्गोविकृतिर्धेनुरिति धेनुदक्षिणया गोदक्षिणैव निवर्त्यते । नाश्वादि-
दक्षिणा । यथा ' सौर्यं चहं निर्धेपत् ' इतीष्टिः कथंभावाकाङ्क्षायां
गुणशब्देन—निर्वापशब्देन—निर्वापशब्दघटितोत्पत्तिवाक्येन, कल्पानिर्वा-
पकदर्शपूर्णमासीयविध्यन्तमुपस्थापयति तद्वद्वेनुशब्दः—सामानाधिकरण्यात्
गामेवोपस्थापयतीति गोदक्षिणैव निवर्त्यते धेनुदक्षिणया । नेतरदक्षिणेति
गोदक्षिणाया एव बाधस्तस्मिन्नेकाह इति ॥ ५६ ॥

सि० ॥ सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य
गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं
स्यात्तस्मात्समवायाद्धि कर्मभिः ॥५७॥

यतः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दक्षिणामुद्दिश्य तच्छेषत्वेन गवाद्यो विधी-
यन्ते । ततः द्वादशशतसङ्खरूपाविशिष्टगौस्तदितरे चाश्वादयः सर्वे परस्पर-
सहिताः दक्षिणया सम्बध्यन्त इति सर्वस्य—गवादिमापांतस्य विकारः सा
धेनुः । दक्षिणार्थस्य—दक्षिणाकार्यस्य ऋत्विगानतेः क्रतुसंयोगात्-
क्रतुना सम्बन्धादेवत्वं यथा बलृप्तम् । तथा गुणानाम्-गवादीनामपि, कार्यै-
कत्वात्—दक्षिणारूपैककार्यार्थैवमपि प्रकृतौ बलृप्तम् । अतः विकृतौ-
निर्दिष्टेकाहे, अर्थे—धेनुर्दक्षिणेति विहिते वेकृते धेनुरूपाय प्रकृतौ दक्षिणा-
साधनत्वेन बलृप्ता यावन्तः पदार्थास्तावत्ता मिलित्वा यत् कार्यं तत्कारित्वं
श्रुतिभूतम्—श्रुतितात्पर्यविषयं स्यात् । तथा—दक्षिणया, समवायात्-
ऋत्विक्सम्बन्धात् । ऋत्विजस्तु कर्मभिः—क्रतुसम्बन्धकर्मभिः सम्बध्यन्ते ।
तस्मात्-धेनुर्दक्षिणया गवादिमापान्तकृत्स्नक्रतुदक्षिणैव बाध्यते निर्दिष्टाया
विकृताविति भावः ॥ ५७ ॥

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥५८॥

‘यथेष्टिर्गुणशब्देनेत्यस्यायमभिप्रायः । चोदनानां—विकृतीष्टि-
विधीनाम्, अनाश्रयात्—इतिकर्तव्यताकारुक्ष्णापूरकशब्दानाश्रयात् तासु
सादृशशब्दाभावादित्यर्थः । लिङ्गेन—निर्घपतांत्यादिलिङ्गेन नियमः—
साम्प्रकृतिकरवनिषयः स्यात् । धेनुर्दक्षिणेत्यत्र तु प्राकृतदक्षिणामतिदेशप्राप्ता-
मुद्दिश्य धेन्याः प्रत्ययविधानाच्च लिङ्गेन प्रकृतिविकृतिप्रत्ययनिर्णय इति ॥५८॥

ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकगोदक्षिणया प्राकृतसङ्ख्यामात्र-

बाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पू० ॥ एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

यस्य सोममपहोयुक्त्वा गा दक्षिणां दद्यात् । अग्निदग्धे पञ्च गा इति ' अत्र एका पञ्च च गावः श्रूयमाणा धेनुवत्—यथा धेनुः कृत्स्न-दक्षिणाया निवर्तिका तथा इमा अपि स्युः । यतस्तासां दक्षिणासम्बन्धः प्रत्यक्षः श्रूयते । प्राकृतीनां त्वानुमानिकः । स प्रत्यक्षेण वाध्यत इत्यपर्य-वसिते अधिकरणान्तरम् ॥ ५९ ॥

साद्यस्के त्रिवत्सरेण सोमक्रयार्थेन साण्डेन प्राकृतकृत्स्नक्रय-द्रव्यसाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥

साद्यस्के ' साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणस्पर्धमानानाम् ? इति श्रुतम् । त्रिवत्सः—त्रिवत्सर इत्यर्थः । तत्र ' अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋयमेण क्रीणाति, वाससा क्रीणातीत्यादीनि दश क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदक-प्राप्तानि सन्ति । तत्र त्रिवत्सः कृत्स्नद्रव्यं चादकप्राप्तस्य क्रयार्थद्रव्यस्य निवर्तकः । न ऋयमेव केवलम् । यतः स क्रीणातिना प्रत्यक्षतः सम्बद्धः । अतश्चोदकप्राप्तं सर्वं निवर्तयति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

अपरस्मिन् साद्यस्के ' जी गौः सोमक्रयणी न्यावृत्ता होया स्पर्धा ' इति स्पर्धाकलहादेर्निवृत्तिः श्रुता । सा च निवृत्तस्तदेव सङ्गच्छेत् । यदा-जादिदशसोमक्रयसाधनद्रव्यं बाधितया तत्स्थाने सैव एका गौः समग्रस्त्रियया स्यात् । अन्यथा वृषभमाश्रवाधे स्वभृष्टस्थितवृषभवाङ्गाधियै तस्यै शेषाः क्रय्ये-श्रूरिति स्पर्धा स्यादेव । सत्येवं न्यावृत्ता स्पर्धेति वचनमनुपपन्नं भवेत् । तस्मात् प्राकृतकृत्स्नदक्षिणावधे इदं लिङ्गदर्शनमप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात्सङ्ख्यया गवां लिङ्ग-

विशेषेण ॥ ६२ ॥

अपर्यवसितस्योत्तरमिदं एके त्विति । ' एका गौः, पञ्च गावो दक्षिणेत्यनेन प्राकृतद्वादशशतसङ्ख्यायुक्तगाव एव निवर्तन्ते । नाम्नादयः । कुतः ? श्रुतिभूतत्वात्— प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टगवा म्याने एका गौःतिरु-
स्या एव गावः श्रुतिनासर्गवर्षपयत्वात् । तद्दृष्टिसङ्ख्याया स्त्रीलिङ्गन च प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टगवा बाधः । न हि एकामित्यस्य दक्षिणयान्वयः सम्भवति । अन्वयवहितेनान्वययोग्येन च गौपदेन व्यर्थानात्, प्राकृताधिक-
दक्षिणायाः क्लृप्तत्वेनातिदेशादेव प्रांती वाक्वैष्यैर्ष्यप्रसङ्गाच्चेति मानः ॥ ६२ ॥

अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागमात्रस्य बाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० ॥ प्राकाशौ च तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

अश्वमेधे श्रूयते ' हिरण्मायी प्राकाशी अध्वर्यवे ददाती ' ति । तत्र प्राकाशौ तथा ' तस्य धेनुर्दक्षिणेत्यत्र दक्षिणामुद्दिश्य विधीयमाना धेनुर्यथा प्राकृतकृत्स्नदक्षिणानिवर्तिना । तथा वाक्यभेदमिमा अध्वर्युसम्प्रदानकर-
स्यापिवाक्षितत्वात् प्राकृतदानमात्रमुद्दिश्य विधीयमानौ प्रकाशावपि धेनुत् कृत्स्नप्राकृतदक्षिणाया निवर्तकौ । नाध्वर्युभागमात्रनिवर्तकत्विति चेत्— ॥ ६३ ॥

सि० ॥ अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद् गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावर्तकः । अवयवार्थत्वात्— ' अर्घ्यवे ददातीति ऋत्विगकदेशाध्वर्यवार्थत्वेन श्रूयमाणत्वात् । प्रकृत्यागस्य विभक्तप्रकृतित्वात्— विभक्ता— विभागवन्ती " इदमर्घ्ययोः " इमेऽन्वेषामिति निर्देशवती प्रकृतिः ज्योतिष्टोमो यस्य तत्त्वात् । गुणेदन्ताविकारः— प्रश्नो गवादिरूपगुणे इदमध्वर्यव इति इदन्ता । तस्या इमो प्राकाशावध्वर्यव इति विकारः स्यात् । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यप्राध्वर्युपदैवैष्यैर्ष्यमिपात्सु-

सम्प्रदानकप्राकाशद्वयकर्ममपूर्वमेव दान विधित्सितमतो न वाक्यभेदमीः ।
तस्मादध्वर्युदक्षिणामात्रनिवृत्तिः । नेतगदक्षिणाया इति भावः ॥ ६४ ॥

उपह्वये शावाश्वदक्षिणाया कृत्स्नप्राकृतदक्षिणार्या वाधाधि-
करणम् ॥ २० ॥

सि० ॥ धेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरु-
षापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥

‘उपह्वयोऽनिरक्तः तैनाभिशास्यमानं याजयेत् । अश्वः इयावो
रुक्मललाटो दक्षिणा स ब्रह्मणे देयः’ इत्युपह्वयनाम्नि प्रतौ दक्षिणात्वेन
श्रुतोऽश्वः धेनुवन्निखिलप्राकृतदक्षिणावाधकः । न ब्रह्मभागमात्रनिवर्तकः ।
स ब्रह्मणे देयः इति तु पुरुषापनयः—ऋत्विगन्तरसम्बन्धनिवृत्तिः । यथा
शतकृष्णलचरो सर्वं ब्रह्मण इति हिरण्यस्य ऋत्विगन्तरसम्बन्धनिवृत्तिस्तद्वद-
पि । तथा च पुरुषान्तरस्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयवाधाह्यौकिकेनोपायेन
आनतिः सम्पादनीयेति भावः ॥ ६५ ॥

पू० ॥ एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत्तास्य लिङ्ग-
विशेषेण ॥ ६६ ॥

कर्तृसंयोगात्—कर्तृः—कर्मकर्तुः ब्रह्मणः संयोगात् । स ब्रह्मणे परि-
हरतीति कर्मकर्तृब्रह्मणः स्रग्वन्धरूपलिङ्गविशेषेण एके—दक्षिणैकदेशा
निवर्तन्ते । स्रग्वत्—स्रजमुद्गात्रे ददातीत्युद्गातृसंयोगरूपलिङ्गविशे-
षवदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

सि० ॥ अपि वा तदधिकारात् हिरण्यवद्विकारः
स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेत्युक्तनिरासः । तदधिकारात्—दक्षिणाधिकारात्—दक्षिण-
यान्वितत्वादित्यर्थः । विकारः—सर्गविकारः, हिरण्यवत् । स्रग्वक्त्यस्य त्वेक-

त्वात् वाक्यभेदभिया तत्रापूर्वविधिरेव । अत्र तु वाक्यद्वयमाग्नायते । एकेन केवलदक्षिणाविधिः । अन्येन पुरुषापनयः इति वैषम्यान्न स्रग्वदित्युपपद्यते । तस्माद्धिरण्यवदित्येव सिद्धान्तः ॥ ६७ ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ॥२१॥

पू० ॥ तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥

ऋतपेये ऋती—' औदुम्बरश्चमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ' इति श्रूयते । तत्र सोमचमसोऽपि तथा—स्रग्वत्- यथा उद्गात्रे दीयमाना स्रक् उद्गात्रभागस्य बाधिका तत्संयोगात् । तथा ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य बाधकः सोमचमसः । न कृत्स्नदक्षिणाया इति ॥ ६८ ॥

सि० ॥ सर्वविकारो वा ऋत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥ ६९ ॥

सर्वविकारः—सर्वबाधक एव सोमचमसः । न ब्रह्मभागमात्रबाधकः । कुतः ? ' ऋतं वै सोमः अनृतं पशवः यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् ' इति ऋत्वर्थे दाने पशूनां प्रतिषेधात्—प्राकृतपशून् प्रतिषिष्य ' औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा ' इति सोमचमसो दक्षिणाद्येन विहितः । तेन प्राकृतकृत्स्नदक्षिणाया निवृत्तिः समगम्यते । ब्रह्मभागमात्र निवृत्तावस्थेभ्यः पशवो दीयेरन् । तथा सति ' यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् ' इत्यनृतकरणमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात् कृत्स्नप्राकृतदक्षिणानिचर्तकः सोमचमस इति भावः ॥ ६९ ॥

शं. ॥ ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

ब्रह्मदाने— ब्रह्मभागे सोमचमसो देयः ' यस्तद्भागे पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यादिति ब्रह्मभागेऽप्यविशिष्टं सप्तागिति चेत् ॥ ७० ॥

शकानिरसनम्—

उत्सर्गस्य ऋत्वर्थत्वात् प्रतिपिद्धस्य कर्म स्यान्न
च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥७१॥

उत्सर्गस्य— सोमचमसो दक्षिणेति दक्षिणा रेन सोमचमसदानस्य
ऋत्वर्थत्वात्— ऋत्विगानतिद्वारा ऋक्कृतात् प्रकृतौ यथा ऋत्विगानति-
द्वारा गन्नादिसमुदायस्य ऋतुसम्बन्धिदक्षिणापानवपात्तस्या एकारम् । यथा
प्रकृताया विष्टुनावपि च सोमचमसैदाक्षण्या सावमन्वयादेवत्वमेवेति तथा
निखिलदक्षिणाबाध । प्रतिपिद्धस्य— यत् पशन् दद्यात्सोऽनृत कुर्यादिति
निपिद्धस्य पशुसङ्घस्य ऋतुसम्बन्धिपशु वाधच्छिन्नस्य कर्म तात् प्रकृतौ
दानत्रियाकर्मत्वात्, अत्र यावत्तस्यानस्त्यतस्य चमसस्य गौणः गौण-
वृत्त्युपस्थाप्य दक्षिणासम्बन्धस्यैव प्रयोजन न स्यात् । न सम्भवनैत्यर्थ ।
' सोमचमसा दक्षिणेत्यस्य चमसदक्षिण्या ऋत्विगानति कुर्यादिति
मुल्योऽर्थः । चमसस्यैवदेशबाधकत्वे— ब्रह्मभागमात्रबाधकत्वे तु चमसा-
त्मकदक्षिणैरुद्देशेन ऋत्विगैरुद्देशानति भावयत् इति तस्य वाक्यस्य गौण
लाक्षणिकोऽर्थः स्यात् । स चायुक्त एवेति भावः ॥ ७१ ॥

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥७२॥

अध्याधिकरणस्य पूर्वपक्षे प्रयोजनज्ञापकमिदं सूत्रं यदि स्थितिः ।—
यदि तु— चमसदान ब्रह्मणः— ब्रह्मभागमात्रनिवर्तकं तत् । तदा
तदूनं— तेन ब्रह्मभागमात्रेण ऊनं— यूनं, प्राकृतदानजातं शेषभूतमस्तीति
तद्विकारे न स्यात्सोमचमसः । किन्तु तद्विकारः— तस्य ब्रह्मभागस्य
विकार एव स्यात् ॥ ७२ ॥ । । । । ।

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां ऋतुप्रधानत्वात् ॥७३॥

सिद्धात्त्वभिप्रेतप्रयोजनबोधकमिदं सूत्रम् । सर्वे वा— सर्वमेव प्राकृतदानजाने निवर्तते । कुनः ? तासां— दक्षिणानां, क्रतुप्रधानत्वात्— क्रतुशेषत्वात् सर्वा अपि दक्षिणा निवर्तते इत्याशयः । कत्वर्थादक्षिणा सर्वेभ्यो ऋत्विग्भ्यो देया । कथं ब्रह्मण एनेति चेत्— पुरुषापनयात्— 'स ब्रह्मणे देयः' इति शचनात् पुरुषान्तराद्धिमज्य ब्रह्मण एव दानमिति भावः ॥ ७३ ॥

वाजपेये रथदानस्य यागनियामकत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥

वाजपेये 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती' स्यान्नातम् । तत्रायं रथः अध्वर्युर्दक्षिणाभागस्य विकारः— निवर्तकः— बाधकः स्यात् । न' पक्षे अप्राप्तौ नियामकः । कुनः ? अध्वर्युसम्प्रदानकदानस्य साक्षात् श्रुत्वात् 'प्राकाशाध्वर्यवे ददानी'ति वदिति ॥ ७४ ॥

सि० ॥ अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भार्गोः नियम्येत ॥ ७५ ॥

अपि वेति— विकारपक्ष निवर्तयति । श्रुतिभूतत्वात्— 'सप्तदश रथाः, 'सप्तदश निष्काः, 'सप्तदश दास्यः, 'सप्तदश युग्मानि; 'सप्तदश गथा घृतानि, वयस्यो वयस्यश्च सप्तदशेति 'सप्त' सप्तदशकानि ददानीति भूयमाणस्यात् 'सप्तदशसु कश्चन रथो यजुर्युक्तः, 'कश्चन ऋयुक्तः, 'कश्चन सामयुक्तः' इत्येवमादिरूपेषु अध्वर्युसम्प्रदानकयजुर्युक्तरथस्य पक्षे सर्वासां दक्षिणानां प्राप्तौ अध्वर्युभागभूतस्य रथविशेषस्य नियामकमुक्तश्रुति-वाक्यमिति सिद्धान्तः ॥ ७५ ॥

इति पूर्वमामासासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रंः ॥

शंफानिस्सनम्—

उत्सर्गस्य ऋत्वर्थत्वात् प्रतिपिद्धस्य कर्म स्यान्न
च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥७१॥

उत्सर्गस्य—' सोमचमसो दक्षिणेने दक्षिगात्रेण सोमचमसदानस्य
ऋत्वर्थत्वात्— ऋत्विगानतिद्वारा ऋत्प्रज्ञत्यात् प्रकृतौ यथा ऋत्विगाननि-
द्वारा ग-नादिसमुदायस्य ऋतुसम्बन्धिदक्षिणायामन्वयात्तस्या एकत्वम् । यथा
प्रकृताया विकृतापि च सोमचमसैर्दक्षिणया सावामन्वयादेवत्वमेवेति तथा
निखिलदक्षिणाबाध । प्रतिपिद्धस्य—' यत् पशन् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यादिति
निपिद्धस्य यशुसद्घम्य ऋतुसम्बन्धिवशुत्वान्तिघम्य कर्मत्यात् प्रकृतौ
दानक्रियाकर्मत्वात्, अत्र भावतत्स्थानस्थितस्य चमसस्य गौणः -गौण-
वृत्त्युपस्थाप्य' दक्षिणाशब्दस्यार्थं प्रयोजनं न स्यात् । न सम्भवतीत्यर्थः ।
' सोमचमसो दक्षिणेत्यस्य चमसदक्षिणया ऋत्विगानतिः कुर्यादिति
मुख्योऽर्थः । चमसस्यैकदेशबाधकरे—ब्रह्मभागमात्रबाधकरे तु चमसा-
त्मकदक्षिणैर्दक्षेण ऋत्विगेकदक्षानति भावयेत् इति तस्य वाक्यस्य गौण-
छास्यणिकोऽर्थः स्यात् । स चायुक्त एवेति भावः ॥ ७१ ॥

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥७२॥

अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षे प्रयोजनस्यापकमिदं सूत्रं यदि त्विति ।—
यदि तु—चमसदानं ब्रह्मणः—ब्रह्मभागमात्रनिवर्तकं तत् । तदा
तदूनं—तेन ब्रह्मभागमात्रेण ऊर्न—यूनं, प्राकृतदानजातं शेषभूतमस्तीति
तद्विकारो न स्यात्सोमचमसः । किन्तु तद्विकारः—तस्य ब्रह्मभागस्य
विकारः एव स्यात् ॥ ७२ ॥

'सर्वं वा पुरुषापनयात्सां ऋतुप्रधानत्वात् ॥७३॥

सिद्धात्त्वभिप्रेतप्रयोजनबोधकमिदं सूत्रम् । सर्वे वा— सर्वमेव प्राकृतदानजानं निवर्तते । कुनः ? तासां— दक्षिणानां, क्रतुप्रधानत्वात्— क्रतुशेषत्वात् सर्वा अपि दक्षिणा निवर्तत इत्याशयः । कत्वर्थदक्षिणा सर्वेभ्यो ऋत्विग्भ्यो देया । कथं ब्रह्मण णेति चेत्— पुरुषोपनयात्— 'स ब्रह्मणे देयः' इति वचनात् पुरुषान्तराद्दिमउभ्य ब्रह्मण एव दानमिति भावः ॥ ७३ ॥

वाजपेये स्थानस्य यागनियामकत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

यजुर्व्युक्तोऽध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥

वाजपेये 'यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती' त्याग्नात् । तत्रायं रथः अध्वर्युदक्षिणाभागस्य विकारः— निवर्तकः— बाधकः स्यात् । न पक्षे अप्राप्तौ नियामकः । कुनः ? अध्वर्युसम्प्रदानकदानस्य साक्षात् श्रुत्वात् 'प्राकान्ताध्वर्यवे ददाती'ति वदिति ॥ ७४ ॥

सि० ॥ अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागाः नियम्येत ॥ ७५ ॥

अपि वेति— विकारपक्षं निवर्तयति । श्रुतिभूतत्वात्— 'सप्तदश रथाः, 'सप्तदश निष्ठाः, 'सप्तदश दास्यः, 'सप्तदश युग्मानि, 'सप्तदश गवा जतानि, वयस्यो वयस्यश्च सप्तदशेति' 'सप्त' सप्तदशकानि ददातीति भूयमाणत्वात् 'सप्तदशसु कश्चन रथो यजुर्व्युक्तः, 'कश्चन ऋग्युक्तः, 'कश्चन सामयुक्तः' इत्येवमादिरणेषु अध्वर्युसम्प्रदानकयजुर्व्युक्तरथस्य पक्षे सर्वासां दक्षिणानां प्राप्तौ अध्वर्युभागभूतस्य रथविशेषस्य नियामकमुक्तश्रुति-वाक्यमिति सिद्धान्तः ॥ ७५ ॥

इति पूर्वमीमासामूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

नक्षत्रेष्ट्यानुपदिष्टोपहोमादिभिः प्राकृतनारिष्टहोमादीनां समु-
च्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि०॥ प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृ-
तावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

‘ अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टकपाठं निर्वपेत् ’ इति विहित-
नक्षत्रेष्टौ ‘ सोऽप्रजुहोति ’ । ‘ अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा,
अम्बायै स्वाहा, नितल्यै, स्वाहा ’ इत्यादिभिर्गुण्यहोमा विहिताः । प्रकृतौ
‘ नारिष्टान् जुहोतींति नारिष्टहोमाः सन्ति । एवं श्येनयागे ‘ छोहितोष्णापा
छोहितवसना नीधिता ऋत्विजः प्रचरन्तीति श्रुतम् । प्रकृतौ ‘ नीवीतं
मनुष्याणां, प्राचीनाधीतं पितॄणां, उपवीतं देवानां, उपप्ययते देवलक्ष्ममेव
तद्गुरुते ’ इति श्रूयते । तथा पृथ्व्ये षडहे ‘ मध्वाशयेत् घृतं वेति श्रुतम् ।
प्रकृतौ ‘ पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य ’ इति ।
तत्र उपहोमनीवीतमध्वशनानि यथाक्रमं नरिष्टहोमोपवीतपयोव्रतानां विकृता-
वतिदिष्टानां निवर्तकानि, किं वा तैः साकं तेषां समुच्चयः इति संशये
सिद्धान्तः । समुच्चय इति । कुतः ? प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्—प्रकृति-
लिङ्गेन—प्रकृतिसम्बन्धितकार्येण असंयोगात्—संयोगाभावात् । यतः
संस्कारं—अपूर्वोत्पादकं कर्मविहितं कर्म । अतो विकृतावधिकम्—
समुच्चिनं स्यात् । प्राकृतनारिष्टहोमोपनीतपयोव्रतादिजन्यमष्टकपूर्वं
भिन्नम् । उपहोमनीवीतमध्वशनजन्यं चापूरुं भिन्नम् । तयोः परस्परकार्यकारित्वे
नास्ति प्रमाणम् । तस्मात् तैस्तेषां चोदकप्राप्तानामपि न निवृत्तिः । अपि
तु समुच्चय एवेति भावः ॥ १ ॥

**चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृ-
तिसन्निधानात् ॥ २ ॥**

‘ शरमयं बर्हिर्भवती ’ इत्यत्र तु चोदनालिङ्गसंयोगे— ‘ बर्हिप
वेदिं स्तृणाती’नि प्राकृतविधिवक्त्ये वेदिस्तरणसाधनान्यभिचरितलिङ्गसम्बन्धा-
बर्हिःशब्दस्य ‘ शरमयं बर्हिर्भवती’ इत्यत्र प्रकृतिसन्निधानात्—प्राकृतवि-
धिषट्कशब्दस्य सन्निधानात्—संयोगात् अनुव्रतत्वादित्यर्थः । तद्विकारः-
कुशविकारः स शरशब्दार्थे इति वैपम्यात् प्रकृते न स दृष्टान्तः सम्भवतीति
भावः ॥ २ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

**प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥**

‘ सोमारौद्रं चक्रं निर्बपेत् कृष्णाना व्रीहीणामभिचरन् ’ इत्यत्र
‘ शरमयं बर्हिर्भवती’ति श्रुतम् । तत्रोभयोः शक्रकुशयोः प्रामाणिकत्वात् मयट्
प्राचुर्यार्थकत्वेनाप्युभयोरुपपत्तौ सम्भवन्त्या न कुशब्राधस्तत्र शरैः । अपि तु
प्रकृतिसंयोगात्—प्रकृतौ बर्हिःशब्दार्थकुशास्तरणजन्यापूर्वस्य, विकृतौ च
वेदिस्तरणसाधनबर्हिःशब्दार्थशरजन्यापूर्वस्य च परस्परं भिन्नत्वेन
प्राकृतकार्यस्य वैकृतकार्ये असंयोगात्—सम्बन्धाभावात्, विकृताव-
धिकं—तयोः समुच्चयः स्यान्न बाध इति प्राप्ते आह ॥ १ ॥

**चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत
प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥**

प्राकृतविधिरचने वेदिस्तरणसाधनान्यभिचरितलिङ्गात्मकबर्हिः-
शब्दस्य वैकृतविधौ सन्निधानात्—अनुवृत्तत्वात् ‘ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ’
इति सूत्रेण शरशब्दात् विकारार्थे मयट्प्रत्ययस्य श्रुतिपदोक्तत्वेन तस्य प्राचु-
र्यार्थत्वासम्भवाच्च तद्विकारः—कुशविकारः शरशब्दार्थः । प्रकृताया विकृ-
ताविति शरैः कुशनिश्चित्तिरेवेति द्वितीयं वर्णकम् ॥ २ ॥

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोर्वाधाधिकरणम् ॥
 प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृता-
 वधिकं स्यात् ॥ १ ॥

वाजपेये ' रथघोषेण माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्र-
 स्तोत्रमुपाकरोति ' इत्याम्नातम् । प्रकृतौ ' उपावत्तेऽमिति दर्भाभ्या स्तोत्र
 मुपाकरोति ' इति १-म् । तत्रोदवेनेह प्राप्तम् । तत्र प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्-
 प्राकृतापूर्वस्य प्रकृतापूर्वस्य च साधनपार्थक्ये पार्थक्यात् विकृतानधिकं—
 द्रव्यतत्सादृश्यात् रथादिद्रव्येण द्रव्यत्वात्, शब्दत्वसादृश्यात् च घोषेण
 मात्रघोष इति स्यात् । न तयोर्घोषेण उभयोर्मद्रव्ययोर्वाध इति
 प्राप्ते आह—

चोदनालिङ्गासंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत
 प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

चोदनालिङ्गासंयोगे ' रथघोषेणापाकरोति इति विधियतो पाकरोतीत्य-
 तिदिष्टप्राकृतविधिसान्निभ्यात्, रथश्च घोषश्चेति निमहे इन्द्राते ध्रुवमाण
 पद प्रत्ययमन्वेति नियमात् रथघोषाभ्यामुपाकरोतीति द्विरचनप्रसङ्गः ।
 तत्र रथघोषेण ऐक्यवचनभ्रुतिव्याख्येप । तस्माद्रथस्य घोष इति षष्ठीत्पुरु-
 षेण विगृह्य रथविशिष्टघोषणस्य करणत्वसम्बन्धेन स्तोत्रस्योपाकरणे सद्देवा-
 -वयः । अतो रथविशिष्टघोष प्राकृतोद्देश्योद्देश्यमन्त्रयोर्निवर्तक इति भाव
 इति तृतीय वर्णवम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसवादिविकृतावुपादिष्टवार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृता-
 दिष्टैन्द्रवायवादिग्रहाणा समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ सर्वत्र तु ग्रहाम्नातमधिकं स्यात् प्रकृ-
 तिवत् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसूत्रे—' बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति । विधुयति अरुं ग्रहं गृह्णाति । महात्रने शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । अश्वमेधे सौवर्णराजतम्या महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति श्रुतम् । ताम्बु बृहस्पतिसवादिविकृतिषु प्राकृता ऐन्द्रवायमादयो ग्रहा अपि चोदकेन प्राप्ताः । ते किं साध्यादुपदिष्टैर्बार्हस्पत्यादिग्रहैर्वाच्यन्ते उत तेः समुच्चयन्त इति संशये तत्र सर्वत्र 'ग्रहं गृह्णातीति' ग्रहाम्भानं अधिकं—प्राकृतग्रहादधिकं स्यात् । समुच्चितं स्यादित्यर्थः । प्रकृतिवत्—यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यनयोः समुच्चयस्तद्वदत्रापि ग्रहं गृह्णातीति त्रिधेः साधारण्यात् प्राकृतवैकृतग्रहयोरुपदिष्टातिदिष्टयोः समुच्चय एव । न बाधः प्राकृतानामिति भावः ॥ ३ ॥

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

किं च, वाजपेये ' सप्तदशप्राजापत्या महा गृह्यन्ते' इति वाक्यं ' सोमगृहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णातीति' वाक्येन एकवाक्यतापक्षं प्रकृतौ सुरा-ग्रहाणामभानान् प्राकृतानुग्रहदफं भवितुं शक्यम् । अत्रानत्र प्राकृतभदधिकैः सुराग्रहैरेकवाक्यत्वात् यथा समुच्चयस्तद्वदत्रापि प्राकृतवैकृतयोः समुच्चय इति भावः ॥ ४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

किं च, ' विरप्यो वा एष यश्चक्रतुर्द्वानयोः । अनोर ह्यग्निष्टोमं कामती' इति वाक्ये ज्योतिष्टोमाद्यपेक्षया अयं वाजपेयो ' विरप्य-विस्तृत इत्युक्तम् । स च विस्तारः समुच्चयस्य लिङ्गम् । इति लिङ्गदर्शना-दपि समुच्चयः सिध्यति ॥ ५ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् ॥३॥

सि० ॥ प्राजापत्येषु चाम्भानात् ॥ ६ ॥

वाजपेये ' सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते ' इति प्राजापति-देवतासप्तदशपशुद्वयक्रयाग्निसाध्यायकृष्णौ साश्वदिष्टितैः पशुभिरतिदिष्टाः

ऋतुपशवो वाच्यन्त इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्राजापत्येष्विति । तेष्वपि पशुषु समुच्चयः स्यात् । कुतः ? आम्नानात्—‘ ब्रह्मवादिनो यदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशो नातिरात्र ’ इति । अथ कस्याद्वाजपथे न सर्वे ऋतयोऽनरुच्यन्ते । पशुभिरिति व्यख्यात । यदाग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोमं तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनं । सार-
स्वस्याऽतिरात्रम् । मारत्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकतवस्तान् पशुभिरिवावरुन्धे ’ इति प्राकृतक्रतुपशूनां तत्र आम्नानात् तत्समुच्चयमेव श्रुतिर्दर्शयति ॥ ६ ॥

साङ्ग्रहणेष्टावामनहोरेनुयाजानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

‘ वैश्वदेवी साङ्ग्रहणीं निर्वपेत् आमकामः ’ इत्यस्या साङ्ग्रहणीष्टौ ‘ आमनमस्यामनस्य देवापेसजातो इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ’ इति श्रूयते । अत्रापि पूर्वोक्त प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिकाः प्राकृतत्रिसङ्ख्याक्यनुयाजा वाच्यन्त इति प्राप्ते सिद्धान्तः । ‘ आमन ’ इति समुच्चयः । लिङ्गदर्शनात्—‘ बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता । यस्य याजानुयाजानां पुरस्ताद्दोपरिष्ठाद्वा शुद्धयाद्बहिरात्मानं सजातानामादधीत अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते ’ इति लिङ्गं प्रयाजानामनुवृत्तिं दर्शयति । अतः समुच्चयः ॥ ७ ॥

गवामयनीयमहावृत्ते पत्न्युपगाने न ऋत्विगुपगानस्य
समुच्चयाधिकरणम् ॥५ ॥

पू० प० ॥ उपगेषु शरवत्स्यात् प्रकृतिलिङ्ग-
संयोगात् ॥ ८ ॥

गवामयने महावृत्तं नाम एकाहोऽस्ति । तत्र श्रूयते—‘ पत्न्य उपगा-
यन्ति । पिष्टौलामिरुपगायन्ति ’ । काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति । आपाटलि-
काभिरुपगायन्तीति । प्रकृतौ ‘ ऋत्विज उपगायन्ती ’ स्याति । अत्र उप-

गायन्तीति प्राकृतलिङ्गसंयोगात् उपगेषु—उपगानकर्तृषु मध्ये पत्न्यः ऋत्विजा
निवर्तिकाः स्युः । शरवत्—यथा शरा दर्भाणां निवर्तकास्तद्वदिति ॥ ८ ॥

सि० ॥ आनर्थक्यात्त्वाधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्—‘पत्न्य उपगायन्तीत्येतस्मीपे काण्डशीणादि-
भिरुपगायन्तीत्यस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् आधिकं—समुच्चयः स्यादिति
सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनसत्रे गौग्गुलवाभ्यंजनादिना प्राकृतनवनी-
ताभ्यंजनस्य समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥

‘एकोनपञ्चाशदात्रे अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सत्रे गौग्गुत्वेन प्रातः-
सत्रेण समञ्जने । अभिवाञ्जने । पैलुदारणेण माध्यदिनसत्रेण । सौगन्धि-
केन तृतीयसत्रेण ’ इत्याभ्यासे । प्राकृतं नवनीताभ्यञ्जनमपि तत्र
चोदकेन प्राप्नोति । सत्त्वेन अञ्जने अभिवाञ्जत इति प्रकृतौ प्रत्यक्षभत-
त्वात् वैकृतेन प्राकृतस्य नावनीताञ्जनस्य नाथ इति प्राप्ते आह—संस्कारे
अञ्जने अभ्यञ्जने च आधिकं—समुच्चयः, एतमभ्यञ्जनानुष्ठानं गौग्गुत्वेने-
स्यादि । कुतः ? अन्यसंयोगात्— प्राकृतं नवनीताभ्यञ्जनं दीक्षाकाले,
वैकृते गौग्गुलवाभ्यंजनं तु सुत्याकाले इति दीक्षासुत्यात्मसमिन्नकालसम्ब-
न्धात् आधिकं समुच्चय इति भावः ॥ १० ॥

प्रयाजवदिति चेन्न ॥ ११ ॥

प्रकृतौ प्रयाजानां येषां हविरासादनोत्तरं कालः । विकृतौ तु ‘तिष्ठन्तं
पशुं प्रयजन्तीति पशुविशसनात्प्राक् प्रयाजकालः इति भिन्नकालत्वेऽपि
प्राकृतवैकृतयोस्तयोर्न समुच्चयः । किंतु बाध एव । तद्वदत्रापि स्यादिति
चेन्न ॥ ११ ॥

अर्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

अर्थान्यत्वात्— कार्यभिनत्वात् । नवनातेन त्वचि मर्दत्रं जायते । गौगुल्येन तु औष्ण्यनिवृत्तिः शैल्यं सिध्यतीति कार्यभेदात्समुच्चयः । अट्टात्मकैककार्यजनकत्वात्प्रयाजदृष्टान्तो विप्रम इति भावः ॥ १२ ॥

महाव्रते तार्यादिभिराहृतवाससस्समुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आच्छादने त्वैकाध्यात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥

महाव्रत ' तार्यं यजमानः परिधत्ते र्धमयं पत्नी ' इति श्रूयते । प्रकृतौ ' आहृत वासः परिधत्ते ' इत्यास्ति । तार्य-वृत्ताक्तः कम्बलः । तत्र आच्छादने--शरीराच्छादनविषये द्वयोरेकार्यत्वात् प्राकृतस्य आहृतवाससो विकारस्तायं बाधकं स्यादिति ॥ १३ ॥

सि० ॥ अधिकं वा अन्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥

अधिकं वा--समुच्चय एव स्थान बाधः । कुतः ? अन्यार्थत्वात्--गृह्याच्छादनपृष्ठोदगच्छादनात्मककार्यभिनत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

' वासासि वाराही चोपानही त्रिमुञ्चति । कृष्णविद्यया वासामि विभंसयति । ततोऽप्यर्युः परिधत्ते ' । इति बहुवचनान्तेन वासःशब्देन समुच्चयं दर्शयति श्रुतिः ॥ १५ ॥

महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनमूर्तैः श्लोकादिसामभिः प्राकृत-
साक्षां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ सामस्वर्यान्तरश्रुतेरविकारः
प्रतीयेत ॥ १६ ॥

महाव्रते ' श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते । अनुश्लोकेन पश्चात्सदसः । क्रींचेन चात्यालमपेक्षमाणः ' इति श्रूयते । चोदकप्राप्तानि प्राकृतसामान्यपि तत्र सन्ति । एवं स्थिते यथा ' काप्वं भवति । क्रीत्सं भवति । क्रीचानि

भवन्ति । भर्ग्यशसी भवतः ' इत्यादिषु सामसु श्रुतेषु यथा चोदकप्रासानि प्राकृतानि सामानि नियतन्ते । तथा अत्रापि ' स्तुवत ' इति प्रकृतिलिङ्ग-संयोगस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वादातिदिष्टानि तानि तैरनुश्लोकादिभिः निवर्त्यन्त इति प्राप्ते आह—सामसु—श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवत इति श्रूयमाणेषु प्राकृतानां तेषां अविकारः- अनिवृत्तिः प्रतीयेत । कुनः ? अर्थान्तरश्रुतेः-पदार्थान्तरेणान्वयश्रवणात् । स्तुवत इति सकृदुच्चरितः प्राकृतः स्तुत्यर्थकः शब्द एकेन पुरस्तात्सदस इति पदार्थान्तरेणान्वितः । नः पुनः श्लोकेनेत्यादिना सम्बद्धमर्हति । सकृच्छ्रुतत्वात् । यो हि सकृच्छ्रुतः शब्दः केनचिच्छब्देन सह विशेषणत्वेनान्वेति स नान्येनान्येतुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः प्राकृतसाम श्लोकादिसामेति सामद्वयसाध्या नूतना स्तुतिरत्र विधीयते । तथा सति प्राकृतलिङ्ग संयोगस्याभावात् अविकारः—अनिवृत्तिः प्राकृतसाम्नाम् । अर्थात्समुच्चय इति भावः ॥ १६ ॥

**अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥**

यच्च ' काण्य भवति, कौत्सं भवती'त्यादिभिर्वि प्राकृतानामत्र निवृत्तिरित्युक्तम् । तत्राह—अर्थान्तराश्रवणात् प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते । अतः प्रत्यक्षश्रुतेन वैकृतेन प्राकृतानां तत्र निवर्तन युक्तमेव । प्रकृते तु अर्थान्तराश्रवणात् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च अनिवृत्तिः । समुच्चय इति यदभिहितं तदेव समञ्जसम् ॥ १७ ॥ (इति प्रथमवर्णकम्)

विकृतिविशेषे कौत्सादिसामभिः प्राकृतानां साक्षां पाथा-
धिकरणम् ॥ ९ ॥

**सि० ॥ अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥**

क्वचिद्विकृतिविशेषे ' कौत्सं भवति । भर्ग्यशसी भवतः ' इत्याद्या-
न्नाथे । प्राकृतं रथन्तरवामदेव्यादिसामापि तत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र

स्तुवत इति प्राकृतलिङ्गस्याभावात् समुच्चय इति प्राप्ते सिद्धान्तः । अर्थे त्वश्रूयमाणो—अर्थे-प्राकृतफले अश्रूयमाणेऽपि, प्राकृतस्य—प्रकृत्युपदिष्टस्य विहृतायतिदेशप्राप्तस्य रथन्तरादिसाम्नः विकारः— बाधः स्यात् । कुतः ? शेषत्वात्—प्राकृतस्य वैकृतशेषताविशेषात् । साम्नः प्रकरणादिना क्रत्य-ङ्गत्वे निश्चिते ाकृतस्योपकार्यमित्याकाङ्क्षायांङ्गत्वसाधारण्येन प्राकृतसामोप-कार्यमेव तदाकाङ्क्षानिर्वर्तकमिति ऋगश्रूयामिद्व्याक्तिरूपतत्कार्यकारिवत्स्य कौत्सादिष्वपि सत्त्वात्तैरतिवृत्तिर्बाध इति भावः ॥ १७ ॥ (इति द्वितीयवर्णकम्)

कौत्सादिसाम्नं व्यवस्थया बाधकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥

सर्वेषाम्—कौत्सादीनि सर्वाण्येव सामानि प्राकृतानां सर्वेषां साम्नं बाधकानि । कुतः ? साम्न्याविशेषादिति प्राप्ते आह ॥ १८ ॥

सि० ॥ एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृते-
श्राविकारात् ॥ १९ ॥

श्रुतिसामर्थ्यात्—एकवचनादिश्रुतिसामर्थ्यात् एक एतत्स्य । द्वे द्वयोः । बहूनि बहूनामिति व्यवस्थया बाधकत्वम् । प्रकृतेः—चोदकशा-खस्य अविकारात्—अबाधाच्च । अतसद्दृष्ट्याकप्राकृतसाम्बाधेन चरितार्थो विधिराधिर्न न बाधत इति भावः ॥ १९ ॥

विष्टद्धाविद्धस्तोमकृतपु यथाक्रमं प्राकृतसाम्बाधाबाधा-
धिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ स्तोमवृद्धौ त्वधिकं स्यादविष्टद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ २० ॥

‘एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाज्वलं याजयेत् । त्रिगयेनौजस्कामं । प्रयास्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामं’ तथा ‘अभिद्येचनीये नव राजसामानि । शुद्धाशुद्धौये संश्रवोपपदे चोमे । अथचितीयपुनस्तोमस्य ‘पुनस्तोमस्य सवनं मध्यमं

द्वादशं स्मृतम् । कार्यो नवदशस्तोमावभिः सवने उभे ' इति विवृद्धस्तो-
मकाः अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिऋतवः सन्ति । तत्र स्तोमवृद्धौ अनि-
वृत्तिः अधिकं— प्राकृतवैकृतयोः समुच्चयः - स्यात् । कुतः ? इतरस्य-
केवलवैकृतसाम्नः अश्रुतित्वात्— कर्तव्यत्वेन श्रवणामावात् । तत्र हि सङ्-
ख्याया वृद्धिः भ्रूयते । सा च प्राकृतवैकृतसामभिः समुच्चितैः समुपपद्यते ।
अविवृद्धौ तु— सङ्ख्याया विवृध्यभावे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तरीत्या
द्रव्यस्य—सामात्मकद्रव्यस्य विकारः—पावदर्थे बाध एव ॥ २० ॥

पवमानस्तोत्र एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकतूनां सामावापोद्वापा-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

सि० ॥ पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वाप-
दर्शनात् ॥ २१ ॥

विवृद्धस्तोमके क्रतौ कचिदावापः, कचिच्चोद्वापो यः श्रुतः सः पव-
माने— पवमानस्तोत्र एव स्यात् । कुतः ? ' त्रीणि ह वा यज्ञस्योदराणि
गायत्री बृहत्पुन्युष्णम् । अत्र हेवावपन्ति अत एवोद्दपन्ति ' इति तस्मिन्-
पवमान एव आवापोद्वापदर्शनात् ॥ २१ ॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

अनन्यशेषःवादपूर्वतन्वाचेमानि वचनान्येवावापोद्वापयोः प्रमाणमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

त्यागादौ विध्युद्देशगतशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
चोदना ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु ये ' यदाग्नेयोऽष्टाकपाल ' इत्यादयो विधं-
स्तेषु श्रयमाणाम्यादिशब्देनैव यागनिर्वापादिमन्त्रेषु सा सा देवता
अभिधातव्या । न चिद्वैश्वानरदहनादिना येन केनाऽपि शब्देन ।

कुतः ? मन्त्रस्वे—मन्त्रसम्बन्धिदेवतावाचकशब्दोच्चारणस्य स्मरणार्थ-
मावश्यकत्वे विधिशब्दस्य—विधिवाक्यगताग्न्यादिशब्दस्य भावः—
उच्चारणं स्यात् । यतः तेन—हनिःसंबन्धेन आग्नेय इति विधिशब्देन
चोदना—आग्नेयं अग्निदेवताकं हविरित्यादिर्निश्चते । मन्त्रैरेव स्मर्तव्य
इति नियमवत् विष्णुदेशे यो देवतावाचकः शब्दः ॥ एव आवाहनानिर्वापादि-
मन्त्रेषु योज्यः । नान्यस्तत्पर्याय इत्येवाप्यं नियमो बोध्य इति भावः ॥२३॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात् सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

सर्वत्र ' आयाजनेः प्रियाधामानि ' आयाद्सोमस्य प्रियाधामानि '
' स्वाहाग्नि ' ' स्वाहा सोम ' ' अग्नेरहमुज्जिति मन्त्रोपम् ' ' सोमस्या-
हमुज्जिति मन्त्रोपम् ' इति आयाद् स्वाहाकार-उज्जिति स्विष्टकृदादिनिगद-
मन्त्रेषु चोदनैकत्वात्—वेधाग्न्यादिशब्दयाठस्यैकरूपरथवणात् । शेषाणां—
शेषमन्त्रेष्वपि विष्णुदेशगतगताग्न्यादिशब्दस्यैव भावः—उच्चारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

सौर्यादिविकृतिष्वप्यावाहनादिमन्त्रेषु विधिगतशब्देनैव देव-
ताभिधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

उत्तरस्यां ततौ—सौर्यादिविकृतिष्वपि तथा--प्रकृतिवदावाहनादि-
मन्त्रेषु विष्णुदेशगतशब्देनैव देवताया अभिधानं विधेयम् । कुतः ? तत्प्रकृति-
त्वात्—तासां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् । चोदकेन स नियमोऽप्यतिदिश्यत
इति भावः ॥ २५ ॥

विकृतावग्न्यादिदेवतायाः सगुणेन विधिशब्देनाभिधाना-
धिकरणम् ॥ १५ ॥

**सि० ॥ प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं
स्यात् ॥ २६ ॥**

अग्न्याधाने ' अग्नये पवमानाय अष्टाकपालं निर्वपेत् ' ' अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये ' इति पवमानेष्टिहवीपि श्रूयन्ते । तत्र प्राकृतस्याग्नेः गुणधृतौ—पावकशुच्यादिरूपगुणश्रवणात्, सगुणेन—गुणसहितेन तेनाभिधानम् । अन्यथा गुणामिधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

पू० ॥ अविकारो वार्थशब्दानपायात् स्याद्-
द्रव्यवत् ॥ २७ ॥

अविकारः—निर्गुणमभिधानं केवलाग्निशब्दस्योच्चरणमेव कार्यम् । कस्मात् ? अर्थशब्दानपायात्—अग्न्यात्मकार्थस्य केवलाग्निशब्देन अत्यागात्-त्यागाभावात् । पाठवैध्यर्मिमिष्टापत्या परिहरति । द्रव्यवत् स्यादिति । ' सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा त्रायस्यानालभेन भूतिकामः ' इत्यत्र अजावशाशब्देन विहिते कर्मणि वशादिरूपगुणविधानेऽपि निगदे मन्त्रेषु ' छागस्य वपाया मेदसोऽनुबूहि ' इत्येव पाठः । न गुणस्य । तथा प्रकृत-स्फलेऽपीति भावः ॥ २७ ॥

सि० ॥ आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं
स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशा-
सनमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥

वा—अथवा, चोदितेन—उत्पत्तिशान्दश्रुतसगुणेन, अभिधानं—देवतायाः स्मरणं स्यात् । कुतः ? अर्थस्य—अग्न्यादिपदस्य योऽर्थः केवलाग्निस्तस्य आरम्भासमवायात्—आरम्भे—उत्पत्तिवाङ्मन्त्रस्थितिङ्गाच्चभावनायामसमवायात्—अन्वयाभावात् । अग्नये पावकायेत्यादिशब्दस्यैव देवतात्वात्तादृश्यास्तस्याः केवलाग्निशब्देन प्रत्यायनासम्भवाच्च । देवतार्थशब्दस्य धृतिसमवायित्वात्—उत्पत्तिशान्दसम्बद्धत्वात् तदवचने—गुणशान्दशान्द-नुचारेण गुणशासनं—गुणविधानं अनर्थकं—व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थेऽविकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

द्रव्येषु-^१यदजा वशा शयव्यामालभेतेत्यादिद्रव्यविधिषु अर्थे-अजादि-
शब्दार्थे आरम्भगामित्वात्— उत्पत्तिवाक्यीयभारतान्वायित्वात् अविकारे-
गुणरहितकेवलच्छगपदे सामर्थ्यात्—अजादिरूपार्थबोधकशक्तेः सत्त्वात् ।
उत्पात्तीवाक्ये द्रव्यस्य स्वरूपतोऽन्वयात् गुणरहितेऽपि तादृशे द्रव्ये तदर्थ-
बोधनसामर्थ्यं समुपपद्यत इति चोदकानुग्रहाय निर्गुणमभिधानं स्यात् तत्रेति
दृष्टान्तैपम्यमिति भावः ॥ २९ ॥

पवमानेष्टिषु आज्यभागयोः अग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥२९॥

पू० ॥ वृधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥३०॥

अग्न्याधाने पवमानेष्टिषु आज्यभागहोमौ प्रकृत्य ' वृधन्वानाग्नेयः '
कार्यः ' पावकवान् सौम्यः ' इति श्रुतम् । तत्र पवमानेष्टिषु ' अग्निः
पवमान इतिवत् निर्गदेषु ' वृधन्वत्तमग्निमावह । पावकवन्तं सोममावह '
इत्येवंगुणसहितं देवो वक्तव्यः । पुनः ? विशेषनिर्देशात्-- ' वृधन्वानग्निः,
पावकवान् सोमः ' इति सगुणाग्न्यादिनिर्देशात् । वृधन्वत्त्वादेर्दे-
गुणत्वादिति ॥ ३० ॥

सि० ॥ मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशात्—' अग्निं स्तोमेन बोधये'ति मन्त्रे वृधिधातोः
प्रयोगात् साक्षामन्त्रस्य वृधन्वच्छब्दयोगेन वृधन्वत्वस्य मन्त्रगुणत्वमेव । न देव-
गुणत्वम् । न हि ' वृधन्वानाग्नेय ' इत्यत्र आग्नेयशब्दो यागपरः । किंतु
मन्त्रपरः । अतो वृधन्वत्त्वादेर्देवगुणाग्न्यामावाप्तिगदेषु ' अग्निमावह '
इति निर्गुण एव अग्न्यादिर्वक्तव्य इति भावः ॥ ३१ ॥

गवानुवन्ध्ववनस्पतियागयोर्विधिशब्दाभ्यामेव द्रव्य-
देवतयोरभिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्भि-
कृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥

ज्योतिष्टोमे ' गौरनुबन्ध्यः ' इति पशुयागः श्रुतः । तथा ' पृषदाज्येन
वनस्पतिं यजतीति वनस्पतियागः पशुयागीयस्विष्टकृद्यागस्य विकारत्वेन
पठितः । तावेतौ पशुयागवनस्पतियागौ निगदमन्त्रेषु उम् । अदिभिः वृक्षः
पादपेस्यादियु येन केनापि पर्यायशब्देनाभिधातव्यौ । कुतः ? प्रकृतौ--
अग्नीषोमीयपशुयागे, ' अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ' इति पशुशब्दो वैधः ।
निगमे तु ' छागस्य वपाया मेधसोऽनुब्रूहि ' इति छागशब्दः ।
इत्येवं विधिनिगदयोर्भेदात्-- पार्थक्यात्, आनुबन्ध्यवनस्पतियागयोरेपि
तत्प्रकृतित्वात्--अग्नीषोमीययागस्विष्टकृद्यागप्रकृतित्वात्तयोर्विकृतयोरपि विधि-
निगमपार्थक्यस्यापरिहारत्वेन प्रकृतौ यथा आनेयमस्तथा विकृतावप्य-
नियमस्य प्राप्तत्वात् येन केनापि तत्पर्यायशब्देन 'द्रव्यदेवते वक्तव्ये
इति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥

सि० ॥ यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥३३॥

यथोक्तं वा— उत्पत्तिविधौ यत् पदं समाह्वानं तदेव निगदे
योज्यं, नान्यत्पर्यायपदम् । कुतः ? विप्रतिपत्तेः—विधिराक्यश्रुतशब्द-
भिन्नशब्दस्य न चोदना--अन्यस्तर्यायशब्दः पठितव्य इति विधिर्नास्ति ।
छागस्य वपाया मेधसोऽनुब्रूहीत्यत्र तु छागस्य विधिरेव । न विधि-
निगमभेदो विवक्षितः । स त्वार्थिकः । अर्थिकं न चोदकोऽतिदिशति । अपि
तु वैधमेव । आनुबन्ध्यनिगमे ' उसाया वपाया मेधसोऽनुब्रूहि ' इति साक्षा-
दाह्वानात्तत्र वैधस्यापि गोशब्दस्य न प्रसक्तिः । तस्मान्निगदमन्त्रे उसा-
वनस्पतिशब्दादेव वक्तव्याविति सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयानिगमे स्विष्टकृद्गुण्ययोरग्निरुण्ययो-
रभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

पू० ॥ स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्द-
त्वान्निवर्तेत ॥ ३४ ॥

‘ वारुणैकैकरुणालेनाग्रमृष यती’ति मिहिताग्रमृषे ‘ अग्नीरुणी
स्विष्टकृती यजती’त्याम्नातम् । तत्र निगमादौ स्विष्टकृच्छब्दरहितावेवाग्नि-
वारुणौ वक्तव्यौ । कुत ? स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे—प्राकृतास्विष्टकृद्देवतायां
एतद्वाक्यविहितदेवताभ्याम-यत्रेण तच्छब्दत्वात्—स्विष्टकृत्पदस्य प्राकृताग्नि-
रूपार्थवाच्यत्वात्, तस्मिन्नेव तस्य पदस्य खल्वेवात्र तत्पद निवर्तेत ।
तत्पदरूढार्थाया आग्निदेवताया अत्राभारादिति ॥ ३४ ॥

सि० ॥ संयोगो वार्थापत्तेरभिधानस्य
कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

संयोगो वा- ‘ अग्नीरुणौ स्विष्टकृनौ आवह ’ इत्येवं स्विष्ट-
कृत्पदस्य संयोग एव कर्तव्य । सिष्टं कृतानिति व्युत्पत्त्या अर्थापत्तेः—
अर्थस्य-योगार्थस्य आपत्ते- उपपत्ते, अभिधानस्य- स्विष्टकृत्पदस्य
कर्मजत्वात्- क्रियानिमित्तत्वात् । यथा पाचकं शोते क्रियानिमित्तं सहा,
तथा इयमपि स्विष्टकरणक्रियानिमित्ता सज्ञा इति भावः ॥ ३५ ॥

अग्नीषोमीयपशुी सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेन अग्नेरभिधाना-
धिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० ॥ सगुणस्य गुणलोपे निर्गमेषु यावदुक्तं
स्यात् ॥ ३६ ॥

सोमे अग्नीषोमीयपशुयागे ‘ अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषो-
मीय पशुपुरोडाशमनुनिर्वापति ’ इति श्रूयते । तत्र स्विष्टकृद्यागे ‘ आग्निं
यजती ’ ति गुणलोप श्रुतः । तत्र सगुणस्य— प्रकृतौ सगुणस्य गुण-
लोपे प्राप्ते निगमेषु मध्ये गुणस्थाने यावदुक्तं— यावच्छ्रुत तत्रैव स्यात् ।
नान्यत्र । प्रकृत स्विष्टकृद्यागे श्रुतत्वात्तत्रैव स गुणलोप । न
सर्वत्रेति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ सर्वस्य वा ऐककर्म्यात् ॥ ३७ ॥

सर्वस्य — सर्वत्रैव अत्राशिष्टनिगमेषु गुणलोपः । ऐककर्म्यात्—
एकप्रयोगरूपत्वात् । अग्निं यजतीति प्रयोगवचनं चन्द्रोऽयम् । अत्रः
सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे गुणलोपः । नाग्नीषोमीयस्विष्टकृद्याग एवेति
भावः ॥ ३७ ॥

अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मत्वाविकरणम् ॥ २० ॥

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोजनव-
दङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

दशपूर्वमासयो आज्यद्रव्यसाम्प्रदायोऽनुयाजा सन्ति । तेषु तृतीये
अनुयाजे ' अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति' इत्यम् । तत्रायं तृतीयोऽनुयाजः अनु-
याजद्रव्यवदारादुपकारकः, किं वा संनिपत्योपकारकः संस्कारकर्म इति
विशये आह—स्विष्टकृदिति । स्विष्टकृद्गुणरुन्तृतीयोऽनुयाजः आवापिकः ।
आज्यभागस्विष्टकृतोर्मध्यदेश आवापसङ्गः । तत्सम्बन्धात् आवापिक इत्य-
भिधीयते सः । तथा च तद्दृगः मन् प्रयोजनवान्—प्रधानाग्नेः स्मरण-
द्वारा संस्काररूपप्रयोजनवान् स्यात् । कुत ? अङ्गानाम्— तत्समीपव-
र्तिना अर्थसंयोगात्—अर्थेन वाक्ये प्रथमाणेनार्थेन संयोगात्—पम्भन्धात् ।
अत्र अनुयाजद्रव्यं तृतीयस्याप्यनुयाजस्यारादुपकारकत्वपत्ते तद्वत्प्रकरणेन
प्रमाणेन प्रधानापूर्वाङ्गतत्वं तस्य । देवतासंस्काररक्षे ' अग्निं स्विष्टकृतं
यजतीति' वाक्येन देवताङ्गम् । प्रकरणात् वाक्यं प्रबलं प्रमाणमिति
स्थितं तृतीये । ' देवोऽग्निं स्विष्टकृत् ' इति मन्त्रपाठात्तृतीयेऽनुयाजे
स्विष्टकृदग्निदेवतायाः प्रत्यभिज्ञा प्रिये । सा देवता अनुयाजद्रव्ये नास्तीति
दृष्टान्ते वैपम्भमित् भावः ॥ ३८ ॥

याज्यापुगानुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ २१ ॥

पू० ॥ अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म
स्याच्चोदनान्तरात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' याज्यामन्वाह, पुरोनुवाक्यामन्वाह ' इति श्रूयते । तदिदं तयोरनुवचनं प्रधानकर्म स्यात् । कुतः ? चोदनान्तरात्-अन्वाहेति कर्तव्यार्थवत्प्रयग्विधिविहितत्वात् । शस्त्रवत् — ' आज्यैः स्तुवते, पृष्टैः स्तुवते ' ' प्रउगं संसति, निष्कैवल्यं संसति ' इति कर्तव्यताबोधक-स्तौतिशंसतिविधिविहितशस्त्रस्तोत्रवत् । देवनास्मृत्याःमकदृष्टफलं तु पाठादेव सिध्यतीति तदर्थं विधिव्यर्थं एवेति बाध्यम् ॥ ३९ ॥

सि० ॥ संस्कारो वा चोदितस्य शब्दस्य
वचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥

संस्कारो वा—स्मरणाःमकदेवतासंस्कारकर्मैव तत् । न प्रधानकर्म । शस्त्रादिवत् । कुतः ? चोदितस्य शब्दस्य—विहितस्य अन्वाहेति वाचक-शब्दस्य वचनार्थत्वात्—दृष्टार्थत्वसम्भवात् । सम्भवति दृष्टार्थत्वे अहृष्टार्थ-त्वकल्पनमन्याप्यमिति भावः ॥ ४० ॥

अवाच्यत्वान्नेति चेत् ॥ ४१ ॥

अवाच्यत्वात्— विहितमन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मृतिसिद्धेरन्वाहेति पुनर्विधानस्य वैध्यर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टार्थत्वमिति चेत् —॥ ४१ ॥

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४२ ॥

' तिष्ठन् याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामेति श्रुतत्वात् स्थाना-सनगुणविधानार्थत्वेनान्वाहेत्यस्य सार्थक्यं स्यादिति दृष्टार्थमेव याज्यापुरोनु-वाक्यानुवचनमिति सिद्धान्तः ॥ ४२ ॥

मनोतामन्त्रस्य वायव्यादियशावनूहाधिकरणम् ॥ २२ ॥

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४३ ॥

' वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिक्रामः ' इति वायव्यः पशुयागो विहितः । प्रकृतौ अग्नीषोमीयपशौ ' स्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्याधिपो अमवोदस्माहोता ' इति मनोतामन्त्रः । स वायव्ये पशौ चोदकेन प्राप्तः यथादेवनमूहितव्यो

न वेति संशये आह—मनोतायां तु— अतिदिष्टमनोतामन्त्रे, अविकारः—
अनूहः, अविकृत एव प्रयोक्तव्यः । कुतः ? वचनात्—‘ यवप्यन्यदेवस्यः
पशुः आग्नेय्येव मनोता कार्या ’ इति वचनाद्बोहः । न हि वचनस्याति-
भार इति भावः ॥ ४३ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ॥ २३ ॥

पू० ॥ पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वत्वात् स्यादृचां
प्रविभक्तत्वात् ॥ ४४ ॥

‘ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत ’ इति विहितवैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे ‘ कण्वरथन्तरं
पृष्ठं भवति ’ इत्याम्नातम् । प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरं च साम विकल्पे-
नोपदिष्टम् । ‘ त्वमिद्धि हवामहे ’ इयमृक् बृहत्साम्नो योनिः । ‘ अभि
स्वा शूर नो नुमः ’ इति रथन्तरस्य साम्नः । ‘ पुनानः सोम ’ इति च
कण्वरथन्तरस्य योनिः । एव स्थिते इदं कण्वरथन्तरं साम रथन्तरयोनी बृहद्यौ-
नी वा अनियमेन गेयमुत रथन्तरयोनावेव । आहोस्वित स्वयोनावेव गातव्य-
मिति संशये उक्तवाक्येन चोदकप्राप्तबृहद्रथन्तरयोः साम्नोर्भाषेऽपि तद्योनि-
भूतकचामबाधात्तासापृचा मध्ये रथन्तरयोनावेव तद्विशिष्टं साम गातव्यमित्याह-
पृष्ठार्थे— पृष्ठस्तोत्रकार्ये अन्यद्रथन्तरादन्यत् कण्वरथन्तरं यद्विहितं
तद्रथन्तरयोनिकमेव । कुतः ? तद्योनिपूर्वत्वात्— रथन्तरयोनि-
पूर्वकण्योतिष्ठोमप्रकृतिव्याद्वैश्यस्तोमस्य । ऋचां— बृहद्योनिभूतम्बा,
प्रविभक्तत्वात्— कण्वरथन्तरस्य नामैकदेशेन रथन्तरेण व्यावृत्तत्वात्-
निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वयोनौ वा सर्वाख्यातत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वयोनौ वा— स्वस्य— कण्वरथन्तरस्य या ‘ पुनामः सोम ’ इति
योनिभूता ऋक् प्रागभिहिता तस्यामेव तत्साम गातव्यं, न रथन्तरयोनी ।
कुतः ? सर्वाख्यातत्वात्— सर्वस्य- प्रस्तानोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनस्तो-

असुरकालाम्यासयोनीत्यादिसर्वात्रिशेषणादींश्चिष्टस्य सामविशेषस्य कण्वरथन्त-
रेतिशब्दवाच्यत्वात् । किं च, प्रकृतौ बृहद्रथन्तरसाम्नोरेवाङ्गात्वेन विधानं,
न तु तद्योनिभूतयोः ऋचोः । अनश्चोदकेन तयोस्तत्र प्राप्स्यमावात् स्वयो-
नावेव कण्वरथन्तरं साम गेयमिति भावः ॥ ४५ ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४६ ॥

यूपवत्--यथा यूपशब्दस्त्वंक्षणाष्टाश्रीऋणादिसंस्कारसमूहं निमित्ती-
कृत्य प्रवर्तते, तथा कण्वरथन्तरमित्यत्रापि रथन्-शब्दः प्राकृतरथन्तरशब्दव-
द्रथन्तरसम्बन्धियावद्धर्मविशिष्टे प्रवृत्त इति वाच्यम् । चोदकानुग्रहाय तत्र
योनिभेदे सति रथन्तरशब्दो वाच्येत । नत्र तद्योनिभूताया ऋचोऽभावादिति
चेत् ॥ ४६ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४७ ॥

न कर्मसंयोगात्-- कण्वरथन्तरशब्दः न यूपशब्दवत् कर्मसम्ब-
न्धात् प्रवृत्तः । अपि तु सामविशेषे ऋदः । कृदस्वादेव तद्योनौ गानमिति
भावः ॥ ४७ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानाधिकारणम् ॥ २४ ॥

पू० ॥ कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४८ ॥

'एकं साम तृचे क्रियते' इति श्रुतेः कण्वरथन्तरसाम्नः ऋक्त्रय-
माश्रयः । तत्र एता स्वयोनिऋक् । इत्ये द्वे 'उत्तरयोगाद्यतो' स्वविशेष-
श्रुतेः किं रथन्तरयोन्युत्तरे प्राह्य उत स्वयोन्युत्तरे इति संशये उत्तरयोः
ऋचोः सामपरिपूर्तेः कार्यत्वेन प्रवृत्तौ ऋचा साक्षादङ्गारामोऽपि साम-
द्वारकाङ्गतस्य सत्त्वाच्चोदकानुग्रहान्नामाम्याच्च रथन्तरयोन्युत्तरे-एव ऋचौ
प्राह्ये । एवं कृते यथाप्रकृति कृतं भवति । चोदकशास्त्रस्य च माघो न
स्यादिति ॥ ४८ ॥

सि० ॥ समानदेवते वा वृचस्याविभागात् ॥४९॥

‘समानदेवताकस्तुचो भवति’ इति शास्त्रात् वृचस्य-ऋक्षयस्य
अविभागात्—भिन्नदेवताकत्वासम्भवात् स्वयोन्युत्तरे एव समानदेवताके ।
न रपन्तरयोन्युत्तरे इति स्वयोन्युत्तरे एव ऋचौ प्राण्ये । चेदकवाधस्तु युक्त
एव तत्रेति भावः ॥ ४९ ॥

अग्निष्टुद्यागे स्तोत्रशस्त्रयोरविकाराधिकरणम् ॥ २५ ॥

सि० ॥ ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः

कर्मत्वादाविकारः स्यात् ॥ ५० ॥

एकाहे अग्निष्टुञ्जाग्निं क्रतौ ‘आग्नेया प्रदा भवन्ति’ इति श्रूयते ।
आग्नेया- अग्न्यैकदेवताका इत्यर्थः । तत्र ग्रहाणाम्—उक्तवान्यभुतग्रहाणां
स्तुतशस्त्रमन्त्रदेवताभ्यः देवतान्यत्वे—भिन्नदेवतात्वे—अग्निमात्रदेवत्वेऽपीति
यावत्, अविकारः— प्रकृतितः प्राप्तानां देवताकेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेषु
अधिकारः अनूहः । अग्नेरूहो न विधेयः । युतः ! स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वात्—
प्रधानकर्मत्वात् । तस्य च द्वितीयाध्याये ‘अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे
स्तौतिहासती क्रियात्पत्तिं विदध्यातामित्यनेन सूत्रेण (२।१।२४) व्यपस्थापि-
तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्य विकारेणावाहनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

पू० ॥ उभयपानात् पृषदाज्ये स्यादुपलक्षणं निग-

मेषु पातव्यस्योपलक्षणत्वात् ॥ ५१ ॥

चातुर्मास्येषु ‘देवानाज्यपानाग्रह’ इत्याहा देवानाज्यसात् ‘आपाट्टे-
यानामाज्यपाना प्रियाधामानि’ ‘देवा आज्यमजुपन्त’ इत्यायाहनस्याहा-
कारेऽप्यपट्टंजोषणनिगमाः प्रकृतिनष्टोदकेर्नानिदिष्टाः । तत्र सर्वत्राज्यशब्दः
प्रयुक्तो दृश्यते । स्थिते चैवं तत्रैव अनुयाजान् प्रकृत्य ‘पृषदाज्येन अनुयाजान्

यजति', इत्याग्नायते । तत्र आवाहनादिषु प्रकृतिवदविकारेणाज्यपशब्दः प्रयोक्तव्यः उत पृषदाज्यप इति तत्स्थाने ऊहः कार्यः— विकृतः प्रयोक्तव्य इति संशये तत्र पृषदाज्ये हविर्द्रव्ये सति निगमेषु—उक्तमन्त्रेषु दध्नेऽप्युपलक्षणं—' दध्याज्यपान् ' इति दधिपदप्रयोगोऽपि कार्यः । कुतः ? उभयपानात्— अत्र द्रव्यद्वयस्य पानात् प्रकृतौ आज्यप इत्यस्य पातव्यद्रव्योपलक्षणत्वादिति ॥ ५१ ॥

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५२ ॥

न वा— ' दध्याज्यपानित्युभयं नैव योज्यम् । यज्ञपतिवत्— यथा इडास्तुती ये यज्ञपति वर्धमानित्यत्र यज्ञपतिमिति यजमानमात्रमुच्चरित्मृत्विजामपि वर्धकत्वेऽपि । कुतः ? परार्थत्वात्—परप्रसायकत्वात्, पातृणामुपलक्षकं हि पातव्यं द्रव्यम् । तत्राज्येनोपलक्ष्यते चेत् पुनर्दध्ना नोपलक्षयितव्यम् । अन्यतरद्रव्यस्य पातृलक्षकत्वेनापपत्तौ सत्यामुभयस्य तल्लक्षकत्वं निष्प्रयोजनमिति भावः ॥ ५२ ॥

स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५३ ॥

स्याद्वा—दधिपदप्रवेशो भवेदेव । कुतः ? आवाहनस्य—आवाहनमन्त्रस्य, तादर्थ्यात्—पातृषेयोभयस्मरणार्थत्वात् । यज्ञपतिशब्दस्तु न स्वार्थः । इडास्तुत्यर्थेन स उच्चारिते । आवाहनं तु पातृषेयोभयस्मरणार्थमिति चोदकानुप्रहाय येयद्रव्यान्तरमुपलक्षयितव्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५४ ॥

न वा—न दधि उपलक्षयितव्यम् । कस्मात् ? संस्कारशब्दत्वात्— ' पृषदाज्येन यजती'त्यत्र पृषत्—चित्रितमाज्ये तेनेत्यर्थः । दध्ना हि आज्यस्य चित्राकरणात्मकः संस्कारः श्रूयते । स च संस्कारो दध्ना समुत्पद्यत इति परार्थं चित्रतासंजननार्थं दधि न पातव्यम् । पृथग्द्रव्यमिति नोपलक्षयितव्यं इति भावः ॥ ५४ ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५५ ॥

स्याद्वा— दधिपदप्रवेशः स्यादेव ' दध्याउपपानिति ' । कुतः ?
द्रव्याभिधानात्— ' अथ पृथग्वाऽप्य गृण्णाती'ल्ले'त्सगो ' द्वयं वा इदं
सर्पिश्च दधि च, द्वयं वै मिथुं । प्रजननं, मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रिये ' इति
दध्नः पृथग्द्रव्यत्वं श्रूयते । तस्माद्द्रव्यलक्षयितव्यम् । न पृथग्द्रव्यम् द्रव्यान्तर-
मिति सिद्धान्तः ॥ ५५ ॥

सि० ॥ दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्जगत् निगमाः
स्युर्गुणत्वं श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५६ ॥

' पृथग्द्रव्यं यजेत' इति श्रुतेः आज्यस्य साक्षात्प्राप्तत्वेन प्राधा-
न्यादध्नस्तु तत्र गुणभूतत्वात्—अत्रानन्तरात् . गुणत्वंमेवेति ' अज्यपा ' इत्येव निगमाः स्युः । दध्नः ग्रहणक्रियायामाज्यगुणत्वेऽपि यागे न तत्तु-
ल्यत्वम् । य गो ि चित्रगाज्येनानुश्रीयते । न हि ग्रहणे श्रूयमाणं तुल्यत्वं
यागे श्रुतं भवति । आज्ये तृतीयया श्रुत्या यागे कणम् । दधिराक्यं न
आज्ये चित्रगाप्रयोजकमिति न तदाज्यतुल्यमिति नोपलक्षयितव्यमिति
भावः ॥ ५६ ॥

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्य-
संयोगात् ॥ ५७ ॥

दधि वा—दधि एव प्रधानं-मुख्यं स्यात् । न गुणभूतम् । कुतः ?
आज्ये—आज्येन, प्रथमान्यसंयोगात्—प्रथमान्ययोः उपस्तरणाभिघा-
रणयोः संयोगात्—अन्वयादित्यर्थः । ' यदि वसन्ते यजेत द्विरुपस्तृणी-
यात् सङ्घट्मिथरथेत् ' यदि प्राच्ये यजेत् सकृदुपस्तृणीयात्
द्विरभिघारयेत् ' इति आज्येन प्रथममुपस्तारणम् । तेनैवान्वय-भिघारणम् ।
इदं द्वयं प्रधानद्रव्यसंस्काररूपमिति कल्पनम् । तस्माद्द्रव्याभिघारण-
शब्दाभ्यां दधिप्रधानभूतमज्यं तत्र गुणभूतमिति न तस्योपलक्षणं, किन्तु
दध्न एव तत्कर्तव्यमिति ॥ ५७ ॥

अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे
भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५८ ॥

अपि वा--न दधि प्रधानम् । आज्यप्रधानत्वात्--आज्यस्यैव
तृतीया श्रुत्यायागसम्बन्धेन प्रयोजनवत्त्वात् प्राधान्यमित्यर्थः । आज्यस्य श्रुति-
सिद्धहोमसाधनत्वानुपपत्तेः भक्त्या-लक्षणया, उपस्तरणशब्दस्य गुणार्थे
व्यपदेशे-द्वित्वादिगुणविशिष्टागदानार्थत्वे, संस्कारशब्दः-- 'आज्यं-
मवदानेन संस्तुर्यादि'त्यर्थकः स्यादित्येवं दंविप्रधान्यंपरिहारं इति
भावः ॥ ५८ ॥

अपि वारूपाविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अपि वा--दधिससृष्टाज्यस्य आरूपाविकारत्वात्--संज्ञाभेदात्
त्तेन--संज्ञाविशेषणेणोपलक्षितो मन्त्रः कार्यः- 'देवान् पुषदाज्यपानागृह्,
इति । नानाद्रव्यसंयोगादेकं विलक्षणं द्रव्यमुत्पद्यते । तस्य संज्ञा भिन्ना ।
यथा रागश्चित्ररूपं सुखेत्यादिः । प्रकृतेऽपि तद्वदिति भावः ॥ ५९ ॥

न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ६० ॥

न वा--सुरादिवदिर्दं पुषदाज्यं द्रव्यान्तरं न स्यात् । कुतः ?
गुणशास्त्रत्वात्--'पुषदाज्येन अनुयाजान् यजती'ति श्रूयते । अत्र सुरा-
शाब्दे यथा द्रव्यविशेषेणैकस्त्वयं चित्रस्य वाचकः । पुषदशब्दः कुत्रचित्
द्रव्येन रूढः । लोके तु आज्यशब्दो घृते प्रसिद्धः । समुदाये चित्राज्यमिति ।
चित्रत्वं च द्रव्यान्तरसंयोगेनेति तेनाज्यस्य चित्रत्वगुणाभिन्नः संस्कारः
शब्दतोऽगम्यत इति भावः ॥ ६० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां दशमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

विकृतावेकदेशग्रहणे यावत्सङ्ख्यमाद्य नामेव ग्रहणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागम-
वदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

आस्मिन् पञ्चमे पादे प्राकृतधर्माणामेकदेशग्रहणे विचारायते । तत्र
‘ आग्नेयमष्टाकपालं निर्धयेत् ’ ‘ द्वादशह्येन प्रजाऋतं याजयेत् ’ ‘ पञ्च-
दश सामिधेनीरन्वाह ’ एवमादीनि प्रकृतेः समस्ताचनानि सन्ति । विकृतौ
‘ चाषापृथेव्यमेककपालम् ’ ‘ आस्मिन् द्विकपालं, वैष्णवं त्रिकपालं ’ तथा
‘ द्विरात्रेण यजेत, त्रिरात्रेण यजेत, चत्वारित्रेण यजेत, पञ्चरात्रेण यजेत, षड्रा-
त्रेण यजेत, सप्तरात्रेण यजेत, अष्टरात्रेण यजेत, नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण
यजेत, एकादशरात्रेण यजेत, एषां सामिधेनीरन्वाह, तिष्ठः सामिधेनीरन्वाह ”
इत्याद्येकदेशग्रहणवचनानि विद्यन्ते । तत्र किं सर्वमद्यन्त्रोपादानमन्त्य-
लोपश्च, उत यथेच्छं विकल्पे विशये सिद्धान्तः इति—आनुपूर्व्यवतां—नियत-
क्रमवतां मध्ये विकृतावेकदेशग्रहणेषु आधानामेव मन्त्राणां ग्रहणमन्त्यस्य च
लोपः स्यात् । आगमवत्—यथा कृत्स्नमात्रेषु मन्त्रेषु आगमनयो भवन्ति ते
उपविष्टाननुगृह्यैव निविशन्ते तद्वत् । तदुक्तं ‘ मुहूर्तं वा अर्धचोदनाहो-
कवदिति त्रयोविंशत्तन्त्रे द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादो भाष्यनामिदंकरणे ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

‘ लुप्येत वा एतत्पृष्ठमहो यत्पंचहानुयन्ति ’ ‘ लुप्येत वा एतत् पृष्ठं
कपालं यत् पञ्चकपालं निर्धयेत् ’ इति लिङ्गदर्शनादपि अन्त्यस्यैव लोपः ।
आद्यस्य च उपादानमिति सिद्धान्ति ॥ २ ॥

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥

विकल्पा वा — आद्यमन्त्रं वा उपादानव्यम् । कुतः ? समत्वात्-
समो ह्यन्तलोप आद्यलोपेन । आद्यलोपे हि श्रुतिर्नास्ति । अन्यलोपेऽपि सा
नारस्येय । मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतभेदोपात्तं भवति । न तत्र
मुख्यभेदोपादात्त्वमिति विशेषश्च तिस्ति । तस्मादानेयम् इति ॥ ३ ॥

क्रमादुपसर्जनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

आगमयदिति दृष्टन्तैर्मन्त्रं दर्शयति—क्रमादिति कल्पकृमात्
उपसर्जन — अप्रधानः आगन्तुः अन्ते स्यात् । प्रकृते तु न तथा ।
बल्लभप्ररूपे तस्यागत्तु नाम । प्रकृते रजनकन्ते प्रथमो अद्यधरमो वेति
विचार्यते । तत्र स दृष्टान्तो न युक्त इति ॥ ४ ॥

लिङ्गमवशिष्टं संख्याया हि तद्वचनम् ॥ ५ ॥

लिङ्गम् — यत् पष्ठरूपादलोपदर्शनान्नरं लिङ्गमुपपत्तं तत्
अवशिष्टं—अतिरिक्तम् । कथम् ? सङ्ख्यायाः 'पूर्णे पष्ठमिति हि
तद्वचनम् । यथा यद्भ्रातृणां मध्ये कस्यचिददशेने पष्ठो न दृश्यते इति,
तथेदमप्युपपन्नमिति ॥ ५ ॥

सि० ॥ आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य
तदादित्वाद्भवनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

आदितो वा— प्रथम एव प्रवृत्तेः स्यात् । कुतः ? आरम्भस्य-
उपवेधेन तन्नामकृष्णानेन समवस्थापि-गारेषु '२६वमसी' ति मन्त्रेण
पुरोडाशरूपादलोपधनस्य स्थापनस्य प्रारम्भ इत्युक्ते तत्रोपधानक्रियाया
प्रकृतौ बल्लभप्रथममन्त्ररूपकत्वरूपतदादित्यस्यैव आरम्भपर्यन्तत्वात् । त्रिक्रमौ
कपालोपधानस्य प्रारम्भः बल्लभोऽस्ति । स एवात्र भुङ्क्तेरुदः । सत्वेन
तत्परित्यागे प्रमाणाभावात्तेनैव मन्त्रेणात्रापि कपालोपधानस्य प्रारम्भो न्याय्य
इति भावः । अवश्यादौ तु 'अवशिष्टव्यधुरः प्रयाजान् यजती' ति

वचनात् अन्तर्विधिः— अन्त्यस्य स्वाहाकारस्य, विधेः—प्रलोपः
स्वादित्यगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

एकत्रिके आधे तृचे गानाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां
श्रुतिभूतत्वात् ॥ ७ ॥

‘अधेः एकत्रिकः । तस्यैकस्या बहिष्वाधानत् । त्रिषु होतृषु-
ष्यम् । एकस्या गैत्राग्रहस्य । त्रिषु प्रसगाच्छसेन । एकस्यमन्त्राग-
कस्य । त्रिषु माध्यन्दिने परमानः । इति एकत्रिकस्यैकत्रिकस्यैकत्रिकस्य
व्यतिरेकविधानात् एकत्रिकनामक कथनं क्रतुं शूयते । प्रकृतौ माध्यन्दि-
नपरमानस्य ‘उच्चात्ते जागमिःस्य गापत्राच्छन्दसः प्रथमस्तुत्र । ‘पुनानः
सीम’ इत्ययं चतुर्थच्छन्दस्कम्पुचो द्वितीयः । ‘प्रवक्ष्य’ इति त्रिषुच्छन्द-
स्वस्तुतीयः । एतदभिप्रेत्येव ‘त्रिच्छन्दा आगतो माध्यन्दिनः परमानः’
इति श्रुतम् । एतद्विधेः ‘एकत्रिकस्य माध्यन्दिनपरमानाच्छिष्यु’ इति यच्छ्रुतं
तत्र चेदकप्रोक्तं तृचत्रयस्य आवाप्तु तिस्रु ऋक्षु गानं विधेयम्, उत आधे
एत तृचे इति विचित्रिस्ताया तृचत्रयस्यावाप्तु तिस्रु एत गानं, न आधे
तृचे । इति । प्रकृतौ ‘त्रिच्छन्दा वै माध्यन्दिनः परमानः’ इति
छन्दसां—गायत्रीवृक्षतीत्रिषुच्छन्दसा, श्रुतिभूतत्वात्—श्रुतत्वात्, तद्विधे
प्रमाणाभावात् एकत्रिके तृचादिषु—उक्ततृचत्रयस्य आवाप्तु त्रीत्रियासु
गाननिति प्राप्ते— ॥ ७ ॥

सि०॥ आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्या-
नुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥

आदितो वा—आद्य एत तृचे गानं कर्तव्यम् । तन्न्यायत्वात्—
कपाञ्चन्यायत्वात् । इतरस्य—छन्दस्त्रिनयसम्बन्धस्य, आनुमानिकत्वात्—

बोदकशास्त्रेण प्राप्तत्वात् । उभयोः क्रमात्रिच्छन्दोयोगयोः तुल्यमलक्ष्णेऽपि
तत्र क्रम एव ज्यायानिति भावः ॥ ८ ॥

यथानिवेशं च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामात्र-
विकारत्वात् ॥ ९ ॥

यथानिवेशं—प्रकृतिवत् संनिवेशकमोऽत्रैल्यर्थः । सङ्ख्यामात्र-
विकारत्वात्—प्रकृतौ हि आग्निप्तृचद्वयेन सह तृचेपु यत् त्रिवं स्थितं
तन्मात्रबाधवत्यात् । क्रमबाधे प्रमाणाभाव इत्याशयः ॥ ९ ॥

एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥

तस्मिन्नेव एकत्रिके क्रमे यत् धूर्गानमुपदिष्टं तत् धुर्ये—धूर्गान-
सम्पाद्यस्तोत्रमध्ये यस्मिन् त्रिकस्तोमकं तत्तृचे स्यात् । नैकस्यामृचिर्वाति ॥ १० ॥

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिर्धर्मत्वात् ॥ ११ ॥

एव स्या वा—एवस्यामेव क्त्वाच्च धूर्गाने कार्यम् । स्तोमस्य आवृत्ति-
धर्मत्वात् । ' आवृत्तं धूर्गं स्तुते । पुनरावृत्तं पृष्टेरुपतिष्ठे ' इति वचनेन
आवृत्तिः स्तोत्रविशेषणम् । तत्र ऋग्भेदे अर्धभेदेन स्तुतिरपि भिद्यते । तथा
सति ध्रुवमाणा वृत्तिः बाधयेत् । तस्मादेकस्यामृचि तद्गानमिति
भावः ॥ ११ ॥

द्विरादिषु द्वादशाहिकदशारात्रस्य विषयन्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ चोदनासु त्वपूर्वत्वाच्छिङ्गेन धर्मनियमः
स्यात् ॥ १२ ॥

सन्ति प्रकृतिभूतस्यार्हानरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतपः द्विरात्रत्रिरात्रा-
दयोऽर्हणाः— ' द्विरात्रेण याजयेत् ' इत्येवमादयः । द्वादशाहस्य प्रथमचरमेऽ-
हनी प्रायणाथ उदयनीपसंज्ञके । शयाजा दशानां यद्ये पणानां पृच्छ्येति संज्ञा ।
चतुर्णां तु द्वादशमसंज्ञा । स्थिते चैवं द्विरात्रादिषु विकृतिषु कपालन्यायेन

प्रथमस्य प्रथमधर्म, द्वितीयस्य द्वितीयधर्म इति कृत्स्नद्वादशाहस्य विध्यन्तेः
 उत प्रायणोपउदयनीथौ वर्जयित्वा दशरात्रस्येति सशने आनेशेपात् कृत्स्नस्य
 इति प्राप्ते सिद्धान्त । चोदनासु— 'द्विरात्रेण' इत्यादिप्रिविनिष्ठेतासु
 रात्रिषु, द्वादशाहोपप्रथमचरनपोरन्धो. अपूर्वत्वात्— प्रकृतिनासम्भवात्,
 लिङ्गेन द्विरात्रसन्निधौ दृष्टलिङ्गेन, धर्मनियम - विध्यतनिर्णयः स्यात् ।
 तच्च लिङ्गमित्यम्, यत्प्रथमं तत् द्वितीयम् । यद्द्वितीयं तत्तृतीयम् । जगती-
 मन्तर्गच्छती'ति । द्विरात्रस्य रात्रिद्वये रात्रिद्वयधर्मविक्षाया न द्वादशाहस्य
 प्रथमरात्रिमार्गस्य तत्प्राप्तिः । किन्तु द्विरात्रस्य यत्प्रथममहस्तद्द्वादशरात्रस्य
 द्वितीयमहः, यत् द्वितीयं द्विरात्रं तत्तस्य तृतीयमहः, द्वादशाहस्य जगतीसंज्ञकं
 यच्चतुर्थमहः तदन्तर्गते, त्यजन्ति । रात्रिद्वयस्यैवगणित्वात् । कपालध्यायेन
 प्रपृत्तौ तु तृतीयस्याहस्याग प्राप्त । तत्र चतुर्थं जगतीसंज्ञकरूपमहस्यजन्ती
 त्यसङ्गत् स्यात्, तस्मान्न कृत्स्नद्वादशाहस्य विध्यन्तः । अपि तु तदीयदश-
 रात्रस्यैवेति सिध्यति ॥ १२ ॥

प्राप्तिस्तु रात्रिसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

प्राप्तिस्तु— दशरात्रादिधर्मप्राप्तिः, रात्रिसम्बन्धात्—द्विरात्रं दश-
 रात्रमित्युभयत्र रात्रियदप्रयोगात् । रात्रिशब्दयोग एव सादृश्यमिति सम्यग्ग-
 न्तव्यम् ॥ १३ ॥

अग्नावापूननाद्यर्वाणां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणम् ॥५॥

**सि० ॥ अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विंकल्पः स्यात्सं-
 र्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥**

आग्निचयने 'वैशीना त्वापरात्मात्रित्यादय आर्चूननोर्वा बहेवो मन्त्राः
 पठिताः । तथा तत्र 'या जाता ओषधयः' इत्यादयोऽपि बीजानामन्त्राः
 बहवः पठिताः । प्रयोगे ॥ तदेकदेशसङ्ख्यां विहिता ।
 'सप्तभिर्धुनोति' 'चतुर्दशभिः कपति' इति शेषलागः
 श्रुतः । अतः कृपालसामिधेनोभ्यायेन चरममन्त्राणां त्यागे प्राप्ते अपूर्वासु-

चोदकादनागत्यु तत्प्रकरणपठितासु ऋक्सुहृद्व्यासु विकल्पः—सुहृद्व्या-
सुहृद्व्यापूरणं कर्तव्यम् । वृतः ? सर्वासाम्नामर्थवत्त्वात्—प्रकरणपाठस्य
बलवत्तत् । अन्यथा चाममन्त्राणां तत्प्रकरणपाठकैवर्था स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

विबृद्धस्तोमके अप्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणम् ॥ १५ ॥

स्तोमविबृद्धौ प्राकृतीनामभ्यासेन सुहृद्व्या-
पूरणमाधिकारात् सुहृद्व्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य
चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥

‘एव विद्वेत्प्रश्नान्ने’ प्रजाकामं याजेत् । त्रिणभोजकामम् ।
प्रयच्छेन इतिष्टामम्’ इति विबृद्धस्तोमका. कान्ध श्रुपन्ते । प्रकृतौ
त्रिवृतपञ्चदशरूपदशस्तोमः सन्ति । अर्थात् प्राकृतस्तोमेषु त्रिवृद्धा एते
स्तोमा एव विद्वेदयः इति स्तोमविबृद्धौ प्राकृ-साम्नामभ्यासे— आश्रुत्या
तत्रोक्तसुहृद्व्यापूरणस्य तु । नाग-तुम्भप्रकृतस्यभिः । वृतः ? अधिका-
रात्—प्रवृत्तसाम्नामन्दिशप्रत्ययेन सम्बन्धितत्वात् । संनिधिं विहाया-
दीनिहितेष्वभ्यासेभ्योऽभ्यास्यत्वत् । सुहृद्व्यायां गुणशब्दत्वात् एवमिशादि-
रूपसुहृद्व्यायाः गुणशब्दशब्दत्वात्, अन्यस्य— अप्राकृतसाम्नाः,
अश्रुतित्वात्— अश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥

सि० ॥ आगमेन वाभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

आगमेन वा— अप्राकृतसाम्नामागमेनैव सुहृद्व्यापूरणं कर्तव्यम् ।
वृतः ? अम्यारुस्य— अश्रुतेः, अश्रुतित्वात्— श्रुतत्वात् । श्रुतस्यो-
त्सर्गे यावन् दोषोक्तान्नेशश्रु-फलनाया दोष इति भावः ॥ १६ ॥

सुहृद्व्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥

सुहृद्व्यायाः पृथक्त्वनिवेशात्— अश्रुतित्वात् निवेशादपि आग-
मेन सुहृद्व्यापूरणम् । नाभ्यासेन । द्रव्यगता हि सुहृद्व्या भिन्नद्रव्यैरेव

पूर्यते । नैकद्रव्यस्याऽऽवृत्त्या । न ह्यएवामेकं घटमानीय मम गृहे अष्टौ घटाः सन्तीति व्यवहरति कोऽप्यमूढ इति भावः ॥ १७ ॥

पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥

‘ पराग् महिष्पद्यमानेन स्तुवन्ति ’ इत्यनभ्यासार्थकाराक्शब्दप्रयोगादपि तथैव सिध्यति । ‘ पराचीः सामिधेनिरस्यह ’ इत्यत्र अनभ्यस्ता इत्यर्थो व्यक्तः ॥ १८ ॥

उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥

उक्तस्य— कृतस्य कथितस्य या, अविकारात्— पुनर्वचनाभावात् आवृत्त्यभावात्— पुनःकथनाभावाद्प्यागमः प्राप्नोति । पुनः कथने हि ‘ जामि या एत्द्यज्ञस्य क्रियते यदेकं पुनः क्रियते ’ इति जामितादोषः स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अश्रुतित्वादिति चेत् ॥ २० ॥

अश्रुतिस्वानु— अभ्यासवदागमस्यापि श्रवणाभावात्तन्नाम इति चेत्—॥२०॥

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

परिमाणशास्त्रम्— एकविंशेनेत्यादिमहूर्त्तविशेषपरिच्छेदशास्त्रम्, अर्थेन-अर्थापत्त्या, चोदितानां—प्राप्तानां प्रापकमित्यर्थः । सामसु श्रुतेकविंशत्यादि सङ्ख्ययान्वयानुपपत्त्या प्रापिताप्राकृमामसु एकविंशेनेत्यादिधाक्यमेव प्रमाणम् । प्रकृतौ तावत्सङ्ख्याकानां साम्नाम्भावात् । तैरिना तदनुपपत्तेरिति भावः ॥ २१ ॥

आवापवचनं वाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥

‘ त्रीणि ह वा यज्ञस्य उदगाणि । गायत्री वृहती, अनुष्टुप् । अत्र द्वेषवन्ति अत एवोद्धपन्ति ’ इत्यावापवचनं अभ्यासे सर्वत्राभ्यासे नोपपद्यते । आवृत्तिपक्षे तद्वचनं विहितस्य विषयाभावादनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥२२॥

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।

साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ १ ॥

अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम् ।

ऐन्द्रं स्यात्सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ २ ॥

इति साम्नां- उत्पत्तिसामर्थ्यात्— पाठसामर्थ्यात्, आगमो-
ऽप्राकृतानां तेषाम् । अन्यथा सर्वत्र प्राङ्गणसामर्थ्यात् शेषसाम्ना कार्या-
भावात्तत्पाठसामर्थ्यामिति भावः ॥ २३ ॥

धुर्येष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥

ननु, धुर्येष्वप्युक्तयुक्तया आवापः स्यात् । नावृत्तिरिति चेत्- ॥२५॥

नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

' आवृत्त धूर्ध्वं स्तुवते ' इति वचनात् तस्य आवृत्तिधर्मत्वम् । तयो
नात्र शङ्कावसरः । उच्यते पुरतो युक्तिरकिञ्चिदस्तीति भाष्य ॥ २५ ॥

बहिष्पवमाने ऋगागमधिकरणम् ॥.७ ॥

सि०॥ बहिष्पवमाने तु ऋगागमःसामैकत्वात् ॥२६॥

प्रकृतौ प्रातःसवने अत्रिवृद्धस्तोमके बहिष्पवमानस्तोत्रे विष्टुद्धस्तो-
मकेषु चोदकेन प्राप्ते तत्र किं पूर्ववत् सामान्तरागमः ऋगागमो वेति संशये
आह-बहिष्पवमाने तु—सादृशे बहिष्पवमाने, ऋगागमः-ऋचामागमेनैव
सङ्ख्यापूरणं कार्यम् । न सामान्तरागमेनाम्नासेन वा । कुतः ? ' एकं हि तत्र
साम ' ' परागूबहिष्पवमानेन स्तुवन्ति ' इति श्रुतिभ्यां सामान्तरागमस्य च
प्रतिषेधात् ॥ २६ ॥

सामिधेनीविष्टुद्धौ अविशिष्टानामागमेन सङ्ख्यापूरणाधि-
करणम् ॥ ८ ॥

अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीषु
अभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विंशत्यै ' एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्य । पञ्चविंशतिमनुब्रूयात्प्रशुकामस्येत्यादयः काम्याः सामिधेनीकल्पाः श्रूयन्ते । तेषु सङ्ख्या-विबुद्धयै किमभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमुत ऋगागमेनेति संशये अभ्यासेन सङ्ख्यापूर्तिः कार्येति युक्तम् । कुतः ? सामिधेनीषु— एकविंश-दिसामिधेनीकप्रयोगेषु, अभ्यासप्रकृतित्वात्— अभ्यस्यपञ्चदशसामिधेनी-कप्रयोगप्रकृतित्वात् । पञ्चदशसामिधेनीकप्रयोगे सङ्ख्यापूरणार्थं ' त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमा ' इति अभ्यासस्य दृष्टत्वादिति ॥२७॥

अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८ ॥

अविशेषात्— पञ्चदशसामिधेनीकः प्रकृतिः, अन्या तद्विकृतिरित्यत्र नियामकामावाप्ते तथेति चेत्— ॥ २८ ॥

स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ
सङ्ख्यापूरणात् ॥ २९ ॥

स्यात् पूर्वा प्रकृतिः । कुतः ? तद्धर्मत्वात्— प्रकृतिधर्मत्वात् विकृतेः । एकविंशतेः पञ्चदशविकृतित्वादिति यावत् । अत आ सङ्ख्यापूरणात्-सङ्ख्यापूर्तिपर्यन्तं, प्रकृतिवदभ्यस्येत— अभ्यासः स्यादित्यर्थः । चोद-कानुरोधेन अभ्याससामंजस्यङ्गकार्यमिति भावः ॥ २९ ॥

सि० ॥ यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥

यावदुक्तं वा— शास्त्रे यावदुक्तं तावदेवाभ्यसितव्यं, न सङ्ख्या-पूर्तिपर्यन्तमभ्यासः । कुतः ? कृतपरिमाणत्वात्— ' त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा ' इत्यनेनाभ्यासस्य नित्यं परिमाणत्वात्तस्मादवशिष्टसङ्ख्यापूर्तिः ऋगा-न्तरागमेन वर्तयेति भावः ॥ ३० ॥

अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥

सप्तदशसामिधेनीके अग्नीषोमीयपशौ ' न जगत्या परिदध्यात्
त्रिष्टुभा परिदधाति ' इति जगतीनिधेधूर्णकत्रिष्टुग्गुरिधानमभ्यासपक्षे
अनुपपन्नं स्यात् । अतः अधिकदर्शनादप्यभ्यासो नेत्याशयः ॥ ३१ ॥

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

कर्मसु—एवं धूर्णककर्मस्यपि ऋगन्तरागमः स्यादिति चेत्—॥३२॥

न बोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

' आहृतं धूर्णं गायेत् ' इति विहितत्वात् तत्रागमः । अपि
त्वभ्यासः । अत्र न तथा वचनमिति यावत्सद्ख्यापूर्वाऽऽगम एवेति
सिद्धम् ॥ ३३ ॥

पोडशिनो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् प्राकृतत्वाधिदरणम् ॥ ९ ॥

पोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य ' य एवं विद्वान् एतं पोडशिनं गृण्हाति, भवत्या-
त्मना, परास्य मातृव्यो भवति ' इत्यनेन वचनेन विहितः पोडशीमहः
प्राकृतो वैकृतो वेति विचारे पोडशिनो वैकृतत्वं—विकृतिगामित्वं स्यात् ।
कुतः ? ' उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्णाते मध्यमेऽहं द्विरात्रस्य ' इति भ्रुत्या
सत्र—द्विरात्रादौ, कृत्स्नविधानात्—कृत्स्नाङ्गकलापसहितस्य तस्य
विधानात् । द्विरात्रादीना विकृतिवत् प्रसिद्धमेवेत्याद्यः पक्षः ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥

प्रकृतौ—ज्योतिष्टोमे ' द्वे संस्तुतानां विरानमतिरिष्येते ' इति
पोडशिनः अभावे ' द्वे स्तोत्रीये विरानमतिरिष्येते ' इत्युक्तं द्वितीये लुरीय-
पादस्य द्वितीयाधिदरणे षड्विंशतितमे सूत्रे । अतः प्रकृतावभावदर्शना-
दपि वैकृतत्वं पोडशिनो ग्रहस्येति ॥ ३५ ॥

अयज्ञवचनाच्च ॥ ३६ ॥

‘अयज्ञो वा वैप ज्योतिष्टोमो यत् षोडश्या हीनः’ यथा ‘अयज्ञो वा एष यः असामः’ इति असामत्वं क्लृप्तम् । एवं षोडश्याभावः अप्रकृतौ क्लृप्त इति निर्दिष्टायज्ञवचनादवगम्यते ॥ ३६ ॥

सि० ॥ प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

अयं षोडशीप्रहः प्रकृतौ वा—ज्योतिष्टोम एव आम्नानः इति प्रकरणात् तदङ्गमिति तत्रास्ति । विकृतौ तु शिष्टत्वात्—उपदिष्टत्वात् ‘द्वितीयेऽन्हि द्विरात्रस्य गृह्यते इति तु उपदेशशास्त्रं विधायकमेव केवलम् । न तस्यान्यत्रास्तिस्वनिवर्तकम् । प्राप्तवाधादिदोषत्रयदुष्टत्वात् परिसङ्ख्याविधेरिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतावप्यग्निष्टोमे ‘राजन्यस्य गृण्हीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य’ इति षाक्यस्य दर्शनात् केवलं प्रकरणमेव तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गस्य प्रमाणमिति नाशङ्कनीयम् ॥ ३८ ॥

आम्नानं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥

आम्नानम्—द्विरात्रादौ षोडशशास्त्रेण षोडशीप्रहस्य प्राप्तत्वात् पुनस्तत्र ‘उत्तोऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते । मध्यमेऽह्निद्विरात्रस्ये’ इति समा-म्नानं परिसङ्ख्यार्थम्—राजन्यकर्तृकत्वादिनिमित्तन्यावृत्त्यर्थम् । प्रकृतौ अग्निष्टोमे राजन्यकर्तृकत्वे निमित्ते षोडशीप्रह उक्तः । अतिरात्रे ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते स उपदिष्टः । एवं स्थिते षोडशशास्त्रं सनिमित्तकमेव तं तत्र प्रापयति । अतस्तदतिदिष्टनिमित्तस्य निषेधार्थं पुनस्तत्रा-म्नानमिति भावः ॥ ३९ ॥

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥

अभावदर्शनम्—' द्वे संस्तुतानां विराजंमतिरिष्यते ' इति प्रकृतौ
षोडशिनः, निषेधदर्शनं विकल्पार्थमिति उक्तम् । तत्र विकल्पितः
षोडशीत्यर्थः ॥ ४० ॥

गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

गुणात्—प्रक्षे प्राप्तस्य षोडशिग्रहणस्य स्तुतेः अयज्ञत्वमप्युप-
पन्नम् ॥ ४१ ॥

आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ ४० ॥

तस्याग्रयणाद्ग्रहणम् ॥ ४२ ॥

तस्य—षोडशीग्रहस्य, सोमरसः आग्रयणात् प्राद्यः । कुतः ?
' आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनम् ' इति वचनादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्थ्याच्च वचनात् ॥ ४३ ॥

' उक्थ्यात् गृह्णाति षोडशिनं ' इति वचनाद्युगपदुभाभ्यां सोमरसो
षोडशिनं प्र ह्य इति चेदत्र भूमः ' स पांचमुक्थ्याद् गृह्णाति ' इत्यस्यां
श्रुतौ उत्तरक. एवाचिपरायुद्धस्य श्रुत्वात् उक्थ्यावकमुत्तरकालविधिपर-
मिति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

तृतीयसवन एव षोडशीग्रहणाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥

उद्योतिष्टोमे ' यः षोडशीं गृह्णात इन्द्रियमेवात्मने धत्ते इति श्रुतम् ।
तत्रायं षोडशीग्रहः ' प्राप्तेःसवने ॥ ह्यः, माध्यन्दिनसवने ग्रहः, तृतीयसवने
प्राद्यः ' इति वचनात् सवनत्रये प्राद्य इति प्राप्ते सिद्धान्तः—तृतीयसवन
एव ग्रहणं तस्येति । कुतः ? वचनात्— वाक्यशेषे ' यत् प्राप्तेःसवने
गृह्णीयात् दक्ष उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यन्दिने मध्यतो दक्षं निह-
न्यात् । तृतीयसवने ग्रहः तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । न पूर्वं सवने
आर्तिनीन ' इति पूर्वसवनद्वये आर्तिदोषमुक्त्वा यत्तृतीयसवने

षोडशीग्रहणं तदेव सर्वसवनेषु ग्रहणमिति स्तुतेस्तस्मिन्नेव तद्ग्रहणमिति भावः ॥ ४४ ॥

अपर्यवसितस्य दशमाधिकरणस्य पुनरुक्त्यान्तम् ॥ ४० ॥

न आग्रयणादेव ग्राह्यः सोमरसः षोडशीग्रह इति । उक्त्यादपि ग्राह्यः । कुतः ?

अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

‘ यत्र पराचमुक्त्याद्गुण्हाति षोडशिन ’ मित्यत्र पराक्शब्दः अनभ्यासे—सकृदर्थे वर्तते । ‘ पराचीः सामिधेनीरन्वाह, अन्भ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाह ’ इत्यत्र पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात्—अनभ्यासार्थत्वात्-गमात् । अतः अनभ्यस्तं—सकृत् उक्त्यादपि गुण्हाति सोमरसं षोडशिनी-त्याग्रयणीकृत्याभ्या ग्राह्यः षोडशीति ॥ ४५ ॥

उक्त्यविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥

‘ विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्त्य यदुक्त्यं षोडशिनं च ततः प्रणयन्ति ’ इति उक्त्यविच्छेदवचनात्तास्मिन् प्रणयतिना सम्बन्धाच्च उक्त्याग्रयणाभ्या ग्राह्यः षोडशीति सिध्यतीति पुनराशङ्का ॥ ४६ ॥

सि०॥ आग्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥

आग्रयणाद्वा—‘ यदाग्रयणाद् गुण्हाति षोडशिन ’ मिति अन्ते-राग्रयणादेव ग्राह्यः । उक्तपराक्शब्दस्य च देशवाचित्वेनान्यथा सिद्धत्वात् पुनराधेयवत्—मथा ‘ पराचमभ्याधेयात् पुनरादधाति ’ इत्यत्र उत्तरकाल-रूपदेशवाचित्वं तथेहापि तदर्थं च नोप्यम् ॥ ४७ ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

विच्छेदः—विच्छेदवचनं स्तोमसामान्यादुपपन्नम् । स्तोमसाम्यं च ह्येरेकविंशस्तोमत्वेन । एकविंशस्तोमत्वात् उक्त्यग्रह इव षोडशीति तद्वाक्येऽपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नाप्तादाने इति भावः ॥ ४८ ॥

षोडशिश्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्
सति संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥

षोडशिनं प्रवृत्त्येदं श्रूयते— 'अपाग्निष्टोमे राजन्यस्य गृणीयात्
अप्युक्थ्ये मत्वाः' इति सोऽयं षोडशीग्रहः अस्तुतशस्त्रः— स्तोत्रशस्त्राभ्यां
रहितः स्यात् । कुनः ? उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगात्— उक्तवाक्ये तस्य उक्थ्याग्निष्टोमसंयोग-
धात् । तस्य सस्तोत्रशस्त्रत्वे तु तर्दायस्तोत्रशस्त्राभ्यां क्तु-
समाप्या उक्थ्याग्निष्टोमयोः षोडशीसंस्थात्वं प्रसज्येत । उक्थ्याग्निष्टोमसं-
स्थात्वं मज्येत । तदा तत्सम्बन्धिभ्याः समाप्तेरभावादिति ॥ ४९ ॥

सि० ॥ सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

सस्तुतशस्त्रो वा— स्तोत्रशस्त्राभ्यां सति एव षोडशी । कुनः
सदङ्गत्वात्— 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उज्जीय स्तोत्रमुपावरोति' इ
इति भुक्त्वा ग्रहग्रहणनिमित्तयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्भागङ्गत्वात् । सति निमित्ते
नैमित्तिकेन भाव्यमिति भावः ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

ऊर्वा वा अन्ये यज्ञकृतवः सन्तिष्ठन्ते । तिर्यचोऽन्ये । ये होतार-
मभिसन्तिष्ठन्ते ते ऊर्वाः । ये अष्टायाकं, तिर्यतेच्च । इति वाक्येन यज्ञक-
रुता द्वैविध्यं प्रदर्शितम् । तच्च द्वैविध्यं तदेवंप्रवेत् यदि सस्तुतशस्त्रः
षोडशी स्यात् । अन्यथाऽयमप्युर्ध्वमभिसन्तिष्ठेनेति त्रैविध्यापात्तिः । तस्य
द्वैविध्यलिङ्गदर्शनं विदध्यतेति तद्विङ्गदर्शनादपि सस्तुतशस्त्रत्वं तस्य
सिध्यति ॥ ५१ ॥

वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

संस्थान्यत्वम्— 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उज्जीय स्तोत्र-
मुपावरोति' इति ग्रहग्रहणनिमित्तयोः स्तोत्रशस्त्रयोः यागाङ्गत्ववचनात्
संस्थान्यत्वमिष्टमेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसङ्ख्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

बहुषु द्विरात्रेषु मध्ये अङ्गिरसा द्विरात्रे इत्यभावात्— 'वैखानसे पूर्वेषुः साम भवति षोडश्युत्तरे' इति । अत्र 'षोडश्युत्तर' इत्यनेन षोडशि-
ग्रहस्य विधिः, उतानुवादः, परिसङ्ख्यामिति संशये यावद्द्विरात्रेषु चोदकेन
प्राप्तस्य तस्य यावदन्तर्गतगिरस द्विरात्रे प्राप्तस्तेऽपि 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य
गृह्यते' इत्यानारभ्यार्धात्प्रसूक्ष्मविधिना आतिदेशिकः । अत एव दुर्बलः न
वाप्यते । तस्मात् तस्य तुत्राभावात् तद्विधायकमेवाकं वाक्यं, नानुवादकम् ।
तदतिरिक्तातिरात्रेषु चोदकेन गृह्यते—प्राप्यत इति ॥ ५३ ॥

सि० ॥ अन्वयो वा अनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

सर्धद्विरात्रेषु अन्वयो वा— षोडशिग्रहस्यानुवृत्तरेण चोदकेन ।
कुतः ? अनारभ्यविधानात्— 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनारभ्यवि-
धिना यद्वादिष्यते तदङ्गिरसा द्विरात्रस्यैव उत्तरेऽहनि । 'नान्यस्यातिरात्र-
स्येति परिसङ्ख्यामिदं वचनमिति बोध्यम् ॥ ५४ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

एवं वा— यदेतत् 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति' इति श्रुतिभ्यां वैकलिकं प्राकृतं षोडशिग्रहणं,
तत् 'प्रकृतिवद्विकृतिः कार्ये'ति चोदकवाक्येन सर्वद्विरात्रेषु विषयेनैवा
प्राप्तम् 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनेनाङ्गिरसा द्विरात्रे नियम्यते
ततः 'षोडश्युत्तरे' अङ्गिरसा द्विरात्रे षोडशीग्रहं नियतो गृह्यते । इतरे-
ष्वतिरात्रेषु तस्याभावात् परिसङ्ख्यामिदं पर्यवस्यति तद्वचनमिति ॥ ५३ ॥

सि० ॥ अन्वयो वा अनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

अन्वयो वा— 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति प्रसूक्ष्मविधिना
रभ्यविधानेन यावद्द्विरात्रस्य उत्तरेषु अहस्सु षोडशिग्रहस्यानुवृत्तिः सम्बन्धः

सुस्पष्टं प्रतीयते । न हि प्रत्यक्षश्रवणस्य परिसिद्धख्यायो पर्यवसानं
विशेषवचनेनाऽपि वर्तुं शक्यम् । भुक्तहानिः, अश्रुत्वस्वप्ना, प्राप्तबाधश्चेति
दोषत्रयदृष्टव्यात् परिसिद्ध्यायाः । निर्दिष्टविषयभावनेन तु वैखानसं साम
-पूर्वेषुर्भवतीति विधीयते । अनारम्यविधिप्राप्तः षोडशी 'योऽद्युत्तर'
इत्यनेन नूयते । तस्मात्प्राप्तस्य तस्य मुग्धः सः । न विधिरिति
सिद्धान्तः ॥ ५४ ॥

नानाऽहानेषु षोडशीग्रहग्रहणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहानस्य गृह्यते इत्यभ्यासेन
प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥

षोडशिनं प्रकृत्य 'चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहानस्य गृह्यते' इत्यामनगिति ।
तत्र एकस्मिन्नेवाहानि चतुर्थे चतुर्थे दिवसे अम्यसितम्यः षोडशी, किं वा
अहानान्तरसम्बन्धिने चतुर्थदिवसे अम्यसितम्य इति विचिकित्सायामेक-
स्मिन्नेवाहानि अम्यसेन द्विवारं चतुर्थदिने ततोऽष्टमदिने च प्रतीयेत ।
भोजनवत्— यथा श्लोके देवदत्तश्चतुर्थे चतुर्थेऽहनि मुहूर्त इत्युक्ते एक-
स्मिन् पक्षे चतुर्थे चतुर्थे इति गम्यते, न पश्चान्तरे । तद्वदिदमिति ॥५५॥

सि० ॥ अपि वा सदख्यावत्त्वान्नाहानेषु
गृह्यते पक्षवदेकस्मिन् सदख्यार्थभावात् ॥५६॥

अपि वा नानाहानेष्वेव तत्सम्बन्ध— षोडशीसम्बन्धो गृह्यते—
ज्ञायते । पुनः ? सदख्यावत्त्वात्— चतुर्थे इति सदख्यायाः श्रुतत्वात् ।
एकस्मिन्— एकाहाने एकदिने एव, सदख्यार्थभावात्— चतुर्थसद-
ख्यायाः सपत्नत्वात् । अन्यचतुर्थस्य तत्राभावात् । तदन्यस्यान्हः अष्टमत्वात् ।
अहानस्येत्येववचनं जात्यभिप्रायम् । अहानत्वावच्छिन्नस्यैवार्थः ।
षोष्ठा पक्षवत् ज्ञेया । यथा पञ्चम्यां पञ्चम्यां मुहूर्त इत्यत्र
एकस्मिन् पक्षे पञ्चमीद्वयस्याभावात् पक्षान्तरं ज्ञायते । तथा एकस्मिन्नेहाने
चतुर्थदिनेद्वयस्यासत्त्वाद्दहीनान्तरं सुम्यक्तं भवतीति भावः ॥ ५६ ॥

भोजने च तत्प्रकृत्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

भोजने च - भोजनस्थले तागत्या तत्प्रकृत्यं—भोजनदिनवारम्य चतुष्टयप्रकृत्यावस्थं स्य लोकाभिप्रायानुसारतः । किमत्राधिकचतुष्टयमित्याका-
रुक्षाया तत्पूरकशब्दाश्रयणात् । प्रकृते तु अह्निस्य चतुर्यं चतुर्थं अह्नोति
शब्दश्रवणाद्विषमो भोजनदृष्टन्त इति भावः ॥ ५७ ॥

विकृतौ ग्रहाणामप्रयणाग्रत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

**सि० ॥ जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम
तदारुयं स्यात् ॥ ५८ ॥**

ज्योतिष्टोमप्रकरणे ' यदि जगत्सामा सोमः स्यात् आप्रयणामान्
ग्रहान् गृह्णीयात् ' इत्यन्वये । नत्रास्य जगत्सामनितिकोऽऽमयणग्रह-
ग्रहणस्य प्रकरणप्रमाणेन प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे निवेश इति प्राप्ते अह-जग-
त्साम्नि- जगत्सामग्रहार्थेन पूर्वोक्तश्रुतौ, ऋक्तः—जगतीच्छन्दस्काया ऋक्ः
सम्बन्धात्, तदारुयं—जगत्सामाह । साम । सामाभावात्—सामवेदे
जगत्संज्ञकसाम्नः अभावात्, जगतीच्छन्दस्कायामृक्वे गीयमानमिदं साम
विषुवत्साम्नि विकृतारंवे ज्ञेयम् । न प्रकृतौ । यः प्राकृतसामयोनिभूतास्तु
ऋक्षु कस्या अपि ऋक्ः जगतीच्छन्दस्कां नास्ति । तथा च तत्सामनिति-
त्कोऽऽमयणग्रहाप्रत्ययमपि तत्रैव विद्युतःशुद्धे गमिति भावः ॥ ५८ ॥

॥ अत्रैव वर्णकान्तरम् ॥

**सि० ॥ जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम
तदारुयं स्यात् ॥ ५८ ॥**

' यदि जगत्सामा सोमः स्यादाप्रयणामान् ग्रहान् गृह्णीयात् ' इत्यत्र
जगत्सामशब्देन सन्तरसाम ग्रहणम् । कुतः ? तत्रोनिभूतायामृक्वे ' ईशानस्य
जगतः सन्दर्शः ' इति जगत्सामराज्योनिष्टोमस्य प्रकृत्याच्च । न जग-
तीच्छन्दस्काः ऋक्षुत्पन्नं सामेति पूर्वोक्ते सिद्धान्तः । सामाभावात्—याव-

स्वामवेदे जगत्संज्ञकस्य साम्नः अभावात्, जगत्साम्नि-जगत्सामपदघटितो-
क्तश्रुतौ, अक्तः-जगत्सामयोनिभूतायाः जगतीच्छन्दस्त्रया, ऋचः सम्ब-
न्धात् तदारव्यं-जगतीच्छन्दस्कृद्भ्युत्पन्ने माभैर जगत्सामसंज्ञकं स्यात् ।
न रथन्तरसाम् । तेष्वेव जगत इत्यस्य जगत्पदे लक्षणा । तदनन्तरं
पुनस्तत्पदघटितश्रुतयोनिर्के साम्नि लक्षणेति लक्षितलक्षणापत्तिरूपो दोषः ।
स सिद्धन्ते नास्तीति भावः । तस्माद्यत्र जगतीच्छन्दस्कृद्भ्युत्पन्नं
साम विद्यतं स जगत्सामा सोमः । तादृशश्च त्रिपुरान् सोमविकारः ।
अतस्तत्रैवाप्रयणाप्रवेमिति बोध्यम् ॥ ५८ ॥

संसवादिबिकृतिषु उपवत्प्रियदक्ष्योरभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वा-
रस्यात् ॥ ५९ ॥

‘संसव उभे कुर्यात् १ गोसव उभे कुर्यात् । अगचिवायेनाहे
उभे वृद्ध्रथन्तरे कुर्यात्’ इत्युभयसामानः क्रमः श्रूयन्ते । प्रकृते ‘उपवती
रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्’ ‘अग्निपरती वृद्ध्रपृष्ठस्य’ इति, रथन्तर-
निमित्तकं वृद्ध्रनिमित्तकं च नैमित्तिकमुपवत्प्रियदक्ष्योरयोः प्रतिपत्करणं
त्रिक्रमेणापदिष्टम् । तदुक्तंमन्त्रादिभिर्ह्वागतिदेशनः प्राप्तम् । तत्र तु उभे
कुर्यादिति निमित्तसमुच्चयः श्रुतः । अत्र नैमित्तिके भवति संसवः कार्यं कार्य-
मिति । तत्र प्रथमः पक्षः— उभयसाम्नि— रथन्तरवृद्ध्रसाम्नि, निकृते
नैमित्तिके प्रतिपत्करणं समत्वात्— नियामकामावात् प्रकृतेरद्विरूपेण
इच्छातः स्यात् वार्थमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

द्वितीयः पक्षः— मुख्येन— प्रथमाधीनेन रथन्तरेण वा उपवती-
प्रतिपदोऽप्यसं नियम्येत— निधीयत इत्यर्थः । ‘मुख्यं वा पूर्वोच्चारणा-
लोकम्’ (१२।२।२३) इति ॥ ६० ॥

सि० ॥ निमित्तविधाताद्वा क्रतुयुक्तस्य कर्म
स्यात् ॥ ६१ ॥

निमित्तविधातात्—निमित्तद्वयाभावात् क्रतुनिमित्तमेवात्र तदन्यदा-
श्रियते । प्रकृतौ ॥ द्वयोः प्रतिपदोर्निमित्तं प्रत्येकं रथन्तरपृष्ठं बृहत्पृष्ठं च पृथग्
पृथङ्निमित्तं विकल्पेनोक्तम् । इह तु उभे कुर्यादिति तयोः समुच्चयो वा समु-
च्चिताबुधौ निमित्तम् । न प्रकृतिवत् प्रत्येकम् । अतः क्रतुयुक्तस्य—क्रतु-
निमित्तस्य, कर्म—नैमित्तिकमन्यदेव । प्रतिपत् अन्यैव स्यात् । भवितुमर्ह-
तात्पर्यः । नोपवती नाप्यमियवतीति भावः ॥ ६१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादानप्रतिकर्पाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्पः स्यात् ॥ ६२ ॥

उपोतिष्टोमे ' वाग्वा ऐन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाम्ना महा गृह्यन्ते वाच्-
मैत्रावरुन्धे । ऐन्द्रवायवाम्नां महान् गृह्णीयात् ' इत्याम्नातम् । मन्त्रगण्डवि-
कण्डयोः प्रहाणां पाठक्रमस्तिरथं विधे—'उपांशुग्रहः प्रथमः । अन्तर्यामिप्रश्नो
द्वितीयः । ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः । मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः ' इत्यादिः । तत्र सर्वेभ्य एव
ग्रहेभ्यः पूर्वमैन्द्रवायवो गृह्णीतव्यः, उत मैत्रावरुणप्रभृतिभ्यः पूर्वमिति संशये
ऐन्द्रवायवाम्ना महा गृह्यन्ते ' इति ऐन्द्रवायवस्य, मन्त्राविधानात्तस्य सर्वादितः
प्रतिकर्पः— वाचद्ग्रहेभ्यः पूर्वं ग्रहणं स्यादिति ॥ ६२ ॥

सि० ॥ अपि वा धर्माविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने
प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥

अपि वा— नोक्तवाक्ये ऐन्द्रवायवस्य सर्वाग्रे ग्रहणं विधीयते ।
धर्माणां—मैत्रावरुणाच्चिनप्रभृतीनां प्रहाणां, धर्माविशेषात्— ऐन्द्रवायव-
प्रभृतिष्वविशेषादैन्द्रवायवाम्नाभिन्यनेन मैत्रावरुणादीन् सर्गान् महान्ग्रह
ग्रहणमात्रं विधीयते । ऐन्द्रवायवप्रभृतिरस्य मैत्रावरुणादिसर्वग्रहसाधारणत्वात् ।
तथा च प्रकरणात्—प्रकरणपाठवत्, स्वस्थाने—स्वीयतृतीयस्थाने स्थितं—ऐन्द्र-
वायवे स्थितं प्रत्वं उच्यते— अनुवते पाराग्रहज्ञापनायोति भावः ॥ ६३ ॥

धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

‘अण्व्या अविच्छिन्नया धारया गृह्णाति’ इति धारासंयोगः श्रूयते ऐन्द्रवायवादिवाक्ये । अतो धाराग्रहास्ते ऐन्द्रवायवाद्यः । तदपेक्षमेवाग्रवन्मैन्द्रवायवग्रहस्येति स्वस्थाने एव ग्रहः स । तथा च पाठक्रमेण न बाध्यते । तरमात्रं रुद्धग्रहाग्रह्यैन्द्रवायवस्येति भावः ॥ ६४ ॥

कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्य पाठराप्तेरस्थान एवानु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः
स्यात् ॥ ६५ ॥

‘ऐन्द्रवायवकमान् ग्रहान् गृह्णीयावः कामयेत् पूर्ववत् प्रजाः प्रकल्पेन्’ इति कामसंयोगो-वामनाश्रयणे तु, वचनात्-उक्तवाक्यतः, आदितः-सर्वादितः, प्रतिकर्षः-संयोगः-ग्रहणं स्यादेव । अन्यथां पूर्ववदुधाराग्रहाग्रहत्वे तस्य नित्यत्वेन ततो वैलक्षण्यं नारतीति कामसंयोगो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ ६५ ॥

सि० ॥ तद्देशानां वाऽग्रमंयोगत्तद्युक्ते

कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

तद्देशानां वा-५४वर्षाधिकरणोक्तप्रकरणपाठसिद्धत्वेन तद्देशसिद्धिदानानेव ग्रहाणामप्रतासम्बन्धात् तद्युक्त-पूर्ववदेव तद्देशयुक्ते तस्मिन्, कामशास्त्रं-फलसम्बन्धिप्रधानकं वचनं संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्ये एव फलसंबोधनात् समुपपन्नमिति न कामसंयोगो व्यर्थ इति भावः ॥ ६६ ॥

आश्विनादिग्रहाणां सर्वादितः प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥

परेषु वाऽग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात्तदादिषु ॥ ६७ ॥

उपोच्छिन्नं आश्विनग्रहान् गृह्णीयादमित्येव । शुक्रग्रहान् गृह्णीयादमित्येव । इति ऐन्द्रवायवात्

परे ग्रहाः काम्याः श्रूयन्ते । तत्रैतेष्वपि स्वस्वस्थानास्थिनानामेव ग्रहणं विधेयमुत्र सर्वादिदितः प्रतिकर्षोऽनुष्ठेय इति संशये परेषु— ऐन्द्रवायवा-
स्येषु एषु ग्रहेषु अग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्— पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवत् स्वस्व-
स्थानस्थितस्य ग्रहणं स्यात् । तदादिषु— तत्प्रभृतिषु अग्रशब्दः
स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

**सि० ॥ प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तद-
संयोगात् ॥ ६८ ॥**

प्रतिकर्षो वा— ऐन्द्रवायवात्प्रागेवाऽऽश्विनादीनां तत्तत्फलासिद्धये
प्रतिकर्षः—ग्रहणं स्यात् । कुनः । नित्यार्थे— पाठक्रमान्वये प्राप्तप्रथम-
स्थानैन्द्रवायववृष्यग्रस्य— अग्रनायाः तदसंयोगात्— फलासंयोगात् ।
वाक्येन हि आश्विनाद्यग्रनां तत्तत्फलेन सम्बन्धा । पाठक्रमेण तदग्रनाया
अप्राप्तेः सैव फलायात्र विधीयत इति तेषां स्वस्थानसंज्ञाः । निर्दिष्टफलाप्यर्थं
च ऐन्द्रवायवात्प्राग् ग्रहणमवश्यं निवेद्यमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ ६९ ॥

‘ धार्येयुस्तै यं कामाय गृण्हीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ’
इति श्रूयते । तत्रै तस्यार्थस्त्वित्यं— यदि तत्तत्फलाकामनया आश्विनाद्यग्रान्
ग्रहान् गृण्हीयात् तत्रै यं ग्रहं प्रथमं गृण्हीति तं भूमावनासादयन्—धार्येनेषु
ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा तदन्तरमासादयेदिनि । ऐश्वर्यकमुक्तवचनभैन्द्रवायवाव्य-
वहितप्राक्प्रतिकर्षस्तेषां तत्तत्फलायेनि लिङ्गं दर्शयति ॥ ६९ ॥

आश्विनादीनां गृहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिक-
रणम् ॥ २० ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवादग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥७०॥

यः काम्यानां ग्रहाणां पुरस्तात् प्रतिकर्षः स किं, सर्वादितः, किं वा
ऐन्द्रवायवस्यैव पुरस्तादिति संशये निबन्धकारिणः शास्त्रस्याभावा-

रसनादित इति प्राप्ते आह--पुरस्तादिति । ऐन्द्रवायवस्येव पुरस्ताद्-
 ग्रहणं तेषां, नोपाश्रित्यमित्तः पुरस्तात् । कुनः ? अग्रस्य कृतदेशत्वात्-
 ' धारया गृह्णाती ' नि धारागृहाधिभारात्तेषामग्रत इत्येव सिध्यति, न
 स्वधाराग्रहाग्रत इति मात्र ॥ ७० ॥

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

। ऐन्द्रवायवमृत्तना धाराग्रहात्तेन तुल्यधर्मत्वादपि ऐन्द्रवायवामत्त्वमेव
 सिध्यति । किमपेक्षयाग्रतमित्थानाङ्गाया प्रकृतनेयाऽऽकाङ्क्षाग्रकं, न
 स्वन्यदिति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

। ' यं यामाय गृह्णायु 'रिति कर्मस्य ग्रहणानन्तरमैन्द्रवायवस्य
 ग्रहणात्मकं लिङ्गमपि तस्य पुरस्ताद् प्रतिवर्षं दर्शयति ॥ ७२ ॥

ग्रहणप्रतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ ७३ ॥

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥

ग्रहणवत् सादनस्य प्रतिकर्षोऽस्ति न चेति संशये नास्तीत्याच-
 यक्षः । लक्ष्मणादिति हेतोः । यतः शब्दप्रमाणका वयम् । शब्दश्च ग्रहण-
 प्रतिकर्षे विद्यते । न सादनप्रतिकर्षे । अतो न प्रतिकर्षस्तास्येति चेत् ।
 सादनमपि त्रिप्रकृत्यने । कुनः ? शेषत्वात्— सादनस्य ग्रहणाङ्गत्वात्
 ' अङ्गिस्तमभिव्य ह्यनपङ्गमिति न्यायात् अङ्गनः । ग्रहणस्य प्रतिकर्षे तदङ्गस्य
 सादनस्यापि प्रतिकर्षे इति मात्र ॥ ७३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्वाऽऽसादयेदिति लिङ्गदर्शनादपि तथेति
 निश्चयः ॥ ७४ ॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ ७५ ॥

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ ७५ ॥

प्रहणानुसारतः सादनस्य प्रतिकर्षणत् प्रदानस्यापि प्रतिकर्ष इत्याह ।
प्रदानं चापि— यागोऽपि अपकृष्यते सादनवदिति ॥ ७५ ॥

सि० ॥ न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं
तथा ॥ ७६ ॥

न वा— नैव प्रदानस्थापकर्षः । कुतः ? तस्य प्रधानत्वात् । साद-
नस्य तु शेषत्वात् तथा— प्रहणानुसारेणापकर्षः ॥ ७६ ॥

त्र्यनीकायामिन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविष्यर्थत्वाधिकरणम् ॥२३॥

त्र्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नां गुणार्थं
स्यात् ॥ ७७ ॥

द्वादशाहे ' ऐन्द्रवायवाग्नी प्रापणीषोदपनीषो दत्तमं चाहः ' इति
प्रथमचरमदशमहाहानि त्यक्त्वा क्षेयाणां नवानामन्दां त्र्यनीकेति संज्ञाऽस्ति ।
तस्यां त्र्यनीकायां ' ऐन्द्रवायवाग्निं प्रथममहः । अथ शुक्रामम् । अथ आम-
यणामम् । अथ ऐन्द्रवायवामम् । अथ शुक्रामम् । अथ आमयणामम् ।
अथ ऐन्द्रवायवामम् । अथ शुक्रामम् । अथ आमयणामम् ' इति श्रुतम् ।
तत्र त्र्यनीकान्तर्गतद्वितीतृतीयपोरन्धोः ऐन्द्रवायवामत्र शुक्रामना च युता ।
तस्याश्च प्रकृतौ रथन्तरनिमित्तत्वात् बृहन्निमित्तत्वाच्च चोदकेनैवात्र प्राप्तिरस्तीति
ऐन्द्रवायवामं प्रथममहः । अथ शुक्रामिति पुनः श्रवणमर्थवाद एवेत्याह
पूर्वाक्षी त्र्यनीकायां न्यायोक्तेषु—चोदकशास्त्रगप्तेषु सत्सु, पुनराम्नां-
पुनः कथनं, गुणार्थं—स्तुत्यर्थं स्यादिति ॥ ७७ ॥

सि० ॥ अपि वा अहर्गणेषु अग्निवत्समानं विधानं
स्यात् ॥ ७८ ॥

अपि वा अहर्गणेषु—द्वादशाहे त्र्यनीकेषु विधानं समानं स्यात् ।
प्रकृतौ यथा ऐन्द्रवायवामत्राविधानं, तथात्राणीत्यर्थः । अग्निवत्— यथा;

अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति । तमुक्थ्येन । तमतिरात्रेण । तं चतुरात्रेण । तं पञ्चरात्रेण । अग्निष्टोमे अग्निष्टोमे अग्नेर्विधानाच्चोदकेन प्राप्ता-
 येपि पुनरग्निविधानं । तद्वदत्रापि : विधानम् । द्वादशाहविकृतिश्च यत्र-
 कुत्रचिद्व्यन्तरनिमित्तत्वाभावेऽपि ऐन्द्रवायवाप्रसिद्धिर्विचारप्रयोजनमिति
 भावः ॥ ७८ ॥

व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ॥ २४ ॥

पू० ॥ द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समान-
 विधानं स्यात् ॥ ७९ ॥

द्वादशाहो द्विविधः । समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वाधिकरणोक्तः ।
 व्यूढास्तिरत्यम् — ऐन्द्रवायवाप्रौ प्रायर्णायोदयर्णावौ प्रथमचरमे अहर्णा । अथे-
 तोषा दशानाम्हा मध्ये ऐन्द्रवायवाप्र प्रथममहः । अथ शुक्राम द्वितीयम् ।
 अप द्वे तृतीयचतुर्थे आम्रयणाम् । अथ ऐन्द्रवायवाप्रं पञ्चमम् । अप द्वे
 षष्ठसप्तमे शुक्राम् । अथ आम्रयणाग्रनष्टम् । द्वे नवमदशमे ऐन्द्रवायवाप्रौ
 इति । तत्रोभयविधमपि द्वादशाहं प्रकृत्य ऐन्द्रवायवाप्रवादयो धर्मा उप-
 दिष्टाः, किं वा समूढं प्रकृत्यैव समन्नातः । अर्थात् द्वे तारे व्यूढः । इति
 संशये आह—द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वम्—द्वादशाहसम्बन्धिनोरैव व्यूढ-
 समूढयोः समानं विधानं—तु-यविधानं स्यात् । न तयोः प्रकृतिविकारमात्र
 इत्यर्थः । पृष्ठवत्- यथा प्रकृतौ वृन्द्रवन्तःपृष्ठयोः समानविधिर्ष, न
 प्रकृतिविकृतिभावस्तयोः । तद्वद्व्यूढसमूढयोरपि न । प्रमाणाभावादिति
 भावः ॥ ७९ ॥

सि० ॥ व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढविकारः
 स्यात् ॥ ८० ॥

व्यूढो वा—समूढविकारो व्यूढः स्यात् । पुतः । लिङ्गदर्शनात् ।
 तच्च लिङ्गमित्यर्थं भूयन्— ऐन्द्रवायवस्य वा एतदापतनं यच्चतुर्बन्धस्तास्मिन्ना-

प्रथमो प्राज्ञः ' इति व्यूढे उगदिष्टम् । समूहे त्र्यनीकाया चतुर्थमहः ऐन्द्र-
बायनामत्रात्तस्याऽऽयनम् । तस्मिन्नाप्रथमो गृह्यते इति ऐन्द्रायवस्य वा
एतदायनमिति प्राकृतानुवादेन वैकुण्ठकथनात्मकं लिङ्गपुराणं भवति ।
अन्यथा तदनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ ८० ॥

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥

' यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेय ' इति व्यूढे कामसंयोगश्रवणात्
काम्यं तिल्यस्य विकार इति प्रसिद्धमेव ॥ ८१ ॥

तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

तस्य—द्वादशाहस्य, उभयथा—व्यूहसमूहेतिप्रकारद्वयेनाहर्गणेषु
प्रवृत्तिः । ऐककर्म्यात्—अविशेषादिनि पूर्णक्षे । सिद्धान्ते तु यत्र लिङ्गं तत्रैव
व्यूहधर्मस्य प्रवृत्तिः । इतरेष्वहर्गणेषु समूहधर्मप्रवृत्तिरित्यधिकारप्रयोजनं
वक्तव्यम् ॥ ८२ ॥

संवत्सरसत्रे त्र्यनीकायाः स्वस्थानविष्टद्वया अभ्यासा-
धिकरणम् ॥ २५ ॥

एकादशिनीवत् त्र्यनीकापरिवृत्तिः स्यात् ॥ ८३ ॥

समूहद्वादशाहस्य विकृतिभूते संवत्सरसत्रेण गणायननाम्नि सत्रे
प्रीणि ऐन्द्राश्विनशुक्रऽऽयनगतानि अनीकानि-अपानि क्रतुशो यस्या
क्रियायां सा त्र्यनीका प्रकृतिरिति-समूहद्वादशाहाद्योदकमेव प्राप्ता । प्रायगी-
योदयनीयं दशमं चाहस्यस्त्रया नगदिनपूरिकायास्तस्या अभ्यासेनैवोक्तसं-
स्तरसत्रस्याहानि पूजयित्वा । म चन्द्रायः दण्डरुल्लेखात् कर्मण्यः, उत
स्वस्थानविष्टद्वया सम्पादनीय इति विशेषे एकादशिनीवत्— ' आग्नेयः
हृत्पगमिः सारस्वती मयी । चन्द्रः सौम्यः पौष्यः इशमः । शित्तिगृष्टो घर्दि-
स्तरलः । शिल्पो वैश्वदेवः ऐन्द्राऽऽहमः । माहवः कतनायः । ऐन्द्राः

संहितः अघोशमः सावित्रः । वारुणः कृष्णः १ इति विहितैकादशयशुद्रव्य-
कप्रतिपशुयूपदर्शनात् अश्वमेधप्रकरणपठितयूपैकादाशनीवत् दण्डकलित-
न्यायेन अग्न्यासः— त्र्यनीकापरिवृत्तिः स्यात् । एकां त्र्यनीकां समाप्य
पुनरग्न्या त्र्यनीका पुनरग्न्या पुनरग्न्या इति संवत्सरप्रतिपर्यन्तं त्र्यनीकायां
आवृत्तिः कार्येति प्राप्ते आह—॥ ८३ ॥

सि० ॥ स्वस्थानविवृद्धिर्वा अन्हामप्रत्यक्षसंख्य-
त्वात् ॥ ८४ ॥

न दण्डकलितप्रदावृत्तिः । अपि ॥ स्वस्थानविवृद्धिरेव । कुतः ?
अन्हामप्रत्यक्षसंख्यत्वात्—अन्हां—अहर्निधीनामभावात् । अन्यथा
वाक्यभेददोषसङ्गः । अत्रेदं बोध्यम्— त्र्यनीकायाः नव अहनि । तेषु
अहःसु प्रत्येकं नव अग्र्याः क्रमेण विहिताः । संवत्सरस्य अहानि नवधा
विभज्य एकैकस्मिन् विभागे एकैकाग्र्यासंवादाने स्वस्य प्रथमाया ऐन्द्रवाय-
वामताया यत्स्थानं प्रथममहस्तस्य वृद्धिः । एतं शुक्राग्र्यायाः । आप्रयणा-
ग्र्यायाश्च यत्स्थानं तस्य तस्य वृद्धिरेति बोध्यम् । ननु ' ऐन्द्रवायवामं
प्रथममहः ' इत्यादि श्रुत्या अग्र्याया अन्हांत्वं प्रतीयते । ततो यस्मिन्न-
हनि ऐन्द्रवायवामत्रा तदुत्तरेऽहनि शुक्राग्र्याया तदुत्तरे चाहनि आप्रयणा-
ग्र्यायां सत्यामुक्तवाक्यं समंजसं स्यात् । स्वस्थानविवृद्धिश्चेत् तत् व्याकु-
प्येत्याशङ्क्याय, माह— अन्हामप्रत्यक्षसंख्यत्वात्— अहर्निधीनामभावात् ।
उक्तवाक्ये अहर्निधिरनभिप्रेतः । अभिप्रेतरे तु ऐन्द्रवायवामत्रा विधेया ।
सा चाहःसम्बन्धिनी कार्येति वाक्यभेदापात्तेः प्राप्नोति । अत ऐन्द्रवायवा-
वामत्रामात्रं क्रतुमुद्दिश्य क्रमशः अवैत्यनेन बोध्यते । इत्थं च ऐन्द्रवायवो-
त्तरस्यं शुक्राग्रे तदुत्तरत्वमाप्रयणाप्र इति न तत्तदुत्तरदिवस इति । इयं
सिद्धेः न्तपक्षे क्रमः अत्राधिन इति भावः ॥ ८४ ॥

पृष्ठ्यावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशे
परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥

सिद्धान्ते उत्तरपक्षीयाऽऽग्रयणामतालिङ्गदर्शनमाग्रे समुपपद्यत इत्याह-
पृष्ठ्यावृत्ताविति । त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ—त्रयस्त्रिंशमारभ्य त्रिवृदन्तं त्रिपरी-
तानुष्ठानरुत्स्य पृष्ठस्य उत्तरपक्षे स्वरसामविंशजिदनन्तरं प्राप्तपृष्ठ्यस्याऽऽवृत्तौ,
आग्रयणस्य—आग्रयणामनायाः, दर्शनात्—अगणात्, ' जगतीमम
उपयन्ति । जगती वै छन्दासि प्रत्यरोहन्ति ' ' आग्रयणं वै प्रहाः, बृह-
त्पृष्ठानि, त्रयस्त्रिंशं स्तोमाः ' इति आग्रयणामाः प्रहाः प्रवर्तन्त इति तत्र
थौतं लिङ्गदर्शनमप्युपौद्बचरुम् । पूर्वाग्रयणे तु पुनः ऐन्द्रवायवामता
स्यात् । तत्र दर्शिन आग्रयणामतालिङ्गविरोधः स्पष्ट एव । अत्रेन्द्रवामनेपम् ।
संवत्सरसत्रे गवामयने एकपञ्च्यत्रिकानि त्रिंशत्तमहानि (३६१) तत्र अशीत्यु-
त्तरशतमहान्यायः पक्षः (१८०) । तावत्स्यहान्यं गेत्तरः पक्षः । तयोर्द्वौ गोर्मध्ये
मध्यमणिस्थानापन्नं त्रिपुत्रज्ञानक्रमेणमहः प्रथमपक्षान्तर्भूतम् । तत्र प्रथममहः
प्रायणीयम् । द्वितीयं चतुर्विंशत्तमम् ॥ २ ॥ इदं द्वयं ' ऐन्द्र-
वायवामौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः ' इति प्रत्यक्षरचनात् ऐन्द्रवाय-
वामम् । एतदुत्तरं त्रिपरीताप्रवृत्तिः । तत्र चत्वारोऽभिच्छराः । प्रत्येकं षड-
हसाम्प्याः ॥ २४ ॥ ततः पृष्ठ्यः षडहसाम्प्याः ६ । एवं त्रिंशद्दिवसाः । एतेषु
द्वितीयवृत्तौ चतुर्विंशत्तमामता शेषाः ॥ १५० ॥ षष्ठे मासि त्रयोऽभिच्छराः
षडहा ॥ १८ ॥ एकः पृष्ठ्यः षडहः । अभिजिदिदियेकाहः ॥ २५ ॥ त्रयः
स्वरसामसंज्ञका एकहाः । २८ । एतन्नायाश्च प्रायणीयचतुर्विंशत्तमामता
(२) सह मिलित्वा ॥ १८० ॥ अशीत्युत्तरशतमहानि आयः पक्षः । तत्रे त्रिपुत्रने-
काहस्तदन्तर्भूतः ॥ १८१ ॥ अथोत्तरपक्षः । तत्र प्रथमं त्रयः स्वरसामानः । ३ ।
ततो विश्वजिदेकाहः । १ । ततः पृष्ठ्यः षडहः । ६ । अथमन्त्र ' त्रिवृत्पच-
दशसप्तदशएकात्रिंशत्तमत्रयस्त्रिंशोनि क्रमः ' अत्र तु त्रयस्त्रिंशत्तमारभ्य त्रिप-
रितकानोऽवगन्तव्यः । अत्र एव ' त्रयस्त्रिंशत्तमग्र ' इत्युच्यते स सम्प्रदाय-

विभिर्दि ॥ ११ ॥ तत्तत्रयोऽभिप्लवा प्रत्येकं पदहा ॥ ११ ॥ दश मित्रिणा अष्टाभि-
 कति ॥ १२ ॥ पुन पृथक् पदह ॥ १२ ॥ चतस्रोऽभिप्लवा प्रत्येकं पदहा-
 ॥ १३ ॥ एव त्रिंशद्विरसा । एव पुनस्त्रिरावृत्तौ ॥ १० ॥ दिवसा । एवमुत्तरपक्षे
 आद्यमारभ्य अहानि अष्टचरगिरिशत्रुविरुधत ॥ १४ ॥ तत्रस्त्रयोऽभिप्लवा-
 प्रत्येकं पदहा । १८ । तत्र आयुर्गोपिति द्वे ॥ १२ ॥ तत्रो द्वादशाहप्रायणोयो
 द्वयमीयम'दधुकीनि दशाहानि ॥ १० ॥ ततो मङ्गात्रनातिरात्राग्निनि द्वे । २ ॥ १८ ॥
 (३६१) अहानि गगामयनसप्तस्य । इति । एव स्थिते उत्तरपक्षे स्थारसामन्विच्चजि-
 दन'तर प्राप्तत्रय त्रिंशारम्भणपृथक् वृत्तौ उक्तश्रुतेसिद्धाऽऽग्रयणप्रहाप्रनारूप-
 लिङ्गाविरोधय स्वस्थानविवृद्धेरेगेति सिद्धम् । न दण्डरहितपदावृत्ति ।
 उक्तलिङ्गाविरोधादिति भाव ॥ ८५ ॥

वचनात् परिवृत्तिरैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥

न-नेत्रमेकादशिनेषुपि स्वस्थानविवृद्धि स्यात् । न दण्डरहितत्र-
 दावृत्तिरिति चत्तत्र- ' वारुणमतत पुनः पर्षावृत्तेषु आग्नेयैः प्रथमे अङ्ग्या-
 लभेत ' इति वचनात् दण्डरहितत्रत परिवृत्तिरिति बोध्यम् । तत्र हि
 आग्नेय प्रथम, चरमे वारुण । त चरमारभ्य पुनरावृत्तौ अग्नेयः प्रथम.
 कार्ये इत्यर्थेन वचनेन तथानुष्ठानविरत भाव ॥ ८६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

' प्राणा वा एकादशिनो यदेकादशिनीभिरीयु अहान्यतिरिष्यन्ते '
 इत्यतिरिक्त' मदर्शनरूप लिङ्गा दण्डरहितपदावृत्तानेरोपपन्नम् । न स्वस्था-
 नविवृद्धाविति भाव ॥ ८७ ॥

व्यूढद्वादशाहमन्त्राणांमेव छन्दोव्यतिक्रमाधिपकरणम् ॥ २६ ॥

छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्षपवमानपरिधि-
 कपालमन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ ८८ ॥

‘ ऐन्द्रवायवामौ प्रायणीयोदयनीयो । अयेतरेषां दशानाम्द्रागैन्द्रवा-
यवामं प्रथममहः । अथ शुक्रामम् । अथ द्वे आग्रयणाम् । अथ ऐन्द्रवायवा-
ग्रम् । अथ द्वे शुक्राम् । अथ अग्रयणाम् । अथ द्वे ऐन्द्रवायवाम् ।
इत्येवमुपदिष्टे ब्यूदद्वादशाहे ‘ छन्दसि वा अन्योन्यस्य लोकाभिव्यायान्ते,
गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुर् जगत्याः, जगती गायत्र्याः ’ इति
छन्दसां व्यतिक्रमः श्रुतः । तत्र भक्षायनानपरिर्विकाराद्यनि मन्त्राश्च सन्ति ।
तत्र ‘ मा विश दीर्घायुस्वाय शन्तनुस्वाय एहि वसो पुरोवसो मे हृदये भवा-
द्विनोर्बाहुभ्यां त्वा सभ्यासं वसुमद्गगस्य रुद्राद्गगस्य आशिषरद्-
गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसप्तमस्य मास्यश्चिन्सप्तमस्य कृत्वीप-
सवनस्य गायत्र्यैःसंखिन्दुर्युत्सो जगतीत्युत्सोऽग्नियुत्सु इन्द्रात्स्य
मधुमत उग्रहस्त्योवह्नौ भक्षयामीति भक्षाः । ‘ होनोऽसि गायत्र्यैःसंखि-
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुर्छन्दाः, सखासि जगतीत्युत्सो, अनु स्वारमे
स्वस्तिमासं पारय ’ इति पथनानः । ‘ गायत्रो गयत्र्यैःसंखिन्दुरो दक्षिणः
जागत उत्तरः ’ इति परिवयः । ‘ अग्रारालः प्रातःसप्तमे, एकादश-
ध.पाठो मास्यश्चिन्दीयः, द्वादशरालस्वस्तिवर्षानिरुः ’ इति करा-
लानि । भक्षादीनां ते ते मन्त्राश्च । तत्र छन्दोव्यतिक्रम इत्यनेन
मन्त्राणां तदर्थानां च व्यतिक्रमः, किंवा मन्त्राणामेतेषां संग्रहे अविशेष-
वचनानामन्त्राणां तदर्थानां चेति प्र.६ आह—भ्यूदे द्व दशाहे छन्दोव्यतिक्र-
मात्—मुदयच्छन्दसामेव व्यतिक्रमस्य श्रुत्वात्, वचनं—तत्रैच्छन्दस्क-
मन्त्रात्मकं वचनं, ऊह्वत्—विपर्यस्तं स्यात् । उक्तानां भक्षायनानपरि-
र्विकाराद्यमन्त्राणां यथोत्पत्तिपाठस्तमेव ते पठितव्याः । यत्रैच्छन्दसि
अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमितुं शक्नुवन्ति विपर्यस्तानि । भक्षादवस्य
विपर्यस्ता आरे त एव भक्षादय इति न तत्र विशेष इति भावः ॥८८॥

इति पूर्वभाषासासूत्रवृत्तौ भावगोविन्द्यां दशमाध्यायस्य पञ्चमः
पादः ॥ ५ ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

यज्ञे रथन्तरादिसाम्नां तृचे गानाधिकरणम् ॥ १ ॥

एकर्चस्थानानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥

आस्मिन् षष्ठे पादे प्राधान्यतः सामविषये बाधो विचार्यते । तत्र रथन्तरबृहद्बैरूपवैराजश करैवेतप्रमृतीनि सामान्युदाहरणम् । तानि किं यथायथमेकस्यमृचि गेयानि, उत तृचे इति विशये एकर्चस्थानानि—यज्ञे एकस्यामृचेन गातव्यानि । कुनः ? स्वाध्यायवत्— तदध्ययनकाले एकस्यामृचेवाभ्यस्ततत् । अतः क्त्वावपि अभ्यासानुसारतस्तथैव गातव्यमिति ॥ १ ॥

सि० ॥ तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

तृचे वा— तृचे एव गेयानि । नैकस्यामृचि अभ्ययनसमये-
तपाऽभ्यस्तान्यपि । कस्मात् ? लिङ्गदर्शनात्— ‘अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः
प्रस्तौति द्व्यक्षरेण उत्तरयोः’ इति । न द्वैकस्यामृचि प्रथमोऽसम्बन्धः सम्भ-
वति । अतरतृचे गातव्यानि । अपरमर्षादं प्रकृतार्थानुकूलं लिङ्गं दृश्यते । ‘ऋक्
सामोऽच मिथुनीसम्भवेति । सोऽवगीत् न वै स्वं ममालमसि जायात्वे ।
वेदो मे महिमेति । ते द्वे भूऽचतु, सोऽवगीश्वरा ममालंस्थो जायात्वे ।
वेदो मे महिमेति । तास्तिस्तौ भूत्वोचु । सोऽवगीत् सम्भवामेति । तस्मादेकं-
साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ॥ २ ॥

स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थवाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

‘ईश्वर वै रथन्तर उद्गातुश्चक्षु, रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् ।
ऋर्दृशं प्रतिवीक्षेत’ इति श्रुतम् । अस्यार्थस्ति न वै रथन्तरसाम्नः यीनिभूतार्थं

‘अभि त्वा शू नो नुमः’ इत्यस्यामृचौ ‘स्वर्दक्’ शब्दोऽस्ति । ‘ईशान-
नमस्य जगतः स्वर्दशः’ इति आम्नानः सः । स्थिते चैवं रथन्तरसाम्नि
प्रस्तूपमाने सति उद्गात्रा संघीलनं कार्यम् । स्वर्दशं प्रति श्रेत उन्मीलनं
कर्तव्यम् । तत्र स्वर्दकशब्दः वीक्षणस्य अंगः । तेन वीक्षणं कर्तव्यमित्यंगान्ति-
भायस्तयोः, उत काललक्षकं तत्पदमिति संशये स्वर्दशं प्रति वीक्षणं
कालमात्रं—काललक्षकमेव । स्वर्दशशब्दोच्चारणकाले वीक्षणं कार्यमिति ।
न वीक्षणाङ्गं तदम् । कुतः ? परार्थत्वात्—स्वर्दशशब्दस्य ‘ईशान-
नमस्येत्याम्नायेन स्तुत्यर्थत्वावगमात् । एतन्न स्तुतौ विनियुक्तस्य तस्यापरत्र
वीक्षणे विनियोगसम्भवादिति भावः ॥ ३ ॥

गवामयनिके पृष्यपडहे घृहद्रयन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥३॥

पृष्यस्य युगपद्विधेः एकाहद्विसामत्वम् ॥४॥

प्रकृतौ समूहद्वादशाहे ‘पृष्यः षडहः’ समुदाह्र । तत्र पदमु अहःसु
क्रमेण रथन्तरघृहद्वैराराजशाकरैवतानि सामानि विहितानि । गवामयने विक्र-
तिरूपे षडहे पृष्ये तु ‘पृष्यः षडहः घृहद्रयन्तरसामा’ इति श्रुतम् । तत्रा-
तिदेशप्राप्तयोः घृहद्रयन्तरयोः पुनर्विधानादिनया साम्नामर्थाभिरुक्तिः । उर्व-
रितं घृहद्रयन्तरसामास्यै प्रत्यङ् तत्रानुष्ठे।म्, उत हेराचेरहसु वृहत्, केतु-
चिञ्च रथन्तरं कर्तव्यमिति संग्रहं नृणञ्च रथन्तरं च घृहद्रयन्तरे, ते सामनी
यस्य इति द्वन्द्वपूर्वके बहुव्रं हौ इतरेतरयोगद्वन्द्वेन उभयोः साम्नोः युगप-
द्विधानात् प्रत्यहमुक्तसामद्वयं कर्तव्यम् । एकाहवत्—संतरे उभे कुर्यात्’
इतिशदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सि० ॥ विभक्ते वा समस्तविधानात्ताद्विभागेऽ-

प्रतिपिद्धम् ॥ ५ ॥

विभक्ते वा-द्वन्द्वसमासशब्दे एव समुदाहे समस्तविधानात्-घृहद्र-
यन्तरं साम यास्मिन् पृष्ये इति बहुव्रं द्विसमासविधानात्, ताद्विभागे-केतु-

चिदहःसु बृहत्सामं केचुचिच्च रणन्तरमिति विभागेऽपि अप्रतिषिद्धम्—अवा-
धितम् । अतिदेशशास्त्रमिति शेषपूर्णम् । अत्र पंडहसाध्यः पृच्छयः अन्यप-
दार्थः । न प्रत्येकं पंडहः । तादृशे पृष्ठये कंतौ तयोर्द्वयोः साम्नोः साहित्यं
सिद्धान्ते समानमेव । प्रकृतान्वयान्यनिरपेक्षाण्येव पदसामानि पटसु अहःसु
विहितानि । तथैवात्र विकृतौ चोदकेनातिदिष्टानीत्यविरोधश्चोदकशास्त्रस्य
सिद्धान्तपक्ष इति भावः ॥ ५ ॥

प्रायणीयोदयनीयोरैकादशिनानां विमज्यानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ ५ ॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतिस्त्वात् ॥ ६ ॥

द्वादशाहे ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीयोरान्तप्रयोगात्तद्धर्मन् '
इति ध्रुयते । तत्र किमेकादशप्रायणीये पुनरेकादश उदयनीये उत कौचित्प्राय-
णीये केचित् उदयनीये इति विमज्यानुष्ठानमिति संशये समासस्तु—
एकादशिनेषु पशुषु सर्वे प्रायणीये सर्वे च उदयनीये इति समास एव । न
विभागस्तेषाम् । कुतः ? तत्प्रकृतिस्त्वात्—ज्योतिष्टोमप्रकृतिस्त्वाद्द्वादशाहस्य ।
ज्योतिष्टोमे हि निखिलानामैकादशिनानामेकस्मिन्हनि अनुष्ठानं दृष्टम् ।
तथैव चोदकेनात्र प्राप्तम् । अतः प्रायणीये अहनि उदयनीये चाहनि
समासः— कृत्स्नानुष्ठानमिति ॥ ६ ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥

विहारः—एकस्मिन्नेहनि ऐकादशिनसम्बन्धियागानां परंस्परसामा-
नाधिकरणम् । तत्प्रतिषेधात्—तस्यासामानाधिकरण्यस्य प्रतिषेधात्—
निषेधशास्त्रात् द्वादशाहे प्रकृतिः ऐकादशिनानां प्राप्ती ' अन्यहमेकै-
कमालमते ' इति परंस्परसामानाधिकरण्ये प्राप्ते ' प्रायणीयोदयनीयोरान-
लमेत ' इत्यनेन तदसामानाधिकरण्यं व्युत्थितं । अतः प्रायणीये कृत्स्नानुष्ठानं
तथा उदयनीये इति भावः ॥ ७ ॥

सि० ॥ श्रुतितो वा लोकवेद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

श्रुतितः— 'प्रायणीयोदयनीययोः' इति द्वित्श्रुतिः, लोकवृत्-
तया लोके चैत्रनेत्रयोः शतं देहांत्युक्ते विभज्य पञ्चाशत् पञ्चाशत् दीयते,
तद्दद्यापि विभागः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥

एकादाशिन्यां 'अन्वहमेकैकमालमेत' इति विहारस्य प्रकृतित्वात्
तस्यैव विहारः 'प्रायणीयोदयनीययोःतालमेत' इति । तस्माद्विभागः स्यात् ॥ ९ ॥

विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥

ननु, विभागार्हकारे यावच्छतं ताश्चिहारस्यानुनष्टः कार्यः । तथा
सति कुत्र पञ्च कुत्र या पट् इति विशये—संशये तदासत्तेः— प्रायणीये
पञ्च, उदयनीये च पट् इति तदासत्तेः मुख्येनाप्यसायः स्यात् ॥ १० ॥

त्रयस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥

प्रत्यासक्तिर्मुख्येति चेत्पावट्टुचनमविकृतं स्यात्तत्र त्रयस्तथा—
त्रय एव प्रायणीये अनुष्ठेयाः, शेषा उदयनीय इति चेत्— ॥ ११ ॥

न समत्वात्प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

न तथा—न त्रयः प्रायणीये । आद्यं तु पञ्च । प्रयाजवत्— यथा
एकादशप्रयाजमध्ये पढागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्दिकारभूताः साम्बेन
प्रथिमज्जते तद्दिहापि समत्वात्— तावत् साम्बं भवति तावता साम्बेन
विभज्य अधिकः उदयनीये अनुष्ठेय इति भावः ॥ १२ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठ इत्यत्र एकस्यैव साम्नः पृष्ठस्तोत्रं निवेशाधि-
करणम् ॥ ५ ॥

पू० ॥ सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥

! विश्वजित्सर्वपृष्ठः ' इत्यनेनाम्नायेन पढऽमाद्यपृष्ठस्य पट्पु
अहःसु क्रमेणोपदिष्टानां-पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानां ' रथन्तरवृष्टः इत्येताजशा-

कारैर्यत्संज्ञकानां साम्ना विश्वजिति विधानं कृत्वा विश्वजित्तर्जपृष्ठो भवती-
स्युक्तम् । तत्रोक्तानां सर्वेषां साम्ना पृष्ठस्तोत्रदेशे निवेशः कार्यः, उत
एकस्यैव तत्र निवेशः, अन्येषां यथावचनमन्यत्रेति संशये सर्वपृष्ठे—
एतास्मिन् विश्वजिति तेषां—उक्तानां सर्वेषां साम्नां, एकदेशत्वं—
माध्यन्दिनप्रथमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपैकदेशत्वं स्यात् । कुतः ?
पृष्ठशब्दात्—तेन शब्देन पृष्ठस्तोत्रनिर्देशात् । तस्य च पृष्ठस्तोत्रस्य
कृतदेशत्वात्— निरुक्तवल्ङ्गदेशत्वात् । तन्नाम्ना तद्धर्मनिर्देश इति
भावः ॥ १३ ॥

सि० ॥ विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

उक्तानां सर्वेषां साम्ना पृष्ठस्तोत्रदेशे निवेश इति न्यायेन
प्राप्तमपि तत् ' एवमाने रथन्तरं करोति । आर्भवे घृहत् । मध्ये इतराणि ।
वैरूपं हृत्पृष्ठम् । वैराजं ब्रह्मसाम । शाकलं मैत्रावरुणसाम । रैवतमच्छावा-
वसाम ' इति तत्सप्तसप्तदेशभोधकप्रत्यक्षवचनात् अन्यथा भविष्यती-
त्याह—विधेः— उक्तप्रत्यक्षवचनात्, विप्रकर्षः— देशभेदः स्यान्नैरुदेश
इत्यर्थः । किमिव वचनं न कुर्यात् । न हि वचनस्यातिभार इति
भावः ॥ १५ ॥

उक्थ्यपोढशीनो वैरूपवैराजसाम्नाः पृष्ठस्तोत्रकार्ये निवेशाधि-
करणम् ॥ ६ ॥

पू० ॥ वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्धदेक-
सामा स्यात् ॥ १५ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमसंस्थाविशेषः उक्थ्यः पोढशी च क्रतुः । तत्र
' उक्थ्यो वैरूपसामा ' एकविंशः पोढशी वैराजसामा ' इति श्रुतम् । तत्र
सामद्वयस्य यथाक्रमं तास्मिन् तास्मिन् इत्यन्यत्रो निवेशः, किंवा पृष्ठकार्ये इति
संशये वैरूपसामा उक्थ्यक्रतुः एकसामा स्यात्—रथन्तादिनिखिलसामान्यः

निरुक्तसामा स्यात् । तथा षोडशी वैराजसामा स्यात् । न केवलं पृष्टस्तोत्र-
कार्ये तथा । कुनः ? ऋतुसंयोगात्— कृत्स्नकृत्स्नितः वाचतत्साधः ।
त्रिवृद्धत्—यथा त्रिवृदग्निशोम इत्यत्र त्रिवृन्मात्रस्तोमकृत्वमग्निशोमऋतोस्तद्वदत्रा-
पीति ॥ १५ ॥

सि० ॥ पृष्टार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ १६ ॥

पृष्टार्थे वा—पृष्टस्तोत्रकार्ये एव वैरूपस्य वैराजस्य च निवेशः
उक्त्ये षोडशिनि च । नान्यत्र । कस्मात् ? प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्— पृष्ट-
स्तोत्रसामविधायकान्ये रपन्तरसाम बृहत्साम वेति बहुव्रीहिसमासयोगः
प्रतीयते । प्रकृतेऽपि तथात्वेन तस्मैव योगस्य सुद्धित्परात् पृष्टकार्ये एव
तस्य तस्य च साम्नो निवेश इति भावः ॥ १६ ॥

त्रिवृद्धदिति चेत् ॥ १७ ॥

उक्तदृष्टन्तं साधकान्योन्यस्यति त्रिवृद्धदिति ॥ १७ ॥

न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥ १८ ॥

न त्रिवृद्धदत्र कृत्स्नकृत्सुसंयोगो भवितुमर्हः । कस्मात् ? प्रकृताव-
कृत्स्नसंयोगात्— प्रकृतौ सामविधायकानि यानि यचनानि तेषु कृत्स्नेषु
बहुव्रीहियोगो नास्ति । किन्तु क्वचिदत्र पृष्टशोत्रे । अतः अकृत्स्नसंयोगस्य-
च्छिन्नात् यथा सामविशेषवाचस्तथा त्रिवृदित्यत्र न बाधः । तादृशलिङ्गा-
भारात् । इति दृष्टान्तवैषम्यमंत्रति भावः ॥ १८ ॥

विधित्वात्रेति ॥ १९ ॥

‘अथ धेनुर्दक्षणा’ इति दक्षिणात्वेन मुनि धेनुविधिः कृत्स्नस्य
ऋतुदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति । एवं तुल्यविधित्वात्ते सामन्ती अपि स्याताम् ।
अतो नोक्तमिन्द्रान्तं इति ॥ १९ ॥

न स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्कर्माविभागात् ॥ २० ॥

न स्यात्— धेनुविधितौल्यमत्र न भवेत् । दिशये— धेनु कतु-
दक्षिणाकार्यं निर्भतेत्येन वेति सशये, तन्न्यायत्वात्— तन्निर्भतेपदित्येव
न्याय्यम् । कुन ' कर्माविभागात्— ऋत्विक्परिक्रमात्मककार्यस्य तत्र एक-
त्वात् । अत्र तु सामभेदेन कार्यं विनामिति वैषम्यमिति भाव ॥ २० ॥

प्रकृतेश्चाविकारात् ॥२१॥

प्रकृतेः— बहुप्रोक्तस्य, आविकारात्— अनुग्रहात् चोदस्य सामान्ये
अविकाराच्च— अवाधान कृत्स्नकृतस्योपयोग उक्तसाम्नोरिति भाव ॥ २१ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्यावाधाधिररणम् ॥ ७ ॥

त्रिवृति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारः
स्यात् ॥ २२ ॥

' त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम ' इति ज्योतिष्टोमस्याचसंस्थात्मनः कृतुरग्निष्टोम-
नामकं श्रूयते । तत्र श्रुतं त्रिवृत्तु तत्कृतुसाधनेषु सर्वेषु सम्बधयते, उत
स्तोममात्रसम्बन्धि तदिति संशये ' त्रिवृदग्निष्टु ' इत्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य
त्रैगुण्यार्थकत्वस्य दर्शनादत्रापि त्रिवृति पदे सङ्ख्यात्वेन त्रैगुण्यरूपसङ्-
ख्यावाचकत्वेन, सर्वसङ्ख्याविकारः— उक्तकृतुसाधनद्रव्यवृत्तेष्वप्यस्तङ्-
ख्यायाः विकार— वाध स्यात् । अग्निष्टोमयागसाधनेषु मध्ये यद्यत्सङ्ख्याकं
श्रुतं तत् त्रिगुणसङ्ख्याकं धर्तव्यमिति भाव ॥ २२ ॥

सि० ॥ स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

लोक त्रिवृच्छब्दोऽत्रपरवृत्त्या त्रैगुण्यार्थकोऽपि वेदे कृत्वा समुदाय-
शक्त्या सोमस्य— ऋचा नक्षत्रस्यैव वाचकः । कुन ! तल्लिङ्गात्— प्राकृत
लिङ्गात् । प्रकृतौ ' त्रिवृद्वद्विष्णुमानः ' इति बहिष्पवमानस्तोत्रसामाना-
धिररणम् दृश्यम् । तथाऽत्रापि त्रिवृदग्निष्टोम इति सामानाधिकरण्यस्य
दर्शनात् स्तोत्रायाणामूर्त्वा नत्रकमेवार्थ इति भाव ॥ २३ ॥

उभयसाम्नि क्रतौ चतुर्दधन्तरयोः समुच्चर्याधिकरणम् ॥८॥

पू०॥ उभयसाम्नि विश्वजिद्वद्विभागः स्यात् ॥२४॥

‘संसरे बृहद्रथन्तरे उमे कुर्वात् ।’ ‘अपचितान्प्येकाहै उमे कुर्वात्’ इति श्रुतम् । तत्र उमयसान्नि—संसर्वादिकर्तौ, विश्वजिद्वत्—
‘विश्वजित्सर्वपृष्ठे। मन्त्रीस्यत्र’ रथन्तरे बृहद्रथैरुपैराजशाकरैरवतानां पण्णा
साम्ना विधायपि रथन्तरमेकमेव साम पृष्ठस्तोत्रकार्ये विनियुक्तम् । शेषाणां
स्तोत्रांतरे विनियोगः । तद्वदत्रापि रथन्तरस्य बृहत्तया एतस्य पृष्ठस्तोत्र-
कार्ये अपरस्य स्तोत्रान्तरे विनियोग इति विभागः स्यात् । भिन्नकार्ये
विनियोग इति ॥ २४ ॥

सि० ॥ पृष्ठार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

पृष्ठार्थे वा—पृष्ठस्तोत्रकार्यार्थे एव ते उमे सामनी मन्त्रतः । कुतः ?
अतदर्थत्वात्—नयोः बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठतरस्तोत्रकार्यार्थत्वात् ।
रथन्तरसंहितबृहत्साम्ना पृष्ठस्तोत्रकार्ये सांधयेदिति त्वयवसिनोऽर्थैः ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

‘पूर्वाहो वै रथन्तरम् । अपराहो बृहत्’ इति एकेनाहो अग्नि-
सम्बन्धात्मकलिङ्गदर्शनादपि उमयोरेकस्यानन्वं ससिष्यति ॥ २६ ॥

वैश्विपकमध्वाशनपृताशनयोः गवामयने षडहातेऽ-
शुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पू० ॥ पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रय-
स्त्रिंशोऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥

पृष्ठयः षडहस्त्रिंशान्तस्त्रयस्त्रिंशद्विधेति द्वित्रिंशोऽस्ति । द्वाद-
शाहे त्रिपृष्ठपञ्चदशसप्तदशएकाविंशत्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्तेभ्यः क्रमशो युक्तानि
अहानि षड् विहितानि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशन्तः षडहः पृष्ठयः ।
द्वादशाहविक्रान्ते गवामयने—पृष्ठयः षडहस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्तमः
कार्यः’ इति न्यय्यासेन श्रुतः षडहः पृष्ठये त्रयस्त्रिंशत्प्रथमः । आसिन्
षडहपृष्ठये प्राकृतिकं मन्त्राशनं घृताशनं वा चेदकेन प्राप्तम् । तत् षड-

तिवत्प्रपञ्चि शान्ते कार्यनाहोस्त्रिभूत् षडहान्ते इति संशये पृष्ठ्यं रसमोजनमा-
 वृत्ते—प्रकृतितः विपरितस्तोमके षडहपृष्ठ्यं त्रयस्त्रिंशे अहनि संस्थिते—प्रय-
 च्छिंशान्ते स्यात् । तदानन्तर्यात्—प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तर्यश्रवणाद्विकृता-
 यपि प्रकृतिरदेव स्यादिति मारः ॥ २७ ॥

सि० ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

अन्ते वा—अन्तिमादिने एव निर्दिष्टमशनं विधेयम् । न त्रयस्त्रिंशानन्तर्यात्
 कस्मात् ? संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मन्वाशयेद् घृतं वा ' इति वाक्येन उक्ताश-
 नस्य चरमदिनाद्धृतं कल्पितम् । अतः कृतकालत्वात्—कल्पितकालत्वा-
 दयैव कार्यम् । त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं तु स्थानात् । स्थानं च याक्यादुर्वलं
 शेषत्वादेदं प्रमाणमिति भावः ॥ २८ ॥

षडहादृक्षावपि मन्वाशनादेः सहस्रदुष्टानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अभ्यासे च तदभ्यामः कर्मणः पुनः
 प्रयोगात् ॥ २९ ॥

' अ वृत्त पृष्ठ्य षडहमुपयानि ' इति ध्रुवे । तत्रापि निर्दिष्टम-
 शनं चोदकेन प्राप्तम् । तत् तदभ्यासे अभ्यस्तं नवति विशये कर्मणः—
 षडहात्मकस्य कर्मणः पुनःपुनश्च नात्तदपि पुनःपुनश्चेति ॥ २९ ॥

सि० ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

अन्ते वा—चरमषडहोपारमे एव तदशनं कार्यम् । कृतकालत्वात् ।
 संस्थितिर्नाम षडहसम्बन्धिक्रियोपरमः । ॥ चोपरमश्चरमषडहसमाप्तावेवेति
 भावः ॥ ३० ॥

गवामग्ने मन्वाशनघृताशनयोः प्रतिन समान्वृत्तधिकरणम् ॥ ११ ॥

आवृत्तिस्तु व्यवस्थे कालभेदात् ॥ ३१ ॥

गवामग्ने ' चोपारोऽभिषेकः षडहाः ततः पृष्ठ्यः षडहः समासः
 द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स षडहाः ' इति । तत्रापि ' संस्थिते षडहे

मध्याशयेत् घृतं वेति चोदकेन प्राप्तम् । तदशनं पूर्यत्सकृदेवेति प्राप्ते आह-
आवृत्तिस्त्विति । उक्ताशनस्य आवृत्तिरेव । न सकृत् । कुतः ? व्यव्राये-
पडहभिन्नाहोभिः व्यव्राये—अन्तरिते पडहे मध्याशनस्याऽऽवृत्तिः । काल-
मेदात्—निमित्तभेदे नैमित्तिकमारगत इति भावः ॥ ३१ ॥

द्वादशाहे सत्रिणां मध्याशनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

सत्रात्मके द्वादशाहे सर्वेषामृत्तिजा दाक्षित्येन ब्रह्मचर्यव्रतं
सम्प्राप्तम् । ब्रह्मचर्ये च ' मधु मामं च वर्जयेत् ' इति नियेवान्न तत्र
दीक्षिता ऋत्विजो मधु भक्षयेयुरिति प्राप्ते—॥ ३२ ॥

सि० ॥ प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मचारिणो रागप्राप्तमधुभक्षणनियेय. ' स स्थिते पृथ्वे पडहे मध्या-
शयेत् ' इति ऋत्विजो विधित्वन्निषेधाविषयः । अत्र. प्राश्येत मधु तादृशैर्ऋत्वि-
गुभिर्यज्ञार्थत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

मानससंज्ञकग्रहस्य दशमाहाङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पू० ॥ मानसमहरन्तरं स्याद्भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

द्वादशाहे ' अतया सा पृथिव्या पत्रेण समुद्रमया प्रजापतये त्वा
जुष्टं गृण्णामीति मानसं प्राणापलं गृण्णामि ' इति मानसग्रहस्य ग्रहणं भुवम् ।
अस्य ग्रहणे मनः सत्यनिनि मानससं तस्य । एतद्ग्रहणं द्वादशाहेभ्यो
भिक्षे त्रयोदशेऽनि कार्यं, उत्र दशमस्याह. अङ्गं तदिनि संसरे मानस-
महरन्तरम्—मानसग्रहणं त्रयोदशेऽन्यानि स्यत् । कुतः ? भेदव्यपदे-
शात्—' द्वादशाहस्य ह्यपानि ऋत्विजो तानि माननेनाप्यापन्ति ' इति
द्वादशाहः स्वर्गो । सुनिसाधनं च मानसः स्तोत्रगाङ्गेन इत्यमान्दि-
गम् । भिञ्च, ' स्वर्गं द्वादशाहः, मनो मानसम् ' इति भेदव्यपदेशोऽपि
सूयते । तस्माद् त्रयोदशेऽङ्गि कर्तव्योऽयं यागविशेष इति प्राप्तम् ॥ ३४ ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥

तेन—मानसेनं, द्वादशाहस्य संस्तवादपि तथा स्तुतिगर्वेन
तुक्तमेव ॥ ३५ ॥

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥

‘पत्नी, मयाज्य प्राञ्च उदेल्य मानसाय प्रसर्पन्ति’ इति चोदनया
अहरन्त त्—ॐ मन्ताच्चरमात्रयात् परेण—परतः मानसप्रदो विधी-
यते । द्वादशाहस्य चरमात्रयो हि पत्नीसयाजात्मकं कर्म । तत्र यदि
द्वादशाहस्य दशमाहोऽग मानसप्रदो तदा पत्नीसयाजानन्तरं मानसप्रदो
वाच्य । एवं सति ‘पत्नीसयाजातानि अहानि सन्तिप्र-ने’ इति वचन-
विरोधो व्यक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

त्रयोदश पक्षे द्वादशाहसङ्ख्या भाविना स्थितिषु चैतन्नाह—
आस्मिन् पक्षे द्वादशसङ्ख्या सहस्रवत्—‘अतिरात्रेण सहस्रनाच्चेन
यजेन्’ इत्यधिकेऽपि सहस्राःसहस्रशब्दा दृष्टः । तद्वदत्रापि भाविष्यती-
त्यर्थ ॥ ३७ ॥

सि० ॥ अहरङ्गं वांशुवचोदनाभावात् ॥ ३८ ॥

अहरङ्गं वा—अहः—दशम ह अङ्ग मानसप्रदं, न तु पृथक् ।
अंशुवत्—यथा ‘अशु गृह्णातीति सोमयागत्यैवाश्वानस्य सुव्यादिरमस्वि-
याङ्गम् । तद्वदयमपि दशमाहाङ्गमेव । पृथक् चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥

‘एव वै दशमस्य ह्य विसर्गं य मानसम्’ इति दशमविसर्गवचना-
दपि उक्त एव सिद्धमेव दृष्टं धार्यं । विसर्गवचनात् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दशमेऽहनीति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥

‘ दशमेऽहनि सर्षगाङ्गीभिर्ऋग्भिः स्तुतन्नि ’ इत्यत्र यथा दशमाहः प्राधान्येन निर्देशस्तथा ‘ दशमेऽहनि मानमाय प्रसर्गन्तीनि दशमासः प्राधान्यात् महस्य विनयेत्तेन तद्गुणशास्त्रादपि निर्दिष्ट एव सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥

दशमाङ्ग्ये सिद्धे ‘ द्वादशाह ’ इत्यत्र द्वादशस्वरूपसङ्ख्या अन्वयार्थं भवति । अन्यथा गीष्या पृथग बोधनीया स्यात् ॥ ४१ ॥

पश्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

द्वादशाहे ऐन्द्राक्षिनान् विषय ‘ यः पशुगतिरेभ्येव स ऐन्द्राग्निः कार्यः ’ इत्येकस्यतिरेके दर्शयति । न द्वयोः । कपमेकादश पशवः । पतो द्वादश अहानि । प्रयोगशये तु द्वयोःतिरेको ष. ७पः । नैकस्य । एकस्यैव ऋतन् द्वादशे वैशाखहानीने ज्ञापयति । तस्मादपि दशमाहः सः । न कर्मान्तविशेषः ॥ ४२ ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेनाविप्रतिपिद्धं ब्रनवत् ॥ ४३ ॥

अनेन सूत्रेण ‘ मानसमहस्तरं ’ (१०।३।४५) ‘ तेन च संस्तवात् (१०।६।३५) इति सूत्रयोः परिहारोऽभिधीयते । अङ्गेन - समुद्रावैन्देतेन—अथवस्तुभ्येऽर्ष्यं । अङ्गेनि—समुद्राये—अथविति स्तुतिव्यपदेशमविप्रतिपिद्धं—अनिपिद्धं . वदन्ति तरङ्गाः । ब्रनवत्—महाब्रनवत् । मह ब्रनवर्षेण संवत्सरस्येवैव गणनयने चार्थं महाब्रनवार्थं कर्मोपादिषु । ‘ यस्मिन् वा एते मिथुनाये संवत्समुत्पत्तिः । अन्तेर्दि मिथुनौ सम्भवतः तेनैव मिथुनाज्ञयन्ति ’ इति । संवत्सरसाध्ये सूत्रे धियाव महाचर्येण मिथुनाद्विपुक्ता अन्तेर्दि नियुक्तिभावेन गनं नियुक्तिभावं प्राप्नुयन्तीत्यस्यार्थः । अत्र वाक्ये समुद्राद्येऽप्युक्ता तदवयवमज्ञापनस्तथा संवत्सरसाध्यस्य स्तुतिर्निर्वाहा तथा दशमाह-संवत्सरस्य इत्या द्वादशाह-स्तुतिरिति न काश्चिदेष इति भावः ॥ ४३ ॥

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

‘आहन्ताच्च परेण चोदनेति सूत्रस्य (१०।६।३६) उत्तरमिदम् ।
वचनादिति । ‘पर्याः संयाज्य मानसाय प्रसर्वन्तीति वचनात्
अतदन्तत्वं-पत्नीसंयाजान्तत्वाभावे दशमस्यः । संत्यायचनं तद्विनाहः-
स्थिति भावः ॥ ४४ ॥

सुत्रस्य बहुकृतृत्वाधिशरणम् ॥ १४ ॥

पू० ॥ सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

अत्र द्वदशाह्यादीनि सत्राण्युदाहरणम् । तेषु एकः कर्त्ता बहवो वा
कर्त्तार इति विशये तत्प्रकृतिभूतयोतिष्टोमवदं एव कर्त्ताने प्राप्ते- ॥ ४५ ॥

सि० ॥ बहुवचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥

‘ऋद्धिहायाः सत्रमासीन् उरेषु’ इति बहुवचनात् संश्रुतं बहूना-
नेव कर्त्तृत्वं स्यान्नरस्य । प्रत्यक्षवचनेन चोदकप्राप्तस्यैककर्त्तृत्वस्य बाध
इति भावः ॥ ४६ ॥

अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥

अपदेशः—। कृतमात्रेणानामन्वयान्त्वयान्मेद्वर ‘कृषिं वुर्युः’ इति
लोक्यदत्रापि बहुवचनप्रयोगः स्यादिति चेत्- ॥ ४७ ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

न । एकव्यपदेशात् । द्वदशाहो द्विविधः । सत्ररूपः अङ्गिरस-
पथेति । तत्र ‘एष ह वै कुण्डमासि यः सत्रे प्रतिगृह्णानि’ इति सत्रे प्रति-
ग्रहं निन्दित्वा ‘एक एव यजेत’ इत्यन्यस्याहोन्द्रदशाहस्य एककर्त्तृत्व-
व्यपदेशात् सत्रे वदरः कर्त्तार इति भिन्न्यानि ॥ ४८ ॥

संनिवापं च दर्शयति ॥ ४९ ॥

‘पञ्चभिः पशुभिर्वह्निनागाः संनिवापन्’ ‘सायित्राणि द्वेषान्च
संनिवापन्’ इति संनिवापं- बहुवचनानामान्वयान्त्वयान्मेद्वर मेलनं दर्शयति ।
अतोऽपि बहुकृतृत्वं सम्भूतं सिध्यति ॥ ४९ ॥

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषनचनं व्यर्थम् ॥५०॥

‘ यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येकः । स हि भूयिष्ठमुद्दिमाप्नोति ’ इत्येकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं दर्शयति । तस्मिन्विशेषबोधकवचनमेकस्मिन् यजमाने कर्तुरेक-
त्वात् फलैकत्वाच्च व्यर्थमेव स्यात् । तस्मादपि ज्ञायते सत्रे बहवः कर्तार इति ॥ ५० ॥

सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकारणम् ॥ १५ ॥

पू० ॥ अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥

बहवः कर्तारः सत्रेभिरिति सिद्धम् । तत्र ये सत्रिगस्त एव ऋत्विज-
स्तेभ्योऽप्ये वा स्युरिति विचारे प्रकृतिरदस्य एव स्युरिति प्राप्ते— ॥ ५१ ॥

सि० ॥ अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजाम-
भिधानसंयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥

अपि वा—यजमाना एव ऋत्विजः । कुतः ? ऋत्विजामभिधानसं-
योगात्—ऋत्विजां यानि अभिधानानि—नामानि, यजमानसंस्कारेषु तेषु
तत्संयोगात्—‘ अन्वर्धुर्गृहपतिं दीक्षापितृया मन्नागं दीक्षयति । तत्रो ह्योताम् । तत्र
सद्रातारम् ’ इति वाक्येन महार्णं होनाममुद्रातारमिति ऋत्विजां नाम गृहीत्या
दीक्षायां यजमानसंस्कारं तेषु ऋत्विक्षु उददिशति । अत्रस्तेषामृत्विजा
यजमानत्वं स्यात् । तस्माद्यजमानभूतास्त एव ऋत्विजः स्युरित्येव
इति भावः ॥ ५२ ॥

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ॥५३॥

आधातृवत्—‘ यथा आधाने ’ अः अर्णानाधातृवत् स्यात् स एव
रत्वि प्रवृत्तौ न मांसपशनीयात्र च्छिभ्युोयात् ’ इति यजमानसंस्कारं
ऋत्विक्संस्कारत्वेन विहितः । तदत्रापि कर्तृसंस्कारः— यजमानसंस्कारः
दीक्षाविधानमृत्विजां यजमानान्-त्वेऽपि, वचनात् ऋत्विङ्नाम्ना तत्संस्कारः
स्यादिति चेत्— ॥ ५३ ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्प्रकृतित्वत् ॥ ५४ ॥

विशये—यजमाना एव कृत्विगस्तद्धिज्ञा वेति संशये तन्न्यायत्वात्—
अपि वा यजमाना स्युर्कृत्विगभिर्गानमयोगादेति—यात्प्रत्ययत् । प्रकृति
वत्—प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दीक्षागार्ग्यं यजमानसंस्कारस्य प्रकृतौऽस्तीति ।
यतो द्वादशाहे दीक्षासंस्कारः प्रकृतित् प्राप्त । तस्य प्रकृतौ यत् प्रयोजनं
तदेव निवृत्तौ भवितुं योग्यम् । अत्राने तु वचनेनाहर्गनिगनात् वर्तुनस्कार
इति वैपथ्यं स्यादित्यनेन धनितमिति मायः ॥ ५४ ॥

स्वाभ्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

यथा गृहपतिशब्दा योगहृत्वा यजमानपरस्तथा ब्रह्मादिशब्दा अपि
स्वपञ्चिद्योगेन स्वाभ्याख्याः—यजमानयोपमा स्युरिति चेत्—॥ ५५ ॥

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मण ॥ ५६ ॥

नैवम् । प्रसिद्धग्रहणत्वात्— क्रियाविशेषवत्सु ब्रह्मादिपदेषु
सुप्रसिद्धरुद्रादिग्रहणशक्तिमत्पदान् त, तद्धर्मण— ब्रह्मादिनर्तृकक्रिया
विशेषेण, असंयुक्तस्य—हितस्य यजमानस्य ब्रह्मादिपदानाभ्यां नैवार्थः ।
ब्रह्मादिपदव्ययतायच्छेदक क्रियाविशेष द्वितो यजमानो न ब्रह्मादिपदान् बोध-
मितुं शक्यः । केवल योगवृत्त्या बोधस्तु नैव सम्भवति । रुद्रैर्गोतापहरि-
त्यादिति माय ॥ ५६ ॥

बहूनामिति तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ॥ ५७ ॥

विश्व, 'वा ये बहूनां यजमानानां गृहपतेः सः सप्तस्य प्रत्येना स
द्वि भूयिष्ठमृद्धिमाप्सति' इति श्रुतेः । तत्र तुल्येषु—वैश्वल्यजमानेषु
ऋत्विगर्कवर्द्धितेषु सर्वेषु सत्सु विशेषवचनं—शृणु एकस्मिन्नेव गृहपतिरिति
वचनं नोपपद्यते । अस्मन्मते पाठस्य आर्त्विज्ययाजमानोभयवर्मवर्तारः ।
यजमान क्रियावर्त्त चैव । स एव गृहपतिरिति विशेषवचनं सूत्रपत्रमिति
मायः ॥ ५७ ॥

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयो-
नित्यंभावित्वात् ॥ ५८ ॥

किञ्च, 'दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनेन यजन्ति' इति दीक्षितादीक्षितव्यपदेशः—निर्देशोऽपि स्वप्ननेऽनुपपन्नः । कस्मात् ? अर्थयोः—दीक्षितैशदीक्षितिरथो, नित्यंभावित्वात्—दीक्षितं यजमाने, अदीक्षितं च ऋषिभ्यु नित्यमेवास्ति । अतो निर्देशो व्यर्थः । सिद्धान्ते सत्रे यागवर्तुषु अदीक्षितत्वमासेद्धम् । अतस्तेन रूणेन निर्देशो युक्तः ॥ ५८ ॥

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५९ ॥

अदक्षिणत्वाच्च—'अदक्षिणानि सत्राण्यह, न ह्येव गौर्दीपने, न यासो नो हिरण्यम्' इति दक्षिणाया अमात्रदर्शनाद्भिरे स्वयं वर्तुषु सत्रे सिद्ध्यति । अर्थात् ये यजमानास्त एव ऋषियजः सत्रेषु, नान्ये इति सिद्धम् ॥ ५९ ॥

सत्राहीनयोः क्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपाधिचोदनेन यज-
मानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ६० ॥

सत्रमहीनश्चेति द्विप्रकारो द्वादशाह इत्युक्तम् । तत्र दौ सत्रस्य उक्त्वा-
णमाह । आसनोपाधिचोदनेन—'आसीन् उपेयुः' इति शब्दघटितविधि-
याकथयिहितः बहुयजमानोपेतो द्वादशाहः सत्रम् । 'गाणे वा
एतत्सत्रमासन । सप्तदशाय एर्षीशनिपराः सत्रमंभिरन् । प्रतिनिष्ठन्ने
ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति । इत्यदिवाक्येषु आसीन्नुपेयुरिति
शब्दघटनेषु बहुयजमानयोः सत्रशब्दाभिसंयोगात्—सत्रशब्दस्य
स्युः आदित्यर्थः ॥ ६० ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्तितपरि-
माणत्वात् ॥ ६१ ॥

यज.तिचोदनादहीनत्वं— ' द्विपत्रेण यज्ञे ' इत्यदिषु यजति-
शब्दघटितविधिराक्यविहितेषु अस्थितपरिमाणकयजमानेषु अहीनत्वम् । 'अनि-
यतवृत्तपरिमाणकत्वे सति यजतिचोदनाविहितत्वमहीनत्वमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पू० ॥ अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुगत्वात्प्रत्यहं कर्म-
भेदात्स्यात् ॥ ६२ ॥

' पौण्डरीकेण दशपत्रेण स्वाराज्यकानो यजेत ' इत्येकादशपत्रो
अहीनः पौण्डरीकः श्रुतः स्वाराज्यकः । तत्र ' अयुं पौण्डरीके दद्याद-
श्वसहस्रेणैकादशम् ' इति दक्षिणा श्रुतिः । सा हि प्रत्यहं देया, उत सकृदिति
संशये अहीने—उक्तपौण्डरीकयगे, दक्षिणाशास्त्रं— उक्तयुगदक्षिणा,
प्रत्यह देया । कुतः ? तस्याः गुणत्वात्— अद्वयत्वात् । प्रत्यहं
कर्मणो भेदत् प्रतिप्रधान गुणावृत्तिरिति न्याय्यदिति भावः ॥ ६२ ॥

सि० ॥ सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६३ ॥

सर्वस्य— ७६ समूहस्य कर्मैक्यत् एकेन दक्षिणा सकृदेया । न
प्रत्यहं भिक्षा । समुदायज्ञैर्व्यं दक्षिणायाः, नापयश्चत्वम् । एकादशानाम-
हामभ्यासरूपगतिरिति भावः ॥ ६३ ॥

शं० ॥ पृषदाज्यवद्वाह्नां गुगशास्त्रं स्यात् ॥ ६४ ॥

पृषदाज्यवद्वा— ' पृषदाज्येनानूपाजन् यजनी ' इत्यत्र यथा पृष-
दाज्यरूपो गुग्. प्रअनुपाज्यमानते । तथात्रापि गुगशास्त्रं प्रलहनावृत्तं
स्यादिति ॥ ६४ ॥

ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्प्र-
कृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

ज्योतिष्टोम्यस्तु— क्रतुत्वात्क्रिये दक्षिणाः ज्योतिष्टोमसम्बन्धिन्वय एव । तस्य प्रकृतिरात्तत्रैव दक्षिणाविधिरेत्यर्थः । एवं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सर्वासां दक्षिणानां विशिष्टक्रतुसम्पत्त्यर्थं एककर्मत्वात्— ऋत्विगाननिरूपैरु- प्रयोजनत्वस्य दृष्टत्वादत्रापि दक्षिणायास्तादृशैरुपलब्धत्वात् प्रकृतिवत्- स्वकार्येण सह प्राप्तप्राकृतदक्षिणायां विकारस्य तस्याः स्यात् । न एतदङ्ग- तथा दक्षिणाविधिरेव । येनात्रुति स्यादिति भावः ॥ ६५ ॥

शं० ॥ द्वादशाहे तु वचनात्प्रत्यहं दक्षिणा- भेदस्तत्प्रकृतित्वात् परेषु तासां सङ्ख्याविकारः स्यात् ॥ ६६ ॥

द्वादशाहे तु— ' अत्रह द्वादशशतं ददाति ? इति प्रत्यक्षनच- नात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदः । तत्प्रकृतित्वात्— द्वादशाहप्रकृतिरात्पौण्डरी- कस्य । तत्राप्यत्रह प्राप्तदक्षिणाशविकारमात्रपयुतादि परेषु— पौण्डरीका- दिषु, तासां— अःसम्बन्धिदक्षिणानां, विकारः स्यात् अयुता- दिति ॥ ६६ ॥

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

परिक्रयाविभागात्— ऋत्विक्परिक्रयैक्यात्, समस्तस्य— निखि- लक्रतुदक्षिणाद्रव्यस्यैव विकारः स्यान्नाशस्य ॥ ६७ ॥

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु— द्वादशाहे दक्षिणाभेदः, गुणसम्बन्धात्— दक्षिणा- सम्बन्धात् । तत्रापि परिक्रयस्यैकत्वात् वास्तवो भेद इति भावः ॥ ६८ ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिरुग्णम् ॥१८॥

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ ६९ ॥

ज्योतिष्टोमे ' माध्यन्दिनसवने दक्षिणा नीयन्ते ' इति वचनेन दक्षिणाया नयनरूपः संस्कारो विहित । स च पौण्डरीके अतिदेशेन प्राप्तः । सत्येन तत्र प्रत्यहं निखिलायाः कार्यं, उत विभज्य कर्तव्य इति विमर्शे सर्वसंस्कारः—प्रत्यहं सर्वदक्षिणासंस्कार, प्रकृतिवत् सर्वासां दक्षिणानाम् । सर्वशेषत्वात्—सकलमाध्यन्दिनसमनशेषत्वात् ॥ ६९ ॥

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ७० ॥

एकार्थत्वात्—ऋविमानतिरूपैककार्यार्थत्वान्न प्रत्यहं निखिल-दक्षिणा संस्कारः । निन्तु स्वेच्छया एकास्मिन् माध्यन्दिन एव निखिलं दक्षिणानयनं कार्यम् ॥ ७० ॥

उत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७१ ॥

' तस्मात्प्रष्टुभो लोके माध्यन्दिनसवने दक्षिणा नीयन्ते ' इत्युत्पत्तौ स्वप्रकृतौ द्वादशाहे कालभेदेन संस्कारभेदो दृष्ट इति नैऋत्स्मिन् माध्यन्दिने निखिलदक्षिणानयनम् । अपि तु ' अन्वहं ददातीति प्रकृतौ प्रत्यहं दक्षिणादानस्य दृष्टत्वात् तद्विकृतौ पौण्डरीकेऽपि प्रत्यहं माध्यन्दिने कृत्स्नदक्षिणादानमिति ॥ ७१ ॥

सि० ॥ विभज्य तु संस्कारो वचनाद्द्वादशा- हवत् ॥ ७२ ॥

द्वादशाहवत्—यथा द्वादशाहे ऋविमाननिप्रयोजनविशिष्टदक्षिणा ' अन्वहं द्वादशशतं दक्षिणा ' इति वचनाद्विभज्य दीयते । तथा द्वादशाह-पिकृतावहाने पौण्डरीकेऽपि विहितदक्षिणा एकादशघा विभज्यैव प्रत्यहं संस्कार कार्य इति सिद्धान्तः । न पौण्डरीके ज्योतिष्टोमविकृतिरपि तु द्वादशाहस्येति भावः ॥ ७२ ॥

मानवीषु यावदर्थमेव ऋचा दाशतयीभ्यः सामिधेन्यर्थमुपादानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० ॥ लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः

स्यालिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७३ ॥

क्वचित्कर्मविशेषे 'मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्ति' इति श्रुतम् । तत्र सर्वा एव मानव्यः ऋचः सामिधेनीत्वेन दाशनयीभ्यो प्राद्याः । न परिनिनाः । कुनः ? लिङ्गेन— शब्दसामर्थ्यात्मकमनुलिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे— शब्दानिर्देशे क्रियमाणे सति सर्वत्र— तल्लिङ्गलक्ष्यसर्वविषयः, प्रत्ययः— हानं स्यात् । लिङ्गस्य सर्वगामित्वात्— सर्ववृत्तित्वात् । आग्नेयवत्— यथा 'आग्नेयेन संवत्सरमिष्टका उपदधाति' इत्यत्र सर्वाणि आग्नेयसूक्तानि गृह्यन्ते । तद्वदत्रापि सर्वा मानव्यो प्राद्या इति ॥ ७३ ॥

सि० ॥ यावदर्थं वाऽर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७४ ॥

यावदर्थं वा— यावता कार्यसिद्धिः स्यात्तावदेव प्राद्यात् । नाधिकम् । कस्मात् ? अर्थशेषत्वात्— कार्याङ्गत्वात्सामिधेनीनाम् । अतः अर्थेन— कार्यप्रमाणेन समं मन्त्राणां परिमाणं स्यात् । या वता कार्यसंपत्ति-स्तावत्यः पञ्चदश सप्तदश वा मानव्यः ऋचः दाशनयीभ्योप्राद्याः । तस्मिंश्च-स्तावत्परिमाणके गृह्यमाणेऽपि तत्र लिङ्गसामर्थ्यमत्राधिक्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७५ ॥

आग्नेये— आग्नेयवदिति दृष्टान्ते, कृत्स्नविधिः— निखिलाग्नेय-मन्त्राणामङ्गत्वबोधकविधिः— 'प्रतिसूक्तमुपदधाती' ति प्रत्यक्षवचनं विद्यते । अत्र नास्तीति दृष्टान्तैर्भयं बोध्यम् ॥ ७५ ॥

ऋजीपस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रति-
पत्तिः स्यात् ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तन्यायेन किञ्चिद्ग्रहणमेव निर्वापं चेत् ' ऋजीपमस्तु प्रक्षि-
पेत् ' इत्यत्रैकदिनीयऋजीपप्रक्षेपेणापि कार्यसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्यायामाह—
ऋजीपस्येति । द्वादशरात्रादावहर्गणे ऋजीपस्य— अमिषयादिनागत-
सारसोमप्रक्षेपस्य ऋजीपीतीति द्वितीयश्रिमक्स्या प्राधान्यावगनेस्तदङ्गमूतः
प्रक्षेपः प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्यायात् सर्वस्यैव ऋजीपस्य
अथेदिनि भावः ॥ ७६ ॥

वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

वाससि मानोपावहरणौ प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७७ ॥

उपोतिष्टोमे सोमं ' वाससा मिनोनि, वाससा चोपावहरति ' इति
विस्पष्टवचनात् तस्य वाससि मानं वामसा चोपावहरणं कार्यं, नान्येन
साधनेनेति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

अहर्गणे वासोऽतरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सि० ॥ तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७८ ॥

द्वादशाहाद्यहर्गणेऽपि उपावहरणार्थं वासोन्तरं न सम्पादनीयमिति
प्राप्ते आह—तत्रैति । उपोतिष्टोमत्रिकृतावहर्गणे अर्थात्—अनुपस्यो वासः-
प्रकृत्यसिः चोदकप्राप्तयःससो भिन्नवासःसम्पादनं स्यात् । कार्यमिति
यावत् । अहर्गणे प्रत्यहं सोमस्य उपावहरणं चोदकेन प्राप्तम् । तद्वासोऽन्तरं
विना न सिध्यति । अतो हविर्धानशकटेऽवस्थिताद्वासोऽग्नीतसोमादेकैक-
स्याहः पर्याप्तं कियन्तमपि सोममार्गं पृथक्कृत्य उपावहरणमनुष्ठानं वासोऽ-
न्तरमन्पद्वासः सम्पादनीयमेवेति भावः ॥ ७८ ॥

उपावहरणसमय एव वासोऽतरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २२ ॥

पू० ॥ मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादु-
पावहरणस्य ॥ ७९ ॥

अहर्गणे उपावहरणार्थं यद्वासोऽंतरसम्पादनं तत्सोमक्रयानन्तरं मान-
काले कर्तव्यं, किंवा उपावहरणसमये इति विचारे मानं प्रति—
मानोपलक्षितकाले एव, उत्पादयेत्— सम्पादयेत् । कुतः ? प्रकृतौ—
ज्योतिष्टोमे, तेन—येन वाससा मानं कृतं तेनैव वाससा उपावहरणस्य
दर्शनात् । प्रकृतिवद्विकृतावित्तेन न्याय्यमिति ॥ ७९ ॥

सि० ॥ हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्वा विकृतौ
तेन ॥ ८० ॥

हरणे वा—उपावहरणसमय एव सम्पाद्यमित्यर्थः । कुतः ? श्रुत्य-
संयोगात्—मानकाले सम्पाद्यमिति श्रुत्या अबोधनात् । प्रकृतावहः
एकव्यायस्मिन् मानं तस्मिन्नेव दिने बाधकाभावात् हरणमर्थादेव सिद्धम् ।
नार्थिकं चादकः प्रापयति । विकृतौ— प्राकृताहर्गणे तु मानवासः
दिनान्तरीयसोमधारणे व्याघृणमिति तेन वाससा हरणासम्भवाद्वासोऽंतरमाव-
श्यकमेव । तच्च यस्मिन् काले तदपेक्षा तस्मिन् काले सम्पाद्यमिति लोक-
सिद्धो न्याय इत्युपावहरणकाल एवाहर्गणे तत्सम्पाद्यमिति भावः ॥ ८० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिर्न्यां दशमाध्यायस्य
पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

यशौ प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

पू० ॥ पशावेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमे ' अग्नापोमीयं पशुमालभेत ' इत्यत्र यागसाधनत्वेन
श्रूयमाणपशौ एकहविष्ट्वं—समस्तचोदितत्वात्—उमस्तस्य पशोर्देवता—
सम्बन्धबोधनात् ॥ १ ॥

सि० ॥ प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्-
ल्पनत्वात् ॥ २ ॥

प्रत्यङ्गं वा—प्रत्यङ्गमेव हविः। हृदयस्यामे अवचति, अय जिह्वायाः, अप वक्षसः ' इति हृदयाद्यङ्गानां पृथक् हविष्त्वेन कल्पनत्वात्—उपदिष्टत्वात् । ग्रहवत्—यथा ' ऐन्द्रवायवे गृह्णानि । अण्ड्या धारया गृह्णाति ' इत्यादिविधिभिः सोमेन यजेतेति सोमलनार्याः सार्धनरवश्रुतावपि रसप्रणाद्यैव साधनत्वं तथाऽत्रेति भावः ॥ २ ॥

पशोर्हृदयादिभिर्वाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

पू० ॥ हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽव-
दानं स्यात् ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति सिद्धे किं निखिलेभ्योऽग्रेभ्योऽवदानं कार्यं, उत हृदयाद्येकादशेभ्य एवाङ्गेभ्य इति सशये हविर्भेदात्—अङ्गभेदेन हविषा भेदात् यावदवयवं कर्मणोऽभ्यासः सिद्धः । तस्मात्तेभ्य. सर्वेभ्य एवावदानं स्यात् ॥ ३ ॥

सि० ॥ आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसङ्ख्या
स्यात् ॥ ४ ॥

आज्यभागवद्वा—एकादशाज्यभागवत्—गृहमेधीयाज्यभागाधिकरणे ' हृदयादीनि एकादश वैनानि पशोरवदानानि ' इति निर्देशादि-
त्तरेषामङ्गानां परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥

तेषां वा द्वयवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत्-
पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

तेषां—हृदयादीनां, द्वयवदानत्वं विवक्षन्-विधास्यन् ' एकादशाज्य-
भागवदित्यनेन यान्येकादश तानि द्विद्विरवधतीत्यभिनिर्दिशेत् । कुतः ?

सर्वेषां पञ्चावत्त ' मिति पशोः पञ्चावदानत्वश्रवणात् । नावदानानां द्विद्विरित्यनुवादः । अपि ॥ विधानमेव । अप्राप्तत्वात् । अतो म परिसङ्ख्या । विधेः कृतार्थत्वात् । तस्याः श्रुतहान्यादिदोषत्रयापादकत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात्तेषां निरवदानप्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

' नास्योरवयति, न शिरसः, नानूकस्य, नापरसक्थ्योः ' इति अंसावयवयानां प्रतिषेधः श्रुतः । सः परिसङ्ख्यापक्षे नोपपद्यते । यत एकादशातिरिक्तस्य परिसङ्ख्यात्त्वात् परिसङ्ख्यैव । अंसादीनां व्यावृत्तत्वात्पुनः प्रतिषेधोऽनर्थकः । मन्थने तु प्रदानन्यायत्वात्— अंसावयवयानां प्रदेयद्रव्यस्य क्लृप्तत्वात्, तेषां— सन्ध्यादीनां, निरवदानप्रतिषेधः— द्विरवदानप्रतिषेधः स्यात् । हृदयादीनि द्विरवदेयानि । सक्थ्यादीनि तु सङ्घेदेति प्रतिषेध उपपद्यत इति भावः ॥ ६ ॥

अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥

अपि वा— परिसङ्ख्यैव स्यात् । न सर्वेषांऽनेष्वोऽनवदानम् । कुतः ? ' माहृशान् अनवदानीयान् सुराप्रज्ञाश्चाऽजिसृद्भ्यो हरति ' इत्यनवदानीयशब्दत्वात् । किञ्चिदङ्गमनवदानीयं गम्यते । सर्वावदाने अनवदानीयशब्दोऽनुपपन्नो भवेत् । तस्मात् होमार्थं चोद मप्राप्तत्वावदानस्य हृदयादिभिरेव सम्बन्धः । न सर्वैरङ्गैः । तदितरेषां परिसङ्ख्येति भावः ॥ ७ ॥

अत्राहाणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥

' ककुमो राजपुत्रः प्राश्नाति ' इत्यत्रःहाजे राजन्ये अयंयवविशेषस्य

मक्ष उपदिष्टः । सोऽपि सर्वावयवावदाने नोपपद्यते । अतोऽपि परिसङ्ख्यैर्न सिध्यति ॥ ८ ॥

श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञ-
शेषत्वम् ॥ ९ ॥

किञ्च, ' हृदान्यङ्गान्यमिष्टयति श्रुतान्यश्रुतानि च ' इति तेषां—
अश्रुतानामङ्गानां, उत्सर्गवत्—' पर्यङ्गिकृतं पात्नीयतमुत्सृजन्तस्त्र यथा
उत्सर्गश्रवणादयज्ञशेषत्वं तथा एकादशानां ' हृदयं जिह्वावक्षोपरस्थकृद्बृह्म
सव्यन्दोः उभे पार्श्वे दक्षिणा श्रेणिः गुद मध्यत इति ' दैवतान्यवदानानि '
इत्येकादशानामङ्गानामेव यज्ञशेषत्वात् श्रवणम् । अन्येषां स्वयज्ञशेषत्वात्
श्रवणं नास्तीति परिसङ्ख्यापक्षे एवोपपन्नं भरतीत्येकादशातिरिक्ताना-
मङ्गानां परिसङ्ख्यैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्येमे अनिज्याशेषस्वप्नैःस्विष्टकृद्गोमाधिकरणम् ॥ १० ॥

पू० ॥ इज्याशेषात्स्विष्टकृदिज्येत प्रकृति-
वत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशौ इज्याशेषात्— हृदयादिभ्यः स्विष्टकृद्भागः स्यात् ।
प्रकृतिवत्— प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृद्धेनो भवति । विकृ-
तावपि चोडकास्तथैवेति भावः ॥ १० ॥

सि० ॥ त्र्यङ्गैर्वा शरवादिकारः स्यात् ॥ ११ ॥

' दोषाः पूर्वाध्यायनये ममद्यते, गुरुस्य मध्यतः, श्रेण्या जघनतः '
इति विहितत्र्यङ्गैरेव त्रिष्टकृदिति निर्णयः । ' अरस्यं बर्हिर्मयति ' इति
श्लोः प्राकृतकुशावाधत्वात् त्र्यङ्गैर्विकारः— इज्याशेषत्वात् इति भावः ॥ ११ ॥

अध्यूच्या प्राकृतेडामक्षे निवृत्त्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ अच्यूष्नी होतुस्त्र्यङ्गवदिडाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशावेव ' अच्यूष्नी होत्रे हरन्ति ' इत्याज्जातम् । तत्रेदं किं विकारशास्त्रं, उत नियामकमिति विचारे अच्यूष्नी—अच्यूष्नि-विषयकं शास्त्रं प्रकृतितत्त्वोदकप्राप्तहोतृकर्तृकोडाभक्षस्य विकारः—नाथकं स्यात् । त्र्यङ्गवत्—पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवत् । यथा तत्रानिज्याशेषैस्त्र्यङ्गै-रिज्याशेषाणां निवृत्तिस्तथात्रापि होतुरिडाभक्षणस्य निवृत्तिरिति भावः ॥ १२ ॥

पू० ॥ शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः
स्यात् ॥ १३ ॥

शेषे वा— ' अनस्थिमिरिडा वर्धयन्ति ' इत्यनेन इडाया गृह्य-माणे शेषे—हुतशेषमासे एव समवैति अच्यूष्नी । तस्माद्रथवत्—याजपेये सप्तदशरथमध्ये यजुर्गुक्तो रथः अत्रयैरेवेति नियमत्रयापि अच्यूष्नी हांतुरेवेति नियमः स्यात् । अनस्थिमिरिडा वर्धयन्तीति शेषकृत्स्नमासस्य हरणं प्राप्तम् । तदन्तर्भूतामच्यूष्नीं हृदयादिभ्यो भिन्नमङ्गमनूय तस्य होतृस-म्बन्धो नियम्यत इति तदभिप्रायः ॥ १३ ॥

अशास्त्रत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

' वर्धयन्तीत्यशास्त्रत्वाद्विषयमात्रात् नैवं— नियमो न । अपि तु विधिरेवाच्यूष्न्याः । ततो विकारः निवृत्तिरिडाभक्षे होतुः । वर्धयन्तीत्यस्य उद-त्त्वादनास्थिवाक्यमनुवादः । ' अथ यद्यत्परिशिष्यते तत्तत्समवधत्तं धान्यामान-यति । ' हृदयं जिह्वाभक्ष ' इत्यारम्य ' वनिष्टुम् ' इत्येतदन्तकं परिशिष्ट-वाक्यं प्रापकम् । तस्मिन्नच्यूष्नी न पठिन्ता । अतः अप्राप्तत्वाद्विधीयमानया तया होतुरिडाभक्षो बाध्यत इति भावः ॥ १४ ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभिसम्बन्धात् ॥ १५ ॥

उक्तवाक्ये भक्षशब्दानभिसम्बन्धात्— अश्रवणात्, होतृसम्प्रदानकं दानमात्रं विधीयते । अतो नेडाभक्षणस्य बाध इति तदस्यस्य शङ्का ॥ १५ ॥

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

शेषं प्रति— हुतशेषं प्रति, अविशिष्टत्वात्— होतु यजमानस्य च स्वत्वाभावेन तुल्यत्वात् । हुतशेषोपरि उभयो स्वत्वाभावेन दातुप्राप्तयामनत्वात् । स्वस्वात्वेऽसादपूर्वपरस्वत्वापादनत्वात् दानविधिर्न सम्भरतीति इडाभक्षविधिरेव प्राप्नोति । तस्याऽयूच्या निवृत्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

वनिष्टोः प्राकृतडाभक्षविकारस्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अग्नीधश्च वनिष्टुरध्यूग्नीवत् ॥ १७ ॥

त्राग्नीधेर्मीदृशभावेन ' वनिष्टु अग्नीधे प्रयच्छति ' इति शुभ्रम् । न्त वनिष्टुरपि अध्यूग्नीवत्— अग्नीधे प्रकृतिप्राप्तेडाभक्षस्य विकारः— निवर्तनमित्यर्थः । अपूर्वत्वात् । यद्यपि ' वनिष्टु प्राप्स्यती ' ति प्राप्तनमात्रं प्राप्तं तथापि भक्षो न प्राप्तः । तदस्ययोगात् । इह अग्नीधे इति चतुर्थ्यां स अप्राप्तत्वाद्धिधीयत इति भावः ॥ १७ ॥

पशो मंत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तिस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्र० ॥ अप्राकृतत्वान्मंत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥

अप्राकृतत्वान्— प्रकृतौ मंत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावात्तस्य भ्रमभक्षत्वं— पशो इडाभक्षो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सि० ॥ स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसम्बन्धात् ॥ १९ ॥

‘मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह’ इति श्रुतेः प्रैपदाने तस्याच्युत्वमनु-
वचने च होतृत्वमिति मैत्रावरुणस्य होत्रध्वर्युरिकारत्वात् त्रयोः— होत्र-
ध्वर्योश्च, प्राकृतकर्मोभिसम्बन्धात् स्यादेव मैत्रावरुणस्येडामक्षं पशाविति
भायः ॥ १९ ॥

तत्र मैत्रावरुणस्यैकभागत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पू० ॥ द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥

तत्रेडामक्षे मैत्रावरुणः द्विभागः—भागद्वयोपेत स्यात् । द्विकर्मत्वात्-
प्रैपानकाध्वर्युर्कर्मकारित्वादननुपचनरूपहोतृकर्मकारित्वाच्च मैत्रावरुणो द्विकर्मा ।
अन्वे द्विभाग स्यादिति ॥ २० ॥

सि० ॥ एकत्वाद्वैकभागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूत-
त्वात् ॥ २१ ॥

एकत्वात्— कर्मनिमित्तं चीदकशास्त्रप्राप्त यज्ञरुण तत्कर्तृ एकत्वात्,
एकभागः— एक एव भागः स्यात् । न भागद्वयम् । कुत ? भागस्य-
पशुपागे होतृभाग मक्षयेदध्वर्युभागं च भक्षयेत् इत्यस्य अश्रुतिभूतत्वात्-
शास्त्रविषयत्वाभावात् तादृशं शास्त्रं नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिप्रस्थातृभेदाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणार्त् ॥ २२ ॥

तस्मिन्नेव पशौ प्रतिप्रस्थातुः—इतिप्रतिप्रस्थातव्य, वपाश्रपणरूपा-
ध्वर्युर्कर्मकारित्वान्मैत्रावरुणयत् हुतशेषेडामक्षो विधन इति ॥ २२ ॥

सि० ॥ अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्व-
प्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अभक्षो वा—प्रतिप्रस्थातुः अभक्ष—भक्षणभावः । कुत ?
तस्याः—वपाया, सर्वप्रदानत्वात्—इत्यनेन वपा प्रदीयते । यस्य द्रव्यस्य
प्रतिप्रस्थातृकर्तृक श्रपण तस्य सर्वस्य हुतत्वात् देयाभाव इति भायः ।

शब्दान्तराभ्यासादिभिर्वेदाहोमाना भेदानैकापूर्जनककर्म कर्तृत्वं प्रतिप्रस्थातु-
र्विद्यते इत्याह कर्मभेदादिति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

गृहमेधीयापूर्वाऽऽज्यमागविधानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पू० ॥ विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनः-
श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥

वैश्वदेवादिपर्वचतुष्टयारमकंचातुर्मासीयगृहमेधीये ' गृहस्थो
गृहमेधिभ्यः सर्वासा दुग्धे सायमोदनम् ' इति त्रिधाय तत्र ' आज्यमागौ
यजनि ' इति भुतम् । तत्र विकृतौ— गृहमेधीये श्रुतिर्द्विवाक्यं प्राकृत-
दर्शपूर्णमासीयाऽऽज्यमागविधेः पुनर्ग्रहणात् अनर्थकं— अनुवादरूपं
स्यात् । न विधिरिति भावः ॥ २४ ॥

द्वि० पक्षः ॥ अपि वा आग्नेयवद्विशब्दत्वं
स्यात् ॥ २५ ॥

सम्भवति सार्थकत्वे अनर्थकत्वकारणमनुचितमित्यस्वरसः मूच्यते
अपि वेत्त्यनेन । द्विशब्दत्वं— एकार्थबोधरुशब्दद्वयत्वं स्यात् । द्वाभ्या
मिलित्वा एकः शाब्दबोध इति यावत् । सत्येवं नानर्थक्यम् । आग्नेयवत्-
यथा ' अग्निमग्न आग्रह ' इत्यत्र द्वाभ्यामग्निशब्दाभ्यामेको बोधस्तथा
चोदकेन प्रत्यक्षशास्त्रेण च मिलित्वा एको बोध उत्पाद्यते । ' प्रकृतिरकर्तव्य-
मिति ' । केन रूपेण सादृश्यमित्याकाङ्क्षायाभाज्यमागवत्त्वेन सदृशं वर्तव्य-
मिति दर्शपूर्णमासधर्मप्रापकं लिङ्गमिदमिति भावः ॥ २५ ॥

तृ० पक्षः ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

आज्यमागदिति यदुक्तं तत्रैव मन्मयति । कुनः ? शब्दपृथक्त्वात्-
दृष्टान्ते सम्बुद्धयन्ताग्निशब्दः आवाहनक्रियाकर्त्रग्निपरः । द्वितीयान्तस्तु
तत्क्रियाकर्माग्निपरः । प्रकृते न तथेति वैश्वम् । तस्मात्पुनः प्रत्यक्षपाठः
आज्यमागस्य स्तुत्यर्थ इति वाच्यम् ॥ २६ ॥

च० पक्षः ॥ अधिकं वा अर्थवत्त्वात्स्यात् अर्थवाद-
गुणाभावे वचनादविकारे तेषु हि
तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

भिन्नप्रकरणस्य विधेः भिन्नप्रकरणे स्तुतिरयुक्तेत्याशयेन चतुर्थे पक्ष-
माह—अधिकं वा— प्राकृताज्यभागद्वयादधिकमेवाज्यभागद्वयं गृहमेधीये
विधीयते । कुतः ? अर्थवत्त्वात्— पुनर्ग्रहणस्यापूर्वसाधनत्वज्ञापकत्वेन सार्ध-
क्यात् । अर्थवादगुणाभावे अविकारे च—निर्दिष्टीक्षार्पणादस्य—
स्तुतेरसम्भवे ' अप्सुमन्तावाज्यभागौ ' इत्यत्र गुणविधिवत्प्रकृते गुणविधेरभावे
अविकारे च— ' शरमयं चार्हिर्भवती'ति प्राकृतधर्मवाधामात्रे च सति
वचनात्— ' आज्यभागौ यजति ' इति पुनर्वचनात् अप्राकृतापूर्व-
साधनमधिकं कर्म स्यादिति अर्थवत्त्वं मविष्यति । हि—यतः, तेषु—
अर्थवादगुणविधिप्राकृतधर्मवाधेयुः ससु अपूर्वत्वाच्चादर्थ्यं—तदर्थ-
तात्पर्यकार्यं स्यात् । प्रकृते तदग्न्यनमाभागादधिकमेवेति भावः ॥ २७ ॥

पं० पक्षः ॥ प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

' आज्यभागौ यजतीत्यस्य महाग्निहोत्रस्य आज्यभागधर्मकं कर्म
कुर्वादिति लक्षणाप्रसङ्गान्न तुरीयः पक्षो युक्तः । तस्मादाज्यभागातिरिक्तं न
कुर्वादिति प्रतिषेधः—नदतिरिक्तस्याङ्गस्य निषेध एव स्यादिति चेत्—॥२८॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

न पञ्चमः पक्षः सम्पक् । कुतः ? अश्रुतत्वात्—अश्रुतकर्मणा,
स्वार्पत्यागः, प्राप्तवाधश्चेति दोषत्रयापत्तेरिति भावः ॥ २९ ॥

प० पक्षः ॥ अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

शब्दान्तराभ्यासादिभिर्वपाहोमानां भेदान्नैकापूर्वजनकर्मकर्तृत्वं प्रतिप्रस्थातु-
र्विद्यते इत्याह कर्मभेदादिति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

गृहमेधीयापूर्वाऽऽज्यभागविधानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पू० ॥ विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनः-
श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥

वैश्वदेवादियर्वचंतुष्टयार्यकंचातुर्मासीयगृहमेधीये ' मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम् ' इति विधाय तत्र ' आज्यभागौ
यजति ' इति श्रुतम् । तत्र विकृतौ— गृहमेधीये श्रुतिमिदं वाक्यं प्राकृत-
दर्शपूर्णमासीयाऽऽज्यभागविधेः पुनर्ग्रहणात् अनर्थकं— अनुवादक्यं
स्यात् । न-विधिरिति भावः ॥ २४ ॥

द्वि० पक्षः ॥ अपि वा आग्नेयवद्द्विशब्दत्वं
स्यात् ॥ २५ ॥

सम्भवति सार्यकत्वे अनर्थकत्वकारणमनुचितमित्यस्वरसः सूच्ये
अपि वेत्यनेन । द्विशब्दत्वं— एकार्यबोधकशब्दद्वयत्वं स्यात् । द्वाभ्या
मिलित्वा एकः शब्दबोध इति यावत् । सत्येनं नानर्थक्यम् । आग्नेयवत्-
यथा ' अग्निमग्ने आग्रह ' इत्यत्र द्वाभ्यामग्निशब्दाभ्यामेको बोधस्तथा
चोदकेन प्रत्यक्षशास्त्रेण च मिलित्वा एको बोध उत्पाद्यते । ' प्रकृतिवत्कर्तव्य-
मिति ' । केन रूपेण सादृश्यमित्पाकाङ्क्षायामाज्यभागवत्त्वेन सदृशं कर्तव्य-
मिति दर्शपूर्णमासवर्षप्रापकं लिङ्गमिदमिति भावः ॥ २५ ॥

तृ० पक्षः ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

आग्नेयवदिति यदुक्तं तन्नैव सम्भवति । कुतः ! शब्दपृथक्त्वात्-
दृष्टान्ते सम्बुद्धयन्ताग्निशब्दः आवाहनक्रियाकर्त्राग्निपरः । द्वितीयान्तस्तु
तत्क्रियाकर्माग्निपरः । प्रकृते न तथेति वैयर्थ्यम् । तस्मात्पुनः प्रत्यक्षपाठः
आज्यभागस्य स्तुत्यर्थे इति वाच्यम् ॥ २६ ॥

च० पक्षः ॥ अधिकं वा अर्थवत्त्वात्स्यात् अर्थवाद-
गुणाभावे वचनादविकारे तेषु हि
तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

भिन्नप्रकरणस्य विधेः भिन्नप्रकरणे स्तुतिरयुक्तेत्याशयेन चतुर्थे पक्ष-
माह—अधिकं वा— प्राकृताज्यभागद्वयादधिकमेवाज्यभागद्वयं गृहमेधीये
विधीयते । कुतः ? अर्थवत्त्वात्— पुनर्ग्रहणस्यापूर्वसाधनत्वज्ञापकत्वेन सार्ध-
नयात् । अर्थवादगुणाभावे अविकारे च—निर्दिष्टरीत्यार्थवादस्य—
स्तुतेरसम्भवे 'अप्सुमन्तावाज्यभागौ' इत्यत्र गुणविधेयप्रकृते गुणविधेरभावे
अविकारे च— 'शरमयं बर्हिर्भवती'ति प्राकृतधर्मवाधाभावे च सति
वचनात्— 'आज्यभागौ यजति' इति पुनर्वचनात् अप्राकृतापूर्व-
साधनमधिकं कर्म स्यादिति अर्पणत्वं भविष्यति । हि—यता,तेषु—
अर्थवादगुणविधिप्राकृतधर्मवाधेषु सस्यु अपूर्वत्वाच्चादर्थ्यं—तदर्थ-
तात्पर्यकत्वं स्यात् । प्रकृते तदग्न्यनमाभावादधिकमेवेति भावः ॥ २७ ॥

पं० पक्षः ॥ प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

'आज्यभागौ यजतीत्यस्य महाग्निहोत्रेण आज्यभागधर्मकं कर्म
कुर्यादिति लक्षणाप्रसङ्गात् तुरीयः पक्षो युक्तः । तस्मादाज्यभागान्तिरिक्तं न
कुर्यादिति प्रतिषेधः—नदतिरिक्तस्थाङ्गस्य निषेध एव स्यादिति चेत्—॥२८॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

न पञ्चमः पक्षः सम्यक् । कुतः ? अश्रुतत्वात्—अश्रुतकल्पना,
स्वार्पत्यागः, प्राप्तवाधश्चेति दोषत्रयापत्तेरिति भावः ॥ २९ ॥

प० पक्षः ॥ अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

अग्रहणात्—आज्यभागधोः प्रत्यक्षभ्रुतत्वेन चोदकशास्त्रं तदतिरि-
क्ताङ्गकलापमेव गृहमेधीये प्रापयति । आज्यभागधोमिहणं न करोति चोदक-
शास्त्रमिति चेत्—॥ ३० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैवमपि युक्तम् । तुल्यत्वात्—सर्वधर्मप्रापकवाक्यस्य प्रवृत्तिवदि-
त्यस्य तुल्यत्वात् । यदि पृथग्वाक्यप्रापिता धर्माः स्युस्तदा स्यादेवं कदाचित् ।
एकवाक्यप्रापितेषु केषांचिद्ग्रहणं केषांचिद्ग्रहणमिति न सम्भवतीति
भावः ॥ ३१ ॥

तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥

तथा—यथा सप्तदशसामिधेनोस्त्यले 'सप्तदश सामिधेनोऽनुगृह्यात्' ;
इत्यनारभ्येऽधीतेर्कं वाक्यं, अपरे च अप्यरकल्पोदेषु 'सप्तदश सामिधेनो-
रन्वाह' । इत्येवं वाक्यद्वयं प्रत्यक्षं, तथा प्रकृते प्रत्यक्षं वाक्यद्वयं चेदेवं
तद्वदुपसंहारो युक्तः स्यात् । अत्र तु एकमानुमानिकमिति वैषम्यमतः
सप्तमः पक्षोऽपि न शोभन इति भावः ॥ ३२ ॥

सि० ॥ अपूर्वतां तु दर्शयेद् ग्रहणस्यार्थ-
वत्त्वात् ॥ ३३ ॥

उपसुपस्थापितानिखिलपक्षानिरासपूर्वनासिद्धान्तज्ञापकस्तुः । ग्रहणस्य--
आज्यभागग्रहणस्य, अपूर्वतां --दर्शपूर्णमासप्रकृतिभिन्नतां दर्शयेत् । विष्वा-
धिक्यं प्रदर्शयति । विक्रानो-गृहमेधीये पुनर्वाक्यमिति यावत् । कुतः !
अर्थवत्त्वात्—तथा चेदेव नस्य सफलत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृद्भोमादेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

गृहमेधीये यथा 'आज्यभागो यजतीति श्रुतं, तथा 'अग्नये स्विष्ट-
कृते समवधति' 'इडासुं प्रहृयते' इति श्रुतम् । तत्र एकेन आकाङ्क्षाया

निवृत्तत्वादन्यत्र कार्यमित्याशङ्कायापाह— ततोऽपि कर्मभावाकाङ्क्षापूर्-
वत्वेन युगपत् खले कपोतन्यायेनान्वित प्रत्यक्षश्रुत यावदुक्तं-सर्वमेव स्यात् ।
अनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

गृहमेधीये प्राशिन्नादिभक्षणामावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यका-
रणत्वात् ॥ ३५ ॥

‘ आज्यमागौ यजतीत्यत्र पञ्चम परिसङ्ख्यापक्षमाश्रित्य कृत्या-
चिन्तयेत् । स्विष्टकृति— अग्नये स्विष्टकृते समवचतीति धूममाणे स्विष्ट-
वृद्धोमे, भक्षप्रतिषेधः—भक्षस्य-प्राशिन्नादिभक्षणस्य प्रतिषेध—निवृत्ति ।
श्रुतः तुल्यकारणत्वात्— एकफलजनकत्वात् । यद्वाक्यमितरनिवर्तनानिति
गम्यते तत्र तद्वाक्य समानजातीयोमेव निवर्तयति । आज्यमागवाक्य समान-
जातीय होममात्रं निवर्तयति । स्विष्टकृद्वाक्य तु सजातीय भक्ष एव उर्नयति ।
द्वयोरपि शेषप्रतिषेधरूपसंस्कारजनकत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

पू० ॥ अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

अप्रतिषेधो वा—भक्षप्रतिषेधोभावात् एव । कस्मात् ? ‘ इडामुपबृ-
हति ’ इति भक्षणार्थस्य इडोषाहानस्य अत्र इडायां दर्शनात्—श्रवणा-
दित्यर्थः । यथा स्विष्टकृत्स्वसजातीय निवर्तयति । तथा इडामुपबृहयतीति
भक्षविधिः स्वजातीयं भक्ष एव स्थापयतीति भावः ॥ ३६ ॥

सि० दृ० ॥ प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

‘ इडामुपबृहयतीति इडोषाहानस्य दर्शनमुक्तं तत् ’ इडामेवा-
वचति, न प्राशित्रमुपबृहय प्राश्नानि’ इति विधिपूर्वस्य दर्शनात्—विधानात्,
प्रतिषेध एव प्राशिन्नादिभक्षणस्य । प्रथमं चोदकेन तत्र शेषस्य प्रतिषेधि-

कर्मसमान्यस्य प्राप्तिः । तदनन्तरं शिष्टकृद्विधिना परिसिद्धत्वात् । एवं स्वाति-
रिक्तस्य निवृत्तौ सत्या पुनरिडाविधिः तावन्मात्रे अम्यनुज्ञारूपः । नेतरप्रापक
इति भावः ॥ ३७ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः शंघ्विडान्ततानियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पू० ॥ शंघ्विडान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु
पत्न्यनूयाजप्रतिषेधः अनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥

उपोतिष्टौमे ' शंघ्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते । न परमिः संयाजयन्ति '
' इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते । नानुयाजैश्चरन्ति ' इति श्रूयते । तत्र
शंघ्विडान्तत्वे— प्रायणीयेष्ट्या ' तच्छंघोरावृणीमह० इत्यनूप्यमाने
शंघुवाके ' अचर्युराहवनाये परिधीन् प्रहरति ' इति शंघ्वन्तावे आतिथ्या-
यामिष्टौ च इडामक्षणान्तत्वेप्रतिपादकवाक्यद्वये परेषु फलीकरणहोमप्रायश्चित्त-
होमकपालोद्गासनप्र मृतिषु शंघ्विडोत्तरवार्तिकर्मसु विकल्पः— श्रीद्वियववदि-
कल्पेनानुष्ठानं स्यात् । प्रायणीयायाः शंघ्वन्तत्वस्य आतिथ्यायाः इडान्त-
त्वस्य च नियतत्वे तु तदुत्तरवार्तिकर्तृपत्नीसंयाजानुयाजयोः प्राप्पभावेन तद्वि-
षयो निषेधः अनर्थकः स्यात् । प्रसक्तं प्रतिषिष्यते इति न्यामादिति भावः ।
विकल्पेनानुष्ठाने कृते पत्नीसंयाजानुयाजयोः प्रसक्त्या तद्विषयकः प्रतिषेधः
समुपपद्यते इत्याशयः ॥ ३८ ॥

सि० ॥ नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादश-

ब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

नित्यानुवादो वा— शंघ्विडान्तत्वनेन पत्नीसंयाजानुयाजस्य अनु-
याजाभावस्य च कलसत्वात् ' नान्तर्दक्षे न दिवि चिन्वीतेतिवन्नित्यानुवाद
एव स्यात् शंघ्विडान्तत्वस्तावकः । तथा च यत्नलाघवम् । कर्मणः—
शंघ्विडोत्तरकर्मणः, अशब्दत्वात्— अविहितत्वात्, शंघ्विडान्तत्वमेव । न
विकल्प इति भावः ॥ ३९ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंखिडाभ्या संस्थाधिररणम् ॥१३॥

पू० ॥ प्रतिषेधवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयो ' द्वौ शंखु द्व इडे ' इति शयूद्वयमिडाद्वयं च
श्रुतम् । तत्र शंखिडा-तेलनेन का वा शंखु स्वीकार्यं, का इडा चति सशये
उत्तरस्य—द्वितीयस्य शय्यादे परस्ताधानि प्राट्टात्रमाणि तेषा प्रतिषेध
स्यात् । प्रतिषेधवत्त्वात्—प्रतिषेधवचनस्य मार्यरुगादित्यर्थः ।
पत्नीसयाजानुयाजयो उत्तरशंखिडापूर्वदशत्वेन प्राट्टात्रमात् प्राप्त निषेध
सफल इति भावः ॥ ४० ॥

सि०॥ प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥४१॥

वचनात्—शंखिडा-तेनेति वचनात्, प्राप्तेर्वा- प्रथमयो शंखिडयोर्द्वौ
उपरमनिमित्तस्य प्राप्ते उक्तवाक्यद्वये शंखिडाभ्यामेव पूर्वदशत्वेन ग्रहणम् ।
अन्यथा अतिक्रमः—निमित्तातिक्रमः स्यात् । ' मानि घृते ' इत्येकपदश्रुत्या
सम्पूर्वकत्वात्प्राप्तार्थे उपरम एव वाक्यद्वये निमित्तत्वेन विधीयते । तत्र
विशेषव्याख्यानात् उपस्थित परिव्यञ्चानुपस्थितग्रहणस्यायुक्तत्वेन निमित्त-
प्राप्तौ निमित्तकारणे निमित्तातिक्रमदोषः स्यादेवेति पूर्वाभ्यामत्र शंखिडाभ्या
प्रायणीयातिथ्ययोः संस्थान—समातिर्नोत्तराभ्यामिति भावः ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्य-
देशत्वम् ॥ ४२ ॥

तस्य—शयुगात्तादे, अन्यदेशत्वम्—पत्नीसंयानानुयाजोत्तरदेश-
श्रुतित्व, न—इष्ट न । कुतः प्रतिषेधस्य—न पत्नी सयाजयान्ति, नानू
याजेधरन्तीति निषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्—प्रक्षणग्रन्थे त्वार्यमाणत्वात्कि-
दर्शनात् । तथा हि--' देवामुरा सत्यमभजन्तः । अर्धं देवा सखरयामजन्तः ।

अर्धमसुराः । तदसुरैः सत्यमनूष्यमानं देवानयाक्रामत् । ते प्रायणीयं
निरवृणन् । तच्छंभ्रंतमासीत् । अथासुरा यज्ञमायंस्तनो यज्ञस्तत्वर इति ।
तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते' इति । तथा 'आतिथ्यं निरवृणन् । तदिडान्त-
मासीत् । अथासुरा यज्ञमायंस्ततो यज्ञस्तत्वर इति । तदिडान्तमेव कृत्वा
स्वगिताद्रियन्ते' इति त्वरायुक्तंस्तु पूर्वमेवापश्नते नोत्तरम् । तस्मात् प्रथमे
शंखिडे प्राहो नोत्तरे इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

उपसदामपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

पू० ॥ उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

उद्योतिद्योमे 'पटुपसद उपसावन्ते' इति प्रकृष्ट 'अप्रयाजास्ता अनु-
याजा' इति श्रूयते । तत्र प्रयाजानुयाजयोः प्रतिषेधात् तयोर्कर्म-तान्
वर्जयित्वा यावदुक्तं— चोदकप्रात तदन्यत् सर्वमङ्गजातमनुष्यं
स्यादिति ॥ ४३ ॥

सौवेण वा अगुणत्वात् श्लेषप्रतिषेधः

स्यात् ॥ ४४ ॥

सौवेण वा—उपसत्प्रकरणे 'सुवेणाधारमाधारयति' इति वाक्य-
ध्वन्यात् यावच्छ्रुत तदतिरिक्ताङ्गप्रतिषेधः स्यात् । न निखिलस्य । अगुण-
त्वात्—प्राहृत्गुणबोधकत्वाभावात् गुणविशयकत्वेन चारितार्थं तस्य वाक्य-
स्येति श्रुत्यः ॥ ४४ ॥

अप्रतिषेधो वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसववत् ॥ ४५ ॥

अप्रतिषेधो वा—'सुवेणाधारमाधारयतीति वाक्येन आधारति-
रिक्ताङ्गकल्पास्ये नैव प्रतिषेधः कियते । अपि तु 'नान्याप्राहृति पुरस्ताद्भु-
हुमात्' इति उपसद्धोमात् प्राक् प्रतिषिद्धस्य होमसामान्यस्य प्रतिप्रसव-
त्तद्वाक्यमिति न वैयर्थ्यं तस्य । अतो वैयर्थ्यभिया न तस्य परिसङ्ख्या-
पत्वं वाच्यम् ॥ ४५ ॥

सि० ॥ अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभी-
ज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

‘स्रुवेणाधारमाधारयतीति वाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् शेषस्य—आध-
यमाणंप्रोक्ततेहोमानो, अनिज्या वा— इज्याभावः— अकरणमेवेत्यर्थः । न
च ‘प्रतिषिध्य प्रतिप्रसव’ इत्येवं तद्वाक्यस्यार्थकथं वाच्यम् । कुतः ? मुख्य-
देवतानभीज्यत्वात्— ‘नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् । यदस्यां-
माहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् वैकृताम् । अन्यन्मुखं कुर्यादाभेद्याहुतेः । अग्निर्हि
मुखम् । स्रुवेणाधारमाधारयति । नान्यं यजते । आनिमनीकं सोमं शक्यं
विष्णुतेजनमिति श्रुतेः अग्निभिन्नसोमादिमुख्यदेवतासम्प्रदानकाहुतानां
प्राथम्यनिषेधतार्थकत्वात् । प्राप्ता अग्न्यातीरक्तमुख्यदेवता अनभीज्या पुर-
स्तात् । तस्मादाग्निरव प्रथमं इज्यते इति भावः ॥ ४६ ॥

अवभृथस्यापूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

पू० ॥ अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म
स्यात् ॥ ४७ ॥

उपोतिष्टोमे ‘वाहणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्ति’ इत्यवभृथः श्रूयते ।
तत्र ‘अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपबर्हिषावर्न्याजौ यजति’
इत्याह्वातेम् । तत्रावभृथे बर्हिषः प्रतिषेधात् तद्विन्नं प्राकृतं सर्वं
शेषकर्म स्यात् । कस्मादिति चेत् अत्र चोदकशास्त्रस्य प्रथमतः
प्रवृत्त्यभावे बर्हिषः प्राप्त्यभावात् ‘अपबर्हिष’ इति तन्निषेधोऽ-
नर्थकः स्यात् । अत्रश्चोदकशास्त्रं प्रथमेव प्रवर्तते इत्यायातम् । तथा च
प्रकृतिवद्विकृतिरिति श्रुतबर्हिषेतिषेधात् बर्हिषिन्नं प्राकृतमनुष्ठेयमित्यर्थास्ति-
व्यतीति भावः पूर्वपक्षिणः ॥ ४७ ॥

आज्यभाग्योर्वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४८ ॥

‘अधुमन्तावाज्यभागौ यजति’ इत्याज्यभागयोः ‘अधुमन्ताविति गुणत्वात्- गुणत्रयत्वात् अत्रभूय एवाज्यभागौ यजतीति श्रवणात् तद्विन-
शेषस्य प्रतिषेधेन परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४८ ॥

**प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधादवाक्यशेषत्वं
तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥**

‘अपरहिण प्रयाजान् यजतीति वास्ये प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात्-
वर्हिमात्रस्य निषेधात्, अवाक्यशेषत्वं— तद्वोचकवाक्यस्य शेषेन विधिर्न
नास्ति । परिसङ्ख्यापक्षे इति शेषः । तस्मात् नित्यानुवादः स्यात् ।
‘आज्यभागौ यजतीत्यनेन स्पेतरनिषेधे सति प्रयाजस्यापि निषेधे सिद्धे ।
तथा सति अपरहिण प्रयाजान् यजतीति वाक्ये वर्हिप्रतिषेधे प्रयाजविधि च
करोतीति वाच्यम् । तथा च वाक्यभेदः । मन्मते तु चोदकशास्त्रेण ‘प्रात-
प्रयाजानुवादेन वर्हि प्रतिषेधमात्रमिति लक्षणम् । न च वाक्यभेदः । तस्मा-
दाज्यभागौ यजतीत्यर्थे चोदकप्रातस्य नित्यानुवाद इति भावः ॥ ४९ ॥

**सि० ॥ आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमे-
धीयवत् स्यात् ॥ ५० ॥**

अत्राज्यभागग्रहणं गृहमेधीयोषष्टिरस्य यावदुकमेव स्यात् । नात्र
चोदकस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अपरवर्हिण इत्यनेन वर्हिभिन्नप्रयाजापूर इति
नोक्तदोषः । तस्मादपूर्वोऽयमत्रभूयो विधीयते इति निष्प्रयोऽर्थ इति
भावः ॥ ५० ॥

वाजपेयादिभिकृतौ प्राकृत्यैकत्विक्रयूपादीनां सादिरत्वादि-
निरगविधेत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

**सि० ॥ विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्-
ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् शरवन्न श्रुतितौ
विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥**

‘ शरदि वाजपेयेन स्वराज्यनामो यजेत ’ इति ज्योतिष्टोमान्त्य-
संस्थात्वेन स्वराज्यफलको वाजपेययोगो विहितः । तत्र ‘ खादिरो यूपो
भवति ’ ‘ बृहन् पृष्ठं भवति, ’ तथा त्रैवातन्यायामिष्टा । मध्यमो यत्रमयः
पुरोडाशः । इत्याम्नातम् । तत्र खादिर एव यूपः, बृहदेव पृष्ठम्, मध्यमः
पुरोडाश एव यत्रमयः इत्येव नियमः । न खादिरो वा पालाशो वा, बृहद्वा
रथन्तरं वा, मध्यमो वाग्न्योरेनि प्रकृतिरद्विहृत्य । कुनः? विरोधिनमिकश्रुतौ-
प्रकृतौ विकल्पितानां मध्ये एकस्य श्रुतौ नियम एव स्यात् । ग्रहणस्य—
एकग्रहणशास्त्रस्य, अर्थवत्त्वात्— सफलत्वात् । श्रुतितः— प्रत्यक्षश्रु-
तितः, खादिरादीनां विशिष्टत्वात्— प्रबलत्वात् ते खादिरादयः शरवत्-
शराः कुशानिवाऽऽनुमानान् ब्रीहिरथन्तरादीन् निवर्तयन्ति, भावः ॥५१॥

शं० ॥ उभयप्रदेशादिति चेत् ॥ ५२ ॥

-प्रकृतितः उभयप्रदेशात्— द्वयोराममनात् कथमेकस्य वाध्यत्वं
त्रिदोषापरिसङ्ख्या अयुक्तिति चेत् ॥ ५२॥

प्र० प्र० ॥ शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥

शरेष्वपीति— शरेषु श्रुतेष्वपि कुशानां वाधः कथं सिध्यति ।
ते नैव निवर्तयन्ति चेत् ॥ ५३ ॥

विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्वपीति चेत् ॥ ५४ ॥

विरोध्यग्रहणान्— प्रकृतौ कुशविरोधिशराग्रहणात्— तयोः
प्रकृतौ विकल्पनाभावात्, शरेष्वपि— विकृतावपूर्वरेण श्रुतेषु शरेष्वपि,
तथा— कुशप्रथमं युक्तमिति चेत् ॥ ५४ ॥

तथोत्तरस्मिन् ॥५५॥

प्रकृतौ विरोध्यग्रहणं न वाधरूपे निमित्तम् । अत्र तु उत्तरस्मिन्—
विकृतौ विरोधिग्रहणमेव तथा— वाधरूपे बीजम् । तत्र कुशविरोधिशर इव
ब्रीहिविरोधिष्वे तुल्यत्वेनेति चेत्— ॥ ५५ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥

श्रुत्यानर्थक्यं—प्रकृतौ श्रयमाणत्राहिचिरोषियवग्रहणेनैव त्रौहीणा
बाधे सिद्धे पुनस्तद्बाधार्थं विकृतौ 'यवमयो मच्यमः पुरोडाशः' इति श्रुतेरान-
र्थक्यमिति चेत्— ॥ ५६ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्भयोरप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

'यवमयो मच्यमः पुरोडाशः' इति ग्रहणस्य—यवग्रहणस्य,
नियमविधित्वात् उमयोः— त्रौहियवयोः, अप्रवृत्तिः—प्रवृत्त्यभावात्
स्यात् ॥ ५७ ॥

काम्येष्टिपूर्वादिर्द्रव्यदेवताभिः प्राक्तुद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्य-
धिकरणम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ सर्वासौ च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्रवृत्तेः
स्यात् ॥ ५८ ॥

'आग्नेपमेष्टाकपालं निर्वपेद्दुर्कामः, अप्रीवोभयमेकादशकपालं निर्व-
पेच्छूषामाकं मक्षश्चसकामः, ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः'
इत्यादयः काम्येष्टयः श्रुत्ये । तत्र प्राक्तुर्द्रव्यदेवतैर्निवर्तते, उत नेति
संशये आह—सर्वासौ—काम्येष्टिसम्बन्धव्याप्तिचोदानाना काम्येष्टाण्ये-
तिविधीनानिति यावत् । च गुणानां— देवतादीनां, अर्थवत्त्वात्— तरा-
त्कलभावनया सम्बद्धत्वात्, अप्रवृत्तेः— प्राक्तुद्रव्यदेवतासम्बन्ध्यानां-
क्षया अभावात् चोदकप्रवृत्त्यभावेन तद्ग्रहणं— यैकतद्रव्य-
देवताग्रहणमेव स्यात् । न प्राक्तुर्द्रव्यदेवतम् । तन्निवृत्तिरेव स्यादिति
भावः ॥ ५८ ॥

शं० ॥ अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

अधिकं—प्राक्तुर्द्रव्यदेवतयोस्तयोः समुच्चयः स्यादिति चेत्— ॥५९॥

शं० नि० ॥ नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

न अर्थाभावात्— आकाङ्क्षाया अग्नात्वेन समुच्चयो न स्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

विकृतौ सोमापौष्णपशौ श्रुतेनौदुम्बरत्वेन प्राकृतस्य खादि-
रत्वस्य निवृत्त्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः,
प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥

पशुफलके सोमापौष्णदेवताके पशुयागे ' औदुम्बरो यूपो भवति ? इति भ्रुनम् । तत्र खादिर-औदुम्बरयोः समुच्चयः, उक्तं प्राकृतस्य खादिरस्य निवृत्तिरिति संशये सिद्धान्तः । तथा—पूर्वाधिकरणजत् प्राकृतद्रव्यवाधः । कुतः ? एकार्थविकारे—एकफलकप्राकृतखादिरद्रव्यविरुद्धौदुम्बद्रव्यविधौ सति प्राकृतस्य खादिरद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः—प्रवृत्त्यभावः । हि—यतः, प्रवृत्तौ विकल्पः—विषयशिष्टो विकल्पः स्यात् । चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षभ्रुनस्य चेत्यर्थः । न चैव युक्तं । अतो निवृत्तिः खादिरस्येति भावः ॥ ६१ ॥

शं० ॥ यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥

चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षभ्रुनं चेति द्वयमपि ग्राह्यम् । सत्येवं न विवक्ष्य-
धीदकानुपहोऽपीति चेत्— ॥ ६२ ॥

शं० नि० ॥ न प्राकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

न—युगपद्वयं न ग्राह्यम् । कुतः ? प्रकृतौ—प्रवृत्तौ विकृतौ चेत्यर्थः । अशब्दत्वात्—अभिहितत्वात् । प्रकृतौ खादिरे यूपे पशुनियोजनं निहि-
तम् । विकृतौ औदुम्बरे यूपे । उभयत्र नियोजनं सास्त्रद्वयविरुद्धमिति भावः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मवर्चसकामैः शुक्लादिगुणविशिष्टब्रीहिभिरेव यागाधिररणम् ॥१९॥

विकृते त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवद्ग्रहणस्य
गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रविष्टत्वाद्गुणशास्त्रं यदेति
स्यात् ॥ ६४ ॥

‘सोमारौद्रं घृते चरुं निर्धेपेच्छुक्लानां ब्रीहीणां ब्रह्मवर्चसनामः,
सोमारौद्रं चरुं निर्धेपेच्छुक्लानां ब्रीहीणामभिचरन्, सौर्यं चरुं निर्धेपे-
च्छुक्लानां ब्रीहीणां, ‘नेर्हन् चरुं निर्धेपेच्छुक्लानां ब्रीहीणान्’ इत्या-
दयः विकृतौष्ठय आश्रयताः । ताः ब्रीहिविधिवैर्गानुष्ठेयाः, उत
शुक्लादिगुणविशिष्टब्रीहिभिरेवेति विचारे आह ‘पूर्वैरादीं विकृते
त्विति— उक्तविकृतिषु विरोधिना मस्ये अन्यतमादिन् गृह्यमाणे
ब्रीहियथोरनियमः स्यात् । कुतः ? प्रकृतमात्रे ग्रहणस्य— ब्रीहिस्रह-
णस्य, गुणार्थत्वात्— यथा ‘पृषदाज्येनानूयाजान् यजन्तास्य ऽऽज्यप्रहणं
पृषत्परूपगुणविष्यर्थे तथा शुक्लादिगुणविष्यर्थे ब्रीहिस्रहणमिति तेषां निय-
मार्थत्वाभावात् उभयोः— ब्रीहियथोः, प्रविष्टत्वात्— चोदकशास्त्रेण
प्राप्तत्वात् यदा शुक्लानामित्पादिगुणशास्त्रं तदा ब्रीहिशस्त्रं स्यात् । इति
यत्रशास्त्रप्रवृत्तेः याधात्तन्न प्रवर्तन इति ॥ ॥ ६४ ॥

सि० ॥ ऐकाध्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशि-
ष्टत्वात् ॥ ६५ ॥

ऐकाध्याद्वा— पुरोचाशरूपिककार्पाथं प्रवृत्तत्वात्तयोर्ब्रीहियथोर्मस्ये
श्रुतितः—प्रत्यक्षधरणेन, विशिष्टत्वात्— आनुष्णनिकयत्रशास्त्रपाठयवापेक्षया
बलवत्त्वात्, नियम्येत— ब्रीहीणां ‘अयोगव्यवच्छेदं’ कुर्यात् । ‘शुक्लादि-
गुणविधानार्थं ब्रीहीणामनुचाद इत्युक्तौ तु फलोद्देशेन यागस्य विधानं, तत्रैव
ब्रीहीनुद्देशेन गुणविधिरिति वाक्यभेदापत्तिः । विरुद्धत्रिक्रियापीतश्च । अतो
गुणद्रव्याश्रीष्टेयागविधानं फलोद्देशेनेत्येव चकल्पम् । सत्येन न काप्यनु-
पपीत्तनियमविधापिति यथा निवर्तन्त एवेति भावः ॥ ६५ ॥

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥

विरोधित्वाच्च--एकस्मिन् कार्ये ये विकल्पेन साधकास्ते परस्परं विरोधिनस्तेषां न सहप्रवृत्तिरिति लोके दृष्टत्वादापि यवानां निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ऋतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥

ऋतोः--ब्रह्मनर्चसादिफलरूपस्य यागस्य, तद्गुणत्वात्--शुक्लादिगुणवत्त्वात्, प्राथमिकशान्दबोधसमये शुक्लवादिर्कं न ब्रीहियुगत्वेन प्रतीयते । निखिलगुणविशिष्टऋतुविधानात् ऋतुगुणत्वेनैव शुक्लादीनां प्रथमं प्रतीतिः । ब्रीहियुगताप्रतीतिस्तु आरुणीन्यायेन पश्चाद्भाविनीति ब्रीह्याणां यागसम्बन्धे शुक्लादिगुणसम्बन्धे च विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिदोषस्य नावसर इति भावः ॥ ६७ ॥

पृषदाज्ये समुच्चयाद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६८ ॥

पृषदाज्ये दधिघृतयोः समुच्चयात्--मिश्रणात्, उक्तवैपम्येण तत्र ग्रहणस्य--आज्यग्रहणस्य, गुणार्थत्वमिति ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

ऋत्वन्तरे वा अतन्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ६९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वचं पञ्चावचं च भुतम् । अग्नीषोमीयपशुयागे तु ' यद्यपि चतुर्वचो यजमानः पश्चात्तैव वषा कार्या ' इत्याह्नत् । तत्र ऋत्वन्तरे पशौ पश्चावत्चिचतुर्यत्तिर्नोः कर्मभेदात् अतन्यायत्वात्--लोकवदिति सूत्रोक्तन्यायस्य प्रसरो नास्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पश्चावत्तैव वषा कार्येत्यनेनाह्नेष्वपि पश्चावत्तविधानाधिकरणम् ॥ २० ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७० ॥

‘यद्यपि चतुरश्रत्वी यजमानः पञ्चावैतैव वपा कार्या’ अत्र वपाया-
मेव पञ्चावत्तत्रश्रवणात् यथाश्रुति कार्यामिति चेत्— ॥७०॥

सि० ॥ न चोदनैकत्वात् ॥ ७१ ॥

न वपायामैव पञ्चार्चयन्ती । अपि तु अङ्गैरपि । कुत ।
चोदनैकत्वात्— ‘यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इत्येकचोदनाविहित-
यागरूपत्वाद्द्वयायागसम्बन्धयोगो, । पञ्चावत्तैव वपा कार्या इत्यत्र पञ्चसह-
स्र्याविशिष्टवपासम्बन्धदानस्य विधिरेति यक्तुमशक्यमेव । अथदानस्य
प्रकृतिः प्राप्तयात् । नापि वपासम्बन्धदानमुद्दिश्य पञ्चसहस्र्या विधाय
शक्या । विशिष्टोद्दिश्यैव वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः केतलादानमुद्दिश्य पञ्च-
सहस्र्याया विधिर्नाभ्यः । स च प्रकरणात् प्रकृतयागसम्बन्धीति सिद्धयति ।
प्रकृतौ च ‘यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतैत्यनेन विहितो यो यागस्तत्सम्बन्ध-
दानपञ्चावत्तं कुर्यादिति फलितम् । ‘यदग्नीषोमीयमिति वाक्यविहित-
यागस्याभ्यासान्नको वपायागः अङ्गयागश्चेति, वपायागेऽङ्गयागे च पञ्चावत्तं
सिद्धमिति निष्कर्षः ॥ ७१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रश्रुती भावधोधिर्न्यायै दशमोऽध्यायश्च मन्त्रमः
पाठः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य अष्टमः पादः ॥

प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पयुंदासत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने प्राप्तप्रति-
षिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

अहिमन्त्रे पादे नमर्थविचारा मुह्यतः क्रियते । तत्र महापितृप्रज्ञे चोदकेन प्रदिष्टे ऋत्विग्वरणे ' न होनारं वृणीते नाऽऽर्षेयम् ' इति श्रुतम् । तथा-अनारभ्यपादे प्राप्ते ' आश्वावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रीषड्वित्ति चतुरक्षरम् । यजेति अक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । अक्षरो वषट्कारः । एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त- ' इति । ततो ' नानुवाजेषु ये यजामहं करोति ' इति श्रुतम् । तत्र प्रदेशानारभ्यपादयोः प्रतिषेधः—विधिप्रातिषेधोस्तुन्यप्रामाण्यत्वाद्विकल्पः, किंवा पयुंदास इति सशये प्रदेशे—महापितृग्रहणमीपे चोदकप्राप्तस्य आर्षेयवर्णस्यानारभ्यविधानेन प्राप्तस्य ये यजामहस्य प्रतिषेध प्राप्तप्रतिषिद्धरूपत्वाच्च तयोर्निरूप्यः स्यात् ॥ १ ॥

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥

अर्थप्राप्तवदिति—पथा अर्धेन—रागेण प्राप्ते कलञ्जमक्षणादौ ' न कलञ्जं मक्षयेत् ' इति नियमो बाधकः कलञ्जमक्षणस्य, तथा नानुवाजे-
ष्वित्यादावप्यत्यन्तबाध स्यादिति चेत्—॥ २ ॥

न तुल्यहेतुत्वाद्दुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

न । तुल्यहेतुत्वात् । प्रकृते उभयं—प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप द्वयं शब्दलक्षणं—शब्दप्रमाणकम् । अतस्तुल्यम् । कलञ्जमक्षणादौ रागः

प्रवृत्तिनिमित्तम् । निवृत्तौ शब्दः कारणमिति वैषम्यम् । रागस्तु शब्दाद्दुर्बल इति युक्तस्तत्र बाध इति भावः ॥ ३ ॥

सि० ॥ अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वा-
द्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अष्टदोषदुष्टत्वेनान्याय्यत्वाद्विकल्पो न प्रकृते । विरोधित्वान्नापि समुच्चयः । अपि तु वाक्यशेषः—एकवाक्यतापन्नः सन् विध्येकदेशः स्यात् । अर्थपर्यवर्णमिदं सत्रं प्रकृतिवदनुष्ठेयम् । अनुयाजमिनास्तु यजेतिषु ये यजामहः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥

न सोमेऽश्वरे इत्यस्य निषेधस्य नित्यानुवादत्वेनार्थवादत्वा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागौ प्रकृत्य 'न तौ पशौ करोतीति निषेध-
ततः 'न सोमेऽश्वरे' इत्याह्वयतम् । तत्र सोमयागे आज्यभागस्य प्राप्त्य-
भावात्त पर्युदासोऽयम् । विकल्पस्यान्याय्यत्वात्त्रापि निषेधः । अपि तु अपूर्वे-
केनापि प्रमाणेन प्राप्त्यभावे यो निषेधः स नित्यानुवादत्वादर्थवादः स्यात् ।
यथा सोमेऽश्वरे तौ न करोति तथा पशौ तौ न कुर्यात् इत्यस्य विधेः
शेषोऽयमर्थवाद इति भावः ॥ ५ ॥

नातिरात्रे षोडशिनमित्यस्य विकल्परूपत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

शिष्टत्वा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

प्रथमाधिकरणे विधेः पर्युदासस्वरूपं प्रदर्शितम् । द्वितीये अर्थवाद इत्याभिहितम् । तृतीये प्रतिषेधस्वरूपमुच्यते । शिष्टत्वा—प्रमाणान्तरेण विधानं कृत्वा पुनर्यो नर्थः स प्रतिषेधः—निषेध एव स्यात् ।

यथा ज्योतिष्टोमस्य पञ्चम्या संस्याया 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नाति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यत्र न पर्युदासः । नाप्यर्थवादः । व्याघातात् ।
अपि तु निषेध इति भावः ॥ ६ ॥ -

अनाहुतिर्वैजर्तिलाश्रेत्यादिनिषेधस्यार्थवादत्वाधिकरणम् ॥४॥

सि०॥ न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकल्पावर्थवादः स्यादा-
नर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

'जर्तिलयरागा जुहुयात् गवेषुऋयरागा न जुहुयात् । न प्राम्यान्
पशून् हिनस्ति नारण्यान् । अथो खत्वाहुरनाहुतयो वै जर्तिलाश्च गवेषुकाश्च
पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यान्नापते । अत्र जर्तिलयरागादीनां विधिन-
न्दयोः श्रवणात् पूर्ववदेव विकल्पो वाच्य इति चेदाह- न चेदिति । अन्य-
अन्यविधेयं, न प्रकल्पयेत्-न लभ्येत चेत् स्याद्विकल्पः । प्रकल्पावर्थ-प्रकृतौ
पयोविधिप्रकल्पतौ तच्छेषः अर्थवाद एव स्यात् । अन्यथा परसामर्थ्यात्-
परद्रव्यविधानसामर्थ्यात् त्रौहियत्रवद्विकल्पे सिद्धे निषेधोऽनर्थक-
प्राप्त्यर्थः स्यात् ।
प्राप्त्यर्थपशूना हिंसाराहिल्येन प्रशस्तानपि जर्तिलगवेषुऋ (आरण्य-
तिलगोधूमौ) अग्निहोत्रं प्रति आहुतिः प्रशस्तावेव । पय एव प्रशस्तम् ।
इत्थं महाभाग पयः स्तुयते इत्यर्थवादः स इति भावः ॥ ७ ॥

त्रैत्यम्बरुहोमेषु अभिधारणानभिधारणादीनामर्थवाद-
त्त्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्थेषु त्र्यम्बकमन्त्रसयोगास्त्रैत्यम्बका एकरूपालसंस्कृता बहवः
पुरोडाशा विहिताः । तान् प्रकल्प 'अभिधार्या नभिधार्या इति मीमांसने ।
यदभिधारयेत् रुद्रायाऽऽस्थे पशूनामिदध्यात् । यन्नाभिधारयेत् रुद्रायाऽऽस्थे
पशूनामिदध्यात् । अथो खत्वाहुरभिधार्या एव । न हि हविरेनभिधृतमस्तीति ।
तथा 'होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । यदि

जुहुयाद् यथापूर्वमाहुर्नाजुहुयात् । यन्न जुहुयादग्नि परापतेन । तृणीमेव
 होतव्यम् । यथापूर्वमाहुर्नाजुहोति । नाग्नि परापतन्तीति । अत्रापि पूर्वं —
 पूर्वाधिकरणोक्त्यायै, तुल्यकालत्वात् — तुल्ययोगक्षेपत्वादर्थशब्द एव
 निषेयस्तुःपूर्प इत्यतिदेशस्तस्य ॥ ८ ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पत्वाधिकारणम् ॥ ६ ॥

उपवादिश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

आधाने ' उपवीता वा एतेस्याग्नेवौ मयन्ति, यस्याग्नाधेये ब्रह्मा
 सामानि गायति । तस्मान्न ब्रह्मा सामानि गायति ' इति श्रूयते । अत्रापि
 उपवादः— उपवीता इति वाक्योक्तेः वाद तद्वत्— प्रहणाप्रहणवद्विकल्प
 एव । अत्र ब्रह्मपदशक्यार्थस्य ऋत्विज गानप्रसर्करभावात् तन्निषेधासम्भ-
 वान् विप्रत्ययान्तिद्वारा ब्रह्मपदस्य उद्गातरि उक्षणा । तस्य च गाननिषेधा-
 न्नानविधानाच्च ' शिश्रूवा तु प्रतिषेध स्यात् ' (१०।८।६) इति -याया-
 तिदेशेन विरल्प इति भावः ॥ ९ ॥

प्रतिषेधादकर्म इति चेत् ॥ १० ॥

प्रतिषेधात्— सामगानस्य निषेधात्, अकर्म— न तद्गान कार्य-
 मिति चेत्— ॥ १० ॥

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

' एतत्तर सामाभिगायने गार्हपत्य आधीयमान ' इति शब्दपूर्वत्वात्—
 विधिविहितत्वात् न अकर्म इत्यर्थः ॥ ११ ॥

दीक्षितर्चकदानादिनिषेधस्य पर्युदासत्वाधिकारणम् ॥ ७ ॥

पू०॥ दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्

सर्वदानहोमपाकनिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

अश्लोतिष्ठोऽग्ने ' दीक्षिते न ददाति, न जुहोति, न यचति ' इति
 श्रूयते । अत्र अविशेषात्— सामा यत् अगणात् सर्वेषामेवोपदिष्टानामतिदि-
 ष्ठानां च दानादीनां निषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥

‘ हिरण्यमन्त्रेयाय ददाति ’ ‘ दाक्षिणाग्नि जुहोति ’ इत्यादिक्रतुसयु-
क्तदानहोमादिभिन्ना ये अक्रतुसयुक्ता पुरुषार्था दानहोमादयस्तेषां निषेधे
धर्मः स्यात् । कुत ‘ क्रतो — ऋषयस्य, प्रत्यक्षशिष्टत्वात्—
साक्षाद्विहितत्वात् । अन्यथा तेषां वैष्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥

तस्य— निष्प्रशंस्यस्य निषेधे दीक्षणीयादिविषये अनुमानिकं—
चोदकप्राप्त प्रयाजादिकमेव । अपिः पुमर्थस्य सङ्ग्राहकः । अविशेषात्-
विशेषामात्रात् अग्निहोत्रादिकमपि चोदकप्राप्त्यं प्राहम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः

स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

न पुरोक्तं कोऽपि पक्षः । अपि तु ‘ अहरहरग्निहोत्र जुहोति ’ इत्यादि-
वाक्यशेषत्वाद्धिषेयाक्यशेषत्वात् इतरपर्युदासः— अदीक्षितेन—राक्षित-
मिन्नेन होतव्यमित्यर्थः स्यात् । प्रतिषेधे रिक्त्वापत्तिः स्यादिति
भावः ॥ १५ ॥

वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्यास्यत्वाद्विकल्पस्य
तत्सन्दिग्धमारोद्धिशेषाशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे— ‘ पदे जुहोति, वर्ष्मणि जुहोति ’ इत्येवमात्मम् ।
राजमूये— ‘ यस्मीकवपामुपगृह्य जुहोति ’ इति च । तथा-यत्र ‘ गार्ह-
पत्यं पत्नीसंयाजान् जुहोति ’ इति श्रूयते । अनारम्य च ‘ यदाहवनीये
जुहोति तेन सोऽस्यामीष्टं प्रातो भवती ’ इति च श्रुतम् । अत्र सामान्य-

विशेषशास्त्रप्राप्तयोर्विकल्पः— 'उत्' सामान्यप्राप्तस्य बाध इति संशये विशेषशिष्टं—सामान्यविशेषशास्त्रसंनिपाते यद्विशेषशास्त्रेण शिष्टं-विहितं तदेव स्यात् । अविशेषेण— सामान्यशास्त्रेण यदुपदिष्टं तत् आरात्-दूरम् । तत्र प्रवर्तते इत्यर्थः । अतः तत् 'यावद्विषय यत्किञ्चिद्विषय वा' इति सन्दिग्धस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । नन्वत्यन्तबाधापेक्षया 'पक्षे बाधः' अर्थाद्विकल्प एवास्त्विति चेद्विकल्पस्य दोषानेकारादन्याय्यत्वमिति भावः ॥१६॥

वैमृधादिषु पुनः सप्तदशविधैर्वाक्यशेषत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणम-
विकृतमाऽऽज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥१७॥

'सप्तदश सामिधेनीरनुभूयात्' इत्यनारम्याऽऽज्ञात् सामिधेनीसाप्तदशं प्रकृतौ विहितेन पाञ्चदशेन बाधेन सत् यावद्विहितेषु प्राप्तमपि पुनः । वैमृधे अन्तरकलत्रार्थं पशो चातुर्मास्ये मित्रविन्दार्यो त्रैधातव्यामाप्रयणेष्ट्या च साक्षाच्छ्रूयते 'सप्तदश सामिधेनीरनुभूयते' । तत् पुनःप्रथमं किमर्थमित्याऽऽकाङ्क्षाया अप्रकरणे— प्रकरणमनारम्याऽऽज्ञातं यच्छास्त्रं विकृतिविशेषे पुनस्तथा श्रूयते, तत् आज्यभागवत् प्राकृतज्ञात्प्रतिषेधार्थम् । नान्यत् प्राकृतमर्हत् तत्र कुर्यादिति । अन्यथा पुनःप्रथमं व्यर्थं स्यादिति ॥ १७ ॥

सि० ॥ वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्याद-
नारम्यविधानस्य ॥ १८ ॥ -

वाक्यशेषो वा—प्रकरणपठितवाक्यशेषो वा वाक्यशेष एव अनारम्याधीन वाक्यम् । उभयं मिलित्वा एकमेवार्थं भूते इत्यर्थः । अनारम्यविधानस्य क्रतुना ग्रहणात्— क्रतुना सह सम्बन्धाग्रहणात् द्वयोरप्येकार्थबोधकत्वे अन्यतरवैक्यार्थशाङ्कावसरः । विधीयमानसाप्तदशस्य

ऋतुसम्बन्धपरत्तामिधेनीसम्बन्धोऽपि प्राहाः । तत्र प्रा-ऋणिकवाक्यं ऋतु-
सम्बन्धबोधकम् । अपरं च वाक्यं सामिधेनासम्बन्धबोधकमिति नान्य-
तरस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ १८ ॥

पृथिव्यै स्वाहेत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु
स्वाहाकारविधानाधिकरणम् ॥ १० ॥

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ १९ ॥

क्वचिदर्थिहोमं प्रकृत्य ' पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, वायवे
स्वाहा ' इति श्रूयते । ' वपट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं
प्रदीयते ' इत्यनारभ्यवचनं चास्ति । अत्र मन्त्रेषु—पृथिव्यै स्वाहेत्यादि-
स्वाहाकारान्तमन्त्रेषु, अनारभ्याधीतस्योक्तवचनस्य अवाक्यशेषत्वं—वाक्य-
शेषत्वं—उपसंहारो न—नास्तीत्यर्थः । कुतः ? गुणोपदेशात्—वर्णानुपूर्वी-
रूपगुणोपदेशात् । पूर्वाधिकरणे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः वाक्यशेषत्वं समुक्तम् । अत्र
तु मन्त्रे स्वाहाकारपाठस्य ' स्वाहा पृथिव्यै ' इति विपरितरिठनिवर्तकतया
तस्य साफल्यमस्तीति बोध्यमिति भावः ॥ १९ ॥

अनाम्नाते दर्शनात् ॥ २० ॥

अनाम्नाते—अपठितस्वाहाकारेऽपि, दर्शनात्—विधानस्य
श्रूयमाणत्वात् । ' घृतेन चानापृथिवी आपृणेषाम् ' इत्यौदुम्बर्यां जुरोति ' ।
आम्नादयस्त्वानयति । भूमिगते स्वाहानारोति ' इति विधानस्य दर्शनाद्युप-
संहारः पठितमन्त्रे तत्रैव ताद्विधानमसङ्गत्वं स्वादिभे भावः ॥ २० ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

क्वचिच्च ' न स्वाहेति वचनं करोति ' इति प्रतिषेधो दृश्यते ।
स उपसंहारपक्षे व्यर्थः । अतो नोपसंहारः । अवाक्यशेषत्वं तस्येति
भावः ॥ २१ ॥

अग्न्यतिग्राह्ययोर्विकृतावुपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः
स्यात् ॥ २२ ॥

‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ तथा— ‘उपष्टम्भर्न वा एत
यज्ञस्य यदतिग्राह्याः’ इति श्रुतमग्न्यतिग्राह्यं, विकृतौ चोदकः प्रापयति
वा नेति संशये अग्न्यतिग्राह्यस्य— अग्नेः अतिग्राह्यस्य च विकृतौ
अप्रवृत्तिः । कुलः ! विकृतौ उपदेशात्— ‘अयातोऽग्निमग्निष्टोमेना-
नुयजति, तमुक्थेन, तमनिरात्रेणेत्वादिना । तथा ‘यः पृष्टेऽतिगृह्णीयात्
प्राचं यज्ञं पृष्टानि सङ्गृह्णीयुर्दुक्थ्येऽतिगृह्णीयादित्यादिना च । तस्मान्न
विकृतावतिदेशस्तथेति ॥ २२ ॥

मासिग्रहणं च तद्वत् ॥ २३ ॥

‘मासि मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते’ इत्यप्याभ्यायते । यदि तत्र चोदकः
प्रापयेन्न स उपदेशः स्यात् । अनोऽपि नातिदेशस्तयोर्विकृताविति पूर्वः
पक्षः ॥ २३ ॥

सि० ॥ ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

इतराङ्गवदनवोरप्यग्न्यतिग्राह्यवोरङ्गत्वेन तुल्यत्वाच्चोदकशास्त्रेण ग्रहण-
मेवेति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २५ ॥

‘यद्वाचितं चिन्वते यः वामयेत शीर्षं ध्वानमुष्मिन् लोके स्यादिति’
‘यथा पञ्चताननिग्राह्यान् गृह्णातीति च लिङ्गदर्शनादपि तयोर्विकृतौ
ग्रहणमेव सिध्यति । अन्यथा विकृतौ काङ्गाकारतायाः ऐन्द्रतायाश्च श्रुताया
अनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २६ ॥

ग्रहणं—विकृतौ यस्त्वात्त्रयेण विधानं तत् समानविधानं—
यथा प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे विधानं तथैव द्विरात्रादौ स्यात् । यदि ज्योतिष्टोमे
तद्विधानं कृत्वा द्विरात्रादौ स्वात्त्रयेण विधानं स्यात् । तदा ' छन्दश्चित्तं
चिन्वीत पशुकामः ' इत्यादिगुणफलसम्बन्धविधानां तत्र प्रवृत्तिर्न भवेत् ।
गुणफलसम्बन्धविधानामतिदेशो नास्तीति प्रागभिहितत्वात् । अप ज्योति-
ष्टोमसमान एव द्विरात्रादौ विधिश्चेत्त्र पशुकामविधीना प्रवृत्तिरिति
तदर्थमुपदेश इति न तत्रोपदेशस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २६ ॥

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २७ ॥

अभ्यासप्रतिषेधार्थं मासिग्रहणं—प्रत्यह नाभ्यासः । किन्तु
मासि मास्येवेति तदर्थं तद्ग्रहणम् ॥२७ ॥

उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवत्तावदानाधिकरणम् ॥१२॥

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होम-
संयोगादाधिकमाज्यमतुल्यत्वात्लोकवदुत्पत्तेर्गुण-
भूतत्वात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' चतुरवत्तं जुहोति ' इत्याम्नायते । तत्रोपस्तरणा-
भिधारणाभ्यां सहैव चतुरवत्तं, अतः प्रधानद्रव्यादेश चतुरवदातव्यमिति संशये
उत्पत्तितादर्थ्यात्—उत्पत्तेः—पुरोडाशोत्पत्तेः तादर्थ्यात्—होमार्थत्वात्,
प्रधानस्य—पुरोडाशस्य चतुरवत्तं कार्यम् । चतुरवदानसंस्कृतस्य प्रधानस्य
पुरोडाशस्य होमसंयोगात्—चतुरवत्तं जुहोतीति होमार्थत्वश्चवणात्,
होतव्यस्य चतुरवत्तदानं सिध्यति । आज्यन्तु प्रधानभूतपुरोडाशेन
अतुल्यत्वात् तदुत्पत्तेः—उपस्तरणाभिधारणोत्पत्तेः गुणभूतत्वात्—
पुरोडाशसंस्काररूपत्वेन अप्रधानत्वात्, अतिकं लोकवत्—यथा लोके प्रस्यं

भुङ्क्ते चैत्र इत्यत्र तदनस्य प्रमाणम् । शाकादिकं त्वाधिकम् ।
उद्दिश्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥२९॥

‘ यदुपस्तृणाति, अभिधारयति, अमृताद्भुतिमेवैनां करोति ’ इति
तत्संस्कारश्रुतेः— तस्य पुरोडाशस्य संस्कारश्रवणादपि गुणभूतत्वन-
प्रधानत्वमुपस्तरणाभिधारणयोस्ति ॥ २९ ॥

सि० ॥ ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सहत्वे द्विर- भिधारणेन तदासिबचनात् ॥ ३० ॥

ताभ्यां— उपस्तरणाभिधारणाम्यां सदैव चतुरवत्तं बोध्यम् ।
कुतः ? स्विष्टकृतः— स्विष्टकृतप्रकरणे ‘ सकृदुपस्तृणाति, सकृदभ्यसि,
द्विरभिधारयति, चतुरवत्तस्यात्वे ’ इति द्विरभिधारणेन तदासिबचनात्—
चतुरवत्तस्य पूर्णत्वदर्शनात् ॥ ३० ॥

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमात् ॥३१॥

‘ चत्वारि वा एतानि देवधानमवदानानि यदुपस्तृणाति तदनुवा-
नपाये यत् पूर्वमवदानं तथाऽप्याये यदुत्तरं तदेवताये यदभिधारयति तदुप-
काराय ’ इति चतुरवत्तस्य तुल्यवच्चत्वार्यवदानानामभिधाय सर्वेषु भक्त्यनु-
क्रमात्— तत्तद्भागानुक्रमेणादुपस्तरणाभिधारणाम्यामेष चतुरवत्तं
सिध्यतीति निश्चयः ॥ ३१ ॥

उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्याऽऽवश्यकत्वाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

साप्तदशवन्नियम्येत ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासीयोपांशुयागेऽपि ‘ चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्ति । तत्र पूर्वोक्त-
मचतुरवत्तं नास्ति । कुतः ? तत्साप्तदशवत्— श्यावरग्याधीतं साप्तदशं
मित्रविन्दादिषु विकृतिषु पुनः श्रयमाणं तत्रैव नायते । तदेदं चतुरवत्तं

यत्रोपस्तरणामिघारणे स्तस्तत्रैव पुरोडाशादौ नियम्येत । उपांशुयागे न
ज्ञादिति ॥ ३२ ॥

सि० ॥ हविषो वा गुणभूतत्वात् तथाभूत-
विवक्षा स्यात् ॥ ३३ ॥

पूर्वपक्षव्यावर्तको वाशब्दः । हविषो गुणभूतत्वात्—विधेयत्वात्--
होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते । चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेन सहोमयायच्छिन्ने
उपांशुयागेऽपि स्यादेव । अतस्तत्रापि चतुरवदात्म्यम् । न ह्यनदान-
मुद्दिश्य चतुःसङ्ख्याविधित्त्र । येन कथं चतुःसङ्ख्यासम्पादनमित्याकाङ्क्षा
स्यादत्र । अपि तु ' सकृद्रूपस्तृणातीत्यादिपूर्वोक्तवाक्यैः प्राप्तं यच्चतुरवदानं
तरसस्कारविशिष्टं द्रव्यं होमोदेशेनात्र विधीयते इति न पूर्वपक्षसिद्धिरिति
भावः ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरैन्द्राग्नाःऽऽग्नेययोरनुवादस्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयो-
रुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्द्वैश्यस्तोमवत् ॥ ३४ ॥

' पुरोडाशाभ्यामेवास्तोमयाजिनं याजयेत्, यात्रेताग्नेयधैन्द्राग्ने-
सान्नाप्येन तु सोमयाजिनम् ' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रवणे । तत्र पुरोडाशा-
भ्यामित्यनेनाधिकृतान् असोमयाजिन उद्दिश्योक्तयोः पुरोडाशयोः उपदेशः-
विधिः । कुतः ? तच्छ्रुतित्वात्—' असोमयाजिनं स्वर्गकामम् ' इत्याधिकारि-
विशेषणत्वेन श्रुतत्वात् । ' वैश्यं वैश्यस्तोमेन याजयेत् ' इति वैश्यस्तोमवत् ।
तथा च सोमयाजिभिन्नस्वर्गकामं प्रति पुरोडाशाभ्या याजयेदिति सिद्धमिति
प्रथमः पक्षः ॥ ३४ ॥

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधेर्नित्येन सम्बन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३५ ॥

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति— नैव स्वर्गमाधिकारोऽयम् । अर्थात् तद्वाक्यशेषः । तस्माद्धिघेः ' यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति नित्य-
विधिप्राप्तनित्यप्रयोगेणैव सम्बन्धः । न फलवाक्येन सम्बन्धः । न फल-
वाक्यशेषत्वमस्येति द्वितीयः पक्षः ॥ ३५ ॥

सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३६ ॥

किञ्च, सति— असोमयाजिनः अधिकारविशेषणत्वे सति, अधिका-
रिणः प्रधानत्वेन तद्विशेषणस्यासोमयाजिनः कर्तुरपि प्राधान्यात् पुरोडाश-
बुद्धिश्चासोमयाजिकर्तुः सम्बन्धोऽनुपपन्नः । अथासोमयाज्यभिन्नकर्तृकफल-
मुद्दिश्य पुरोडाशविधिरिति चेत् पण्यं मिडितानामेव फलजनकत्वात्
एकदेशेन— दर्शपूर्णमासपदवाच्यैकदेशेन यागद्वयेन सह फलसम्बन्धोऽपि न
सम्भवतीत्यादिदूषणं बोध्यम् ॥ ३६ ॥

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३७ ॥

स्तोमे— वैश्यस्तोमे, कृत्स्नत्वात्— कृत्यच्चिदेकदेशत्वाभावात्— सम्पूर्ण-
त्वादिति यावत्, तथा वैश्याभिन्नकर्तृकफले स्तोमसम्बन्धो युक्तः । न हि तत्र
किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन सम्बद्धमस्ति । यथा प्रकृते तथा । तस्मादप्रासो-
मयाजिकर्तृकपुरोडाशद्वयकरणकवागः अपूर्व एव विधीयत इति द्वितीय-
पक्षाऽऽशयः ॥ ३७ ॥

कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३८ ॥

कर्तुः— गौगर्तुः ऋत्विजः विधिः— पुरोडाशद्वयकरणकवाग-
विधिः स्यात् । अपूर्वकर्मविधौ एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्— ॥ ३८ ॥

न गुणार्थत्वात्प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ३९ ॥

न— कुतः ? गुणार्थत्वात्— कर्मानुष्ठानार्थमाव्यर्थत्वादिसमा-
ख्यया ऋत्विजः प्राप्तत्वात्, नोपदेशार्थः— पुनरुपदेशे प्रयोजनं नास्ती-
त्यर्थः । तस्मात् कर्मान्तरमेवेति ॥ ३९ ॥

**कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद्गुणानां
लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४० ॥**

कर्मन्तरपक्षव्यावर्तकस्तुः । कर्मणोः— आग्नेयैन्द्राग्नपुरोडाशयागयोः प्रकरणे लिङ्गेन— असोमयाजिपदप्रयोगात्मकालिङ्गेन ' असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोः एतौ पुरोडाशौ भवतः ' इति लक्षितं कालशास्त्रं— कालविधानशास्त्रं स्यात् । ' अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य ' । (४।४।६।) इति तन्न्यायस्यात् । पुरोडाशाभ्यामेव तस्मिन् काले यजेत, न सान्नाय्येनेति फलकल्पनादोयोऽस्मिन् पक्षे नेति भावः ॥ ४० ॥

**यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां
समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४१ ॥**

कालविधिरूपकस्तुः । यदि सान्नाय्यं सोमयाजिनस्तर्हि तस्य पुरोडाशाभ्यां समवायः सम्बन्धो नास्त्येव । कुनः ? सान्नाय्यपुरोडाशयोः विभक्तकालत्वात् । अर्थात् पुरोडाशयोः पूर्वकालः सिद्ध एवेति न विधातुमर्हः । तस्मादतिरिक्तकर्मविधिवेति भावः ॥ ४१ ॥

**अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनःश्रुतौ
सन्देहे श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्याद्यथानभिप्रेतस्तथाऽऽ-
मेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४२ ॥**

अपि वेति पक्षान्तरं धोस्यते । विहितत्वात्— ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यां चाभ्युतो भवतीत्याग्नेयस्य दर्शपूर्णमास-
योऽहमपत्र विहितत्वात्, गुणार्थायां— देवतारूपगुणार्थायां, पुनःश्रुतौ—
' यावेतायाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति पुनः श्रुतौ, सन्देहे— पुनःश्रुतिः किमर्पमिति संशये, द्विदेवतार्था—पौर्णमास्यामैन्द्राग्नदेवतार्था स्यात् । यथा अनाभि-
प्रेतः एकदेवते अग्नौ अनुवादः, ; तथा दर्शनात्—' यदाग्नेयोऽष्टाक-
पालोऽमावास्यायामित्यादौ दर्शनात् प्रकृते आग्नेयमनूय पौर्णमास्यां ऐन्द्राग्न-
विधानार्था सा पुनः श्रुतिरिति पक्षान्तरम् ॥ ४२ ॥

विधिं तु वादरायणः ॥ ४३ ॥

अस्मिन्नपि मते एवकारैर्विध्यर्थ्यापत्तेः पक्षान्तरमाह वादरायणः
विधिमिति । कालविधिं मनुते स इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४४ ॥

‘सोमयाजिनं सान्नाप्येन याजयेत्’ इति विधिनैव पूर्वं सोमयागात्
पुरोडाशमात्रम् । न सान्नाप्यम् । इति सान्नाप्यप्रतिषेधज्ञानान्न कालविधिरपि ।
अतः सर्वोऽप्ययमनुवादरूपः सन् सान्नाप्यविधेः शेषोऽर्थवाद इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४५ ॥

तथा— सान्नाप्यविधिशेषोऽर्थवादोऽपमिति सिद्धान्तदाढ्यापादकं
अन्यार्थदर्शनं—प्रमाणान्तरदर्शनमप्यस्ति । तथा हि—चतुर्दश पौर्णमास्या-
माहुतयो ह्यन्ते प्रयोदश अमावास्यायामिति पञ्च प्रयाजाः, द्वे आज्य-
भागाहुती, प्रधानत्रयम्, त्रयोऽनुयाजाः, स्त्रिष्टकञ्च इति चतुरवत्तस्य
हवियः पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतय आहवनीये ह्यन्ते । दर्शे उपाशु-
यागामावात् प्रयोदश इति। उक्तवाक्येन अपूर्वयागविधाने ॥ निर्दिष्टसङ्ख्या-
बोधकप्रमाणवाक्ये विकल्पेनेति भावः ॥ ४५ ॥

उपांशुयागस्य धौवाज्यद्रव्यकृत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

उपांशुयागमन्तरा यजतीति हविलिङ्गा-
श्रुतित्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४६ ॥

पौर्णमास्या ‘उपांशुयागमन्तरा यजति’ इति श्रूयते । तत्र हविलिङ्ग-
स्य-हविर्विशेषनियामकलिङ्गस्य, अश्रुतित्वात्—श्रवणाभावात्, यथाकामी
प्रतीयेत—यथेच्छं किमपि द्रव्यं ग्राह्यम् । ‘आज्यस्यैव नाहुपांशु पौर्ण-
मास्या यजन्’ इति आज्यं श्रूयत इति चेदेत्रमप्यनियम एव । यत्किञ्चि-
दाज्यं गृह्णात्वा तदुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

सि० ॥ ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४७ ॥

‘ सर्वस्मै वा पतवज्ञाय गृह्णने यद् ध्रुवायामाज्यम् ’ इति श्रुतेस्तत्र च सर्वशब्दसंयोगात् ध्रौवाज्यमेवापाशुयागहविः । नान्यरिक्तपद्याऽऽज्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४८ ॥

हविर्निर्दिष्टपूर्वपक्षवदेवतानियमेऽपि स्यादिति आह-तद्वदिति ॥ ४८ ॥

सि० ॥ तान्त्रीणां प्रकरणात् ॥ ४९ ॥

प्रकरणात्—दर्शपूर्णमासतन्त्रपठिनानामेवान्यतमा स्यादेवता । यतो न हि देवतामन्तरेण यागः सिध्यति ॥ ४९ ॥

उपांशुयागस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वं पौर्णमासीयत्वं चाधिकरणम् ॥ १७ ॥

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ ५० ॥

तान्त्रीणामनेकार्त्वात्तन्मध्ये कतमा देवता प्राह्येति निमर्शे धर्माद्वा— ‘ उपाशुयाजमन्तरा यजति ’ इति उपाशुत्वमत्र श्रूयते । ‘ तस्मात्क्रिञ्चित् प्राजापत्यमत्र क्रियते उपांश्वेन तत्क्रियते ’ इति प्रजापतेर्धर्म उपाशुत्वम् । अतः प्रजापतिरेव देवता उपाशुयागे माह्या स्यादिति ॥ ५० ॥

देवतायास्त्वानिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादिहाधिकारेण ॥ ५१ ॥

तत्र— ‘ उपाशुयाजमन्तरा यजतीत्युत्पत्तिवाक्ये देवतायाः अनिर्वचनं— अरुपनम् । इह— प्राजापत्ये ‘ प्रजापतिं मनसा यजेत् ’ इति विधौ तूर्गात्तात्पर्यक्रमनसेतिशब्दभ्रमणात् ‘ यत्क्रिञ्चित्प्राजापत्यं क्रियते उपाशुत्त् क्रियते ’ इत्यस्योक्तविधे शेष वात् तत्र शब्दस्य— उपाशुधर्मोच-

चशब्दस्य, मृदुत्वं- स्पष्टमश्रुणम् । अनुवाद स इत्यर्थे । तस्मात्
इह अधिकारेण— ' अग्निरग्ने प्रथमो देवतानाम् ' इति देवताना मध्ये
आग्नेर्मुह्यत्वेन श्रेष्ठत्वेन उपाशुषागे- आग्निरेव देवतात्वेन ग्राह्य । न प्रजा-
पतिरिति ॥ ५२ ॥

**विष्णुर्वा स्यात् हौत्राग्नात्तद्मावास्याहविश्च
स्यात् हौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५२ ॥**

विष्णुर्वा तत्र देवता स्यात् । कुनः ! अमावास्या प्रकृत्य ' इदं
विष्णुर्विचक्रमे, प्रतद्विष्णुः स्तुते वीर्येण ' इति वैष्णवहौत्राग्नात् । तच्च
एवमर्थेऽङ्गवति. यदि विष्णुस्त्वुपाशुषागदेयम् । प्रसम्भाज्यस्यपाशुषाग-
श्रेष्ठेन तस्य तदाग्नामर्थेऽस्स्यात् । तस्मादमावास्यामिति, उपाशुषाग-
स्यादिति पञ्चान्ताम् ॥ ५२ ॥

**सि० ॥ अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्द-
संयोगाद्गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं
स्यात् ॥ ५३ ॥**

अपि वा पौर्णमास्यामेतेषांशुषाग स्यात् । न तस्मात्तस्यायाम् ।
कुनः प्रधानशब्दसंयोगात्— ' आ०यस्यैव नावुपाशु पौर्णमास्या यच्च' ।
इति विधायकशक्ये पौर्णमास्यामिति शब्दसंयोगात् । मन्त्रस्य गुणत्वात्-
अज्ञात्, मन्त्रे यथाप्रधानं— यत्र निमित्तिहितप्रधानरूपं तत्रैव मन्त्र । न
यत्र मन्त्रतत्र तत्कर्मिति पौर्णमास्यामेतेषांशुषाग । नास्मात्तस्यायामिति
भाव ॥ ५३ ॥

**आनन्तर्यं च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शय-
त्यमावास्याविकारे ॥ ५४ ॥**

किञ्च, ' आज्यमागाग्नां प्रचर्य आग्नेन पुरोडाशेन आग्नेर्ग्रे
सुचौ प्रदाय सह कुर्माभिरभिवामनाह ' इत्यमावास्याविकारे एतत्

‘ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम् ’ इति अन्यार्थस्य—अन्यलिङ्गस्य, दर्शनं-ज्ञानमपि, तथा—पौर्णमास्यामेव उपांशुपाग इत्यस्य नियामकम् । अन्यथा अमावास्यायां चतुर्दश आहुतयो भवेयुः । तच्च त्रयोदशेति प्रत्यक्षवचोविरुद्धम् ॥ ५७ ॥

न वानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयता-
सम्बन्धात् ॥ ५८ ॥

न वा—न हि सकृच्छ्रुतं अनङ्गं—प्रधानमुभयत्र विधीयते । मिथः सम्बन्धाभावात् । प्रधानं चेदम् । अतः पौर्णमास्यां श्रुयमाणं नामा-
वास्याया भविष्यति । अङ्गस्य प्रधानार्थत्वाद्दुभयत्र सद्भवति ॥ ५८ ॥

गुणानां च परार्थत्वात्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ५९ ॥

गुणानां—अज्ञान, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, प्रतिप्रधानं गुणा-
वृत्तिरिति न्य यात् तेषु तेषां प्रवृत्तौ ‘ अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ’ ‘ एका-
दश प्रयाजान् यजत्येकादशानुषाजानित्यादानि विधिलिङ्गानि ज्ञेयानि ॥ ५९ ॥

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६० ॥

विकारे—अमावास्याविकारे साकप्रस्थायीषु उपांशुपागो न श्रूयते ।
नस्याश्रवणं प्रागुक्तमेव । तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुपागः ॥ ६० ॥

एकपुरोडाशायामपि पूर्णिमायामुपांशुपागाधिकरणम् ॥ ६१ ॥

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६१ ॥

‘ स सोमिनेष्ट्या अर्धपोष्यपुरोडाशो भवति ’ इति श्रुतेः सोम्या-
गादूर्ध्वं द्विपुरोडाशा पौर्णमासीत्यवगम्यते । तस्मात् तु द्विपुरोडाशरहिता
आग्नेयैकपुरोडाशैवेति स्थितिः । तत्रायमुपांशुपागः उभयत्र एकपुरोडाशायां
द्विपुरोडाशायां च स्यात्, उत द्विपुरोडाशायांमेवेति संशये द्विपुरोडाशायामेव

पौर्णमास्या स्यात् । नैऋतपुरोडाशायाम् । कुतः ? अन्तरालगुणार्थत्वात् —
 ' उपाशुयागमन्तरा यजति ' इति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वं गुणत्वेन
 विधानात् । एकपुरोडाशे तस्यासम्भवादिति ॥ ६१ ॥

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६२ ॥

किञ्च, ' विष्णुरुपाशु यष्टव्योऽजामित्वाय ' इति जामितादोषपरि-
 हाराय उपाशुयागो मध्ये विधीयते । यत्र दोषप्रसक्तिस्तत्रैवानेन भाव्यम् ।
 तत्परिहाराय द्विपुरोडाशायामेव तस्या तस्य प्रसक्तिः । नैऋतपुरोडाशायाम्-
 अतोऽपि द्विपुरोडाशायामेव स यागः ॥ ६२ ॥

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६३ ॥

तदर्थ—अन्तरालतासिद्ध्यर्थमुपाशुयाग इति चेन्न । तत्प्रधानत्वात् ।
 तस्य—अन्तरालवत्त्वं प्रधानार्थत्वाच्च तदर्थमुपाशुयागः ॥ ६३ ॥

अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६४ ॥

अशिष्टेन—अविहितेनान्तरालोपेनोपाशुयागस्य सम्बन्धे कृते
 यागस्य फलेन सम्बन्ध, अन्तरालगुणेन च सम्बन्ध इति विरुद्धत्रिक्रिया-
 पत्तिरिति भावः ॥ ६४ ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेना-
 र्थस्य विद्यमानत्वाद्धिधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिक-
 त्वात् तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६५ ॥

उत्पत्तेस्तु—' उपाशुयागमन्तरा यजति ' इत्युत्पत्तिनिधानेनान्तरालगुण-
 विधानात् विशिष्टविधानेन न त्रिक्रियापत्तिः । अतो निवेशः—अन्तरालगुण-
 निवेशः स्यात् । तस्यान्तरालगुणस्यानुपरोधेन—अबाधेन, अर्थस्य—
 अन्वयिनो विद्यमानत्वात्—अन्तरार्थस्य विधानात् नैमित्तिकत्वेनापूर्व-
 साधनत्वात् तदभावे—अन्तरगुणाभावे, अश्रुतौ—त्रादृशयागस्य अश्रुतित्वात्—
 अविधानात् गुणमत्र एव विधानं स्यादिति पूर्वप्रदिन आशयः ॥ ६५ ॥

सि० ॥ उभयोस्तु विधानात् ॥ ६६ ॥

उभयोस्तु—एकपुरोडाशे द्विपुरोडाशे चोपांशुभागः स्यादिव ।
 कुनः ? विधानात्—पौर्णमासीमात्रे विधानात् । 'आज्यस्यैव' नातुपांशु
 पौर्णमास्यां यजन् ' इति एकपुरोडाशो धर्जयन् 'पौर्णमासीशब्दः उपरुच्येत
 आविशेषश्चतः । तस्मादेकपुरोडाशायांमपि स्यादुपांशुभागं इति भावः ॥६६॥

गुणानां च परार्थत्वाद्दुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥ ६७ ॥

गुणानां—अङ्गानां, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, उपवेषवत्—
 यथा ' उपवेषेण कपालान्युपदधाति ? इत्यत्र शाखामूलमुपवेषः । पौर्णमास्यां
 शाखायां अमोबाहुपवेषस्याप्यमोबाहुः । अतो यदा उपवेषस्तदा तेन कपा-
 लोपधानमे । तदभावे अन्येन केनापि । न उपवेषामाद्ये कपालोपधान-
 निवृत्तिः । तथा ब्रह्मैतदपि यदा अन्तरालं तदा अन्तराले स्यादेवोपांशुभागः ।
 यदा अन्तरालं नास्ति तदापि कपालोपधानवद्विषयस्यैव । न हि गुणा-
 माद्ये प्रधानलोपो युक्तः । न हि रात्रः पांकार्थं कल्पितस्य वैत्रस्याभावे
 रात्रः पाको लुप्यते । तस्मादेकपुरोडाशायांमपि तस्यां स्यादेवोपांशुभागं इति
 भावः ॥ ६७ ॥

अनर्पायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥६८॥

अनर्पायश्च—तस्य कालस्य एकपुरोडाशायांमपि अनर्पायः
 अर्पायो न । अर्हात्वमिति यावत् । हि—यतः, द्वौ पुरोडाशौ यस्य कालस्य
 लक्षणं—लक्षकौ स्तः । अत्रायमाशयः— 'जामि वा एतच्चज्ञस्य क्रियते
 यदन्वचौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इत्यनेन वाक्येन पुरोडाश-
 यागद्वयमन्यत्र तयोरानन्तर्ये जायितादोषं प्रतिपाद्य प्रथमयागश्चत्सोत्तरयागप्रा-
 गभाषविशिष्टं कालं लक्षयित्वा स उपांशुयागोक्तया विधीयते । तस्य
 कालस्य एकपुरोडाशायांमपि पौर्णमास्यां निरानाधिमास्तित्वं विद्यते
 इति ॥ ६८ ॥

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ६९ ॥

अजामित्वकथन ॥ उपाश्रयागप्रशंसार्थमर्षवाद एवेति एकपुरोडाशे
जामीवाप्रसक्तेरजामित्वं— जामित्वाभावोऽनुपपन्न इति शब्दाया अनवसर
इति भावः ॥ ६९ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रद्वयौ सावभोधिन्यां दशमाध्यायस्याष्टम
पाद ॥ ८ ॥

सम्पूर्णश्च दशमोऽध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

आयेयादीनां समुच्चितानां पद्यागानां तन्त्रेण स्वर्गफलरूत्वा-
धिकरणम् ॥ १ ॥

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक् सतां ततः
स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

विकृताप्रतिदिष्टानामज्ञाना वाधानाश्रित्तारेणाङ्गपरिमाण दशमेऽ-
ध्याये निरूपितम् । अर्षजादशे उभयमाधारण्यन प्रयोगपरिमाणाधिगमार्थं
तन्त्राऽऽगमौ विमृश्येते सौदाहरणौ । तत्र यत्सकृदनुष्ठितं बहुनामुपकारकं
भवति तत्तन्त्रम् । यस्त्वावृत्त्योपकारकं स आगमः । तदुक्तम्— 'सधारण
भवेत्तत्रं, परार्थे त्वप्रयोजकं आगमः ' इति । स्थिते चैतन्त्रम्— 'दर्श-
पूर्णमासाम्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ विहितं स्वर्गादिफलम् । तत्र 'यदा-
ग्नेयोऽष्टारूपाल इत्यादिवाक्यैरुपदिष्टानामग्नेयादिपद्यागानां तन्त्रेण सिध्यन्ति,
तत्र भेदेनेति सशये सिद्धान्तं पृथक् सता—पृथक्त्वेन विहितानामग्ना-

ग्नेयादीनां प्रधान्यागानां तन्त्रेण ऐक्यकर्म्य—एकफलं प्राप्तेव । कुतः ? प्रयोजनाभिसम्बन्धात्—यतः समेतानां—मिलितानां तेषां ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिति समुदायवाचकैकशब्देन निर्देशं कृत्वा फलेन साकमभिसम्बन्धात्—अन्वयाभिधानात् । यथा ' प्रामेण खन्यते कूपः ' इत्यत्र पुरुषानेकत्वेऽपि एक एव कूपः सिध्यति । तद्वदत्राप्येकं फलमिति भावः ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

शेषवद्वा—' ब्राह्मणगणं पूजयेत् ' इत्यादौ पूजनादिशेषः समुदायबोधकेन गणशब्देन संयुज्याभिहितोऽपि तेन न सम्बन्धने । अपि तु समुदायिभिः प्रतिपुरुषं पूजनमावर्तते । तद्वदत्रापि प्रयोजनं—फलं, प्रतिकर्म—प्रतिशेषं—प्रतिभागं विभज्येत—भिद्येतेत्यर्थः ॥ २ ॥

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

अविधानात्—शेषशेषिणोः साम्येन विधानामावात्, एवं—त्वद्वक्तं न स्यात् । अविधेयत्वादेव उद्वेकत्वे सिद्धे उद्वेकविशेषणानामविबधेति प्राग् व्यवस्थितत्वात् ब्राह्मणव्यक्तीनां परस्परसाहित्यात्मकं ब्राह्मणगणत्वविशेषणमुद्वेकगतत्वात् अविबधितं तदा प्रत्येकान्वयो विशेषपूजायां युक्त एव । प्रकृते ॥ स्वर्गफलमुद्दिश्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पद्व्यागविधीनात् विधेयगतं साहित्यं विवक्षितम् । अतः समुदितानामेव फले अन्वयः । न प्रत्येकस्य पृथगिति भावः ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

शेषस्य—पतोऽगस्य, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, प्रतिप्रधानभावः—प्रतिप्रधानमह्णावृत्तिः स्यादिति लोकप्रसिद्ध एव न्यायः । यागस्य फलार्थत्वेन विधानादेव शेषत्वम् । यत्र विधेयत्वं तत्र शेषत्वमिति नियम इति भावः ॥ ४ ॥

अज्ञानां प्रधानोपकाररूपैककार्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अज्ञानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

साहित्यस्य विवक्षणात्प्रधानसमुदायस्यैकं फलं भवतु नाम । अज्ञानां तु—प्रयाजाउपगमाद्यज्ञानां तु, क्रतुवत्—'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसं-कामः, ऐन्द्रोऽग्नेकादशकरालं निर्वपेत्प्रजाकामः' इत्यादिवत्, फलान्यत्व-भिन्नफलत्वं स्यात् । नैकफलत्वं प्रधानवत् । कुतः ? शब्दभेदात्—
* समिधो यजति, तनूनपातं, यजति ' इत्यादिशब्दभेदात् । अङ्गविधयः परस्परानपेक्षाः एवाङ्गविधिं सम्पादयन्ति । न प्रधानविधिस्तहिताः । साहित्यबोधकद्वन्द्वाद्यभावात् । अतस्तेषां पृथक् पृथक् फलसम्बन्ध एव युक्त इति पूर्वपक्षाशयः ॥ ५ ॥

सि० ॥ अर्थभेदस्तु तत्र अर्थैकाध्या-
दैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

यत्र भिन्नफलप्रतिपादकशब्दोऽस्ति तत्र अर्थभेदः— फलभेदः युक्त एव । यथा सौर्यादिवृ । इह—अङ्गेषु, ऐकाध्यात्— प्रधानोपकाररूप-एकार्थत्वात्, ऐककर्म्यं— एकमेव फलमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

फलवाचकशब्दभेदाभावेऽपि 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' इत्यादिविधिवोधकशब्दभेदात् फलभेदः स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

कर्मार्थत्वात्— स्वर्गफलरूपात्, 'प्रयाजानुयाजादिभिरंगैरुपकारं सम्पाद्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति प्रयोगे उच्यमाने अज्ञानामपि ताच्छब्दं—प्रयोगवचनशब्देन प्रयोग उक्तः स्यात् । तदर्थत्वात्—अज्ञाना-मपि फलार्थत्वात् । विधित्सितप्रधानभावनयैसादृशानां सम्बद्धत्वान्न पृथक् तेषां विधिः । समिधो यजतीत्यादिवाक्यानि अङ्गस्वरूपप्रकाशकानीति भावः ॥ ८ ॥

ग्नेयादीना प्रधानयागाना तन्त्रेण ऐक्यैक्यम्—एकफलं कृतमेव । कुतः ? प्रयोजनाभिसम्बन्धात्—यतः समेताना—मिहिताना तेषा ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिति समुदायराचकैरुशब्देन निर्देशं कृत्वा फलेन साकमभिसम्बन्धात्—अन्वयाभिधानात् । यथा ' प्रायेण खन्यते कूपः ' इत्यत्र पुरुषानेकत्वेऽपि एक एव कूपः सिध्यति । तद्वदप्राप्येकं फलमिति भावः ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

शेषवद्वा—' ब्राह्मणगणं पूजयेत् ' इत्यादौ पूजनादिशेषः समुदाय-बोधकेन गणशब्देन संयुक्त्याभिहितोऽपि तेन न सम्बन्धये । अपि तु समुदायमिति प्रतिपुरुष पूजनमावर्तते । तद्वदप्रापि प्रयोजनं—फलं, प्रतिकर्म—प्रतिशेषं—प्रतिभाग विभज्येत—भिद्येत्पर्यः ॥ २ ॥

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

अविधानात्—शेषशेषिणोः साम्येन विधानाभावात्, एवं—खडुक्तं न स्यात् । अविधेयत्वादेव उद्देश्यते सिद्धे उद्देश्यविशेषणानामत्रिवक्ष्येति प्राग् व्यरक्षितत्वात् ब्राह्मणव्यक्तीनां परस्परसाहित्यात्मकं ब्राह्मणगणत्वविशेषणमुद्देश्यगत-भाषदा अविश्रितं तदा प्रत्येकान्ययो विशेषपूजाया युक्त एव । प्रकृते तु स्वर्गफलमुद्देश्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पट्यागविधानात् विधेयगतं साहित्यं निवक्षितम् । अतः समुदितानामेव फले अन्वयः । न प्रत्येकस्य पृथगिति भावः ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधान-भावः स्यात् ॥ ४ ॥

शेषस्य—यतोऽगस्य, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, प्रतिप्रधान-भावः—प्रतिप्रधानमह्णावृत्तिः स्यादिति लोकाप्रसिद्ध एव न्याय । यागस्य फलार्थत्वेन विधानादेव शेषवम् । यत्र विधेयत्वं तत्र शेषत्वमिति नियमादिति भावः ॥ ४ ॥

अङ्गानां प्रधानोपकाररूपैककार्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अङ्गानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

साहित्यस्य विवक्षणात्प्रधानसमुदायस्यैकं फलं भवतु नाम । अङ्गानां तु—प्रयाजाज्यमागाधङ्गानां तु, क्रतुवत्—‘सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस-
कामः, तेन्द्राग्रपेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ इत्यादिवत्, फलान्यत्वं-
भिन्नफलत्वं न्यात् । नैकफलत्वं प्रधानवत् । कुनः ‘शब्दभेदात्—
‘समिधो यजति, तनूनपातं यजति’ इत्यादिशब्दभेदात् । अङ्गविधयः
परस्परानपेक्षा एवाङ्गविधिं सन्गादयन्ति । न प्रधानविधिरसहिताः ।
साहित्योपकरद्वन्द्वाद्यभावात् । अनस्तेषां पृषक् पृषक् फलसम्बन्ध एव
युक्त इति पूर्वपक्षाशयः ॥ ५ ॥

सि० ॥ अर्थभेदस्तु तत्र अर्थैककार्या-
दैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

यत्र भिन्नफलप्रतिपादकशब्दोऽस्ति तत्र अर्थभेदः— फलभेदः युक्त
एव । यथा सौम्यंदिष्टु । इह—अङ्गेषु, ऐकार्थत्वात्— प्रधानोपकाररूप-
पकार्यत्वात्, ऐककर्म्यं— एकमेव फलमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

फलवचकशब्दभेदाभावेऽपि ‘समिधो यजति, तनूनपातं यजति’
इत्यादिविधिशोषकशब्दभेदात् फलभेदः स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

कर्मार्यत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्याच्चदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

कर्मार्यत्वात्— स्वर्गफलरूपात्, ‘प्रयाजानुयाजादिभिरग्न्यपकारं
सन्गाय दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि
ताच्छब्दं—प्रयोगप्रचनशब्देन प्रयोग उक्त स्यात् । तदर्थत्वात्—अङ्गाना-
मपि फलार्थत्वात् । विधित्सितप्रधानमायनयैगाहगानां सम्बद्धराज पृषक्
रैः विधिः । ‘समिधो यजतीत्यादिवाक्यानि अङ्गस्वरूपप्रकाशकानि
भान् ॥ ८ ॥

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

गुणप्रधानेषु— प्रयाजाचरेषु आप्रेथादिप्रधानेषु च कर्तृविधे-
कर्तुः-अधिवृत्तस्य यजमानस्य त्रिधेः प्रयोगविधेः अङ्गानुष्ठानस्य प्रधाना-
नुष्ठानस्य च त्रिधेः नानार्थत्वात्— नानोद्देश्यत्वात् त्रिरुद्धानिकद्वयाप-
त्तिदोषप्रसक्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

आरम्भस्य—व्यापारस्य—व्यापारान्वयबोधननिश्चया आकाङ्क्षाया-
शब्दपूर्वत्वात्— भावनायाचकशब्दज-पत्वात् भावनायाचकशब्दस्य
भाव्येदित्यस्य धवणे क्वे केन कथमित्याकाङ्क्षाप्रयं समुत्पद्यते । तत्र कथ-
भावाकाङ्क्षापूर्वत्वेन गुणानी— निर्दिष्टार्थानां भावनायामेवावयवः, न
वागमन्य तत्रेति नोक्तदोषापत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

काम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्त-
रेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादीनां निलकर्मणा सर्वाङ्गोपसंहारो नेति पठं प्रपञ्चिनम् ।
काम्येऽपि तथा, उनसर्वाङ्गोपसंहार इति-सशये आह-एकेनापीति । एकेनापि
व्यहनेन प्रयोगः समाप्येत । कृतार्थत्वात्- कर्मभावाकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात् ।
यथा क्रत्वन्तरेषु— स्वर्गफलेषु उद्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिषु एका स्वर्गभावना
एकेनैव कतुवाचकन शब्देन निराकाङ्क्षा । तथाप्यपीति । ननु, सान्निधाना-
विशेषात् विनिसम्पत्तयाम् सर्वाङ्गाप्येवाऽऽकाङ्क्षापूर्वाणीति 'चेदेतन्पि
न'नियमेन सर्वाङ्गसम्बन्धः, अपि तु यथाशक्यनुष्ठान उत्तरावत्स्यात्--
यथा सान्नाय्ये' तिस्रो वायव्यो दीक्षयि वा तिसृष्टयामन्वारम्य कृष्णीमुत्तरा दो-

हयतीत्यत्र मवाभिनियमः । यस्य यावद्यो भावस्तावत्यो दोहयति । तान-
तीत्यपि चरितार्थं उत्तराशब्दः । एवमिहापि यथासामर्थ्यमनुष्ठानं भविष्य-
तीति भावः ॥ ११ ॥

फलाभावादिति चेत् ॥ १२ ॥

फलाभावात् फलानुत्पत्तेः, 'यजेन स्वर्गकामः' इति फलं प्रति
सर्वेषामङ्गानामविशेषेण त्रिधानादेकदेशानुष्ठाने फलाभावप्रसङ्ग इति
चेत्- ॥ १२ ॥

न कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं
स्यात् ॥ १३ ॥

न कर्मसंयोगात्-प्रधानकर्मणा सह फलस्य स्वर्गादेः सम्बन्धान्न
पूर्वोक्तो दोषः । प्रयोजनं- फलं, अशब्ददोषं- शब्ददोषादहितमवाधिनार्थं
स्यात् । 'दर्शपूर्णमासांश्चा स्वर्गकामो यजेन' इत्यादिवाक्ये प्रधानकर्षणा
फलं सम्बद्धं निधीयते । नाह्ने सम्बद्धम् । कुतः? अङ्गेः सम्बद्धे फले उच्य-
माने दर्शपूर्णमासांश्चामिते तृतीयाऽनुरूपतिः । कारणतरस्य प्रकृतपरत्वादे-
क्षयत्वात् । उक्ततृतीयानुरूपत्विरेव । तत्सहितश्रुतिगत्वात् प्रधानकर्मणः प्रती-
यमानः इतरनिरपेक्षः फलसम्बन्धो बाध्यतेति भावः ॥ १३ ॥

एकशब्द्यादिति चेत् ॥ १४ ॥

एकशब्द्यात्- निखिन्नाङ्गानामेकप्रयोगविधिविषयत्वाद्बुभयोः फल-
सम्बन्ध इति चेत्- ॥ १४ ॥

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

न-सर्वथा फलसम्बन्धो नेत्यर्थः । -कुतः? अर्थपृथक्त्वात्-
प्रधानस्य फलार्थत्वमङ्गानां च प्रधानार्थत्वमित्यर्थमेवात् । यद्यज्ञाना
प्रधानस्य च सम्बन्धस्तदा समत्वाद्बुभयोस्तुल्यत्वात्फलार्थत्वेन अगुणत्वं-
एकस्य गुणत्वमपरस्य प्रधानत्वमिति विवेको न स्यात् । तस्मादेवेन चारि-
तार्थ्ये न सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः ॥ १५ ॥

सि० ॥ विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यव-
च्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत् प्राप्तेर्य-
थाप्राप्तं स्वशब्दो , निर्वीतवत्सर्वप्रयोगे
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

विधेः—यावदङ्गानुष्ठानोपकरणप्रयोगविधे , ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्ग-
वामो यजेतेति प्रधानविधिगम्यः' इत्यत्र अपर्यायविधानात्—नित्यवच्छ्रुत-
भारनावाचकशब्दोऽप्यन्यथाकाङ्क्षाया अभिसम्बन्धात्—यथा प्रधान-
करणोपाङ्गाया यावत्प्रयोगेषु नित्य सम्बन्धस्तथा यावदङ्गाना कर्षभावा-
काङ्क्षाया नित्यमेव सम्बन्धात् न पर्यायेणानुष्ठानमिति शङ्काऽप्यत्र ।
श्रुत ' अर्थेन—प्रधानोपकरणेन, युगपत्—एककालं प्राप्ते सम्बन्धात्
यथाप्राप्तं प्रथमं यथा त्वन्ते कर्षोत्-भायेन आकाङ्क्षापूर्वकं वेदान्धितं तथैवा-
नुष्ठानं सिध्यति । भारनावाचकशब्द-द्वयानुपस्थितायाः कर्षभावाकाङ्क्षाया
पूर्वकत्वेन खलौ कर्षोत्-युगपत्सर्वेषामङ्गानामन्वितत्वात्पर्यायेण प्रयोगे अङ्गाना
सम्बन्धे उच्यमाने प्राथमिको युगपत्सम्बन्धो वाच्य इति स्यादिति भावः ।
निर्वीतवत्—यथा ' निर्वीतः ऋत्विजः प्रचरति ' इत्यत्र अविशेषात्सर्वेषा
सन्निधानात् सपरिवृत्ताधारणं निर्वीतम् । तथा सर्वप्रधानप्रयोगसाधारण
मर्षाङ्गम् । तस्मात् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात्—मर्षप्रयोगेषु सर्वाङ्गानुष्ठान-
मिति भावः ॥ १६ ॥

तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

तथा सति—निष्ठितङ्गाना सम्प्रयोगेऽनुष्ठाने सति, कर्मोपदेशः-
' चतुर्दश पौर्णमासास्तथाप्य, त्रयोदशमासास्तथाप्य ' इत्याहुतिसङ्ख्या-
पदेशः समुपपन्नः स्यात् । पौर्णमास्या चतुर्दश मन्दिनम् द्वे चक्षुषी, पञ्च

प्रयाजाः, त्रीणि प्रधानानि, त्रयोऽनुयाजाः, स्थिष्टकृच्छेति । अमावास्यायामेन्द्र-
यागयोरैकाह्यतिवात् त्रयोदशत्वम् । इयं सङ्ख्या नित्यं सर्वाङ्गेष्वनुष्ठिने-
ष्वेवोपपद्यते इति भावः ॥ १७ ॥

ऋत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

ऋत्वन्तरेषु— ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिषु, पुनर्वचनं—स्वर्गकाम इति
पुनः पुनः श्रुतम् । अतः प्रत्येकं फलेन सम्बन्धस्तत्र युक्त इति दृष्टान्तनैष-
म्यमत्रेति भावः ॥ १८ ॥

**उत्तरास्वश्रुतित्वाद्दिशेषाणां कृतार्थत्वात्
स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥**

उत्तरासु— तिसृष्वो गोभ्य उत्तरासु गोषु ' विसृष्टयाग्न्यारभ्य
सूर्णा उत्तरा दोहयति ' इत्यनेन दोहस्याविहितत्वात् विशेषाणां—सगु-
विसर्गादीनां विधानेनोक्तवाक्यस्य कृतार्थत्वेन वैष्यर्थ्याभावात् ' नास्त्यैत-
राग्निं कुमाराः पयो लभन्ते ' इत्यनेन स्वग्राश्रयसकलगोदोहस्य प्राप्तत्वात्
स्वदोहे— यावत्सु गोषु स्त्रीयं स्वत्वमस्ति तावत्सु—तावदोहे यथाकामी-
यपेच्छं प्रवर्तेतेति प्रतीयेत इति निष्कर्षः ॥ १९ ॥

काम्यकर्मणां कामनानुसारेण भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ॥ ४ ॥

**सि० ॥ कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत्प्रत्यारम्भ-
फलानि स्युः ॥ २० ॥**

काम्यं कर्म सफुदेव कर्तव्यं, उत फलभूयस्त्वमित्युक्ता असहृदनुष्टेप-
मिति विशये सिद्धान्तः कर्मणि— फले, आरम्भभाव्यत्वात्— आरम्भेण
कर्मानुष्ठानेन भाव्यत्वात्—उत्पाद्यत्वात्, प्रत्यारम्भम्—प्रत्यनुष्ठान फलानि
स्युः । कृषिवत्— प्रतिसंबन्धं कर्मणाधनुष्ठानेन धान्योत्पत्तिनापि कृषेरा-
दृष्टिस्तथा फलभूयस्त्वमित्युक्ता काम्यकर्मण आदृष्टिः कार्येति भावः ॥२०॥

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥२१॥

सर्वेषां—बहुना कार्यत्वात्— अनुपेयत्वात्, विशेषः अधिकारः
 'तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामायुः'
 'प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन्' इति श्रुतः समुपपद्यते । उक्तार्थे
 लिङ्गदर्शनमिदम् । तस्मात्तया कामी तथाऽभ्यासः काम्यकर्मणः ॥२१॥

पू० ॥ सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादिङ्गवत् ॥२२॥

सकृत्तु—सकृदेवानुष्ठानं स्यात्काम्यकर्मणः । कुतः ? तेनैव कृतार्थ-
 त्वात् । अङ्गवत्—यथा एकप्रयोगे अङ्गानां सकृदनुष्ठानेन कृतार्थत्वं तथाऽ-
 प्रापि स्यादिति ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, शब्दार्थः—शब्दार्थानुष्ठानं, तथा—सकृदेव
 दृश्यते । 'सकृत्कामान्वानय' इति गुरुणोक्ते शिष्यः सकृदेव काष्ठाहरणं
 करोति ॥ २३ ॥

अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयताः
 श्रुतित्वाद्धिधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वेति सकृदपक्षस्यावृत्तिः । सम्प्रयोगे—प्रयोगानुष्ठाने
 यथाकामी इति प्रतीयत—ज्ञातव्यम् । कुतः ? अश्रुतित्वात्—सकृदेवा-
 नुष्ठेयमिति शास्त्रामावात् । विधिषु अनुष्ठानमोत्रगोचरैरपि विधिवचनानि
 न सकृदसकृद्वा तात्पर्यकाणि तानीति भावः ॥ २४ ॥

एकशब्दात्तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

प्रयानाद्यङ्गेषु तथा—सकृदसकृदिति शास्त्रामावादभ्यासः स्या-
 दिति नाशङ्कनीयम् । कुतः ? एकशब्दात्—एकशब्दवाच्यार्थनिष्ठसकृ-
 दावृत्त्याप्राप्तात्वात् । अङ्गानां प्रधानानां च विधायकः शब्दे विधिप्रलय

एक एव । तत्र कर्मभावाकाङ्क्षा सकृदेवेति । फले तु यदा यदा फलेच्छा
स्यात्तदा तदा किमस्य साधनमित्याकारिका उपायाकाङ्क्षेति साधनाऽऽ-
वृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

लोके लौकिकं कर्म अर्थलक्षणम्—लौकिकप्रत्यक्षगोचरकार्यम् ।
यतस्तत्र सकृदानयनेन पात्रकार्यत्रिवृत्तौ सकृदेवानपत् । तदनिष्ठा
तु द्विवारं त्रिवारमानयति । तेन विनापि कार्यसंसिद्धौ नानयति च । अत्र
बीजं फलस्य प्रत्यक्षदर्शनं निघत इति । स्वर्गादिभ्यले तु अन्वैक्यगम्यत्वेन
तदभावाल्लौकिकदृष्टान्तोऽत्रानुचिन इति भावः ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्यभ्यासाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

‘बीहीनग्रहन्ति, तण्डुलान् पिनाष्टि’ इत्यादिषु अग्रहनादिर्न सकृ-
दनुष्ठेयं, उन आतण्डुलानेर्वृत्तेरिति विशेषे अद्गानां सकृदनुष्ठानमिति सिद्धा-
न्तितानासकृदेवेति प्राप्ते आह- क्रियाणां-अग्रहनादिक्रियाणाम्, अर्थशे-
पत्वात्- तण्डुलानिष्ठक्रियार्यजनकत्वात् तत्किसकत् प्रत्यक्षम् । अतस्त-
न्निर्वृत्त्या- तण्डुलाद्युपस्था, अपवर्गः—क्रियोपरम. स्यात् ॥ २७ ॥

अदृष्टफलकस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

धर्ममात्रे- केरलादृष्टसाधने अवघातादी यथा अग्निचयने ‘ओह-
म्बरमुत्खलं सर्वापिधूर्णमग्रहस्य तद्ग्राहयति’ इत्यत्र प्रत्यक्ष अदर्शनात्-
प्रत्यक्षाभावात् ‘सकृत्कृत. शास्त्रार्थः’ इति-अपि सकृदनुष्ठानादेवापवर्गः-
विरामः स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वेषां—बहूना कार्यत्वात्— अनुष्ठेय वात्, विशेष अधिकारः
 'तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्र. , ये द्वितीयं तेषामायुः'
 'प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन्' इति श्रुत समुपपत्तये । उक्तार्थे
 लिङ्गदर्शनमिदम् । तस्माच्चथा कामी तथाऽभ्यास काम्यकर्मणः ॥२१॥

पू० ॥ सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥

सकृत्तु—सकृदेवानुष्ठान स्यात्काम्यकर्मणः । कुत. " तेनैव कृतार्थ-
 त्वात् । अङ्गवत्—यथा एवप्रयोगे अङ्गाना सकृदनुष्ठानेन कृतार्थत्वं तथाऽ-
 त्वापि स्यादिति ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, शब्दार्थः—शब्दार्थानुष्ठान, तथा—सकृदेव
 दृश्यते । 'सकृत्काष्ठान्याय' इति गुरुणोक्ते शिष्य सकृदेव काष्ठाहरणं
 करोति ॥ २३ ॥

अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-
 श्रुतित्वाद्धिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वेति सहपक्षोक्तवृत्ति । सम्प्रयोगे—प्रयोगानुष्ठाने,
 यथाकामी इति प्रतीयेत—ज्ञातव्यम् । कुत ? अश्रुतित्वात्—सकृदेवा-
 नुष्ठेयामिति शास्त्राभावात् । विधिषु अनुष्ठानप्रयोगोचराणि विधिवचनानि
 न सकृदसकृद्वा तात्पर्यकाणि तर्नाति भाव ॥ २४ ॥

एकशब्दात्तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

प्रयाजाङ्गेषुपि तथा—सकृदसकृदिति शास्त्रामारादभ्यास स्या-
 दिति नाशङ्कनीयम् । कुतः ? एकशब्दात्—एकशब्दवाच्यार्थनिष्ठसकृ-
 दाकङ्क्षाप्राप्त्यात् । अङ्गाना प्रधानानां च विधायकः शब्दो विधिप्रत्यय

एव एव । तत्र कथभावाकाङ्क्षा सकृदेवेति । फले तु यदा यदा फलेच्छा
स्यात्तदा तदा किमस्य साधनमित्याकारिका उपायाकाङ्क्षेति साधनाऽऽ-
वृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

लोके लौकिक कर्म अर्थलक्षणम्—लौकिकप्रत्यक्षगोचरकार्यकम् ।
अतस्तत्र सकृदानयनेन प्रारुकार्यनिष्ठत्रौ सकृदेवानपत्तम् । तदनेपरतो
तु द्विवार विचारमानयति । तेन विनापि कार्यसंसिद्धौ नानयति च । अत्र
र्थाज फलस्य प्रत्यक्षदर्शनेन विधत् इति । स्वगाम्निष्वले तु अर्द्धरुगम्यत्वेन
तदभावाच्चैकिकदृष्टान्तोऽज्ञानुचिन इति भावः ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलानिर्वृत्त्यन्यासाधिकारणम् ॥ ५ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्याऽ- पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

‘त्रीर्हीनग्रहन्ति, तण्डुलान् विनष्टि’ इत्यादिषु अग्रहनमादिकु सह-
दनुष्ठेय, उन आतण्डुलानिर्वृत्तेरिति विशये अङ्गाना सह दनुष्ठानमिति सिद्धा-
न्वितत्यासकृदेवेति प्राप्ते आह- क्रियाणां-अग्रहनादिक्रियाणाम्, अर्थशे-
पत्वात्- तण्डुलानिर्वृत्तिरकार्यत्रक शब्द तन्निर्वृत्त-प्रत्यक्षम् । अतस्त-
न्निर्वृत्त्या- तण्डुलात्पत्वा, अपवर्गः—क्रियोपरम स्यात् ॥ २७ ॥

अदृष्टफलरूपावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकारणम् ॥ ६ ॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

धर्ममात्रे- केरलादृष्टसाधने अत्र प्रातादी यथा आग्निचयने ‘औदु-
म्बरमुद्गखलं सर्वाधिपूर्णमग्रहज्य तद्गृहदग्नाति’ इत्यत्र फलस्य अदर्शनात्-
प्रत्यक्षाभावात् ‘सकृत्कृत शास्त्रार्थः’ इति न्ययेन सकृदनुष्ठानादेवापवर्गः-
विराम स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वेषां—बहुना कार्यत्वात्— अनुष्ठेयत्वात्, विशेषः अधिकारः
 ' तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामायुः '
 ' प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन् ' इति श्रुतः समुपपद्यते । उक्तार्थे
 लिङ्गदर्शनमिदम् । तस्माद्यथा कर्मो तथाऽभ्यासः काम्यकर्मणः ॥२१॥

पू० ॥ सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥

सकृत्तु—सकृदेवानुष्ठानं स्यात्काम्यकर्मणः । श्रुतः ' तेनैव कृतार्थ-
 त्वात् । अङ्गवत्—यथा एवप्रयोगे अङ्गानां सकृदनुष्ठानेन कृतार्थत्वं तथाऽ-
 न्यापि स्यादिति ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, शब्दार्थः—शब्दार्थानुष्ठानं, तथा—सकृदेव
 दृश्यते । ' सकृत्काम्याभ्यासः ' इति गुरुणोक्ते शिष्य सकृदेव काष्ठाहरणं
 करोति ॥ २३ ॥

अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-

श्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वेति सकृत्पक्षव्यावृत्तिः । सम्प्रयोगे—प्रयोगानुष्ठाने,
 यथाकामी इति प्रतीयेत—ज्ञातव्यम् । श्रुतः ' अश्रुतित्वात्—सकृदेवा-
 नुष्ठेयमिति शास्त्राभावात् । विधिषु अनुष्ठानमात्रगोचराणि विधिवचनानि
 न सकृदसकृद्वा तात्पर्यकाणि तानीति भावः ॥ २४ ॥

एकशब्दात्तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

प्रयाजाङ्गेषुपि तथा—सकृदसकृदिति शास्त्राभावादभ्यासः स्या-
 दिति नाशङ्कनीयम् । श्रुतः ' एकशब्दात्—एकशब्दवाच्यार्थनिष्ठसकृ-
 दाकाङ्क्षाभावात् । अङ्गानां प्रधानानां च विधायकः शब्दो विधिप्रत्यय

एक एव । तत्र कथभावाकादशा सकृदेवेति । फले तु यदा यदा फलेऽत्र
स्यात्तदा तदा क्रिमस्य साधनाभिल्याकारिका उपायाकाङ्क्षेति साधनाऽऽ-
वृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

लोके लौकिक कर्म अर्थलक्षणम्—लौकिकप्रत्यक्षगोचरकार्यक्रम ।
यतस्तत्र सकृदानयत्नेन प्राक्तकार्यनिवृत्तौ सकृदेवावपत् । तदनिवार्यतौ
तु द्विवार त्रिवारमानयति । तेन विनापि कार्यसंसिद्धौ नानयति च । अत्र
बीज फलस्य प्रत्यक्षदर्शनं विद्यत इति । स्वगाम्निष्यले तु शब्देः क्रमस्येन
तदभावाल्लौकिकदृष्टान्नोऽत्रानुचित इति भावः ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्त्यस्यासाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

‘ त्रीहीनवदन्ति, तण्डुलान् भिनष्टि ’ इत्यादिषु अरहनमादिक सकृ-
दनुपपं, उत आतण्डुलनिर्वृत्तेरिति विषये अङ्गाना सकृदनुष्ठानमिति सिद्धा-
न्तिनः सासकृदेवेति प्राप्ते आह- क्रियाणां-अरहनादिक्रियाणाम्, अर्थशे-
षत्वात्- तण्डुलनिष्पत्तिरुत्कर्षेण वृत्तं तद्वत्तान् क्रियया प्रत्यक्षम् । अतस्त-
न्निर्वृत्त्या- तण्डुलादुपस्था, अपवर्गः—क्रियापरम स्यात् ॥ २७ ॥

अदृष्टफलरूपावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

धर्ममात्रे- केवलदृष्टसाधने अत्रघातादौ यथा अग्निचपने ‘ औदु-
म्बरमुत्सृजन् सर्वेषाधिपूर्णमरहस्य तद्गुरदध्नां ’ इत्यत्र फलस्य अदर्शनात्-
प्रत्यक्षाभावात् ‘ सकृदकृत शास्त्रार्थ ’ इति भावेन सकृदनुष्ठानादेवापवर्गः-
विराम स्यात् ॥ २८ ॥

प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ऋतुवद्धानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

ऋतुवत्—काम्यऋतुवत्, प्रयाजादीनामभ्यासे फलभूमा—फलाधिक्यं स्यात् । कुतः ? प्रयाजादभ्यासः अभिशोषकारसाधनम् । क्रियावृत्तिवात् काम्यऋतुवत् । इत्यनुमानप्रमाणेन तस्य मिद्वत्यादिति ॥ २९ ॥

सि० ॥ सकृद्वा करणैकत्वात् ॥ ३० ॥

सकृद्वा—सकृदनुष्ठानं तेषाम् । कुतः ? प्रधानरूपैककारणत्वात् । यथा मृत्पिण्डेन घटे जननीये यत्प्रता चक्रभ्रमणेनोपकारः सिध्यति तदधिकभ्रमणेनोपकारो न दृश्यते । चक्रभ्रमस्याप्युक्तं कार्यं नास्ति । तान्तेव कृतार्थं सः । तद्वदत्रार्पाति भावः ॥ ३० ॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

परिमाणं—गौर्णमास्थाममात्रास्थाया च 'चतुर्दश त्रयोदश' इति नित्यवच्छेदप्रयाजाभ्यासे कृते अनियमेन—कदाचित्पञ्चदश योदश सप्तदश बेशनियमः स्यात् । उक्तनियमो न स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

फलारम्भनिर्वृत्तेः ऋतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

फलारम्भनिर्वृत्तेः—फलस्य—स्वर्गस्य आरम्भमिच्छतः—पृथक् पृथक्पक्षे, ऋतुषु—काम्यऋतुषु, फलान्यत्वं—फलभेदः स्यात् । इति ऋतुवदिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तद्वैभ्यप्रदर्शकमिदं सूत्रमिति भावः ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

सकृत् 'कृतेन' कृतार्थत्वाद् अङ्गानामभ्यासोऽनर्थक इति यदुक्तं सिद्धान्तिना तथाह पूर्वपक्षो । अर्थवांस्तु - अर्थवान् - सफल एव अङ्गाभ्यासः । कुतः? नैकत्वात् - प्रधानवृत्त्यङ्गकार्यत्वानेकत्वात् - भिन्नत्वात् । एकस्मिन् - एककार्यनिषये अभ्यासोऽनर्थकः - परिफल. स्यात् । यथा उक्तश्लोके एकत्वस्यै क्रियमाणं भोजनं तां निर्वर्तयति । अतस्तदर्थं तस्याभ्यासोऽनर्थकस्तदानीम् । इह ॥ प्रकृते अर्थस्य - प्रधानफलस्य, अपरिमाणत्वात् - इत्यस्या अनियन्त्वात् - अनिश्चिन्नात्, अङ्गानां तदर्थत्वात् प्रधानोपकारकरत्वात् उपकारभूयस्त्वे फलभूयस्त्वे, तदङ्गत्वे तदङ्गत्वमिति सकृदसकृद्वा, अङ्गानुष्ठानमित्यनेन । न सकृदेतेन नियम इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

उक्तरीत्या अर्थस्य उपकारस्य पृथक्त्वात् तदनुसारेण विधितः - विधिरं 'परिमाणं' चतुर्दश त्रयोदश ' इति पूर्णिमापातनात्वात्वात्वा चाऽऽह- तिस्रसृष्ट्या स्यात् । आहुःसुत्पत्तिश्चान्यगमसृष्ट्याया तत्तादर्थ्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

सि० ॥ अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्

सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

अनभ्यासो वा - अङ्गानामनोवृत्तित्वात् । कुतः? प्रयोगवचनैकत्वात् - अङ्गानां प्रधानानां च प्रयोगनिषेधेः एकत्वात् । न च प्रयोगविधेरैकत्वेऽपि यथा काम्यकर्मणः पुनरावृत्तिस्तथा अत्राप्यङ्गानामावृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । कर्मणः - अङ्गस्य 'फलसंविधानफलं तदङ्ग' मित्युक्तत्वात् । अत एवाभ्यासात्कलाधिक्यं नेत्याशयः । युगपत् - एकभारनायामन्वयवाले, शास्त्रात् - पदश्रुत्या, प्रधानक्रियाया एव फलरू-

रणत्वेनाप्यवोधनात् । इत्यङ्गानामफलत्वे हेतुपन्यासोऽयम् । नाप्यङ्गानुष्ठान
व्यर्थम् । तस्य क्रियार्थत्वात्—प्रधानोपकारकत्वादिनि भाव ॥ ३५ ॥

शं० ॥ अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचना-
त्सकृत्वस्य ॥ ३६ ॥

पितृयज्ञ—‘सहृदाच्छिन्नं द्विर्भवति’ तथा अनुवाजे—‘सहृदा-
रिधीन् समार्ष्टि’ स्वियकृति च—‘उत्तराधात्सकृदवधति’ इति च श्रूयते ।
एतेषु सहृदावचनादप्यत्र अभ्यासो वा—असकृ प्रयोगोऽङ्गानामिति
सिद्धयति । अथवा सहृदावचन व्यर्थं स्यादिनि भाव ॥ ३६ ॥

सि० ॥ अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अनभ्यासस्तु । पूर्वोक्तयुक्ते अङ्गाना प्रधानस्य प्रयोगविरेकत्वात्
अनभ्यासः—अनावृत्तिरेवाङ्गानाम् । उदनादिषु तु फलान्तरतोत्प्रेषण
तथा । वाच्यत्वात् । यतो ‘दधीगूर्णमासपो असकृदाच्छिन्नसि’ इति
श्रुतम् । तस्यातिदेशनात् पितृयज्ञे प्राप्तौ, एव प्रमाजसृष्टिषो ‘त्रिवार
परिधिं समार्ष्टि’ इति विहितम् । तमाहृदादनुवाजोऽपि तथा प्राप्तो एव
मन्यत्र ‘द्विर्भवति’ इति द्विरवत् विहितम् । तस्य स्वियकृत्वापि
प्राप्तौ तत्रैवार्थं सहृदावचनं वाच्यत्वादिनि भाव ॥ ३७ ॥

कपिञ्जलानिषि बहवचनस्य त्रित्वपरत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ बहुवचनेन, सर्वप्राप्तोर्धिकल्पः
स्यात् ॥ ३८ ॥

‘वसन्ताथ कपिञ्जलानालभेत’ इति श्रूयते । तत्र प्रथमं गार
पञ्च गणनियतां विकल्पेन च्छन्त्या, सत प्रथ एवेति सशये अह पूर्वपक्षी
बहुवचनेनेति । बहुवचनेन सर्वप्राप्ते—सर्वेषु, सङ्ख्यादर्शकत्वात् प्राप्ते,
प्रवादय सर्वा एव सहृदावचनं वाच्यम् । समुच्चयस्य तत्राशयस्य सादृश्ये
स्थादिनि ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥

चतुष्टयादिकं न बहुवचनस्यार्थः । अपि तु त्रिवचने । अत्र एव बहुवचने श्रुते न त्रिवचने संशयः । किन्तु चतुष्टयादिवेव स इति चेत् । चत्वारो विप्राः समो गताः इति चतुरादिष्वपि बहुवचनप्रयोगो दृष्ट इति चेत् ॥ ३९ ॥

तथेह ॥ ४० ॥

यथा माणवके सिद्धशब्दो गौणः ' सिद्धो माणवकः ' इत्यत्र । तथा इह ॥ ४० ॥

भक्तयेति चेत् ॥ ४१ ॥

भक्त्या— लक्षणया, प्रयोगो भविष्यतीति चेत्— ॥ ४१ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

एवमन्यत्रापि गौण्यां वृत्त्या बहुवचनप्रयोगस्य दृष्ट्यां त्रिवचनं त्रिवचनं त्रिवचनं त्रिवचनं । किन्तु बहुत्वम् । तस्य त्रिवचनप्रत्ययपर्यन्तेषु सत्त्वात् तावता प्रीति समुच्चयेनानुष्ठानासम्भवात्किञ्च एवेति भावः ॥ ४२ ॥

सिं० ॥ प्रथमं वा नियम्येत कारणादातिक्रमः

स्यात् ॥ ४३ ॥

प्रथमं वा— उक्तवाक्यस्थे ' कपिशालान् ' इति बहुत्वं प्रथमं प्रथमोपास्थितत्वेनैव नियम्येत । यत्र कारणात्—प्रमाणान्तरात्, अतिक्रमः— प्रथमोपास्थितत्वेनैव न स्यात् । यथा ' सप्तदश, प्राजापत्यान् पशूनात्मते ' इत्यादौ । अत्र तु न किमपि तादृशं कारणम् । प्रत्युत बाधकमास्ति । अतस्त्रिवचनोपादेयं श्रुतेन बहुवचनेति भावः ॥ ४३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥

तथा च—केवलबहुवचनस्य त्रिवचने एव—पूर्वोक्तानमित्यत्र, अन्यार्थदर्शनं—अन्यत्र लिङ्गदर्शनम् । यथा— कृष्णा याम्या अरविष्वा रौद्रा

नमोऽरूपाः पार्जन्याः, ऐन्द्राग्रो दशमः इत्यत्रे त्रिक्रयनियमे सखेव ऐन्द्राग्नस्य नियमेन दशमत्वं सम्भवति । नो चेत् तत्प्राक्षिकं स्यादिति गात्रः ॥ ४४ ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तादासत्तेः ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीये षड्गुणालभेतेष्वत्र प्रकृत्या— अग्नीषोमीयेण, एकत्वं प्राप्यते । तदासत्ते— तस्य त्रिवसन्निकृष्ट्यात् । किञ्च, पूर्ववत्— पूर्वमूत्रोक्तवह्निलान्तरमपि विधते । तथा ऽहि-गृहमेधीये 'ओदनानुद्धरतीत्यत्र त्रिवसन्नप्राप्तोचनवाक्ये प्रथम निरुपपत्तौ 'मध्यमस्य इति क्षुन्म् । अन्यत्र पञ्चमाना मध्यम, अष्टाना मध्यमः' इति सौपपदं श्रुत्वे । तस्माद् बहुवचनमादौ त्रिवसेनोपस्थापयति । तेन शास्त्रस्य कृतार्थत्वान्नत्र विकल्प इति भावः ॥ ४५ ॥

उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गावां दोहनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥

सात्रायदोहन प्रवृत्तेषु श्रुत्वे- 'गम्यतास्तिस्रो दोहयित्वा तिस्र-ष्टवागन्वारम्य उत्तरा दोहयति' इति । तत्र उत्तरा दोहयतीत्यर्थे त्रिधिरनुवादो वा इति सशये उत्तरासु तिस्र एव दोहयितव्या इति कपिञ्जलाधिकरण-न्यायेन त्रिधिरिति । अत्र यावत्स्व— गार्तप्ये गावुं स्वत्वं तावत् सर्वा दोहयितव्या इति त्रिधिरिति । कुतः अपूर्वत्वात्— अत्रोत्तरात् ॥ ४६ ॥

सि० ॥ यावत्स्वं वान्यविधानेनानुवादः

स्यात् ॥ ४७ ॥

यावत्स्वं— गार्तप्ये स्वत्वं तासां दोहः इत्यनुवादः स्यात् । कुतः ? अन्यविधानेन— अन्यत्राक्येन विहितत्वादिति यावत् ॥ ४७ ॥

साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥

साकल्यविधानात्— 'नास्थितां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति कुमाराश्च न पयो लभन्ते' इति वाक्येन सरुल्लगोदोहस्य विधानात् ॥ ४८ ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥४९॥

एतद्वाक्यं कुमाराणां पयःप्रतिषेधमात्रं करोति । न सकलगोदोहनं विदधाति । वाक्यभेदापत्तेरित्याशङ्क्यामाह—बह्वर्थत्वात्— ' बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः ' इति मन्त्रालिङ्गेन शक्यनुसारं बहुष्व बोधयन् सकलगवा दोहनमेव ब्रूयतीति भाष ॥ ४९ ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः ॥५०॥

' नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति यथा अन्यस्यै देवतायै प्रथमन्यस्यै देवतायै दद्यात्तद्वत् तस्याप्यन्यस्यां जुह्यात् ' इत्यग्निहोत्रे यवागूनियामकं लिङ्गात्—अशेषवत्—निखिलगोदोहनरूपमर्थं ब्रूयति । अन्यथा अन्यस्यै देवतायै दत्तमित्याद्यर्थवादोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

इति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

अनेन सूत्रेण कुमारपयःप्रतिषेधमात्रमपि व्याख्यातं त्रैदित्यम् ॥५१॥

सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभि-

संयोगात् ॥५२॥

' संयुज्य कस्तेभ्यश्च ह वा एता मनुष्यन्वश्च पुरा अथैतर्हि देवेभ्यः एतेता आप्याययन्ति ' इति सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन सर्वंसां दोहनं व्यक्तं प्राप्यते । तस्माद्यवात्स्वमुत्तरास्तु दोहनं स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु तन्त्रेणाऽऽद्यमागाद्यज्ञानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः

प्रयोगे स्यात् ॥ ५३ ॥

उपोद्घातं समाप्य प्रकृताध्यायार्थं मन्त्रविचारः प्रस्तूयते । तत्र पूर्वपक्षमाह । अङ्गानां—प्रयाजाद्यङ्गानां, प्रयोगे-अनुष्ठाने, कर्मभेदः—अनुष्ठानस्याऽऽवृत्तिः स्यात् । तद्भेदात्—प्रधानानां भेदात्, अङ्गानां प्रधानकर्मार्यत्वात्—प्रधानोपकारकत्वात्, प्रधानभेदे प्रतिषेधार्थं गुणावृत्तिरिति—वायेनाङ्गानुष्ठानभेदः स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् ॥ ५४ ॥

यौगपद्ये—अङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठाने, क्रमकोपः—विहितक्रमबाधः स्यात् । तथा हि— आज्यभागयामाव्यवहितोत्तरत्वं सर्वप्रधानानामिति क्रमः । यौगपद्ये तु मध्ये अंगिभागस्य व्यवधानाद्गुणशुभ्रयामस्योक्तक्रमबाध इति भावः ॥ ५४ ॥

सि० ॥ तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोप-
देशात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥

तुल्यानां—देशतः कालतः कर्तृत्वञ्च तुल्यानांभिर्भादित्त्रयाणां, यौग-
पद्यं—सहप्रयोगः—सहानुष्ठानं स्यात् । कुतः ? एकशब्दोपदेशात्— एक-
शब्देन—दर्शशब्देन, पौर्णमासीशब्देन च उपदेशात्— फलसम्बन्धरूपनाद-
द्गणानामपि । अपमद्गुणरूपापः किमान्येयस्य, उवाचीपौर्णमास्येति विशेषाग्र-
हणात्, सर्वार्थं तेषामिति, तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥ ५५ ॥

एकाध्यादिव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

सर्वेषामङ्गानामैकाध्यात्—एकप्रयोजनकरत्वात्—दण्डचक्रादीवरा-
दिवत् सम्भूय फलोत्पादकरत्वाच्च तेषां प्रयोगे क्रमः । संस्येन कुंतः क्रम-
बाधः । अतः सर्वेषां प्रधानानामङ्गैर्व्यवधानमेव स्यात् ॥ ५६ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥

तथा च—अङ्गानां तन्त्रमेवेत्यत्र अन्यार्थदर्शनं—अन्यलिङ्ग-
दर्शनं—प्रागभिहिताऽऽहुतिसङ्ख्यादर्शनं लिङ्गं कामुकायनोच्चार्यो दर्शयति ।
अन्यथा—अङ्गावृत्तौ चतुर्दश त्रयोदशेति नियमो न स्यादाहुतीनामिति
भावः ॥ ५७ ॥

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

तन्न्यायत्वात्— 'सम्भूयकारिणा सहक्रिया' इति न्यायत्वात्,
 'पुरोडाशे साङ्गारं भस्माध्युह्य' इत्यादावपि सकृदनुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्या-
 नाह अशक्ते— अङ्गारस्थापनस्य कार्यं पुरोडाशपाक । स च एकास्मिन्नङ्गा-
 रस्थापनेऽ-यत्र न सम्भवति । न होकस्य प्रथमे कृते अन्योऽपि प्रथमे ।
 असम्पत्त्वात् । अतस्तत्र—**आनुपूर्व्यं**— मेदेनानुष्ठानं स्यात् । न सकृत् ।
 सस्कारस्य— साङ्गारभस्मस्थापनादिरहितसंस्कारस्य, तदर्थत्वात्—
 दृष्टकार्यपाकार्थ्येनाद्वादृष्टार्थत्वं तत्र शक्यम् । दृष्टसम्भवे अदृष्टकल्पनम-याध्य-
 मिति भावः ॥ ५८ ॥

असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

। येन प्रधानेन यत् स्पृष्ट सत्तत्समीपे यदनुष्ठीयते तत्तदङ्गम् ।
 इत्याधारादय आग्नेयाङ्गम् । स्पृष्टवृत्तादयश्चाग्नीषोमीयाङ्गम् । तत्राशुयागस्य
 केनाभ्यसंस्पर्शादिनां स्यात्तत्स्येव्याराङ्गायानाह— असंस्पृष्टोऽपि— सत्सं-
 रक्षितोऽपि, स्थानापेक्षया बलवता प्रकृष्टेनाङ्गानां तादर्थ्यात्—संस्पर्श-
 त्वात् सर्वप्रधानोपकारकत्वात् प्रत्येकमुपकारार्थमङ्गावृत्तिं कार्येति
 प्राप्नोति ॥ ५९ ॥

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥

विभवात्—सामर्थ्यात् सकृदनुष्ठानेनाभ्यङ्गकलाप उपकार जनयेत् ।
 प्रदीपवत् यथा प्रदीपो भुञ्जानानां त्रिप्राणा मन्त्रे एकस्य सन्निवो प्रचरति ।
 सर्वेषां तेषामुपकारको भवति तद्वत्त्राणि स्यात् । तस्मादनाशुत्तिर्हंगा-
 नाम् ॥ ६० ॥

अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, प्रवृत्ति अर्थात्—फलानुसारिणी, सकृद-
 सकृद्वा इति प्रत्यक्षात् । इह तु विधिः—त्रिप्राप्तं कर्म, विधिं परोप-
 कारो गम्यते । न प्रत्यक्षेण । तस्मादावृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥६२॥

यद्य ' चतुर्दश प्रयोदशेऽप्यद्वितिसङ्ख्यापरिमाणविरोधामृदिज्या इति
कर्ममुत्पादनाद्यर्थस्युत्पत्त्यन्तं तत्रोच्यते ॥ ६२ ॥

विधेस्त्वितरार्थत्वात्सकृदिज्याश्रुतिव्यति-
क्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥

विधेः— अत्रकारालम्ब, इतरार्थत्वान्— प्रयानार्थात् प्रति-
प्रधान गुणावृत्तिरिति प्रसिद्धत्वाच्च सकृदिज्या— तन्त्रेगानुष्ठानं, श्रुतिव्य-
तिक्रमः— शास्त्रविद्वद् स्यात् । यथावासेरथे चतुर्दश प्रयोदशेऽप्यद्वि-
सङ्ख्याऽनुपपन्ना स्यादित्युक्तं तत्रोच्यते । नानेनाऽऽद्वितिसङ्ख्या विधीयते ।
अपि तु प्राप्तमद्वयाम्बुष पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतिविधयः, आनावास्याया
प्रयोदश आहुतिविधयः इति उच्यते विधिसङ्ख्या प्रतिपाद्यत इत्याहुति-
विधीनामिव मङ्गला उपदिष्टा । नाऽऽद्वितीनाम् । तस्यादङ्गानामावृत्तिरेति
पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ६३ ॥

सि० ॥ विधिवत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादरा-
यणः ॥ ६४ ॥

प्रयोगं—तन्त्रेगानुष्ठान वादरायणः मनुने । कुतः ' प्रकरणावि-
भागे—प्रकरणस्याविभागादित्यर्थः । मन्भूषकारित्वेन सर्वेषामेकप्रकरणत्वा-
दिति यावत् । विधिवत्— यथाऽऽग्नेयादिप्रपञ्चविधयः इति कर्तव्यत्वाऽऽ-
वाह्या प्रयाजादीन्वद्भानि सङ्ख्यान्वप्यविशेषेण गृह्णन्ति प्रकरणेन स्वस्व-
संनिधीन् प्राथिः गार्तपङ्गात् । तन्त्रेगानुष्ठानमपि संनिधिः प्राथिः प्रकरणे-
प्रमाणेन व्यवहितप्रधानेष्वपि ठकार सम्पादयन्त्याशयः—सिद्धान्तिनः ।
वादरायणग्रहणं सिद्धान्तदाह्यापेति-भाव ॥ ६४ ॥

कचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥

क्वाचिन्- सहस्रिन्नन्ति, सह पिपन्ति' इति क्वाचिदेव सहस्रविधाना-
दन्वत्र पार्थक्येनानुष्ठानं, न सकृदिति चेत्- ॥ ६५ ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

न । विधेः-आग्नेयाग्नीषोमयोर्निर्वापत्रिधेः पृथग् निहितत्वात्तथाऽब्रह्-
ननपेयणयोरपि तदीययोः पार्थक्यं प्राप्तमिति तन्निवृत्तये तत्रावश्यं सहस्रं
विधेयम् । अतोऽप्यत्र भेदेनानुष्ठानमित्येवं परिसङ्ख्या न तत्रेति ज्ञेयम् ।
तस्माद्देशकालकर्त्रैक्यवत्ता प्रधानानामङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण सकृदेव । नासकृदिति
सिद्धम् ॥ ६६ ॥

आग्नेयकृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाण- विशेषाणाम् ॥ ६७ ॥

'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत । सौम्यं बभ्रुम् । आग्नेय कृष्णग्रीवं पुरोधया
स्पर्धमानः' इति काम्यपशुकाण्डे श्रुतम् । तत्राऽऽग्नेयद्वयस्य सहानुष्ठानं, उत
भेदेनेति संशये अगृह्यमाणविशेषाणां-तुल्यानां, यौगपद्य व्याख्यात पूर्वा-
धिकरणे इत्यत्रापि यौगपद्यं-सहानुष्ठानमिति ॥ ६७ ॥

सि० ॥ भेदस्तु कालभेदात्स्याच्चोदनाव्यवाया-

द्विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु- निर्दिष्टप्रधानानां भेदेनैव प्रयोगः । न सहानुष्ठानम् ।
श्रुतः ? कालभेदात् । कालभेदश्चोदनाव्यवधानात्- सौम्यबभ्रुच्चोदना-
व्यवहितत्वात् । पाठक्रमेण प्रयाणामुक्तयागानां त्रिक्षणवृत्तित्वे सिद्धमतः काल-
भेदोऽपि मिथ्य एव । विशिष्टानां- क्षणत्रिशिष्टानां तथा यागानां,
विधिः- प्रथमादिक्षणत्रिधिर्धनस्वतस्तस्यैव तत्तत्क्षणस्यैव तत्तत्प्रधान-
कालत्वम् । इति पृथक्त्वेनैवानुष्ठानं तयोः । सहप्रयोगे विधिविहितकालक्रमयो-
र्वाधः स्यात् । अ चानिष्ट इति भावः ॥ ६८ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥

‘ अभितः सौम्यमाग्नेयौ भवत ’ इति अन्यार्थदर्शनं—तदर्थादवाक्ये उक्तार्थदर्शनं पाठक्रमोद्बलकं लिङ्गमभ्यस्तीत्यर्थं ॥ ६९ ॥

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

विधिः—पार्श्वद्वये आग्नेयद्वयविधिरं तद्वाक्यमिति चेन्न । वर्तमानापदेशात्—दृष्टप्रत्ययश्रवणात् तदर्थाद् एनेति भावः ॥ ७० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ एकदेशकालकर्तृकत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् पादे केवलप्रधानार्थानामङ्गानां तन्त्रमुपेक्ष्य तसद्वितं निरूपितम् । अस्मिन् द्वितीयेपादे साङ्गप्रधानानां तन्त्रं प्रयुज्यते । दर्शपूर्णमासयोः ‘ समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत । अमावास्या-यामनावास्यां यजेत । दर्शपूर्णमासयोर्मङ्गत्वाच्च वार ऋत्विजः । इति श्रुतेः । तथा चातुर्थांसे ‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत । वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत । चातुर्थास्थानां यज्ञकृत्वा पञ्चविंशः । इति च । एत एते विधयः किं प्रत्येकमु रतिविधिशेषा , उत प्रयोगविधिशेषाः इत्येव विशये सिद्धान्त -

मुख्यानां— यणां प्रधानानां, एकदेशकालकर्तृकत्वं— एकः अभिन्नः देशः कालः कर्ता च येषां तत्कत्वम् । कुतः ? एकशब्दोपदेशात्— यणां समुदायबोधकेन दर्शपूर्णमासाम्यामित्येकशब्देन देशादिविधायकवाक्येषु निर्देशात् । यथा फलवाक्ये 'दर्शपूर्णमासाम्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र समुदायवाचकशब्देन समुदितानामेव फलजनकत्वं तथाऽत्रापि समुदायमुद्दिश्य देशादिविधानादेक एव देशकालादिरिति भावः ॥ १ ॥

पूर्वम् ॥ अविधिश्चेत् कर्मणाभिसम्बन्धः प्रतीयेत लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चैतरेषां प्रति— प्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥

कर्मणां -आग्नेयादिप्रधानयागानां मध्ये प्रत्येकमुद्दिश्य देशकालकर्तृणामविधिः—विध्यमात्रश्चेत् तेषामभिसम्बन्धः—तदैक्यं प्रतीयेत । नास्त्येव तथा । अविधिः प्रत्येकौत्पत्तिविधियेषां देशकालकर्तारः । कुतः ॥ लक्षणार्थाभिसंयोगात्— दर्शपूर्णमासशब्देन लक्षणावृत्त्या बोध्यो योऽर्थः समुदायैकदेशः प्रत्येकनामैवाद्यस्तेः साकं संयोगात्— अश्विनत्वात्तेषाम् । तदपि कुत इति चेत् इतरेषां—देशकालकर्तृणामप्राप्तत्वेन विधेयत्वात् । तत्तत्प्रकृतयागागत्वेन विविगोचरत्वात् । यतो देशकालकर्तारो विधेयास्तत्र एव दर्शपूर्णमासाम्यामित्येव दर्शपूर्णमासशब्देनाऽऽद्येषादीननूय ते विधीयन्त इत्याग्नेयादिपूर्वेष्वन्ये कल्पन्त । सत्येऽमुद्दिश्यवृत्तिपरस्परसाहित्यं विवक्षितं चेत् 'आग्नेयादयः समे कार्यास्ते च परस्परसहिताः' इति विधानद्वयाद्वाक्यभेदापत्तिः । अतः साहित्यस्य विवक्षामुपेक्ष्य लक्षितेषु प्रत्येकस्मिन्नेव देशाद्यन्यथो वाच्यः । फलवाक्ये तु यणां विधेयत्वात्प्रत्येकत्वाद्द्विवक्षितेऽपि साहित्ये वाक्यभेदो नास्ति । तस्मात्— देशकालकर्तृणां प्रतिप्रधानं भावः—सम्बन्धः स्यात् । अर्थोद्देशेनानुष्ठानं, न तत्रमिति पूर्वपक्षः ॥ २ ॥

अङ्गानामपि समदेशादिनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥ ३ ॥

इत्थं पूर्वांशे सिद्धान्तमनुकुरा मध्ये अपिक्रुणात्तः तदीयपूर्वपक्ष-
सिद्ध्यर्थम् । अन्यथा स एव न मित्येदिति । देशकालकर्तृगामङ्गैः सारु
सम्बन्धोऽस्ति वा नेति विशेषे पूर्वांश - अङ्गेषु- प्रयाजानुयाजाद्विपु,
तदभावः— देशादीनामसम्बन्ध । कुतः ? प्रवानं प्रति— प्रधानपाग-
मुद्दिश्य तेषां निर्देशात्— प्रधानात् ॥ ३ ॥

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः, स्यादैक-
शब्द्यात् प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥

अनेन पूर्वाधिकरणसिद्धान्त उच्यते यदि त्विति । यदि कर्मणः—
प्रत्येकपागनेयादिकर्मणः, विधिसम्बन्धः देशकालादिनिधिसम्बन्ध स्यात्
तदा तदुक्तं भेदेनानुष्ठान सिद्ध्येत् रुदाचित् । किन्तु प्रत्येक प्रधानकर्मण-
स्तद्विधिसम्बन्ध खपुत्रायमाण एव । रुत्मात् ? एकशब्द्यात्— दर्शपूर्व-
मासान्यामिति समुदायवाचकैकशब्देन निर्देशात् । न च तस्य गति
अत्रिधिवेदिति (११।२।२) सूत्रे लक्षणार्थाभिसंयोगादित्यनेन प्रदर्शितेति
वाच्यम् । कुतः ? प्रधानार्थाभिसंयोगात्— स्वर्गफलकाऽऽग्नेयादिप्रयो-
गेण सारु देशकालादीनामभिसम्बन्धः अतः । अत्र देशादीनामुद्दिश्यानुष्ठान-
नैव परस्परसहितप्रवृत्तयश्च । साहित्यस्य निश्चिते वाक्यभेदापत्तेर-
येव प्रदर्शितत्वात् । नाप्यग्नेयादिक प्रत्येकमुद्दिश्यम् । तथा सस्युद्दिश्य-
भेदाद्वाक्यभेदः । अत्र येनानुष्ठानेन व्यापारेण स्वर्गफल सिध्यति त लक्ष-
यित्वा तेन सारु देशादीना सम्बन्धोऽनर्थकं वाच्यम् । स च व्यापारः सङ्क-
ल्पमारभ्य निप्रमोजनान्त प्रयोगः । इत्थं सङ्कल्पप्रधानप्रयोगे देशकालकर्तृगा
नियमविधि सिद्ध इति भावः ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

तथा च— उक्तरीत्या प्रयागे देशकालादीनामन्वये अन्यार्थदर्शनं—
‘ उमाणि ह वा एतानि धीराणि हवींषि यदमात्रस्याया सम्भ्रियन्ते । आग्नेय

प्रथमं ऐन्द्रे उत्तरे ' इत्यत्र योऽर्थस्तस्य दर्शनं समुपपद्यते । अस्मिन् चचने श्रुते सम्भरणं पौर्वापर्यं च त्रयाणां यागानामेककालत्व एव उपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

**श्रुतिश्रैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्
कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥**

एषां— देशकालादीनां, श्रुतिश्च— अथवापि, प्रधानवत्— अनुवादकवत् प्रतीयते । न तेषां विधेयत्वं भासते । कुतः ? कर्मश्रुतेः— कर्मवाचकदर्शपूर्णमासश्रुतेः, परार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या आभ्यां किमप्युपाद्यमिति गम्यते । अतः परार्थत्वं स्पष्टमेव तयोः । तस्य कर्मणः— कार्यस्य— उरपाद्यस्य, अश्रुतित्वात्— अश्रुतत्वात्, देशकालादिकं प्रधानवदनुवादकवत्प्रतीयते यद्यपि, अथापि तस्य प्राधान्यमनुपपन्नम् । प्राधान्यस्यानुवादकत्वव्याप्यत्वात् प्राधान्ये तस्यानुवादकत्व नियतमेव स्यात् । परं विधेयत्वात्तस्य तन्न सम्भवति । अतो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्यैवानुवादकत्वम् । तेन चाऽऽग्नेयादिवाक्यैरुत्पन्नानां कर्मणामनुवादे तृतीयानेन प्रतिपाद्यगुणाभावस्यानुवादाभाव एव । न हि तत्र कर्मणां गुणभावोऽस्ति । उत्पत्तिमात्रश्रवणात् । गुणभावाद्यगमस्तु फलवाक्याद्यगतप्रयोगत्रिशाधेव जायते । अतस्तत्रैव तृतीयातस्यानुवादाभावः । तस्मादेशकालादीनां त्रयोगाङ्गत्वमेवेति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ६ ॥

**अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरं-
स्तस्मात्स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥**

यो ह्यङ्गेष्वनियम इति मध्ये पूर्वपक्षः कृतस्तस्योत्तरमिदम् । विधानत्वात्— फलवाक्येन सहैव विदितत्वात्, अङ्गानि प्रधानेन सहैव उपदिश्येरन् । यतः साहित्यं, प्रधानेन, तस्मादेकदेशत्वं— एकदेशकालकर्तृत्वं स्यात्तेषामिति भावः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासेभ्यः दर्शः पूर्णमासश्चेति द्वौ समुदायौ । राजसूये अनु-
मत्यादय इष्टयः, पवित्राद्यश्च सोमयागाः । तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेव-वरुण-
प्रघास-साकमेध-शुनासीरीयं चेति चत्वारि पर्वाणि । तत्र दर्शपूर्णमासराज-
सूयचातुर्मास्येषु नत्तद्वाप्याङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं, उत भेदेनेति संशये-इष्ट-
राजसूयचातुर्मास्येषु ऐककर्मात्-दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत,
राजसूयेन स्वाराज्यवापो यजेत, चातुर्मास्येन यजेत स्वर्गकामः । इत्येकफल-
श्रवणात्तदर्थमेक एव प्रयोगः । इत्यङ्गानां तेषु तन्त्रभावः— तन्त्रेणानुष्ठानं
स्यात् । न भेदेनेति ॥ ११ ॥

कालभेदान्नेति ज्ञेत् ॥ १२ ॥

‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्यास्यशा यजेत ।
वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत । वर्षासु वरुणप्रघासेन यजेत । हेमन्ते साकमेधेन
यजेत । राजसूये च । बार्हस्पत्यश्चरुर्भक्षणो गृहे । ऐन्द्र एकादशकपालो
राजगृहे । इति, कालभेददेशभेदरूपविशेषश्रवणात् तेषु ङ्गानां तन्त्रभावः ।
अपि तु पार्यक्येनानुष्ठानमिति चेत्— ॥ १२ ॥

नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १३ ॥

न पृथक्त्वेन प्रयोगोऽङ्गानाम् । किन्तु तन्त्रभाव एव तेषाम् ।
कुतः ! एकदेशत्वात्—यस्मिन् वाक्ये प्रधानानां फलसम्बन्ध. ध्रुतस्तत्र-
चाङ्गानां प्रधानोपकरणत्वेन विधानात्, समुदायोपकारस्य तन्त्रेणानुष्ठानेनावि-
सिद्धिर्भवति । पशुवत् — सवनीयपशौ ‘वपया प्रातःसुवने, पुरोडाशेन
माध्यन्दिनसुवने, अङ्गैस्तृतीयसुवने’ इति वचनेन प्रयोगविप्रकर्षः केवलम् ।
नाङ्गाऽऽवृत्तिस्तद्वदिति भावः पूर्वपक्षिणः ॥ १३ ॥

सि० ॥ अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तोषां तन्त्र-
विधानात् साङ्गानामुपदेशः
स्यात् ॥ १४ ॥

अपि वेति पूर्वपक्षन्यावृत्ति । कर्मपृथक्त्वात्— कर्मणे—
दर्शप्रयोगस्य पौर्णमासप्रयोगस्य च पृथक्त्वात्— मित्रान्न तन्त्रेणा-
नुष्ठानमज्ञानाम् । कुत ? प्रयोगपार्यक्यमिति चेत्तत्राह— तेषां तन्त्र—
विधानात्—तेषां—दर्शयागत्रयस्य पौर्णमासयागत्रयस्य च तन्त्रेण एकशब्दे-
नानुवादं विधाय पुनः ' अमात्रास्यायाममात्रास्यया यजेत ' पौर्णमास्या पौर्ण-
मास्या यजेत ' इति विधानात् । तस्मिन् तस्मिन् प्रयोगे साङ्गानां तत्त-
त्प्रधानानामुपदेशः स्यात् । अन्यथा पुनर्वाक्यद्वयेन प्रदर्शितेन पुनर्विधानं
व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ १५ ॥

तथा च— एवमज्ञानामावृत्तिसिद्धौ अन्यदर्शनम्— ' चतुर्दश
पौर्णमास्यामाहुतयस्त्रयोदशमावास्याया ' इति लिङ्गदर्शनं समुपपद्यते ।
तन्त्रभाषे तु न चतुर्दश नापि त्रयोदश । तस्माद्देवानुष्ठानम् ॥ १५ ॥

तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥

इत्य दर्शपूर्णमासयोन्योपदात्तैर्न यदाऽऽवृत्तिसिद्धिरङ्गानाम् । तदा
अवयवेषु— चातुर्मास्यात्रयत्रेण राजसूयावयवेषु च । तैश्च देवीप्रभृतिषु अनुम-
त्यादिषु वेष्टिषु तथैव स्यात् । देशकालयोर्भेदात् । न तन्त्रभाव इति
सिद्धान्तनिष्कर्षः ॥ १६ ॥

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः
स्यात् ॥ १७ ॥

पशौ— अज्ञाना तन्त्रं युक्तमेव । कस्मात् ' चोदनैकत्वात्— आश्विनं
ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता सूर्यं परिवीप आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ' इत्ये-
कैव कर्मचोदना तत्र । कर्मचोदनायामज्ञाना ग्रहणम् । अत एवमेव तत्र
तन्त्रम् । प्रचारविधौ चोदनैकत्वात्कालस्य विप्रकर्षः, केवलमास्मिन् वाक्ये
विधीयत इति पशौ तन्त्रानुष्ठानस्य विप्रकर्षः । तस्माद्विप्रमो दृष्टान्त इति
भावः ॥ १७ ॥

अध्वरकल्पायां त्रिषु सद्घेष्वङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥
तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १८ ॥

‘ आग्नायैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम् । आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं माध्यन्दिने, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम् । आग्नायैष्णवं, द्वादशकपालमपराह्णे, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम् ’ । ‘ यस्य भ्रातृव्यः सोऽनेन यजेत ’ इति काश्यकाण्डे अध्वरकल्पायामिष्टौ धुनम् । अत्र प्रातरादिकालभेदेन प्रयुज्यमानानां कर्मसङ्गानां तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानं, उत भेदेनेति विचारे तथा स्यात्—यथा पशौ तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया तथाऽस्यामध्वरकल्पायामपि स्यात् । कुतः ? विशेषस्यैककालत्वात्—भिन्नकालानामेषां सङ्घाना कश्चिद्दृग्गविशेष एक एव कालः श्रूयते । ‘ पुरावाचः प्रवदतो निर्वपेत् ’ इत्यास्मिन् वाक्ये विशेषस्याश्रयणात् कालत्रयनिर्वापस्य कालविधिरयम् । त्रयाणां निर्वापाणां वागुदयारप्राक् कर्मव्यखे प्रातैर्निर्वापत्रयस्यापकर्षे तदन्तोद्ग्रापकर्षः अर्थासिद्ध एषेत्याग्न्यन्वाधानादिनिर्वापातस्य तन्त्रानुष्ठाने सिद्धे उक्तोद्ग्राणा-मपि तद्वदेव तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानं सिध्यतीति भावः ॥ १८ ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

‘ सैषा अध्वरकल्पेष्टिः ’ इत्येकवच्छ्रुतिः—एकवच्छ्रुतिः, प्रयोगैक्ये उपपन्ना भवति । अतोऽपि तन्त्रमङ्गानामिति ॥ १९ ॥

सि० ॥ न वा कर्मपृथक्त्वात्तोषां च तन्त्रविधाना-
त्साङ्गानामुद्देशः स्यात् ॥ २० ॥

न वा—अङ्गानां तन्त्रमिति नैव । अपि तु पृथक्त्वात् । कुतः ? कर्मपृथक्त्वात्—कालरूपगुणविशिष्टकर्मगतमभ्यासेन पृथक्त्वात् । नेत्रा च प्रातर्मध्याह्नापराह्णयोगेन तत्तन्त्रविधानात्साङ्गानामेव उपदेशः—निर्वातं स्यात् । अतः प्रयोगस्य भेदः । यदि अध्वरकल्पां निर्वपेदित्युत्पत्तिराकर्मं स्यात्तदा ।

भवेत्प्रयोगस्य निप्रकर्षे [तदत्र च । कस्मात्] आनायैष्यवादिवाक्यानि
गुणविधायकानि चेत्—प्राप्ते कर्मण्यनकगुणविधानाद्वाक्यभेददोषप्रसङ्गः ।
अतस्तयामेव वाक्यानां प्रत्येकं तत्कालविशिष्टकर्मविधायकं वाच्यम् ।
तथा च कालभेदस्तु प्रयोगभेद इति भावः ॥ २० ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

यच्च निवापत्रयस्वारवर्षेणैकफलत्वं त्रयोपपद्यते पूर्वपक्षसाधकत्वेन
तत्रोच्यते । प्रथमस्य वा—‘पुरावाच प्रवदन्ते निर्दिशेत्’ इति च कालवचनं
तत्प्रथमस्यैव निवापत्रयस्योच्यते । तेन हि वचनेन प्रातःकाले कर्मण्यस्य
प्रधाननिर्वापस्य प्रगणनकार्त्तकर्मण्यस्य प्रातःकाले प्रातः एवेति तस्य
विशेषा नियम्यते । अ पराद्धिनिवापस्य प्रातःकालस्वरूपत्वमप्राप्तम् । तस्य
विधाने च पूर्वविशेषेणेति गौरवमिति भावः ॥ २१ ॥

फलैकत्वादिप्रशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

‘सैवाऽऽवरकरयति इत्येकरचना न प्रशब्दस्तु भिन्नानामपि
नवानां यामानां फलैकत्वात्—एकपत्रवनकगणद्वारा मयति ।
यथाऽन्यत्र—‘सकृष्टष्टिर्मृगरेष्ठिरिति तदित्यर्थे ॥ २२ ॥

प्राजापत्यवसाहोमानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यै-
ककालत्वात् ॥ २३ ॥

वाजपये ‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभन्’ इति श्रूयते । तत्र
याज्यार्थर्चाते ‘वसा जुहोति’ इति प्रकृत्याप्राजापत्यापशुश्रुते वसाहोम-
योदकन प्राप्तम् । स वसाहोमस्तन्त्रम्—तन्त्रेणानुष्ठेयं स्यात् । कुत
प्रदानस्य एककालत्वात्—‘पैश्वर्यं कृत्वा प्रचरतीति एतस्मिन्नेव
काले तथा प्रदानमाह्वयते । दत्तायि च प्राजापत्याय । अत एकमेव
प्रदानम् । एतच्चैककालं च सत्त्वेन प्रदानं च देवदर्शने विशयाद्दद्याच्च तत्र
मेव वसाहोमस्येति भावः ॥ २३ ॥

भिन्नदेवताकपशुगणे वसाहोमस्याऽऽवृच्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

कालभेदत्वाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥

देवताभेदे— एकादशिनेषु गिन्नप्रधानेषु तत्तद्विना याज्यार्चर्चान्ताः इति विशेषग्रहणात्तेषु वसाहोमस्याऽऽवृच्यानुष्ठानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

यूपैकादशिन्यां यूपाहुतेस्तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २५ ॥

उपोतिष्टोमे 'एकादश यूपान् छिनत्ति' इत्यूपैकादशिन्यान्नाना इ तस्यां प्रकृतितः प्राप्ता यूपाहुतिरावर्तनीया, उत तन्त्रेण कार्येति मध्ये अन्त-यूपस्यान्तिके विहिता यूपाहुतिस्तद्वत्—वसाहोमभेदेन कार्या । कुतः इ-यूपस्यान्तिके अग्निं मधिरवा यूपाहुतिं जुहोति ' इति श्रुतेः । तत्र द्वि बहूनां यूपानां भिन्नान्येषान्तिकानि । यस्य यूपस्यान्तिकेन हूयेत तस्य तेन यूपाहुति-गुणेन राक्षित्वं भवेत् । तस्मादाहृत्या भेदेन कार्या तत्र यूपाहुतिरि-त्याशयः ॥ २५ ॥

सि० ॥ इतरप्रतिषेधो वा ॥ २६ ॥

अनुवादमात्रमन्तिकस्य ॥ २७ ॥

अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २८ ॥

वेति—भेदप्रतिषेधः । तन्त्रेणाऽऽहुतेस्तत्र । कुतः इतरप्रतिषेध । 'यूप-स्यान्तिके' इति आहवनीयप्रतिषेधः । नान्तिकदेशविधिः । यतः 'आहवनीये जुहोति' इति शास्त्रात् सर्वहोमेषु आहवनीयं प्राप्त एव । तस्यापि प्राग्प्रथमः अन्तिक इति । एव भाष्ये २३२७४४ये अकृतकर्मणः प्रवृत्तत्वात्प्रत्ययनिमित्तं तत्र प्राग्प्रथमः । 'यूपस्यान्तिके अग्निं मधिरवा यूपाहुतिं जुहोतीत्यनेनान्तिकमथनयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यभेदात्प्रत्ययपरद्विविधित्वमिति वाच्यम् । तस्मात्प्रतिषेधप्राप्ताहवनीय-प्रतिषेधकतया अन्तिकेत्यस्य चारितार्थ्यात्तद्विवाक्षितम् । यूपाहुतिं जुहोतीति होमार्थं तत्र मथनं विवक्षितमिति तवाप्यभिमतम् । तस्माद्विद्विहितमन्तिक-

मरलम्ब्य शुभवर्जनदोषप्रसक्तेरावृत्त्या यूपान्दुनेरनुष्ठानमिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा
तत्र समञ्जसमिति भावः । अस्य विस्तारस्तु ' भाष्याद्याकरमन्यतोऽग-
न्तव्यः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अवभृथेऽप्यु साङ्गप्रधानानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्वे-
तुरग्निसंयोगः ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोत्रे ' अप्सु अवभृथेन चरन्ति ' इति श्रूयते । तत्र प्रधाने
अग्निविकारः स्यात्--प्रधानं केवलमस्तरनुप्रेयं, नाङ्गान्यपि । आधाराज्य-
भांगादीन्वह्नानि तु आहवनीयेऽपि कर्तव्यानि । कुतः ? न हि तद्वेतुरग्निसं-
योगः--यतः प्रधानहेतुक. अग्निसंयोगः अङ्गानां हेतुर्न भवति । यथा
' यदाहवनीये जुहोतो ' त्वनेन होमत्वारिष्ठिने विहितोऽग्निर्दया प्रधाने
तथाङ्गेष्वपि हेतुर्भवति । प्रकृते तथा न । यतः ' अप्सु अवभृथेन चरन्तीति
व्यापः क्षेत्रले प्रधाने विहितः । अवभृथशब्दे हि वरुणदेवताकैककपाल-
संस्कृतपुरोडाशद्रव्यकप्रधानयोगस्य वाचकः । ' यारूपेनैककपालेनावभृथं
यन्ति ' इति श्रुतत्वात् । तस्मात् प्रधानस्यैवाग्निविकारसम्बन्धः ।
नाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

द्रव्यदेवतवत् ॥ ३० ॥

यथा द्रव्यमेकरूपालपुरोडाशः वरुणश्च देवता प्रधानयोगे विहित-
वत्त्वाङ्गेषु भवतः । तथा आपोऽपि तत्रैवाधारत्वेन विहितत्वाङ्गेष्वविकारणं
भवन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ ३० ॥

सि० ॥ साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३१ ॥

साङ्गो वा--अज्ञसहित एवावभृथः अप्सु प्रवर्तेत । न केवलः ।
कुतः ? प्रयोगवचनैकत्वात्--प्रयोगविधेः अङ्गप्रधानसंस्कारणत्वात् । देशकाल-

कर्त्रादीनां प्रयोगाङ्गत्वंमित्युक्तं प्राक् । अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येर-
न्नित्यत्र (११।२।८) । तस्मात्सांगोऽवमृषः अप्सु कर्तव्यः । न केवलः ।
अङ्गान्यपि तत्रैवानुष्ठेयानीति भावः ॥ ३२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

‘ अप्सु तृणं प्राप्तं आधारमाधारयति ’ इति लिङ्गदर्शनादपि
साङ्गोऽवमृषोऽप्यु कर्तव्य इति सिद्ध्यति । अन्यथा तृणं प्राप्स्येति विधिर्वर्षः
स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

शब्दविभागाच्च देवतापनयः ॥ ३३ ॥

शब्दविभागात्— प्रधानमात्रवाचकावमृषशब्दस्याङ्गवाचकाऽऽधा-
रादिशब्दस्य च पार्थक्यादपि अङ्गेषु द्रव्यदेवते न भवतः । आपस्तु प्रयो-
गस्याहमम् । इति तासु साङ्गप्रधानप्रयोगे न किमपि बाधकमिति दृष्टान्त-
वैपश्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

वरुणप्रघासेषु उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ९ ॥

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं विक्रियते ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्थीयद्वितीयापवर्षाणि वरुणप्रघासेषु विहारपृषकरमाप्नातम् ।
‘ पृषगम्रां प्रणयनः, पृषग्वेदी कुरुनः ’ इति । तत्राऽऽग्नेयादीनि नव हवीषि
विहितानि । ‘ तत्राच्चर्युत्तरे विहारे अष्टौ हवीषे आसादयति । मारुतीमा-
मिशा प्रतिप्रस्थावा दक्षिणे विहारे अनुष्ठिति ’ इति श्रुते । अत्र दक्षिण-
विहारे भेदेनाङ्गानि कार्याणि, ‘ उतं तेषां तन्त्रम्— यानि उत्तरे विहारेऽ-
नुष्ठितानि तान्येव दक्षिणेऽप्युपकुर्यन्तीति संशये सिद्धान्तः—वरुणप्रघासेषु
दक्षिणेऽग्नौ—दक्षिणविहारे देशभेदात् सर्वम्—अङ्गजानं विक्रियते—
भेदेनानुष्ठेयान्यङ्गानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३५ ॥

अचोदना—फलोद्देशेन कर्मणः अधिधानमत्र वाक्ये । उत्पत्तिवाक्ये हि इतिवर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा न देति । अपि तु फलवाक्ये एवेयुक्तं प्राक् । मारुतीमामिक्षा० इति नेदः फलसम्बन्धबोधकं वाक्यम् । किंतु मारुत्या उत्पत्तिवाक्यम् । अतोऽत्र इतिवर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभावाद्दङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति । कुनो भेदस्तत्रता वेति स रिचार्तो व्यर्थ इति चेत्—॥ ३५ ॥

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३६ ॥

पौर्णमासीवत्—यथा पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यत्र फलसम्बन्धबाधकविषयभावेऽपि साङ्गानुष्ठानं विहितं, तद्वदत्रापि स्यात् ॥ ३६ ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३७ ॥

प्रयोगचोदना—उक्तवाक्ये प्रयोगविधिं साङ्गं प्रधानं गृह्णातीति चेत्—॥ ३७ ॥

तथेह ॥ ३८ ॥

इहापि, तथेति भावत् ॥ ३८ ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ३९ ॥

आसादनम्—प्रकृतवाक्ये आसादयतीति श्रूयते । तेनादृष्टार्थ-
आसादनमात्रस्य विधिरत्रेति गम्यते । पौर्णमासीवाक्ये तु यजति श्रूयते ॥
अतस्तत्र प्रयोगाभिधीर्युक्त एव । अत्र तु न तथेति दृष्टात्तत्रैवमिति
चेत्—॥ ३९ ॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ४० ॥

उत्तरेण—उत्तरस्या वेद्याम पानि हवींषि आसादयतीत्यनेन
सहैकवाक्यत्वात्—तुल्ययोगश्रेयादात्तरस्यामष्टहविषामासादनस्य यागार्थ-
त्वादिषु णस्यामपि तदर्थ-यागार्थमेव वक्तव्यं, नादृष्टार्थमिति भावः ॥४०॥

अवाच्यत्वात् ॥ ४१ ॥

अवाच्यत्वात् — आसादयतिधातुना होमस्यावाच्यत्वात्कथं यागार्थ-
त्वमासादनस्येति चेच्छ्रुण्वेति गृहाण ॥ ४१ ॥

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४२ ॥

‘ यदेवाप्सर्गुं करोति तदेव प्रतिप्रस्थाता करोति ’ तथा यस्मिन्नेव
होमस्तस्मिन् ध्रुते ‘ देवयजनम् ’ इत्याम्नायवचनं तद्वत् — उत्तरविहार-
दक्षिणेऽपि विहारे यागमेव दर्शयति इत्यासादनस्य यागलक्षणाधीजिति
भारः ॥ ४२ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्तृणां तन्त्रताधिकरणम् ॥१०॥

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४३ ॥

तत्रैव दक्षिणविहारे कर्तारोऽन्ये ऋत्विजः, उत त एवेति विचारे
कर्तृभेदः — भिन्ना ऋत्विजः स्युः । तथा — अङ्गानामाहृत्विजैरिति
चेत् — ॥ ४३ ॥

न समवायात् ॥ ४४ ॥

‘ तंस्वाद्यातुर्मास्यानां यज्ञकृत्ना पञ्चर्त्विजः ’ इति कर्तृषु ऋत्विक्षु
पञ्चसङ्ख्यायां समवायात् — सम्बन्धस्य श्रुत्यान्न ऋत्विगाधिप्यमिति
भारः ॥ ४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

‘ प्रथममूपमं दक्षिणा ददानि ’ इति श्रुत्ये । अन्यत्र न श्रुते
दक्षिणा । तस्मादप्येककर्तृत्वं सिध्यति ॥ ४५ ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४६ ॥

वेदिसंयोगात्— अन्तर्जन्य. पादो होतुर्भवेति बहिर्देशन्यः ।
तत्र होत्रोक्ते तस्यैकः पादः उभयत्रोपकर्तुमसमर्थः । तस्मात्कर्तृभेद इति
चेत्—॥ ४६ ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४७ ॥

देशमात्रत्वात्— देशविशेषनिधिरूपत्वात्तस्यः वाक्यस्य । यदि
पादप्रक्षेपो वेदिसंस्कारो भवेत्तदा वेदेः प्राधान्यात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः
स्यात् । नैवम् । अपि तु हांतुर्निगदपाठं देशविशेषोऽगत्वेन विधीयते ।
तस्य चान्यत्रेणापि कार्यसिद्धे. न तदर्थं होतुर्निगदपाठे देशविशेषोऽगत्वेन
विधीयते । तस्य चान्यत्रेणापि कार्यसिद्धेर्न तदर्थमन्यो होताऽपेक्ष्यते ।
अतो न कर्तृभेद इति भावः ॥ ४७ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोरपराम्नेहोमानां पत्नीसंयाजानां भेदेना-
नुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११० ॥

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥

तत्रैवापराग्नेरुहोमानां तन्त्रं, उनाऽऽवृत्तिरिति संशये एकाग्नित्वात्—
गार्हपत्यरूपैकाग्न्यधिरणत्वात्, अपरेषु—पत्नीसंयाजेषु तन्त्रं स्यात् । न
हि पौर्वाग्निरुदग्निभेदात्मजो हेतुस्तत्रास्तीति भावः ॥ ४८ ॥

सि० ॥ नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥

नाना वा— आवृत्तेर, कर्तृभेदात्—अप्यर्थुप्रतिप्रस्थातृभेदात् ।
तन्त्रत्वे कर्तृकृतवैशुष्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४९ ॥

वाजपये प्राजापत्यपश्चालम्भशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षाधि-
करणम् ॥ १२ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राज्यापत्यानां कर्मो-
त्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसामि-
चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५० ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य ' तान् पर्यग्निकृतानु-
त्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्न्यालभन्ते ' इति श्रूयते । उत्सृजन्तीत्ययं पर्यग्निकरणोत्तर-
कर्मशेषस्य प्रतिषेधः, ब्रह्मसाम्न्यालभन्त इति कर्मान्तरविधिः, उत तत्सम्ब-
न्धिनामेवाऽऽलम्भनादीना कालान्तरे प्रतिप्रसव इति संशये आह पूर्वपक्षी ।
पर्यग्निकृतानां प्राजापत्यपशूना यच्छेषभूतमालम्भनादि कर्म तस्य उत्सर्गः-
प्रतिषेधः, उत्सृजन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । आरण्यवत्— अश्वमेधे
पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति अहिंसायै ' इतिरत् । कुन ! श्रुतिसामा-
न्यात्— उत्सृजन्तीति वचनसाधारण्यात् । तस्माद् ब्रह्मसाम्न्यालभन्त
इति चोदनापृथक्त्वं— कर्मान्तरविधिः स्यादीति ॥ ५० ॥

सि० ॥ संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतु-
सामान्यात् ॥ ५१ ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा—संस्कारकालमात्रस्यैव प्रतिषेधोऽयम् । तानु-
त्सृजन्तीति पर्यग्निकरणोत्तरकाल, शेषसंस्काराणामतिदेशेन प्रसतः । तन्मात्रस्य
निषेध इत्यर्थः । तस्मात्कालाद्ब्रह्मसाम्न्यालभन्त इत्यनेन विधीयते ।
उतः ! क्रतुसामान्यात्— क्रतुत्वाविशेषात् वाक्यैकत्वं निश्चयति ।
तस्मिन्निश्चये ब्रह्मसाम्न्यालभन्त इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणात् पूर्वोत्तर-
वाक्ययोः क्रतुसामान्यं— एकक्रतुत्वं सिद्धम् । तस्मिन् सिद्धे उभयो-
रैकवाक्यत्वमर्थास्तिष्यति । तस्मिन्निश्चये उभयुक्तोऽर्थः सिध्यतीति
भावः ॥ ५१ ॥

वपायां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५२ ॥

' प्रयाजशेषेण हवींश्चानभिघारयतीति प्रकृतितः प्राजापत्यपशुवपा-
रुचिभिघारणं प्राप्तम् । प्रकृते ब्रह्मसाम्न्यालभन्त इत्यनेन तेषामालम्भस्ये-
त्कष्टत्वाद्द्विपायामस्याप्युक्तं । प्रयाजानन्तरं सवनीयपशुप्रचारेण जुह्वान्ति-
त्वात् प्राजापत्यपशुवपायामनाभिघारणे प्राप्ते सति तत्रैव श्रूयते— ' सव्य

वा पत्नि उपा यदनभिघृता, ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यद् ब्रह्मसाम्नालभने तेन
अम-यास्तेनाभिघृता' इति अनभिघृतवपाया. प्रकारान्तरेणामिघृतप्रति-
पादकमर्षदादवान्य पर्यग्निवरणोत्तरशेषकर्मणः कालमात्रस्योत्कर्षपक्ष एव
सङ्गच्छते । यागान्तरविधौ तु प्रयाजाना पुनरनुष्ठेयत्वात् तच्छेषेण प्रामि-
घारस्यानुष्ठानं शक्यत्वात् प्रकारान्तरेणानभिघृतप्रामिघारप्रदर्शनं पर्यमेव
स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

अग्नीने उद्गामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वाधिहरणम् ॥१३॥

पञ्चशरदीयास्तथेति चेत् ॥ ५३ ॥

अस्वहीनेषु पञ्चसंस्तरसाध्य - पञ्चशरदीयनामक ऋषिन्
पञ्चाहः कृतविशेष । तत्र प्रथमे वत्सरे विशालान्तर्यामिनामनास्यया
'सप्तदश मारुतीस्त्रिसंस्तरा अमसूता उर्वाकरोत्ते, सप्तदश पृथ्वीन् उदगः
तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान् इतरा आलभन्ते, इतरान् उत्सृजन्ति' एवं
द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे प्रथमवत्सरेणानुष्ठानगात्राय पञ्चमे वत्सरे
'तीर्त्तानेकैरस्मिन्नहनि आलभेरन् पञ्च उत्तमे अहनि' इत्यानापने । अत्र
प्रथमे वत्सरे पर्यग्निकृत्य ये उष्णान् उत्सृष्ट्वास्तेषामेव द्वितीयतृतीयचतुर्थ-
वत्सरेषु पर्यग्निकरणमुत्सर्गश्च पञ्चमे च वत्सरे पञ्चसु सुखे तु तेषामेवाऽऽ-
लम्भः, उत तेषो भिन्नानामिति संशये पूर्वपक्षः । पञ्चशरदीयाः- पशव-
स्तथा- यथा पूर्वाधिकरणे प्राजापत्यपशुनामालम्भक लक्ष्योत्कर्षः, केवल, न
कर्मशेषप्रतिषेधस्तद्वदत्रापि, तेषामेव पशुनामालम्भकलक्ष्योत्कर्षः, केवलं
'पञ्चमे वत्सरे तीर्त्तानेकैरस्मिन्नहनि आलभेरन् पञ्चोत्तमेऽति' इत्यनेनापने । तस्मात्तेषामेवाऽऽलम्भः । न तेषो भिन्नानामिति
चेत्- ॥ ५३ ॥

सि० ॥ न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५४ ॥

न तेपामेगालम्भकालस्योत्कर्षमात्रम् । अपि तु पञ्चमे वत्सरे त्रीन् त्रीनि-
 स्यपूर्वकर्मन्तरमेव विधीयते । कुतः ? चोदनैकवाक्यत्वात्— सप्तदश माहती-
 रुपाकरोनीनि कर्मचोदनया ' सप्तदश-पृश्नोरुक्षणः इत्यस्य माहतानालभत
 इति एकवाक्यत्वात् । अनेकगुणविशिष्टापूर्वैरुत्कर्षविधानेनेत्यर्थः । प्राप्त-
 यर्मानुवादेन त्रीनन्वहं, पञ्च उक्तमेऽहं इत्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्ति-
 भिति भावः ॥ ५४ ॥

संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५५ ॥

संस्काराणां—पर्यग्निकरणप्रोक्षणादीनां प्रतिगसर पुनर्दर्शनादपि
 कर्मन्तरविधि-मित्यपि । अन्यथा प्रथममंशमेव तेन कृत्स्नेन पुनः पुनः
 पर्यग्निकरणादिश्राणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ ५५ ॥

अभिषेचनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगाधिकरणम् ॥ १३ ॥

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां
 तत्समानं तंत्रं स्यात् ॥ ५६ ॥

राजसूये ' अभिषेचनापदशपेयमंशौ एकाहमाशौ-भिक्षाकार्त्तानी
 द्वौ सोमवागौ च । नदङ्गानामनुष्ठानं तन्त्रेण, उन पृथ्यांमिति रिचारे आह
 तत्समानं— तयोः— अभिषेचनीयदशपेययोः समान—नाशरण, तन्त्रं-
 अङ्गानुष्ठानं तत्रेण स्यादित्यर्थः । कुतः ? क्रयप्रतिकर्षात्— ' सह सोमौ
 क्रौंणान्वाभिषेचनीयदशपेययोः इत्यनेनोत्तरक्रुमुमवग्निनोरुपस्य पूर्वकृतारपक-
 र्पात् तदन्ताप र्गस्य पञ्चमे सिद्धत्वेन ततः प्राचां—सोमरुगत पूर्वभाषि-
 नामज्ञानामपि प्रतिकर्षः सिद्धः । अतः सोमरुपप्राचीनानामङ्गानां तन्त्रे
 निश्चिते उपक्रमानुसारेणोत्तराङ्गामपि तंत्रं स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥

समानवचनं तद्वत् ॥ ५७ ॥

' समानो वा एष पक्षो यदशपेयस्याभिषेचनीयस्य ' इत्येवं यज्ञयोः
 समानवचनं तद्वत्— यत्कालिकङ्गममुदापकोऽभिषेचनीयस्यैकाहिकाङ्ग-

- प्रायणीयनिष्कासस्योदयनीयनिर्वापार्थत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रायणीये च तद्वत् ॥ ६५ ॥

योतिष्टोमे ' प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयमनुनिर्वपति ' इति श्रूयते ।
अत्रापि प्रायणीयेऽपि तद्वत्—अत्र श्रूयते । यथा अत्र श्रूयधर्मकं अपूर्णं कर्म,
एवमुदयनीयधर्मकमपूर्वमेव कर्तेति वाच्यम् ॥ ६५ ॥

प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६६ ॥

प्रतिपत्तिः—यः उदयनीयस्य निर्वापः स प्रायणीयशेषस्य प्रति-
पत्तिर्मेवार्थः । कुत ? अकर्मसंयोगात्—निष्कासस्योदयनीयकर्म-
संयोगाभावात् तद्विज्ञेन निर्वापेणात्र यात् निष्कासे निर्वापं कुर्यात् ' इत्युप'
युक्तसंस्कार इति भावः ॥ ६६ ॥

सि० ॥ अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन
विधानात् ॥ ६७ ॥

अर्थकर्म—प्रधानकर्मत्र निर्वापः । कुत ? शेषत्वात्—निर्वापं
प्रति । निष्कासस्य गुणत्वात् । श्रयणवत्—' यस्या मेवास्त्रणं श्रूणाति '
इतिवत्तदर्थेन—गुणार्थेन सप्तर्षीशब्देन विधानात् । सप्तम्या अधिस्तरण-
कारकत्वेन गुणत्वं सुप्रसिद्धमेवेति भावः ॥ ६७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां एकादशाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ श्रीः ।

॥ अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्बचनादन्यकालत्वंम् ॥१॥

एककालानामङ्गानां तन्त्रं पूर्वपादे विचारितम् । अस्मिन्स्तृतीयपादे
भिन्नकालानामङ्गानां तन्त्रं विचार्यते । अङ्गानां मुख्यकालत्वात्—
मुख्यस्य प्रधानस्य यः कालस्तकालिकत्वात्, वचनात्, प्रत्यक्षयुते,
अन्यकालिकत्वमपि स्यात् । यथा पूर्वेषुः ' इन्मा बर्हिः करोति ' । ' पूर्वेषु-
रमायास्याया वेदिं करोति ' इत्यादिसिद्धत्याकेरलोपदेशपरिमिदं तन्त्रम् ॥१॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः

सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

' वसन्ते ब्राह्मणो भग्नीनादधीत, प्राग्मे रावन्व, शरदि
वेद्यः' इत्याधानं श्रुतम् । तत् इष्टिपशुसोमादिकृतुषु आरतेते, उक्त तन्त्र-
मिति विचारे अहमरादावर्तते प्रतिक्रमाविधि प्राप्ते सिद्धान्तः । द्रव्यस्य—
आधानसंस्कृतत्वे, अकर्मकालनिष्पत्तेः—प्रधानकालभिन्नकाले निष्पत्तेः
उत्पन्नत्वात् प्रधानकालस्याऽऽधानकालस्य च पार्यङ्कत्वात् प्रयोगः—आधान-
प्रयोगः सर्वार्थः । स्वकालत्वात्—उपन्तादिस्वरूपस्वरकालविहितत्वात् ।
तन्त्रमिति भावः । अपत्यत्वात्कर्मार्थिमाधानमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं
ज्ञेयम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३-॥

- ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयादिपशौ 'दीक्षासु यूपं छिनत्तीति यूपो विदितः । स केवलाग्नीषोमीयैर्य एव । न सवनीयाद्यर्थे इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
यूपः त्रयाणां—अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां तन्त्रम् । कुतः ? अकर्मकालत्वात्—पशुककर्मनुष्ठानकाले तस्यानुत्पन्नत्वात् । अग्नीषोमीयतन्त्राद्बहिरुत्पन्नस्याग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति निर्णेतुमशक्यत्वात् त्रयाणामपि तंत्रं स इति भावः । एकयूपं च दर्शयति इति सूत्रमधिक भाष्ये । तस्यार्थस्तत एवानगन्तव्यः ॥ ३ ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ४ ॥

संस्काराः—प्रोक्षणाजनादयो यूपसंस्काराः आवर्तेरन् । कुतः ? अर्धकालत्वात्—पशुनियोजनरूपार्थकालत्वाद्देशेतेषां संस्काराणाम् । यस्य पशोर्नियोजनं तत्कालत्वे तदर्थमिति निर्णयो भवतीति भावः ॥ ४ ॥

सि० ॥ तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात् तस्य धर्म-
विधानात्सर्वार्थानां वचनादन्य
कालत्वम् ॥ ५ ॥

तत्कालास्तु—दीक्षाकाल एव छेदनक्षणादयः सर्वे संस्काराः । कुत ? यूपकर्मत्वात्—यूपकार्यत्वात्तेषां संस्काराणाम् । तस्य—यूपस्य, धर्मविधानात्—यूपधर्मत्वेन संस्काराणां विधानात् 'दीक्षासु यूपं छिनत्तीत्यत्र द्वितीयया प्रधानं यूपमुत्पादयेदिति गम्यते । तत्र छेदनेन केवलेन न यूपोत्पत्तिः । किन्तु यावत्संस्कारनिश्चित्यैव यूपदवाच्यत्वम् । तत्तच्छेदनं यावत्संस्कारोपलक्षकम् । तथा च यावता संस्काराणां दीक्षाकालीनत्वं सिध्यतीति भावः । एवं सर्वार्थानां तेषां वचनात् अन्यकालत्वं—अन्यकाले अनुष्ठानमात्रमित्यर्थः । यथा 'अग्निमारुहनादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति' इतिरत् ॥५॥

संकृन्मानं च दर्शयति ॥ ६ ॥

‘ त्रिवृता यूषं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति ’ इति श्रुतिः
परिव्याणमारभ्य धर्माननुक्रममाणा तत्पूर्वाणां धर्माणां सकृन्मानं—सकृन्मिर्तं
खातं यूषं दर्शयति । तन्त्रं दर्शयतीत्यर्थः । तस्मान्त्रिष्वपि सवनीयादिपशुषु
यूपवच्छेदनादितत्संस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानमिति निष्कर्षः ॥ ६ ॥

स्वरोस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ७ ॥

‘ यूपस्य स्वरुं करोति, स्वरुणा पशुमनक्ति ’ इति श्रुतम् । यूपानु-
निष्पादी प्रथमः काष्ठशकलविशेषः स्वरुरिति तल्लक्षणम् । स किं सर्वपशूनां
तत्र, उत भेदेनेति विचारे, स्वरुः—स्वरोः, तन्त्रापवर्गः । तन्त्रेण—अग्नी-
पोमीयपशुतन्त्रेण अपवर्गः—समाप्तिः स्यात् । अग्नीषोमीयपशुतन्त्रे समाप्ते
स्वरोर्विसर्ग इत्यर्थः । श्रुतः ऽस्वकालत्वात्—स्वरोच्छेदनादिवत् प्रधान-
कालान्निक्तकालस्याभावात् । ‘ स्वरुणा पशुमनक्तीति अञ्जनार्थः स्वरुर्न
यूपार्थः । अतोऽजनसमय एव स्वरोर्विधानं, न छेदनकाले । तस्मान्त्रिष्वपि
पशुषु अञ्जनार्थमन्यः स्वरुः सम्पाद्य इति भावः ॥ ७ ॥

सि० ॥ साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारण-
त्वात् ॥ ८ ॥

साधारणो वा—स्वरुस्त्रिषु पशुषु साधारणः—एक एव । यतो यूपानु-
निष्पत्तिः सः । तस्य—यूपस्य सर्वपशुसाधारण्यात्—एकत्वात् स्वरुरपि
तेषु एक एवेति भावः ॥ ८ ॥

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ९ ॥

‘ संस्थिते सोमे प्रस्तरं स्वरुं च प्रहरति ’ इति सोमान्ते—सवग-
प्रयान्ते, स्वरोः प्रतिपात्तेदर्शनादपि तस्यैकत्वं दृढीभवति । अन्यथा तस्य
भिन्नत्वे अग्नीषोमीयादेव स्वरोः प्रहरणं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ १० ॥

विहितः । स चोदकेनात्र प्राप्तः । सोऽने प्रथमे वा हविष्कृदाब्दानकाले कर्तव्यः, उतान्ये एवेति पूर्वकसंशये पूर्वश्ले च सिद्धान्तमाह । वाग्विसर्गः बीजभेदे— वक्त्रायां नानाबीजेषु तथा— कृष्णविषाणाप्रसन्नवच्चरमेह-विष्कृदाब्दानकाल एव स्यात् । न प्रथमहविष्कृता । अप्रापि वाग्विसर्गस्य न विधिः । रागप्राप्तत्वात्तस्य । किन्तु अपां प्रणयनकाले विहितवाङ्नियमस्य सह हविष्कृतेति मर्यादामात्रविधिरिति भावः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयपशौ पाशुकं पौरोडाशिकं चेति तन्त्रद्वयं वर्तते । तत्रापि वाङ्नियमः हविष्कृदाब्दानं च विद्यते इति कृत्वा विचारः । तत्र सिद्धान्तः । पशौ पुरोडाशे च वाङ्नियमस्य समानमेव तन्त्रं भवेत् । कुतः ? वाङ्नियमस्य कर्तृसंस्कारार्थं स्यात् । पौरोडाशिकहविष्कृदाब्दानपर्यन्तं वाङ्नियमः कार्यं इति भावः ॥ १५ ॥

अग्निचयने प्रधानान्तरमेवाग्निविमोक्ताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अग्निसंयोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृत-
कर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः
स्यात् ॥ १६ ॥

अग्निचयने ' अग्निं युनक्ति शशसा वृतेनेति जुहोति, ' अग्निमेवै-
तद्युनक्ति ' पुनः ' इमं स्तनं मधुमन्तं धयापीत्यग्निविमोकं जुहोति ' इति
योगविमोकौ श्रूयते । तत्र किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे विमोकः
कर्तव्यः, उत प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक इति संशये, सोमकाले
योऽग्निसंयोगः स साङ्गस्य— अङ्गसहितप्रधानस्य । कुतः ? संस्कृत-
कर्मणः— अनयाऽऽहुत्या संस्कृताग्नेः पांषु अग्निकर्मसु विशेषस्याश्रयणार्-
अमुककर्मपदमिति विशेषानुपलब्धेः । किञ्च, संस्कृतकर्मणः तदर्थत्वात्—

देहलीदपिन्यायेन साङ्गप्रधानार्थत्वात् योगस्य साङ्गप्रधानार्थत्वेन नन्देर्विमोकः
सर्वापवर्गे-साङ्गप्रधानसमाप्तौ स्यात् । तत्समाप्तिं विना विमोक्तस्यासम्भ-
वादिति पूर्वपक्षिण आशयः ॥ १६ ॥

सि० ॥ प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

प्रधानापवर्गे एव विमोकः स्यात् । न सर्वापवर्गे । कुत ? तदर्थत्वात्-
पञ्चभिर्गुणैः । पाङ्क्तो यज्ञः यावानेव यज्ञस्तमालभते' इति यज्ञप्राप्त्यर्थ-
त्वाद्योगस्य । एवं योग प्रधानार्थत्वेत्कार्यं विमोक्तोऽपि प्रधानापवर्ग एवा-
र्थात्सिध्यतीति भावः ॥ १७ ॥

अवभृथे च तद्वत्प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृ-
क्तार्थत्वात् ॥ १८ ॥

'अग्निं पुनरग्निं' 'पुनरग्निं स्तनं०' इति योगविमोक्तविधायकभुती
श्रूयमाणयज्ञशब्दस्य साङ्गप्रधानमात्रवत्त्वाङ्गीकारे ॥ अवभृथेऽपि 'यद्बृता वषट्-
कुर्वन्ति भ्रातृभ्यं तद्यज्ञस्य आशीर्गच्छेत्' यद्बृता उपट्कुर्वन्ति एकधा तद्यज-
माने यज्ञस्य आशीःप्रतितिष्ठति' इत्याशीःस्थितिप्रतिपादकश्रुतिनाम्ने यज्ञ-
शब्दश्रवणात्तत्रापि होतुररणमार्षेयरण च साङ्गप्रधानार्थं स्यात् । तथा
च 'न होतारं वृणोति नार्षेयम्' इत्यवभृथे होत्रादिवरणस्य निषेधः
सुतरामसङ्गतो भवेत् । सिद्धान्ते यज्ञशब्दस्य प्रधानमात्रार्थत्वेन प्रधानस्य वर-
णस्य अपवृक्तार्थत्वात्-निवृत्तकार्यत्वात्, अग्नये अतिदेशेन वरणप्रनप्तौ
उक्तनिषेध समुपपद्यत इति भावः ॥ १८ ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

द्वादशरात्रादानहर्गणे च योगविमोक्तयोः तदर्थत्वात्-प्रधानमात्रार्थ-
त्वात् 'स वा अहरहर्गुणात्किं, अहरहर्विमुञ्चति' इति श्रुतिः प्रत्यहं योगवि-
मोक्तौ दर्शयति । यज्ञशब्दस्य साङ्गप्रधानार्थत्वे तु आदौ योग. अन्ते च
विमोकः स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याहानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥१०॥

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यसन्निधौ उपसत्कालीन सुब्रह्मण्याहान ' इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्वेष० ' इति विदितम् । तद्द्वादशाहे अहर्गणे अतिदेशेन प्राप्तम् । तदहर्गणे सुब्रह्मण्याहानेन कार्यं न तन्त्रेणेति प्राप्ते सिद्धात् । सुब्रह्मण्या तु— प्रवर्ग्यसन्निधानुपदिष्टा उपसत्कालीना सुब्रह्मण्या तत्रैव । कुत ' दीक्षावदन्यकालत्वात्— यथा दीक्षा सुब्रह्मण्यादप्यकालेति तन्त्रम् । तथेयमपि तन्त्रेणेति भावः ॥ २० ॥

अहर्गणे सुत्याकालीनस्य सुब्रह्मण्याहानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

**सि० ॥ तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेष-
संयोगात् ॥ २१ ॥**

' अथ सु यामागच्छ ' इति श्रुतेः सुत्याकाले क्रियमाण सुब्रह्मण्याहान तन्त्रेण उक्त भेदेन कार्यमिति संशयः सिद्धात् । तत्काला तु सुत्याकाला सुब्रह्मण्या आवर्तेत— भेदेनानुष्ठेया । कुत ' प्रयोगतः— प्रयोगे, विशेषसंयोगात्— उक्तश्रुतेः अथेति पदसंयोगात्- श्रवणादित्यर्थः ॥२१॥

शं० ॥ अप्रयोगाद्गमिति चेत् ॥ २२ ॥

अप्रयोगाद्गमम्— अथेति पद प्रयोगाद्गम न । यस्मात् ' अर्थ-सिद्धयेनाविवक्षितत्वात् । प्रकृतौ हि एकैव सुत्या । अतः प्रयोगेऽपि तस्मिन्नाहनि आहानमर्थासिद्धमतोऽविवक्षितमथेति पदं प्रकृतौ । सुत्यामागच्छेत्यत्र विवक्षितम् । अतिदेशेनाहर्गणे तत्र मात्र प्राप्तम् । तत्रत्रावाधितमेव तन्त्रेणानुष्ठानेऽपीति भावः ॥ २२ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २३ ॥

अथ सुत्यामागच्छति वाक्यघटकाद्येत्यस्य प्रयोगे निर्देशात् कर्तृभेद-वद्गद स्यात् । यथा चरुणप्रघाते मारुत्या अप्याहवनीये यागसम्भवे

अदृष्टार्थदक्षिणवेदिरूपदेशमेदात्कर्तृभेदस्तथा अदृष्टार्थमुच्चारिते अवेत्यस्य
 तदहःसम्बन्धित्वे दिनान्तरे सुखाकाठीनमन्यदिसर्पास्तिंघ्यतीति भावः ॥२३॥

**तद्भूतस्थानादिग्निर्वदिति चेदपवर्ग-
 स्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥**

तद्भूतस्थानात्—तेन—सकृदाब्धानेन भूतं—संस्कृतं यत् स्थानं—
 सकृदाब्धानसंस्कारसंस्कृतेकदेवतार्थकमाधिष्ठानमिति यावत् । तच्चाधिष्ठानं
 आग्निवत्—सकृदाधानसंस्कृताग्नेः यथा आधानोत्तरमाव्यमानाशेषकर्मपरिपत्रं
 तद्वत्सर्वार्थं स्यादिति चेन्नैतद्युक्तम् । कुतः ? यस्याच्चदपवर्गः—तस्य-
 आब्धानस्य अपवर्गः—तद्दिने एव समाप्तिः । कस्मादिति चेत्—
 तदर्थत्वात्—यस्मिन् दिने आब्धानं तस्याब्धानस्य तद्दिनीयकर्मपरिपत्रात् ।
 अग्निसंमार्गादिर्वदिति भावः ॥ २४ ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २५ ॥

यथा अन्याधानं तदुत्तरयावत्कर्मसु तंत्रं, तथेदमपरीक्ष्यत्य कः
 परिहार इति चेत्—॥ २५ ॥

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २६ ॥

नैतत्सकृदमाब्धानमाधानतुल्यम् । आधानं हि स्वकाळं- तस्य यः
 कालो विहितस्तस्मिन्नेव वसन्तादौ तत् क्रियते । इदमाब्धानं तु प्रयोग-
 साधारण्यात्—प्रयोगान्तःपान्तित्वात् प्रधानकर्मकाळीनम् । इति गृहमाण-
 विशेषमतो नाधानवत्तंत्रमिति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

‘ संस्थिते संस्थिते अहनि अग्नीघ्राऽगारं प्रतिदय सुमहाण्ये सुमहा-
 ण्यामाब्धयेति सम्प्रेषयती ’ ति लिङ्गदर्शनादपि प्रत्यत्माब्धानस्य भेदः
 सिध्यति ॥ २७ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २८ ॥

- तद्धि यथा एकादशिन्या यूपाहुतिरूपं कर्म तन्त्रम् । तथेदमपि तन्त्रमिति चेत्—॥ २८ ॥

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ २९ ॥

न यूपाहुतितुल्यमिदम् । तस्याः आशिष्टत्वात्—अविहितत्वात् । न हि यूपाहुतेः समीपदेशविधिस्तत्र विवक्षितः । 'अंशास्त्रत्वात्' (११।२।२८) इत्युक्तम् । किन्तु 'इतरप्रतिषेधो वा' (११।२।२७) आह्वयनीयप्रतिषेधमात्रमित्यपि तत्रोक्तम् । इह तु 'सुत्यामागच्छेति सुत्याकालः आह्वाने विहित इति वैषम्यम् । तस्मात् इतरन्यायत्वात्—अत्र इतरन्यायः— आनिसंस्कार-न्याय एव युक्तः कालभेदात् । गृह्यमाणविशेषस्याऽऽहुतिर्भाव्येति निष्कर्षः ॥ २९ ॥

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३० ॥

विध्येकत्वात्—अत्र विधिर्विहितः 'वसतीवरीपर्यन्तः अवष्टया-दिक्ष' तन्त्रदृष्टः द्वादशाहिको विधिरेव दृष्टान्तः । अस्यापि द्वादशाहिक-विधित्वेन सादृश्यादिति चेत्—॥ ३० ॥

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३१ ॥

न—वसतीवरीपर्यादिवन्नेत्यर्थः । कुतः ? कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्-सोमाभिदवपवमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादीनां तत्र पुनरनुष्ठानात् । प्रधानवत्—यथा प्रधानं पुनरनुष्ठीयते, न तस्य तन्त्रम् । तथेदमपि वसतीवरीसम्भरणादेः सुत्याप्राग्दिनेऽनुष्ठेयत्वाद्दिनकालान्तरेण दीक्षणीयेष्टिरुत्तरं स्यात् । अस्य तु प्रधानकालीनत्वान्न तन्त्रमपि त्वावृत्तिरेवेति भावः ॥ ३१ ॥

देशपात्रकृत्स्नत्वान्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिकत्वा-धिकरणम् ॥ १२ ॥

लौकिकेषु यथाकामी संस्कारार्थालोपात् ॥ ३२ ॥

विहितसंस्कारजनितादृष्टरूपं यूपाऽऽहवनीयादिकमलौकिकम् । तान्निषेपु लौकिकेषु 'समे यजेत, चतुर्जुह्वां गृह्णाति, दर्शपूर्णमासयोधत्वार

ऋत्विज इति देशपोत्रऋत्विक्षु प्रतिप्रयोग त एव प्राक्षा, उता-येऽपीच्छयेति
निचारे यूपारिवद-ये इति प्राप्ते सिद्धान्त । लौकिकेषु—उक्तदेशादिषु
यथाकामी- यथेच्छं ते वा-ये वा स्यु । संस्कारार्थालोपात् । संस्कारस्वार्थस्य
च-लोपाभावादनियम-ऽऽ इच्छेत् ऋत्विक्षुत्तियाभिकेति भाव ॥ ३२ ॥

यज्ञपात्राणामाकर्मसमाप्ति धारणाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

१० यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानाद्-
जीपवत् ॥ ३३ ॥

यज्ञपात्राणां यावज्जीव धारणमुत् प्रतिप्रयोगमयानीति विचारे
सिद्धान्तः । यज्ञायुधानि— यज्ञपात्राणि स्फवादीनि यावज्जीव धार्येरन्-
धार्याण्येव । कुत ' प्रतिपत्तिविधानात्—' आहिताग्निमग्निभिर्दहति यज्ञ-
पात्रैश्च ' इति प्रतिपत्तिविधानात् । ऋजीपवत्— यथा अहर्गणे यावद्दिन-
सम्बन्धिऋजीप (गतसारा सोमावयवा) अरभ्ये ' ऋजीपिनः प्रह-
रतां ' ति प्रतिपत्त्यर्थे धार्यते इद्वयज्ञपात्रजातमुक्तप्रतिपत्तिमसंस्कारार्थं धार्य-
मिति भाव ॥ ३३ ॥

पू० ॥ यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र
यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३४ ॥

१ यजमानसंस्कारो वा—यजमानस्याङ्ग पात्राणि । नेय तेषां प्रति-
पत्ति । कुत ' तदर्थः—तेषां पात्राणामर्थः—' यजमानस्य तदङ्गत्वात्
' त यज्ञपात्रैः ' इति ' आहिताग्निपदोत्तरद्वितीयया प्राधान्ये, पात्रपदोत्तरतृतीयया
चाङ्गव श्रूयते । अतस्तत्र— पात्रधारणे, यथाकामी— यथेच्छ धारण
त्यागं वा कुर्यात् । तदर्थत्वात्— तेषां यजमानसंस्कारार्थवत् । पूर्वप्रयो-
गीयपात्राणां त्यागेऽपि चरमप्रयोगपात्रैर्यजमानसंस्कार- सम्भवत्येवेति
भाव ॥ ३४ ॥

मुख्यस्य धारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३५ ॥

मुरयस्य—प्राथमिकयज्ञपात्रसमूहस्यैव गणनं कर्तव्यम् । कस्मात् ?
मरणस्य अनियतत्वात्—प्राथमिकप्रयोगसम्बन्धिपात्राणां स्यागे आग्निप्र-
योगात् प्राथम्यजमात्रमरणे पात्रैस्तत्संस्काराभावापत्तिरिति भावः ॥३५॥ -

यो वा यजनीयेऽहनि ग्रियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेपवत् ॥ ३६ ॥

यो वेत्ति पश्चात्तरम् । यः यजनीयेऽहनि ग्रियेत यजमान सोऽनेन
संस्कारेण आधिकृतः—संस्कृतः स्यात् । तस्य पात्राणि सन्निहिता येरेति ।
उपवेपवत् । उपवेपेण कपाला युपधाना युपवेपेण कपालोपधाने सा न-
व्यथाजिन एवाधिकारः । तस्योपवेपमान्निध्यात् । इदं प्राचीति भावः ॥३६॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३७ ॥

नापत्रपददृष्टात्ता युक्ता । वैपम्यात् । उपवेपस्य शास्त्रलक्षणत्वात्—
शास्त्रविहितं वात् । तथा हि ' द्वाष्टामाहरति । शास्त्रया वत्समगाकरानि ।
त मूत्रेनोपवेप धरोति । तेन ऋगाया युपद गानि ' इति साक्षात्पार्यां शास्त्रा ।
तस्या मूलमुपवेपे । असाक्षात्पार्याजिन शास्त्रानिवृत्तौ उपवेपाऽपि निवृत्त
इति न तस्योपवेपवत्ककपालोपधानेऽपि निवृत्तौ । अर्थात् साक्षात्पार्याजिन पय
प्रवृत्त अत्रा मृतस्य यजमानस्य पात्रधारणेनापि संस्कारसम्भवात् तन्नि-
वृत्तक किमप्यस्तीति वेपम्ये वा मरे ॥३७॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३८ ॥

उत्पत्तिर्वा—अत्रा यजमानस्य दाहारयत्संस्कारार्थं तवात्
नूतनाना पात्राणामुत्पत्तिं वाचा । कुत ? प्रयोजकत्वात्—उक्तसंस्कारे
तेषां प्रयोजकं वात् । आशिरवत्—यथा ऋतये ' मृतप्रती भवत ' इति
व्रतार्थं ' घृतविधानात् पयोनिवृत्त्या—नैर्घदोहेन निवृत्त्या तदपारि
' आशिरं दुहति ' इत्यत्र दधिरपाऽऽशिरार्थं नवीनैव यजमानस्य गौ
स्वीक्रियते । तथाप्राचीति पात्रधारणं विनाप्य यत्स्यात् तसंस्कारोपपात्तिरित्येक-
देशिनं ' शङ्का ॥ ३८ ॥

मासयोस्तेषामुत्पत्ते श्रुतत्वात् प्रकृत्यर्थानि तानि- । अतः पूर्वमीमांसीमारभ्य क्रियेरन्—प्राजाणि धार्येरन्मिति ॥ ४२ ॥

सि० ॥ अग्न्याधेये वाऽविप्रतिषेधात्तानि धार्येरन् मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४३ ॥

अग्न्याधेये वा— आधानमारभ्य धार्येत् । कुत्र अविप्रतिषेधात्— बाधनाभावात् । पूर्वमीमांसीमारभ्य धारणे तु मरणस्य अनिमित्तत्वात्— अभियतत्वात्, यद्यपि विहितत्वात्प्रकृत्यर्थानि तानि प्राजाणि तथाप्याधानानन्तरं पूर्वमीमांसायाः प्राग्यजमानमृतौ तच्छरीरसंस्कारो न स्यात् । अतः आधानान्तर्गतप्रथमानेष्टावतिदेशनं प्राप्तानामेषु तेषां तदारभ्य धारणमिति भावः ॥ ४३ ॥

प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४४ ॥

इत्यन्तरोपक्रान्तं समाप्य प्राजाणां यजमानसंस्कारार्थं त्रिमित्येकदेशि-
मन् निरस्यति । प्रतिपत्तिर्वा— यथा-येषां सोमलिप्तप्राजाणामथभूयनयन-
मस्तु प्रक्षेप प्रतिपत्तिः । एवं यजमानशरीरे प्राजाणां निक्षेपः प्रतिपत्ति-
संस्कार एव । 'यजमानस्य दक्षिणे याणौ जुहुम् । नासिकयो जुषौ०'
इत्यादी प्राजाणानुपदेशेन द्वितीयाश्रवणात् । तथाऽनयोऽपि नैककर्मन्य-
शुक्ता प्रतिपत्तयर्हा इति तेषामपि प्रतिपत्तिसंस्कार एव । 'आहितानिग्नींन-
भिर्द्रवन्ति यज्ञपात्रैश्च' इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या तेषां दाहं प्रति करणत्वेऽपि
यजमानशरीरे निक्षेपस्तु तेषां प्रतिपत्तिसंस्कार एवेति भावः ॥ ४४ ॥

वाजपेये सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम् ॥ १५ ॥

सि० ॥ उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृति-
कालः-॥ ४५ ॥

वाजपेयै-प्राजापत्यपशु प्रकृत्येत्यं श्रूयन्ते— ' उपरिष्ठात्सोमाना
प्राजापत्यैश्चरन्ति ' इति । तत्राय प्रयोगरूपः— ' तृतीयसरने प्रथममार्गः
पवमानस्ततो वैश्वदेवप्रहपर्यन्ताः शस्त्रन्तः सोमाः । ' तत्र शस्त्रसोमप्रह-
होमाः, ततः अग्निष्टोमसाम । ततः उत्कथादयः सोमयिक्ताराः । इत्येव क्रमे
प्राजापत्यपशुप्रचारः क्रियते न पशुमानकाले कार्यः, उत - शस्त्रन्तसोमान्ने,
अथवा विकारस्थाने, किं वा सर्गन्ते इति चतुर्था संशये चरमः सिद्धान्तप्रक्षः
उपरिष्ठादिति । सर्वेषां सोमानां उपरिष्ठात्- तदनन्तरं प्राजापत्यप्रचारो
विधेयः । कुतः ? अविशेषात्-सोमानामिच्छाविशेषधरणात् । यद्यपि प्रकृतौ
एवोतिष्ठोमे आर्भन्तपवमानकाले पशुप्रचारे प्राप्तस्तथापि सः अत्र अवाच्यः—
अधुतः आतिदेशिकः इति । ततो बलवता ' उपरिष्ठा सोमानामिति नाक्षा-
श्रूयन्ते कालेन बाध्यत इति भावः ॥ ४५ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेत् ॥ ४६ ॥

विना वचनादङ्गविपर्यासः—सर्वसोमाङ्गं प्राजापत्यानुष्ठाने कृते
सति ' आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति । प्रहस्य परिधीन् हारियोजनेन प्रच-
रन्ति ' इति क्रमबाधः वचनं विना स्यादिति चेत्—॥ ४६ ॥

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४७ ॥

उत्कर्षः— प्राजापत्यपशुप्रचारस्योत्कर्षे मति अनूपाजपरिधि-
प्रहरणयोरपि उत्कर्षो न्यायः । कुतः ? संयोगात्—पशुप्रचारेण सह
संयोगात्—उत्कर्षात्तयोरित्याशयः । इतरत्र—' आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति '
' प्रहस्य परिधीन् हारियोजनेन प्रचरन्ति ' इति वाक्यद्वये ।
कालमात्रं— ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या मोमेन यजेनेति वाग्मात्रस्य
विधानम् । न तदङ्गत्वं विधासितमिति भावः ॥ ४७ ॥

**द्वि० प० ॥ प्रकृतिकालासत्तेः अस्त्वतामिति
चेत् ॥ ४८ ॥**

शेखरतो सोमानामन्ते प्राजापत्यप्रचार स्यात् । प्रकृतिकालासत्तेः-
प्राकृतिककालस्य सान्निव्यादित्यर्थे ॥ ४८ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ४९ ॥

न शब्दवन् सोमानामन्ते इति वक्तुं युक्तम् । श्रुतिविप्रतिषेधात्-
सोमान्ते इति श्रुतेर्वाधात् । अपिशेषपशुनस्य शब्दस्य विशेषितार्थस्वीकारे
शक्यार्थबाधप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४९ ॥

तु० प० ॥ विकारस्थानं इति चेत् ॥ ५० ॥

विकारस्थाने— यज्ञायज्ञीयसाम्ना समाप्यमानप्रकृतिभूताग्निष्टोम-
प्रचारोत्तर तद्विकृतिभूतेष्व्यादिसंस्थाना स्थानम् । अत्र प्राजापत्य-
पशुप्रचारस्यापि आहुतकालेन विकारत्वात्तस्मिन्नेव विकारस्थाने तस्य
प्रचारो निष्प्रतिषेध स्यादिति चेत्— ॥ ५० ॥

न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५१ ॥

न नैव होतृत्वेन तस्य प्रचारः । कस्मात् चोदनापृथक्त्वात्— नर्भ-
पृथक्त्वात्, सोमयामपशुप्रचारयोः स्वतन्त्रत्वेन प्राप्यक्यात्— प्रकृतिविकृति-
भावात् वेदनानां केमेनामन्ते निवेश इव परिभाषा तत्र न प्रवेश इति
भावः ॥ ५१ ॥

सवनीयपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिरूपम् ॥ ५२ ॥

उत्कर्षे— सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः
पश्वनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५२ ॥

अथोत्कर्षेण सवनीयपुरोडाशे आग्निमारुतशस्त्रादधस्तन अन्या-
जानां स्वकारणत्वात् । तत्र काळ निवार्ये— आग्निमारुतशस्त्रादधस्तनान्याजेषु
इति तदुत्कर्षकालान्तरात् सिद्धितोऽस्ति । तदनुसारत उक्तेषु अन्याजेषु तदुत्तर-
कालेन सूक्तवाकस्येति तदादितेदं तं यथेती कृत्ये प्रत्येकं । स्थिते च न
प्रसङ्गिनि सवनीयपुरोडाशे भृशनिद्राय हरिः खेधानां पूष एव ते करम्भम् ।

इत्यादिना सोमदेवता आम्नाताः । प्रसुद्धिनस्तस्य सर्वनीयपुरोडाशस्य पृथक् सूक्तनाको नास्ति । तत्र सर्वनीयपशुयोगसम्बन्धी सूक्तनाक एव । तस्योत्कर्षेण पशुपुरोडाशसम्बन्धिदेवतावाचिपदानामुत्कर्षोऽस्ति न । नेति संशये सूक्तनाकर्षयोक्तोऽपि तासां सोमदेवतानां वाचक्यदानां नोक्तः । कुत ? तासां सोमाङ्गत्वेन पञ्चनङ्गत्वात् । यथा निष्कर्षे अनन्वयः—'वीर्णमासी-प्रयोगाङ्गभूतदेवतास्य दर्शदेवताङ्गानु-र्षयो नास्ति । तथा प्रकृतोऽप्यनन्वय इति ॥ ५२ ॥

सि० ॥ वाक्यसंयोगाद्बोत्कर्षः समानतन्त्रत्वा-
दर्थलोपादनन्वयः ॥ ५३ ॥

वाक्यसंयोगाद्वा— सूक्तवाकवाक्ये तासामपि सोमदेवतानां संयोगात् 'सर्वनीयपुरोडाशसर्वनीयपशुप्रयोगयोर्विहित्या एतं सूक्तनाकं पठिनन् । 'मृगयन्निद्राय हरितते धानाः पूष एव न यत्प्रभ सरस्वतीरते परिगारेण मृपस्था अप देवो धनस्पतिरभयत्' इति च । अनस्तन्मध्यपनितानामपि तासामुत्कर्ष एवेति भावः । वीर्णमास्या दर्शदेवतानम्बयस्तु युक्त एव । कस्मात् ? समान-तन्त्रत्वात्—नेदे हि दर्शपूर्णमासप्रयोगपाठ समानतन्त्रेण कृतः । अत्र प्रक-रितम् वाक्ये मृगयि सर्वदेवतापाठस्तथापि अनायासायाममात्राम्यया पठेत । वीर्णमास्या वीर्णमास्या' इति प्रयोगद्वयस्य कालभेदेनानुष्ठानात् अर्थलोपाद-इष्टदेवतास्मरणोत्कर्षार्थस्य लोपान् वीर्णमासीप्रयोगे अनायासायदेवतानान-न्वयो युक्तः । इह सर्वनीयपुरोडाशे पृथक् सूक्तनाको नास्ति । यत्र तस्य पाठस्तत्रापि तासामनन्वये प्राटोत्कर्षमेव स्यात् । तस्मादुत्कर्ष एव तदाचर-पदानामिति भावः ॥ ५३ ॥

इति पूर्वमासाङ्गप्रकृतौ भावनेधिनां एकादशाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ थी. ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

राजसूये आग्नावैष्णवादिके अङ्गानां भेदेन अनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

अथास्मिन्चतुर्थपादे अन्यक्तवर्तुभेदस्थले तन्त्राऽऽगौ विचोपेते । राजसूये 'सोमापौष्ण एकादशकपाल', 'ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः, इयामो दक्षिणा' । 'आग्नावैष्णय एकादशकपाल', 'ऐन्द्रवैष्णयश्चरुः, वैष्णय-स्त्रिकपालो वामनो दक्षिणा' इति श्रूयते । तत्र द्वयोस्त्रियोः अङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठान, उत भेदेनेति संशये अनुक्तदेशकालानामपि समवायात्-परस्परसाहितानां फलजननत्वात् 'राजसूयेन खारापयामो यजेनेति चोदनैकत्वेन राजसूयेति समुदायवाचकनाम्ना सर्वेषां दर्शपूर्णमासराफल-सम्बोधनात् अङ्गानां तत्र तन्त्रेणानुष्ठानमिति प्राप्ते ॥ १ ॥

सि० ॥ प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्ग-
भूतत्वात् समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदे-
कदेशत्वादेकशब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥

उक्तेषु वर्षसु इयामो नामन इति दक्षिणाभेद श्रूयते । न्देशाच्च प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धान्—तत्तदक्षिणाक्रीता कर्तारस्तस्य वर्षणोऽ-गम् । न। यत्येति कर्तृभेदात् अङ्गानां भेदः । इष्टिवत्—यथा दर्शोर्णो-मासेष्टौ च कालभेदात् अङ्गानां भेदेनानुष्ठानं तथाऽत्र कर्तृभेदात् भेदेन आवृत्त्यैवाङ्गानुष्ठानं कार्यम् । यच्च चोदनैकत्वादित्युक्तं तत्र समुदायः—इष्टिवदृशीमात्मनो राजसूयेतिपदत्रयं समुदायः, तस्य एकत्वात्त-जन्य-फलस्याप्येकत्वम् । तन्निर्वृत्त्या—तदुत्पत्त्यभिप्रायेण एकशब्दोपदेशः—राज-सूयेतिशब्दपाठ । न प्रयोगैक्याभिप्रायेणेति भावः ॥ २ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

तथा च 'आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं निर्दिपेत्, ऐन्द्राग्नैष्णवमेकादश-
कपालं, वैष्णवं त्रिकपालं त्रामनो दक्षिणेत्येकं त्रिकम् । 'अग्नीषोमीयमेकादश-
कपालं, इन्द्रासोमीयमेकादशकपालं, सौम्यं चरुं अर्धदक्षिणेत्यपरं त्रिकम्'
इत्यस्य सन्निधौ 'यत्पूर्वं त्रिसयुक्तं वीरजननं, तत् । यदुत्तरं त्रिसयुक्तं पशु-
जननं, तत् । इति । अन्यार्थदर्शनम्— प्रमाणान्तरदर्शनं— साङ्गप्रयोगभेदात्
तयोः पूर्वोत्तरीभागे एवोपपन्नं भवतीत्यगावृत्तिरेव । न तत्तन्त्रमिति
भावः ॥ ३ ॥

राजसूये कर्तुंस्तन्त्राधिकरणम् ॥ २ ॥

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥

राजसूये उपक्रमे ये ऋत्विजस्ते एव समाप्तिपर्यन्तमित्यनियमः—
नियमो न । ते वा अन्ये वा स्युरिति चेत्— ॥ ४ ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

न अनियमः । अपि तु नियम इव । कस्मात् 'उपदिष्टत्वात्—
वरणकाले ऋत्विजान् वृणे अनेन राजसूयसङ्गकेन उर्मममुद्रार्थेन वा याज-
येति तेषामुपदिष्टं यजमानेन । अतो वृतानां तेषां समाप्तिपर्यन्तमावश्य-
त्वात् एव स्युरिति नियमः ॥ ५ ॥

लाघवापत्तिश्च ॥ ६ ॥

प्रत्येकास्मिन् कर्मणि ऋत्विग्वरणापेक्षया सहृद्दरणे एवैवमपि ॥ ६ ॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ७ ॥

। आनतिरूपप्रयोजनस्य एवैवतं अयमानस्यां समुदायस्याऽऽनति
सिध्यतीति समुदाये दक्षिणाश्रयणं नास्तीति कथं समुदायस्य आनतिः
सिद्ध्यतीत्याशङ्क्युद्धारः । एते नारायणनिहितं समुदाये नामेति
भावः ॥ ७ ॥

विशेषार्था पुनःश्रुतिः ॥ ८ ॥

विशेषार्था— अदृष्टार्था तत्र तत्र पुन श्रुतिरिति ज्योतिष्टोमादिवस-
मुदाये कुनो न श्रुता दक्षिणेति शङ्कापि न कार्य्या । अत्रपि दक्षिणाया दान
त्वपूर्वमिति भावः ॥ ८ ॥

अवेष्टावह्वानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अवेष्टौ चैकतन्त्रं स्याद्विह्वलदर्शनात् ॥ ९ ॥

राजसूयप्रकरणे ' दिशामवेष्टयो भवन्ति ' ' आग्नेयमष्टाकपा'
निर्वपति हिरण्य दक्षिणा ' ' ऐन्द्रमेजादशकपाल ऋषभो दक्षिणा ' वैश्वदेव
चरु विशङ्गी पश्टोही दक्षिणा, मैत्रायरुणीमामिश्रा वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्य
चरुं शितपृष्ठा, दक्षिणा, ' इत्याग्नी इत्येन्द्रमित्रावरुणबृहद्देवतासा
पञ्चदशिका पृषक् पृषध् पञ्चदशिकाका अवेष्टिसज्जिका इष्टि, भुता । तेषु
अवेष्टिनामकयोगेषु अह्वानात्, उत भेदेनानुष्ठानमिति सशये अवेष्टौ
लिङ्गदर्शनात्—यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्य मध्ये निधाय आहुतिमाहुति
इत्यात्मभिद्यायेत् । यदि राज-प ऐन्द्रम् । यदि वश्यो वैश्वदेवम् ' इति
तत्र ब्राह्मणोदिभेदेन मध्ये निधानं प्रयोगिकये लिङ्गम् । यदि भिन्नप्रयोगा-
स्त्युक्ता इष्टयस्तर्हि प्रत्येकमेकहविष्वत्त्वात् बार्हस्पत्यादेर्मध्ये निधानमनु-
पपन्नं स्यात् । तस्माद्विह्वलदर्शनेन प्रयोगिकयस्य सिद्धत्वात् अह्वानामेक-
तन्त्र्य स्यात् भेदेनानुष्ठानमिति भावः पूर्वपक्षिणः ॥ ९ ॥

सि० ॥ वचनात्कामसंयोगेन ॥ १० ॥

' एतया अत्राश्रयाम याजयेत् ' इति कामसंयोगसहितवचनसिद्धे
राजसूयसहितप्रयोगे तत्राह्वानां तन्त्रत्वे, चरित्तये तद्विह्वलमिति भावः ॥ १० ॥

ऋत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥

ऋत्वर्थायां—राजसूयकतुशेषायामिष्ट्या तस्य विह्वलस्य निवेश इति
चेन्न । कुत्र ' वर्णसंयोगात्— ' यदि ब्राह्मणो यजेतेति वर्णसंयोगात्
राजसूये राज एवाधिकारात्तत्र ब्राह्मणस्याधिकारो वेति भावः ॥ ११ ॥

प्रथमानेष्टिहविषां भेदेनाल्लुष्ठानामधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रथमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनै-
कत्वात् ॥ १२ ॥

अग्नये प्रथमानायाष्टाकपालं निर्वपति, अग्नये पात्रकाय, अग्नये शुचये । इत्याध्याने भिसः प्रथमानेष्टयः श्रूयन्ते । तस्यु कियद्भानामिकतन्त्र्य-
सुत भेद इति विज्ञेये प्रथमानहविःषु ऐकतन्त्र्ये स्यात् । कुतः ? प्रयोग-
वचनैकत्वात् — अहो निरूप्याणि । इत्येकप्रयोगवचनादतैर्हविषिः
साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देशाद्भेदाच्च तन्त्रमज्ञानामिति ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

समानवर्हिषि भवन्ति इति लिङ्गदर्शनादपि तन्त्रं सिध्यति ॥ १३ ॥

सि० ॥ वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १४ ॥

अर्घ्यः कर्ममेतवर्गावान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नेये प्रथमानाया
निरूप्य अग पात्रकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी - निर्वपेत् तदे-
नममहीवेत् - सः उत्तरे श्रेयान् श्रेयान् भवति इति वचनात् अपमस्य तन्त्र-
भेदः । उत्तरयोस्त्वन्त्रम् । अहो रूप्याणीति तु । एकदिनात्मकं कालौघकं न
एकप्रयोगविधायकमिति भावः ॥ १४ ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्य सर्वाणि हवीषि सव निरूप्याणि ।
इति ब्रह्मवर्चसकामप्रयोगस्योक्तमन्त्रेण तन्त्रसिद्धौ - तत्र समानवर्हिषीति
लिङ्गस्य नित्यानुवादरूपत्वं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

द्वादशाहे दीशोपसहस्रत्यानां मृत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वा-
धिकरणम् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरप्रवृज्येत
कर्मपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

‘द्वादशाहेन प्रजापामं व्याजयेत्’ इत्यनेन विहितद्वादशदिन-
निर्वर्त्यस्योक्तयागस्य प्रत्येकमहः पृथक् पृथक् कर्म । तस्य च उद्योतिष्टोम-
प्रकृतिरूपमात्स्मिन् दीक्षोपसस्रुत्यायुक्तस्य उद्योतिष्टोमस्य विध्वन्त-
श्लोककेनातिदिष्ट । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसदा च प्राकृतसहस्रा-
वाधनाय तत्र द्वादश दीक्षाः, द्वादश उपसदाः इति धृतम् । तत्रास्य
यागस्य दिनमानमुद्दिश्य किं त्रिशतदिनसाध्येऽयं क्रमशोऽयं यागः, उन
द्वादशदिनसाध्यः, आहोर्षित् दोक्षादीनां क्रमशोऽनुष्ठानेन द्वादशदिनसाध्यः,
अथवा षट्त्रिंशदिनवर्त्यः इति संशये द्वादशाहे एकैकमहः—द्वादशदीक्षं
द्वादशोपसदमेकस्रुत्यायुक्तं च अपपृज्येत, समाप्येत, कुतः ? तत्प्रकृतिस्वात्-
उद्योतिष्टोमप्रकृतिस्वादस्य । उद्योतिष्टोमे हि सदीक्षोपसदमहः अपवर्जितम् ।
अत्र कर्मपृथक्त्वात्—प्रब्यन्ह कर्माणि पृथगिति पृथग्धर्माकाङ्क्षा तेषाम् ।
तथा च दीक्षायं द्वादश उपसदर्थं द्वादश स्रुत्यर्थं चकर्मिति पञ्चविंशति-
दिननिर्वर्त्यं नः प्राप्यन्ह कर्म । तस्य द्वादशाहस्या त्रिशतदिनानुष्ठेयोऽयं प्रजा-
फलको द्वादशाह इत्याद्यः पक्षः ॥ १६ ॥

**अन्हां वा श्रुतत्वात्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा
माध्यन्दिने ॥ १७ ॥**

अन्हां—द्वादशसहस्रात्रिशिष्टदिनानां श्रुतिभूतत्वात्—द्वादशाहे-
नेत्युपपत्तिवाक्ये साक्षाच्छ्रुतत्वाद्—प्रथमपक्षे तद्वाधापत्तेः तत्प्रत्येकस्मिन्-
हनि साङ्गं—दीक्षोपसत्सहितं क्रियेत । यथा माध्यन्दिने—‘मरुद्भवः सान्त-
पनेभ्यः माध्यन्दिने चरुम्’ इत्यत्र अङ्गानामपि माध्यन्दिन एव फालः ।
तद्वदत्रापि स्रुत्यारूपप्रधानस्य फाल एवाङ्गानामिति द्वितीयः पक्षः ॥ १७ ॥

**अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात्सहप्रयोगः
स्यादाग्नेयामीपोमीयवत् ॥ १८ ॥**

अपि वा—अथवा, सहप्रयोगः—अङ्गानां तन्नेणानुष्ठानं—चतुर्हे
दीक्षाः, चतुर्हे उपसदाः, चतुर्हे स्रुत्या इति । कुतः ? फलकर्तृसम्बन्धात्-

प्रजारूपफले कर्तृत्वं च दक्षिणैक्येन समुदायेनैव सम्बन्धात् । प्रत्येकमन्दा
फलकर्तृभ्या सम्बन्धाभावात् । आधेयाग्निपीमायवत्—यथा आग्नेयस्या-
ग्निपीमायस्य, चाङ्गाना तत्रमुक्तहेतुबलेन, तद्वत्रापि तन्त्रेणानुष्ठानमिति धूममाण-
द्वादशाहसङ्ख्यासम्पत्तिरिति तृतीय पक्षः ॥१८॥

न सि० ॥ साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां
विकारः स्यात् ॥१९॥

अङ्गाना तन्त्रतमज्ञादृश्य सिद्धान्त उच्यतेऽनेन सूत्रेण सागामिति ।
स्वस्थानानां—स्वस्वस्थानेष्वेवानुष्ठीयमानाना दीक्षोपसत्सुत्याना विकारः-
शक्ति स्यात् । कुत ' साङ्गकालश्रुतित्वात् -साङ्गस्य प्रधानस्य य का-
स्य श्रुतरात् । प्रकृतित अतिदेशेन एकादशाध्या दीक्षा, त्र्यहमाध्या,
उपसदा, एकादशाध्या च मुत्या अत्र द्वादशाह प्राप्ता । सत्येव स शन्दोऽपि
सङ्गारूप सन् योगमत्रयार्थं न्कन् दीक्षासु उपसत्सु मुत्यासु च मुत्या
द्वादशाहसम्बन्ध भवते । तत्स्वयणागामपि द्वादशहसम्बन्धसाधारण्यात् स्वय-
स्यास्य बुद्धि सम्पाद्येत् द्वादशाहसङ्ख्येय योगार्थं सम्पादनीय । तथा च
दीक्षाणां द्वादशदिनानि, उपसदा द्वादश, मुत्यानां च द्वादशेति पञ्चत्रिंशदिन-
साध्योऽय द्वादशाह इति भाव ॥१९॥

तदपेक्षं च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥

द्वादश दीक्षेत्यादावपि द्वादशत्वं तदपेक्षं—योगार्थपेक्षनेर ॥२०॥

दीक्षोपसदां च सङ्ख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्ष-
संयोगात् ॥ २१ ॥

यद्यपि योगार्थं प्रधाने ऽगोत्रिदादियामे एष्ट नाहेय, तथापि अत्र
द्वादशाहे ' द्वादश दीक्षा, द्वादश उपसदा ' इत्यनेन पृथक् सङ्ख्याया
प्रलक्षयन्त्यात् अत्राहेयु योगार्थपेक्षाने न प्रयत्न कोऽपानि
भाव ॥ २१ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ २२ ॥
 तथा च—दीक्षान्हासुपसदेर्हा, तत्रोद्वादशाहव्यवस्थितौ अन्यदर्शन-
 िपद्विंशदहो वा ऽप्य, यद्-द्वादशाहः इति दर्शनमप्युपसदं मी- अन्यथा
 तदनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ २२ ॥
 चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां काल-
 संयोगात् ॥ २३ ॥

चोदनापृथक्त्वे—आग्नेयानीषोमयोरुत्पत्तिवाक्यभेदेऽपि समवेतानां-
 मिलितानामङ्गसहितानां कालसंयोगात्—एककालसम्बन्धविधानात्, यौर्ण-
 मास्यां यौर्णमास्या साङ्गया यजेत, इत्यनेन वाक्येन विधानात् कालदेश-
 कत्रैक्यात्तन्त्रैः तत्र अत्र तु प्रधानकालभेदकालविहितानां दीक्षादीनां
 वसतीधराप्रहणोत्तानामाधानवत्स्वकालस्य—स्वातन्त्र्येण विधानादेव तन्त्र-
 मिति भावः ॥ २३ ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

सि० ॥ भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे

स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ २४ ॥

तत्रैव द्वादशाहे यत् प्रधानैरपृथक्कालमङ्ग-सवनीयपश्चादिकं तस्यापि
 तन्त्रमुत्तमं भेद इति संशये भेदः । तद्भेदात्—प्रधानकालभेदात् प्रधानभेदः,
 प्रधानभेदाच्च प्रयोग—तत्प्रधानप्रयोगे कर्मभेदः—उत्काङ्ककर्मभेदः स्यात् ।
 तस्य प्रधानशब्दत्वात्—प्रधानविधिविधेयत्वात् । दीक्षादीनां तु स्वातन्त्र्येण
 प्रधानकालान्यकालत्वात्तन्त्रम् । सवनीयपश्चादिस्तु तत्प्रधानकीर्तिकः ।
 अतो यस्य प्रधानस्य कालेऽनुष्ठानः तदर्थ एव स इति भावः ॥ २४ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ २५ ॥

तथा च—पत्नीसंयोजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इत्यन्य-
 दर्शनमुक्तार्थे साधकम् । यथैकस्मिन्नेवाहनि सवनीयपशुः स्यात्तर्हि तद्द्वय-

पत्नीसंयाजस्याप्येकदिनसम्बन्धित्वात्, पत्नीसंयाजान्तं सर्वेषु अहसु
श्रूयमाणं वाच्येतेति भावः ॥ २५ ॥

श्वः सुत्यावचनं च तद्वत् ॥ २६ ॥

‘संस्थिते संस्थिते अहनि’ अग्नीत् अग्नीप्रागार प्रविश्य सुमक्षणे
सुमक्षण्यामाह्वयेति प्रेष्यति । इत्येकसुत्यासमाप्स्यन्तरं तस्मिन्नेवाहनि श्वःसु-
त्यावचनं—श्वःसुत्या भवति । तत्र इन्द्र आगच्छेति सुमक्षण्यानुचिरनि
तद्वत्—उक्तापि साधिनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

पश्चतिरेकश्च ॥ २७ ॥

‘आग्नेयः’ कृष्णप्रीयः इत्यादिना । एकादशपशूनामैकीस्मिन् अह-
नुष्ठाने वृत्ते द्वादशे अहनि अनुष्ठायमानः पशुरित्य श्रूयने—‘पशुः’ पशुरिति-
रिच्यते स ऐन्द्राग्नं’ इति प्रत्यहमेकैकपशुप्राणै एव द्वादशाहोयपशोरिति-
रिक्तत्वं सम्भवति । नान्यथेति तत्कथनं विरुध्येतेति भावः ॥ २७ ॥

द्वादशाहे उपसत्कालीनसुमक्षण्यामाह्वानस्य अधिकारिणो
कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

**सुत्याविवृद्धौ सुत्रक्षण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं
प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥**

‘इत्येह सुत्यामागच्छेमवश्रिति स्तुत्यात्’ इति प्रकृतौ श्रुतम् । अग्ने-
शब्द, अहोवृत्तिसंख्याबोधकः । इत्येह—अमुकदिने द्वितीयदिने तृतीयदिने
सुत्या आगच्छ इति वक्तव्यमिति तस्यार्थः । अयमर्थः द्वादशाहे अनिदेशेन
प्राप्तः । तत्रास्य प्रधानकालादन्यकालात्प्राच्येणानुष्ठानानित्युक्तं पूर्वपादे । अत्र
संश्रानुष्ठाने क्रियमाणे सर्वेषामन्दां पृथक् पृथगुपलक्षणं कार्यम् । उन
अधिकारेणैव प्रयोग इति संशये सुत्याविवृद्धौ द्वादशाहादौ नप्या विवृद्धौ
सुत्रक्षण्यायां—तदाह्वानमत्रे प्रत्येकस्याह्व उपलक्षणं कार्यम् । ‘त्रयोदशाहे
चतुर्दशाहे पंचदशाहे’ इति । कुतः ? प्रकृत्यन्वयात्—प्रकृतौ त्रयोदशमे

चतुरादिसंख्यानां अहं स्तवयदर्शनात् । न चनेन मन्त्रेण यद्व्यमाणदेव-
ताया स्मरणन संस्वार सिध्यति । स त्व संस्कार मधवद्रूपदेवतैक्या संक-
रस्मरणन संस्कृतस्य सर्वायुत्सुद्ध शब्दस्यास्यासे, मानाभावा इति चेन्न ।
आवाहनवत्—‘आग्नेय कृष्णमौवमालभेन । मौम्य वम्हम् । आग्नेय कृष्णमी-
वम् ।’ इत्यत्र प्रथमतः नीयदेवनयोरेक्येऽपि यथा आवाहनमत्रत्यावृत्ति काल-
भेदात् तद्वदत्रापि दिनात्मककालभेदात् संस्कारावृत्तिरिति ॥ २८ ॥

सि० ॥ अपि वेद्राभिधानत्वात्सकृत्स्या-
दुपलक्षणम् ॥ २९ ॥

अपि वा इद्राभिधानत्वात्—उक्तमत्रस्य मधवनिर्दिष्टाचकत्वात् ।
सकृदेवोपलक्षण—अनिकारेणैत्र प्रयोग स्यात् । न त्वदुक्तरीत्या सर्वेषां
महा प्रातिखिकरूपेणोपलक्षणम् । इदं रूपदवतैक्येन सकृत्संस्कृत इदं सर्वार्थो
भविष्यतीति भाव ॥ २९ ॥

कालस्य लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ ३० ॥

कालस्य—कालवाचकचतुरादादिशब्दस्य लक्षणार्थत्वात् लक्षणा-
वृत्त्या प्रतिपाद्योय सु यो मन्त्रे कर्मनिशय तदर्थे वैदुष्यलक्षण तत् । चतुरादादि-
पदानां कालरूपे स्वार्थे न, प्राथम्यम् । अपि तु सत्यायाम् । तथा च तदर्थस्य
अवाधितत्वात् अनुहेनेन प्रयोग इति सिद्धाताहम्पम् । अविभागाच्च—
‘आग्नेय कृष्णमौवमालभेन योराग्नेययागयो निभागा, सौम्ययागेन व्यव-
धान विद्यते । इह तु सत्यायाम् न केनचिद्यवहितम् । अत आभिभागादृष्टात-
वेदमन्त्रति भाव ॥ ३० ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु बुभ्यादीनां तत्रवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ पशुगणे कुंभीशूलवर्षाश्रपणीनां प्रभु-
त्वात् तत्रभावः स्यात् ॥ ३१ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्यादीनां भेदः, उत तन्त्रमिति विचारे सिद्धान्तः । पशुगणे—पशुसमुदाये, कुम्भी—पश्वंगश्रपणपात्रम्, शूलम्—हृदय-कमलपाकसाधनाभूतः तीक्ष्णाम्रो दारुविशेषः, वपाश्रपणी—वपायाः अग्नौ श्रपणपात्रम्, एतेषा तन्त्रभावः स्यात् । प्रभृत्वात्—तन्त्रत्वेऽपि कार्यसाधने क्षमत्वादिति यावत् ॥ ३१ ॥

भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

भेदस्तु सन्देहादेवतान्तरं स्यात् ॥ ३२ ॥

एकादशनेषु देवताभेदेन कुम्भ्यादीनि भिन्नानि स्युः । अभेदे तु यस्यै देवतायै उपाकृतः पशुः तां देवतामुद्दिश्य तपशुप्रदानं न स्यात् । एककुम्भ्यां श्रपणे सर्वावपन्नानामेकजातीयत्वेन सन्देहः स्यात् । अतो भेदः स्यात् कुम्भ्यादीनामिति ॥ ३२ ॥

सि० ॥ अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३३ ॥

अर्थात्—सन्देहनिवृत्तिरूपकार्यसिद्ध्यर्थं लिङ्गकर्म—चिन्हकर्म स्यात् । एककुम्भ्या प्रक्षेपसमये किञ्चिच्चिन्हकरणेन सन्देहनिवृत्तिसम्भवात् तत्रापि कुम्भ्यादीनां तन्त्रमेवेति भावः ॥ ३३ ॥

कुम्भ्या अपि तन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

अयाज्यत्वाद्बसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदानत्वात् ॥ ३४ ॥

‘वाज्यार्घचरन्ते वसां जुहोती’ ति श्रुतेः वसानां स्वयाज्याप्रदानत्वात्-स्वयाज्याया अर्घ्ये स्वपशुहोमस्य विहितत्वात् कुम्भ्याभेदमन्तरा अयाज्यत्वात्—उक्तरीत्या वसानां होमकर्मत्वासम्भवात् भेदः—कुम्भ्याः भेद एव, न तस्यास्तन्त्रमिति ॥ ३४ ॥

सि० ॥ अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात्स्वत्वस्या-श्रुतिभूतत्वात् ॥ ३५ ॥

अपि वा प्रतिपत्तित्वात्—वसाहोमस्य प्रतिपत्तिरूपत्वात् यदेवताकः
पशुः तस्यै तद्वसा इत्यत्र प्रमाणाभावात् तन्त्रमेव स्यात्कुम्भेः। 'स्वयाज्यार्धर्चे' इत्यत्र
स्वयत्स्य अश्रुतिभूतत्वात्—' अर्धर्चे वसाहोमं जुहोति ' इत्यत्र अश्रवणात्,
न स्वयाज्यार्धर्काले स्वपशुवसाहोमप्रतिपत्त्यपेक्षेति भावः ॥ ३५ ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३६ ॥

नन्वेवं यस्या. कस्याश्चिद् व्याज्याया अर्धर्चे यस्य कस्याचित्पशोर्वसाहोम-
श्चेत् प्रथमार्धर्चे एव सर्वत्रसाहोमः सकृत् स्यादिति चेत्— ॥ ३६ ॥

न कालभेदात् ॥ ३७ ॥

अर्धर्च इति निमित्तसप्तमी । नाधिकरणे । बाधात् । तथा च निमित्तानामर्ध-
र्चानां भिन्नकालत्वात् निमित्तानां कालभेदेनाऽऽवृत्तौ नैमित्तिकानामप्यावृत्ति-
रिति भावः ॥ ३७ ॥

भिन्नजातिषु पशुषु कुम्भ्यादीनां भेदाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ जात्यन्तरे भेदः स्यात् पंक्तिवैप- म्यात् ॥ ३८ ॥

सौत्रामण्या ' आश्विनं धूम्रमालभते । सारस्वतं मेघम् । ऐन्द्र-
ऋषभम् । ' इति त्रिभिन्नजातीयाः पशवः श्रूयन्ते । तत्राप्येकजातीय-
पशुष्वपि कुम्भ्यास्त्रभिन्निभिः प्राप्ते आह—जात्यन्तरे- भिन्नजातीयेषु, भेदः—
कुम्भीभेदः । ध्रुतः । पंक्तिवैपम्यात्—पारता कालेन अनङ्गुहोऽन्यथाः पञ्चन्ते
तारता कालेन अजस्याधयगः शृश शिषिल्याः सन्तः अरदानाक्षमा भयेयु-
रिति कुम्भीभेदस्तत्रेति भावः ॥ ३८ ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३९ ॥

सौत्रामण्या ' शूलेखमृषं यन्ति ' इति बहुवचनेन शूलवृद्धिदर्श-
नादपि कुम्भीवृद्धिस्तेन लिङ्गेन सिध्यति ॥ ३९ ॥ :

अथप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं चतुष्कपालभेदाधिकरणम् ॥ १२ ॥

कपालानि च कुम्भावतुल्यसङ्ख्यानाम् ॥४०॥

‘यावतोऽद्यान् प्रतिगृह्णायात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालानिर्बिषेत’ इत्यनेन विहिताश्चप्रतिग्रहेष्टया किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां श्रपणं कर्तव्यं, अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कस्य भेदः इति संशये तुल्यसङ्ख्यानां समसङ्ख्याकपालकर्मणां कपालानि कुम्भावत्तन्त्रमेव स्युः । पुरोडाशसङ्ख्यानुसारेण कपाले दीर्घं सम्पाद्य चतुष्कं कपालेषु बहूनामपि तेषां पाको विधेय इति ॥ ४० ॥

सि० ॥ प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥४१॥

प्रतिप्रधानं—प्रतिपुरोडाशं भिन्नान्वेष चतुष्कपालानि स्युः । प्रकृतिवत्—यथा प्रकृतौ ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकदशकपालः- इत्यत्र भिन्नेष्वेव श्रपणं तथात्रापि । अन्यथा तत्राप्यष्टौ कपालानि पुरोडाशद्वयस्थितियोग्यानि किञ्चित्दीर्घाणि त्रीणि च किञ्चित् ऋत्याणि एकपुरोडाशस्थितियोग्यानि स्युरिति भावः ॥४१॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥४२॥

‘यावरूपालं पुरोडाशं प्रपथनी’ति सर्वरूपालमभिप्रथय्य पुरोडाशविस्तारकारणारम्भकं लिङ्गं तन्त्रपक्षेऽनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥ त्रीणवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्य अनादृत्यधिकरणम् ॥४३॥

सि० ॥ एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम् ॥ ४३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘ब्रह्मिनवहन्ति’ इत्यनेन विहिते अग्रहने ‘अत्रक्षो दिवः सपत्नं वष्यासम्’ इत्ययं मन्त्र उपदिष्टः । स किं प्रतिप्रहारमावर्तनीयः, उत सष्टदेवादौ पठनीय इति विचारे ब्रह्मात्मकैर्द्रव्ये संस्काराणां-विशुद्धि-भावपर्यन्तावहननव्यक्तिसहस्रस्यैकविधिविहितत्वेन एककर्मत्वं व्याख्यातम्-प्रसाधितं प्राक् । अतः कर्मक्यान्नावृत्तिर्मन्त्रस्य । अपि तु सङ्घदेव आदौ पाठ इति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

नानाबीजैष्टौ द्रव्यभेदेन संस्कारावृत्तौ मन्त्रावृत्त्य-
धिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनः
प्रयोगान्मन्त्रस्य तद्गुणत्वात् पुनः
प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥४४॥

राजसूये 'अग्नये गृहपतये आश्वनामद्याकपालं निर्वपेत् । सोमाय वन-
स्पतये श्यामाकं चरुम्' इति नानाबीजैष्टिः श्रुता । तत्र प्रथमबीजे मन्त्रस्य
कृतार्थत्वात्- नितुषीकरणरूपकृतकार्यत्वात् द्रव्यान्तरे 'पुनःप्रयोगः स्यात्-
बीजान्तरे तस्यावघातस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य तदप्रयोगे गुणत्वाच्चोदक-
शास्त्रेण तदर्थेन विधानात् इति द्रव्यभेदेन संस्कारावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति
भावः ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमन्त्रावृत्त्याधिकरणम् ॥१५॥

निर्वपणलवनास्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्
प्रयोजनैकत्वात् ॥४५॥

दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य स्तेति मन्त्रेण चतुरो मुष्टीनिर्वपति ।
'वर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रेण अयुजो मुष्टीन् लुनाति' 'ऊर्मासदसन्त्वा स्तृणा-
मीति मन्त्रेण त्रिमातु वा पञ्चमातु वा वेदिं स्तृणाति', 'शुक्र त्वा शुक्राया
धान्ने धान्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीति मन्त्रेण चतुर्लुब्हा गृह्णाति' इति
तत्तन्मन्त्रस्मृतनेर्षपग-लवन-आस्तरण-आज्यग्रहणानि श्रुतानि । तत्र प्रत्येकं
ते ते मन्त्राः सकृत्पठनीयाः, उन आवृत्त्या इति सप्तरे निर्वपणादिवृ-
त्तौ एकद्रव्यवत्— व्रीहिमात्राग्रहननवत् सकृदेव पाठः कार्यः । प्रयोजनै-
कत्वात्—मुष्टिचतुष्टयनिर्वपस्थिति नितुषीमात्ररूपार्थरदेककालत्वात्
इति ॥ ४५ ॥

सि० ॥ द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात् ॥४६॥

द्रव्यान्तरवत्—नानाबीजावहनवत् संस्कार्यद्रव्यभेदेन मन्त्रेण स्मरणपूर्वकनिर्वापणादिक्रियया पृथग्द्रव्याणां पृथक् पृथक् संस्कारस्य आवश्यकत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्रान्ध्यासः कर्मणः पुनः-

प्रयोगात् ॥४७॥

‘ वेदिरसि वहिषे त्या ’ इति मन्त्रेण ‘त्रिवेदिं प्रोक्षतीति वेदिप्रोक्षणं विहितम् । तत्र वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य अभ्यासः—आवृत्तिः कार्या । कुतः ? कर्मणः—प्रोक्षणक्रियायाः, पुनःप्रयोगात्—‘ त्रिः प्रोक्षतीति त्रिवारमनुष्ठानात्, तस्याः प्राधान्यात् मन्त्रस्य च तदङ्गत्वात् । प्रति-प्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायात् इति भावः ॥ ४७ ॥

सि० ॥ एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात्तस्मात्सकृत्प्र-
योगः स्यात् ॥ ४८ ॥

एकस्य वा— एकस्यैव प्रोक्षणकर्मणः त्रिरित्यनेन अभ्यासरूप-गुणस्य विधिः । न क्रियाभेदः । द्रव्यैकत्वात्—प्रोक्षणसंस्कार्यद्रव्यभेदेन एकरत्वात् । तस्मात् सकृदेव मन्त्रप्रयोगः स्यात् । नाङ्ग वेऽपि तस्यावृत्तिरिति भावः ॥ ४८ ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदः स्यात् ॥४९॥

ज्योतिष्टोमे ‘ कृषिपु स्यामकूपः ’ इति विहितमन्त्रपूर्वकं ‘ कृष्य-निपाणया कण्डूयते ’ इति ससाधनं कण्डूयनं विहितम् । तत्र युगपदेव नाना-स्यानोत्पन्नरुण्ड्या मन्त्रस्य प्रत्यङ्गं कण्डूयने आवृत्तिः स्यात् । कुतः ? कर्मभेदात्— प्रत्यङ्गं कण्डूयनकर्मणः भिन्नात् मन्त्रस्य तच्छ्रे-पत्वादिति ॥ ४९ ॥

सि० ॥ अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥५० ॥

अपि वा चोदना- न ह्यत्र अङ्गसंस्कारार्था कण्डूयनचोदना, अपि तु रागप्राप्तकण्डूयने साधनमात्रस्य विधिः । फलं च एककालं- कण्डूयन-समकालं, तात्कालिकदुःखानिवृत्तिः । इत्थं तात्कालिकदुःखानिवृत्तिजनक-कण्डूयनव्यक्तिभेदेऽपि अरहन्नुपदेकफलमात्रावृत्तिर्भन्तस्य । अपि तु ऐककर्म्यं—सकृदेव पाठ इति भावः ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु मन्त्रस्य अनावृत्त्यधिकरणम् ॥१८॥

सि० ॥ स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्य-
प्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥५१॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य ' स्वप्ने व्रतपा असीति स्वप्नायो मन्त्रः, देवी-
राण इति नदीतरणार्थः ' उदन्तीरोजो धस इति अभिवृष्टस्य ' अवहं चक्षु-
रिति अमेध्यदर्शनप्रतिमन्त्रणश्च । तत्र यदि प्रतिबुध्दः पुनः स्वपिति तत्र
च स्वप्नमदीतरणादिकं पश्यति तदा तत्रानिमित्तकमन्त्रस्य आवृत्तिः, सकृदेव
वा इति विचारं स्वप्नादिषु चैवम् । कण्डूयनवत्सकृदेव पाठ इति
भावः ॥५१॥

दीक्षितस्य प्रयाणे तन्मन्त्रस्य सकृत्पाठाधिकरणम् ॥१९॥

सि० ॥ प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥५२॥

प्रयाणे ' भद्रादाभिप्रेयः प्रेहीति मन्त्रनिष्पादो योऽर्थः— कार्यं
तन्निर्वृत्तिः—तत्सिद्धिः तावासकृत् इति सिद्धान्तः ॥ ५२ ॥

उपरवमन्त्रस्य आवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवच बहु-
वचनात् ॥५३॥

ज्योतिष्टोमे ' रक्षोहणो बलमहनो वैष्णवान् खनामी'ति उपरव-
खननमन्त्रः श्रूयते । उपरवा नाम सोमाभिप्रेयःसुपिररूराध्वत्वरो गर्ताः ।

तत्र प्रत्युपरवं मन्त्रस्य आवृत्तिर्वा न इति संशये उपरवमन्त्रः तन्त्रम्—
सकृदेव स्यात् । वैष्णवानीलेकस्मिन्नपि पूज्यार्थे बहुवचनप्रयोगात् लोकवत्-
लोकैऽपि गुर्वादौ पूज्येषु बहुवचनप्रयोगो दृष्टः, तद्वदत्रापील्यर्थः ॥ ५३ ॥

सि० ॥ न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां
विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृ-
द्वचनम् ॥ ५४ ॥

न उपरवमन्त्रस्य तन्त्रम् । कुतः ? तेषां सन्निपातित्वात्—
अनुष्ठयक्रियास्मरणद्वारेणैव नियमादष्टजनकत्वात् । येषां अर्थस्मरणद्वारा
नादष्टजनकत्वम् । किन्तु साक्षादष्टार्थमेवोच्चारणं येषां, यथा सुब्रह्मण्याह्वाने
'देवा ग्राहणा० इत्यौपवसत्ये अहनि । तत्र कालैकत्वेन विशेषाग्रहणात् भवतु
नाम तंत्रत्वं सादृशमन्त्राणाम् । प्रकृते ॥ तयास्वाभावात् तन्त्रम् । 'उपरवा
हविर्धाने रवायन्ते' इत्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनादुपरवमेदसिद्धौ न सर्वेषां
सकृत्खननेन सिद्धिः । अतः प्रत्युपरवं खननमपि भिन्नमेव । तच्च खननं
'रक्षोहण' इति मन्त्रेण स्मृत्या विधेयम् । यावदेव मन्त्रजनितं ज्ञानं तावदेव
तत्क्रियाकरणम् । एकशरमुच्चारणजनितं ज्ञानं तावत्कालपर्यन्तं स्थातुमशक्यम् ।
तस्य निक्षणवृत्तिर्वांसप्रतियोगितावच्छेदकविशेषगुणत्वावच्छिन्नत्वात् ।
तस्मादावृत्तिरेव मन्त्रस्य तस्य तत्रेति निष्कृत्योऽर्थः ॥ ५४ ॥

हविष्कृदाह्वानादिमन्त्राणां आवृत्त्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

सि० ॥ हविष्कृदग्निगुपुरोनुवाक्यामनोतस्य
आवृत्तिः कालभेदात् ॥ ५५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रतिस्वरं सवनीषपुरोडाशाः सन्ति । तेषु प्रकृतिः
चोदकेन हविष्कृदाह्वानं प्राप्तम् । तस्य 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रः ।
वाजपेये क्रतुपशनः प्राजापत्यपशरथ । तेषु अग्निगुपेयः प्राप्नः । तस्य
'देव्याः शमितारः' इति मन्त्रः । एवं 'आग्नेयं कृष्णमीनं आलमेत' सौम्यं
बभ्रुम् । आग्नेयं कृष्णमीनम्' इत्यत्र आग्नेयत्वे पुरोनुवाक्या च प्राप्ता ।

मनोतामन्त्रश्च प्राप्तः । 'अग्ने नय सुपेया राये अस्मानिति पुरोनुवाक्या ' 'स्वं ह्यग्ने प्रपयो मनोता' इति मनोतामन्त्रः । चतुर्विधानामेतेषा मन्त्रार्णा सकृत्प्रयोगः; उत भेदः—आवृत्तिरिति संशये न ह्यत्र मन्त्रान्ते अनुष्ठेयं कर्म स्मृत्वा तस्य, करणमस्ति । किन्तु हविष्कृदाग्निगुप्तैषौ परप्रत्यायनार्थं, पुरोनुवाक्या-मनोतामन्त्रौ केवलस्मरणजननेन, कृतार्थौ । अतः पूर्ववैध्यात्तन्त्रं सकृदिति प्राप्ते सिध्दान्तः । 'हविष्कृदाव्हानादीना भेदः—आवृत्तिः। कुतः? काल-भेदात् । अयं सर्वसाधारणो हेतुः । तथा हि—हविष्कृदाव्हानमन्त्रे तत्त-स्सवनकालस्य भेदः । अधिगुमनोतामन्त्रे सवनीयसम्बन्धिनि प्रातः सवनम् । प्राजापत्यसम्बन्धिनि च तृतीयसवनम् । अग्निपयागसम्बन्धिभ्या पुरोनु-वाक्याया च सौम्ययागेन व्यवहितः कालः इत्येवं कालभेदान्मन्त्राणा-मावृत्तिरिति भावः ॥५५॥

अधिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५६ ॥

अधिगोः—अधिगुप्तैपस्य तन्त्रेणानुष्ठाने कृते तस्य विपर्यासात्—विहितक्रमलोपादिषु न तस्य तंत्रम् । तथा हि—अधिगुप्तैपात् पूर्वं क्रियमाणा ये प्राजापत्यपशुसम्बन्धिनः पञ्चालम्भयुनप्रत्याश्रुतभजेदग्निमन्त्रादयः । यदार्थाः तेषां प्रातः सवनेऽनुष्ठाने पर्यग्निकरणात्ते विहितोत्सर्गस्य । बाधः स्यात् । तृतीयसवने तदनुष्ठाने पुरस्तात् कर्त्तव्याना तेषां परस्तात् कृतिरिति क्रमस्या लोपः । अत आनुत्तिरेवेति भावः ॥ ५६ ॥

करिष्यद्वचनात् ॥ ५७ ॥

किञ्च, करिष्यद्वचनात्—अधिगुप्तैपमन्त्रे 'आरमध्यमित्यादि-शब्दोच्चारणान्वयविहितोत्तरक्षणवाच्येदेन मन्त्रप्रतिपादितार्थस्य कर्तव्यता प्रतीयते । प्रातःसवने तस्मिन्नुष्ठिते बहुकर्मणा व्यवहितमेव तदनुष्ठानं स्यादित्यन्यत्रविहितोत्तरक्षणरूपकावधोऽपि स्यादिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावयोधिन्यां एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ संपूर्णश्च एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

★

अग्नीषोमीयपञ्चर्यानुष्ठितप्रयाजादिभिः पशुपुरोडाशस्याप्युप-
कारसिध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैक-
तन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदो विधिप्रक्रमतादर्थात्
तादर्थ्यश्रुतिकालनिर्देशात् ॥१॥

एकादशाध्याये तन्त्रावापो सप्रयं च निरूपितैः । अथ तदुपजाव्यः प्रसङ्गः
द्वादशाध्याये निरूप्यते । अनेकोद्देशेन सहस्रानुष्ठानं तन्त्रम् । तत्रानेकोप-
कारकानिर्वाहसिद्धम् । इह द्वादशाध्याये एकोद्देशेन अनुष्ठेनमप्यङ्गं देशकाल-
कर्तृगामेरुन्धे अनुदेश्यमप्यन्यं उपकारोत्पत्त्यत्र कृतस्वप्नप्रसक्तपातमकः
प्रसङ्गो विचार्यते ।

अग्निष्टोमे ' अग्नीषोमीयस्य ' चपया प्रचर्य अग्नीषोमीय पशुपुरोडाश-
मेकादशकरालं निर्वपेदिने भुनम् । तत्र चोदंरुर्वात्तानि प्रयाजादीनाङ्गानि
पृथक् कर्तव्यानि उत पशुयागेऽनुष्ठितानि तानि पशुपुरोडाशेऽप्युपकुर्वन्तीति
संशये तन्त्रिणां- तन्त्रं-साधारणः धर्मः-अङ्गममूहः येषां तेषां तन्त्रिणां
समवाये-देशकालकर्तृयो, चोदनातः- विधिराक्यात्, समानानां-
एकविधिविहितानां, एकतन्त्रं- एकरथोगः-अङ्गानां सहस्रानुष्ठानमिति यावत् ।
अतुल्येषु-भिन्नविधिविधिवेषु, भेदः-अनुष्ठानभेदः, अङ्गाद्युत्तिरिक्त्यर्थः । कुतः
विधिप्रक्रमतादर्थात्-अङ्गानुष्ठानारम्भस्य तादर्थ्यात् । अत्रायं भावः- ' अग्नी-
षोमीयं पशुमालभत ' ' अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकरालं निर्वपेदिने ' इति
पशुयागपुरोडाशयागयोः भिन्नविधिविहितत्वेन पार्यस्यात् पशुयागः
प्रयोगारम्भकाले स्वीयापूर्वोपकारकाण्येवाङ्गानि गृह्णातीति तानि तदर्थात्वेव ।
नान्यपि तदर्थात्वेव । नान्योपकारकाणि । अत्र नात्र तन्त्रस्य मन्त्रः ।
पशुयागप्रयाजानां पुरोडाशयागप्रयाजानां च श्रुतिकालनिर्देशात्-

‘अग्नीषोमीयं प्रणीयं अग्नीषोमीयं तन्त्रं प्रक्रमयति’ ‘उपवा प्रचर्य पुरोडाश-
तन्त्रं प्रक्रमयति’ इति श्रुतिभ्यां प्रयोगारम्भकालभेदस्य सुस्पष्टं कथनादिति
तदाशयः ॥ १ ॥

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

गुणकालविकाराच्च— पशुयागप्रयोगगृहीताङ्गपुरोडाशयाग-
प्रयोगगृहीताङ्गयोः गुणभेदात् कालभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् । तथा हि—पशु-
यागीयप्रयाजेषु एकादशसङ्ख्यागुणः, निष्ठन्तं पशुं, प्रयंजन्तीनि
पशोर्जीवनकालः । अनुयाजेष्वप्येकादशसङ्ख्या । पृषदाज्यं द्रव्यम् ।
पुरोडाशयागीयेषु प्रयाजेष्वनूयाजेषु च क्रमेण पञ्चदशसङ्ख्या गुणः
केवलाज्यं द्रव्यम् । यथायागोत्तरकालश्चेति गुणकालयोः उभयत्र भेदात्
तन्त्रभेद एव भवेदिति भावः ॥ २ ॥

**सि० ॥ तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण
सिद्धः स्यात्-तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥**

मुख्यतन्त्रेण— पशुयागप्रयोगेण, सिद्ध— पुरोडाशयागीयापूर्वस्य
उपकारः सिद्ध एव स्यात् । कुतः? तन्त्रमध्ये—पशुरुत्तरमध्ये-पुरोडाश-
यागस्य विधानात् । तन्त्रार्थस्य—तन्त्रस्य, अङ्गकार्यस्य—अपूर्वस्य च
अविशिष्टत्वात्—एकस्मिन् संनिधानाच्च पशौ क्रियमाणान्यप्यङ्गानि पुरो-
डाशस्य तन्त्रमर्थविहितत्वेन सन्निहितान्येव । सन्निहितत्वाच्च प्रदीपयत्तस्या-
प्युपकुर्वन्तीति भावः ॥ ३ ॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

यत्तु गुणकालयोर्भेदादावृत्तित्युक्तं पूर्वपक्षिणा तत्रोच्यते—
विकाराच्च—एकादशसङ्ख्यापृषदाज्यरूपगुणविकारादपि, न भेदः—न प्रयोग-
भेदः स एव । कुतः? अर्थस्य—अङ्गजनितोपकारस्य, अविकृतत्वात्—प्रवृत्तौ पञ्च-
त्वादिनिशिष्टे यः उपकारः तस्यैव पश्चात्तिदिष्टत्वेन फलाशे विकाराभावात्
‘एकादशप्रयाजान् यजतीत्यत्र प्रकृतिशब्दोदकशास्त्रेण पञ्चत्रयाजाः

प्राप्ता । तान् अनुद्य एकादशत्वादिरूपाः गुणः । ' एकादशत्वादिश्रुत्या विधीयते न गुणविशिष्ट अपूर्व प्रयाजादिपरार्थे । तथोक्तं चेत् ' नक्षेत्रद्वयहोमन्यायन प्राहृतपैक्येतिममुदायद्वयापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । चक्षुर्नास्ये वैश्वदेवपर्यागि नय प्रयाजा, नयानुयाजाः, द्वायाज्यभागो, अष्टौहवीषि, अग्नये समरघति, वाजिनो यजति ' इत्याहूनीना त्रिगत्तद्ब्रह्म्यामम्पतिषोषकरुचनविरोधात् । प्राकृताना तु प्रयाजादीना स्मृत्योपमासहितानामेतात्रानिदेशात् द्वयोरुपकारो न भिन्नः । अतो गुणमदप्रयुक्ता आवृत्तिर्नरत् । न च गुणानुग्रहाय प्रधानवृत्तिर्याप्येति भावः ॥ ४ ॥

एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

एकेषा अग्निदेशशास्त्रप्रत्ययवदङ्गाना मन्वे रेवादीनाङ्गाना साह- प्रधानानुष्ठाने देशान्तैक्यनियमस्य भङ्गापत्तेः आवृत्तिरशक्या यदि तर्ह्यङ्गत्वा- विशेषात्प्रयाजादीनामभ्यावृत्तिर्नैव्यर्थात्तिस्थितिः ॥ ५ ॥

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

' मध्येऽग्नेराग्नाहुनीर्जुशेति पुरोडासाहुना पथाहुनीश्च ' इति प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनं एकाग्निवच्च- पशुय गपुरे डाशपायशोरम्यमदवेरुनेशानि दर्शयति । अत्र माह्वप्रधानाना देशाद्यैकत्वे-यायसिद्धत्वेऽपि तस्य प्रत्यक्षेण चोदकशास्त्रेण जायः स्वादिति शङ्काया सुतरामनरत् । तस्मात्पाशुके तत्र पुरोडाशयोगे प्रसज्यते एतेनि प्रमङ्गसिद्धिरिति निष्कृष्टो भावः ॥ ६ ॥

पुरोडाशे आज्यभागयोः कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि०॥ जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ७ ॥

पशुपुरोडाशयोगे प्राकृतावाज्यभागतोमौ कर्तव्यौ वा नेति सशये पशुपातीयप्रयोगविधित्वा पुरोडाशिसचोदकस्य बाध दाय्यभागदोमप्रापन- प्रयाणाभावेन तौ न कर्तव्यमिति प्राप्ते आह-जैमिनेराचार्यस्य मते तापाज्यभागौ तत्र कर्तव्यौ । परतन्त्रापत्तेः-परतन्त्रेण पाशुपतन्त्रेण

आपत्तेः—प्रयज्ञादीनां पशुपुरोडाशे प्राप्तेः, तद्विषये स्वन्त्रस्य पुरोडाश-
तन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् । अज्यमागादिविषये तस्य अप्रतिः 'न तौ
पशौ कतेतीति श्रुत्या पाशुकुञ्जरे तयोर्भिषेधात् । तनस्तयोः 'प्राप्यमावेऽपि
प्रकृतितथेदकशाखेग तयोस्तत्र प्राप्तत्वात् तौ तत्र कर्तव्यावेवेत्याचार्याशय
इति भावः ॥ ७ ॥

सोमे दार्शिकवेदेरकरणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥

उपोनिष्ठोमे सौमिकवेदिनिर्माणानन्तरं तदङ्गभूतदर्शपूर्णमासप्राकृतेरु-
कर्मनुष्ठानार्थं तदङ्गदार्शिकवेदेणन्तरं कार्यं न वेति संशये दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
कर्मणामर्थे वेदिकर्म—दृष्यु वेदिः स्यात् । कुनः! नानार्थत्वात्—सौमिक-
दर्शपूर्णमासवेद्योर्भिन्नरुत्वात् । सौमिकवेदेः प्रधानप्रचारः कळम् । इतरा
हविरासादनार्थेति नानार्थत्वम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ अकर्म वा कृतदूपा स्यात् ॥ ९ ॥

अकर्म वा—दार्शिकवेद्यन्तरस्य अकरणमेव । यतः सौ कृतदूपा-
सौमिकवेदेः दूषणरूपा स्यात् । तथा हि-दार्शिकवेदेर्यत्कार्यं हविरासादनात्मकं
तदक्षमा सौमिकी वेदिरिति सिष्येत् । न चेदमबितथम् । सौमिक्याः हविरासादन-
समर्थत्वात् । तस्याः प्रचारार्थत्वेऽपि हविर्धारणस्य प्रसङ्गतः सिद्धिर्भवत्येव ।
ततो न वेद्यन्तरमिति भावः ॥ ९ ॥

सोमे दार्शिकैः सुवादिभिः पात्रैः सवनीयपशुपुरोडाशादि-
होमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दोमार्थत्वात् ॥ १० ॥

सोमे एरमुल्यादिने प्रह्वचमसेऽ गृहीतेषु सोमन्त्रमध्यपत्तिनाभि दर्श-
पूर्णमासप्रकृतीनि 'सवनीयः पशुः, सवनीयः पुरोडाशः, सौम्यश्च' इत्यादीनि
कर्मण्यनुष्ठेयानि । तानि किं प्रह्वचमसैरेव कार्याणि, अथवा सुहूपभृतप्रवृत्ति-

पात्रैः कर्तव्यानीति संशये पात्रेषु-होमसाधनपात्रेषु ग्रहचमसेषु प्रसङ्गः स्यात् ।
ग्रहचमसैरेव निर्दिष्टानि कर्माणि कार्याणि । कुनः ? तेष्वपि
होपार्थत्वाविशेषादिति ॥ १० ॥

सि० ॥ न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते
प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥

न्याय्यानि वा-दर्शपूर्णमासपात्राण्येव तेषु होमेषु योग्यानि । कुनः ?
प्रयुक्तत्वात्-तेषा परिग्रहात् । अप्रयुक्ते- अपरिग्रहे प्रसङ्गः स्यात् ।
'अथ यद् गृहीत्वा आज्यानि सोमनासाद्याग्नि । न यत्रमानं हन्ति' इति
श्रुत्या आज्यासादनांतस्य प्राकृतस्य कर्मणः सामिकनन्त्रात्पूर्वनिहितत्वेन
जुह्वादीनां सन्निहितत्वात् तेषु होमेषु प्रसङ्गस्यासम्भवः । लोकेऽपि
गमनादिप्रसङ्गे तदुपकारकस्त्वाने सन्निहिते न परकीयमपेक्षत इति दृष्टम् ।
तस्माज्जुह्वादीपत्रैरेव ते होमाः कर्तव्या इति भावः ॥ ११ ॥

शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणस्याकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ शामित्रे च पशुपुरोडाशो न
स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥

पशुपुरोडाशश्रपणं शामित्रेऽप्राबुत गार्हपत्ये इति विशये शामित्र-
स्याग्नेः हविःश्रपणहेतुत्वं क्लृप्तमिति पुरोडाशश्रपणेऽपि तस्याग्नेः प्रसङ्गसिद्धे-
स्तस्मिन्नेव सिद्धश्रपणमिति प्राप्ते शामित्रेऽप्यौ पशुपुरोडाशः- पशुपुरोडाशस्य
श्रपणं नैव स्यात् । कुनः ? इतरस्य- गार्हपत्यस्याग्नेः 'शाळामुखीय य
एदः अत्र उख्ये गार्हपत्यो भवति' इति श्रुत्या शामित्रात्प्रागेव प्रयुक्तत्वात्-
सिद्धत्वात् गार्हपत्ये एव तस्य श्रपणमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

कौण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहितेऽप्यौ श्रप-
णाधिकरणम् ॥ ६ ॥

श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीयेन स्यात्
प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्र जुहोती' इत्यत्र हविःश्रपणं शालामु-
खीये उत मुख्यगार्हपत्य इति विचारे 'यत् प्रणयति स गार्हपत्य'
इत्यग्नीषोमप्रणयनोत्तरमाह्वनीयस्य गार्हपत्येन चोदितत्वात् शालामुखीये
श्रपणमिति प्राप्ते मासमग्निहोत्रद्रव्यस्य श्रपणं प्राजहिते—मुख्ये गार्हपत्येऽनौ ।
कुतः ? तस्य प्राजहितस्य मुख्यगार्हपत्यस्य विद्यमानत्वात्—सन्निहितत्वात् ।
न शालामुखीये गौणे गार्हपत्ये । यत् शालामुखीये गार्हपत्यसन्दो गौणः ।
मुख्ये सम्प्रति गौणप्रहणमन्याप्यमिति भावः ॥ १३ ॥

हविर्धानशटादन्येन शकटेन औषधद्रव्याणां पुरोडाशादीनां
निर्वापाधिकरणम् ॥ ७ ॥

हविर्धाने निर्वापणार्थं साधयेतां प्रयुक्त-
त्वात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानशकटप्रवृत्त्यनन्तरं 'पशुपुरोडाशः, सधनीयः
पुरोडाशः, सौम्यधरः' रित्यादीनि औषधद्रव्यरूपाणि कर्माण्यनुष्ठेयानि, किंवा
हविर्धानशकटे तेषां निर्वाप कार्यं, उत शकटादन्तरे इति संशये हविर्धाने—
सोमाधात्तुने शकटे, निर्वापणार्थं—सधनीयादिनिर्वापणकार्यं साधयेतां—
उत्पादयेताम् । प्रयुक्तत्वात्—तन्निर्वापकार्यक्षमत्वात्तयोरन्यतरस्य वा
इति ॥ १४ ॥

सि० ॥ असिद्धिर्दान्यदेशत्वात् प्रधान-
वैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥

असिद्धिः—हविर्धानशकटयोर्निर्वापसाधनत्वस्यासिद्धिरेव । कुतः ?
तयोरन्यदेशत्वेन प्रधानवैगुण्यात्—हविर्धानमण्डपे स्थितयोस्तयोस्तयो-
सोमशकटयोः गार्हपत्यपक्षाद्भागे निर्वापदेशे नयने सति प्रधानस्य
सोमयागस्य वैगुण्यं स्यादतः अवैगुण्ये एव प्रसङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अनसां च—'अनासि प्रचरन्ति' इति शकटबहुत्वं भूयने ।

सोमाधारशकटशोर्द्विनेन ऋकटान्तरमन्तरेण बहुवचनमनुपपन्नम् । तदुप-
पत्यर्थं तृतीयं शकटं नाप्राप्तमेव । तत्र तेषां निर्वाप इति भावः ॥ १६ ॥

प्रायणीयादिषु सौमिकदार्शिकदीक्षाजागरणस्याभावाधिकर-
णम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ तदुक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥

‘ वां प्रथमां रात्रिं दीक्षिते जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते ’ इति
सोमे दीक्षादिने रात्रौ जागरणं श्रुतम् । एवं दर्शपूर्णमासयोः औपवसथ्येऽपि रात्रौ
जागरणं श्रुतम् । तत् प्रायणीयादिषु अतिदिष्टम् । तेन दीक्षाजागरणेन तस्य
प्रसङ्गसिद्धिरिति प्राप्ते सत्- जागरणं, पृथगेव युक्तम् । कालभेदात्-
औपवसथ्यदिनरूपकालभेदात् । तत्राप्यदृष्टार्थं तत् पृथगेव कार्यम् । नातिदिष्टं
दार्शिकमिति भावः ॥ १७ ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सि० ॥ मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १८ ॥

बह्व्यप्रघासेषु ‘ माठ्ठीप्रचारार्थं प्रतिप्रस्थाता आश्वानि गृह्णाति
इतरप्रचारार्थमप्यर्घुः ’ इति विहारपार्थक्ये सति तत्र आश्वस्य मह्यप्रोक्षणा-
भिमर्शनेषु ये सन्निरानिनो मन्त्रास्तथा तन्त्रं, उद आरापः इति संशये आरापः-
पृषक् आनर्तनीयाः । कुपः ? सन्निपातित्वात्—मन्त्राणामर्धस्वाणद्वारा-
संनिपत्योपकारकत्वात् । मन्त्रैर्गृह्णाति इत्युत्तमपठनश्रुतार्थत्वात्पौनःकारकता-
सम्भव इति भावः ॥ १८ ॥

दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्याभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

**सि० ॥ धारणार्थत्वात्सोमे अग्न्यन्वाधानं
न विद्यते ॥ १९ ॥**

सोमे दीक्षणीयादिष्वैष्टिकरूपेण अग्न्यन्वाधानमस्ति यामेति संशये
कालभेदात्तजागरणवदस्तीति प्राप्ते सोमे सौमिकान्वाधानरूप सन्निपातित्वात् धार-

णार्थत्वात् तत्सम्बन्धिदक्षिणीयादिषु पृथगन्वाधानं न विद्यते इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनस्याभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २० ॥

तथा—यथा दीक्षणीयादिषु पृथगन्वाधानं नास्ति, सौमिकान्वाधानेनैव प्रसङ्गसिद्धिस्तथा सत्त्वरचनब्रह्मचर्यसङ्कल्पादिरूपं व्रतमपि तासु पृथक् नानुष्ठेयम् । सौमिकव्रतेनैव प्रसङ्गः सिध्यति । तद्धि सोमार्थं गृहीतमेव पूर्वम् । अतः परिगृहीतत्वेन तासु उपेतत्वात् प्राप्तत्वात् अप्राप्तप्रापणरूपं व्रतस्य उपगमनं दीक्षणीयादिषु नास्तीति भावः ॥ २० ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

सौमिकव्रते तत्र परिगृहीते व्रतस्य चर्चमाणत्वेन ' अस्मै व्रतपते व्रतं चरिष्यामि ' इति मन्त्रिभ्यःप्रयोगोऽनुपपन्न स्यादत ॥ २१ ॥

सत्यवदिति चेत् ॥ २२ ॥

यथा ' सत्यं वदति व्रतं यावत्पुरुषार्थं तेन प्राप्तमपि दर्शपूर्णमासे पुनरुपेयते । तद्वदिदमपि स्यादिति चेत्— ॥ २२ ॥

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

नैव तथा स्यात् । कस्मात् ' संयोगपृथक्त्वात् । स्मृतौ पुरुषार्थत्वेन सर्वसाधारणं सत्यं वदेति विधिः । दर्शपूर्णमासे तु तदङ्गत्वेन विशिष्टं स. पृथग्विधिः । इति विधियार्थक्यं तत्र । प्रकृते तु सौमिकसत्यवदनादिव्रतविधि-
नैव ऐष्टिकव्रतस्य प्रसङ्गतं सिद्धिरिति दृष्टान्तवैषम्यमत्र । अथवा संयोगस्य-
स्मृतौ सत्यवदनादिविधेयार्थानुष्ठानजन्यपुरुषेष्टस्य प्रकृते ॥ सत्यवदनादिविध्यु-
द्देशस्य ऋतुपूर्वस्य च पृथक्त्वमत्र न्द्वयं । न सत्यवदनादे पुनरिधिरत्र ।
सौमिकव्रतविधिनैव कृतार्थत्वादित्येनामिति भावः ॥ २३ ॥

ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

पूर्व- प्राथमिक सौमिकमग्न्यन्वाधानं असङ्गत ऐष्टिकेषु कर्मसूपकारं करोतीत्युक्तम् । तस्य धारणार्थत्वात्प्रसङ्ग उक्त ऐष्टिकेषु । पर न केवलं धारणार्थं तदपि तु ' ममाग्ने चर्चो विह्वेष्यस्त्विति पूर्वमग्निं गृह्णाति । देवता एव तदूर्ध्वगृहीता ' ओभूते यजते ' इति अग्निग्रहणेन देवताग्रहण-
लिङ्गदर्शनात् देवतापरिग्रहार्थमपि । सत्येन देवतापरिग्रह असङ्गेन नैव सिध्यति । सौमिक-ऐष्टिकरूदेवताना भेदात् इत्याक्षेपे सिद्ध्यन्त । पूर्व प्राथमिक-
मग्न्यन्वाधानं हविर्धारणदेवतापरिग्रह इत्युपयार्थमपि इति तस्य ऐष्टिकेषु
असङ्गतः सिद्धिर्भवत्येव । कुत ' दीक्षणीयेष्टेस्तदर्थत्वात्- देवतापरि-
ग्रहार्थत्वात् । तथा हि- ' आग्नावेष्णवनेकादशरुगळं निरूपेदीक्षिष्यमाणः ' इत्येव दीक्षणीयेष्टेरुत्पासिद्यति तदर्थत्वादक्षेप- ' अग्निर्वै देवानामनो विष्णुः परम, यदानावेष्णवनेकादशरुगळं निर्वपति देवतापज्ञं च ' तदुभयतः परिगृह्य दीक्षते ' इत्यनानादेन दीक्षणीयेष्टे, देवतापरिग्रहार्थत्वेऽप्य बोधनात् सैव असङ्गत ऐष्टिककार्यं साधयिष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

दीक्षणीयेष्टिः प्रधानदेवतापरिग्रहार्था । तस्या क्रियमाणं दार्शिक-
मातिदेशिकमग्न्यन्वाधानं शेषवत्- अज्ञानभूत ऐष्टिकदेवतापरिग्रहार्थमिति
भिन्नार्थत्वात् असङ्गतः सिद्धित्वात्प्रधानत्वेति चेत्- ॥ २५ ॥

न वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥

न । हि- यत्, वैश्वदेवः- प्रधाने वैश्वदेवग्रहे वर्तते । तत्र
विश्वदेवा देवताः सन्ति । जाःपधिकरणन्यायेन विश्वदेवपदनाथं देवतात्वा-
वच्छिन्नं सामान्यमेव । तदन्त पातित्वमङ्गदेवतानामप्यस्ति । अतः वैश्वदेवग्रह-
सम्बन्धत्वात् देवतानामस्तीति प्रधानत्वमङ्गदेवतानामर्पानि भावः ॥ २६ ॥

स्याद्वा व्यपदेशात् ॥ २७ ॥

व्यपदेशात्— देवतैरुदेशात् 'अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इत्यत्र वचनाद्यपेक्षया विश्वेदेवानां भेदेन निर्देशात् मरुदादिवत् विश्वेदेवशब्दोऽपि गणविशेषवाची । न देवतात्वावच्छिन्नसामान्यवाची । तथा चेत् सः भेदेन निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादतः स न्यायबाधकः । तस्मादङ्गदेवताना तद्ब्रह्मसम्बन्धाभावात् तदर्थमैष्टिकमन्त्रावानं स्यादिति ॥ २७ ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

न स्यात् । कुतः? गुणार्थत्वात्— विश्वेदेवशब्दस्य स्तुत्यर्थत्वात् । न भेदानिर्देशपरत्वं तस्य । अपि तन्व्याद्यो वरुणान्ताः मरुदाद्येकदेशयुक्ताः । बृहस्पतिस्तु सकलदेवतायुक्तः श्रेष्ठः इति बृहस्पतिस्तुतिपरः स शब्द इति प्रसङ्गेन सिद्धेः नैव कर्तव्यं दार्शिकमन्त्राधानभेदिकेषु कर्मस्त्विति भावः ॥ २८ ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसहननानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सि० ॥ संहननं वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥

सहनन— 'मेखलया यजमानं दक्षयति, योक्त्रेण पत्नीम्' इति सौमिकसहननेनैव प्रायणीयादिभिषिषिषु प्रसङ्गः । संहननं मिथ्यति । वृत्तत्वात्— प्राकृतसंहननाधारेण तस्य सौमिकसंहननप्रवृत्तत्वात् । प्रयाजान्नाधानन्याय-वैषम्याच्चेति तासु तज्जानुष्ठेयमिति भावः ॥ २९ ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादु-

भयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

'पयोत्रतं ब्राह्मणस्य' इति अन्यस्य— सौमिकस्य पयोत्रतस्य विधानात् तेनैव प्रायणीयादिषु प्रसङ्गतः सिद्धेः 'यदारण्यमश्नाति तेनाऽऽरण्यतपो' इन्द्रियं वा अरण्यम्, इन्द्रियमेवाऽऽत्मन् घृते' इति दार्शिकमारण्यभोजनं चोदकभ्रातमपि तासु नानुष्ठेयम् । कुतः? उभयं हि वृत्त्यर्थम्-

पयः आरण्यं च भक्षणार्थमेव । प्रत्यक्षेण पयसा प्रसङ्गतस्तासिद्धेः चोदकप्राप्तं न कर्तव्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सि० ॥ शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

प्रायणीयादीष्टिषु शेषभक्षाः— इडाभक्षणं, तथा— आरण्यकभक्षणवन्निवर्तते इति चेन्न । अन्यार्थत्वात्— संस्कारार्थत्वात् ' हविःशेषान् भक्षयन्ति ' इति द्वितीयया प्रोक्षणत्रय संस्कारार्थत्वावगमात् शेषभक्षणं कार्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सि० ॥ भूतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

परिक्रयः— दर्शपूर्णमासीयपरिक्रयरूपः अन्वाहार्यः इष्टिषु निवर्तते । कुतः ? भूतत्वात्— ज्योतिष्टोमदक्षिणयैव परिक्रीतत्वात् ऋत्विजामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ऐष्टिकशेषभक्षणस्य संस्कारार्थत्वेन कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥

ऐष्टिकशेषभक्षाः तथा— परिक्रयार्थाः इति चेत्— ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥

न परिक्रयार्थास्ते भक्षाः । कस्मात् ? कर्मसंयोगात्— कर्मयाचकद्वितीयाश्रवणात् संस्कारार्था एवेति भावः ॥ ३४ ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः

क्रियते ॥ ३५ ॥

' अग्निर्होता समे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति होतारं घृणीते ' इति सोमे होतुर्वरणमाप्तानं क्रियते । पश्चात् ' अग्निर्देव्यो देवो होता देवान् यक्षत् ' इति दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं चोदकप्राप्तं प्रायणीयादिष्टिषु

कार्यं न वेति संशये वरणस्य ऋत्विगनुमतिप्रकाशनार्थत्वात्तस्य प्रकाशन-
स्यैकैव सौमिकरणेन सिद्धत्वादातिदेशिकं तद्वरणं न कार्यमिति प्राप्ते प्रति-
तन्त्रं-प्रतीष्टि, होतुर्वरणं क्रियते। कुतः ? प्रवृत्तवरणात्- कर्मणि प्रवृत्त्यन-
न्तरं वरणात्। ऋत्विगनुमतिप्रकाशनार्थं वेत्तदग्निर्देवो देव्य इत्येष्टिकं- वरणं
साहं कर्मणि प्रवृत्तेः पूर्वमेव तत् क्रियेत्। अत्र तु कर्मप्रवृत्त्यनन्तरं मध्ये
तद्वरणमस्ति। अतः अदृष्टार्थं तत्। तच्चादृष्टं सौमिकेन वरणेन न सिध्यति।
तस्मात्तत्कर्तव्यमिति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३६ ॥

तर्हि 'भूपते सुननपते' इत्यनेन मन्त्रेण कार्यं ब्रह्मणो वरणमपि
कर्ममध्ये ऽस्तीति तदप्यदृष्टार्थमावर्तेतेति चेत्- ॥ ३६ ॥

न प्राङ्नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥

न। कुतः ? प्राक्- ऋत्विगनुमतिप्रकाशनार्थत्वात् पूर्व, नियमात्-
ब्रह्मणो वरणस्य नियमात्। हि- यतः तदर्थं- ब्रह्मानुमतिज्ञानार्थं तद्वरणम्।
अन्यकर्तृकक्रियायाः पूर्वं तस्य प्रवृत्तावपि तस्मात् प्राक् कापि ब्रह्मकर्तृ-
कक्रिया नास्तीति ब्रह्मवरणे होतुर्वरणतो वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

निर्दिष्टस्य- 'अमाया पूर्वेषुर्वेदि करोति' इति विहितस्य वेदि-
करणस्य 'ॐ परिगृहण' इति परिग्रहानुज्ञात्मकं यदङ्गं तस्य पूर्व
सत्त्वात् ब्रह्मवरणात् प्राक् कापि तत्कर्तृक्रिया नास्तीत्येवमिति
चेत्- ॥ ३८ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ ३९ ॥

पूर्वेषुर्वेदिकरणं श्रुतम्। परिग्रहो न श्रुतः। अतस्तस्याश्रुतत्वाच्चोक्त-
शङ्का सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥

होतुः- होतुर्वरणाध्यागपि तथा- न किमपि कर्म इति चेत्- ॥ ४० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

न । ' अष्टतः सामिधेनरिन्नाह ' इति कर्मसंयोगात्- कर्मणो विधा-
नात्, इयमपि शङ्का तदभावप्रस्ता । तस्मात् होतृवरणमदृष्टार्थमौष्टिकेषु कार्यमेव ।
सौमिकेनैव सिद्ध्यादानुशारूपदृष्टार्थं ब्रम्हवरणं न कर्तव्यं तत्रेति भावः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणादेरभावाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यज्ञोत्पत्त्युपदेशेऽनुष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रति-
तन्त्रं क्रियते ॥ ४२ ॥

सोमे ' यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदवनीषोमीषस्य ' इति श्रुतम् ।
तथा ' बर्हिरसि स्मृग्म्यस्त्वा स्याहेति बर्हिषः प्रोक्षणादिकं श्रुतम् । तत्प्रोक्ष-
णादिकमुपसत्सु अनीषोमीषपशुयागे च आवर्तनीयमथवा प्रसङ्गतस्तत्तिद्धिरिति
संशये यज्ञोत्पत्त्युपदेशे यत्तस्य— आतिथ्यात्मकवामस्य उत्पत्त्युपदेशे—
उत्पत्तिविधिसमीपदेशे अनुष्ठितं ग्रहणपुरस्सरं यत्कर्म बर्हिषः
प्रोक्षणादि तत्तदर्थमेव— आतिथ्यात्ममेव । प्रयोगभेदात्— आतिथ्याप्रयोगस्य
उपसदादिप्रयोगेभ्यो भिन्नत्वात् । अतः प्रतितन्त्रम्— तत्तत्प्रतिप्रयोगं तत्प्रो-
क्षणादि आवर्तनीयमिति ॥ ४२ ॥

सि० ॥ न वा कृतत्वाच्चदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥

न वा— प्रतितन्त्रं— प्रतिप्रयोगं प्रोक्षणस्यैव आवृत्तिः । तस्य
कृतत्वात्— तदनुष्ठितत्वात् । हि तदुपदेशः— यस्यात् ' बर्हिः प्रोक्षति ' इति द्वितीयया बर्हिरसि तत्संस्कारः प्रोक्षणं विधीयते । तस्य कृतत्वात् पुनस्तदपेक्षा । अतो नावर्तनीयः स प्रोक्षणारूपः संस्कारः । प्रसङ्गतस्तस्य सिद्धि-
रिति भावः ॥ ४३ ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्य आवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽप्यावर्तते ॥ ४४ ॥

तत्रैव ' ऊर्णाग्रदसन्त्या स्तृगामि ' इति स्तरणमन्त्रस्यापि प्रसङ्गः

सिद्धिरिति प्राप्ते आतिथ्यायाः प्राग्बंशो, देशः, अग्नीषोमीयस्य तु उत्तरवेदिः इति
देशयोः पृथक्त्वात् तद्वेदेन मन्त्रः आवर्तनीय एव ॥ ४४ ॥

बर्हिषः देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रपोरनावृत्त्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

सन्नहनकरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥

आतिथ्याया संस्कृतस्य बर्हिषः अग्नीषोमीयदेशान्तरनयनसमये 'पूषति
प्रन्थि प्रधातु, 'वृहस्पतेर्मुखां हरामि' इति सन्नहनहरणमन्त्रौ श्रूयते ।
तयोरावृत्तिरस्ति न वेति विचारे, तथा— स्तरणमन्त्रवदस्त्वावृत्तिः । कुतः ?
नयनस्य संनहनस्य च आवृत्तत्वादिति चेत् ॥ ४५ ॥

सि० ॥ नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

न आवर्तनीयौ तौ संनहनहरणमन्त्रौ । कस्मात् ? अन्यार्थत्वात्—
येषां स्तरणार्थं यत् संनहनं हरणं च तदर्थत्वं नानयोर्मन्त्रयोः । अपि तु दर्भ-
प्रदेशोच्छेदनानन्तरं ये संनहनहरणे तदर्थत्वमेव । तयोरेकत्रान्नावृत्तिस्तयोर्म-
न्त्रयोरिति भावः ॥ ४६ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

विहारान्नेवौदिककर्ममात्राधिकरणम् ॥ १ ॥

पू० ॥ विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्

प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् पादे तन्त्रमध्यवर्तिनां प्रसङ्गो विचारितः । अस्मिन्
द्वितीये पादे तन्त्रबहिर्भूतस्य प्रसङ्गो निरूप्यते । यो ह्यग्नेनेनात्यन्तस्त्रेता-
ऽग्निराहवनीयादिः स विहारशब्दबोध्यः । स श्रौते कर्मण्येव विनियुज्यते.
अतः लौकिकपार्वणस्थाषीपाकादिव्यपि कर्मसु इति विचारे विहारः—

गार्हपत्याध्यायप्रित्रयं प्रमुत्वात्— समर्थत्वात्, लौकिकादीनामपि कर्मणां
अर्थ— कार्यं, साधयेत्— सम्पादयेदेवेति लैङ्गिककविनिर्वाहः सूच्यते ॥ १ ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥

‘ तस्मिन् मांसं न पचेयुः, यत् पचेयुः क्रव्यादं कुर्युः ’ इति मांसपाक-
प्रतिषेधश्रौतस्य श्रूयते । स प्रतिषेधस्तदा उपपन्नः स्यात् । यदि श्रौतस्य मांस-
पाकस्य प्रसक्तिः स्यात् । निषेधस्य प्रसक्तिसापेक्षयात् । वैदिकमांसपाकस्य
श्रौतस्य विधानात् तस्य पाकस्य तत्र प्राप्तिः । अतश्च श्रौतस्य पार्वणस्याली-
पाकलौकिकभोजनाद्यर्थं तण्डुलादिपाकयन्मांसपाकस्यापि प्रसक्तिर्वाच्ये । तत्र
सत्त्वे स प्रतिषेधः समुपपद्यते । अन्यथाऽनुपपन्नः स्यादिति ॥ २ ॥

सि० ॥ निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥

निर्देशाद्वा— ‘ गार्हपत्ये पत्नीः संवाजन्ति ’ ‘ दक्षिणाग्नेौ कर्त्तिक-
रणहोमं करोति ’ ‘ यदाहवनीयं जुहोति तेन सौऽस्याभाष्टः ’ अतो भवति ।
इत्यादिप्रत्यक्षवचनेस्तत्कृत्यानिर्देशात् वैदिकानां कर्मणामर्थं साधयेत् श्रौतानिः
न लौकिकानां कर्मणाम् । तेनैव तस्य निराकाङ्क्षात्वादिति भावः ॥ ३ ॥

सति चौपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

सति च— विहारे ससपि ‘ यं कामयेत् राष्ट्रस्य प्रजायै स्यात् ।
तस्य औपासनेऽग्नेौ पशुमालम्ब्य जुहुयात् ’ इति राजसूयप्रत्ये पशुहोमाधिक-
रणत्वेन औपासनश्रौतविधानं श्रूयते । यदि श्रौतानौ लौकिकमपि कर्म स्यात्—
दर्शस्य लौकिककर्मणस्तत्रैव सम्भवादौपासनान्नौ विधानं न्यथं स्यादिति
साधकान्तरप्रदर्शनं सिद्धान्तस्येति भावः ॥ ४ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

‘ मासीयन्ति ह वा एतस्य अनुन्दतोऽनयो यजमानस्य । ते यजमान-
मेव म्यायन्ति । यजमानं सङ्कलयन्ति । पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृषा
मांसम् । अथ एतेषां नातोऽग्ना मांसाशा विषत ’ इति पशुग्रन्थादन्यत्र
मांसाशनं श्रौतान्तेः परिहरति श्रुतिः ।

तस्माद् विहितमाससयोगभिन्नमाससयोगस्याभादर्शनादपि त्रेताग्नौ लौकिक-
पार्वणस्याढीशकादिमासपाकानपेधपरं ' तस्मिन् मास न पचेयुरिति श्रुति ।
अर्थाद्विहितमाससंयोगभिन्नमाससयागो गृह्ये न कार्य इति भाव ॥ ५ ॥

**मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्याद्वाऽऽहुति-
संयोगात् ॥ ६ ॥**

अथवा मासपाक - मासपाकप्रतिषेध विहितप्रतिषेधरूप स्यात् ।
यथाश्रयण हि आहवनीये विहितम् । त-प्रतिषेधरूप- स प्रतिषेध इत्यर्थ ।
कुत ' आहुतिसंयोगात् - ' यदाहवनीये जुहोति साऽस्यामीष्ट प्रीतो
भवति ' इ याहवनीयस्याग्नेराहुत्याध रूपं यात् यस्मिन्नग्नौ जुहोति तस्मि-
न्मास न पचति इति तस्य निषेधवाक्यस्यार्थ इति भाव ॥ ६ ॥

**वाक्यत्रेपो वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्य
विधानस्य ॥ ७ ॥**

वा- अथवा, दक्षिणेऽस्मिन् - दक्षिणाग्नौ ' परनीव्रतमपयती '
ति विधानस्य- वाक्यस्य, त्रेपः पर्युदासार्थरूप इत्यर्थ । तथा हि- यदा
पन्था रागादिप्रयुक्त मासव्रत प्रसक्तम् । तदा मासस्वापि श्रयण दक्षिणाग्नौ
' प्राप्तम् । तत्र मासभिर्न य प-नीव्रत तदक्षिणाग्नौ श्रययति इति व्रतश्रयणदा-
कैरुवाक्य उमापन्नम् , तपर्युदासार्थरूपमिति भाव ॥ ७ ॥

सवनीयपशौ पशुपुरोडास्य कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

**सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो
न स्यादन्येषामवर्मथत्वात् ॥ ८ ॥**

' सुपिरो वा एतर्हि पशु बर्हिर्वै वषामुत्खिदति । यद् व्रीहिमय
पुरोडाशो भवति आग्निधानायाऽ सुपिराय ' इति पशार्चपानिष्कासने यच्छिद्र
तस्य पिधानाय पशुपुरोडाश श्रूयते । स सवनीयपशुयागस्याङ्गभूत
पशुपुरोडाशयाग कार्थो न वेति संशये न कार्य इति प्राप्तम् । कुत ' १

लिङ्गापिधानार्थत्वात् तस्य । तच्छिद्रापिधानन्तु 'अनुसरन सवनीयाः पुरो-
डाशो निरूप्यन्ते । अपिहित्या अविद्भताया ।' इत्यन्यैरेव पशुपुरोडाशैः
श्रूयन्ते । अतस्तेः कृनार्थत्वात् सपुरोडाशो नैव कार्य इति ॥ ८ ॥

सि० ॥ क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥

क्रिया वा— कर्तव्य एव तदद्भूतं पशुपुरोडाशः । कुतः
देवतार्थत्वात्— देवतासत्कारार्थत्वात् । तच्च प्रागुक्तेनेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

'वपया प्राप्तः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माघ्यान्दिने सवने ।' इति
लिङ्गदर्शनादपि तस्य कर्तव्यत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रयोगविप्रकर्षविधानं
निराख्यन्तं स्यादिति मानः ॥ १० ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाग्धानस्यामावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सि० ॥ हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि
सर्वार्था पशुं प्रत्याहृता सा कुर्याद्विद्य-
मानत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीयेषु-पशुपुरोडाशेषु हविष्कृदाग्धानमस्ति न वेति विचारे तदा-
ख्यानं तेषु पुरोडाशेषु न स्यात् । कुतः 'प्रकृतौ— दर्शपूर्णमासयोः हवि-
ष्कृदाग्धानमोपधिद्वये एव । न साम्नाय्ये । पशुभागस्य साम्नाय्यभागप्रवृत्तिः त्वेन
तस्मिन्नोपधिद्वयपुत्रं तदाग्धानमप्राप्तमेव । अतस्तत्पुरोडाशेषु तन्मास्येव ।
यदि प्रकृतौ साम्नाय्य भोगधिद्वयसाधारणं तदाग्धानमिति वृत्तान्तिरेदम-
धिकरणमित्यु-वेन तदा सर्वार्था सा हविष्कृत् पशुं प्रत्याहृता । तत्पुरो-
डाशेषु प्रसक्ता तदुपकारं कुर्यादेव । विद्यमानत्वात् । अत्र न पुनस्तत्र
आन्ध्रपेदिष्ठि भावः ॥ ११ ॥

तृतीयसवने हविष्कृदाग्धानस्य पुनराश्रयमावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पशौ तु संस्कृते विधानात्तार्तीयसवनिकेषु
स्यात् सौम्याश्विनयोश्चापवृत्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥

तृतीयमग्ने पश्चद्गृथपगात् पूर्वं सवनीयनिर्गमो विहितः । तदन-
न्तरं सौम्यचर्माश्विनद्विन्द्रेणाली विहितौ । तयोर्हविष्कृद्दानमस्ति न
वेति मशये तार्तीयसवनीकेषु— तृतीयसवनसम्प्राप्तिपशुपुरोडाशेषु सौम्या-
श्विनयोश्च पृथग्भेदेन स्यात् । कुत्र * पशौ—रश्चद्वेषु, संस्कृतेषु—रक्षेपु तद-
नन्तरं विधानम् । अपवृत्तार्थत्वात्— मवनीयपुरोडाशेषु गतार्थत्वात् ।
सवनीयपुरोडाशावभाङ्गना हविष्कृतं तस्य हविष मिम्यनन्तरं कृतार्था सती
स्वीयगृहकार्यायै गामभ्यनि । पुनरा दानमन्तरेण तद्भागदानं कृतं स्यादनन्तर-
दाहानं पृथक् कर्तव्यं तत्रेत्याशयः पूर्वपक्षिणः ॥ १२ ॥

सि० ॥ योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः
स्यात् ॥ १३ ॥

* कर्तव्यं युनाक्ति ॥ तत्र युनाक्ति से तत्र विमुञ्चतु * इति ध्रुत्वा
यज्ञाय—साङ्गयजतिष्पत्सु, योगात्— तस्या हविष्कृतं विनियुक्तत्वात्
तद्विमोके—यज्ञत्रयसमाप्तौ, विसर्गं— गृहकार्यायै गमनं स्यात् । तथा
चाप्यत्रगमनाभावात् सवनीयपुरोडाशावभाङ्गेन तदाहानेनैव प्रसङ्ग-
तस्तथा सौम्याश्विनयोरपकारसिद्धेर्न पुनस्तदाहानेन प्रयोजनमिति
भावात् ॥ १३ ॥

निशियज्ञे अमावास्यातन्त्रप्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

निशियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १४ ॥

वाम्येष्टिकाण्डे * आग्नेये रक्षोभ्रे पुरोडाशमष्टाङ्गपाठे निर्धेयो रक्षोभ्यो
विभीमा * इति श्रूयते । पुनस्तत्रैव * अमावास्याया निशियज्ञे * इत्यपि
श्रूयते । इतिमिष्टिः दर्शमध्यपत्तिनेत्यमावास्यातन्त्रस्य तस्या प्रसक्तिरिति न

राक्षोभनयागोपचारं न साधयेत् । दशांगाम्निसमिधनार्धसम्पादितेन इध्नेन तदग्निमिन्धनं प्रतिपदि भवति । तत्समिन्धनं निशियायास्योपकारं नैव साधयेत् । एव दार्शिकवेदिस्तरणार्धर्द्धैरपि न तद्रूपकारं साधयेत् । अग्न्याधानं च यदि देवतार्थम्-आभावात्स्याद्गदेवतापरिग्रहार्थक्रियमाणमग्न्य-
न्वाधानमपि निशियागीयदेवतापरिग्रहार्थं भवितुं नार्हति । तथा च स निशियागो तदभावाद्दिगुणं स्यात् । अतस्त्र ते भेदेन यतन्त्ये । एताञ्चिन्न-
दार्शिकनन्त्रा सा निशीथि स्यादिति परमार्थो ज्ञेयः ॥१८॥

सौर्यादिविकृतिष्वारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ॥६॥

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकाल-
मध्यत्वात् कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥

विकृतौ- सौर्यादिविकृतिष्येतेषु आरम्भणायैष्टिर्न स्यात् । पुनर्न कार्या । कुत्र ? प्रकृतिकालमध्यत्वात्-प्रकृतिकालमध्यपान्तिवादिष्वर्थे । ' यावज्जात दर्शपूर्णमासांश्चाप्यजेत् ' इति श्रुत्या जीवनपरिच्छिन्न काल-
स्तदङ्गतया विहित । एकस्मिन् काले क्रियमाणं प्रयोग एक एवेति त-
त-मध्यपान्ति वात् सौर्यादिविकृतीनां प्रयोगोऽपि प्रकृतिकाले एव । इति
षाट्ठिक्यन आरम्भणायैष्टे प्रसङ्गतस्तासु सिद्धिः कृता-यावज्जातप्रयोगार्थं
या कृता सेतु पुनस्तदर्थे-सौर्याद्यर्थे नापि कृता । न पुनस्तथा कृति-
रिति ॥ १९ ॥

सि० ॥ स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥२०॥

' वर्तमानं श्रुतिसंयोगात् ' इत्यत्र कालस्य कर्तृधर्मत्व प्रतिपदितम् ।
अतः कालस्य-यावज्जातकालस्य अशेषभूतत्वात्- दर्शपूर्णमासाङ्गत्वा-
भावात् प्रतिवर्तमानप्रयोगत्वेन तत्रमध्यपान्ताभावात् स्याद्वा-स्यादेव
सौर्यादिविकृतिषु चोदकप्राप्ता आरम्भणायैष्टि । पुनर्न तत्र तस्या प्रसङ्ग
इति भावः ॥ २० ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

आरम्भविभागात्- दर्शपूर्णमासारम्भात् सौर्यादिविकृत्वारम्भस्य
भिन्नत्वेन प्रधानभेदात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायेन स्यात् सा
तत्रेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे भूयसां प्रधानधर्माणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥७॥

विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्

सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

पञ्चदशरात्रस्य प्रथममहोऽग्निष्टुनामकम् । तच्चैकाहात्मकाग्निष्टुत्प्र-
कृतिकम् । ततो 'ज्योतिगौरायुरेतिऽपहः' उर्वरितानि एकादशाद्वादशाहप्रकृ-
तीनि । स्थिते चैव प्रकृतिस्थं सुत्याकालीनं सुब्रह्मण्याब्धानं तत्र चोदकशा-
स्त्रेण प्राप्तम् । प्रकृताग्निष्टुति उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयीन्नकू-
विहिता । सा पञ्चदशरात्रस्य विकृतिरूपे प्रथमे अग्निष्टुनान्वयहानि चोद-
केन प्राप्ता । तस्य विकृतिभूतेष्वितरेष्वहःसु द्वादशाहादिस्वैस्वप्रकृत्यनुसा-
रेण ऐन्द्री ऋक् प्राप्ता चोदकशास्त्रेण । सकृत् कृतं सुब्रह्मण्याब्धानं तन्त्रेण
सर्वत्र उपकरोतीत्यपि प्रागुक्तम् । सत्येवं पञ्चदशरात्रस्य प्रथमे अग्निष्टुद-
हानि सुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयी ऋक् प्राप्ता वा ऐन्द्री उपादेयेति संशये
असंज्ञातविरोधित्वन्यायेन प्राथमिक्या आग्नेय्या ऋचैव सुब्रह्मण्याब्धानं
कार्यम् । तत्रैव सर्वसुत्यानां प्रसङ्गेन उपकारः सिध्येदिति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
विप्रतिपिद्धधर्माणां- परस्परविरुद्धधर्माणां समवाये प्राप्ते तत्र अन्यतरानु-
ष्ठानप्रसक्तौ भूयसां सधर्मत्वं — बहूनां यो धर्मः स एव धर्मः सर्वेषामर्थे
प्राप्यः स्यात् । अत ऐन्द्र्या एव ऋचा तत्र सुब्रह्मण्याब्धानं कर्तव्यं भूयसा-
मनुपहायति भावः ॥ २२ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां प्रधानानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना-

धिकरणम् ॥ ८ ॥

आरम्भविभागात्— दर्शपूर्णमासारम्भात् सौर्यादिविकृतारम्भस्य
मिक्तत्वेन प्रधानभेदात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायेन स्यात् सा
तत्रेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे भूयसां प्रधानधर्माणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥७॥

विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् ।
सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

पञ्चदशरात्रस्य प्रथममहोऽग्निष्टुत्तामकम् । तच्चैकाह्यात्मफाग्निष्टुप्र-
कृतिकम् । ततो 'ज्योतिगौरायुरेतिऽपद.' उर्रितानि एकादशाद्वादशाहप्रकृ-
तीनि । स्थिते चैव प्रकृतिस्थ सुव्याफालीन सुब्रह्मण्याब्धान तत्र चोदकशा-
खेण प्राप्तम् । प्रकृतावग्निष्टुति उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयीऋक्
विहिता । सा पञ्चदशरात्रस्य विकृतिरूपे प्रथमे अग्निष्टुनाम्यहनि चोद-
केन प्राप्ता । तस्य विकृतिभूतभित्तरेष्वह सु द्वादशाहादिस्वस्वप्रकृत्यनुसा-
रेण ऐन्द्री ऋक् प्राप्ता चोदकशाखेण । सकृत् क्व सुब्रह्मण्याब्धानं तन्त्रेण
सर्वत्र उपकरोतीत्यपि प्रागुक्तम् । सत्येव पञ्चदशरात्रस्य प्रथमे अग्निष्टुद-
हनि सुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयी ऋक् प्राप्ता वा ऐन्द्री उपादेयेति सशये
असजातविरोधित्वन्यायेन प्राथमिक्या आग्नेय्या ऋचैव सुब्रह्मण्याब्धानं
कार्यम् । तथैव सर्वसुत्वानां प्रसङ्गेन उपकार सिध्येदिति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
विप्रतिपिद्धधर्माणां— परस्परविरुद्धधर्माणां समवाये प्राप्ते तत्र अन्यतरानु-
ष्ठानप्रसक्तौ भूयसां सधर्मत्वम्— बहूनां यो धर्मः स एव धर्मः सर्वेषामर्थे
प्राद्यः स्यात् । अत ऐन्द्रया एव ऋचा तत्र सुब्रह्मण्याब्धानं कर्तव्यं भूयसा-
मनुप्रहायेति भावः ॥ २२ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां प्रधानानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥

‘आप्तौ वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्’ ‘अथ सरस्वतीमाज्यभागस्य
अत्र आप्रावैष्णवस्य ऐन्द्राप्तविकृतिर्याचस्मिन्नैन्द्राप्तमन्त्रम् । वृधन्वती ।
सरस्वतीस्तु उर्वाशुयागविकृतिर्यात् तस्यामुगाशुयागतन्त्रं धार्तराजमन्त्रश्च ।
इति समसङ्ख्याना प्रधानानां धर्मविरोधे मुख्यं चा—प्रायमिकमेव ऐन्द्राप्त-
तन्त्रं स्यात् । कुतः ? पूर्वचोदनात्—आप्रावैष्णवस्य प्रथमं विधानात् ।
प्रथमविधिना प्रथमोपस्थितप्रयोगानुष्ठाने जेनेत्रोत्तरस्य प्रसङ्गेन सिद्धिः ।
यथा पूर्वकसायिनः जघन्यावसायिनो नान्नादन्ते नारसास्वनीत्येवैतदिति
मानः ॥ २४ । २५ ॥

अङ्गप्रधानयोर्धर्मविरोधे प्रधानधर्मस्वैवानुग्रहणाधिकरणम् ॥९॥

सि० ॥ अङ्गगुणाविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २६ ॥

उपोतिष्टोमे ‘आप्तौ वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदक्षिण्यमाणः’
इति दिक्षणीयेति श्रुता । तत्रैव सौत्पग्रहः । तयोर्द्वयोः ‘य इच्छ्या पशुना
सोमेन वा यजेत सोऽमावास्या पौर्णमास्या वा यजेत’ इति वचनात् परिकाल-
प्राप्तः । तत्र एका दीक्षा तिष्ठ उपसद इति पक्षे उपसङ्घिः र्यनधानात्
द्वयोः दीक्षाश्रुत्याग्रहयोः पर्यसम्बन्धे न सम्भवति । तत्रान्यतरस्य बाधे
वर्तव्ये कस्य स इत्याल्लक्ष्याया पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थितदीक्षणीयाधर्म
एवानुप्राप्तः, सौत्वग्रहगुणस्याज्यः चरमोपस्थितत्वात् इति प्राप्ते आह महर्षिः
अङ्गगुणाविरोधे— दीक्षणीयैरूपरूपस्य प्रधानसोमयागगुणेन साकं
विरोधे तरम मुख्यत्वं प्रथमोपस्थितत्वमपि त्यक्त्वा प्रधानगुण एतादौ समान-
नीयः । तादर्थ्यात्— अङ्गगुणस्यापि प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वात् । सोऽंगगुणः
प्रधानं विद्युं कुर्याच्चैत् किं तेन कृतेन प्रयोजनं प्रधानसाद्गुण्यवर्धनातिना ।
यतः प्रधानसाद्गुण्याय तत्सर्वमङ्गजातम् । तच्च स्वयं गुणभूतमिति न

प्रधानाङ्गलोपं कर्तुं समर्थम् । तस्मात्पर्वणि सुत्याग्रहः, अपर्वणि च दीक्षेति भावः ॥२६॥

परिधौ पशुं नियुञ्जीत १० ॥

सि०॥ ॥ २७ ॥

पशुमस्तु चानुमोस्थेषु परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति श्रूयते । तत्र यवमतीभिरोद्धिः प्रोक्षणमञ्जनं परिव्याणमिति यूपधर्माः । इध्मसंनहनं संमार्जनं जुष्टा । अञ्जनमभ्याश्रावणमिति परिधिधर्माः । ते धर्माः—परिधिधर्माः यूपधर्माश्च परिधौ कर्तव्याः । कुतः ? च्यर्थत्वात्—परिधेः अग्निपरिधानार्थत्वात् पञ्चप्राग्रह्याथत्वाच्चेत्युभयार्थत्वं तस्मिन्नास्ति । तस्माद्दुभयधर्माः परिधावनुष्ठेयाः । एवमुभयधर्मा सः स्यात् ॥ २७ ॥

परिधौ स्वधर्मविरोधियूपधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २८ ॥

यत्र यूपधर्माणा तक्षणोऽध्वयणनिखननानां परिधिधर्माणां च प्रागुक्तानां विरोधः स्यात्तत्र कस्य धर्मोऽनुष्ठेय इति संशये यौप्यस्तु—यूपधर्म एवानुष्ठेयः । कुतः ? मुख्यानन्तर्यात्—आगनियर्तकत्वात् पशुसुद्धयः, तस्यांऽनन्तर्यम्—सानिच्य यूषे । अपूर्वं प्रति साधनं यागः । तस्य साधनं पशुः । तस्याङ्गं च यूपः । अन्यत्र परिधिधर्मपक्षे तु अपूर्वं प्रति साधनं यागः । तत्साधनं पशुः । तत्संस्कारसाधनमग्निः । तत्संस्कारस्य साधनं परिधिरित्यपूर्वस्य यूपपेक्षया परिधेरिप्रकृष्टत्वाद्दहिरङ्गत्वं तस्य । अन्तरङ्गमहि-रङ्गयोर्मध्ये अन्तरङ्गं बलीय इति न्यायः सुप्रसिद्धः । तस्मात् यूपधर्मः कर्तव्य इत्यत्र प्राप्तम् ॥ २८ ॥

सि०॥ इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ॥२९॥

इतरो वा—परिधिधर्म एव कर्तव्यः । कुतः ? तस्य—पशुनियोजनस्य, तत्र—परिधौ, विधानात् । परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति विधेः परिधौः परिधित्वं संरक्ष्य तस्मिन् पशुनियोजनमभिप्रेतम् । न तद्विनाशय ।

तच्च परिधित्व सत्प्रचत्वादिरूपमेव । तस्य तक्षणदिना नाशे परिधिभङ्ग
एव भवेत् । तत्र कुत्र पशुनियोजनं स्याद्वेदितं मात्रः ॥ २९ ॥

उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ ३० ॥

उभयोरपि पक्षयो अङ्गेनैव धर्मस्य संयोग । न प्रधानेन कस्यापि
तस्य । अत्र परिधौ पशुनियोजनश्रुतिविरोधान्प्रायसिद्धमन्तरङ्गत्वं न
प्रबलमित्येष न । किन्तु बाधिनमेव भवतीति मात्रः ॥ ३० ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्त्रित्वेन पाशुकतन्त्रस्यैव
ग्रहणाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोर- श्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥

प्रागुक्तस्य * आश्विनं ब्रह्म गृहीत्वा त्रिदशानां चूर्णं परिधीय आग्नेय
सवनीयं पशुमुपाकरोति । अनुसवनीयं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते *
इति श्रुतम् । अत्र-पशुयागे पुरोडाशयागे च अङ्गकलापरस्य प्राप्तिश्चोदकशास्त्रादेव
समाना । सत्येव द्वयोर्मध्ये कसन्त्रीति विचारे यस्याङ्गकलापः प्रत्यक्ष
विहितः ॥ तन्त्री । तन्मध्ये श्रयमाणयागाङ्गानुष्ठानस्य तदङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिः ।
यथा पशुपुरोडाशे प्रयाजानाम् । इह इहङ्गानामुभयत्र प्रत्यक्षपाठाभावेन
नियामकस्याभावादिच्छया उभयोर्मध्ये यस्यकस्याचित् तन्त्रस्यानुष्ठानेना-
परस्य प्रसङ्गतः सिद्धिः स्यादित्याह । पशुसवनीयेषु-पशुप्रयोगपुरोडाशप्र-
योगयोः विकल्प-रेष्ठिकप्रसङ्ग इत्यर्थः । कुत्र * वैकृतश्चेत् चोदकशास्त्रगृहीता-
ङ्गकलापश्चेत्, उभयोरश्रुतिभूतत्वात्-पशुयागपशुपुरोडाशयोर्द्वारेष्वङ्गानां
साक्षाद्विधानाश्रवणाच्चोदकप्राप्तत्वादिति ॥ ३१ ॥

सि० ॥ पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नाना-
त्तदर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३२ ॥

३२ ॥ पाशुकं वा- पाशुकमेव तन्त्रं तत्रानुष्ठेयम् । न विरुद्धः । पाशुक-
तन्त्रस्यैव पुरोडाशयोगे प्रसक्तिः । कुनः ? वैशेषिकाभ्यानात्- विशेष-
रूपेण पादात्, तस्य-पाशुकतन्त्रस्य प्रकृत्यपेक्षया विशिष्टो धर्मस्तत्र नित्यव-
च्छ्रूयते । तथा हि-प्रकृतौ अग्निगोमीयपशौ ' अग्निमद्यहोतारमवृणीत '
इति सूक्तशोके प्रथमतः समानानात् । सोऽत्र संनीयपशौ चोदकेन
प्राप्तोऽपि ' अग्निमद्यहोतारमवृणीतायं यजमानः सुतासुती ' इति प्रकृत्य-
पेक्षया विशिष्टरूपेण पुनरान्नातः नित्यवच्छ्रूयः । विरुद्धाङ्गीकारे तु
तदनर्थकम्-तन्त्रस्य नित्यवच्छ्रूयणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् पशुयाग एव
तन्त्रीति भावः ॥ ३२ ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३३ ॥

किंच, ' वपया प्रातःसवने । पुरोडाशैर्माध्यन्दिनसवने । अह्ने
स्तृतीयसवने ' इत्येवं पशोः-पशुयागस्य विप्रकर्ष-वैशेष्यं श्रूयते ।
तन्त्रमध्ये पुरोडाशयागः पतितः । अत्रोऽपि पाशुकं तन्त्रमेव नियतम् ।
दीर्घकालसाध्यप्रयोगमध्यपतितत्वाद्दृष्टकालसाध्यप्रयोगस्येति भावः ॥ ३३ ॥

प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रे प्रकृतौ विकृतितन्त्रानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १३ ॥

सि० ॥ अपूर्व च प्रकृतौ समानतन्त्रं चेदन्वित्वा
दनर्थकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥

यदि प्रकृति-विकृत्या समानतन्त्रे तदा कस्य तन्त्रं कर्तव्यमिति
विचारे नित्यत्वात् प्राकृतमेव तन्त्रमिति प्राप्ते अपूर्व च-काम्यं नैमित्तिकं च
तन्त्रं यदि समानं नित्येन तन्त्रेण तदा वैकृतं तन्त्रमेव पूर्वं कार्यम् । तस्य च
प्रसङ्गः प्रकृतौ । कुनः ? अनित्यत्वात् । विकृतेः अन्यथा ' आश्रयन
गार्जयन्ते ' इत्युक्तं काम्यस्य आज्यप्रोक्षणत्वादिङ्गमनर्थकं स्यात् ।
तस्माद्वैकृतस्य प्राकृतेः प्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

आश्रयणे प्रमूनवर्हिषामेव ग्रहणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात् कांस्य-
भोजिवदमुह्येऽपि ॥ ३५ ॥

आम्रयणेऽप्या ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्ययागा - चातुर्मांस्पर्शयवैश्वदेव-
पूर्वगतद्यावापृथिव्येऽप्येकपात्तानुमारेण क्रियते । तत्र ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयो तदीय-
प्रकृत्यनुसारत वर्हिमात्र ग्राह्यम् । चावापृथिव्ये तु वैश्वदेववर्षगते पुष्पित
वर्हिरिति नियमः । एव स्थिते आम्रयणेऽपि चावापृथिव्ये पुष्पितमेव वर्हिर्ग्राह्य-
मिति नियमः, उत पुष्पितमपुष्पित वा वर्हिरित्यनियम इति सशये ऐन्द्राग्न-
वैश्वदेवयो प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात् भूयोऽनुपहासिद्वैश्व अनियम एवेति
प्राप्ते अमुह्येऽपि— चरमोपस्थितेऽपि चावापृथिव्ये अधिकश्च— अधिक्येन
श्रूयमाणो गुणः— प्रमूनं पुष्पितमेव वर्हिरिति नियमरूपो गुण सर्वत्र-
साधारणे— प्रमूनाप्रसूनसाधारणे ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोऽपि कर्तव्यः । घृतः
अविरोधात्— उभयवाप्यङ्गलोपाभावेन विरोधाभावात् । कांस्यभोजिवत्-
अमुह्यस्यापि शिष्यस्य चास्यपात्रभोजननियमानुसारेण मुख्यस्यापि गुणे
प्रसव्यायाभावात् यथा चास्यपात्रे भोजन तद्वदरापीति भावः ॥ ३५ ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्याना सर्वपात्रेवाग्रयणे तन्त्रत्वा-
धिकरणम् ॥ ३५ ॥

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३६ ॥

आम्रयण ऐन्द्राग्नत्वे, उत चावापृथिव्यन्त्रमिने विचारे तत्प्रवृत्त्या-
तस्य प्रसूनवर्हिर्नियमस्य प्रवृत्त्या चावापृथिव्यन्त्रस्य नियमः स्यात् । यथा
पाशुकं सूक्तवाक्येन प्रमूना नानियमस्तथाप्यपीति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ न वाऽविरोधात् ॥ ३७ ॥

न वा— नैव चावापृथिव्यन्त्रस्य नियमः । अविरोधात्— अतिरु-
द्धोऽयं प्रसूनवर्हिरूपो धर्मः सर्वपात्रेन्द्राग्नानादीनाम् । न वैशेषिकः ।

ततो न समर्था नियन्तुम् । सूक्तगाकस्तु वैशेषिकः । हि--त्र 'सवनीयस्य पशोहिनिपा दैव्येति प्रैषमन्त्रः अग्निमधे' ति सवनीयपुरोडाशस्य । उभे विरुद्धे अङ्गे । एकानुष्ठाने अग्राङ्गस्य वाच एव द्वारलोपात् । इति दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥ ३७ ॥

अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३८ ॥

किंच, अशास्त्रलक्षणात्--प्रसूनवर्हिणः प्रत्यक्षशास्त्रविहितस्वरूपतया भागादप्यपरैलक्षणं विद्यते । सूक्तगाकमन्त्रः सवनीयप्रशुनत्रियौ प्रत्यक्ष-पठितः । प्रसूनवर्हिस्तु वैश्वदेवपरान्तर्गतथावापृथिवीरुपलालादतिदेशेन प्राप्तः । अनः स सूक्तगाकमन्त्रवृत्तियन्तुमसमर्थ इति मुख्यं यात् ऐन्द्राग्निमन्त्र-मेव तत्रैति भावः ॥ ३८ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

—x—

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अष्टरात्रे वत्सत्वगहृतवाससोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥
विश्वजिति वत्सत्वङ्नामध्ये यादितरया तन्त्र-
भूयस्त्वा दहतं स्यात् ॥ १ ॥

प्रसङ्गापत्रादभिचारकोऽय पादः । अस्त्यष्टरात्रनामकं प्रतुपिदेशः । तस्य विश्वजिदाभिजिनाग्निशामाभिमतः मध्ये पडहः । पडहः मोक्षेण यजेत इति श्रुतेर्द्विप्रपथापाहः विश्वजिनामकरः । तत्र पडहनामकानि पडहानि । तदन्तराभिजिनामकमेकमेव । तत्र विश्वजिनाग्नि-ग्रयमेऽहनि । अनभृवाहुदेत्य वत्सत्वं च परिधत्ते । इति वाक्येन एकाहरेण विश्वजिति परिधानार्थं विहिता वत्सत्वक् नाम्नातिदेशतः

प्राप्ता । अत्रशिष्टेषु सप्तस्वहस्तु चोतिष्टोमत्रिद्विदमाहृत षोडशोदकेन
 प्राप्तम् । सत्यमेकेनात्र प्रसङ्गसिद्धि र्वादिनि केन परिधान कर्तव्य—
 यत्सत्त्वा आहतेन वाससा वेति सशये विश्वजिति—प्रकृतिभूते एकाहे
 विश्वजित्यामे परिधानार्थे व स वचात्रिधानात् प्रकृते अष्टरात्रे नाम्ना तस्या
 अतिदेशात् चोदकापेक्षया नामातिदेशस्य प्रात्र्याञ्च अष्टस्वपहस्तु
 यत्सत्त्वचैव परिधानकार्यम् । इतरथा—नामातिदेशामावे सत्येन तन्त्रभूयस्त्वात्-
 प्रयोगाद्वा बाहुल्यात् आहृतवासस परिधानाय प्राप्तिरिति । एतेन
 नामातिदेशस्य भूयोऽनुग्रहापेक्षया बलवत्त संचितमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

सि०॥ अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥२॥

अविरोधो वा—गुणाच्छादनाय आहृत वासः नाभेरूपेण प्रारणार्थं
 वत्सत्वक् इत्येव त्रिविधमात्रात् द्वयोः समुच्चय इति सिद्धान्त । तथा च
 भूयोऽनुग्रहोऽपि सिध्यति । यत् सोऽप्यपरिहार्य इति भाव ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥३॥

अग्नेः 'अग्नीषोमीवपशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवा हरीषि निर्ग-
 पति' इति श्रुते । तत्र अनुनिर्वाप्येषु अष्टसु हरीषिषु कस्य तन्त्रमिति संशये
 अनुशब्दस्वारभ्यादष्टहत्रिणा पशुपुरोडाशतन्त्रमभ्यपति त्रे स्पष्टेऽपि भूयस्त्वेन
 तन्त्रनियम रवत् । भूयोऽनुग्रहापेक्षया चानुष्ठानेन पशुपुरोडाशा-
 ङ्गानां प्रसङ्गत सिद्धिर्भवेदिति ॥ ३ ॥

**सि०॥ आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषा-
 दितरस्य मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥**

आगन्तुकत्वाद्वा— अथाना हविषामागन्तुकत्वेन पशुपुरोडाशतत्र
 मभ्यपति त्रेन अमुख्यत्वात् इतरस्य—पशुपुरोडाशस्य च श्रुतिविशेषात्—

अनुशब्दस्वारस्येन मुरयत्वात् स एव स्वधर्मा स्यात्- । चित्रमनुगतो मैत्र
इत्यत्र चित्रे मुख्यत्वं यथा तथा पशुपुरोडाशे मुख्यगततन्त्रस्यैव प्रसाकिर-
ष्टसु ह्यपिधिति भावः ॥ ४ ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

वेपाहोमानन्तरकालरूपो देशः पशुपुरोडाशस्य स्थानम् । अतोऽपि
तस्य प्राबल्यम् । स्वस्थानस्थितत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणात्चेति चेत् ॥ ६ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणात्- 'अग्नीपोमीयस्यैकादश कपालस्य देवमुवा
च हविर्गामगये स्विष्टकृते समवयति' इत्यनेन स्विष्टकृच्छ्रवणः श्रूयते । इदम-
नुनिर्वाप्य तन्त्रपक्षे सम्भवति । न पशुपुरोडाशतन्त्रपक्ष इति चेत्- ॥ ६ ॥

विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥

विकारः- यथा 'अग्नये परमानायत्यत्र पवमानोऽग्नेर्गुणः, एवमग्नि-
सोमादिदेवसूदेवतानां स्विष्टकृदित्येषां गुणविधिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रतिभावाच्च ॥ ८ ॥

अपरा अविकारः- अस्विष्टकृच्छ्रशब्दक कर्तव्यम् । प्रकृतिवत्- यथा
प्रकृतौ अन्यादिशब्दास्तथात्रापि । चोदनां प्रतिभावाच्च- विधि प्रतिषिद्ध-
शब्देनानुजादात् । पिण्डुदेशसमर्पणादिति यावत् । यथा 'शरमयं बर्हि-
रित्यत्र बर्हिः कार्यमनूय तद्दृष्टेन शान्तिः', तथा स्विष्टकृच्छ्रकार्यमुदित्य
उच्चाहविष्णुदेवताभिस्तसां प्रोदित्युक्त वाक्यषट्कस्विष्टकृच्छ्रशब्दस्य गतिरिति
भावः ॥ ८ ॥

एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सि० ॥ एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म
स्यात् ॥ ९ ॥

एककर्मणि—आधाररूपैकस्मिन् कर्मणि ' ऋजुमाधारयति ' इत्यने-
केना गुणानां शिष्टत्वात्—निहितं वात्, सर्वकर्म—मरुत्प्रयोगानुष्ठानं समुच्च-
येन स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रयाजनैत्रये गुणानां विकल्पाधिरूपम् ॥४॥

सि० ॥ एकार्थास्तु विकल्पेरेत् समुच्चये आवृत्तिः
स्यात् ॥ १० ॥

एकार्था—एककार्यजनका ये गुणा, यथा—खादिरादीनि सूत्र-
व्याणि । बृहद्रथते च सामना । ते ब्रौह्मियमद्विकल्पेरेत् । विकल्प एव
स्यात्तेषाम् । यत् समुच्चये आवृत्तिः—अनेकद्रव्यप्रयुक्ता प्रधानावृत्ति
स्यात् । सा चायुक्तेति भावः ॥ १० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

अर्थवत्त्वात्—अपूर्वामरुप्रयोजनरत्वात्, अभ्यस्येत—आवृत्ति-
स्यात् प्रधानस्येति चेत् ॥ ११ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥

॥ ' न अश्रुतित्वात्—अभ्यासस्याश्रुतत्वात् विना शीघ्रमपूर्वसाधने न
सिध्यतीति भावः ॥ १२ ॥

सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

' गोसत्र उभे पुर्यात् ' ' ससत्र उभे पुर्यात् ' ' अपचिन्तारोगहे
उभे बृहद्रथते वृत्तत्वात् ' इति नवचिदभ्यास इहयने इति चदस्तु नाम तत्रा-
भ्यास यत्र श्रुतेः । प्रवृत्ता तु न तथा श्रुतमित्येष न । अति तु ॥ १३ ॥

विकल्पं च दर्शयति ॥ १४ ॥

॥ ' वैद्ये वा खादिरा वा पालाशो वा' येषां चदस्तु । येषां भवति
अथेतस्य खादिर एव कार्यः इति वाजपेये खादिर नियच्छन्नं यत्र विकल्प-
मनुवदति इति । तस्मादत्र विकल्प्या ब्रौह्मियमदिति स्थितम् ॥ १४ ॥

कालान्तरे अर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

विवक्ष्यपक्षे एकेन चारितार्थ्ये अपरस्य वैकल्पिकमित्यापि नाशङ्कनीयम् ।
कालान्तरे-प्रयोगान्तरे अर्थवत्त्वस्य सर्वत्रादित्यर्थः ॥ १५ ॥

वैगुण्यादिदोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पोधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोग-
स्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

प्रमादप्रयुक्तवैगुण्यादिदोषसमाधानार्थानि सति निमित्ते कर्माज्ञानीति
द्वित्रिधानि प्रायश्चित्तानि । अत्र आचान्ति यथा- 'यदि ऋक्नो मह आसि-
मिमात् । भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । यदि यजुष्टयः दक्षिणाग्नौ शुभः
स्यादिति । यदि सामनः सः स्वाहेति आहवनीये जुहुयात् । यद्यविज्ञातो
भूर्भुवः स्वाहेत्याहवनीय एव जुहुयात् । एतत्- 'अग्नये पयिकृते
पुरोडाशमष्टाकरालं निर्धेपेद्यो दर्शपूर्णमासयार्जा सन्नमात्रासां पौर्णमासी
वाऽति पातयेत् ' । 'बेभानरं द्वादशकरालं निर्धेपेत् अग्रावास्या
पौर्णमासी वा अतिपात्य ' इति । एतेषां समुच्चयो विकल्पो वा इति संशये
सिद्धान्तः । प्रायश्चित्तेषु- उक्तभूःस्वाहेत्यादिप्रायश्चित्तेषु ऐकार्थात्-
दोषनिर्घातरूपैकप्रयोजनकत्वात् निष्पन्ने-उत्पन्नेन यज्ञस्य आत्मादिरूप-
दोषेण अभिसम्बन्धः- संयोगः उक्तप्रायश्चित्तेषु तन्निवारणाय शास्त्रेण
कृतः-बोधितः । तस्मात् तस्य दोषत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव वैगुण्यस्य
निर्घातः- प्रथमं एकस्मादेव भवति । इत्येकार्थ्यान् समुच्चयः । किन्तु
विकल्पः एव । क्रतुवैगुण्यस्य शास्त्रैकगम्यत्वात्तन्निर्घातस्यापि शास्त्रैकगम्य-
त्वमिति भावः ॥ १६ ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ समुच्चयस्त्वदोषोऽर्थेषु ॥ १७ ॥

यानि न दोषप्रसक्तानि, न वा पुरुषस्य प्रत्येवापादात्कानि,
केरालं कर्मप्रकरणोत्पत्तत्वेन कर्माज्ञानि विज्ञायन्ते । यथा-यस्या हुतमग्निहोत्र

सूर्योऽभ्युदयात् भैत्रवह निर्दिपेत् सौर्यभेकनपालम्, ' यस्याद्दृतमग्निहोत्र
सूर्योऽभ्युदयात् अग्निं समाधाय वाच यत्वा दम्पती सर्वाहमुनासीयाताम् '
इति । तानि वैभित्तिकानि प्राप्ते निमित्ते कर्तव्यानि प्रयानादिवत् रक्षाङ्गानि ।
अर्थेषु दोषाश्रयणात् तेषां समुच्चय एव । यान्ति त्रिहितानि तानि सर्वाण्येव
प्रयोगविधिना गृह्यन्ते । यत - ॥ १७ ॥

अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ॥ १७ ॥

मन्त्राणां कर्मसंयोगात् स्वधर्मेण प्रायोगः
स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तात्वात् ॥ १८ ॥

कर्महृतया विधेयमानानां मन्त्राणामनध्याये पठनं कार्यं न वेति
सशये तादृशमन्त्राणां कर्मसंयोगात्— कर्मार्थेण विधानात्, स्वधर्मेण-
' पर्वणि नाप्येवम् । उते नाप्येवम् । स्तनयित्री नाप्येवम् ' इत्यादिप्रहण-
कालीनधर्मेण—अनध्यायभिन्नकालपठित्वरूपणैव प्रयोगः स्यात् । कुत ?
धर्मस्य—स्वाध्यायपरिष्काररूपस्य तन्निमित्तात्वात्—पठनप्रयोगकवा-
दिति पूर्वः पक्षः ॥ १८ ॥

सि० ॥ विद्यां प्रति विधानाद्वा सार्वकालं प्रयोगः
स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १९ ॥

सार्वकालं—अनध्याये स्वाध्याये च काले, प्रयोगः—तादृशमन्त्र-
पाठ स्यात् । कुत ? विद्यां प्रति अपूर्णप्रहणार्थं—अपूर्णप्रहणज्ञानेन
निषेधस्य विधानात् । प्रयोगस्य—कर्मप्रयोगकाले पाठस्य, कर्मार्थत्वात्—
कर्महत्वात्, तत्र स नियमो वेति भावः ॥ १९ ॥

कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ॥ २० ॥

भाषास्वरोपदेशेषु ऐरवत् प्रावचनप्रतिषेधः
स्यात् ॥ २० ॥

ब्राह्मणोत्पद्यमन्त्राणां मापिकस्वरनिष्पत्तिरूपम् ॥ ९ ॥

तन्न्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥

यो हि मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रैस्वर्येण पठितस्तस्य सैव प्रयोग इति स्थितम् । यस्तु मन्त्रसामान्यायेन पठितः, ब्राह्मणे एव मापिकस्वरणे पठितः । यथा ' तं धै प्रोहद्वानस्यलोऽसीति ' तस्य कथं पाठः कार्यः इति विशये तन्न्यायत्वात्— ' यज्ञकर्मण्यजपन्पृह्वसामसु ' (पा०-सू० १।२।३४) इति सूत्रानुसारतः अदृष्टोऽपि— मन्त्रकाण्डे ' अपठितोऽपि मन्त्रः एवं— त्रैस्वर्येण पठनीयः । न ब्राह्मणोक्तस्वरणे । तस्य मन्त्रमात्रनिधायकत्वेन स्वर- विधायकत्वाभावादित्याशयः पूर्ववक्षिणः ॥ २३ ॥

सि० ॥ तदुत्पत्तेर्वी प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥

तदुत्पत्तेः—तस्मिन् ब्राह्मणे तस्योत्पत्तिर्यत्स्वरमात् तत्रैवोत्पन्नत्वेन यथा पाठः स एव तस्य मन्त्रस्य स्वरः । नान्य इति-मात्रम् । प्रवचनलक्षणत्वात्— पूर्वोक्तं-प्रलक्षणस्य तस्मिन् सर्वान्मन्त्रावमेवाहृतमेव तस्येति ब्राह्मणे पठित-त्वात् मन्त्रस्य, किन्तु ब्राह्मणत्वमिति नाशोऽङ्गीयमिति भावः ॥ २४ ॥

करणमन्त्राणां पाठानन्तरं पदाधानुष्ठानोपकरणम् ॥ २० ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रांतेन कर्मादि संनिपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

' एवेति ङित्ति, देवस्य एवा सन्निपातः, प्रसव इत्यादौ, ऊर्जे स्वेत्यनुपादि, इमामगृभ्णन् रक्षन्तमुतस्येत्यश्राभेयानामादौ ' इत्यादियदार्थ- करणोत्पत्तिरूपत्वात्— करणार्थत्वात्, स्मृतिद्वारा मन्त्रांतेन मन्त्रपाठानन्तरं कर्मादिसंनिपातः—वर्तमानस्य, ' स्यात्—कर्तव्य, । कुतः ? सर्वस्यमन्त्रस्य वचनार्थत्वात्—लिङ्गकल्पितविषयभिप्रेतत्वात् । अनेन मन्त्रे- णैवं कर्म कर्तव्यमिति । एव लिङ्गकल्पितविषयकत्वेन हि मन्त्राणां तस्यैव कि- याया विनियोगः क्रियते । तत्र यथा मन्त्रस्य वैष्यस्यै वा भूदिति, मन्त्रेणैव

स्मर्तव्यमिति विधिस्तात्पर्यं कल्प्यते । तथा समग्रसंश्लेषेण स्मर्तव्यमित्यपि शेष-
मन्त्रपाठवैयर्थ्यपरिहाराय कल्प्यते इति ' इमामगृह्यन्ति क्रियास्मारक-
लिङ्गमात्रेण तस्मरणस्य सिद्धत्वात् शेषमन्त्रपाठस्तत्र नैव कार्य इति बुद्धका
नोदेतीति भावः ॥ २५ ॥

वसोर्धारासु पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणम् ॥ २१ ॥

सन्ततवचनाद्धारस्यमादिसंयोगः ॥ २६ ॥

'ध्वमै। सन्तता वसोर्धायं जुहोति' इति श्रूयते । तत्रादिसंयोगोऽ-
त्यसंयोगो वा कर्मण इत्याशङ्काया सन्ततवचनात्—संपूर्णकतनुधातेरिती-
भूय विस्तारोऽर्थः । स च द्वयोः सहभावेनात्यन्तसंयोगे सत्येव भरति ।
नान्यथा संयोगो हि द्वयोर्भरति । नैकस्य । प्रकृते चोभे मन्त्रक्रिये
इति तयोर्धाराया आदेसंयोगः—सहभावेन संयोग । न मन्त्रान्ते संनिपात
इति ॥ २६ ॥

सि०॥ कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्या-
शक्यत्वात् ॥ २७ ॥

कर्मसन्तानो वा—कर्मणा—क्रियाणांमेव सन्तान—सहभावेना-
त्यन्तसंयोगः । न मन्त्रक्रिययोः । बुद्धं, ३ नानाकर्मत्वात्—द्वादश द्वाद-
शानि जुहोति' इति श्रुतत्वेन सङ्ख्या अनेककर्मत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
तथा हि— गजधमे १ प्रसवधमे २ प्रयतिधमे ३ प्रासित्तिधमे ४ अभीति-
धमे, ५ ऋतुधमे ६ स्वरधमे ७ श्लोकधमे ८ थावधमे ९
श्रुतिधमे १० उपोतिधमे ११ सुवधमे १२ इत्येतद्द्विदशभिर्मन्त्रनामैः
सम्पाद्यमेकादश्यात्मक द्वादशम् । ' प्राणधमे, अपानधमे, व्यानधमे ' उत्या-
दिभिर्म त्रैश्व तादृशद्वादशानि सम्मर्शितः । एतेषु होमद्वादशेषु मध्ये वि-
श्वस्याभावात्, सान्तत्वशब्दार्थः । न मन्त्रकर्मणो, सहोपक्रमः । इतरस्य-
तयो, सहोपक्रमस्य अशक्यत्वात्—यत क्रिया आशुनरनिनाशिनी ।
मन्त्रस्तु चिरस्थायी । तुल्यकालपोरेण सन्तानसम्पन्न इति भावः ॥२७॥

- आधारेऽपि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणम् ॥ १२ ॥

सि० ॥ आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

• आधारे च—दर्शपूर्णमासयो 'सन्ततेमाधारयति' इति श्रुतम् । तत्रापि सन्ततवचनस्य दीर्घधारत्वात् पूर्ववन्मन्त्रान्त एकोक्तकर्मसंनिपात ॥ २८ ॥

एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सि० ॥ मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

'पूजा वा विभजतु' मगो वा विभजतु ' अर्पमा वा विभजतु ' इति पुरोडाशविभागव्येकजातीयक्रियास्मारकाणां, मन्त्राणामनेकव श्रूपने । तत्र तस्या क्रियायां तेषां मन्त्राणां विकल्प एव स्यात् । न समुच्चयः । कुतः ? संनिपातित्वात्—स्मरणद्वारा संनिपत्योपकारकत्वात् । तस्य स्मरणस्यैकेनैव सञ्जातत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

संख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ सङ्ख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ ३० ॥

अग्नौ 'चतुर्भिरग्निमादत्ते' 'द्वाभ्या खनति' 'पङ्क्तिराहरति' इति सङ्ख्याविहितेषु—सङ्ख्यायुक्तवचनविहितेषु समुच्चयः स्यात् । असंनिपातित्वात्—कर्मणि स्मरणद्वारा हेतुत्वात् तत्र विधियलाच्चात्मप्रेणैव स्मरणस्य सिद्धिर्वक्तव्या, अदृष्टार्थत्वायेति भावः ॥ ३० ॥

ब्राह्मणेन विनियुक्तानां मन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणविहितेषु च सङ्ख्यावत् सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

‘ उरु प्रथस्वेति पुरोडाशे प्रथयति ’ । उरु प्रथोऽ ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयति ’ इति मन्त्रद्वयं पुरोडाशप्रयत्ने ब्राह्मणवाक्येन विहितम् । तपो समुच्चयो विकल्पो वेति सशये ब्राह्मणविहितमन्त्रेऽपि सङ्ख्यावत्—पूर्वाधिकरणोक्तसङ्ख्यायुक्तमचनविहितमन्त्रतत् सर्वेषां समुच्चय एव । उपादिष्टत्वात्—ब्राह्मणवाक्येन द्वयोरप्युपादिष्टत्वादिति ॥ ३१ ॥

याज्यावपदकारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥

‘ याज्यया जुहोति ’ । वपट्कारेण जुहोति । इति वाक्यद्वय-विहितयोर्याज्यावपदकारयोरेषासमुच्चयस्तद्वदयमपीति ॥ ३२ ॥

सि० ॥ विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥

विकल्प एव । समुच्चयस्य अश्रुतित्वात्—अश्रवणादि-वर्षः ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥

ननु, प्रथमरूपलिङ्गेनैव मन्त्रद्वयस्य पुरोडाशप्रयत्नक्रियायां विमियोग-सिद्धौ पुनर्विधानवैषम्यम् । अतः समुच्चयविधानेन तस्य सार्थक्यं वाच्य-मिति न विकल्प इति पुनराशङ्कयामाह उपदेशस्य— वाक्यद्वयस्य, गुणार्थ-त्वात्—‘स्तुतिरूपगुणार्थत्वात्’ । अर्थावादात्मके तद्वाक्यद्वयमित्यर्थः । ‘ गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ’ इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

वपदकारे नानार्थत्वात् समुच्चयः ॥ ३५ ॥

वपट्कारे— वपट्कारदृष्टान्ते, नानार्थत्वात्— याज्ययादेवता-स्मरणम्, वपट्कारेण प्रदानमिति विभिन्नकार्यत्वात् समुच्चयः । प्रकृते न तथेति विषयो दृष्टान्त इति भावः ॥ ३५ ॥

हौत्रमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

हौत्रास्तु विकल्परत्नेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

‘युषाय उच्छ्रयीषमाणायानुन्वहि’ इत्यध्वर्युकृत्कर्मप्रमाणान्तरं होत्रा उच्छ्रयणालिङ्गकमन्त्राः पठ्यन्ते । तेषु ‘उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षन् पृथिव्या अधि’ इति प्रथम, । ‘समिद्धस्व श्रयमाण’ इति द्वितीय । ‘ ऊर्ध्वं उष्ण, ’ इति तृतीय. । ‘ ऊर्ध्वो नः पाहि ’ इति चतुर्थः । एतेषां मन्त्राणां विह्वलप्र. समुच्चयो वेति सशये, होत्रास्तु—होत्रा पठ्यमाना, एते मन्त्रा, विकल्पेरेण— विकल्प एव तेषा, न समुच्चय, । कुत । एकार्थत्वात्—युषोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मरणरूपकार्थस्य एकत्वात्, तस्मिन्नेकेन जाते अन्यस्य घटनं मिथ्ययोजनमिति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ क्रियमाणानुवादिस्वात् समुच्चयो वा होत्राणाम् ॥ ३७ ॥

क्रियमाणानुवादिस्वात्—अपर्युषणा क्रियमाण युषोच्छ्रयणमनुवदति होता प्रैतेर्मन्त्रै. । ततो भिन्नार्थत्वात् समुच्चय एव तेषां मन्त्राणाम् ॥ ३७ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

तत्रैव ‘ त्रि. प्रथममन्त्राह, त्रिरुच्यमानम् । ज्योतिष्मतीरनुष्म्यात् ’ इति त्रि प्रथमोत्तमः च मन्त्रगणनमन्तरा न सम्भवतीति लिङ्गदर्शनमपि समुच्चयस्य उपोद्बलकं द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां द्वादशाध्यायस्य तृतीयपाद ॥३॥ धा ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

जपस्तुत्याशीरभिधानानां यन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥१॥

सि० ॥ जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीर-
भिधानाश्च यजमानेषु समुच्चयः
स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे अस्पष्टविषयः समुच्चयः प्रदर्शितः । अस्मिन् पादे स्पष्ट-
विषयः स उच्यते । तत्रादौ 'अथ वै केषामाग्नौप्यर्था सारस्वतीं बार्हस्प-
त्यामुत्तमामनूष्य वाग्यन्तव्येति' सूत्रकारसंश्लेषेण 'वैष्णवीमनूष्य वाग्य-
न्तव्या' 'सारस्वतीमनूष्य वाग्यन्तव्या' 'बार्हस्पत्यामनूष्य वाग्यन्तव्या'
इति दीक्षितस्यै वाङ्निधमनात् प्राक् जपार्थं मन्त्राः श्रूयन्ते । 'अग्निर्मूर्धा
दिवः कङ्कदित्यादयः स्तुत्यर्थाः ।' 'आयुर्मे देहि' 'यश्चे मे देही' स्यादयः
आशीरभिधानाः । 'एषोऽसि' 'वेवीऽसी'त्यादयः अभिधानार्थिः । नेते
मन्त्राः लिङ्गेन स्तुत्यै वा अनुष्ठेयकिंवाविशेषबोधकाः । 'अन् एतेषां विकल्प
समुच्चयो वेति निचारे अकर्मसंयुक्ताः—अनुष्ठेयकर्मप्रकाशकलिङ्गशून्याः,
याजमानेषु यजमानेन पठ्यमानेषु मन्त्रेषु प्रागुक्ता जपाः-जपमन्त्राः स्तुत्याशी-
रभिधानमन्त्राश्च स्तुत्याशीःपृथक्त्वात् अदृष्टार्थत्वाच्च संवेद्यामेतेषां समुच्चय
एव । न विकल्प इति सिद्धान्तः ॥१॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

'त्रिः प्राथमामन्वाह विरुत्तमाह' इति समुच्चये लिङ्गरक्षेण प्रागुप-
चर्णितमेवेति भावः ॥ २ ॥

एन्द्राबार्हस्पत्ये कर्माणि द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ याज्यानुवाक्यास्तु तु विकल्पः - स्याद्देव-
तोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥

‘इदं वा मास्ये हविः प्रियमिन्द्रा बृहस्पती । अयं वा परिपिच्यते सोम इन्द्रावृहस्पती ’ ‘अस्ये इन्द्रावृहस्पती । बृहस्पतिर्न परिपालु पश्चात् ।’ इत्येन्द्रावाहस्पत्ये कर्मणि अनेक-याज्यानुवाक्यां युगुत्तमाज्ञात मैन्द्रावाहस्पत्यलिङ्गकम् । तयोः समुच्चय पूर्व यापयेति प्राप्ते उक्तास्तु याज्या-नुवाक्यास्तु विकल्प एव स्यात् । कस्मात् ? देवतोपलक्षणार्थत्वात् - कर्मणि गुणभूतदेवतायाः स्मरणार्थत्वात्तस्य तच्च दृष्टं फलमेकेन सिध्यतीति विरूपः प्रयोगान्तरार्थे द्वितीयं भविष्यतीति भावः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

‘ऊरू वै देवानां’ याज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति । ‘गमयत्ययया’ इति एका याज्या एका चानुवाक्येति द्वित्यमुचिर्न दर्शयत्येतेलिङ्गम् । ततोऽपि विकल्पः ॥ ४ ॥

सोमक्रयद्रयाणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सोमक्रये ‘अजया क्रीणाति । हिरण्येन क्रिणाति । काससा क्रीणाति । एकहायन्या क्रीणातीत्यादीनि दश द्रव्याणि सोमक्रयार्थानि ध्रुयते । तत्र विकल्पः समुच्चयो’ वा तेषामिति निचारे सर्वेषां तेषामेकार्थत्वात् सोमक्रयत्वेकप्रयोजनकं वातं श्रीहियमवदिकल्प एव स्यात् त्रयणाध्विति प्राप्ते ॥ ५ ॥

सि० ॥ समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥

प्रयोगे—सोमक्रयरूपव्यापारे, द्रव्यसमवायात् - अधिकद्रव्यसम्बन्धसम्भवात् समुच्चय एव भवेत् । रूपसौकर्यार्थम् न । विकल्पः । धुता प-द्रव्यवैष्यर्थापादक इति भावः ॥ ६ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

‘ तं वै दशभिः क्रीणानि । दशाश्वग निराट् । निराजमेव प्राप्नोती ’
त्यादिनापि समुच्चयं दर्शयति ॥ ७ ॥

उपजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

‘ गुदेनोपयजति । प्राणो वै गुद ’ इत्याग्नीषोमीयवशो गुदेनोप-
यजनं श्रुतम् । तत् एकदाशनेऽपि चोदकेन प्राप्तम् । तत्र तस्य विकल्पः
समुच्चयो वेति विचारो संस्कारे च—अग्नीषोमयागे उपयुक्तस्य पशोस्त-
स्य गुदस्य प्रतिपत्तिसंस्कारे तत्प्रधानत्वात्—गुदस्य प्रधानत्वात्,
प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति यावद्गुदानां होमे समुच्चयस्तेषामिति सिद्धान्तः
पर्यवस्यति ॥ ८ ॥

आधाने नैकसङ्ख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ सङ्ख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुति-
विप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

आधाने ‘ एका देया, षड् देया, द्वादश देशा ’ इत्येव दक्षिणादानं
श्रुतम् । तत्र सोमरूपतत् समुच्चय इति प्राप्ते सङ्ख्यासु तु—श्रुतीकादि-
सङ्ख्यासु, श्रुतिविप्रतिषेधात्—सङ्ख्याश्रुतिविरोधात् विकल्प एव स्यात् ।
न समुच्चयः । कुत्र १ एरूप्य पण्यं च समुच्चये सत् दक्षिणाः प्रदत्ताः
स्युः । नैरूप्य पण्यं वा दानमिति विरोध इति भावः ॥ ९ ॥

पशुगणेषु जायन्तीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ द्रव्यविकारं च पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा ।

विकल्पे नियमः प्रधानत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘ आर्घ्येन जायन्त्या वा पत्नीः संयाजयन्ति । ’
इति श्रुतम् । तत्र कस्यचिच्छेषमूनायाः जायन्त्या अमीमात् लौकिक्या एव

जाघन्याः आग्नेयं सह विकल्पात् तत्पत्नीसंयाजाख्यकर्ममेव । न प्रति-
 पत्तिः । क्रियायाः प्राधान्यात् जाघन्याधागुणत्वात् । सा आग्नेयं सह
 विकल्पिता जाघनी अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन प्राप्त्यापि पुनस्तत्र जाघन्या
 पत्नीः संयाजयन्ति ? इति श्रुतम् । तेन तत्राग्नीषोमीयपशौ जाघन्येयेति
 नियमः सिद्धः । तस्मादाग्नीषोमीयात् पशुगणे तस्याः प्राप्तिरतिदेशेन । तत्र
 सकलजाघनीनां समुच्चयो विकल्पो वा इति संशये द्रव्यविकारं च-द्रव्यस्य
 पशोः विकारावयवसाधनकं पत्नीसंयाजाख्यं कर्म पूर्ववत्-आधाने दक्षिणा-
 दानवत् अर्पकर्म स्यात् । यथा तत्र विकल्पस्तथाप्रापि प्राकृतिकवाक्यानुसारतो
 विकल्पप्राप्तौ पुनर्विधानश्रुतिर्जाघन्येयेति नियमः । प्रधानत्वात्-प्रधान-
 कर्मत्वात्, न समुच्चयः । यत्र कर्मणो गुणत्वं द्रव्यस्य च प्राधान्यं तत्रैव
 यावद्द्रव्येषु क्रियासम्बन्धं एकस्मिन् प्रयोगे । प्रकृते ॥ कर्मणः प्राधान्यात्
 समुच्चय इति भावः ॥ १० ॥

सि० आ० ॥ द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य कर्म-
 निष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं
 सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥

द्रव्यत्वेऽपि- यतो-
 द्रव्यस्य-जाघन्याः, यत्
 पुरुषव्यापारादुत्सवते तत्प्रयोजनपक्षे इष्टम् । यथा बहिरादि एवमप्येकेन जाघ-
 नीद्रव्येण पत्नीसंयाजालककार्ये कृते कार्याकारुण्यथाः शान्तवात् सर्वजाघ-
 नीनां समुच्चयः कथं सिध्यति तत्राह-प्रतिपशु कर्मभेदात्- यावन्तः
 पशवस्तावन्ति विशसन्ति । एवं विशसनात्मककर्मभेदात् प्रतिविशसन-
 जन्मजाघनी प्रत्येकं कार्यमपेक्षते । इति समुच्चयः सिध्यति । एवं सति
 यथाप्रकृति- प्रकृतावशेषजाघन्या पत्नीसंयाजसम्पादनं यथा, तथापि इत्
 भवति । इत्याक्षेपः सिद्धान्ते ॥ ११ ॥

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥

यथा विशसनकर्मणः उत्पन्नत्वात् पशुगणे जाघनीसमुच्चय, तथा कपालेऽपि—'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति तुषोपन्यायार्थत्वात्कपालस्य पुरोडाशगणे तुषोपन्यायार्थं मन्थकपालानामपि समुच्चयः स्यादिति चेत्—॥ १२ ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

न—उभयत्रापि न समुच्चय । तु न 'कर्मणः—विशसनकर्मण परार्थत्वात्—'एनादशारादाना-वरचानि इति' इत्याद्येकादशावदाना-र्थत्वात् । तथा पुरोडाशश्रवणार्थत्वात् कपालसम्पादनस्य । न जाघनीतुषोप-न्यायार्थं तैः विशसनकपालसम्पादन-व्यापारी । तस्माद् यदुद्देश्यते यो व्यापारस्तस्माद्वाप्यत्र अरदय प्रयोजनमपेक्षेन इति जाघन्या कपाले च न तथेति नैव समुच्चय इति भावः ॥ १३ ॥

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥

प्रतिपत्तिस्तु निर्भर्तिते पशुकरणयोगे जाघन्या शेषत्वात् एतशेष-द्रव्य प्रतिपत्तिमपेक्षेन इति तस्या पत्नीसंवाजे निक्षेप प्रतिपत्तिकर्मर गुद-यत् । नार्थकम् । अतो न विकल्प इति पुनगशेषः प्रर सन्नेरेण ॥ १४ ॥

श्रुतेऽपि पूर्ववत्स्यात् ॥ १५ ॥

'येऽणिष्ठास्वान विष्णो शिरिविष्टाय धूने चरन्' । 'ये स्यविष्टा-स्वानिन्द्राय प्रशने दधधरन्' इत्यम्बुद्वेष्या धूने क्षीरे दक्षिणे च पूर्ववत्—जाघनीनस्य प्रतिपत्ति स्यात् । परं तत् श्रुतं दधि च 'येऽ दधमावास्यापामोऽपयोऽन्नास्यापायानिति' इत्यम्बुपत्रम् । उत्पत्तीयेन संपुन-तदर्धमेव तत् । 'तच्छुद्धितुलात्' तस्यात्र शिरिविष्टाय विष्णो इत्यर्था-न्तरमन भवति । अत्र शेषत्वात् इत्युक्तत्वात् च प्रतिपत्तिमेवेति भावः ॥ १५ ॥

विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वाच्छेषे च
कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥

नियमप्रधानत्वात्—प्राथम्येति नियमतात्पर्यकत्वात् विकल्पे सिद्धे
अर्थकर्म स्यात् । दर्शपूर्णमासतः अग्नीषोमीयशौ चोदकशान्नेन जाघन्या
विकल्पेन प्राप्ताया पुनरप्यग्नीषोमीयशौ श्रुत 'जाघन्वा पत्नी' सयाजयन्ति '
इति विधिराज्ये व्यर्थे सचोदकशान्नेन, आग्नेयं सद्य तस्या विकल्पे तत्र
प्राप्ते जाघन्यैव पत्नीसंयाजकर्म कर्तव्यमिति नियममात्रविधायकं सद्य तत् पुन
श्रुत विधिराज्यामाग्नेयं निवारयति । न ॥ प्रकृतिन प्रातमर्थकर्मैव वारयति ।
तच्च प्रकृत्यानुभवादिस्तिद्धम् । अतो नियममात्रे विधित्वात्पर्यमिति पञ्चागणे
जाघन्या विकल्पे नियमप्रधानत्वमव धितमित्यर्थकर्मैव तत् । एव शेषे—उपयु-
क्तशेषे श्रुतादावपि कर्मकार्यसमवायात्—संस्काररूपकर्मसाम्यस्य अर्धसम-
वायात्—उच्यते, तेनार्थकर्म स्यात् । यत्र हि प्रतिपत्तिसंस्कारस्तत्र संस्का-
रस्य क्वचिदुपयोगानन्तरमुपयुक्तशेषस्य प्रतिपत्तिर्दिष्टा । इह श्रुतादेस्तु कुत्रा-
प्युपयोगस्यादृष्टत्वात् तस्य प्रतिपत्तित्वं सम्भवतीत्यर्थकर्मैव तदपीति
मात्र ॥ १६ ॥

उत्पाया काम्येन नित्याग्निविकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे काम-

दर्शनात् ॥ १७ ॥

अग्निचयनप्रकरणे निष्पादितामुर्द्धा प्रकृत्य 'सन्नापेनाग्निं जनयति'
इति श्रुतम् । आहवनीये उत्पान्यत सन्नाप्य तन्माज्जनिनोऽग्निस्तस्यामेव
प्रियते । स च नित्य । तन्मिं प्रकृत्य तत्रैव 'वृक्षाणाञ्जपत्तो मत्स्यर्चस-
कामस्याहृत्वा अवदस्यात् अह्नादन्नापयामस्य, वैशुताद् वृष्टिरामस्य' इत्यादि
श्रुतम् । वनदाहे वृक्षाणादी प्रदीप्तो योऽग्निः स अम्वर्चसकामस्यान्नापना-

मस्य भ्राष्ट्रात् वृष्टिऋतस्य वैद्युतात् अग्नेर्दद्यात्— धार्येदित्यर्थः । स च काम्यः । तत्र काम्यनित्ययोरन्वयोः समुच्चयः, उत काम्येन नित्यस्य बाध इति संशये नियोगे—विधिवाम्ये आहृत्यनिधानस्य कामदर्शनात्—ब्रह्मवर्चसादि-फलश्रयणात् उखाया काम्यनित्ययोरन्वयोः समुच्चयः । वृक्षाग्निः केवलनिधानार्थः । नित्यः सन्तापाग्निस्तु होमार्थः । इति भिन्नार्थत्वेन एकेनापरबाधा-सम्भवात्समुच्चय एवेति ॥ १७ ॥

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १८ ॥

काम्येन— वृक्षाप्राञ्चलदग्निना नित्यस्वाग्नेर्बाधे अर्थाजित्येऽग्नाव सति असंस्कृतेषु—आधानादिजन्यसंस्कारश्चन्येषु भ्राष्ट्रादिप्राग्निषु कर्म—होम-कर्म स्यात् तथा चाऽऽधानस्य यारंद्धोमार्थत्वं बाध्येन । अतोऽपि समुच्चयः ॥ १८ ॥

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १९ ॥

तस्य च— आधानस्य, देवतार्थत्वात्— देवतोद्देश्यकहोमार्थत्वात्— आग्न्युत्पीतद्वारा सर्वहोमार्थत्वादपि नित्येन सह काम्यस्य समुच्चयो युक्तः । न काम्येन तस्य बाध इति ॥ १९ ॥

सि० ॥ विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ २० ॥

विकारो वा—होमार्थं विहितस्य नित्यस्वाग्नेः विकारः— तत्कार्य-कारी— तत्स्थानापन्न एव काम्योऽग्निरित्यर्थः । तदुक्त हेतुः— उक्तार्थ-साधको हेतुस्तृतीयाध्यायस्य पप्रगादे दशमसूत्रेण 'नैमित्तिकं च प्रवृत्तौ तद्विकारः संयोगविशेषात्' इत्यनेन उक्त एवेति भावः ॥ २० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ २१ ॥

यथासति नित्येऽग्नापसत्कृते कर्म स्यादित्युक्तं तत्रोपपत्तेः । वचनात् प्रलक्षविधिचनान्त्वादेव तथा । किमिदं हि वचनं न कुर्वत । न हि वचनस्थानिभार इति भावः ॥ २१ ॥

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥

‘अनये शुचये अष्टाश्याल निर्गपित् यस्याग्नि प्रादाब्धेन ससृ-
ज्येत’ इति श्रमणात् संसर्गे दोष - नित्याऽग्निरशुचि स्यात् ॥ २२ ॥

वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥

वचनात्— कामयुक्तवचनानाशुचि न स्यादिति चेत्- ॥ २३ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥

तथा इतरस्मिन्— सिद्धात्मनेऽपि वचनानां असत्कृतेऽपि होम
स्यात् ॥ २४ ॥

उत्सर्गेऽपि परिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

यथाऽऽधानस्याग्ने देवतार्थत्वादित्युक्त- तत्रोत्सर्गेऽपि- सत्कृतान्ते-
उत्सर्गेऽपि ‘य पूर्वेषुरग्निं गृह्णाति स ये शोभूते देवता अभिमन्ते’ इति
वचनान्त् परिग्रहः— देवतापरिमवा न परिग्रह । कर्मण कृतत्वात्—
देवतोद्देश्यकहोमस्य कृतत्वात् । अथ साधान देवतापरिमहार्यम् । नाग्निस्तदर्थ ।
अवाधान त्वत्रापि क्रियत इति भाव ॥ २५ ॥

वैकारिकाग्रेसहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २६ ॥

स वृक्षाप्रादानात्ऽग्नि, आहवनीयः—आहवनीयादसाध्य स्यात् ।
आहुतिसंयोगात्—हूयते यस्मिन्निति योगार्थमम्भवादिति ॥ २६ ॥

सि० ॥ अन्यो वोष्टत्वहरणात् ॥ २७ ॥

अन्यो वा—प्रसिद्धादाहवनीयात् अथ वृक्षाप्रात् आष्ट्राद्वा उष्टय
आहतोऽग्निरथ एव । नाऽऽहवनीय । यत आधानादिना सत्कृतेऽग्नौ
आहवनीयशब्दो योगरूढ । न योगमात्रेण यत्र वर्तितुं शक्य । पद्कजा-
दिशब्दवदिति भाव ॥ २७ ॥

वैकारिकाग्रेः आधानिकसंस्काराभावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥२८॥

तस्मिन्— प्रागुक्ते वैकारिकेऽग्नौ आधानादि सर्गं संस्कारकर्म कर्तव्यम् । शिष्टत्वात्— सर्वकर्मार्थत्वेन तस्य विहितत्वात् । यथागनादिसंस्कारकर्म न क्रियेत तस्मिन्स्तर्हि तस्मिन्नसस्कृते वृत्रहोमादिकप्रिगुणत्वादफलं स्यादिति ॥ २८ ॥

सि० ॥ स्थानाद्वा परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

स्थानाद्वा— असकृताग्ने सस्कृताग्निस्थानात्तत्स्थाने विहितत्वात् परिलुप्येरन् तस्मिन् तानि कर्माणि । नहि उपलभ्यते वृक्षाप्रादानादौऽग्निराधानेनोत्पद्यते । यथा गौ चैत्रो मैत्रजानं नियुक्त मैत्रकार्यं कुरुते । पर तत्र मैत्रमातृहृदराक्षेस्सरादिषु नापेक्षते । तथा तत्र तस्य तदपेक्षा नास्तीति भावः ॥ २९ ॥

नित्यस्य उख्यस्यामे धारणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥

तस्यामेरोखाया नित्योऽग्निर्नित्यं धार्यं, उत विकल्पस्तस्य धारण इति सुशये विकल्पः । कुत्र ' अकस्मात्-प्राप्तिं विना प्रतिषेधो न सम्भवति । स तु— ' न प्रतिषेधोर्धीत यत्प्रतिषेधोर्धीत । भातृव्यमस्यै जनयति ' इति श्रूयते । अतस्तस्य प्राप्तिरूक्तानाधारणविधिं प्रवृत्तते । तथा च, विधिप्रतिषेधयोः सत्त्वात् विकल्पोऽप्येति ॥ ३० ॥

सि० ॥ नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥३१॥

' धार्यो गन्धिव आहवर्नाय ' इति प्रत्यक्षश्रुतेः नाजुमानिकी श्रुतिर्देवप्रसूरा । तस्मात् गन्धिव. नित्यधारणात्— प्रत्यक्षश्रुत्या नित्यधारणस्य विहितत्वात् तस्यैवायं प्रतिषेधः । न प्रतिषेधनिष्येदिति उखाग्नी

क्रियते । आहवनीयस्थानापन्नत्वादुल्यानेरपि नित्यधारणं प्राप्तमिति । अतो
नित्यधारणविधेरभावात् विकल्पः । कार्यभावाच्चाधारणमेव तस्येति भावः ॥ ३१ ॥

सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमान-
कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥

सत्राहीनयोः सर्वेषां यजमानस्यात् 'शुक्र यजमानोऽप्यारभते ।
'यजमानसंमिथौदुंरती भवति' इति यानि, परार्थानि —यजमानानुरकार-
काणि कर्माणि तानि यजमानगणे एक एव कुर्यात् । न सर्वे । सर्वेषां
प्रवृत्तौ प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ३२ ॥

अहीने शुक्रस्पर्शादावानियतयजमानकृतत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सि० ॥ अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥

अहीने—एकेन यत् कार्यं तत् अविशेषात्— विशेषस्याभावात्
अनियमः—येन केनापि कार्यमिच्छर्यः ॥ ३३ ॥

सत्रे शुक्रस्पर्शादी गृहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सि० ॥ मुख्यो वा अविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥

सत्रे तं मुख्यः गृहपतिरेव याजमान कुर्यात् । अविप्रतिषेधात्-
प्रतिषेधस्याभावादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सत्रे यजमानसंस्काराणामञ्जनादीनां सर्वगामिताधिकरणम् ॥ १४ ॥

सत्रे गृहपतिरसंयोगात् हौत्रवत् ॥ ३५ ॥

सत्रे अञ्जनाभ्यञ्जनसमय. संस्कारां गृहपतेरेव, उत सर्वगामिति संशये
गृहपतिः यजमान एव फलभूषणादिष्वैशिष्ट्यवानुक्तसंस्कारसंस्कृतः स्यात् ।
न सर्वे स्युः । वृत्तः 'असंयोगात्- 'गृहपतिं दीक्षयति' इति वाक्यस्थ-
गृहपतिपदे असंयोगस्य—संयोगामात्रमासत्रात्सम्बन्धभावाभावात्स्य-- शक्ति-
रूपसम्बन्धस्य नियमान्तरात् । सः गृहपतिश्चन्द्रस्य शक्त्याऽत्र. सम्बन्धः
अवागित स्यात्. १. हौत्रवत्- यथा हौत्रवत्-दशकोशाघाप होषा क्रियमाण-

कर्मण्येव हौत्रपदस्य प्रयोगः, तथाऽत्रापीति । अन्यथा सम्बन्धो नाधित स्यात्-
दयुक्तमिति ॥ ३५ ॥

आज्ञायवचनाच्च ॥ ३६ ॥

‘ यो वै सत्रे यहुना यजमानाना गृहपतिः ’ स सत्रस्य प्रत्येता, स
हि भूषिष्ठा ऋद्धिमान्नेति । इत्यन्नादवचनादपि विशिष्टो यजमान एव
गृहपतिरिति सिध्यति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

‘ ऋद्धिकामा सत्रमासीरन् ’ ‘ द्वादशाह ऋद्धिकामा सत्रमुपेतु ’
‘ सप्तदशावरा एऋषिंशतिपरमा मत्रमासीरन् ’ इत्यादिश्रुतिभिः तदर्थत्वात् -
सर्वार्थत्वात्-सर्वेषा ऋषादिपरत्वात्त्वबोधनात् सर्वे एषाञ्जनदिसस्कारैः
सस्कार्याः । न गृहपतिरेव एवेति भावः ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ॥ ३८ ॥

गृहपतिरिति समाख्या तु सामान्यात्-सर्वसाधारण्याद्गुणपन्नान् ।
गृहस्य- शाब्दात्प्रमलस्य वा प्रमुः सर्वसाधारणमिति शक्यार्थनाधाभावात्
इत्याशयः ॥ ३८ ॥

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥

याजमानाऽऽर्त्विज्ययोर्विप्रतिषेधे- विरोध परं- आर्त्विज्य-
ऋषिकर्म एव कार्यम् । कुतः २ ‘ यजमानास्ते ऋषिज ’ इत्यनेन वाक्येन
ऋषिकर्मण आतिदेशिन्याजमानापेक्षया प्रबलत्वबोधनादिति भावः ॥ ३९ ॥

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ४० ॥

हौत्रे कर्मणि हौत्रे परार्थत्वात्- वर्णार्थं वात कर्म प्रधानम् ।
होता तत्र गुणभूतः । अत एकेनापि कृता तच्चरितानाम् । अम्बुज्जन फल-
सस्कारः । तत्र यजमानः प्रधानम् । अतः प्रधानसस्कारागृहपतिरिति सर्वो
तसस्कारेण सस्कार्या इति भावः ॥ ४० ॥

वचनं परम् ॥ ४१ ॥

यच्च फलमूयस्त्ववचनमुपन्यस्तम् । तत् परं—अर्थवाद इत्यर्थः ॥४१॥

ब्राह्मणस्यैव आर्त्विज्ये अधिकाराधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रभुत्वादात्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥

आर्त्विज्यं—ऋत्विक्त्वं, सर्ववर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानामुपन्यस्तनोत्तर-
मधीतवेदाना विद्यावत्त्वेन प्रभुत्वात्—सामर्थ्यवत्त्वात् स्यात् ॥ ४२ ॥

सि० ॥ स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥

‘प्रतिग्रहोऽधिको विघ्ने’ इत्यादिस्मृत्यैः ‘याजमाप्यापनप्रतिग्रहाः’
ब्राह्मणस्यैव दूरयुपायाः’ इति वक्ष्यमूत्राच्च ब्राह्मणस्यैवाऽऽर्त्विज्येऽधिकारः ।
नेतरयोः ॥ ४३ ॥

फलचमसविधानाद्येतरेषाम् ॥ ४४ ॥

‘यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्,
न्यग्रोधादितिभिर्नाराह्वय ताः सग्निष्य दधन्पुन्मुज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न
सोमम्’ इति सोमपानस्य तयोः प्रति नियेधात् ऋत्विजा सोमगनावश्यकत्वात्-
नार्त्विज्यमितरयोः ॥ ४४ ॥

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥ ४५ ॥

एते सान्नय्ये च ‘न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नायं विभेत्, असोम-
पीथी ह्येषः’ इति सान्नय्यपाननिषेधहेतुत्वेन सोमपानानर्हत्वेन श्रुतिर्दर्शयति ।
अतोऽपि नाऽऽर्त्विज्य तयोरेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुणेडाशस्य ऋत्विक्कर्तृकशेषमक्षणे ‘ब्राह्मणानामिदं इविः
सोमपीथिना नेडात्रान्नशश्नस्तति’ श्रुतेः यदि राजन्यवैश्ययोरपि ऋत्विक्त्वं
स्यात् तर्हि ब्राह्मणानामेव सोमपीथिनामिदं शेषमक्षणइविः, नेह अब्राह्मणस्य

प्रसक्तिरिति द्युतिर्नाश्वयत् । ब्रवीति च ब्राह्मणनामेवेति । अतोऽपि न
तथोराधिष्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

‘ एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा यदन्वाहार्यमाह्वरन्ति । तानेव तेन
प्रीणति ’ इति दार्शपूर्णमासस्यामन्वाहार्यदक्षिणाया ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते ।
दक्षिणा च ऋत्विग्भ्य एव दीयते । तस्माद्दुक्तस्य ह्यस्युक्तहेतुस्य स्मृतिभ्यश्च
शिष्टाचाराच्च ब्राह्मणनामेव आधिष्यम् । नेतरयोरिति निष्कृष्टः सिद्धान्तः ॥४७॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ ४ ॥ श्रीः ॥

सम्पूर्णश्च द्वादशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

यदीयसम्बन्धमवाप्य पावनम्
अहं कृतार्थोऽस्मि विशुद्धचेताः ।
भवाब्धिसन्तारितशिष्यशृन्दम्
प्रणामि तद्देशिकपादपङ्कजम् ॥
कृष्णासरिचीरपूतवेणेश्रामनिवासिना ।
पूर्वजाजिततत्रत्यावनिस्थानाल्पवृत्तिना ॥
मारुलकरेत्यन्ववायनाम्ना नृहरिशर्मणा ।
अधीततर्कमीमासाद्वयश्रीरङ्गनाथिना ॥
नागोपुवास्विन्दुमिते (१८५९) शाक्रे ईश्वरत्वसरे ।
जगद्गुरुश्रीशङ्करार्यपदपत्र विभूषितम् ॥
कवीरलसत्पीठ वन्द्य समन्वितेष्ठता ।
विद्याशङ्करभारतीत्याह्नेन यतिना मया ॥

२ ॥ इन्द्रश्वस्विन्दुमिते (१८७१) विरोधि वत्सरे शुभे ।
 प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायां वासरे सौम्यसंज्ञके ॥
 सौत्रप्रतिपदस्यार्थमादायुक्त्वा ततः परम् ।
 भावार्थो वर्णितो यस्यां सूत्रकृदपिसंमतः ॥
 इन्द्रग्विधा सूत्रवृत्तिः प्रणीता भावबोधिनी ।
 सलीलं श्रौतधर्मस्य मुन्युक्तार्थप्रकाशिका ॥
 सेयमीशप्रसादेन आस्तीकजनतुष्टये ।
 चिरं समर्था सम्भूयादित्याऽऽशंसेऽहमादरात् ॥

॥ श्रीः ॥

आदौ धर्मे प्रमाणं विविधविधिभिदां शेषतां च प्रयुक्तिम्
 पौर्वापर्याधिकारौ तदनु बहुविधं चातिदेशं तयोहम् ॥
 बाध तत्रं प्रसङ्गं नयनयनशतैः सम्यगालोचयद्भ्यो
 मिन्ना मीमांसकेभ्यो विदधति सुवि के सादर वेदरक्षाम् ॥
 श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमजगद्गुरुशङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाता-
 भिनवपञ्चगङ्गातरिवास-कमलानिकेतन- करवीरसिंहासनाधीश्वर-
 श्रीविद्याशङ्करभारतीस्वामिपादप्रणीता भावबोधिनीसमाख्या श्रीम-
 ज्जैमिनीयसूत्रवृत्तिः समाप्तिमगात् ।

